800–1710

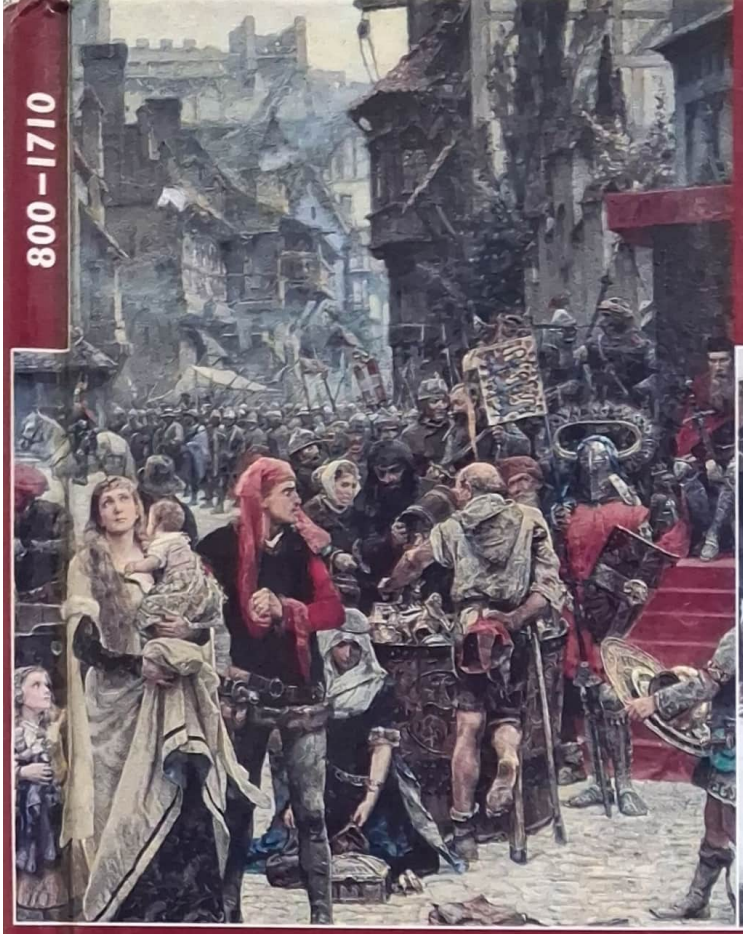

1710–1780

Svenska Äventyr

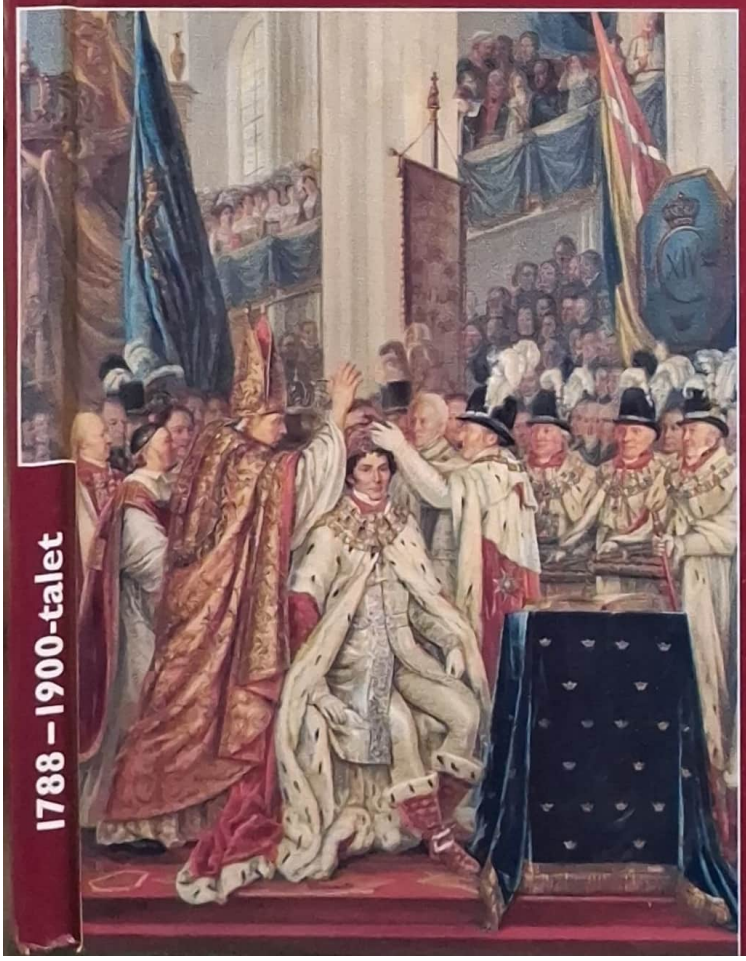

1788–1900-talet

Lars Widding

•

Magnus Gerne

•

Åke Andersson

~

Bokserien samlad i en volym!

Skannat med CamScanner

Svenska Äventyr

Skannat med CamScanner

Lars Widding • Magnus Gerne • Åke Andersson

Svenska Äventyr

800 – 1900-talet

En gång på 800-talet levde på Östgötaslätten, i närheten av sjön Tåkern, en viking vid namn Varin, vår förste historieberättare. Rökstenen, hans livsverk och det kanske märkligaste fornminne vi har, är fylld med frodiga äventyrsberättelser.

Denna praktfulla samlingsvolym – som innehåller alla tre böckerna i succéserien Svenska Äventyr – börjar på de äventyrliga vikingarnas tid och tar oss därifrån genom hela vår dramatiska historia.

Detaljrika bildreportage skildrar det förflutna på ett nytt sätt, vi är med just när och där det händer.

Svenska Äventyr, sammanställd av Åke Andersson berättar i mustig text av Lars Widding och detaljrika bilder av Magnus Gerne, om några av de mest spännande händelser som genom århundraden skapat vår historia, från vikingarnas 800-tal till vår egen tid. Det är en läsupplevelse som slår det mesta.

Upplev Ansgars äventyr i Norden, Slaget vid Brunkeberg, Stockholms blodbad, Karolinernas fälttåg i sultanens harem, Kalabaliken i Bender, Den unge Bellmans Stockholm, Gustaf III som hjälte i Göteborg, Mordet på von Fersen, Kolerans härjningar, Nödåren som drev en miljon svenskar till Amerika, Den första svenska strejken – och oändligt mycket mer...

BOKFÖRLAGET
semic

PMU SECOND FLOOR
9 789155 228712

Skannat med CamScanner

Skannat med CamScanner

Skannat med CamScanner

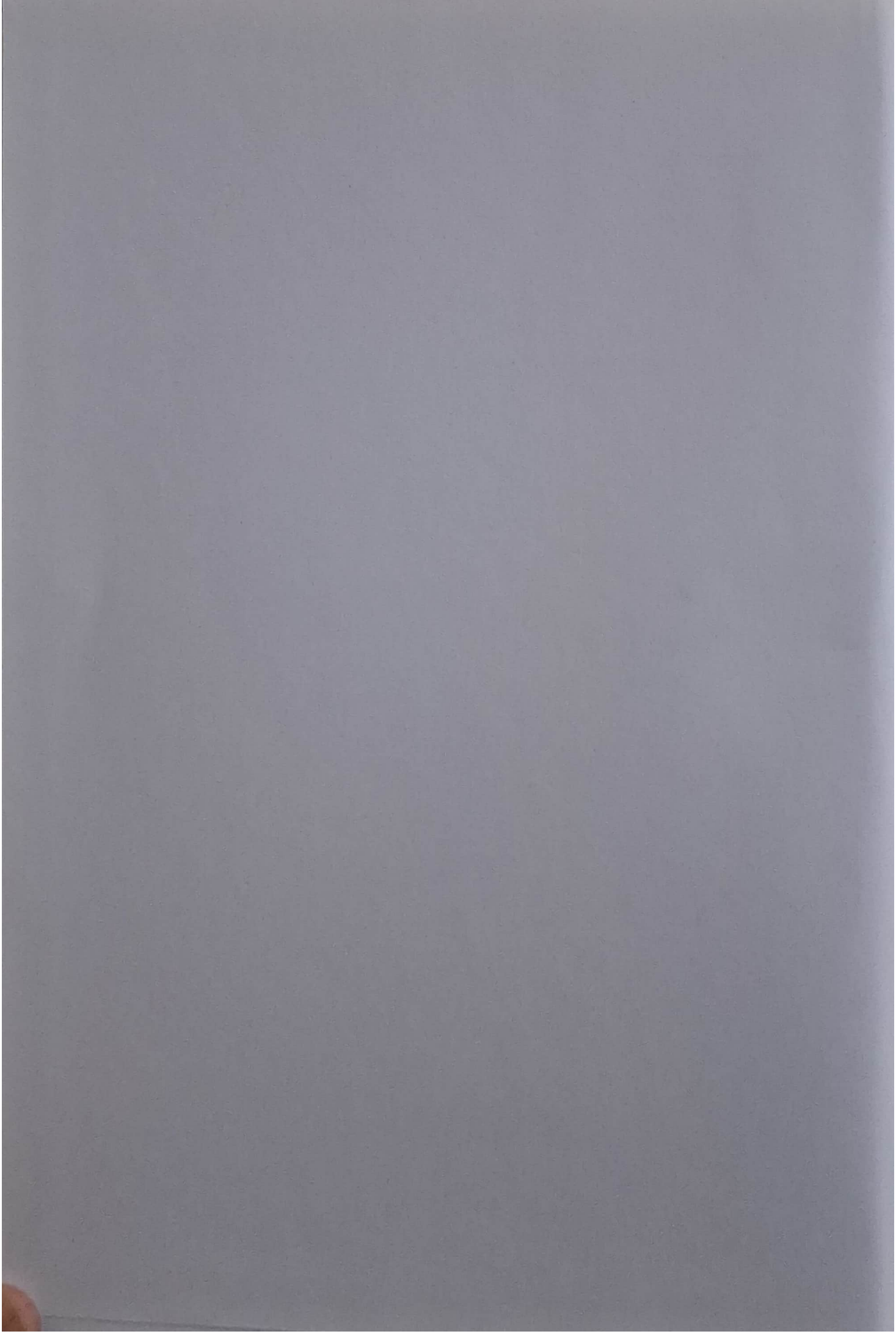

Skannat med CamScanner

Svenska Äventyr

BOKFÖRLAGET
semic

Skannat med CamScanner

Svenska

Skannat med CamScanner

Lars Widding
Magnus Gerne
Åke Andersson

Äventyr

Skannat med CamScanner

Omslaget:
Valdemar Atterdag brandskattar Visby, målad av Carl Gustaf Hellqvist,
Gustaf Cederströms Karl XII:s likfärd samt Karl XIV Johans
kröning i Storkyrkan den 11 maj 1818 målad av Per Krafft d y.
©Statens konstmuseer

©1999 Fillie Lyckow-Widding/Ulf Widding, Lilian Gerne, Åke Andersson
Bokförlaget Semic, Sundbyberg. **www.semic.se**
Tryckt i Italien 2003
ISBN 91-552-2871-2

Skannat med CamScanner

Innehåll

800-talet
Rökstenen – en löpsedel på Östgötaslätten med vikingadåd och hjälteskryt 9

830
Ansgars äventyr i Norden – öl i vrångstrupen gav fri lejd till Birka 19

1306 – 1317
En härva av kungliga skurkstreck: Håtunaleken och Nyköpings gästabud 31

1361
Valdemar Atterdag ockuperar Gotland – frontrapporter dag för dag 39

1471
Slaget vid Brunkeberg: Gruvägare i kamp mot köttproducenter 63
Helgeandsholmen – en resa genom 500 år – Den muromgärdade staden 69

1487
Nu stormar vi Glimmingehus, det ointagliga fästet 77

1520
Stockholms blodbad – bödeln berättar själv 83

1559
Den stora skandalen i Vadstena – bara en banal romans i nattens mörker 89

1626
Drottning Kristinas barndom – en mardröm med en hysterisk mamma 99

1628
Katastrofen Vasa – det stolta skeppet till botten med stående segel och allo 109
Bärgningen av Vasa – dramatik, drömmar, draggar, dykarklockor 115

1650
Alla svälter – utom adeln 127

1658
Snapphanarna – gerillan som slogs för ett fritt Skåne 133

1675
När Satan var lös och häxorna brändes på bål runt om i Sverige 139

Skannat med CamScanner

1676
Slaget vid Lund då 9 000 stupade på de frostiga fälten 147

1709
Dansk blixtoffensiv, hela Skåne ockuperat 155
Poltava och Perevolotjna: Storstryk och kapitulation för virrig karolinerarmé 161

1709–1716
Den fantastiska historien om karolinen Rolands flykt – aldrig brödlös eller rådlös 171

1710
”Guds straffdom” över Sverige: Pesten dödade halva Stockholm 179
Slaget vid Helsingborg – den danska befrielsearmén besegras 187
Danska avskedshälsningen: 6 000 ruttnande hästkadaver 193
Stenbocks kurir – myglade han med reseräkningen? 199

1712
Karolinernas ”fälttåg” i sultanens harem ordnande turkiskt krig mot tsaren 205

1713
Kalabaliken i Bender, Karl XII i direktintervju 213

1716 och många år framåt
Den otroliga men sanna historien om Karl XII:s orientaliska fordringsägare 223

1717
”Lasse i gatan” – kaparnas kapare som aldrig låg till sjöss 231

1718
Karl XII:s befängda idé: ”Dra hela flottan över land” 237

1719
Karl XII:s likfärd: En bedrövlig historia 243
Dödsmarschen på fjället – fynden berättar om Armfelts karoliner 249
Vårdkasarna brinner längs ostkusten: Ryssen kommer! 279
Slaget vid Baggensstäket, ryssarna stoppas vid Stockholms tröskel 285
Göteborg i fara, Tordenskiold bombarderar Älvsborgs fästning 291
Lita inte på Dahlberghs Suecia Antiqua – han ljög som det föll honom in 297

1720
Falska fyrar och vrakplundrare, ung prinsessa mördad på Tjörn 305

Skannat med CamScanner

1732

Ostindiska kompaniet bjöd på första punschen 311
"Poliskyrkan" slår till – kastar folk i fängelse för privata husandakter 317

1747 – 1809

Sillolja från Västkusten lyser upp gatorna i Paris 325

1754

Så upplevde Linné Stortorget i Malmö: Han stegade och mätte 331

1760-talet

Sanningen om Bellmans värld: Hårda bud för poetiska figurer 337

1770-talet

Stockholm på den unge Bellmans tid 349

1780-talet

Den svenska slavhandeln – en skamfläck i vår historia 355
Spionens son blev världsberömd – byggde skepp på löpande band 363
Och lyckohjulet snurrade på Slottsbacken – i dag heter det Penninglotteriet 369

1788

Gustaf III ville göra sig populär – startade krig för att rädda fosterlandet 377
Svenska segern vid Hogland var rena propagandalögnen 387
När Gustaf III spelade hjälte i det hotade Göteborg 395
Serafimerlasarettet – Sveriges modernaste sjukhus 401

1790

Vilken jätteshow när "vulcanen fick utbrott"! 407

1798 – 1820

Fångarnas jämmerliga värld på fästningarna 413

1809

Ryssarna marscherar över Kvarkens is och ockuperar Umeå 425
Militärjunta gör revolution, svensk statskupp mitt under brinnande krig 433

1810

Raffinerat intrigspel och svarta pengar gav förste bernadotten den svenska tronen 449
Dramat på Kvidingehed gav Bernadotte chansen 459
Mordet på von Fersen en politisk skamfläck 465

1811

Militären kväser de fattigas uppror 471

Skannat med CamScanner

1812 och många år framåt
För inte så länge sen...om ni ska åka genom Kolmården – se upp för stråtrövare! 477

1815
Årstafrun åker i gatan...och Bernadotte är ängslig 483

1834
Dödens vind sveper över landet...Koleran härjar! 489

1835
Larsmässa i Göteborg: gyckelspel och stormarknad 495

1848 – 1921
Kristina Nilsson, sångfågeln från Småland som lade världen för sina fötter 499

1850 – 1900
Nödår och fattigdom drev en miljon svenskar till Amerika 509

1851
Historien om "övermänniskan" Carl Jonas Love Almqvist.
1 Brottet 515
2 Flykten 525

1853
Vargaskallet i Elisköp – en noggrann fälttågsplan med ett snöpligt slut 533

1860
Hembränningen förbjöds, tullen var utan chans mot snabba smugglare 543

1867 – 1869
Missväxt och lång torka bäddade för hungersnöd – men de rika åt lyxmat 549

1870-talet
Det eleganta kändisströget en skenbar idyll i misären 557

1878
När Eldkvarn brann 561

1879
Första svenska strejken – sågverksarbetarna reste sig: – Upp till kamp! 569

Vår egen tid
Ljungbyhed...från flygande fanor till tjutande jetplan 579

Utan årtal
Våra svenska författare "lite grann från ovan" 587

Skannat med CamScanner

800-talet

Rökstenen — en löpsedel på Östgötaslätten med vikingadåd och hjälteskryt

Skannat med CamScanner

En gång på 800-talet levde en viking vid namn Varin på Östgötaslätten i närheten av sjön Tåkern. Kanske var han sin tids frodigaste äventyrsberättare, som gjorde reklam för sin litteratur genom att resa en jättelik annonspelare, en sorts löpsedel om man så vill? Kanske var han bara en förvirrad, utstött ensling, som i sin bitterhet drevs till att besvärja de okända makterna samtidigt som han ville demonstrera sitt förakt mot omvärlden: här tillverkade han (eller lät tillverka) något vidunderligt och sinnrikt, som skulle övergå de flestas förstånd?

Men det är fåfängt att gissa vem han egentligen var. Kvar står bara till sist att denne Varin lämnade efter sig det kanske märkligaste fornminne vi har i vårt land: den världsberömda Rökstenen, som nu återfinns vid Röks kyrka några hundra meter från Europaväg 4, där denna löper fram mellan Mjölby och Ödeshög.

Stenen är 2,5 meter hög (och därtill över en meter under markytan). Bredden är mellan 1 meter och 1,25 meter. Den är fylld med runor på båda sidorna. Också toppsidan är ristad. Skriften är jämnt och fint huggen. Det är alltså en tränad ristare som varit framme. I slutet av ristningen använder ristaren lönnskrift, chiffer.

En gång i tiden — på Röde Orms tid och senare — måste detta granitblock ha rest sig på slätten som ett gåtfullt och märkligt vägmärke. Sedan kom kristendomen på allvar, kyrkor byggdes och Rökstenen rönte samma öde som så många andra runstenar: den bröts ned och användes som byggnadsmaterial i den kyrka som murades på platsen till Herrens, Herr Jesus och Den Helige Andes ära.

Men Rökstenen hamnade inte i själva kyrkoväggen. Den använde man i stället då man byggde kyrkans tiondebod, det vill säga det magasin där prästerskapet förvarade sina tionden och stundtals använde som ut-

TECKNINGEN på nästa sida: Vikingen Varin övervakar hur hans duktige ristare fyller Rökstenen med frodiga äventyrsberättelser. I dag är det kanske ett av våra märkligaste fornminnen.

Skannat med CamScanner

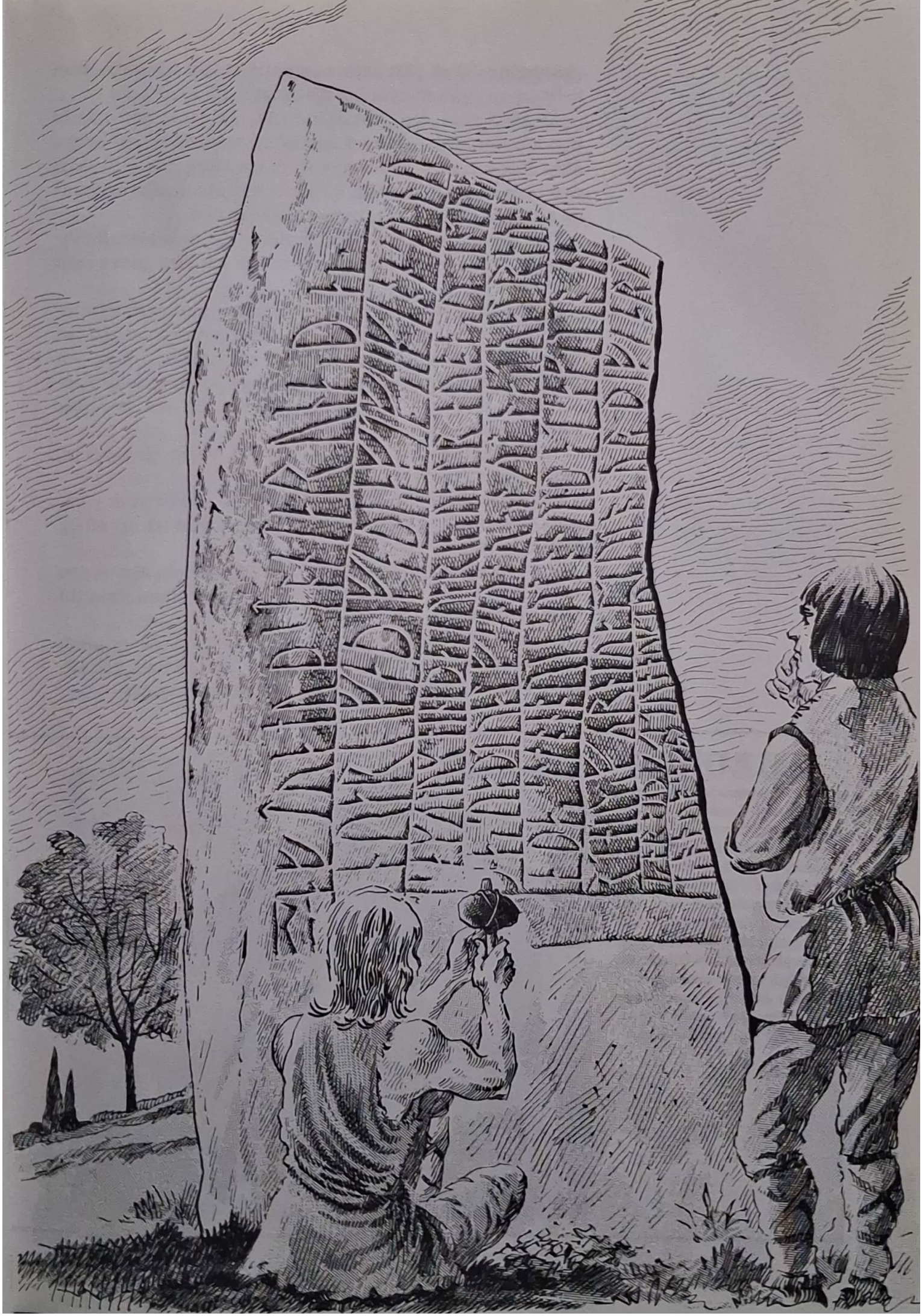

Skannat med CamScanner

skänkningslokal. (Att prästen samtidigt tjänade extra som krögare var inte så ovanligt till långt in på 1700-talet.)

År 1843 revs den gamla kyrkan inklusive den gamla tiondeboden, och när man samtidigt murade en ny kyrka åkte Rökstenen in i den nya kyrkans vägg. Men där satt den bara fram till år 1862, då Vitterhetsakademin beslutade att stenen skulle tas fram och ställas upp.

Det blev samtidigt startskottet för Rökstensforskningen, deckarjobbet att tyda skriften och lösa gåtan med lönnrunorna.

Själva läsningen av skriften bereder inga svårigheter längre, trots att ristaren använt flera sorters runalfabet huller om buller och lekt med omkastningar, flätor och rena chiffret. Den slutgiltiga tolkningen levererade professor Elias Wessén i slutet av 1950-talet. Så här berättar Varin på sitt block:

"Efter Vämod står dessa runor. Och Varin skrev dem, fadern efter den döde sonen.

Jag säger det folkminnet, vilka de två stridsbyten voro, som tolv gånger togos som stridsbyte, båda på en gång, från olika män.

Det säger jag som det andra, vem som för nio åldrar sen miste livet bland reidgoterna, och han dog bland dem till följd av sin skuld.

Tjodrik den fjärde, sjökrigares hövding, rådde en gång över Reidhavets strand. Nu sitter han rustad på sin gotiska häst, med skölden i rem, Märingars främste.

400 METER

från Europaväg 4, en dryg mil norr om Ödeshög, står den världsberömda Rökstenen. Den har den längsta runskrift som är känd i hela världen. En gång i tiden var den ett ståtligt monument, rest mitt i bygden. Nu står den under någon slags stolpbod utan väggar alldeles intill Röks kyrka. Många turister missar den — alltför anspråkslösa skyltar visar vägen dit.

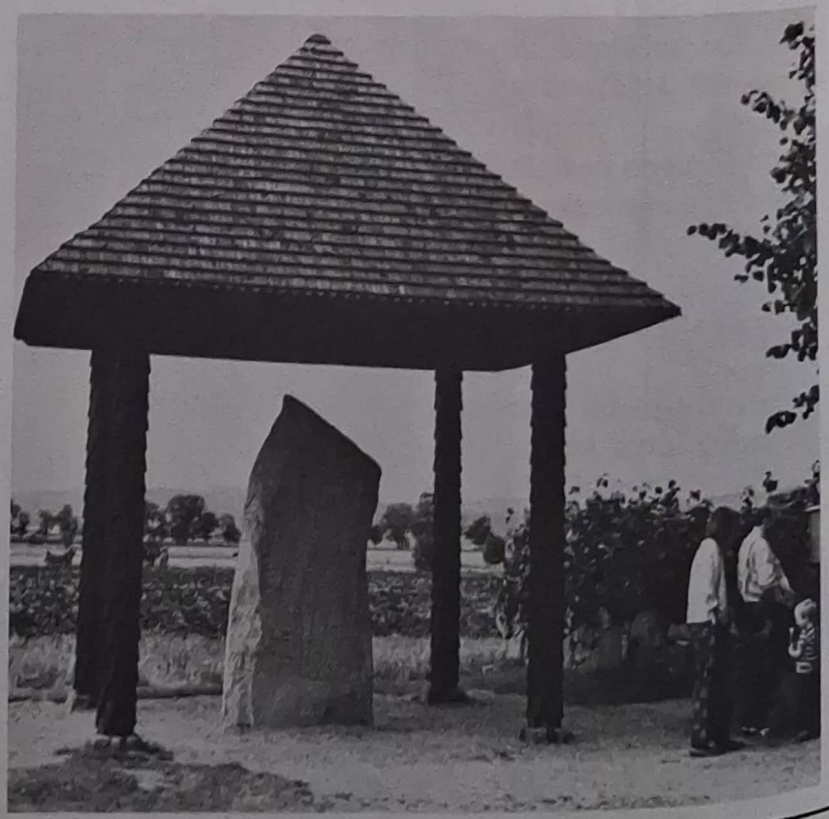

Foto Pressens Bild

Skannat med CamScanner

Det säger jag som det tolfte, var Gunns häst (dvs vargen) ser föda på slagfältet, där tjugu konungar ligga.

Det säger jag som det trettonde, vilka tjugu konungar sutto på Själland under fyra vintrar, med fyra namn, söner av fyra bröder.

Fem med namnet Valke, Rådulvs söner, fem med namnet Reidulv, Rugulvs söner, fem med namnet Haisl, Haruds söner, fem med namnet Gunnmund, Björns söner."

Sedan följer med olika slag av lönnskrift:

"Jag säger det folkminnet, vem av Ingvaldsättlingarna som blev gäldad genom en hustrus offer.

Jag säger ett folkminne, åt vem en frände är född, åt en ung kämpe. Vilen är det. Han kunde slå en jätte. Vilen är det.

Jag säger ett folkminne: Tor.

Sibbe från Vi avlade en son, nittio år gammal."

Nu menar professor Wessén: Rökstenen måste bedömas som ett litterärt dokument. Den är ett uttryck för en mans drift till konstnärligt skapande. Ristaren var en historieberättare — och när han reste stenen till minnet av sin döde son passade han samtidigt på att tala om hur många "folkminnen" han kunde berätta.

Ungefär så här:

"Jag kan sagan om de två stridsbytena . . . för det andra kan jag berätta om Teodorik, reidgoternas kung . . . för det tolfte kan jag berätta om tjugu konungar, som alla föll i en

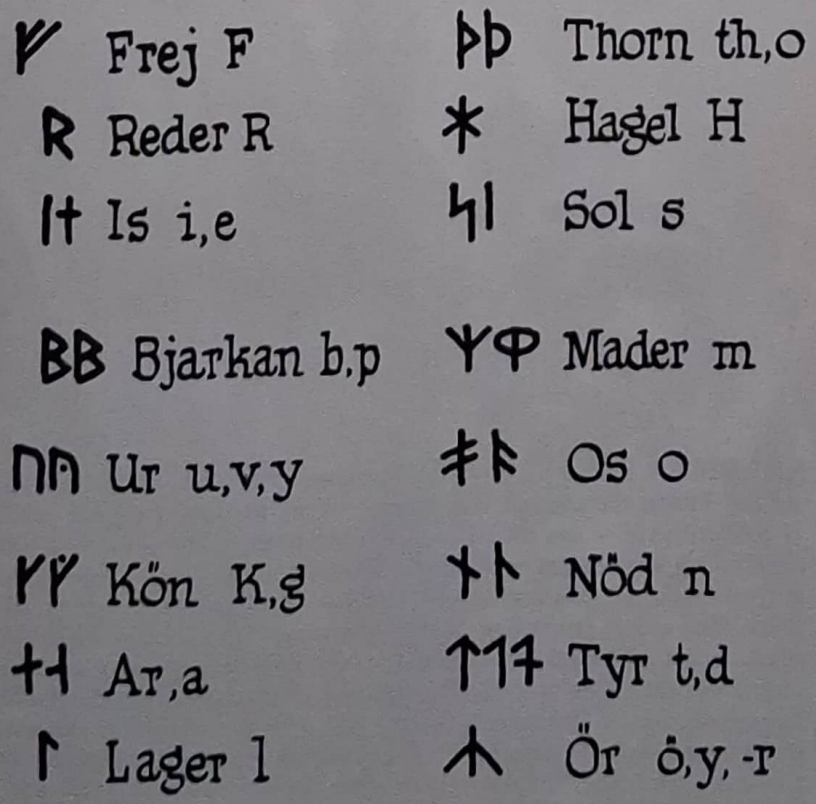

RUNORNA

betyder egentligen "mysterierna" och var goters, skandinavers och västgermaners säregna skrift. De äldsta fynden med runor på daterar sig från 200-talet efter Kristus. Runorna har många gånger något trolskt och magiskt över sig. Rökstensrunorna är av den svensk-norska typen. Här bredvid ser ni alfabetet. Observera att varje runa har sitt eget namn (runan F hette Frej, runan H hette Hagel o s v).

Skannat med CamScanner

väldig strid ... det är en lång följd av sagor och jag kan berätta dem alla."

Men lönnrunorna då? Varför använde han lönnskrift?

Å, kanske den lärde Varin helt enkelt ville roa sin läsekrets? Sätta den på prov? Låta den gissa lite gåtor? Hela tiden ger han nämligen läsaren fina, diskreta vinkar om hur lönnrunorna ska läsas.

Eller var det kanske så enkelt som Sven Stolpe på sitt dramatiska och skojfriska sätt förmodade, då han i en TV-intervju på tal om Rökstenens ristare och hemligheten med lönnrunorna sa halvt på allvar:

— Karln var förstås berusad!

DET STORA SLAGET då tjugu konungar föll i den väldiga kampen — om det kunde ristaren av Rökstenen, Varin, berätta. Och det skröt han — med all rätt — om då han högg sina runor. "För det tolfte kan jag berätta om var vargen ser föda på slagfältet, där ligger tjugu konungar stupade i strid". Man anser att Rökstenen höggs någon gång på 800-talet. Men vilket stort slag är det som avses? Det är onekligen fantasieggande att tänka på Bråvallaslaget, det äldsta krigsslag, som nordisk sägen vet att berätta om, förmodligen utkämpat årtiondena eller århundradet innan Rökstenen höggs. Att runristaren Varin ska ses som en författare och att Rökstenen ska bedömas som ett litterärt dokument, anser den nya forskningen: "Rökstenen ger oss oväntade inblickar i den tidiga vikingatidens diktning".

Skannat med CamScanner

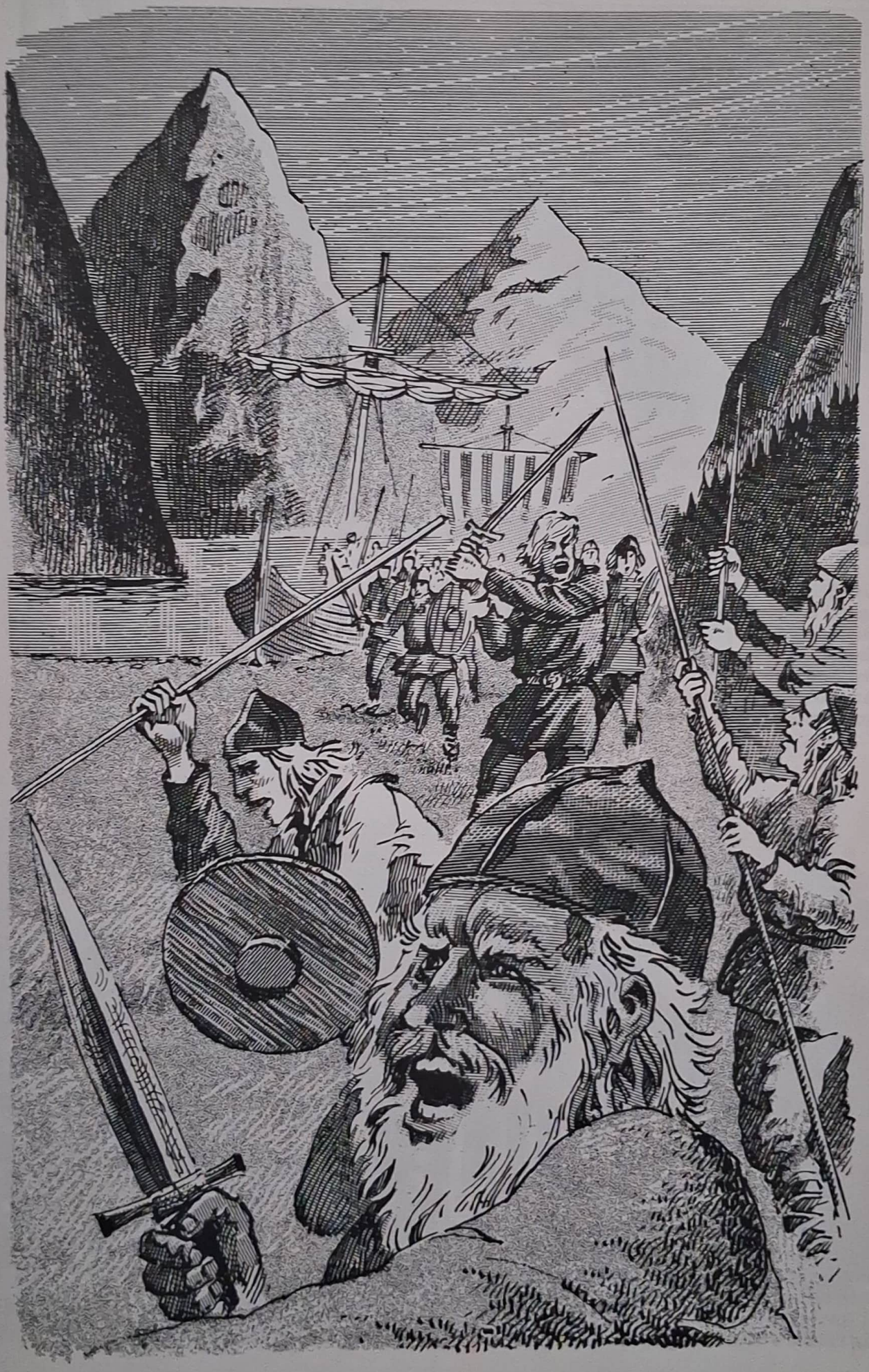

Skannat med CamScanner

TJODRIK DEN DJÄRVE eller Teoderik den store (455—526, grundläggare av det östgotiska väldet i Italien) levde enligt ristaren Varin för "nio släktled sedan", då ristaren högg sina runor i det väldiga granitblocket. Om denne djärve Tjodrik, som nu sitter rustad "på sin gotiska häst med skölden i rem", kunde runristaren en historia. Den brukade han säkert berätta för trogna skaror av lyssnare. Han var sin tids äventyrsförfattare, hans berättaraftnar var vikingatidens filmföreställningar.

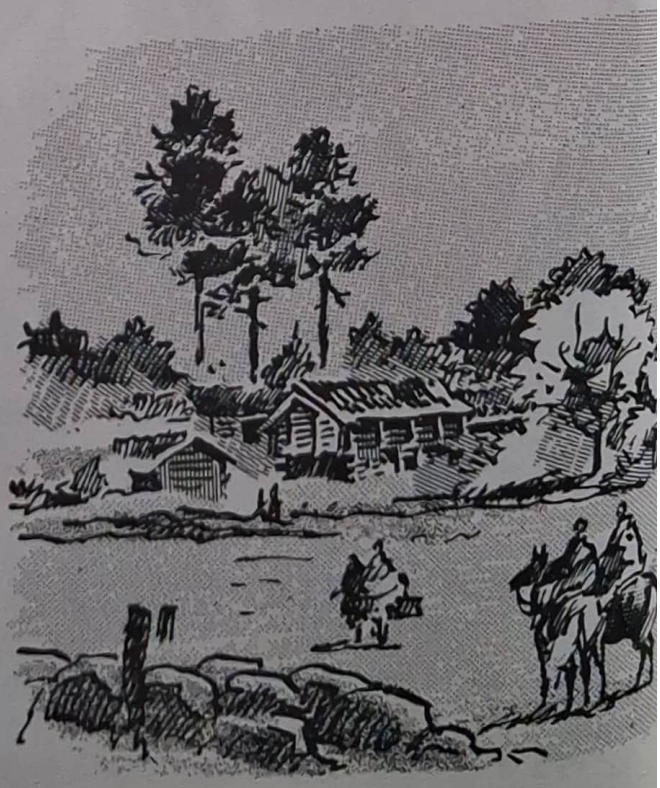

I SEN VIKINGATID byggdes formliga kaserner för de nordiska hövdingarnas välexercerade ryttarhärer. Det är mot den bakgrunden man ska se de noga planerade rundborgarna i Danmark, t. ex. Aggersborg, där 3.000 man låg i kasern under långa perioder.

Skannat med CamScanner

NITTIO ÅR GAMMAL var krutgubben Sibbe från Vi då hans hustru blev havande och födde honom en son. Detta påstår i varje fall runristaren Varin på slutet i sin runskrift. Denna vikingabragd var naturligtvis något av en sensation och den gode berättaren Varin hade reda på detaljerna och kunde historien. Sen kan man fabulera hur man vill om vad historien innehöll för poäng — om den kanske gick efter det eviga motivet med den unge drängen och den unga hustrun — och den i hemlighet bedragne gubben.

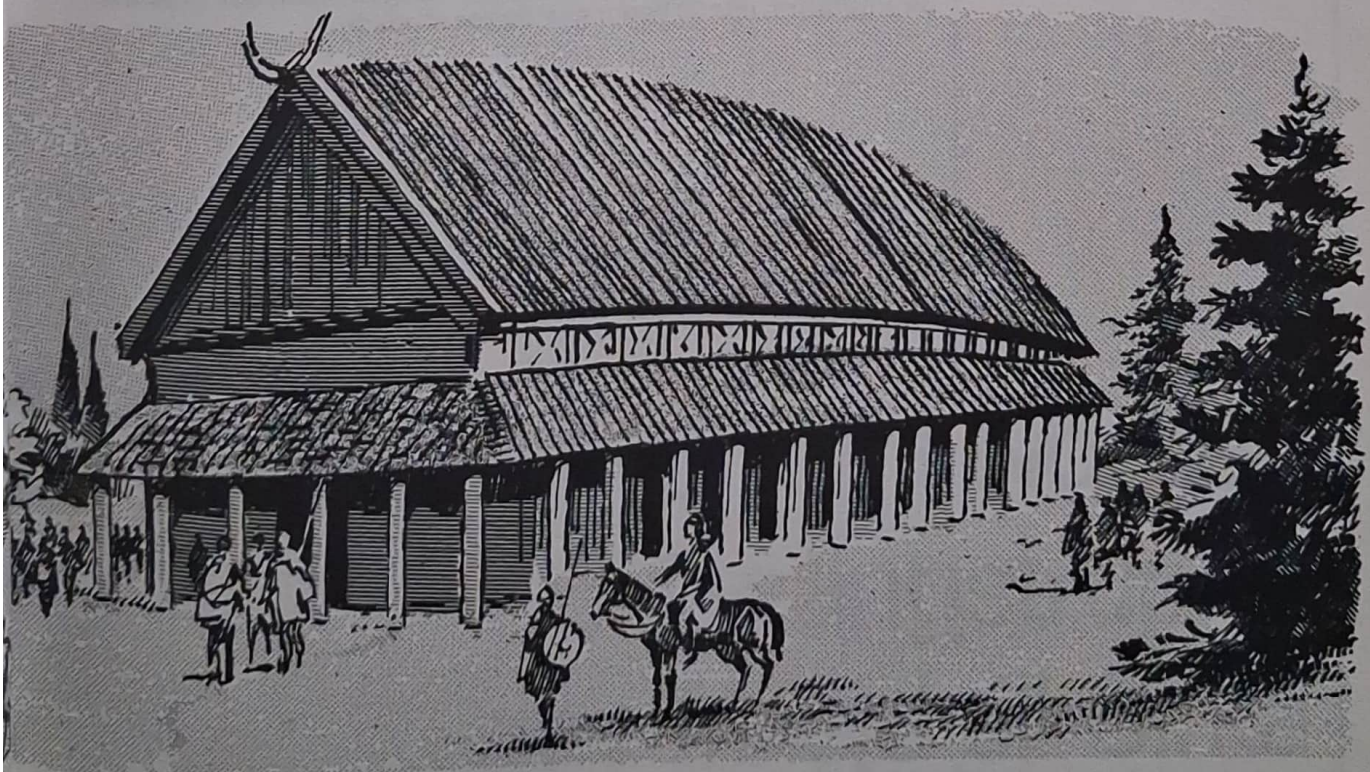

Skannat med CamScanner

HISTORIEBERÄTTAREN VARIN kände till många dramatiska äventyr i det förflutna. T. ex. den kusliga episoden om Gunns hästar (Valkyrians hästar = vargen) som ser föda ute på slagfältet, där 20 konungar ligger stupade.

Skannat med CamScanner

830

Ansgars äventyr i Norden — öl i vrångstrupen gav fri lejd till Birka

Skannat med CamScanner

Ludvig hette en kejsare. Han levde i det tidiga 800-talet i frankernas land och gjorde sig känd som en stor ivrare för den kristna missionen. Många skallar slogs in på tredskande hedningar på det att alla skulle få den rätta tron. För denna kristna nitälskan fick han tillnamnet Den Fromme.

En dag år 829 anlände några sändebud från svearna i Birka till kejsar Ludvig Den Fromme. De sade att de var speciellt utsända av Hergeir, som var styresman i Birka och den högst betrodde mannen hos svearnas konung. Och de undrade nu om inte den romerske kejsaren såg något gott i att också svearna fick del av den kristna läran?

Ludvig sade att han kunde se mycket gott i detta, inte minst då det gällde affärerna, eftersom vikingarna ofta ställde till med tråkigheter då de överföll fredliga handelsresande män. Men Ludvig sade sig också finna företaget förenat med stora svårigheter att döma av de erfarenheter han hade av både danskar, göter och svear.

Han menade att det skulle fordras många starka trupper för att få svearna i Birka att förstå att Jahve och Jesus Kristus var de enda rätta makterna, och just för tillfället var hans trupper strängt upptagna av andra religiösa göromål.

Mot detta tal lade svearna jäv. De sade att vad det gällde Birka var det inte absolut nödvändigt att predika Guds ord med hjälp av svärd och spjut. Det kunde gott räcka med en missionär eller två, ty det skulle inte glömmas bort, att svearnas kung Björn var välvilligt inställd till den nya guden och att styresmannen Hergeir redan var så gott som döpt.

Ludvig svarade att i detta tal låg det kanske mycken sanning. Men han hade samtidigt det största tvivel på att man i en handvändning skulle kunna finna några hugade missionärer, eftersom Tors och Odens folk hade mycket dåligt rykte bland Herrens utvalda.

Många rapporter hade således inkommit, där det berättades hur fromma munkar gripits av göter och hängts upp i träd som föda åt Odens fåglar. Och uppe hos göingarna

Skannat med CamScanner

Det berättas hur fromma munkar gripits av göter och hängts upp i träd som föda åt Odens fåglar . . .

hade de visserligen varit mycket välkomna. Men de hade raskt blivit förvandlade till trälar och sålts på öppna marknaden, där de noterats i samma pris som ett par treårs Smålandsoxar.

Inför detta tal blev de utsända osäkra om framgången med sitt ärende. Men då erinrade sig en av dem att i Danmark bodde en munk som hette Ansgar och som kejsaren kände förut. Skulle inte denne Ansgar vara en lämplig man för svearna? Denne unge man hade ju tidigare med största framgång kristnat konung Harald och hela hans hov. Och efter vad som var bekant brann Ansgar av iver för den heliga tron och åstundade högst av allt att lida för Guds namns skull i sin ständiga strävan att få dö som martyr.

Kejsar Ludvig gladdes mycket då han hörde detta och han sade att han erinrade sig Ansgar mycket väl. Förvisso skulle Ansgar vara rätt man för ett uppdrag i Nordanland.

Ansgar blev nu genast eftersänd, och eftersom ärendet brådskade tillsades Ansgar att inte raka sig förrän han stod inför kejsaren.

Två veckor senare anmälde sig Ansgar för kejsaren och mottog sitt apostlauppdrag med största glädje, vilket förvånade många, ty vid denna tid ansågs det avskyvärt att leva bland hedningarna.

Skannat med CamScanner

Också en annan munk anmälde sitt intresse för att resa till Birka. Han hette Witmar och var känd för stor styrka både i anden och i armen. Han blev Ansgars färdkamrat. Tillsammans med en skara köpmän som hade affärskontakter i Birka reste de nu mot norr.

De färdades först efter Rhen mot den frisiska kusten, där de utrustade ett skepp och seglade längs kusten mot norr. De passerade danernas land och siktade snart götternas kust. Alla blev då mycket glada över att sjöfärden avlöpt så lyckligt. Men i detsamma dök tre vikingaskepp upp bakom en udde och styrde mot dem. Att ett sådant möte inte kunde bära något gott med sig anade de alla, och köpmännen grep efter sina svärd medan deras rorsman försökte styra undan.

— Inte trodde jag att vår mission skulle sluta så raskt, sade broder Witmar, som hade en mycket låg tanke om köpmännens kunnighet i strid.

Vikingarnas skepp seglade snabbare och just som de sachsiska köpmännens skepp stötte mot land upphanns det av det främsta vikingaskeppet, där kämparna uppstämde höga böl och gjorde sig redo att krossa de främmandes skallar samt ta deras skepp som ett gott pris skänkt av de goda gudarna.

Då överfölls broder Witmar av sitt dåliga humör från förr i tiden och glömde att han numera var en Herrens tjänare. Han grep efter ett svärd och svingade det så snabbt att han bildade en mur mot de äntrande vikingarna. Under tiden hann köpmännen hoppa i land, där de genast löpte till skogs.

Ansgar däremot blev kvar på skeppet och ropade upprepade gånger till broder Witmar att hålla upp med sitt okristna beteende. Till slut blev Witmar också medveten om vad han höll på att ställa till med och upphörde då genast att fäktas. Han kastade sitt svärd och sjönk ner på däcket, där han grät bittert och bad Gud om förlåtelse för sin svåra synd.

Vikingarna fann detta högst säreget och de samlades nu i vördnad runt Ansgar och Witmar. De sade att ett sådant rakat huvud som Witmars hade de aldrig sett och deras beundran för honom var mycket stor.

En av vikingarna blev till och med så mild, att han föreslog sina kamrater att de skulle skona de två munkarnas liv. Mot detta lade andra jäv. De menade att det var länge sedan de kunnat offra en munk till Oden och att det kunde vara synnerligen lämpligt att göra det nu, eftersom Oden skänkt dem detta skepp som gott pris.

Ansgar, som kunde deras språk, log då han hörde detta och var förvissad om att redan nu få dö den sköna martyrdöden. Men sedan blev det bestämt, att den väldi-

Skannat med CamScanner

Öl bars fram. De kämpande fattade var sin stånka. Men Tryggve var så ivrig att han ville svälja hela innehållet på en gång. Han satte allt i vrångstrupen så att hans lungor fylldes med öl i stället för luft. Och han segnade hostande ned till marken, där han dog av drunkning.

gaste kämpen, Tryggve, skulle gå i ölvig mot Witmar. Föll Tryggve först skulle munkarnas liv skonas, men annars skulle de offras åt Oden.

Det blev nu föranstaltat om ett gott ölvig och ett bälte spändes om de båda männen. Sedan bars öl fram. De kämpande fattade var sin stånka. Men därvid var Tryggve så ivrig, att han genast ville svälja hela innehållet i sin stånka. Då olyckades det så, att han satte allt i vrångstrupen så att hans lungor fylldes med öl i stället för luft. Och han segnade hostande ned till marken, där han dog av drunkning.

Nu blev det stort tumult bland vikingarna och många av dem föll på knä framför Ansgar och Witmar, prisande deras gud Jahve, som var starkare än till och med Oden. Det dröjde inte heller länge förrän alla ville uppta Jahve som den förnämste bland gudarna.

Detta gladde den ölglade Witmar. Men Ansgar tillsade dem strängt, att de måste först höra Guds ord predikas så att de fick det rätta kristna sinnelaget.

Vikingarna svarade att mycket klokt kunde ligga i ett sådant förfarande. Men de hade om sanningen skulle fram rätt ont om tid, eftersom de låg i härnad och ännu inte tagit byte så att det räckte. De menade att de sett nog av styrkan hos Jahve för att bli kristna.

Då Ansgar hörde detta vägrade han att döpa dem. Ett

Skannat med CamScanner

hotfullt mummel steg därvid upp ur vikingarnas led och ånyo höjdes röster för att dräpa de två munkarna. Till slut blev bestämt att man skulle låta munkarna löpa, eftersom man ju inte visste vad deras Jahve kunde rikta för ont mot dem. Men de tog köpmännens skepp som pris och även all utrustning som tillhörde Ansgar och Witmar.

Därpå avseglade vikingarna med köpmännens skepp och sina egna skepp och många av dem kallade sig efter detta kristna, ivrigt blotande till den starke Jahve.

När vikingarna farit sin väg kom snart köpmännen ner till stranden, där Ansgar och Witmar satt och begrundade sitt omilda öde. Köpmännen sade att de skulle vända om från detta hemska land. Men Ansgar och Witmar fortsatte att gå mot norr, där de visste att Birka låg. Och det berättas att Ansgar varje dag undervisade broder Witmar i den sanna tron, på det han inte än en gång måtte synda med svärdet i hand.

Medan de två unga munkarna Ansgar och Witmar våren 830 vandrade till fots åt norr genom det land som vi i vår tid kallar Sverige för att introducera den nya guden Jahve skall det konstateras att helt okänd var inte denne Jahve för vikingarna. De hade stött på honom många gånger under sina färder i både österled och västerled. Det var en ganska tråkig gud, ansåg de. Det talades mest om frid och försoning då denne guds utsände män gjorde reklam för honom.

Det var också känt att många trälar, som man skaffat i söder och tagit hem till Birka och andra stora köpstäder, förlitade sig till Jahve. Och de brukade bära ett kors om halsen till åminnelse av någon avrättning, då Jahves son Jesus gått in i dödsriket.

Men en gud för trälar var knappast någonting att ha för fria vikingar — sådant tal fick Ansgar och Witmar många gånger höra under sin långa vandring genom landet. Dock visade det sig, att folket höll sig fredligare än vad som tidigare hade sports. Sålunda kunde de färdas ganska oantastade genom dag och natt, något som deras fattiga yttre måhända även bidrog till.

Under den långa vandringen hände det sig nu att broder Witmar blev illa sjuk och de måste söka hjälp i en by, som kallades Röök och som låg vid ett stort innanhav. Byfolket var vänligt sinnat. De fick en koja i utkanten, där Ansgar vårdade sin sjuke bror, och var dag skickades bröd och kött till dem av byns styresman.

Både Ansgar och Witmar förvånade sig storligen över denna välvilja. Men senare fick de veta, att styresmannen, som hette Svein, en gång räddats till livet långt nere i frankernas rike av en munk. Nu betalade han igen för den gången och gjorde sig kvitt sin skuld.

Skannat med CamScanner

Men de fick sträng tillsägelse att inte predika om Jahve i Röök, för Svein ansåg att Jahve var en farlig gud, som kunde mana trälar till uppror mot sina herrar.

Witmars sjukdom satt i magen och han var en tid mycket svag. Men Ansgar, som var kunnig i många ting, samlade örter och kokade stärkande mediciner och Witmar kom sig långsamt.

En dag dog plötsligt Svein och byns folk klagade högljutt. De lade Svein i en grav, som de tillslöt med ett tak. Där fick den döde ligga några dagar. Under tiden skiftade de hans gods i tre delar.

En del överlämnades till hans familj. En del använde de för att rusta den döde för hans färd till de döda kämparna. Och för den sista delen inhandlade de mat och rusdrycker i rediga partier.

Med sorg i hjärtat bevittnade sedan Ansgar och Witmar hur hela byfolket började supa och äta dag och natt. Samtidigt utsågs den av Sveins kvinnor, som skulle följa honom i graven.

Det var en ung kvinna, som hette Tora. Hon bevakades nu dag och natt av två andra kvinnor. Hon fick också all upptänklig betjäning och den mat och dryck hon önskade sig. Tora söp och roade sig med många män dessa dagar och under tiden ordnade andra män för den avlidnes begravning.

De drog upp ett skepp på land, staplade bränsle runt om och reste blodbestänkta träfigurer i för och akter. På själva däcket lade de stickade täcken och österländska tyger. Sedan arrangerade de ett tält över alltsammans.

Arbetet övervakades av en gammal kvinna, som kallades för dödsängeln och som hade en hiskelig blick.

När allt var klart öppnade de graven med den döde och bar honom till skeppet. De lade honom i tältet och stöttade upp hans kropp med kuddar så att han blev sittandes. Han fick också med sig alla sina vapen och mat och dryck. Till detta kom en hund, som de skar i två delar och lade bredvid honom. Vidare ledde de fram två hästar som de jagat så länge att de dröp av svett, varefter de högg dem i stycken med sina svärd och kastade upp köttet på skeppet. Fem oxar slaktades på samma sätt. Slutligen kom de med en tupp och en höna som båda nackades.

Nu var det dags för den unga Tora att bestiga skeppet. Hon drog av sig sina armband och räckte dem åt den kvinna, som kallades dödsängeln och som skulle sköta om hennes hädanfärd. Därvid räckte henne ängeln en rusgivande dryck. Tora tog bägaren, drack, sjöng en sång, drack igen. Runt omkring skeppet stod byns alla män. De var beväpnade med svärd och hade stora sköldar.

Dödsängeln föreställde nu Tora om det lämpliga att gå in i tältet. Men då hände något. Dödens brud ville plötsligt

Skannat med CamScanner

inte dö längre. Hon satte sig till motvärn och började skrika. Men alla vikingarna slog med sina svärd mot sköldarna så att hennes skrik överröstades av bullret. Och samtidigt slet dödsängeln in henne i tältet och slaktade henne med en kniv.

En stund senare flammade bålet under skeppet och elden hade snart fattat tag i skrovet. En av vikingarna sade till Ansgar:

— Ni kristna människor är bra dumma. Den som ni älskar och ärar högst tar ni och kastar i jorden, där maskar förtär honom. Vi däremot bränner honom i ett nu, så att han genast går till paradiset.

En timme senare var allt förvandlat till aska och på den plats, där bålet varit, uppfördes en rund hög.

Witmar sade nu till Ansgar att han var stark nog att fortsätta vandringen. Med beklämda hjärtan över vad de bevittnat i Röök gick de på stigar mot norr och det sades, att de nu bara hade vid pass tio dagsetapper kvar innan de skulle stå i Birka, svearnas huvudstad där kung Björn bodde.

Birka år 830. En mäktig handelsstad där öst knöts ihop med väst. Två tusen fria själar som blotade till Oden och Tor. Ett herrefolk som lät sig betjänas av trälar och som hade sinne för snabba affärer.

Den våren anlände munkarna Ansgar och Witmar till svearnas stad. De stod vid stranden av Mälaren och såg i horisonten Birka ute på en ö. De såg vallgravar och timrade hus och de fick överfart dit med ett slavskepp.

Året hade börjat mycket bra, berättade skepparen för dem, en viking som hette Tore. Redan i den första härnaden i västerled hade man tagit fyrtio trälar och erövrat mycket gods. Dessutom hade den vanliga bytes-handeln med skinn gett rikt utbyte.

Och Tore pekade på de stora balarna av tyger, som stod staplade på däcket, och på de fyrtio trälarna, som satt sammanlänkade vid årorna. Ansgar sade då att om Tore var en man efter hans sinne skulle han genast frige trälarna. Men Tore svarade att han inte var efter Ansgars sinne och att Ansgar skulle glädja sig över att han denna dag var på gott humör, annars kunde det mycket väl hända att han tog både Ansgar och Witmar som sina trälar.

Härtill genmälde Ansgar att han gärna blev träl — ja, han önskade det av hela sitt hjärta; om inte annat så för att se den min kung Björn och dennes styresman Hergeir skulle göra då de fick höra talas om detta öde. För Tore skulle minnas, fortsatte Ansgar, att såväl han som Witmar reste som kejsar Ludvigs sändebud och var kallade av svearnas kung.

Skannat med CamScanner

Ansgar och Witmar stod vid stranden av Mälaren och såg vid horisonten Birka ute på en ö. De såg vallgravar och timrade hus och de fick överfart dit med ett slavskepp.

Tore blev då mycket tyst. Men för sig själv prisade han den lycka han haft då han inte följt sin ingivelse att fängsla de fågelfria munkarna, som man ju annars visste att Oden och Tor toge emot som blotoffer med särskild glädje.

De steg i land alldeles i närheten av kung Björns borg, som reste sig på en höjd. För Ansgar och Witmar tedde den sig inte imponerande; det var en ganska simpel borg, och det mesta var byggt i trä. Några tinnar och torn fanns där inte heller. Båda munkarna var ense om att svearnas byggnadskonst inte var mycket att orda om.

Däremot förvånade de sig över att alla svear de såg var så högvuxna. Männen bar inte kjol eller kaftan, utan de hade en grov kappa, som de kastade över ena sidan så att ena handen alltid var fri. Alla bar de vapen: en yxa, en kniv, ett svärd.

Kung Björn tog vänligt emot de långväga gästerna, och sedan han förhandlat med sina tromän gav han dem tillstånd att stanna i Birka och berätta om Kristi evangelium. Av detta glada budskap kunde mycket gott komma, menade kung Björn, bland annat skulle nya och angenäma affärsförbindelser lättare kunna knytas i en framtid.

Ansgar och Witmar ställdes under styresmannen Hergeirs beskydd. Hergeir var en stor affärsman och hade

Skannat med CamScanner

tidigare kommit i god kontakt med den kristna guden. Han lät nu Ansgar förstå att han var redo för dopet endera dagen, och sedan förde han Ansgar och Witmar till sin egen gård.

Den låg på en ö alldeles i närheten av Birka, och Hergeir kallade den för Helgö. Där hade svearnas förfäder för många hundra år sedan rest sin första stad. Och Hergeir visade dem nu runt på sitt gods. Där var en hel industri igång. Många var sysselsatta i ett bronsgjuteri, och där fanns tre smedjor, där trälar smidde vapen åt sin herre. Vävnadsindustrin var också i full gång liksom hornslöjden.

Ett av husen var ett glädjehus, där männen drack öl och förnöjde sig med de vackraste slavinnorna.

Ansgar sade att mycket på Hergeirs gård var en styggelse för Jahve, och Hergeir svarade att det kunde han begripa. Men Ansgar skulle också förstå att man fick gå långsamt fram då det gällde att omvända svearna till den rätta tron. För även om Hergeir visste att Jahve var den ende guden så måste han i alla fall medge att Jahve kunde tyckas vara en aning tråkig — åtminstone för en viking, som länge hade umgåtts med de gästabudsglada Tor och Oden.

Ansgar vredgades över detta tal. Men Witmar var mer saktmodig av sig och påminde Hergeir om att evangeliernas berättelser om Jesus gott kunde mäta sig med vad som förtäljdes om Oden och Tor i fråga om spänning och äventyr. Dessutom hade Jesus mycket klokare ord att komma med än de ganska dumma Oden och Tor.

Hergeir sade att detta var han helt överens med Witmar om. Men han frågade Witmar om det inte kunde vara klokt att låta bli att berätta för svearna hur Jesus blev tillfångatagen och avrättad. Svearna hade nämligen av gammal hävd lättare att hylla en segrare än en förlorare.

Vid detta tal vredgades Ansgar än mer, och han slog näven i bordet. Han sade att hans uppgift var att predika Guds ord rent och klart, och att det tydligen var dåligt bevänt med omvändelsen i Hergeirs hjärta.

— I alla fall var det underligt att Jesus inte ville göra något underverk då han spikades upp på korset, mumlade Hergeir för sig själv.

Högt sade han sedan:

— Må vara att vi bett er komma hit mycket för affärernas skull. Det är handel och politik i det mesta i vår värld. Men ni måste tro mig då jag säger att det bor i mitt hjärta en uppriktig längtan efter Jahve och Kristus. Och jag ska låta er bygga en kyrka här på mitt gods, och måhända friger jag också några av trälarna.

Under den tid som nu närmast följde i Birka gick bröderna Ansgar och Witmar omkring och gjorde reklam

Skannat med CamScanner

för den ende rätte guden Jahve och dennes son Jesus Kristus. Men det var få vikingar som iddes lyssna på dem och ännu färre som ens reflekterade över att svika Oden och Tor.

– Vi har haft flera goda år i rad, resonerade svearna. Detta måste vi vara Oden och Tor och de andra gudarna mycket tacksamma för. Börjar vi nu plötsligt syssla med denne Jahve kan våra gamla goda gudar vredgas på oss.

Och det berättas, att många starkt religiösa män bland vikingarna funderade på allvar över om man inte skulle offra både Ansgar och Witmar åt gudarna; ett sådant präktigt offer skulle sedan kunna räknas alla svear till godo.

Men kung Björn och styresmannen Hergeir höll sin skyddande hand över de båda munkarna och åtminstone Hergeir lät döpa sig och kom till den sanna tron; han skulle sedan hela sitt liv hålla ut som en enslig kristen bland hedningar.

Var nu Ansgars framgång som missionär klen bland vikingarna hade han större lycka med sig hos trälarna. Många av dessa trälar var kristna och de, som inte var det, vanns snart av budskapet om evigt liv. Och då kung Björn hörde detta sade han, att kristendomen förvisso var en god religion för trälar, ty av kristna trälar behövde man inte räkna med uppror mot herrefolket.

Den sommaren blotade svearna i Birka. Det var inget stort blot, inget nioårsblot, som alltid hölls i Uppsala. Nej, Birkablotet var ett vartannatårsblot och samtidigt passade man på att hålla marknad. Mycket folk kom då till Birka och Hergeir sade till Ansgar och Witmar, att de skulle hålla sig inomhus under blotdagarna och inte visa sig för vikingarna, vilkas humör man inte alltid kunde förlita sig till sådana gånger.

Men varken Ansgar eller Witmar gjorde som de blivit tillsagda. Så fort det mörknade smög de bort till offerplatsen, som låg kant i kant med marknadsplatsen. Överallt brann eldarna och framför offerplatsen var det fullt med svear, som serverades mat och dryck av tempeltjänare. De skrålade och skrek och deras kvinnor var lika tappra i sitt öldrickande som männen.

Med is i sina hjärtan såg sedan de båda munkarna själva blotet. Tre stora trägudar var resta mot skyn och nedanför dem stod en grupp sångare. De sjöng om vällusten i kroppen och tackade guden för att han skänkte dem all denna lusta. Sången beskrev också i detalj hur en man och en kvinna skulle bola tillsammans för att få ut den största glädjen av tillvaron. Så sprang plötsligt en man och en kvinna upp på en plattform framför gudabilderna. De var helt nakna och uppe på plattformen började de nu uppföra en dans, som beskrev parningsakten.

Skannat med CamScanner

Alla svear greps då av stor upphetsning och de sjöng, skrek, vrålade, drack. Många män fick fort tag i någon villig kvinna och sprang till skogs. Andra män la beslag på de ovilliga och gjorde samma sak.

Men vid de rykande köttgrytorna satt alltjämt många kvar och bevittnade hur man slaktade några trälar vid ett bord framför trägudarna. Det var kung Björn som utförde den högtidliga och varmt religiösa ceremonin.

Trälarna lades på ett bord och kungen själv stack kniven i nacken på dem. Sedan tappade han de slaktade på deras blod och stänkte ut blodet på trägudarna.

På samma sätt förfors med några hästar och några tuppar och några kor så att trägudarna till slut dröp av blod uppifrån och ner. Då tjöt massan och samtidigt hissades de döda kropparna upp i träden i offerlunden. Där skulle de få hänga länge. Hela sommaren ut skulle de hänga där och för alla, som kom färdandes här förbi, skulle de vara tecken på att i denna trakt höll man gudarna i ära och var strängt religiösa.

När Ansgar såg allt detta blev han mycket nedstämd. Och även broder Witmar, som i allmänhet var av gladare lynne, antydde, att det nog fanns vissa svårigheter att få dessa svear att ändra sin livsföring, så att de kunde döpas i den rätta tron.

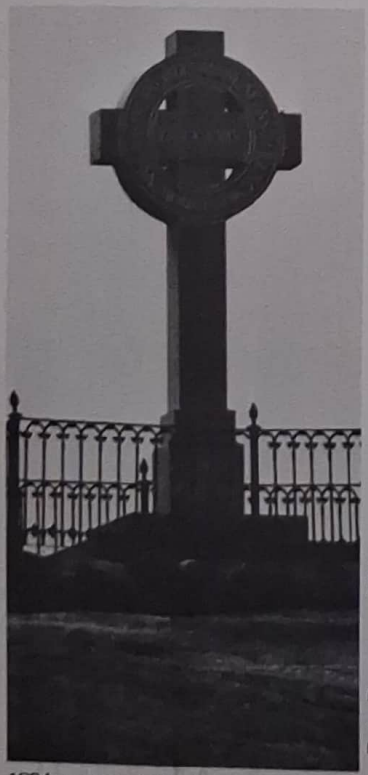

Foto Pressens Bild

1834 restes detta kors på Björkö i Mälaren till minne av Ansgars missionsresa. Björkö där Birka blomstrade och gick under för över tusen år sedan har en liten bofast befolkning men är ett mycket populärt utflyktsmål med tiotusentals besökare varje år.

Ansgar stannade ett och ett halvt år i Birka och fortsatte hela tiden att göra reklam för Jahve. Sedan reste han tillbaka till kejsaren. Det ansågs att han nu lagt grunden för kristendomen i Norden.

Men några år senare fördrevs den biskop som verkade i Birka och då Ansgar kom tillbaka till Birka på sin ålders dagar fanns där inte många spår av kristendom. Då blev det ett ting, där man drog lott om Jahve var en mäktig gud eller inte. Jahve vann den lottdragningen och därmed beslöts att kristendomen fritt skulle få predikas.

Nöjd och belåten med sitt verk reste Ansgar hem till Bremen och sin biskopsstol. Han dog år 865 i en ålder av sextiofyra år. Dödsorsaken har angivits som rödsot. På sitt dödsläger lär den gamle missionären och katoliken ha varit mycket besviken över att han inte lyckats få dö martyrdöden.

Nordens apostel glömdes snart bort av svearna i Birka — både han och den gud han försökt införa. Oden och Tor var liksom mer toleranta gudar för svearna, så länge de gjorde stora extrainkomster på härnad i väster- och österled. Ännu hade nämligen inte svearna upptäckt, att man också kunde använda Jahve och kristendomen som förevändning för stora erövringskrig.

Men sådana tider skulle också komma och då var hela Sverige ett kristet land.

Skannat med CamScanner

1306
1317

En härva av kungliga skurkstreck: Håtunaleken och Nyköpings gästabud

Skannat med CamScanner

Håtuna ligger i Uppland och den kungsgård, där "Håtunaleken" utspelades låg 6 kilometer väster om Sigtuna invid segelleden till Uppsala. Ingenting finns kvar av gården.

Tittar man ner i det tidiga 1300-talets svenska historia är det som att hamna i den vildaste Vilda Västern. Man hittar knappt en enda ärlig människa. Det bara vimlar av skurkar och skälmar och slödder, som är redo till lönnmord och svek i varje ögonblick. Till historien har de gått under namn av kungliga personer. Sen finns där också en eller annan riksmarsk, några grevar, några rådmän – i stort sett samma råskinn de.

Ack, vad skulle inte Shakespeare ha kunnat göra av stoffet kring "Håtunaleken" och "Nyköpings gästabud" om han haft vetskap om det. Det innehåller intriger som i jävelskap ledigt klassar ut Hamlet. Och i slutscenen kryllar det av mordoffer, blåblodiga släktingar hela bandet. Låt oss föra in huvudpersonerna för en kort presentation:

- Magnus Ladulås, kung av Sverige. Han är redan död då spelet börjar. Men han spökar i kulisserna.
- Birger Magnusson, nye kungen i Sverige. Son till Ladulås.
- Erik Magnusson, yngre bror till Birger, hertig.
- Valdemar Magnusson, ännu yngre bror till Birger, hertig.
- Torgil Knutsson, riksmarsk, landets styresman i väntan på att Ladulås' äldste son Birger ska bli myndig och överta regentskapet.

Den sistnämnde är den ende av dem alla som man känner någon sympati för. Ändå är han förstås en väldig bondeplågare, som vet att sko sig på folkets bekostnad.

Nu infinner sig två andra huvudpersoner:

- Erik Menved, kung av Danmark.
- Håkan, kung av Norge.

Därmed är det plats för damerna i spelet. Deras roller är ganska invecklade och de ingriper ständigt i männens agerande. Här är de:

- Prinsessan Märta, dotter till danske kungen. Hon är gift med svenske kungen Birger.
- Svenska prinsessan Ingeborg, en syster till bröderna Magnusson. Hon är gift med danske kungen. Tycks mest gilla storebror Birger.
- Sen finns det en Ingeborg till. Hon är dotter till norske kung Håkan och används flitigt som en bricka i rävspelet. Ibland lovad som brud till hertig Erik Magnusson, ibland till kung Birgers äldste son Magnus.
- En fjärde dam ska också nämnas. Hon är dotter till marsken Torgil Knutsson och gift med Valdemar, den yngste av bröderna Magnusson.

Skannat med CamScanner

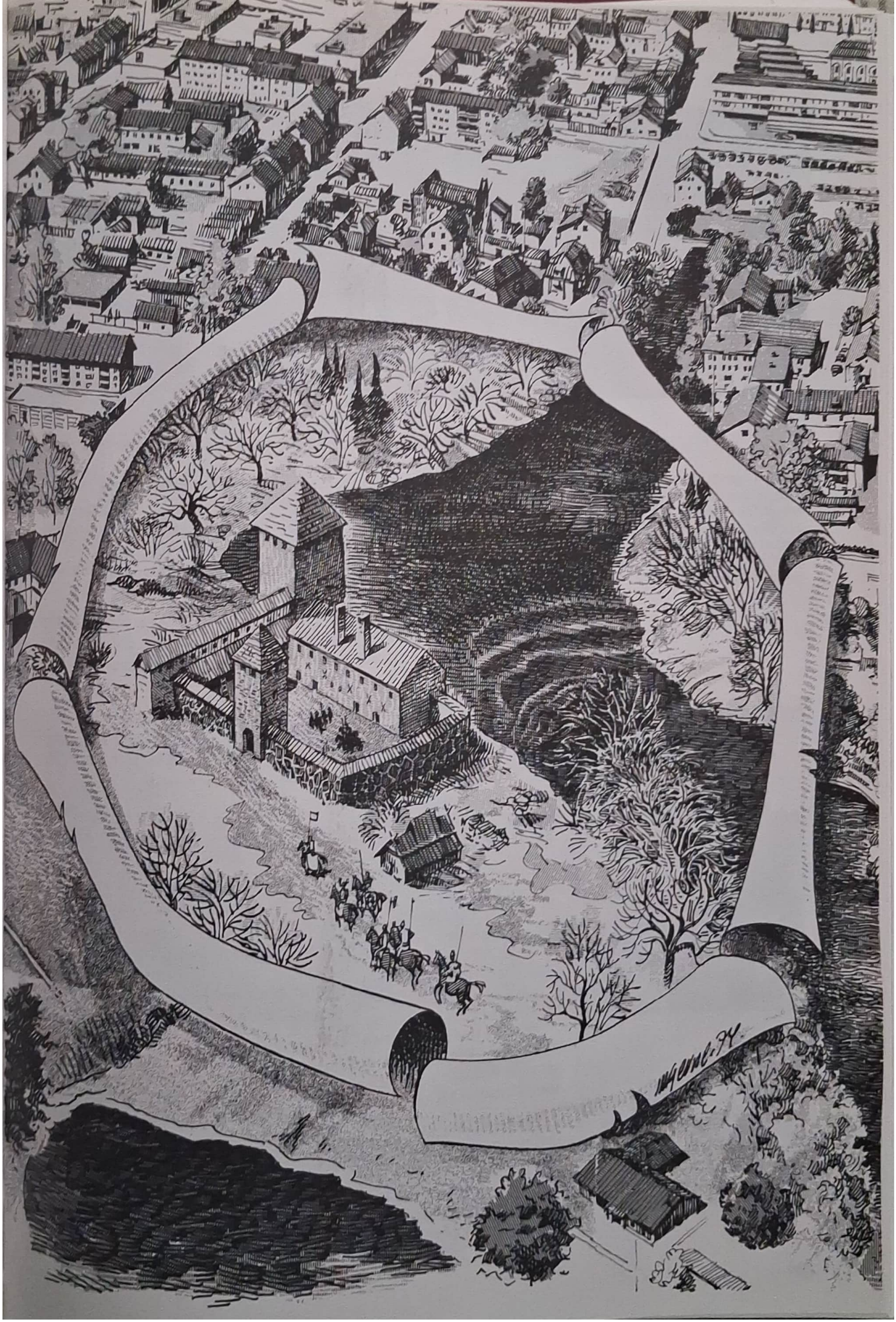

Skannat med CamScanner

Ränker, svek och intriger – men folket visste inget

Där har ni huvudpersonerna. Hur det nu intrigeras, fäktas och slåss dem emellan kan hart när inte beskrivas – innan det blir dags för "Håtunaleken", då bilden klarnar något.

Torgil Knutsson, riksmarsken, kan vi för resten göra oss av med nu genast. Länge har han försökt få bröderna Magnusson att hålla sams. Flerfaldiga gånger har han räddat kungen.

Men de två yngre bröderna är listiga som ormar. De intalar sin äldste bror att marsken är ute efter kungamakten själv. För en kort tid enas de tre bröderna. Marsken arresteras och halshuggs i vanlig ordning.

Det måste ha varit litet känsligt för den yngste brodern, Valdemar. Han var ju gift med en dotter till den avrättade. Lugn, käre läsare. Den saken var redan avklarad. Valdemar hade givetvis skilt sig från henne i god tid!

Nu visar sig alla tänkbara kombinationer i inrikes- och utrikespolitiken:

- Svenske kungen och danske kungen går tillsammans emot norske kungen och de två hertigarna.
- Norske kungen och svenske kungen allierar sig mot danske kungen och hertigarna.
- Hertigarna och danske kungen enas om att strida mot norske kungen.

Och så vidare. Och så vidare i all oändlighet. Vilken röra, vilken soppa. Man fattar bara inte hur de kunde hinna med allt. De måste ha befunnit sig på resor ständigt och jämt. Från det ena fanstyget till det andra.

Och överallt sluts tillfälliga fördrag eller freder. I Stockholm. I Örebro. Nyköping. Helsingborg. Köpenhamn. Oslo. Skara. Helsingör. Västerås. Örkelljunga. Uppsala. Ja, man kan knappt räkna dem alla, dessa platser där ränkerna smiddes eller slagsmålen stod.

Landet som de tre bröderna Magnusson drev sitt spel med var alltså konungariket Sverige, ett ödsligt skogsland, som inte kan ha räknat mer än i stort sett några hundra tusen människor.

Nästan alla dessa var analfabeter och visste inte mycket. De visste att de hade en kung. De visste att det fanns en Gud i himlen. Och de visste att de själva var komna till jorden för att betala skatt till dem båda, till kungen och till Gud, vars ställföreträdare på jorden var de katolska prästerna.

Och en del av dem visste dessutom att det fanns två hertigar som också var deras herrar och som också skulle ha sin skatt.

Mycket mer än så visste de inte. De slet i sitt anletes svett. De sådde och skördade och nyodlade och gjorde dagsverken. De skrevs ut som soldater och tvingades ställa upp till olika slag. De piskades under fogden när de inte kunde betala sina pålagor.

Men om dem och deras leverne har de gamla rimkrönikorna nästan ingenting att berätta. Krönikorna berättar bara om sådant som "Håtunaleken" och "Nyköpings gästabud".

Så får vi då nöja oss med att berätta den historien. Ni finner den i texterna och bilderna. Tag den för vad den är värd: ett riktigt skurkaktigt kungligt drama.

Skannat med CamScanner

Kalaset

Det är år 1306. På Håtuna kungsgård i Uppland, strax utanför Sigtuna, sitter kung Birger Magnusson tillsammans med drottning Märta. Plötsligt får man besök av kungens två yngre bröder, hertigarna Erik och Valdemar. Enighet tycks råda. Man har just tillsammans låtit avrätta den mångårige riksmarsken Torgil Knutsson. Kungen välkomnar sina yngre bröder och bjuder på kalas.

Sveket

Men de två yngre bröderna har svek i hjärtat. Plötsligt uppenbarar sig deras soldater och överfaller kungsgården. Birger och Märta tas tillfånga. De förs till Nyköpings slott och låses in där. De två hertigarna vill själva ha makten i landet. Till deras förargelse har de inte lyckats få tag i kung Birgers son Magnus. En småländsk tjänare har i sista stund räddat pojken och för honom till kungen av Danmark, pojkens morfar.

Falskspelet

Danske kungen blandar sig i leken. Det är ju ändå hans dotter som hertigarna behandlat så illa. Och hans käre svärson Birger! Hertigarna sammanträffar med danske kungen i Örkelljunga. De går med på – falskeligen förstås! – att försona sig med sin fångslade broder och ge honom tillbaka merparten av riket.

Flykten

År 1309 rycker danske kungen in med en stor här i Sverige. Hertigarna ska kväsas en gång för alla. Med i armén är också kung Birger. I Jönköping står ett slag mellan danskarna och hertigarnas folk. De två hertigarna tvingas fly. Hertig Erik kastar sig in i Kalmar slott. Valdemar skyndar till Stockholm. Danskarna rycker ända fram till Nyköpingshus, som belägras. Men alltsammans rinner ut i sanden.

Skannat med CamScanner

Fredsmötet

Sommaren 1310 samlas alla parter till ett fredsmöte i Helsingborg. Där är danske och norske kungen, svenske kung Birger och de två hertigarna. Man kommer överens om att dela riket mellan de tre bröderna. Birger får större delen av östra Sverige, Gotland och Viborgs län i Finland – de två hertigarna resten. Och så radar några år av relativ fred upp sig. Men det smids ständigt nya ränker!

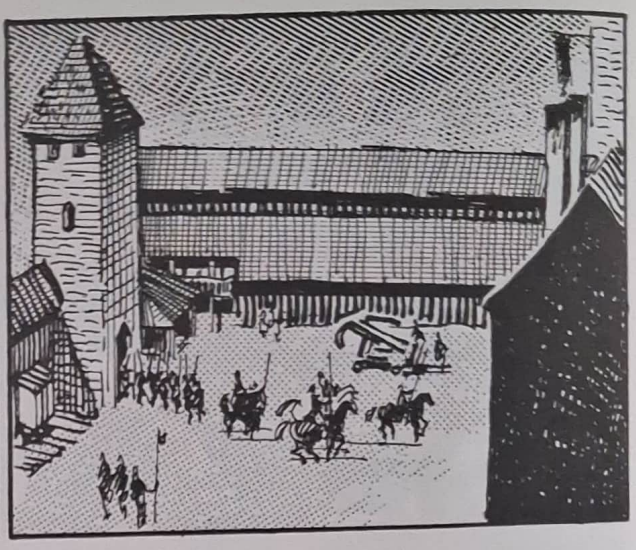

Varningen

Nu drar det ihop sig till det berömda "Nyköpings gästabud". Det är strax före jul år 1317. De två hertigarna har bjudits på stort kalas av storebror Birger, kungen. Med ett välbeväpnat följe rider de in på Nyköpingshus. Strax innan har en ung riddare varnat dem för gästabudet. Kungen sägs förbereda svek mot dem. Men kungen välkomnar sina två yngre bröder varmt. "I varen välkomna I bröder både, viljen I dricka jul med vår nåde?" (Rimkrönikan).

Gästabudet

Man rustar till ett stort gästabud i den största av slottets salar. Kungen försäkrar sina bröder att han inte alls har något emot att de tagit land ifrån honom. Kungen "vill ej allena för landet råda". Det blir ett hejdundrande kalas. Öl och vin i strida strömmar. Gycklare uppträder. Musikanter spelar. Gång på gång skålar kungen med sina bröder och försäkrar dem evig vänskap. De två hertigarna blir ordentligt invaggade i lögn och ro.

Komplotten

Men när natten sänkt sig och de två hertigarna ramlat fullsupna i sina sängar sätter Birger sin plan i verket. Under kvällen har hertigarnas följe – livvakter – lurats ner till stan under listiga förevändningar. Nu har Birger en viskande överläggning med chefen för de egna styrkorna. Han ger order om att tio man ska avdelas för att arrestera de två hertigarna. Men allt måste gå tyst till väga. Hertigarnas följe får inte bli alarmerat ännu.

Skannat med CamScanner

Uppvaknandet

Rimkrönikan berättar att när hertigarna låg i sina sängar "nakne" blev de med ens "hastigt vakne". Valdemar hinner gripa sitt svärd och fäktas till en början framgångsrikt. Han ropar till sin bror Erik att han ska hjälpa honom. Men Erik inser hur hopplös situationen är. "Låt vara som det är. Vår strid duger inte här." Kungen närmar sig dem och säger de bevingade orden: "Minnens I Håtunaleken?"

Slutet

De två hertigarna kastas i fängelsehålan (som än i dag kan beskådas i fornt skick!). Men hertigarna har mäktiga män bakom sig. Trupper drar mot Nyköpingshus för att befria de fångslade. Kung Birger måste fly till Danmark. Ett halvår senare dödades de två hertigarna på befallning av kungen. Möjligen fick de svälta ihjäl. Då hade alla kungens fästningar i landet fallit och hans son Magnus var avrättad. Till ny kung i landet valdes en son till den dödade hertig Erik. Han hette Magnus Eriksson, "landslagsmannen". Och nya blad började skrivas i vår svenska historia.

Medan den gamla kungsgården i Håtuna är försvunnen för länge sedan finns dock Nyköpingshus kvar. I dag är det ett museum och en stor turistattraktion.

Skannat med CamScanner

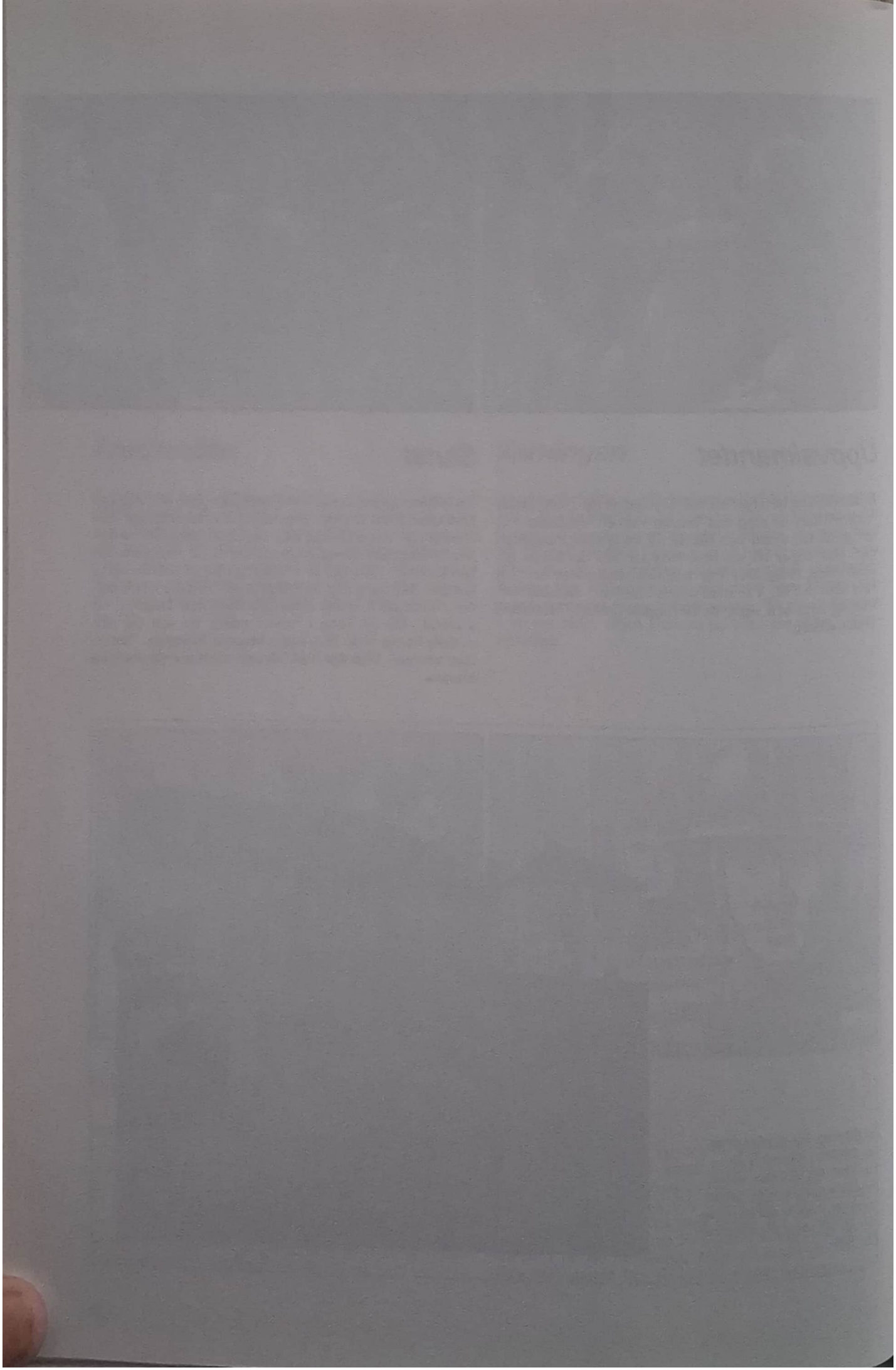

Skannat med CamScanner

1361

Valdemar Atterdag ockuperar Gotland – frontrapporter dag för dag

Skannat med CamScanner

Så var de rustade, så höggs de ner...

En sommardag i juli för drygt 600 år sedan siktade en strandpost i ett fiskeläge på Gotlands västkust vita segel ute till havs. Skeppen höll tydlig kurs mot ön, växte i antal och storlek, blev oroväckande många, måste vara en hel flotta. Larm gick omedelbart. Kurirer på små raggiga hästar bragte budet om hotet av ofred från gård till gård. De varnande vårdkasarna tändes och röken steg mot skyn som svarta utropstecken. Genom dag och natt gick budkavlen: Var beredd, rusta dig. Nu är fienden här!

Sådan var upptakten till den danske kungen Valdemar Atterdags invasion på Gotland; den som kulminerade i den ohyggliga massakern på det gotländska bondeuppbådet utanför Visby stadsmur den 27 juli 1361 och som sedan följdes av den berömda brandskattningen av tyskestaden, Hansestaden.

Bara några decennier efteråt var legendbildningen i full gång; i själva verket är det få händelser i den svenska historien om utsatts för så träget sagovävande som just Valdemar Atterdags invasion 1361.

Långt, långt senare, sex århundraden senare, berättar fynden i de återfunna massgravarna — belägna några hundra meter från Visbys nya köpcentrum utanför Österport — för oss människor i dag om slaget och invasionen.

Laget av moderna vetenskapsmän och forskare ställer med ens stridskrafterna på fötter igen. Två tusen döda vittnar själva. Så var vi rustade. Så höggs vi ned.

Detaljer stiger fram med smärtsam skärpa. Skakad tar man del av det stora materialet, som i kalla fakta rekonstruerar det ohyggliga förloppet.

Arkeologerna gräver tålmodigt fram, ben för ben, de så ömkligen nedhuggna och begravda. Metodiska mätningar sker lager för lager; allt fotograferas skikt för skikt. Där sticker med ens ett kranium upp, ringbrynjan täcker ännu den dödes panna och bakhuvud. Och där: en fallen krigare i rustning, hans gap har stelnat i ett vrål över sex tysta sekler (var det skadan i pannan, krossåret, som gjorde slut på hans liv, eller var det pilspetsen, som ännu sitter inkilad i bakhuvudet?).

Denna tid, då Valdemar Atterdag invaderade Gotland, var staden Visby mest bebodd av tyska handelsmän, rap-

BILDEN på nästa sida: Fynden i massgravarna ett par hundra meter från Visbys östra stadsmur vittnar om striden, om huggen, om vapnen som dödade. De flesta stupade för hugg mot huvudet. Huggen har i allmänhet träffat bakifrån, vilket tyder på att de utdelats mot flyende. I gravarna under dagens ängar och asfaltstråk ligger många tandlösa gamlingar, krymplingar och unga pojkar.

Skannat med CamScanner

Foto ATA

Skannat med CamScanner

Foto Pressens Bild

Visby östra stadsmur — det var här det stora slaget stod.

porterar samtidigt historikerna. Ringmuren var då allaredan byggd. Nu hade man stängt alla portarna, och de ängsliga skeppsmäklarna och skinnhandlarna med familjer klängde uppe på murkrönen och åsåg drabbningen mellan den gotländska bondehären och den professionella danska soldatesken såsom ett slags gratispublik på läktarplats.

Den gotländska hären måste ha varit rena sista hopskrapet, säger osteologerna, som undersökt arkeologernas skelettfynd. Här i gravarna ligger många unga pojkar och många gamla tandlösa gubbar. Flera krymplingar har också ingått i den svenska stridsmakten; svårt halta, svårt lytta, puckelryggar.

Inte alls förvånande, säger arkivens forskare. Mellan raderna i källmaterialet kan man nämligen läsa sig till att gotlänningarna dagarna före slaget vid Visby förlorat två stora drabbningar längre söder ut mot Valdemars stridstränade folk. Där gick väl de bästa åt.

De flesta dödade i denna drabbning utanför Visby ringmur dog av hugg mot huvudet, vittnar medicinarna. Huggen har i allmänhet kommit bakifrån. Det måste tydas på det viset att de dödats under flykt. Här har också många hugg riktats mot benen; var fjärde av de fallna visar svåra huggskador på benen. Men endast var tionde har sårats allvarligt av armborstens pilar.

Så fogas vetenskapsmännens rapporter samman till ett helt mönster, som till och med gör det möjligt att skicka ut en krigskorrespondent från vårt tjugonde sekel till Gotland år 1361 — för att dag för dag bevaka kung Atterdags invasion och skriva sina reportage på ungefär det sätt de skulle ha skrivits i dag.

Och där börjar FRONTREPORTAGE 1361.

Skannat med CamScanner

INVASION!

SVENSKA ÄVENTYR, 22 juli 1361

Danska stridstrupper under befäl av kung Valdemar Atterdag, 51, har i dag landstigit på Gotlands västkust i höjd med Karlsöarna. Den danska invasionsarmén beräknas uppgå till 2 500 man. Trupperna är modernt rustade.

Ett uppbåd gotländska bönder, som försökte hindra landstigningen och som i skydd av snårskogen vid stranden intill Kronvalls fiskeläge riktade pilskurar mot de danska knektarna, mejades ned eller fördrevs omedelbart.

I detta ögonblick sveper budet om invasionen över hela Gotland. Röken från vårdkasarna på bergen stiger mot den vindstilla skyn. Kurirer på små, raggiga hästar låter budkavlen gå från gård till gård, från by till by.

Det betyder allmän mobilisering av Gotlandsbönderna. Redan i kväll bör alla stridsdugliga ha samlats tingsvis. Sedan tar det ytterligare 24 timmar innan trupperna hunnit förenas distriktsvis.

Det anses troligt, att de flesta gotlänningar i södra delarna av ön kommer att omgående dras samman vid tingsplatsen Ejmundsbro, en knapp mil öster om Västergarns handelsplats. Det är en av inlandets mest strategiska punkter. Gotlänningarna bör redan före kvällen ha hunnit besätta den.

Allt tyder på att den första träffningen mellan de anfallande danskarna och det inhemska uppbådet kommer att stå just där vid bron.

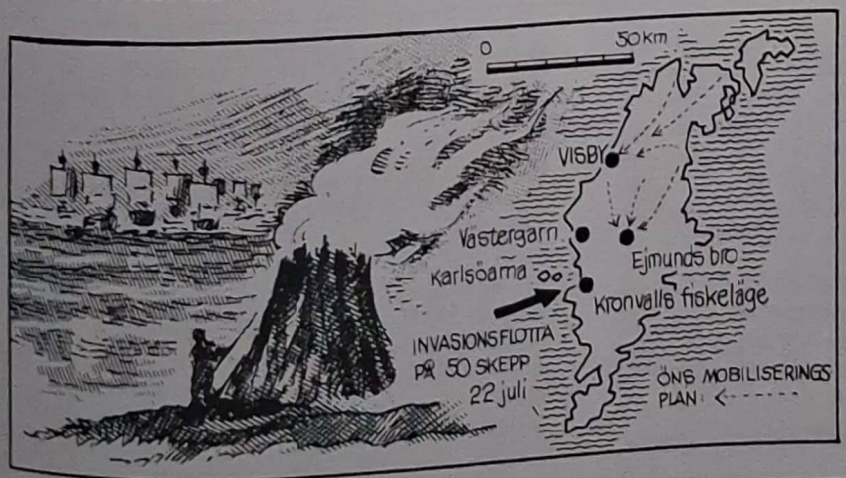

Vårdkasarna brinner, budkavlen går från gård till gård: kung Valdemar Atterdag landstiger på Gotlands västkust i höjd med Karlsöarna! Den danska invasionsarmén beräknas uppgå till 2 500 modernt utrustade män. De gotländska bönderna mobiliserar.

Skannat med CamScanner

Dansk ilmarsch rakt på Visby?

Totalt är gotlänningarna starkare än den danska invasionsarmén. Man bör utan vidare kunna ställa upp 5 000 man mot danskarnas 2 500. Men det är tvivelaktigt om dessa fem tusen kommer att hinna förenas till en enda stridande enhet.

Den danska taktiken är nämligen fullt klar. Så fort trupperna landstigit tar man sig under ilmarscher de fem milen norr ut till Visby. På det viset kommer invasionsarmén att undgå en träffning mot hela det inhemska uppbådet. Man kommer i stället att leverera flera bataljer mot mindre styrkor.

Inne i staden Visby, bakom den skyddande ringmuren, är stämningen dov. Folk har redan börjat gräva ner sina pengar och guld- och silverföremål i jorden. Underhandlingar pågår mellan gotländska landsortsbefolkningens landsdomare och Visbys borgmästare. Den gotländska landsortsbefolkningen hoppas att få stadsborna med sig i och för ett gemensamt försvar mot invasionsarmén.

Frågan är om det lyckas. I stadens råd närstående kretsar håller man för troligt att själva staden — som kan åberopa medlemskap i tyska Hansan — kommer att stänga portarna och förklara sig neutral. Inne i staden bor mest borgare med härkomst nere på kontinenten; åtminstone är dessa de tongivande.

Ihärdiga rykten berättar i dag att kung Valdemar själv för ett år sedan spionerade ut hela Gotland. Han ska ha tagit sig hit förklädd till gårdfarihandlare och på det sättet i lugn och ro rekognoscerat för invasionen.

Valdemar Atterdag, vad vill han?

Politiska bedömare anser att Valdemar Atterdags angrepp i dag på Gotland är ett schackdrag i hans planer om ett enat Norden, dvs ett danskt Östersjövälde. Under de trettio år han nu regerat i Danmark har han lyckats med vad som på 1330-talet ansågs omöjligt: han har samlat hela Danmarks rike i sin hand. För ett år sedan återerövrade han Skåne och Blekinge.

Den svenske kungen Magnus Eriksson har de senaste åren på allt sätt försökt gardera sig mot de danska planerna. Men han har gång på gång blivit besegrad både på fältet och vid förhandlingsbordet.

Det har en längre tid varit känt — genom svenska hemliga agenter i Danmark — att kung Valdemar sedan tidigt i våras gjort förberedelser för en invasion över Östersjön. Den 1 maj i år varnade svenske kungen Visby och gotlänningarna för Valdemar. De uppmanades att dag och natt vara på sin vakt mot angrepp över havet.

Varningen nonchalerades helt av Visbyborgarna. Att Gotland på något sätt skulle dras in i kriget mellan den danske och den svenske kungen föreföll då helt otroligt. Speciellt som Visby stad är lierad med den mäktiga Hansan; är alltså en fristad, som visserligen betalar en mindre skatt till svenske kungen men som sam-

Skannat med CamScanner

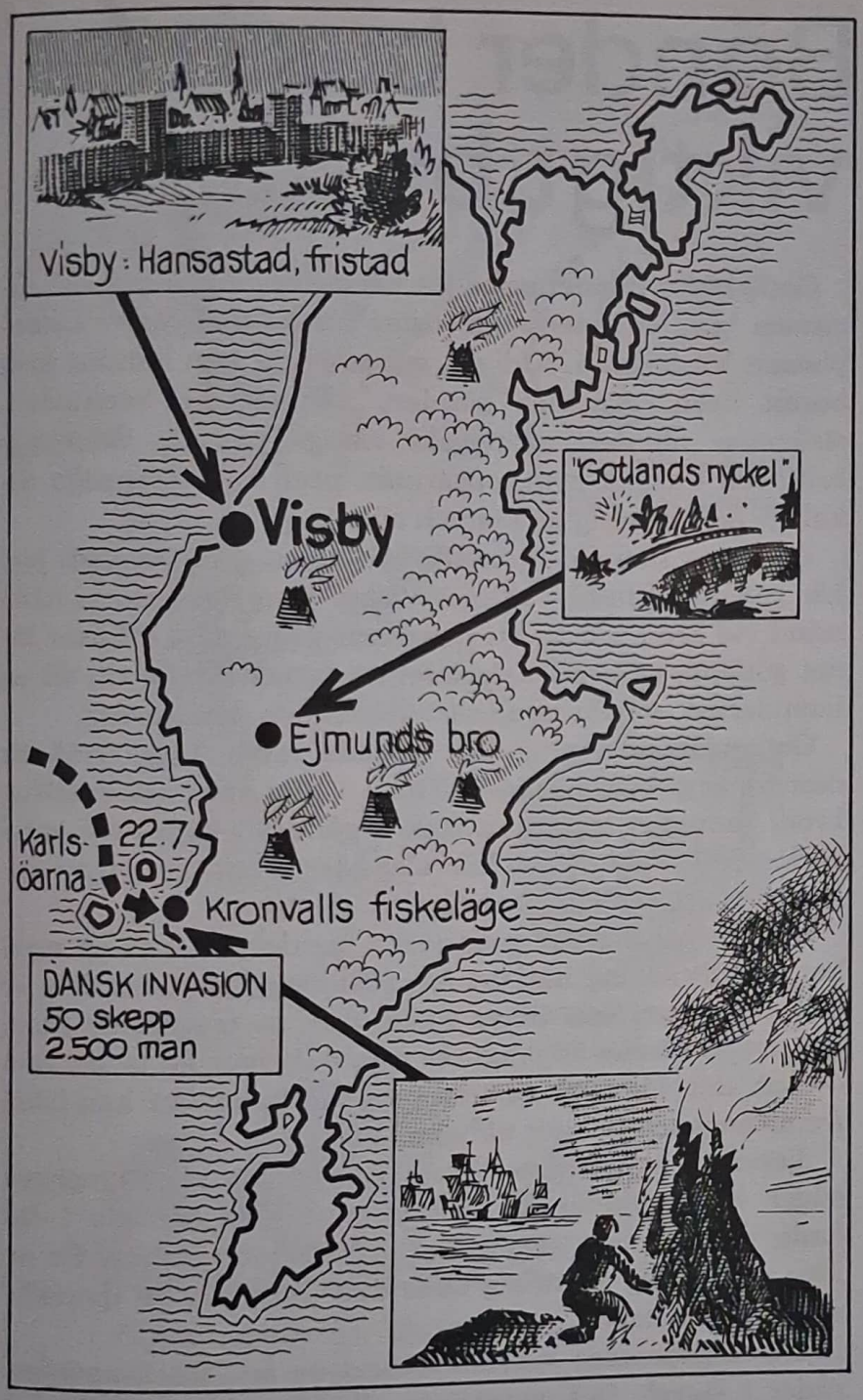

Utskeppningen från den danska stridsflottan i höjd med Kronvalls fiskeläge pågick alltjämt vid 13-tiden. Det är ett 50-tal skepp som deltar i invasionen. Med bland trupperna finns också en hel skvadron kavalleri. Det lugna vädret underlättar utskeppningen, som av allt att döma kommer att vara klar innan kvällen. Från fiskeläget är det över fyra mil till Visby

tidigt är helt självständig. Den höga ringmuren runt staden är inte någon symbol bara!

Inte ens då öländska flyktingar för några veckor sedan kom roende över havet till staden och berättade om att kung Valdemar invaderat Öland reagerade man nämnvärt i stadens råd eller på gator och torg. Just genom invasionen av Öland ansåg man sig ha ett säkert bevis för att Gotland inte alls ingick i Valdemars planer.

De gotländska bönderna tog däremot varningen på allvar. Bevakningen av kusten har den senaste månaden varit skärpt. Vårdkasarna på bergen var också ordentligt omsedda när invasionen kom. Att larmet om den hotande faran så snabbt kunde nå ut över hela ön i dag får man alltså tillskriva kungavarningen i maj.

Däremot har bönderna knappast ägnat sig åt någon direkt upprustning av krigsmunderingar och vapen. Det är få gårdar som i dag kan ställa upp krigare med fullgoda rustningar. Massor av gotländska bönder kommer att slåss för sin jord klädda endast i skinn och läder.

Tal om kapitulation utan strid har förekommit på högsta ort, både inne i Visby och ute på landsbygden. Röster har höjts för att det inte spelar någon roll om man skattar till den svenske kungen eller till den danske. På andra inflytelserika bondehåll har man stämplat sådana tongångar som grovt landsförräderi.

Skannat med CamScanner

Bönder besätter viktigt brofäste

Gotländska bondeuppbådet vann kapplöpningen om Ejmunds bro, en knapp mil öster om tättbebyggda hamnplatsen Västergarn. Tidigt i morse hade fem hundra man besatt bron. Allt fler bönder, manade av budkavlen, strömmar till den strategiskt viktiga platsen. Samtidigt bröt den danska invasionsarmén upp från Kronvalls fiskeläge och satte sig på marsch norrut.

Ett första slag vid Ejmunds bro är nu ofrånkomligt: just här går danskarnas väg mot Visby. Kan försvararna hålla stånd vid bron och ån ett par dagar finns goda chanser för det gotländska bondeuppbådet att hinna förena sig till en huvudarmé, som är numerärt överlägsen danskarnas.

Gotlandsbönderna vid ån började redan i går kväll att dämma upp vattendraget. Tidigt i dag revs också själva bron, samtidigt som man satte i gång att bygga försvarsverk. Träd fälldes, stockar släpades fram och jordvallar kastades upp som bröstvärn.

Utan tvivel har det gotländska bondeuppbådet en mycket stark ställning här vid ån. Flankerna skyddas dels av en väldig myr, som heter Fjäle, dels av mycket tät skog, där det är nästan omöjligt för större styrkor att ta sig fram — och där i så fall smärre gerillaförband lätt kan hålla framträngande fiender tillbaka.

Själva ån är tio meter bred, och genom uppdämningen stiger vattenståndet för varje timme. Vid 12-tiden i dag hade vattnet stigit så mycket att det var omöjligt för en icke simkunnig att ta sig över den utom vid de speciella, smala vadställena.

Tre tingsdomare leder försvaret av ån. Stark optimism råder i lägret. Det anses inte alls bli svårt att hålla den anfallande invasionsarmén ifrån sig:

— Det är visserligen få av oss som har rustningar, säger en tingsdomare. Men bröstvärnen ger gott skydd, och våra båg- och armborstskyttar kommer att låta skurar av pilar regna över angriparna.

Med gotlänningarnas andra handvapen är det sämre ställt. Deras spjut, yxor och hakar är omoderna och i allt annat än gott skick.

— Vi behöver aldrig använda dom. Danskarna har inte en chans att ta sej över ån!

Det anses uteslutet att danskarna gör en kringgående rörelse och fortsätter mot Visby utan att ha bemäktigat sig Ejmunds brofäste. Invasionsarmén törs helt enkelt inte ta

Valdemar IV med tillnamnet Atterdag föddes omkring 1320 och dog 1375. Från början var han en småkung på Nordjylland men lyckades med seg energi och skicklighet vidga kungamakten att omfatta hela Danmark. Kring 1360 tog han tillbaka Skåne och Halland som avträtts till Sverige 1343 och besatte 1361 Oland och Gotland. Tillnamnet Atterdag sägs komma från hans favoritutryck "Des Daghes" som betydde "Vilka tider!".

Skannat med CamScanner

Gammal borg till heders?

Kan den gamla Torsburgen på östra Gotland komma till användning igen? Torsburgen är en naturlig befästning, en hög platå med branta klippor, flera kilometer lång och bred. Mäktiga och höga stenvallar, delvis raserade visserligen, finns resta på alla flacka ställen.

Vid 13-tiden i dag skickade landsdomaren — tydligen sedan han utan framgång förhandlat med Visbys borgmästare om gemensamt försvar — två kurirer med uppgift att inspektera den gamla borgen i skogen.

Kan borgen snabbt iståndsättas finns möjligheten för de gotländska bönderna på mellersta och norra ön att försvara sig där.

Uppe på den branta platån finns goda beten för kreatur. Det anses att man ska kunna hålla stånd där mot en överlägsen fiende i flera månader. Och då lär hjälp ha anlänt från Sverige.

Flera strateger håller också före, att gotlänningarna med sina dåliga rustningar skulle ha större framgång med ett partisankrig än med slag på öppna fälten.

Torsburgen anlades någon gång på 400-talet. De senaste seklerna har den aldrig haft praktisk betydelse. Hos de flesta andra än just traktens befolkning är den fullkomligt okänd.

risken av att ha en nära tusen man stark trupp i ryggen.

Vid 13-tiden anlände några utskickade spejare. De rapporterade att hela den danska invasionsarmén nu brutit upp från lägret vid Kronvalls fiskeläge. Valdemar Atterdags främsta styrkor rapporterades samtidigt ha nått ända fram till Klinte och står alltså när detta skrivs bara en mil från brofästet.

De två beridna spejarna kunde också berätta om de första danska härjningarna. I de flesta bondgårdar, som legat i invasionsarméns väg, har man trängt in, lagt beslag på all proviant man hittat och skaffat foder till kavalleriets hästar på samma sätt.

FOTNOT: En uppgift i Visby om att den danska invasionsarmén är försedd med vapen som det smäller om och sprutar eld och järn ur är en propagandalögn. Krutet är visserligen uppfunnet och kanoner i bruk på kontinenten men i Norden kommer eldvapen inte att användas förrän om trettio, fyrtio år.

Skannat med CamScanner

Skatter grävs ner i panik!

Paniken inför invasionsarmén på marsch har börjat sprida sig bland Gotlands civilbefolkning — trots alla lugnande rapporter från Ejmunds bro. Det är inte bara byarna längs marschvägen mot Visby som avfolkats. Även på många andra håll har alla gått till skogs — sedan de stridsdugliga brutit upp mot samlingsplatserna för folkuppbådet.

Det sista många bönder gjorde innan de gav sig i väg var att gräva ned familjens värdesaker på någon hemlig plats. Gotlands jord är i dessa dagar med andra ord fullproppad med mynt, guld och silver.

På Dune gård till exempel, mitt i landet, två mil öster om Visby, grävdes en jätteskatt ner natten till i dag. Det var kanske inte så mycket reda mynt som praktfulla pjäser av guld och silver — persiska koppar, rikt ornerade, en massa spännen och smycken, skålar och flätade armringar.

Det var storbonden på Dune, som själv och helt ensam såg till att den samlade skattekistan kom i jorden "någonstans på gårdens ägor". Omedelbart efteråt begav han sig iväg till tingsplatsen, där folkuppbådet samlades efter budkavlen.

Om det kommer till en större drabbning — och en hel del talar för detta, trots tillförsikten hos försvararna av Ejmunds bro — är risken stor för att mycket av det silver och guld som nu grävts ned i jorden kring Gotlands gårdar inte kommer att kunna hittas av familjemedlemmarna efteråt. I regel är det bara familjefadern som vet var skatten ligger — och om han stupar tar han hemligheten med sig i graven.

Det är då möjligt att skatterna för alltid blir oupptäckta eller kanske återfinns först om fem, sex sekler och då av rena tillfälligheterna.

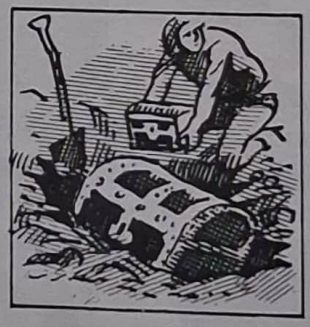

Ett av de största svenska skattfynden gjordes 1881 vid Dune gård i Dalhems socken på Gotland. Det bestod av silverskålar, skedar, smycken i guld och silver — tillsammans nästan 150 föremål. Skatten (bilden på nästa sida) var sannolikt en storbondegårds arvegods

VISBY STAD VILL INTE SLÅSS

Förhandlingarna mellan de gotländska böndernas landsdomare och stadens råd i Visby återupptogs på förmiddagen i dag.

Landsdomaren krävde att borgarna skulle göra gemensam sak med bondeuppbådet så att man tillsammans kunde försvara ön.

Ännu vid 13-tiden i dag var ingenting klart om hur Visby stad kommer att ställa sig. Stadens råd vill av olika anledningar vänta och se hur det ofrånkomliga slaget vid Ejmunds bro avlöper innan man binder sig för någonting.

Borgmästaren:

— Visby stad är ansluten till Hansan. Det betyder att vi rent principiellt är förbjudna att inveckla oss i fientligheter med främmande makt. Vi skickade för flera veckor sedan sändebud till Lübeck för att få besked hur vi ska ställa oss ifall Gotland blir anfallet av en dansk invasionsarmé. Det gjorde vi så fort vi fick varningen i maj om att anfall kunde vara att vänta. Vi avvaktar alltså. Ännu vet för resten inte vi i staden om danske kungen tänker anfalla oss. Vad som händer ute på gotska landsbygden har vi ingenting med att göra. För övrigt är det omöjligt för två, tre tusen man att storma Visby. Vår mur är hög — och bred!

Men om staden trots allt blir anfallen?

— Jag säger som jag förut sagt: vi väntar på instruktioner från Lübeck.

Än finns det alltså en möjlighet att Visbyborgarna gör gemensam sak med bönderna.

— En mycket liten möjlighet, säger landsdomaren. Tyvärr. Annars tror jag ingen av oss skulle behöva vara rädd för utgången av det här angreppet.

Skannat med CamScanner

Foto ATA

Skannat med CamScanner

Danska stormtrupper mot Ejmunds bro

Den danska invasionsarmén under befäl av kung Valdemar Atterdag har i dag anfallit Ejmunds bro, ”nyckeln till Gotland”. Ett folkupbåd av 800 gotländska bönder försvarar brofästet mot en trefalt större övermakt. Våg efter våg böljar de danska stormtruppernas stötar mot ån och förskansningarna på dess andra sida.

Ännu efter sex timmars strid är förlusterna ringa på båda sidor. Visserligen har gotlänningarnas skurar av pilar från bågar och armborst hållit fienderna gott ifrån sig. Men angriparnas moderna plåtrustningar har skyddat effektivt och det är först på mycket nära håll som pilarna varit effektiva.

Den danska motskuren av pilar och stenar har samtidigt varit intensiv men ändamålslös: gotlänningarna ligger säkert nedgrävda på andra sidan av den uppdämda ån.

Vid 11-tiden gjorde danskarna en desperat stormning, där invasionsarméns skvadron av kavalleri också kastades in. En handfull ryttare lyckades ta sig över ån och komma in i försvarsgravarna. Men därmed var den danska framgången slut.

De danska kavalleristerna rycktes ned från hästarna och övermannades, förhördes och dödades. Deras lik kastades sedan i ån där också många hästkadaver nu flyter. En svag vind i den ihållande värmen för från detta ingenmansland med sig en stank som för varje timme blir allt värre.

Vid 12-tiden drog kung Valdemar tillbaka sina stormtrupper och det blev för en stund lugn på hela fronten.

Båda parter ägnade den uppståndna vapenvilan till frukostering, vapenvård och översyn av blessyrer. Stupade kamrater släpades undan. En patrull obeväpnade danska infanterister fick — efter hemställan — ostört bära i väg dödade soldater från åkanten.

När detta skrivs stiger röken upp från eldarna i de båda lägren, som befinner sig mindre än två hundra meter ifrån varandra. Horn bölar. Strängaspel gnäller. Solen steker obarmhärtigt. Men i horisonten dyker mörka åskmoln upp.

En tingsdomare har givit order om att allt blod och slamsor från dödade och skadade noggrant ska täckas med jord eller tvättas bort.

— Synen av blod sätter alltid ner stridsmoralen, säger han. Det bästa skulle ha varit om marken varit röd. Då skulle inte utspillt blod kunnat synas.

VISBY VILL FÖRHANDLA

Visby stad tog vid 12-tiden kontakt med den gotländske landsdomaren och föreslog att förhandlingarna om ett gemensamt försvar mot invasionsarmén åter skulle upptagas.

Man kan utgå ifrån att det är rapporterna från gotlänningarnas framgångsrika strider vid Ejmunds bro i dag på morgonen som fått borgarna att åter närma sig bönderna.

Skannat med CamScanner

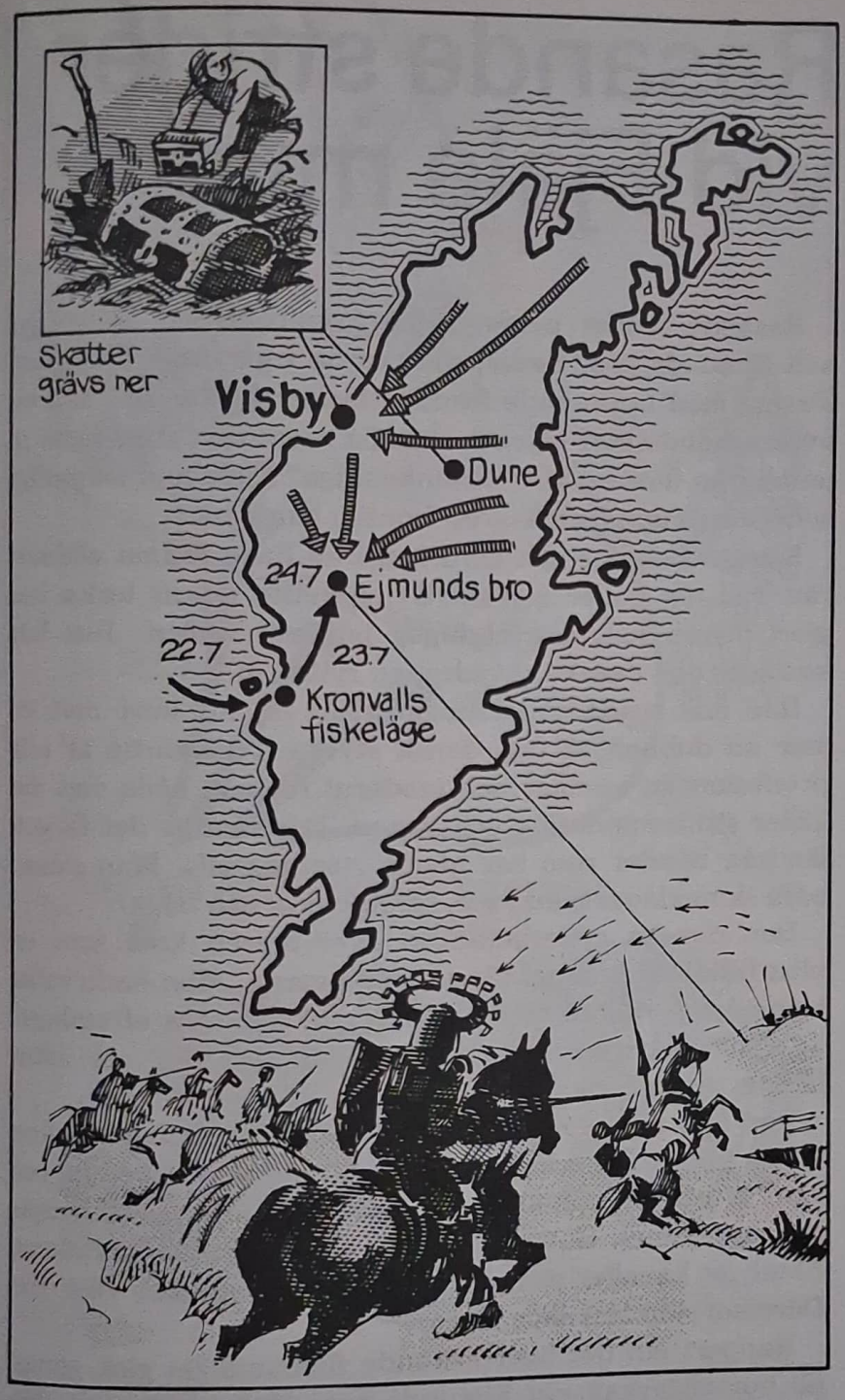

I dag stod den väntade striden vid Ejmunds bro. I sex timmar attackerade de danska invasionstrupperna men än så länge är förlusterna ringa på båda sidor.

Denne tingsdomare har förut gjort sig känd som båtsman till sjöss, där däcken alltid är färgade röda av denna orsak.

Tingsdomaren:

— Danskarna kan aldrig ta oss genom stormning över ån. Det har morgonens ihärdiga drabbning visat mer än väl. Inte heller har de några utsikter att falla oss i flanken. På ena sidan om oss har vi Fjäle myr. Och på den andra tät snårskog. Varken myren eller skogen kan forceras av fienden.

Rapporter om den framgångsrika striden vid Ejmunds bro har avgått norrut till det gotländska bondeuppbådet där.

Krigsråd hos kung Valdemar:

ANGREPP ÖVER MYR

Ger verkligen Fjäle myr gotlänningarna skydd för överraskande flankangrepp vid Ejmunds bro?

Kung Valdemar tror inte det.

Klockan 13 i dag kallade han sitt krigsråd till en bondgård i Gunilda, en halvmil från Ejmunds bro. I det danska krigsrådet ingår i första hand kungens militäre rådgivare, hertig Erich av Sachsen, och en rad tyska och flamländska riddare, som varit med om stora strider i Frankrike.

Man var överens om att frontala attacker mot bondeuppbådet vid Ejmunds bro och längs ån inte skulle löna sig. På kungens inrådan beslöts nu om en rekognoscering åt Fjäle myr till så fort det blivit mörkt.

De sista dagarnas intensiva värme bör nämligen ha torkat upp myren överraskande mycket, anses det i det danska högkvarteret:

— När kung Valdemar rekognoscerade här i fjol var det också så här varmt en vecka, uppges det. Och efter den veckan kunde man gå så gott som torrskodd över myren på vissa ställen!

Gryningen i morgon kan alltså komma med en mycket obehaglig överraskning för gotlänningarna: en kombinerad frontal- och flankstöt!

Skannat med CamScanner

Rasande strider vid Fjäle myr

Rasande strider pågår sedan gryningen vid Fjäle myr och Ejmunds bro. Sedan danskarna i går utan framgång försökt med upprepade frontalattacker gjorde de i dag en överraskande och mycket skicklig manöver: man satte in anfall från flanken vid "oframkomliga" Fjäle myr samtidigt som stormtrupperna angrep fronten längs ån.

Kung Valdemar och hans krigsråd hade räknat alldeles rätt vad det gäller myren. Den senaste tidens torka har gjort myren fullt marschduglig på flera ställen. Just här kastades den danska skvadronen rytteri in.

Inte fullt tusen gotlänningar slåss nu för livet mot en mer än dubbelt så stor dansk styrka. Danskarna är alla proffesionella soldater och modernt rustade både vad det gäller stridsmundering och vapen. Däremot är det få gotländska bönder som har någon rustning alls. Man slåss i bara skinnkläder med yxor, spjut, hakar och bågar.

Den danska rytteriattacken över myren kom som en blixt från klar himmel för gotlänningarna. Man hade schablonmässigt räknat med att myren skulle vara oframkomlig. Och vaktstyrkan som man ställt upp där var alltså fåtalig; mest en rutinåtgärd.

Den första rytterichocken lyckades försvararna emellertid slå tillbaka, mycket tack vare att danskarna red fel och kom ut på sanka ställen, där hästarna sjönk ned i gyttjan och myrvattnet. Gotlänningarnas skurar av pilar sårade ett 20-tal av kavalleristerna men dödade bara två eller tre. Däremot stöp åtskilliga hästar.

Rapport om det överraskande flankanfallet gick genast till huvudstyrkan vid Ejmunds bro, någon kilometer därifrån. Just då sköljde den ena anfallsvågen efter den andra fram längs ån. Hemska skrin höjdes mot skyn.

Tingsdomaren, som leder det gotländska bondeuppbådet, gjorde en hastig omgruppering av sina styrkor. Nära två hundra man skickades mot myren för att undsätta vaktstyrkan där.

Dessa hann lagom fram för att möta en ny rytterichock över myren. Den här gången gjorde danskarna inget misstag. Man kom ridande i full galopp på de myrvägar, som natten till i dag rekognoscerats. En pilsvärm mötte dem. Många hästar störtade. Men pilarna förmådde bara i undantagsfall tränga igenom ryttarnas plåtrustningar även på så nära håll.

Ejmunds bro, "Nyckeln till Gotland". Här anfaller Valdemar Atterdags proffsarmé de åtta hundra gotländska bönderna, som genom sitt skyddade läge motstår den första anfallsvågen. Men när Atterdag och hans män angriper försvararna i flanken över den uttorkade Fjäle myr viker de. Det var "rena slakten", berättar överlevande som lyckas undkomma till Visby.

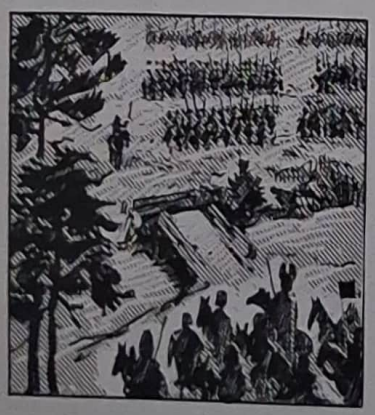

Skannat med CamScanner

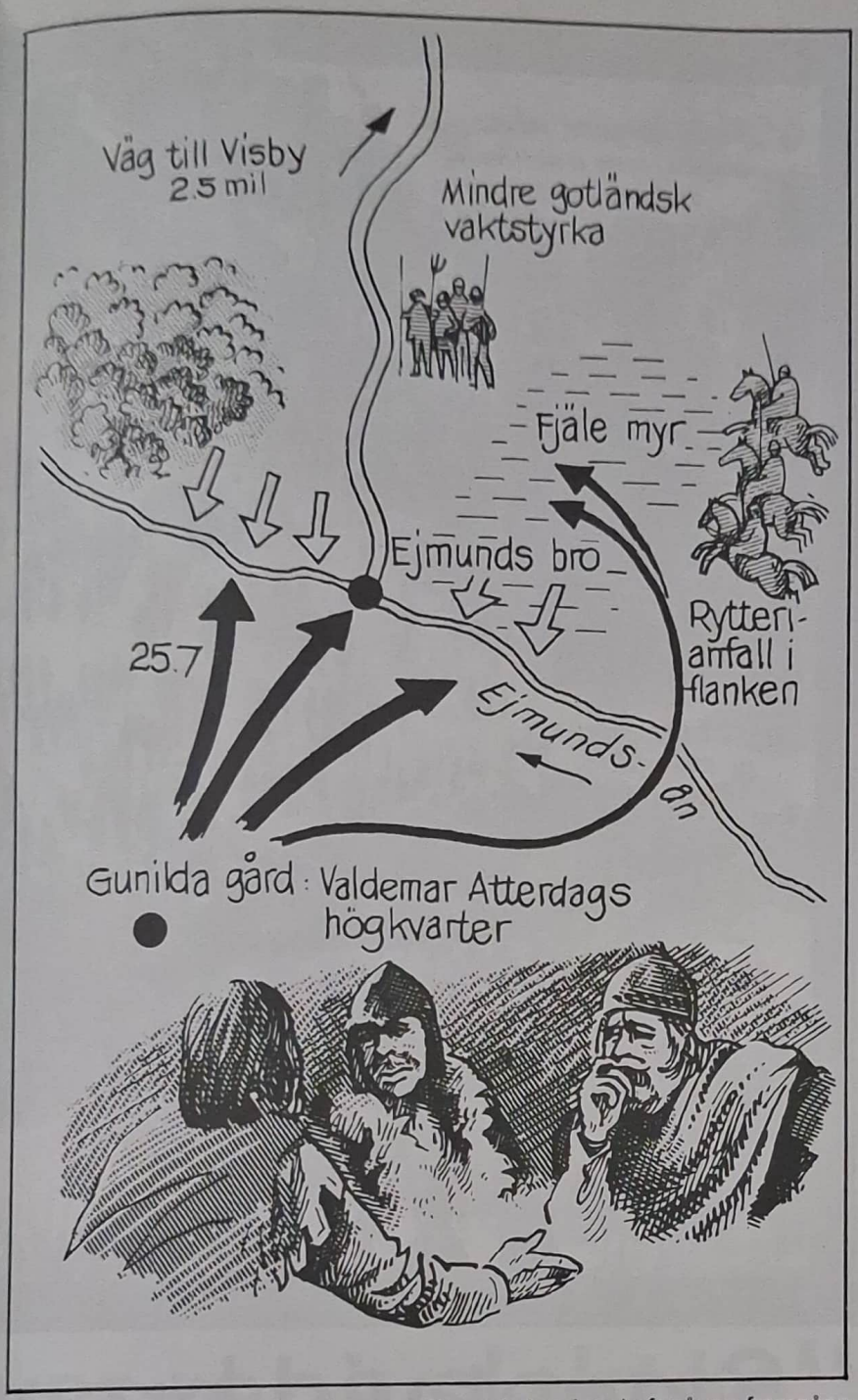

Sedan danskarnas frontalattacker mot Ejmunds bro inte haft någon framgång går de överraskande till anfall från flanken över den "oframkomliga" Fjäle myr samtidigt som stormtrupper slår till mot fronten längs ån.

I dessa ögonblick utspelas ett blodigt handgemäng i själva skogsbrynet vid myren. De gotländska bönderna sticks ner som grisar. Danska ryttare rycks från hästryggen och skarpa knivar huggs in i öppningarna mellan rustningarnas lameller.

Rapportkarlar har skickats till Ejmunds bro med nödrop om undsättning. Leden sviktar redan och när som helst kan danskarna komma igenom försvarslinjen. Men vid Ejmunds bo kan man inte undvara en enda man. De karlar man har där behövs mer än väl för att hålla stånd mot infanteriattackerna längs ån.

Borgare och bönder förhandlar

Norra och delvis mellersta Gotlands bondeuppbåd hade i dag på morgonen kunnat förena sig till en enda huvudstyrka. Omkring 1 500 man hade slagit läger ett par hundra meter från Visby stadsmur.

Kraftiga röster har höjts för att styrkan omgående skulle marschera söderut för att förstärka uppbådet vid Ejmunds bro och Fjäle myr. Men marschordern har dröjt.

Detta antas bero på att förhandlingarna mellan bönderna och Visbys borgare alltjämt fortsätter. Förhandlingarna avser ett eventuellt samgående för gemensamt försvar mot danskarna.

PS! Ejmunds bro har erövrats

FJÄLE MYR. Klockan 13 bröt det danska rytteriet gotlänningarnas försvarslinje vid Fjäle myr. En vild batalj pågår vid Ejmunds bro, där försvararna nu angrips både framifrån och från sidan. Danskt infanteri rapporteras ha stormat över ån några hundra meter från själva brofästet och besatt vallarna där. En vild slaktning har tagit vid. Stora avdelningar gotlänningar uppges redan vara stadda på vild flykt norrut.

Skannat med CamScanner

26 juli 1361

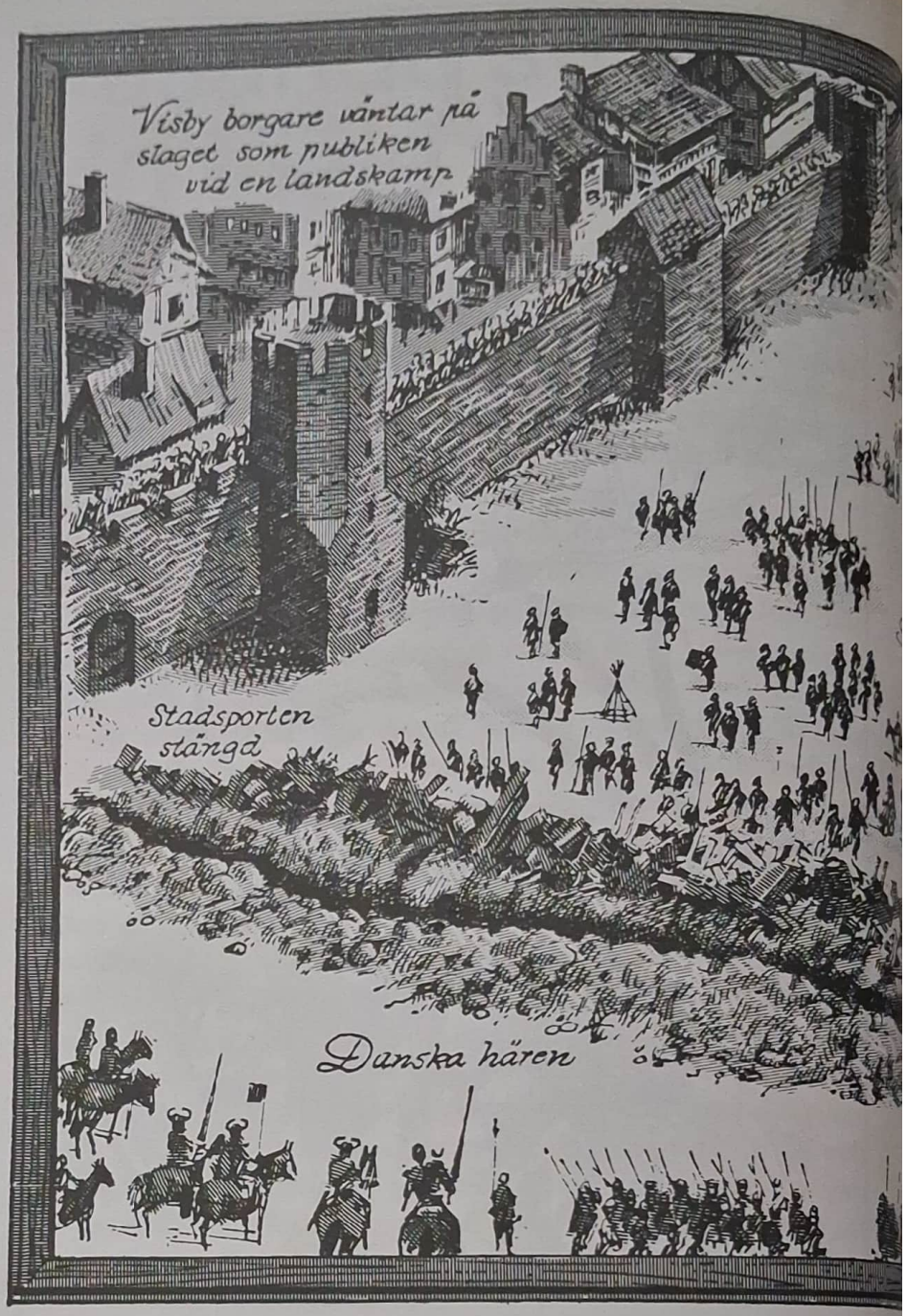

”Slaget vid bron

Den danska invasionsarmén befinner sig på marsch mot Visby. Vägen dit ligger öppen sedan försvararna vid Ejmunds bro och Fjäle myr nedgjorts eller fördrivits. Hetsiga förhandlingar pågår alltjämt mellan bondeuppbådets män och stadens.

Bönderna kräver att borgarna ska ställa upp till gemensamt försvar. Men av allt att döma kommer stadsborna — de tongivande är tyska köpmän — att stänga stadsportarna och förklara sig neutrala.

Hela morgonen har en flyktingström söderifrån vällt in till lägret vid stadsmuren. Det är resterna av det bondeuppbåd som försvarat Ejmunds bro. Många av dem är

Foto Raymond Hejdström

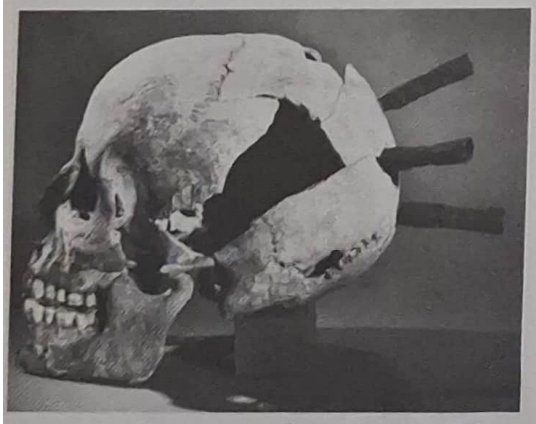

Fynden av ringbrynjor och kranier visar hur hårda striderna var mellan danskar och svenskar julidagarna 1361. Pilspetsarna från danskarnas vapen sitter fastskjutna i kraniet eller ligger inuti hjärnskålen.

Skannat med CamScanner

var rena slakten”

På eftermiddagen den 26 juli 1361 var grupperingen denna utanför Visby stadsmur. Portarna till staden är förbommade och det gotländska boendeuppbådet har förskansat sig mellan stadsmuren och ett kloster.

svårt sårade och har släpat sig tillbaka till de egna leden bara för att dö.

De överlevande från Ejmunds bro har rapporterat om slaget:

– Det var ingenting annat än en ren slaktning. När danskarna, som var två eller tre gånger så många som vi, tagit sig in i vårt försvarsverk, utdelades ingen pardon. De som gav sig, höggs genast ned. Inga fångar togs. Det mördades bara. Mot denna övermakt kunde vi inte göra något annat än fly. De var rustade till tänderna. Vi hade bara skinnkläder och varken pansar, brynja eller rustning. ►

Skannat med CamScanner

Det gotländska uppbådet, som nu alltså slagit läger utanför östra stadsmuren, uppgår till knappt två tusen man. Det råder stark förstämning bland männen. De hemska rapporterna från Ejmunds bro har helt mattat deras stridsiver, som så sent som för två kvällar sedan tog sig uttryck i dans och stampningar och sånger vid lägereldarna, där fåren stektes hela på stora spett och där dryckesbägarna svängdes väldeliga.

Tyst och dovt arbetar man nu med att bygga barrikader.

Redan i går eftermiddag, då de första underrättelserna om nederlaget vid Ejmunds bro nådde Visby och bondeuppbådet, sände landsdomaren — överbefälhavare för det gotländska bondeuppbådet — ut trupper för tvångsvärvning ute i bygderna. Här är det inte längre tal om att bara stridsdugligt folk ska kämpa. Alla landsbygdens gotlänningar — utom kvinnor och barn — kallas under fanorna.

Tidigt i morse började de första skarorna av tvångsvärvade strömma in i lägret. Där kom halta och lytta gubbar, där kom magra, tuberkulösa män, där kom 15-,16- och 17-åringar. Ingen av dem hade stridsrustning. Deras vapen bestod mestadels av vanliga yxor, pilbågar och spjut.

Mot bakgrunden av rapporterna från Ejmunds bro är det en både patetisk och makaber syn som nu rullas upp under denna ovissa väntan på vad som komma skall. Allt fler röster höjs för kapitulation; både i staden bland borgarna och bland bönderna i lägret utanför stadsmuren.

— Vi kan lika gärna skatta till den danske kungen som till den svenske, är det vanliga argumentet.

Överläggningarna mellan böndernas tingsdomare resulterade dock i klart besked: inga eder till svenske kungen ska brytas, man ska kämpa vidare.

I Visby fortsätter man på neutralitetslinjen.

Vid 13-tiden rapporterades de danska förtrupperna stå en knapp mil från Visby.

Danskarna firar segern vid bron

Den stora segern vid Ejmunds bro firades i går kväll i det danska lägret med en stor fest och riddarslag. Alla traktens visthusbodar länsades till bara golven. Massor av djur slaktades och stektes över eldarna. Så småningom tog festen mest karaktären av ett oändligt dryckeslag.

I högkvarteret vid Gunilda gård dubbades samtidigt ett tjugutal väpnare till riddare efter att ha utmärkt sig under striden vid bron och myren. Kung Valdemar Atterdag utförde själv den högtidliga ceremonin, då väpnarna upptogs bland de andra riddarna med ett slag av svärdsflatan på skuldran. Av kungen fick de också var sin kedja och var sina gyllene sporrar.

Hela tiden festligheterna pågick i det danska lägret hölls noggrann vakt av framskjutna poster. I förväg insmugglade spioner i Visby skulle också genast rapportera till lägret ifall det gotländska bondeuppbådet, som samlats utanför stadsmuren, satte sig i rörelse söder ut.

PS! Barrikader vid stadsmuren

Strax efter klockan 13 i dag red en trupp danska parlamentärer in i Visby, alla riddare i rustning. Borgmästaren tog emot dem. De fick klart besked: Visbys borgare ställer sig helt neutrala. Något utfall från staden sker inte om någon strid kommer att utkämpas utanför murarna.

Rent besked fick också de danska parlamentärerna av böndernas landsdomare: det gotländska bondeuppbådet kommer att möta vapen med vapen.

In i det sista arbetar nu gotlänningarna med att barrikadera sig utanför stadsmuren. Man har gått i ställning mellan södra porten och klostermuren ett par hundra meter därifrån. En vagnborg skyddar för anfall i ryggen. För anfall rakt framifrån är en barrikad uppkastad. Den består av tunnor, timmer, sandsäckar och sten.

Skannat med CamScanner

SLUTSTRIDEN!

Ett rasande slag mellan två tusen gotländska bönder och lika många danska knektar och riddare har utkämpats sedan gryningen i dag utanför Visby stadsmur. Efter fyra timmars våldsamt stridstumult är de gotländska bönderna i grund slagna, fallna, dödade.

Ännu försvarar sig smärre hopar bakom vagnborgar och barrikader. De utsätts i dessa ögonblick för metodiska kavallerichocker av de danska riddarna.

Striden har hela tiden beskådats uppifrån stadsmuren av de neutrala borgarna i Visby stad. Ängarna framför deras ögon har efter hand förvandlats till en blodig slaktbacke i grotesk uppförstoring. Där ligger hundratals och åter hundratals stupade. En monoton jämmer stiger mot den feberheta juliskyn. Allt medan källådrorna, som har sin upprinnelse på slagfältet, nu färgar brunnar och rännilar röda inne i staden.

I detta ögonblick, då solen står rakt i söder denna dag, den 27 juli år 1361, har den danske kungen hela Gotland i sin hand.

Den neutrala staden Visby väntas kapitulera i kväll eller i morgon.

Visserligen anses staden vara i det närmaste ointaglig tack vare den höga och breda stadsmuren. Men samtidigt finns där inte förråd tillräckligt för att man ska kunna uthärda en längre belägring.

Slaget såsom det tedde sig uppifrån stadsmuren, de neutralas läktarplats:

I gryningen hade de två styrkorna formerat sina led. De två tusen gotländska bönderna hade gått i skyddsställning mellan stadsmurens söderport tvärs över ängarna mot en stabil klosterbyggnad. I fronten barrikader av stenar, stockar, jordvallar. Ryggen skyddades av en vagnborg.

I det gotländska bondeuppbådets led syntes stora grupper av unga pojkar, gamla gubbar eller ofärdiga män såsom halta och puckelryggar. Det var "sista hopskrapets män".

Inalles räknade det gotländska folkuppbådet två tusen man. Bara ett fåtal hade rustning. De flesta var klädda i läder och skinn. Vapnen: spikklubbor, spjut, bågar, armborst, yxor och huggsvärd.

Också danskarnas styrka beräknas ha uppgått till två

Eftersom Visby är medlem i den mäktiga affärsjätten Hansan förklarar sig stadens borgare för neutrala. De stänger de bastanta portarna och gör sig redo att titta på den kommande striden från bästa "läktarplats": krönet på stadsmuren.

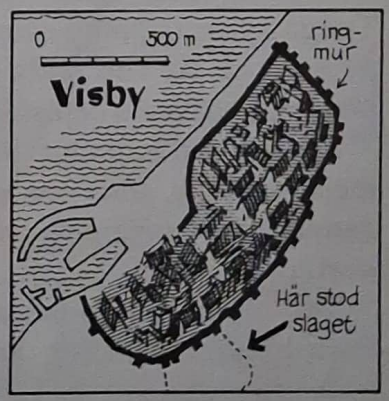

Skannat med CamScanner

tusen man, därav flera hundra riddare i rustning till häst. Förvarningar om ett kommande anfall hade hörts från midnatt från det danska lägret.

Strax efter gryningen dök danskarna upp med den vitröda dannebrogen i spetsen. Riksbaneret fördes av en riddare på en svart häst. Sedan marscherade flera kompanier armborstskyttar fram för fronten. Inga rop hördes. Inga trumpetstötar. Över slagfältet låg bara en dov, tryckande tystnad, som än mer markerades av hästarnas hovklapper.

I skydd bakom barrikaderna låg de gotländska armborstskyttarna och bara väntade på att de anfallande skulle komma inom skotthåll.

Plötsligt, då danskarna var cirka hundrafemtio meter från gotlänningarnas försvarslinje, rusade de anfallande armborstskyttarna fram ett tjugotal meter under höga rop, gick omedelbart därefter i ställning och avlossade den första salvan.

Gotlänningarna besvarade genast pilskuren. Här och var glesnade leden något. Men pilarnas genomslagskraft var på detta håll inte större än att plåtrustningar gott stod emot.

Detta ställningskrig pågick över en halvtimme.

Sedan hände något överraskande: ett pilregn började plötsligt falla över gotlänningarna från skyn!

Varifrån? Från ingenstans, från en klar himmel? Nej, men från andra sidan klostermurarna. Där bakom, helt skyddade, hade ett kompani danska armborstskyttar gått i ställning. De riktade sina svärmar av pilar snett uppåt så att de föll ned som täta skurar inne i de gotländska linjerna.

Detta överraskande flankanfall spred förvirring bland de gotländska försvararna. Samtidigt skickades de första danska stormtrupperna fram. Barrikad efter barrikad erövrades. Därmed var det våldsamma stridstumultet i gång. Man stred man mot man. I den striden var de gotländska bönderna helt underlägsna.

Ohyggliga scener utspelades. Långa spikklubbor spräckte och knäckte skallar som om de varit spröda nötter. Tunga, vassa svärd, svingade med båda händerna, högg av ben och lår i ett enda slag. Riddare i rustningar rycktes ned från hästarna och stacks hjälplösa ihjäl.

Många gotlänningar försökte fly. De reds i kapp och mejades ned. Inte ens de unga pojkarna eller de lytta gamla, reservtruppen, skonades: Hela tiden hölls stadsportarna stängda.

Det uppges att de fallna, omkring 1 500 gotlänningar och flera hundra danskar, kommer att jordas i gemensamma massgravar under veckans lopp.

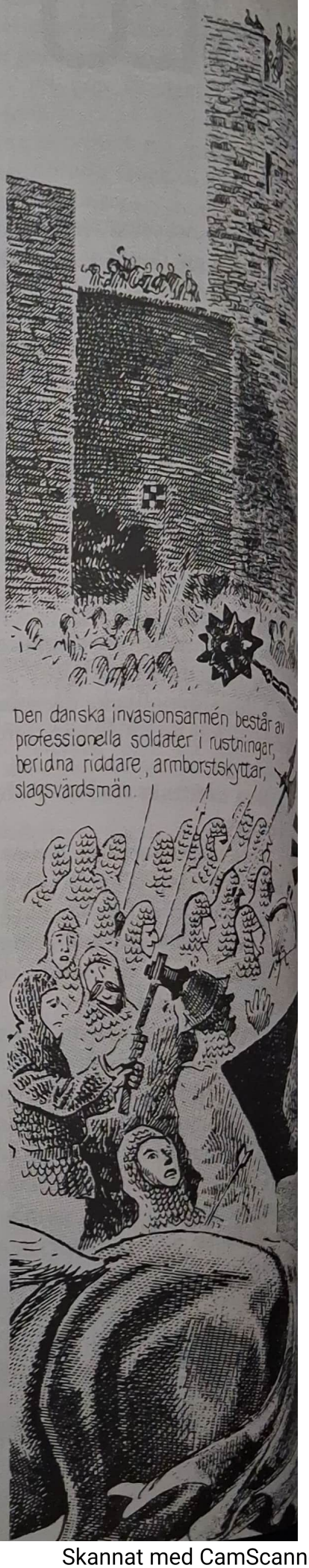

Den danska invasionsarmén består av professionella soldater i rustningar, beridna riddare, armborstskyttar, slagsvärdsmän.

Skannat med CamScanner

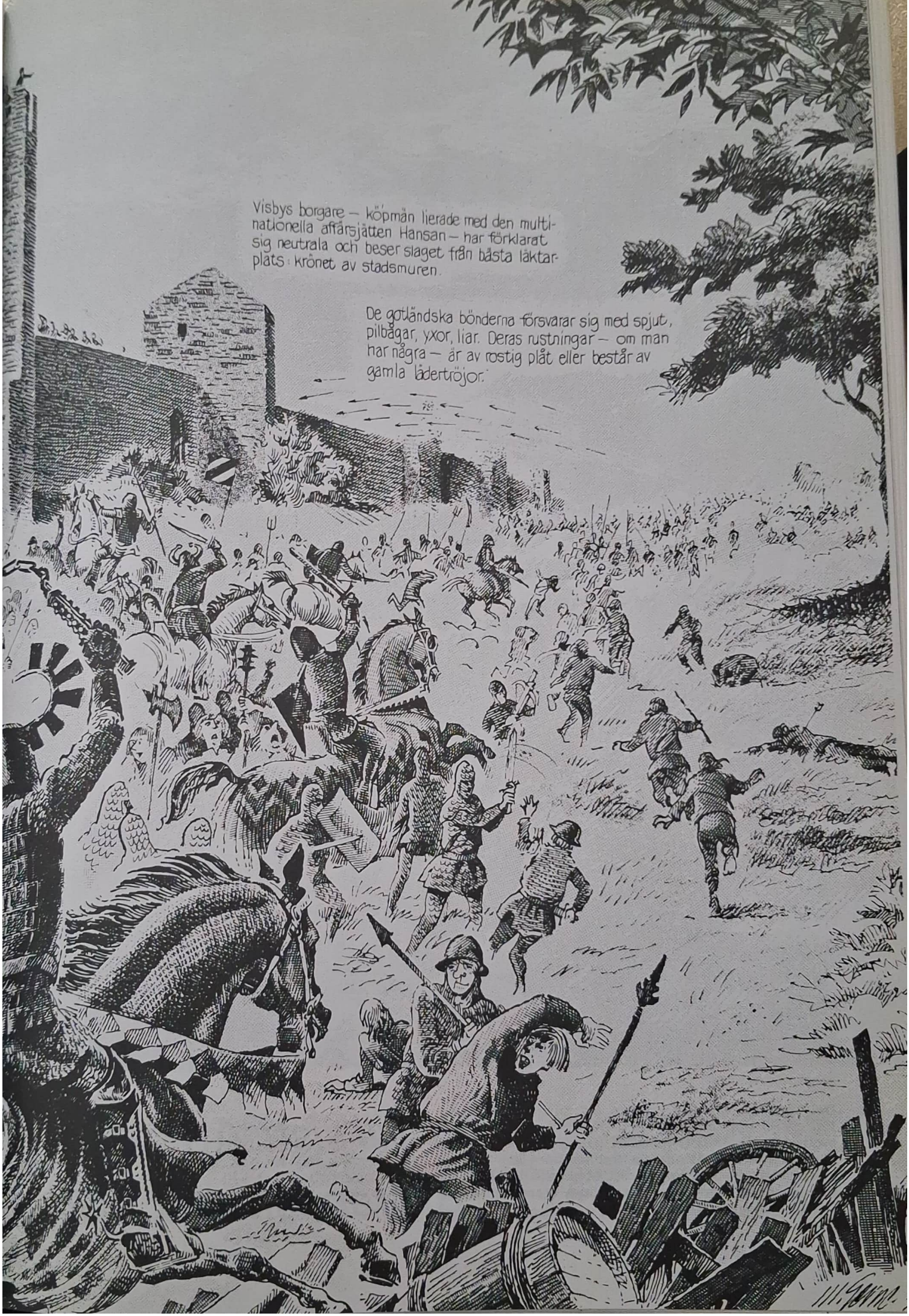

Skannat med CamScanner

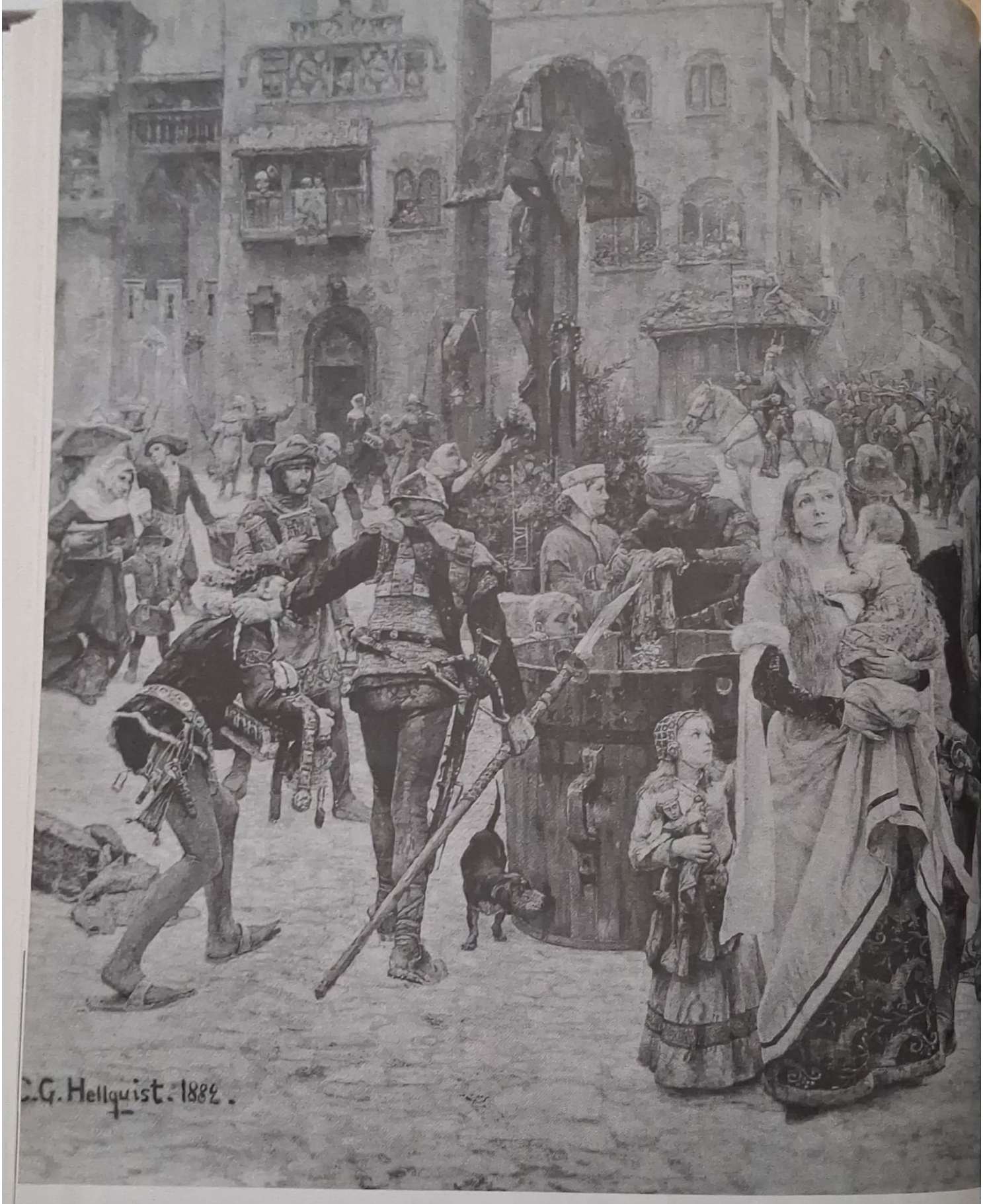

Det historiska måleriet i mitten och slutet av 1800-talet tog gärna upp motiv ur den dunkla medeltiden. Den svenske målaren C G Hellquist gjorde på 1880-talet ett bravurnummer av "Valdemar brandskattar Visby". Så här tänkte han sig att det gick till. Men vad de historiska källorna och legenderna berättar om brandskattningen kan ni läsa i artikeln här intill.

Till sist: Atterdag brandskattar Visby

Skannat med CamScanner

Foto: Nationalmuseum.

Brandskattningen av Visby — frontreportage 1361 . . . Nej, fiktionen av ett direktreportage sex sekler tillbaka i tiden går inte att uppehålla i och med att det blodiga slaget utanför Visby ringmur är över. Inga uppgifter är längre exakta. Om slaget vittnar fynden i massgravarna i detalj — vad som händer sedan står sägner, krönikor, politiska nidskrifter, folktro och propagandalögner för.

Att kung Valdemar brandskattade Visby — och också hela Gotland; att det var bönderna som även nu fick lämna den största tributen är historiskt belagt. I den nästan samtida Själlandskrönikan he-

Skannat med CamScanner

ter det till exempel att Valdemar återvände l y c k l i g t med stort byte av guld, silver och andra skatter sedan Visby kapitulerat och hela ön blivit dansk.

Återvände lyckligt? Ja, men Valdemarskatten då? Det vet ju alla människor att den danska invasionsarmén råkade ut för en hiskelig storm då den efter en månads härjningar seglade hemåt igen. Och att just de skepp som var lastade med de stora skatterna kantrade och sjönk i närheten av Karlsöarna.

Otaliga är också de vittnen som stigit fram genom århundradenas lopp och intygat att de vid klart och vindstilla väder kunnat se de stora erövrade karbunkelstenarna från S:t Nicolauskyrkan reflektera himmelsljuset där nere i djupet. Och i modern tid har välutrustade dykarexpeditioner letat efter skatten.

Jo, det har de — och varför har man svårt att förstå, då källorna klart säger ifrån att skeppen återvände l y c k l i g t. Ingenstans talas det om skeppsbrott. Om något sådant skulle ha inträffat, skulle till exempel Själlandskrönikan — som är fientligt inställd till Valdemar — skyndat sig att skadeglatt berätta om den saken.

Först omkring 100 år efter slaget vid Visby och brandskattningen glider "skeppsbrottet" in i de gamla källorna. Alltså först då alla vittnen till händelserna är borta, döda och begravda. Och då förläggs skeppsbrottet till Tjörn på svenska västkusten!

Det är den svenska rimkrönikan som lanserar denna nyhet; som serverar den politiska propagandalögnen om ett "rättmätigt straff" för den ovälkomne inkräktaren. I översättning till normalprosa av i dag skulle krönikan lyda ungefär så här: "Sedan Valdemar skinnat Gotland och Visby på massor av guld ordnade Gud, som har ett speciellt gott öga till svenskarna, att alla danska skeppen förliste utanför Tjörn. Skeppen gick till botten med man och allt."

Och efter det att denna propagandalögn prångats ut har andra spunnit vidare på tråden genom tidernas lopp. Ytterligare 150 år framåt förlägger således den danske historieskrivaren Arild Huitfeldt skeppsbrottet till Lilla Karlsö.

En massa legender och sägner tecknas nu ned sekel efter sekel, alla försedda med nya "autentiska" detaljer kring skatten i djupet vid Karlsöarna. En svart hund som vakar över skatten där nere under vattnet kommer ganska tidigt in i bilden — där spökar förstås helveteshunden Cerberus i dödsriket. Hunden i svart anammas i sin tur tacksamt av balladskrivare och romanförfattare med sinne för effekter.

Intresset för Valdemarskatten håller alltjämt i sig. 1930-talet: "The Hall Baltic Expedition". 1950-talet: en trädgårdsmästare från Oskarshamn och två rika baroner dyker efter skatten. Och så sent som 1960 anhöll någonting som kallade sig Näringslivets filmbyrå AB hos handelsdepartementet att i vattnen kring Karlsöarna få göra efterforskningar efter det sjunkna skeppet "Valdemar Atterdag" i och för en planerad kulturfilm. Inspelningarna skulle ske, sades det, under sommaren 1960.

Tyvärr lyste Näringslivets filmbyrå AB med sin frånvaro vid Karlsöarna den sommaren. Men en ny viktig detalj har detta filmbolag trots allt fogat till Valdemarskatten och dess många dokument. Äntligen har vi alltså genom dess ansökan till handelsdepartementet — en handling som i framtiden kommer att vara en historisk källa — fått veta det sjunkna skeppets namn. "Valdemar Atterdag" — så hette det alltså!

Men var ligger i så fall den svarta hunden begraven?

FOTNOT: Brandskattning var en metod inom krigföringen under medeltiden och in på 1600-talet. Genom hot att bränna ned en stad tilltvingade sig fiendetrupper lösenpenning av stadens invånare. Denna lösenpenning kunde bestå inte bara av kontanter utan även av värdeföremål och matvaror. Från 1700-talet ersattes brandskattning av kontributioner (en slags avgift som befolkningen i ett erövrat område fick betala för fiendehärens underhåll) och rekvisitioner. (Bra Böckers lexikon).

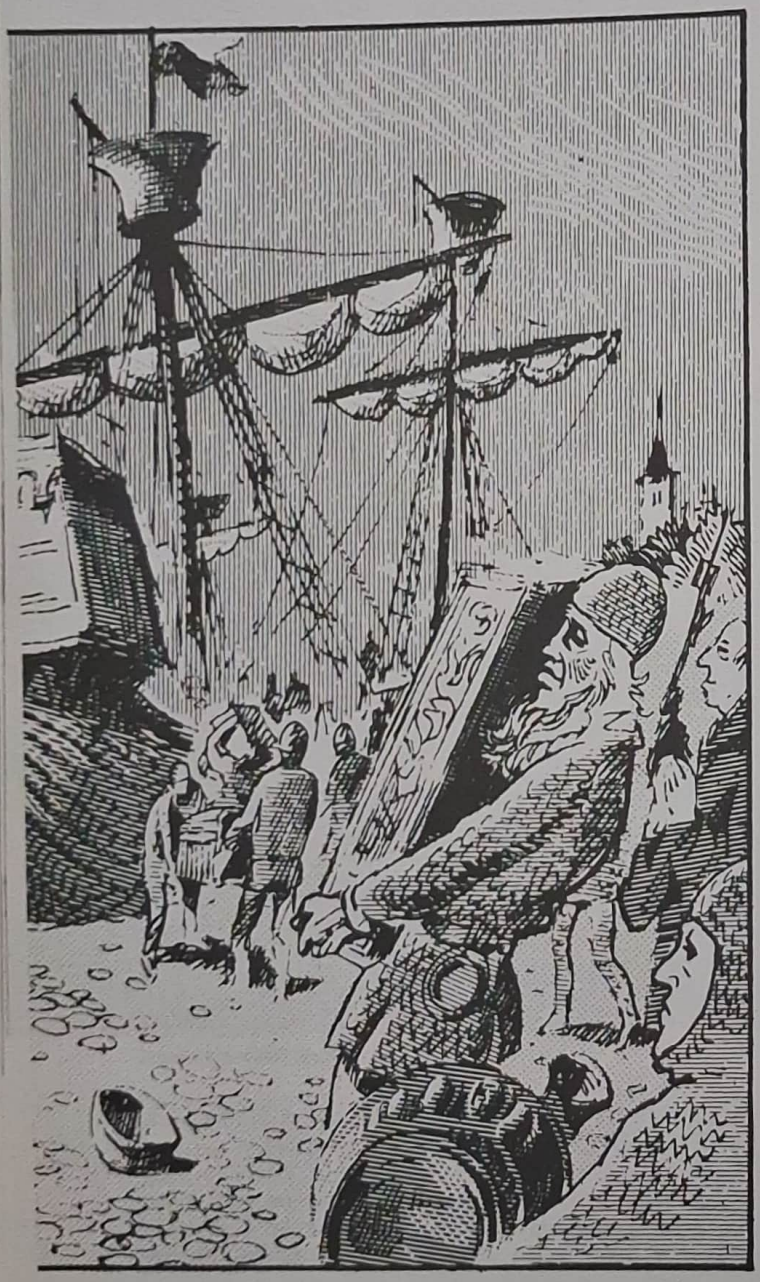

Valdemar Atterdag brandskattade Visby stad på massor av guld och silver men de största skatterna drog han ändå till sig ute på landsbygden, där hans knektar ställde till med klappjakt på böndernas rikedomar. Allt detta lastades på danske kungens skepp och sedan återvände han lyckligt till Danmark.

Skannat med CamScanner

1471

Slaget vid Brunkeberg: Gruvägare i kamp mot köttproducenter

Slaget vid Brunkeberg år 1471 har genom propagandan alltid utmålats som en strid mellan Danmark och Sverige. Så var det inte alls. På den ena sidan kämpade danske kungen med sina värvade soldater i allians med den mäktiga svenska oxenstiernska släkten. Med kung Kristian var också Upplands bönder och en rad svenska stormän. På andra sidan stod den maktberusade Sten Sture, som efter en smart kupp och sluga manövrar utropat sig själv till riksföreståndare. Bakom sig hade han Dalarnas bergsmän och allmoge och Stockholms borgerskap.

Slaget har av många historiker setts som en kraftmätning mellan å ena sidan dem som hade intressen att bevaka inom boskaps- och smörhandeln och å den andra dem som satsat på gruvindustri och utrikeshandel. Som alltid när det gäller krig är det pengar som lurar i bakgrunden.

Skannat med CamScanner

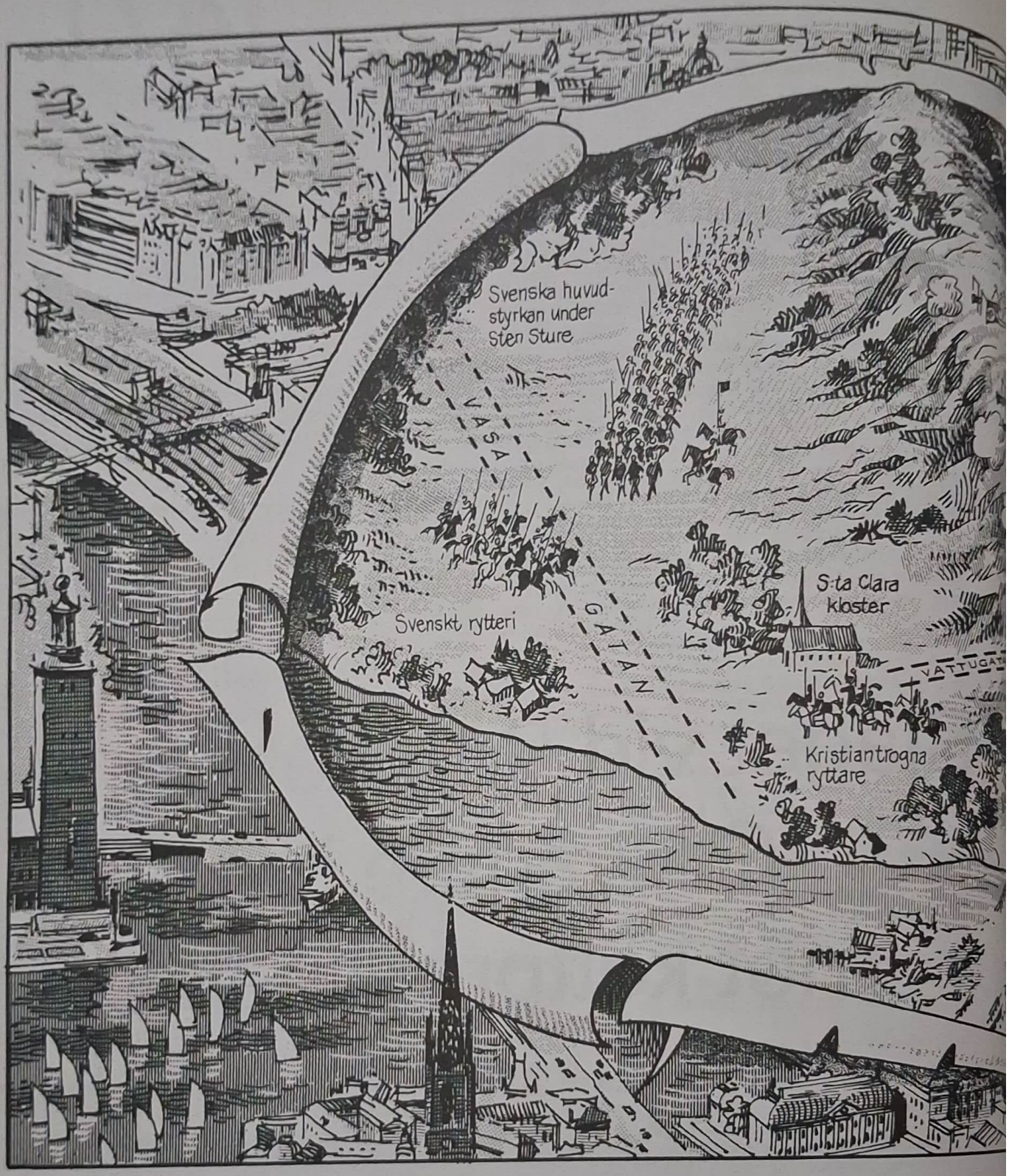

Här stod slaget: mitt i nya Stockholms city

Detta är det strategiska läget i Stockholm klockan elva den tionde oktober år 1471. Snart börjar slaget på den mark där det nya Stockholms City växer upp. Alltså trakten av Centralen – Klara kyrka – Hötorget – Sergels torg – Kungsträdgården.

Den inre orsaken till slaget: handelspolitik, maktkamp, pengar. Den yttre orsaken: den svenske kungen Karl Knutsson Bonde har avlidit året innan och nu gör Danmarks kung Kristian I anspråk på att bli kung också hos oss.

Det passar inte alls den avlidne kung Karls systerson

Skannat med CamScanner

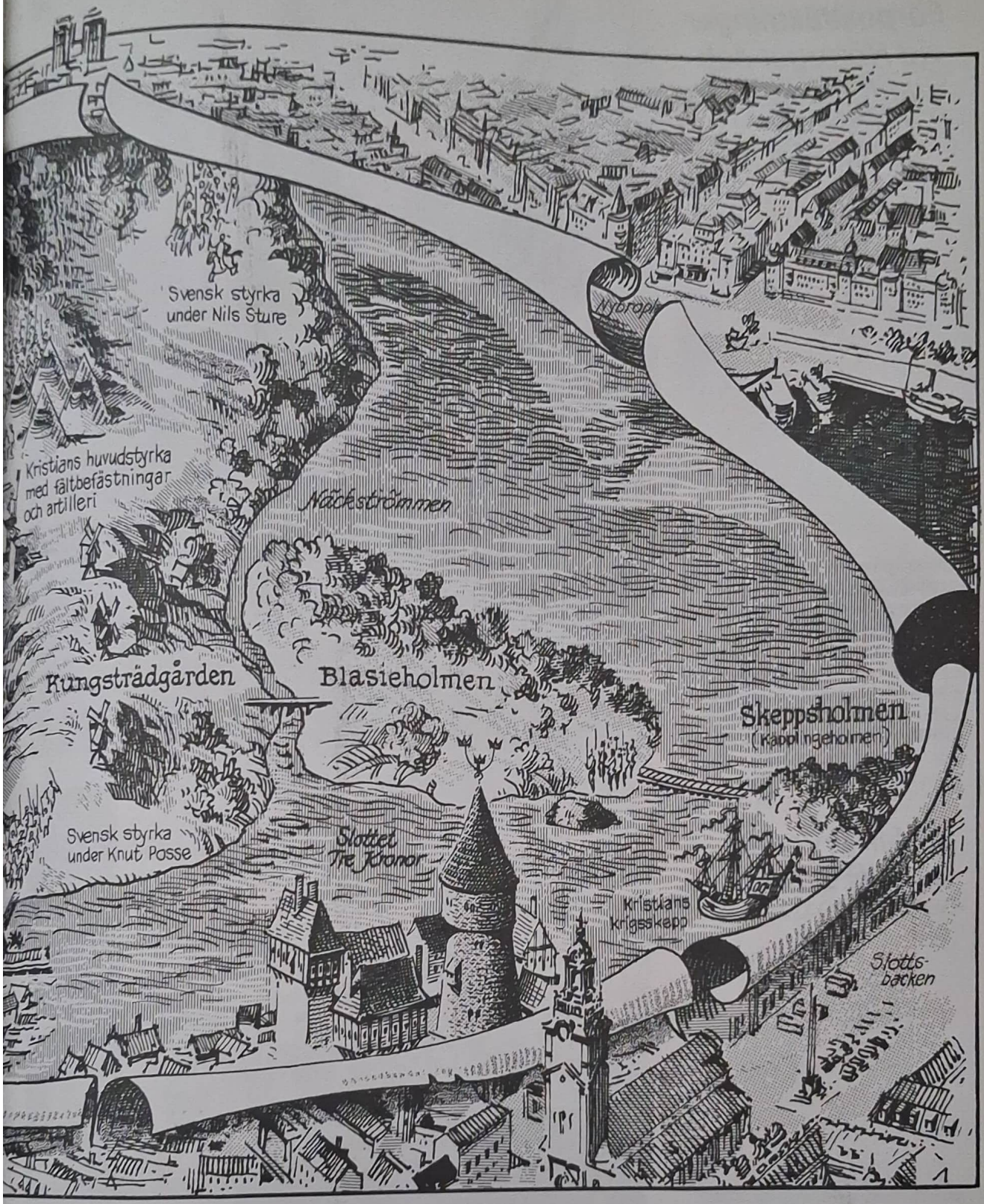

Sten Sture. Han har brutit alla fredliga förhandlingar med Kristian. Och medan Sten Sture "uppbådar en frihetsarmé" i det inre av landet besätter Kristian den så strategiskt viktiga Brunkebergsåsen som den gången var mycket hög och brant. Samtidigt blockerar han inloppet till staden. Han har ankrat upp sina krigsskepp mellan nuvarande Slussen, Skeppsholmen och Djurgårdslandet.

Kristians armé består av 5 000 man. Av dem är 3 000 danskar, resten tyska legoknektar och stora skaror av Upplandsbönder! Sten Stures hopskrapade armé uppskattas till 6 500 man. Därtill kommer Sturetrogna borgare och krigsfolk inne i den befästa staden.

Grupperingen omedelbart före slaget framgår av teckningen. Kristians armé uppe på Brunkebergsåsen, där man ligger i befäst läger med skärmar och har något artilleri. Sten Sture kommer tågandes från Odenplan ner mot Norra Bantorget och Hötorget. Han har också sänt en trupp upp mot Valhallavägen. Denna trupp ska via Stureplan falla danskarna i ryggen. All den marken var då skog, moras, kärr. Slaget kan börja.

Skannat med CamScanner

Förpostfäktningar vid Hötorget och utanför Centralen

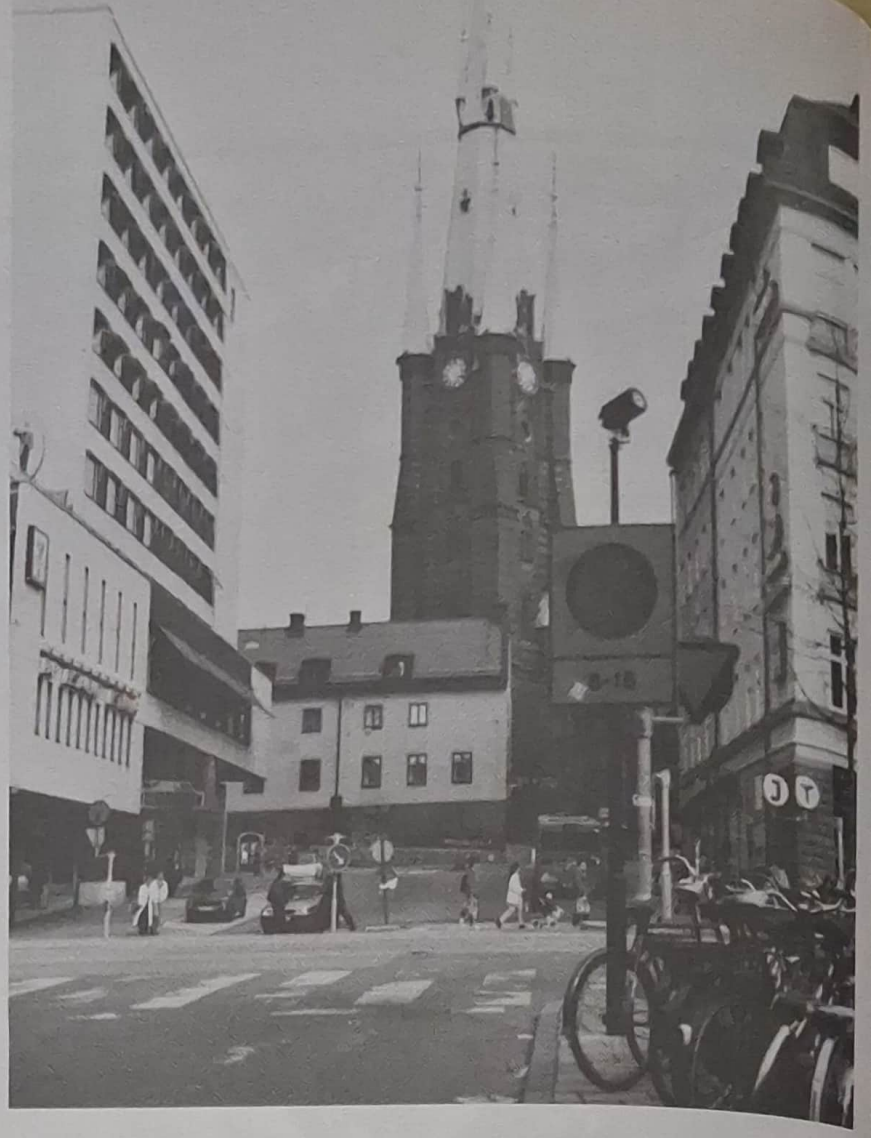

Strax efter klockan 11 börjar själva slaget. Sten Stures armé stöter på fiendens rytteri i höjd med Klara kyrka. Nere vid Centralen och Hotell Continental sker också förpostfäktningar, likaså vid Hötorget. Kampen böljar upp mot berget, skärmar (barrikader av trä) sticks i brand.

Anfall i ryggen av Nils Sture

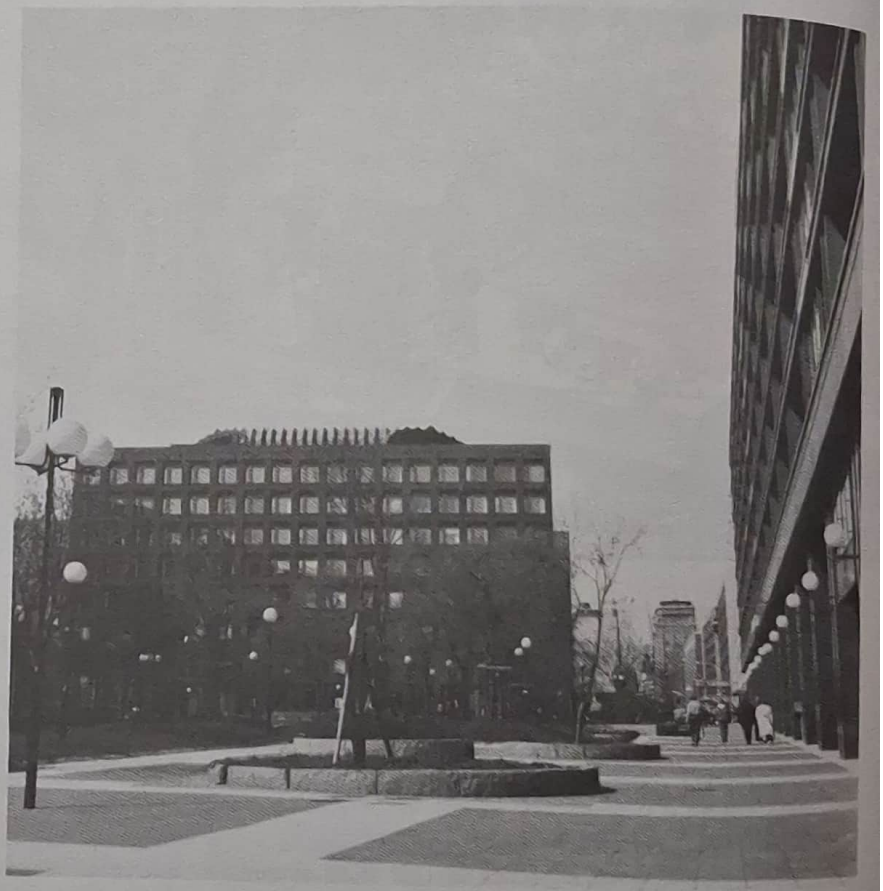

Medan Sten Sture anfaller med sina styrkor i trakten av Klara kyrka angrips de Kristiantrogna uppe på åsen i ryggen av Nils Stures trupper – som gått en omväg över Valhallavägen och Stureplan och bort mot trakten av Sergels torg. Men ännu håller Kristians armé Brunkebergstorg.

Skannat med CamScanner

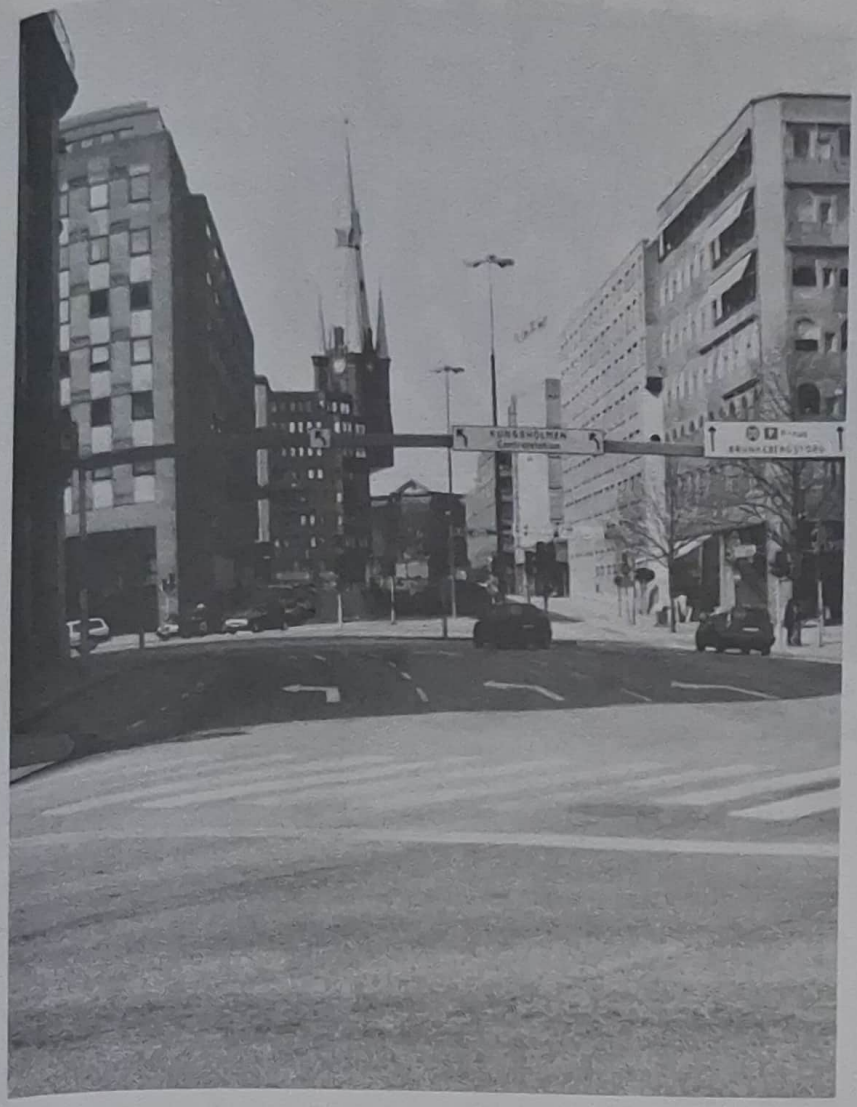

Ursinniga strider vid Tegelbacken och Klara kyrka

Efter ett par timmars strid begår de Kristiantrogna ett strategiskt misstag. Man gör plötsligt ett utfall nerför åsen och lämnar sitt befästa läger. På den släta marken mellan Tegelbacken och Klara kyrka står en ursinnig strid. Kristian har då sårats och förts ombord på ett av sina skepp. Hans krigsmän retirerar till sitt läger igen.

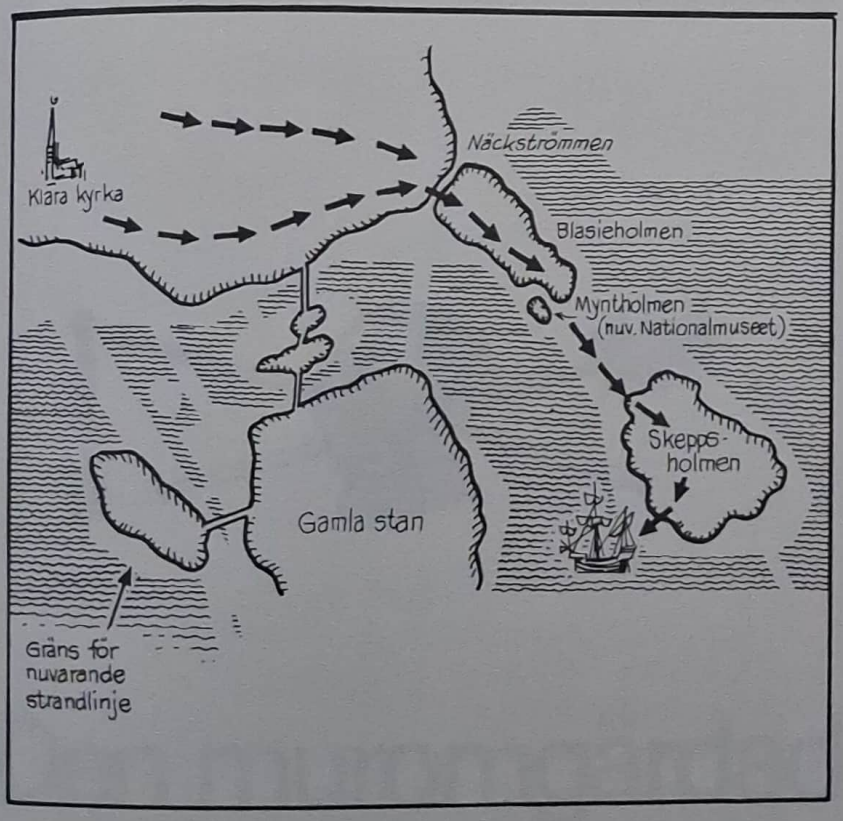

Flykt ner mot Kungsträdgården

Fjärde gången herr Sten samlar sina styrkor till förnyat angrepp lyckas han. Vid 15-tiden flyr Kristians soldater ner mot Kungsträdgården, ut till Blasieholmen och bort mot bron över till Skeppsholmen och sina örlogsskepp.

De vet inte vilken elak överraskning som väntar dem: under tiden som striden rasat har en del borgare i staden rott ut till bron och sågat sönder den.

Skannat med CamScanner

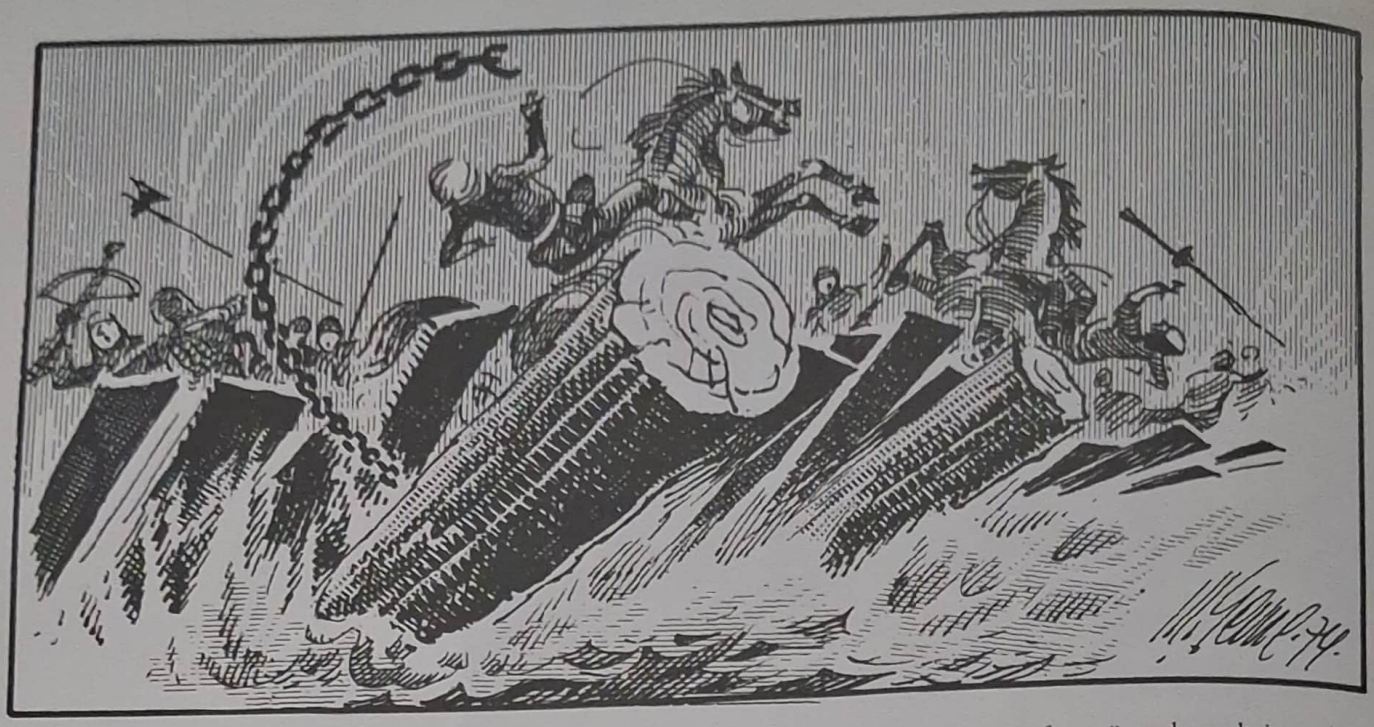

Reträtt i panik, bron brister och 100-tals drunknar

Reträtten blir panikartad. Och när man stormar fram över bron brister den. Samtidigt beskjuts de flyende av borgare i Gamla Stan och de förföljande Sturemännen. Hundratals och åter hundratals Kristiantrogna krigare drunknar. Få behärskar simkonsten.

Om antalet dödade i slaget går uppgifterna mycket isär. Vid Klara kyrka, där striden stått som hårdast, anses det att 500 stridsmän stupat. 600 uppges ha drunknat.

Sten Sture satte nu genast i gång en stor reklamkampanj. Striden basunerades ut som ett renodlat slag mellan Danmark och Sverige. Det nationella underströks också med en viktig bestämmelse som infördes bara ett par dagar efter slaget: hädanefter skulle ingen utlänning få inneha "något märkligt ämbete" i landet.

Så dags var den sårade danske kungen redan på seglats hem med de soldater som räddat sig ombord på skeppen.

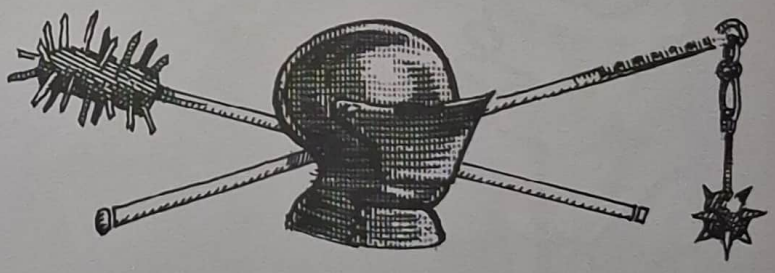

Skannat med CamScanner

HELGEANDS-HOLMEN

-en resa genom 500 år

1471

Den muromgärdade staden

Skannat med CamScanner

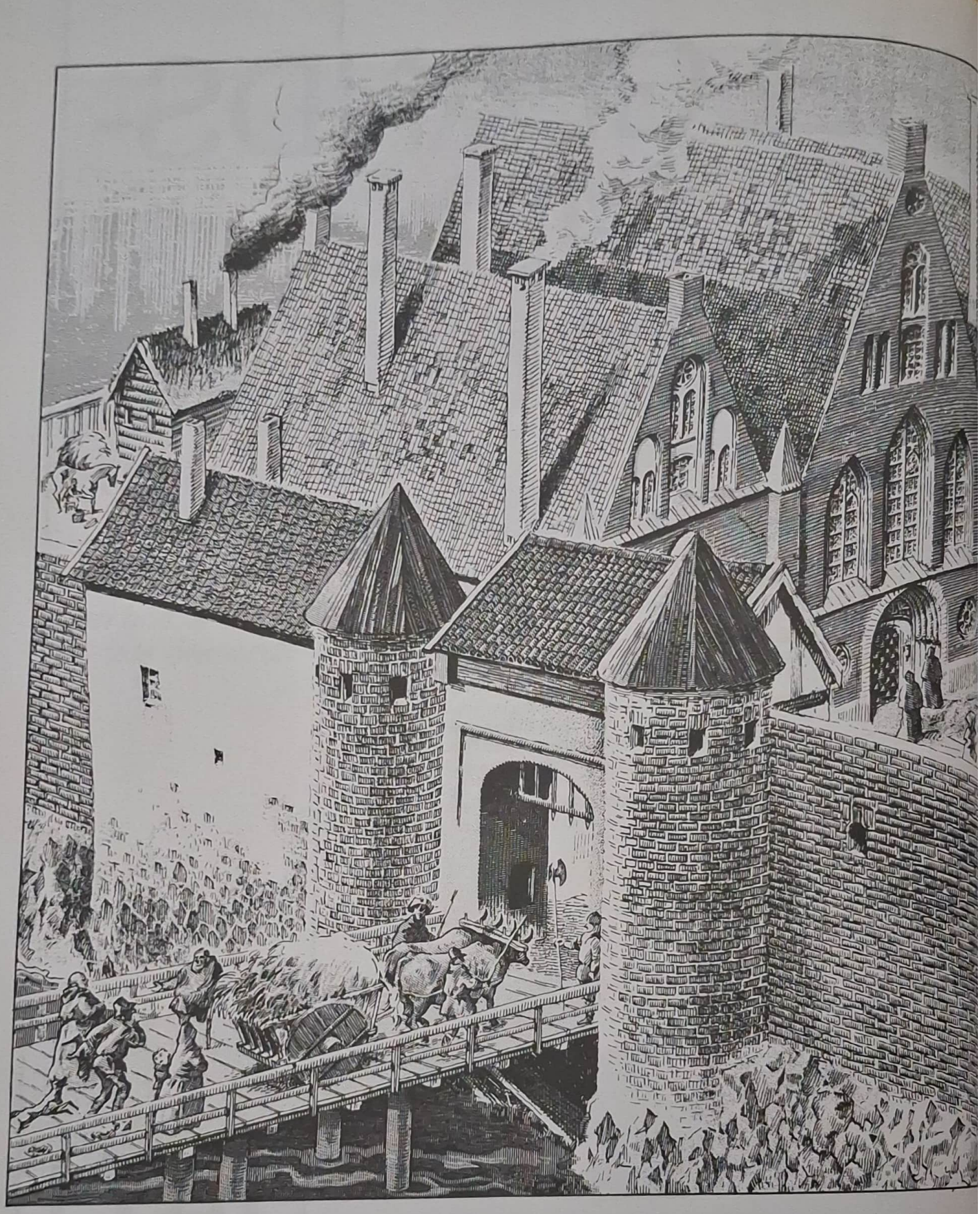

Välkommen till staden Stockholm och Helgeandsholmen i en tid då man just fått den pampiga Yttre Norderport murad och rest. Det är 1471, på Sten Sture den äldres tid, samma år som det beryktade slaget vid Brunkeberg ska stå. Vill man ha fler hållhakar i tiden kan man erinra sig att detta är ett halvt sekel innan

Skannat med CamScanner

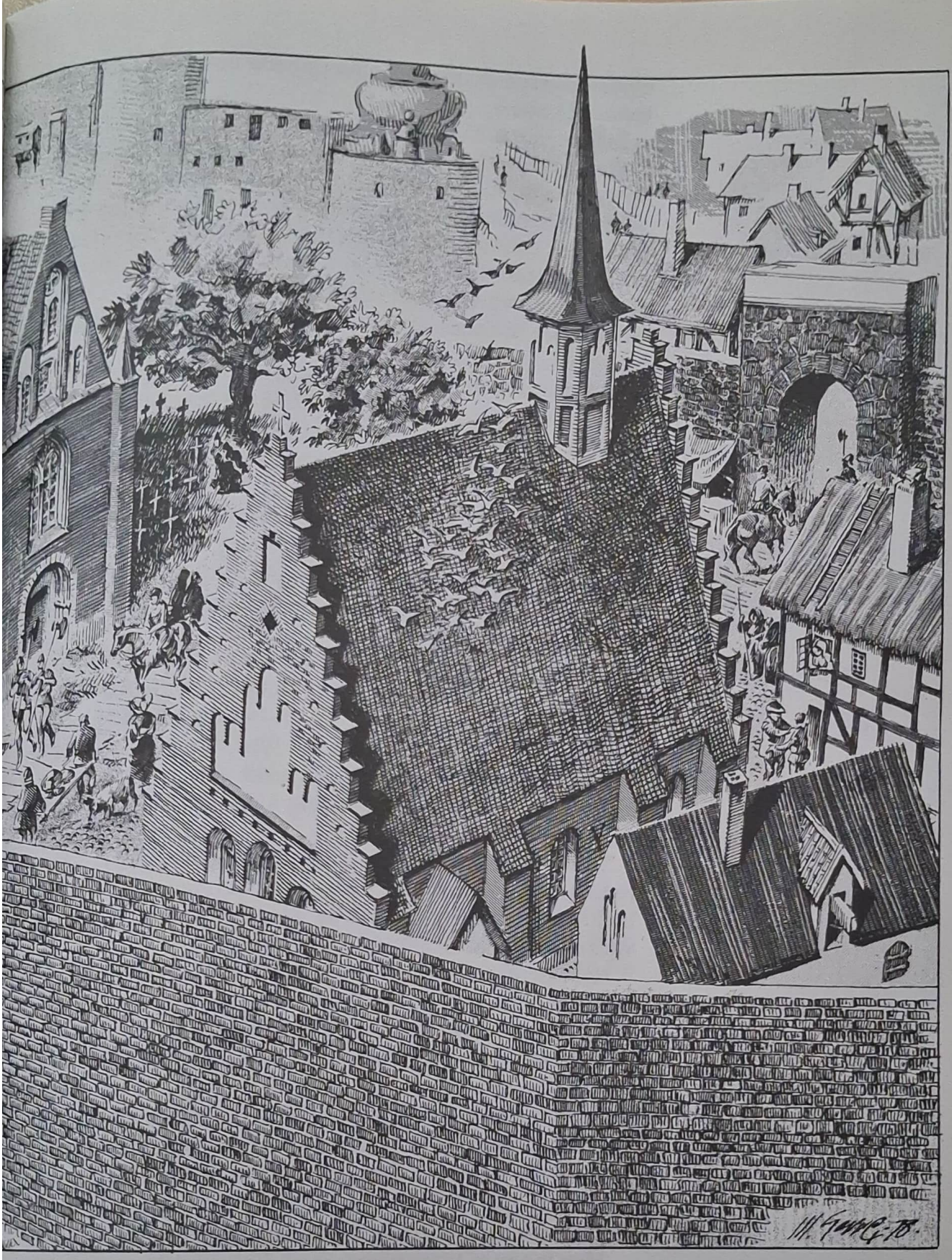

Gustaf Vasa griper makten eller gott och väl tjugo år innan Columbus upptäcker Amerika.

Stockholm för drygt 500 år sedan med andra ord. Det är medeltid och mörker och du kommer till en muromgärdad stad på sex tusen själar, varav tusen är så framgångsrika att de betalar kommunalskatt: var och en av dem i

Skannat med CamScanner

medeltal en veckoinkomst eller ungefär detsamma som en tunna öl kostar.

En smutsig och illaluktande stad.

Skräp och avfall, kodynga och hästspillning hopar sig överallt på de stensatta gatorna.

Visserligen har stadens fäder utfärdat noggranna förordningar om hur renhållningen ska handhas. Men dessa bestämmelser glöms alltid bort. Tack och lov trots allt för de många svinen, som springer fritt omkring. Deras evinnerliga bökande efter föda slukar åtskilligt av soporna.

Gatorna är smala och vindlande. De grästakstäckta husen vänder långsidan åt dem. Räknar en eller två eller högst tre våningar, är mest byggda i trä, hyser ladugård och fähus inne på gården. För fönsterna har man luckor. Men fönsterglas är en sällsynthet. I stället låter man dagern sippra in genom tunnslipat skinn eller genomskinligt horn.

De nedersta våningarnas fönsterluckor slås ofta upp som affärsstånd om dagarna. Hela staden blir på det viset en kryllande marknad.

Men även om bebyggelsen i staden är oansenlig håller man sig med ett ståtligt slott, slottet Tre Kronor. Och kring slottet har på senare tid en hel del stenhus vuxit upp. De mindre av dem, de på tre fyra rum eller så, står i tre hundra marker eller lika mycket som det kostar en ansedd man att köpa sig livslång åldringsvård på Helgeandshuset.

Tillhör nu Stockholm de lortigare huvudstäderna i Europa (och slår till och med London med dess 50 000 invånare i barnadödlighet) är dess bebyggare häpnadsväckande måna om att hålla kroppen ren.

Här badas och avlusas för glatta livet. Det ena badhuset efter det andra reser sig längs stränderna. Än har dessa inrättningar inte drabbats av syfilisskräcken (så som skulle ske på Gustaf Vasas tid), än är de inte beryktade som otuktsnästen.

Det förnämligaste av alla dessa badhus hittar vi för resten just på Helgeandsholmen. Det är ett ångbad som är inhyst i det tegelröda Heligandshuset, denna kombination av kyrka, sjukhus och pensionärshem, som därtill ståtar med stadens största offentliga samlingslokal.

Men innan vi tittar närmare på Heligandshuset och dess märkliga sociala funktion ska vi kanske ta tillfället i akt och bekanta oss något med de människor som lever och verkar i denna katolska stad.

Sex tusen själar uppgav vi nyss. Till detta kan fogas att de tillsammans representerar över hundratalet yrken.

Timmermän och fiskare är det mest gott om. År 1471 har vi 44 av vardera sorten.

Skannat med CamScanner

Sen har vi 28 skomakare och 26 skräddare, 17 är murarmästare, 13 guldsmeder, 11 skinnare och lika många köttmånglare, 10 lögekarlar anställda på de offentliga baden, 8 kopparslagare och 7 bagare — och så vidare fram till stadens ende kistmakare, enda ringare, ende pumpmakare, ende kyrkvaktare, ende harpolekare, enda jordemor.

Staden hyser en åderlåterska också och denna kvinna är inte alls ensam i yrkeslivet. Naturligtvis finns här massor av kvinnor i de gamla vanliga feminina sysslorna: krogpigor, dejor, hönsgummor, syltekonor och månglerskor av alla de slag. Men uppseendeväckande många kvinnor ståtar i längderna som självständiga företagare. Det är änkor som driver sina avlidna mäns rörelser vidare.

I det sammanhanget kan man erinra sig att i detta samhälle är mannen inte för mer än kvinnan då det gäller att taga arv.

Båda delar lika, så lyder lagen.

Men det är givet att kvinnan ändå ska vara mannen underdånig. Och de unga ogifta kvinnorna håller man verkligheten efter. Tag bara "molkagången". Den innebär att särskilt ansedda borgare med fruar regelbundet drar från kvarter till kvarter för att provmjölka alla ogifta unga kvinnor, allt för att kontrollera att inget olovligt havandeskap är på väg.

Över huvud taget är det under knappa och kalla stjärnor som dessa människor lever. Lagarna är hårda, straffen ohyggliga. Alltid är det någon som spöas vid skampålen på torget och avrättningarna avlöser varandra tätt.

Vad vet dessa människor?

De vet att påven i Rom är Guds ställföreträdare på jorden. De vet att det finns ett helvete efter döden och att Satan står redo med de mest djävulska pinoredskap för alla syndare.

De har ingen aning om huruvida jorden är rund eller platt och inte bekymrar de sig särskilt mycket om det heller. De har fullt upp ändå med det dagliga brödet. De sliter i sitt anletes svett, de super och slåss, hatar och älskar, bedrar och förnekar, offrar och blir offrade, ber och försakar, hjälper och stjälper.

Få av dem kan skriva och läsa, få av dem kan ens tyda kyrkklockans visare.

Men nu vänder vi blicken mot Helgeandsholmen den gången för länge sedan; vi ser både den höga stadsmuren, den yttre och inre porten och Heligandshuset som det såg ut just år 1471. Märk då att holmens yta är ungefär en tredjedel av dagens Helgeandsholme (två smärre öar har med åren införlivats med moderön).

Det tegelröda Heligandshuset är en märklig skapelse.

Skannat med CamScanner

En smutsig, illaluktande huvudstad

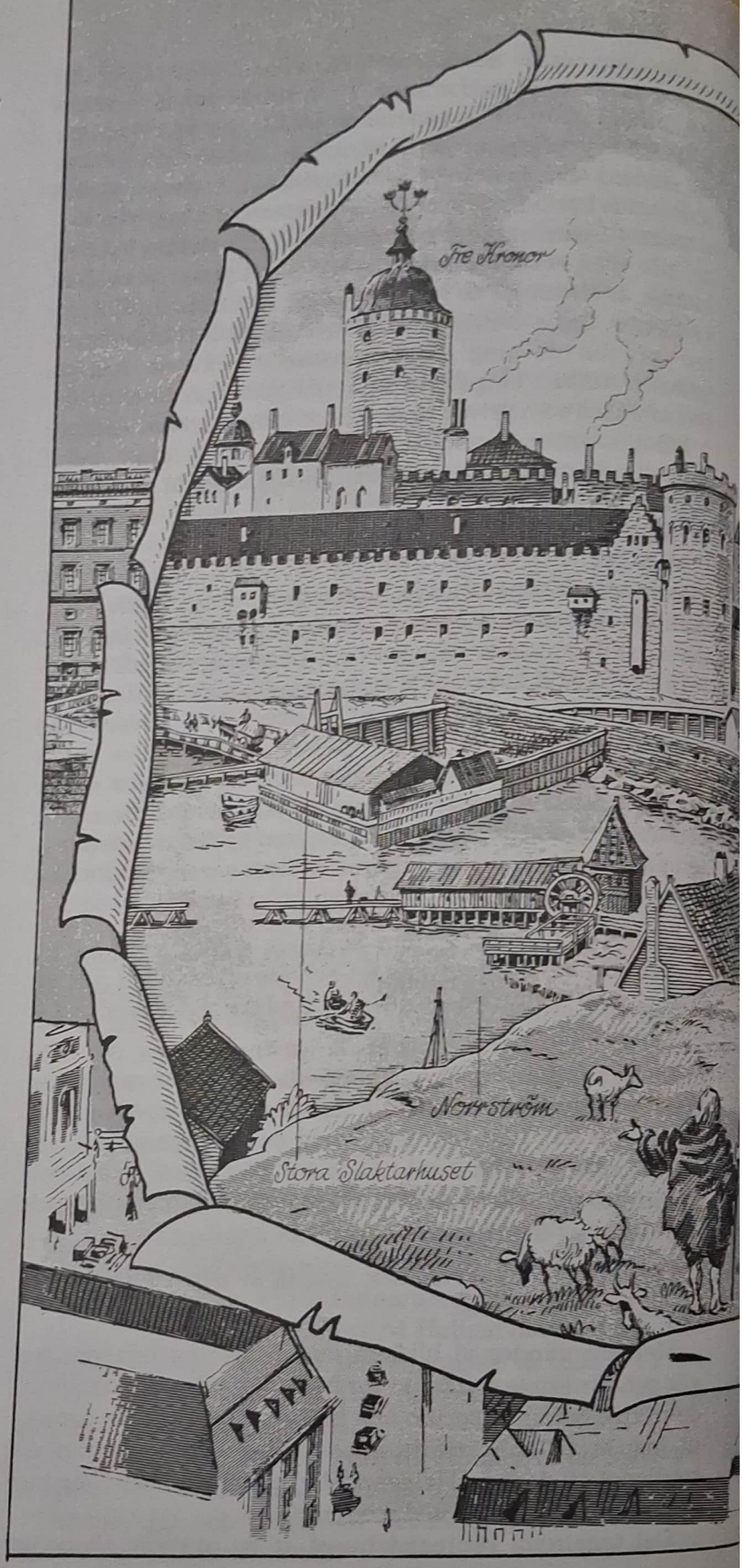

Stockholm och Heligandsholmen för 500 år sedan. En muromgärdad stad. Bron i förgrunden leder över till Norderport och Heligandsholmen. Det är den gamla muren till vänster om porten som arkeologerna grävde fram sommaren 1978.

Skannat med CamScanner

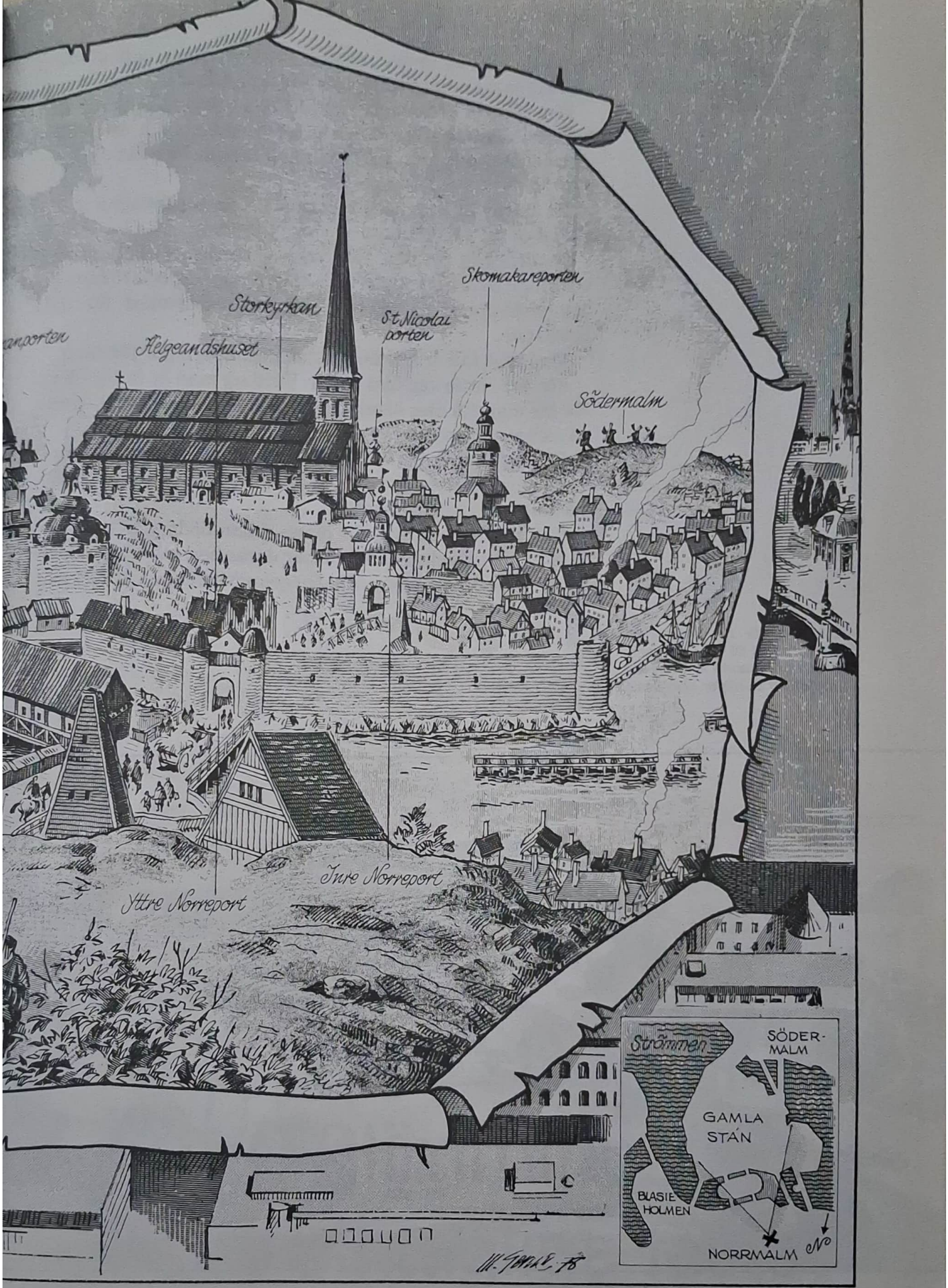

Skannat med CamScanner

Den står direkt under statens kontroll, styrs helt av de världsliga myndigheterna så katolskt än landet är.

Den har ett kapell, ett sjukhus och två pensionärshem. Det ena pensionärshemmet är för de fattiga och usla och meddellösa, det andra för gamlingar som kan betala för sig.

De åldringar som har det bäst ställt har byggt egna små stugor åt sig på holmen.

Naturligtvis är den mat som serveras av olika slag beroende på vilken klass man tillhör: sluring och rovamos och strömming för de utslagna, herrskapskost för de betalande.

Men i två fall är alla dessa sjuka och åldringar jämlikar.

För det första vad ölet angår. Vare sig man är fattig eller rik får man 2,5 liter öl om dagen (och det behövs verkligen så salt som maten är).

För det andra när det gäller döden. Då spikas det ihop samma sorts kista för alla och det grävs samma sorts grav på holmens egen kyrkogård.

Och nu har holmens för länge sedan döda grävts fram av dagens arkeologer. Nu vittnar deras ben och knotor om deras stund på jorden och Helgeandsholmen i slutet av 1400-talet.

Utgrävningarna på Helgeandsholmen 1978—79 blev en handfast och spännande lektion i det förslutna för en häpen allmänhet.

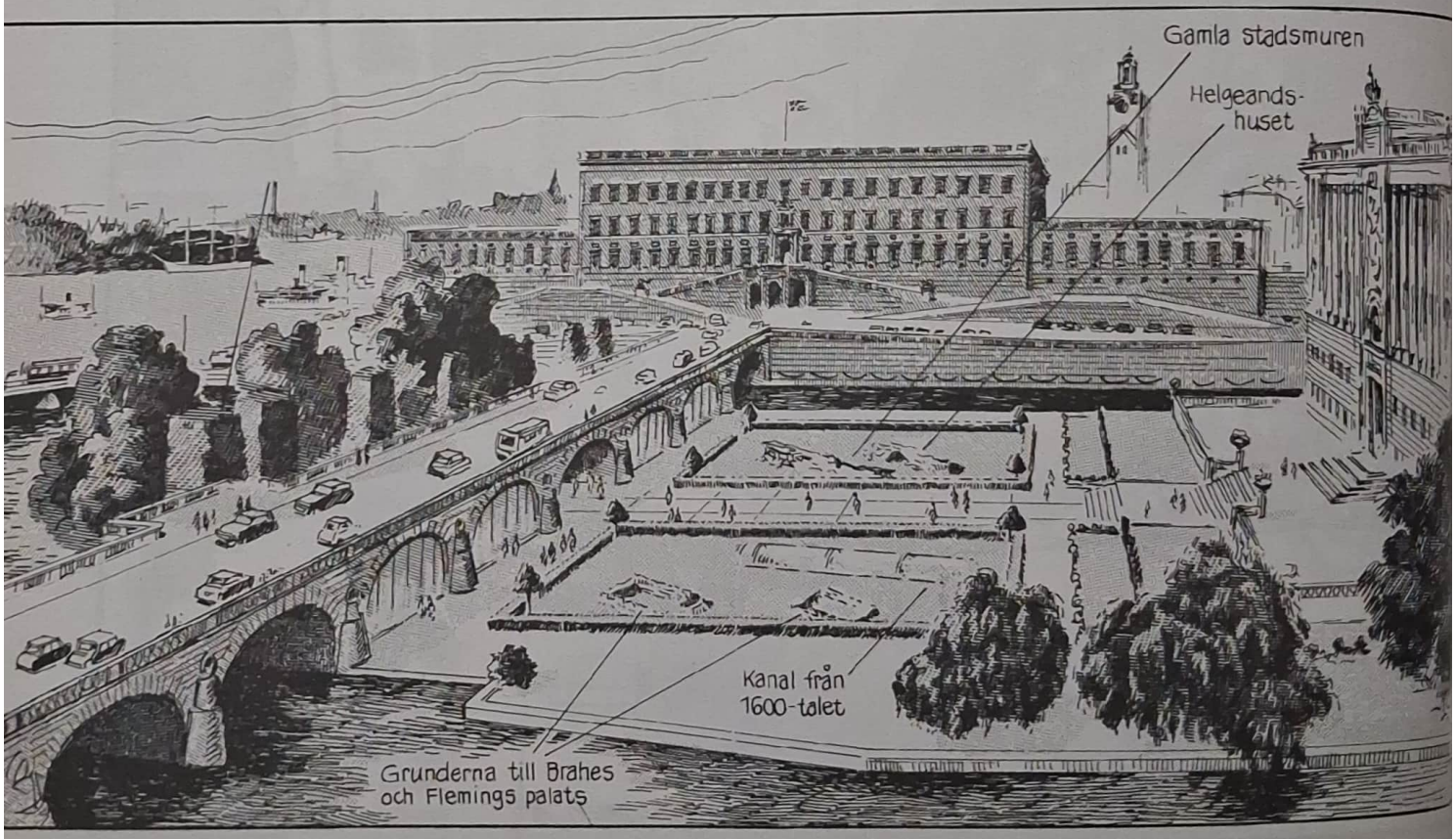

Skannat med CamScanner

1487

Nu stormar vi Glimmingehus, det ointagliga fästet

Skannat med CamScanner

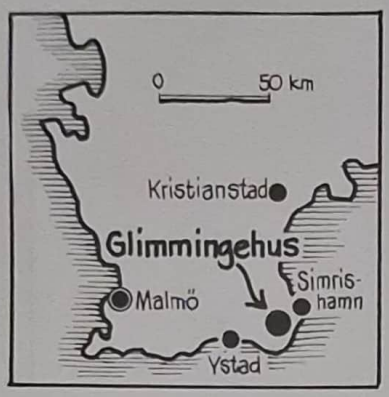

Glimmingehus, som är Nordens bäst bevarade medeltidsborg, började uppföras 1499. Den ligger tio kilometer sydväst om Simrishamn.

Vi stod utanför det ointagliga fästet Glimmingehus och kände hur historiens vingslag förde oss ned till 1400-talet i ett skydrag genom tiden.

– Herr reporter, hörde jag bataljmålaren Magnus Gerne säga med vördnad i rösten, herr reporter, veta vi nu hur fästningen ska stormas?

Jag gav honom en lugn blick.

– Allt är utforskat av spejare i det förflutna, svarade jag. Skottgluggarna, kanonportarna, lönnluckorna – allt är känt.

– Gott, vad vänta vi då på?

– En sista blick i rapporterna, sa jag och bläddrade i det utomordentliga verket "Skånska slott och deras herrar" av spejaren Alf Åberg, krigshistoriker.

Jag läste:

"Det första intrycket av Glimmingehus är överväldigande . . . fram över Österlens leende bygder, och plötsligt som en chock står medeltiden framför oss."

– Förlåt herr reporter, frågade bataljmålaren Gerne. Men i vilken tid befinna vi oss egentligen?

– Slutet på 1400-talet, början på 1500-talet. Det är då denna borg byggs. Får jag därmed erinra om att vi stå på laglös mark. Hela Skåne är laglöst. Här sitta borgherrar och regera precis som de själva tycka och giva fullkomligt tusan i danske kungen. Präster bortföras med våld, rövare skyddas av borgens murar.

("Glimmingehus uppfördes inte för att tillfredsställa sin ägares bekvämlighet eller skönhetslängtan. Det är en borg byggd enbart för att försvara sin herre mot objudna gäster. I äldre tider låg detta spärrfäste mot havet inneslutet av djupa moras.")

Interiör av borgstugan med sitt välvda tak.

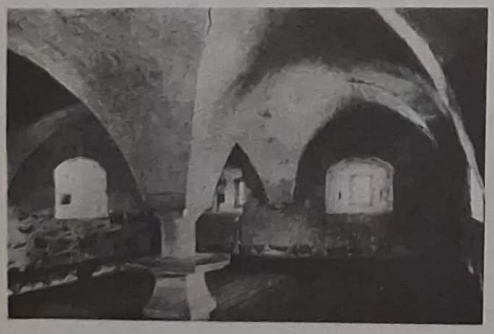

Vi klampar över vallgravsbryggan och jag citerar vad en svensk spejare hade att rapportera anno 1676 om denna borg: "Envar som vill tränga fram till Glimmingehus måste utsätta sig för faran att från tre sidor av huset kunna träffas av skott, innan han kommer fram till bryggan."

– Då äro vi således sårade eller döda nu, påpekar bataljmålaren.

– Vår manspillan har varit stor, medger jag. Men vad spelar det för roll. Vad är en fattig tvångskommenderad krigarbondes liv värt då borgherrar slåss om vem som skall hava den största makten.

Bataljmålare Gerne nickar dystert och vi tränger in på borggården. Stegen ekar och överröstar för några ögonblick det dova kanonmullret från borgens försvarare i en annan tid.

Vi kliver upp för entrétrappan.

– Herr reporter, säger bataljmålaren, förlåt om jag påpekar det,

Skannat med CamScanner

men just nu får ni en massa kokhett vatten, sjudande tjära och beck över er.

– Jag vet, svarar jag iskallt och böjer nacken mot utsprånget högt uppe på muren. En sinnrik uppfinning, dessa utsprång. Synnerligen effektiva vid stormning. En pyts sjudande tjära där uppe och de flesta flyr i panik för detta djävulska regn.

– Man kan väl också tänka sig skyttar där uppe?

– Givetvis. Det ena behöver ju inte förskjuta det andra.

Vi kliver in i förstugan och forcerar därmed den kopparklädda ekdörren, beslagen med järn och förstärkt med tre bommar.

– Vi är alltså i färd med att intaga Glimmingehus, säger bataljmålaren belåtet. Detta får väl anses vara en stor bedrift.

– I sanning, min vän!

– Vilka lyckades före oss?

– Ingen! Fästet blev aldrig intaget någon gång! Se nu detta fällda järngaller i förstugan. Ett steg framåt – och vi äro igenom!

– Mitt i kulregnet!

– Ja, och märk vilka lömska skottgluggar som nu öppna sig mot oss i själva trappan. Men framåt, min käcke gosse! Friskt mod! Låt oss storma trappan!

("Många överraskningar fanns i beredskap för den fiende som trots allt lyckades ta sig över vindbryggan och in i förstugan.")

– Herr reporter, säger bataljmålaren försynt, nu blev ni tyvärr skjuten i nacken!

– Fördömt! Nackskottsgluggen i övre trappväggen hade jag glömt!

– Och nu, herr reporter, nu blev ni skjuten rakt uppifrån!

"Och plötsligt som en chock står medeltiden framför oss!"

Skannat med CamScanner

– Aha! En öppning i trapptaket! En försåtlig glugg, ett skott från himlen själv!

("Borgen var helt inrättad för en belägring. De nedre våningarna var försedda med kraftiga valvkonstruktioner, som hindrade fienden att sätta borgen i brand, och tydligtvis av samma orsak var de få dörrar som fanns inne i huset antingen järnbeslagna eller helt av järn.")

– Herr reporter, hör jag i samma ögonblick bataljmålaren ropa, vi äro igenom alla försvarsverken. Borgen ger sig till oss!

Jag nickar helt lugnt.

– Vad annat hade ni väntat er? säger jag. Gott, då kunna vi nu i lugn och ro bese våning för våning. Därvid skola vi särskilt studera värmesystemet som finns inbyggt i murarna. Det första i sitt slag i hela Norden. Vidare ha vi att beakta mysteriet med den åttakantiga kalkstensskivan.

("På stenen är ritad en bild av en ung riddare klädd i full rustning och stödd på sitt slagsvärd. Runt omkring honom kan man läsa texten: "Jag är en kämpe stark och stor, från Gotland jag till Skåne for. År 1487.")

– Spejaren och agenten Alf Åberg ger oss besked även på den punkten. Byggherren till Glimmingehus hette Jens Holgersen, född i Österlens trakter. Just år 1487 reste denne man till Gotland för att

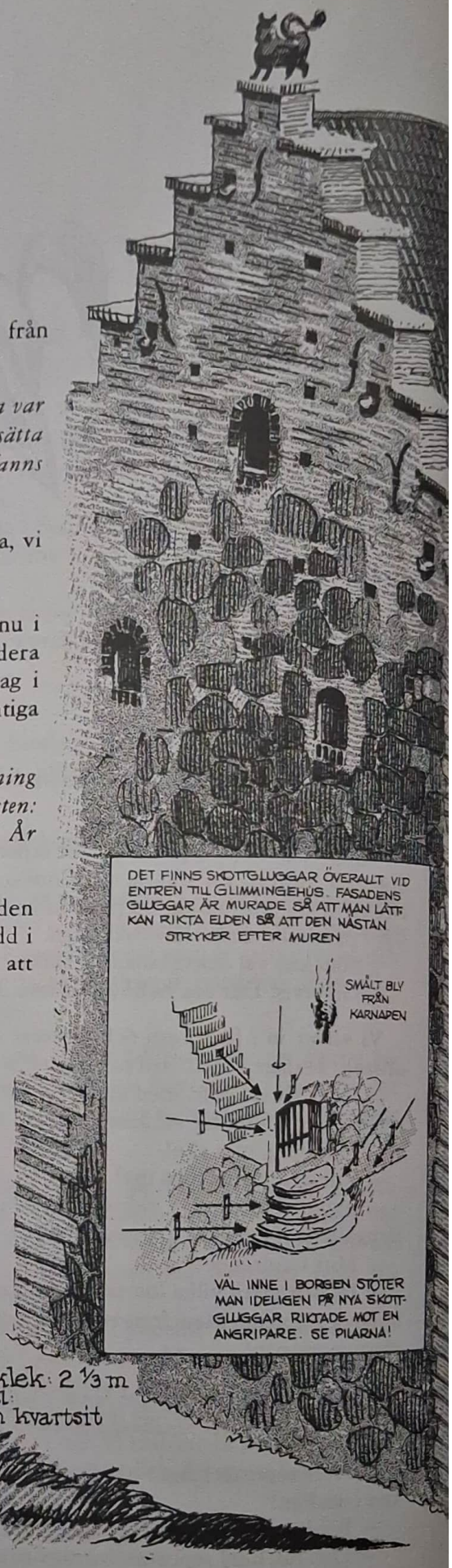

Foto Pressens Bild

Skannat med CamScanner

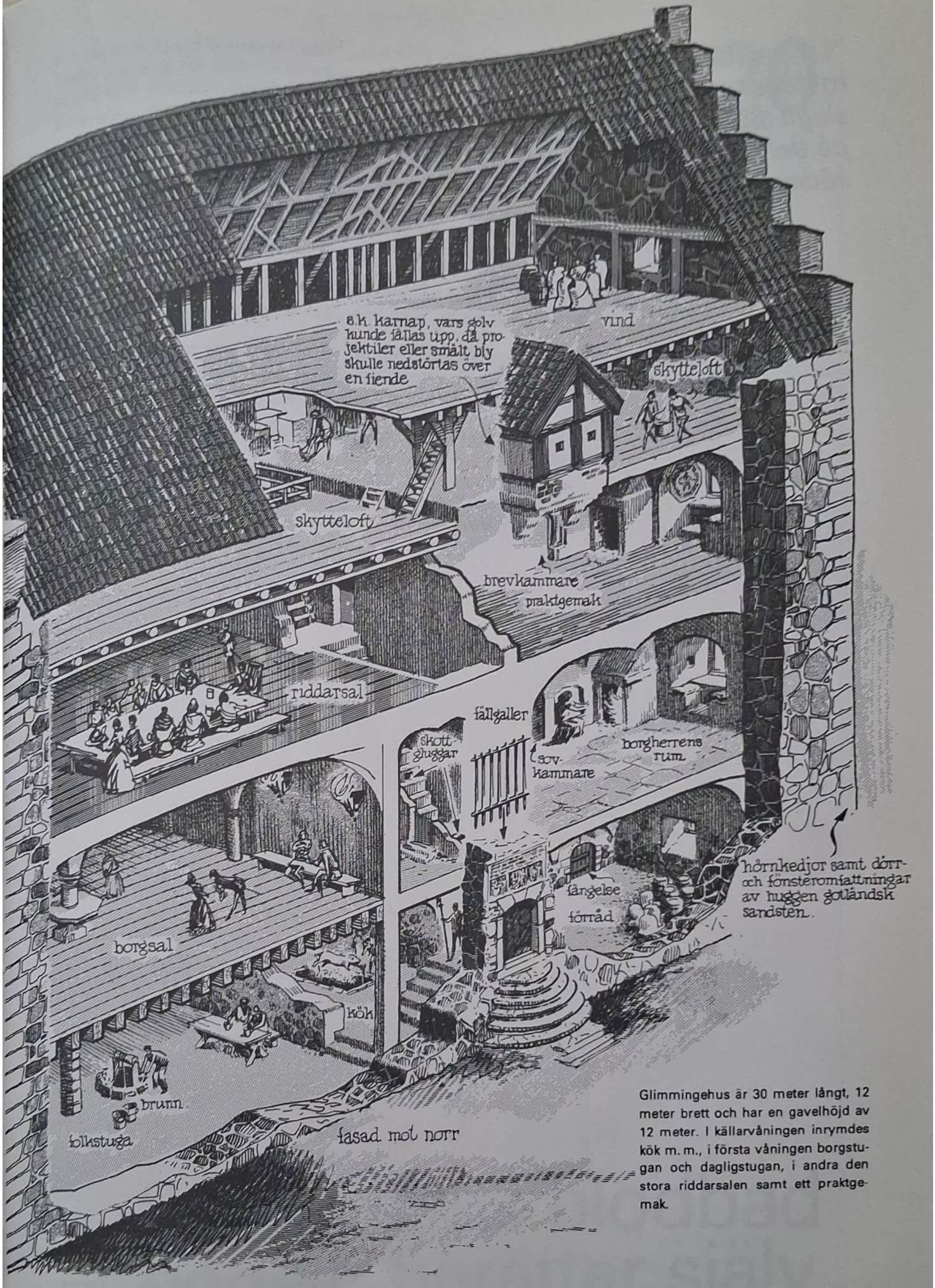

Glimmingehus är 30 meter långt, 12 meter brett och har en gavelhöjd av 12 meter. I källarvåningen inrymdes kök m. m., i första våningen borgstugan och dagligstugan, i andra den stora riddarsalen samt ett praktgemak.

Skannat med CamScanner

"Lik en ståtlig rovfågel som slagit sig ner på det feta sädesgärdet . . ."

förvalta ön för sin danske kung. Samtidigt passade han på att suga ut så mycket pengar han kunde – naturligtvis också för egen del. Bland annat knyckte han en massa stenar och byggnadsdetaljer från Visbys ruiner och skickade dem till Glimmingehus. Han behövde material till sitt planerade storbygge och tog vad han ville ha.

– Ett sådant ärans fä!

– Jens Holgersen har inte omvärderats ännu. Han anses ha varit en barsk men dugande man. Han blev för resten riksamiral 1511 och högste befälhavare för hela den danska flottan.

– Och det är han som är riddaren på stenen, den väldige kämpen?

– Nej, det är stenen själv som talar. Vår hemlige agent Åberg ger oss också kunskap i detta ämne: *"Den store och starke kämpen är i själva verket Glimmingehus, borgherrens fasta stöd och värn mot fienderna."*

Herr bataljmålare Gerne ser sig omkring med andakt. Vilken förträfflig spion. Hans ögon fotograferar ständigt nya detaljer. Ingenting undgår honom, där han nu strövar fram i sal efter sal.

Själv gör jag det bekvämt för mig i praktgemaket och läser ur den skånsk-dansk-svenske spejarens rapport:

"Det finns flera medeltida borgruiner i Skåne, men Glimmingehus har ensam av alla överlevt tidens vandaliseringar. Ännu i dag är den lik en ståtlig rovfågel, som slagit sig ned på det feta sädesgärdet."

Skannat med CamScanner

1520

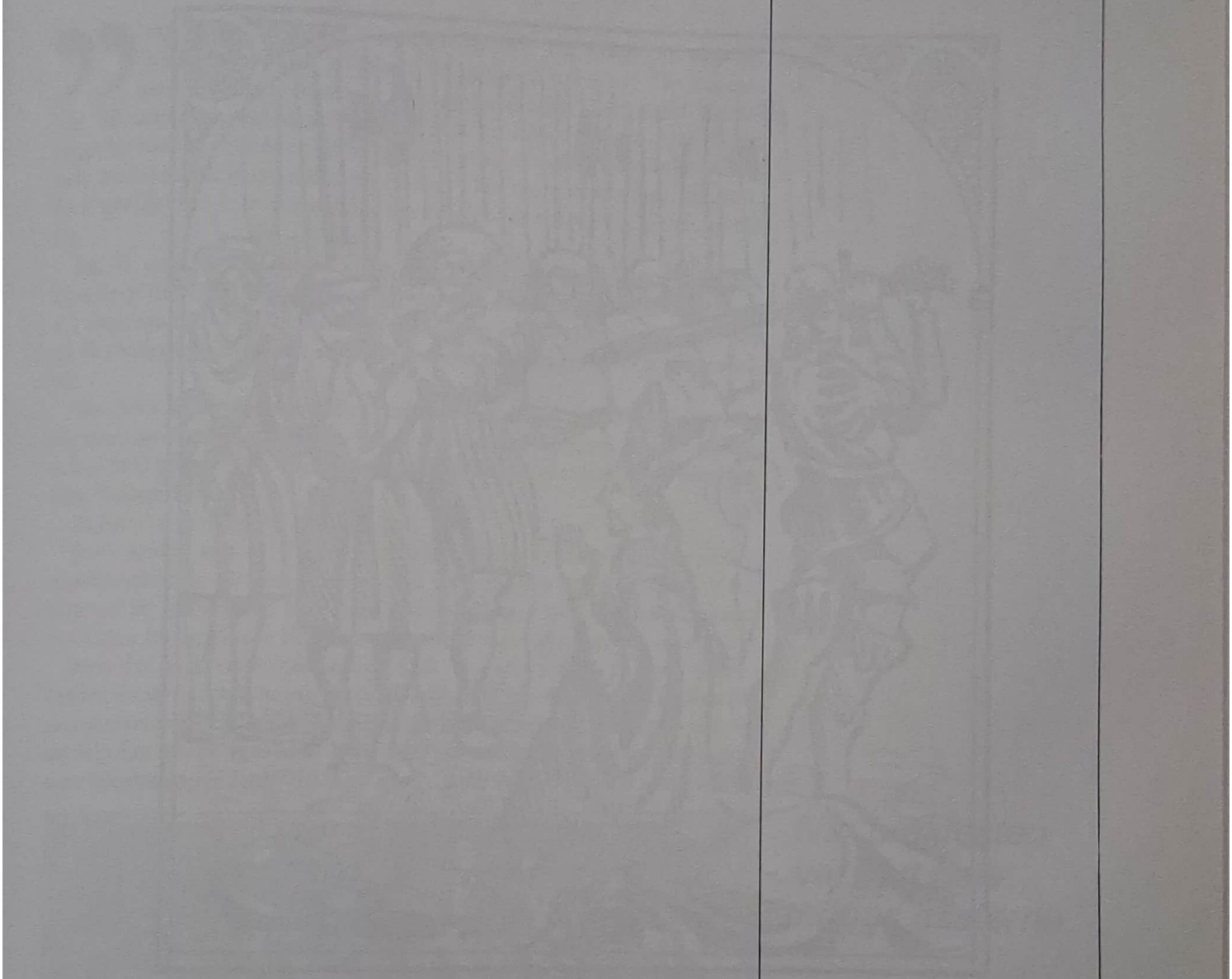

Stockholms blodbad – bödeln berättar själv

Skannat med CamScanner

Skannat med CamScanner

”Jag är förste bödel i Stockholm och jag måste då säga att här finns rikliga tillfällen till goda förtjänster. De två senaste dagarna har jag således halshuggit över åttio personer tillsammans med mina rackare. Just nu håller vi som bäst på att lägga huvudena i tunnor och lasta kropparna på vagnar för att köra upp hela smörjan till galgbacken på Söder. Där ska alltsammans brännas. Och när det är gjort ska väl det här blodbadet snart vara glömt, antar jag.

Jag är inte särskilt insatt i det som hänt, hur det kom sej att det blev som det blev. Men en sak är klar. De halshuggna hade alla gjort sej skyldiga till kätteri mot Gud och påven i Rom. Och beter man sej på det viset kan domen bara bli en enda: halshuggning och brinna på bål.

Min rara gumma som håller reda på det mesta säger att bråket är gammalt groll mellan släkten Sture och danske kungen. Sen är påven också med på ett hörn. Och påvens ärkebiskop i vårt land, den högvördige Gustaf Trolle.

Så här var det, påstår min gumma:

Sten Sture, son till förre riksföreståndaren Svante Nilsson, blev riksföreståndare för åtta år sedan. Då var han bara tjugo år. Det var en jävel på att söka makt. Han ville själv bli kung i Sverige och skickade ner några förespråkare till Rom för att prata med påven om saken.

Men det gick visst inte så bra. Ock då rann sinnet på Sten Sture. Hade påven varit här är jag säker på att han skulle ha slagit in skallen på den gudsmannen. I stället blev han förbannad på ärkebiskopen och sa att den fan skulle inte sitta här i Sverige och göra sej hög, allra helst som ärkebiskopen hade sitt ihop med danske kungen. Som alltså är vår

När brakfesten var slut halshöggs gästerna

Skannat med CamScanner

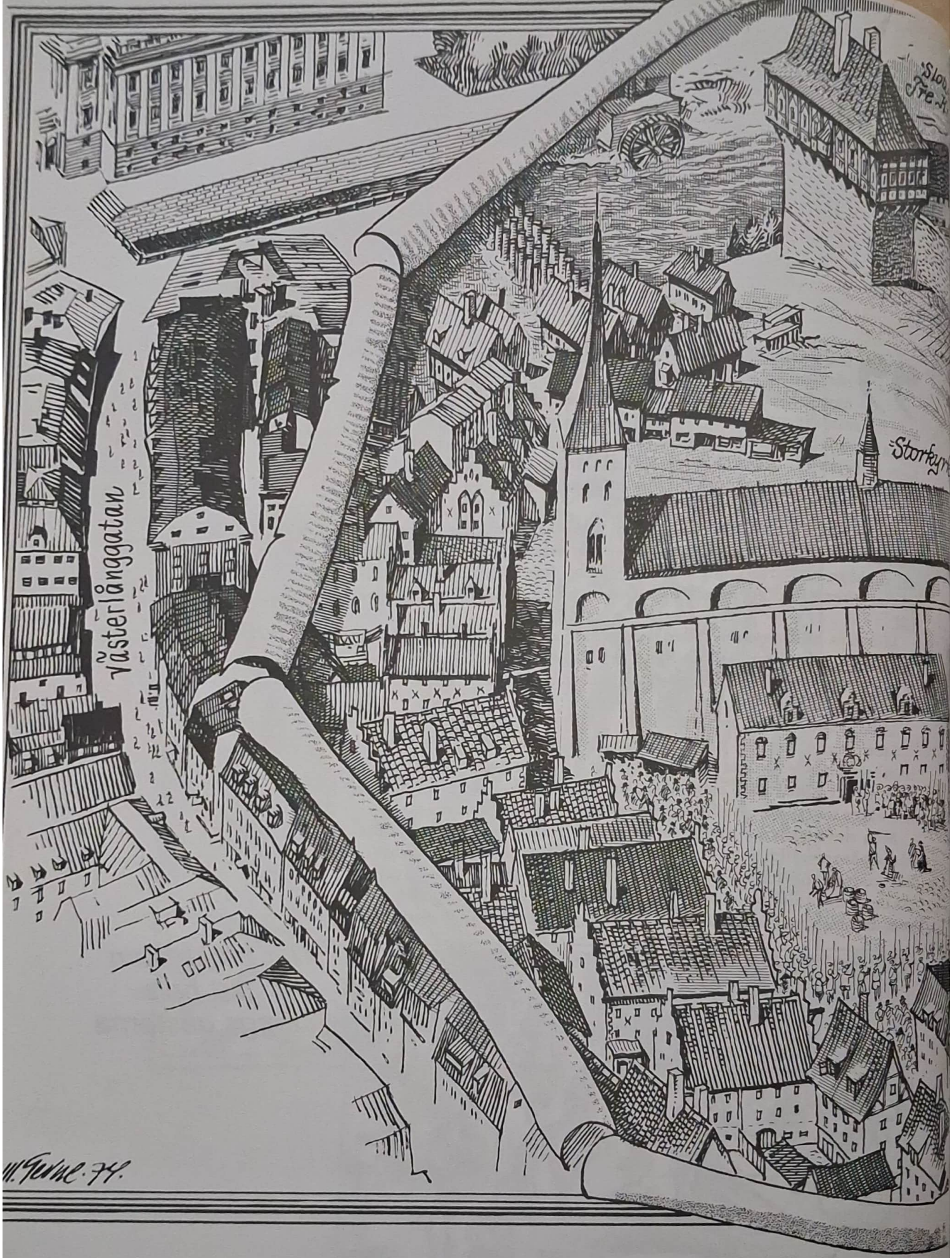

"De fördes ut på Stortorget efter rang och värdighet . . ."

Skannat med CamScanner

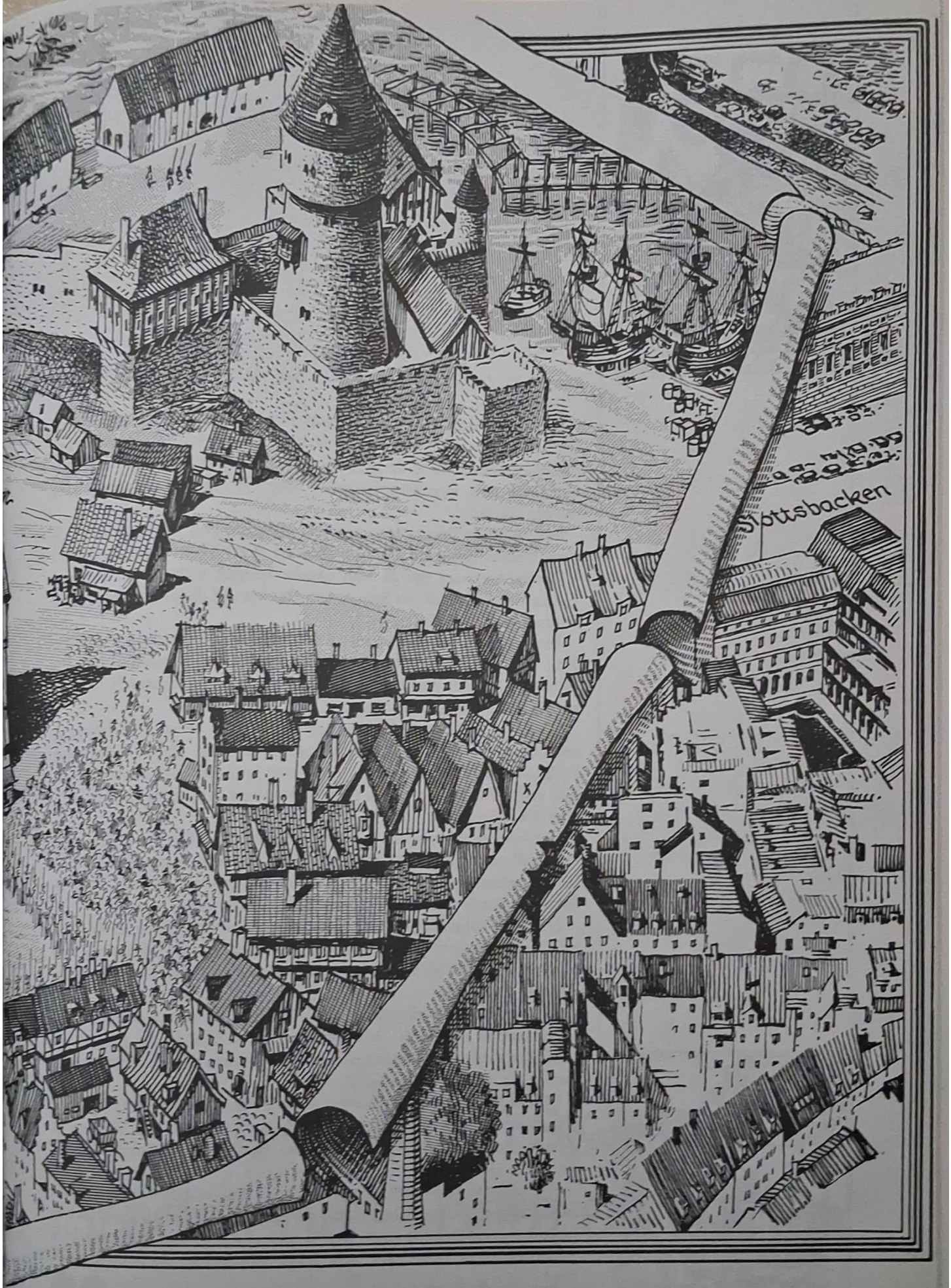

"... Och jag och mina rackare svingade våra bödelssvärd"

Skannat med CamScanner

kung också fastän han vid den tiden inte vågat sej hit för att bli krönt.

Så säger min rara gumma:

Herr Sten Sture samlade sitt gäng till nåt de kallade för en riksdag. De var sjutton, arton stycken och de beslöt att Gustaf Trolle, ärkebiskopen alltså, skulle de göra sej av med. De fick ihop ett rafs soldater och gick mot ärkebiskopens borg vid Almarestäket och hans påvliga län där.

Sen intog de ärkebiskopens borg, jämnade den med marken och satte påvens utkorade ställföreträdare i detta vårt land i fängelse i Västerås. Och det var då som danske kungen ryckte hit i två omgångar och fick smörj av Sten Sture. Det var det där slaget vid Brännkyrka och det vid Vädla.

Sen vet vi ju vad som hände. Alltså i januari i år, nådens 1520. Att Sten Sture blev sårad vid en träffning med danske kungen på nån sjö söderut. Och sen dog han i en släde några veckor senare då han var på väg tillbaka till Stockholm.

Ja, så ryckte då danske kungen upp mot Stockholm med sina värvade soldater och intog den ena fästningen efter den andra. Stockholm belägrade han i flera månader innan man äntligen kom överens. Alla som varit emot honom skulle vara förlåtna bara han, kung Kristian, fick göra sitt intåg i staden och bli krönt till kung.

Det kom man överens om och så skedde också. Det var en brakfest man höll på slottet. I tre dagar söp man och åt och spydde. Men på fjärde dagen stängde man i hemlighet alla portar i slottet. Och så fängslade man de här som jag nu huggit huvudena av.

Det var väldigt beklagligt, sa kungen, hans nåde Kristian II. Han själv förlät alla som varit emot honom. Men det gjorde tråkigt nog inte påven och påvens ställföreträdare, ärkebiskopen alltså, som man hållit fängslad i Västerås.

Jaha, så blev det rättegång då inför fjorton svenska prelater med ärkebiskopen i spetsen. Och saken var klar. Alla de här personerna som varit med om att avsätta påvens utsände man dömdes som kättare. Och deras närmaste män också.

Och så fördes de ut på Stortorget efter rang och värdighet. Och jag och mina rackare svingade våra bödelssvärd. Jag måste säga att vi gjorde det med berömvärd skicklighet. Ett hugg och huvudet föll för det mesta direkt.

Nu håller vi alltså som bäst på att samla ihop alla de här huvudena i stora tunnor och lastar kropparna på flakvagnar. Uppe på galgbacken på Söder är bålet redan klart. Och så snart jag grävt upp liket efter Sten Sture och en av hans ungar, som också ska brännas, ska historien vara över.

Och det är hela saken såsom jag, Jürgen Hochmuth, förste bödel i staden Stockholm, kan fatta den. ”

Skannat med CamScanner

1559

Den stora skandalen i Vadstena – bara en banal romans i nattens mörker

Skannat med CamScanner

Säga vad man vill om våra svenska kungahus genom tiderna — en förmåga att tysta ner skandaler inom hovet eller den egna släkten har man ändå för det mesta visat utmärkta prov på. Visst har det hänt att man lönnmördat varandra och gärna kokat ihop djävulskap åt varandra för att nå makten och härligheten. Men man har ändå som regel hållit masken utåt.

Därför är just det beryktade "Vadstenabullret" så förvånande. Varför behövde just den historien bli en sådan jätteskandal? Här var det ändå aldrig fråga om något maktspel utan en banal kärlekshistoria. Och nog har väl åtskilliga svenska prinsessor överraskats med att ha en herre på rummet utan att kavaljeren därför kastats i fängelse och — möjligen — kastrerats?

Den olycksaliga flickan i den här historien hette Cecilia, 19 år gammal. Den om möjligt ännu olycksaligare mannen hette Johan och var några år äldre. Hon en levnadsglad svensk prinsessa, dotter till Gustaf Vasa. Han en tysk greve med hertigs titel.

Hösten 1559 — ett år innan Gustaf Vasa gick ur tiden — hade de mött varandra. Sammanträffandet ägde rum under det bröllop som den åldrade Vasakungen höll vid denna tid för sin äldsta dotter, Katarina. Denna hade då gifts bort med den tyske greven Edzard av Ost-Friesland. Ett rent resonemangsparti naturligtvis. Äktenskapet ansågs kunna ge ett visst uppsving åt den svenska handeln på Emden.

Skannat med CamScanner

Foto Statens Konstmuseer

Erik XIV — vid tiden för "Vadstenabullret" tronföljare till Gustaf Vasa och 26 år gammal. En begåvad ung man, inte minst då det gällde konst och musik. Förmodligen led han av schizofreni redan nu även om hans sinnessjukdom inte kom till fullt utbrott förrän vid Sturemorden åtta år senare. I dramat kring prinsessan Cecilia är det storebror Erik som är boven och hans beteende är minst sagt besynnerligt.

Skannat med CamScanner

Till detta bröllop på slottet Tre Kronor hade också brudgummens yngre bror Johan inställt sig. Redan vid första mötet med den svenska prinsessan Cecilia blev han — såsom en krönikör uttryckt saken — "djupt intagen av den unga Vasadoterns skönhet och behagfulla väsen". Tycket var ömsesidigt. Att hon redan vid det här laget var så gott som bortlovad till en Pfalzgreve — för att ordna en handelsförbindelse på annat håll — brydde ingen av dem sig om. De blev förälskade helt enkelt.

Vad sorts människa den unge Johan var vet man föga om. Han förtonar bara som en skugga långt borta i historiens dunkel. Men att döma av vad som sedan hände på Vadstena slott kan man utgå ifrån att han gärna tog risker för att finna vägen fram till ena pigo.

Om henne, Cecilia, vet vi mer. Enstämmiga källor vittnar om en utåtriktad och orädd människa. Många dröjer gärna vid hennes skönhet. En krönikör — hennes egen lärare och därför givetvis part i målet — intygar att "hennes panna är vit som snö, ögonen stråla som solen, de väna läpparna är fagrare än rosor, locken lyser skönare än guld . . ."

Och där kan historien om "Vadstenabullret" börja.

Skannat med CamScanner

Huvudpersonerna i det kungliga dramat har redan bokförts i ingressen till det här reportaget. De är sex till antalet. Här möter ni dem igen: längst till vänster de båda systrarna Vasa. Bruden Katarina överst, lillasyster Cecilia under henne. Bredvid dem blivande kung Erik, storebror och under honom brudgummen. Den surmulne mannen längst till höger i övre raden är intrigmakaren och skvallerbyttan Charles de Mornay. Under honom: den glade hertig Johan, som uppvaktar lillasyster Vasa och får lida mycket ont för den turen.

Från slott till slott . . .

Det är senhösten 1559. Från Stockholms slott bryter det nygifta paret Katarina—greve Edzard upp för att resa till Ost-Friesland. Man gör sig ingen brådska. Man reser från Vasaslott till Vasaslott för att beta av smörgåsbord och vinkällare i vanlig ordning.

Med på denna lustresa genom landet är också den nygifte grevens yngre bror Johan och grevens unga svägerska Cecilia. Och dessutom — och nu kommer de två skurkarna in i bilden — grevens nyblivna svåger Erik (sedermera känd som Erik XIV) samt dennes vapendragare Charles de Mornay, en fransk adelsman som två år tidigare gått i svensk tjänst.

Skannat med CamScanner

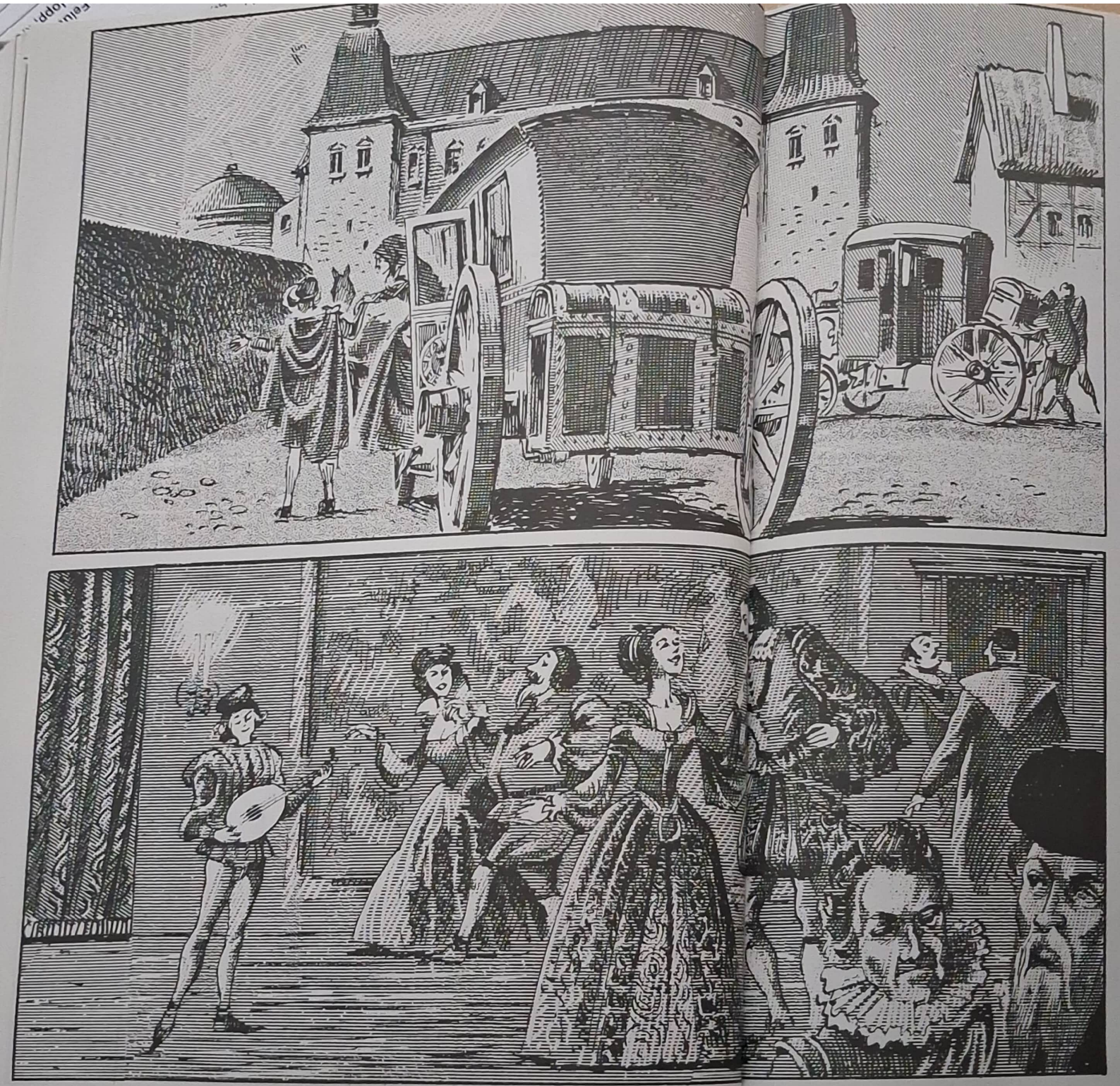

Skannat med CamScanner

Ankomsten till slottet

I december månad anländer detta kungliga följe – med sedvanlig uppvaktning förstås – till Vadstena slott. Här ska man göra sig några lustiga några dagar innan man skiljs åt. Då,1559, var slottet nybyggt och helt annorlunda än det slott vi ser i dag. Själva slottet var bara en tvåvåningsbyggnad som reste sig mitt mellan två av de fyra runda försvarstornen. Några egentliga murar fanns inte. Mellan tornen löpte en brant jordvall i stället. Borggården kom att ligga "som i en gryta". Frågan är nu bara: vad var det som fick Charles de Morney att snoka i unge Johans och fröken Cecilias kärlekshandel? Och hur kom det sig att prins Erik ställde till med sånt rabalder?

Stora avskedsfesten

Efter någon veckas ätande och drickande på det kalla slottet ställer man till en stor avskedsfest. Dagen därpå ska det nygifta paret dra söderut och med dem greve Edzards yngre bror Johan. De andra ska samtidigt återvända till Stockholm. Avskedsfesten igenom dansar unge Johan med den rödhåriga Cecilia: "Håret stod som en brinnande sky kring henne och uttrycket i hennes ögon, då hon anblickade Johan, var avslöjande för hennes känslor", meddelar oss krönikören. I hemlighet avtalar de två unga ett möte senare på natten.

Skannat med CamScanner

Skannat med CamScanner

Skandal — en fasadklättrare på väg in till prinsessan . . .

Nu har avskedsfesten blåsts av. Decembernatten är kall och ogenomtränglig. Slottet ruvar i mörker. På jordvallen mellan hörntornen har vakterna tänt eldar att värma sig vid. Plötsligt driver skyarna bort och månen kastar ett blekt ljus över sceneriet. En spejande skugga tassar fram på borggården. Det är Charles de Mornay. Rasar svartsjukan inom honom? Har han fått korgen av den unga prinsessan? Motivet till spioneriet får vi aldrig veta. Men ett vet vi: det är i detta ögonblick som Charles de Mornay får rätt i sina misstankar! Där ser han den unge fasadklättraren äntra uppför ett rep som kastats ut från prinsessans fönster, där tar hon emot honom, där försvinner han in genom det öppna fönstret! Aha, vilken skandal! Hastigt skyndar de Mornay till kronprins Eriks kvarter och berättar om vad som är å färde: den dygdädla Vasadotterns heder är i fara. Förmodligen är kronprins Erik synnerligen lustig så dags — "lustig", dvs berusad — och i fyllan och villan handlar han fullständigt omdömeslöst. Satan, här ska sannerligen den kärlekskranke äventyraren få veta att svenska prinsessor inte uppvaktas på samma sätt som lösaktiga krogpigor.

Skannat med CamScanner

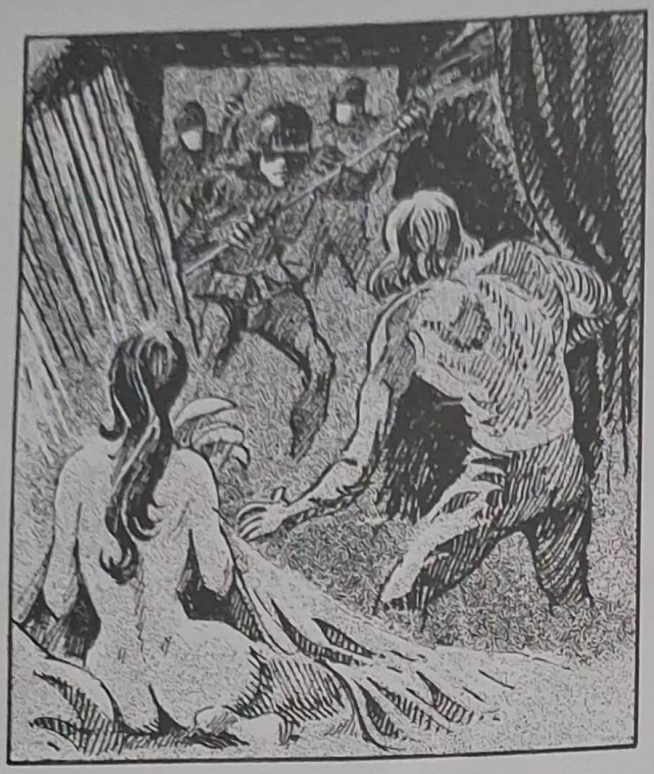

Tagna på bar gärning

Detta är det förnedrande slutet för de unga tu och deras hemliga möte. Slottsvakten slår in ekdörren till Cecilias jungfrubur och inför öppen ridå förevisas det förälskade paret, "havandes Johan knappt haft hosorna på sig" (såsom Erik sedermera vittnade i ett brev till sin närmast yngre bror). Unge Johan griper efter sin värja men slottsvakten övermannar honom. Vild av ilska ger Erik order om att Johan ska kastas i slottets fängelsehåla. Den gråtande Cecilia sätts i rumsarrest.

Och det hårda straffet

Erik gör inte den minsta hemlighet av vad som har passerat på slottet. Dagen därpå förs den lede förföraren Johan fullt öppet genom Vadstena som en usel fånge. Han transporteras till Stockholm, där ett nytt fängelse väntar honom. Under fängelsevistelsen hanteras han så illa "att han aldrig mera kunde tänka på äktenskap eller kvinnor". Han ska alltså ha blivit kastrerad. Uppgifterna om kastreringen är osäkra.

SLUTET: EN EVIG VIGGARSTRÅT

På slottet Tre Kronor i Stockholm satt kung Gustaf Vasa och var minst sagt ursinnig på sin son Erik, som på detta vis inte bara skandaliserat sin syster utan också hela kungahuset. Vem kunde man nu finna som brudgum åt en prinsessa med så skamfilat rykte?

I samband med Gustaf Vasas död frigavs Johan från fängelset och åkte hem till Ost-Friesland igen. Där försvann han som en skugga, den vi aldrig mer hör av.

Den pfalzgreve som man redan gjort upp äktenskapshandel med för Cecilias räkning sa upp kontraktet så snart ryktet om Vadstenabullret nått hans öron. En yngre syster till Cecilia kastades då in som reserv och detta anbud accepterades av pfalzgreven.

Fem år efter Vadstenabullret lyckades kung Erik äntligen få sin syster bortgift med en ståndsperson. Det var en 27-årig markgreve av Baden, en pank men adlig person.

Under ständiga resor nere på kontinenten försökte paret låna sig fram för att leva i det sus och dus man ville ha. Då och då kastades markgreven i gäldstuga. Efter elva års äktenskap blev Cecilia änka.

Det långa liv hon beskärdes — hon dog först år 1627, 87 år gammal — formades till en evig viggarstråt. Vid sin död var hon övergiven av alla.

Dödsfallet inträffade i Brüssel under en resa på jakt efter nya lån för att kunna upprätthålla ett högt leverne.

Skannat med CamScanner

1626
och några
år framåt

Drottning Kristinas barndom — en mardröm med en hysterisk mamma

Skannat med CamScanner

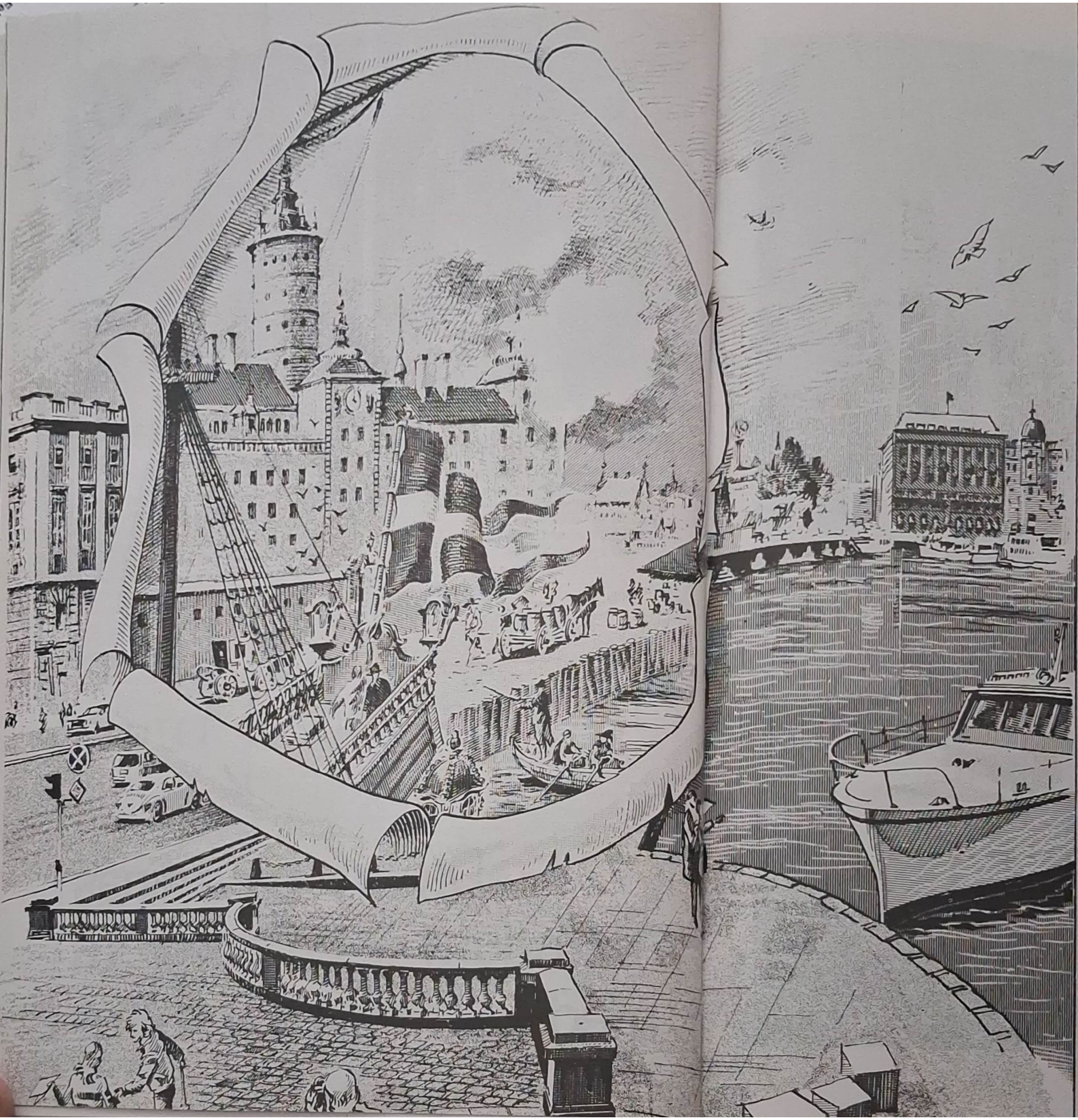

Skannat med CamScanner

När drottning Kristina föddes den 8 december år 1626 trodde såväl föderskan som barnmorskor i förstone att en pojke kommit till världen. Hur detta misstag kunde uppstå är det ingen som riktigt vet. Själv förklarade Kristina på äldre dar misstaget med att "jag var luden över hela kroppen och hade en grov, stark stämma. . ."

Omedelbart efter födseln var också kungen, Gustaf II Adolf, övertygad om att han äntligen fått en son och därmed kunde dra en suck av lättnad: Vasaätten som hotat att slockna skulle leva vidare.

Hur länge hans majestät svävade i denna villfarelse är obekant. Han gav i alla fall order om att salut för en född prins skulle lossas från slottets batterier. Så småningom — efter några timmar, någon dag? — tog kungens syster mod till sig och rapporterade det fatala misstaget. Hon gjorde det handgripligt: "Hon bar mig (berättar Kristina själv) i sina armar på så sätt att konungen själv kunde se och erfara vad hon icke vågade säga honom. . ."

Kungen måste naturligtvis ha blivit besviken. Han hade länge önskat en son. Men han lär ha tagit överraskningen med fattning, tittat på det lilla barnet med ett leende och sagt:

—Hon kommer att bli slug ty hon har lurat oss alla.

Han berättade dock aldrig vad han tyckte eller tänkte innerst inne.

Slottet Tre Kronor i Stockholm i december 1626: Gustaf II Adolf ger order till slottets batterier om salut för en prins . . . men han hade fått en prinsessa.

Skannat med CamScanner

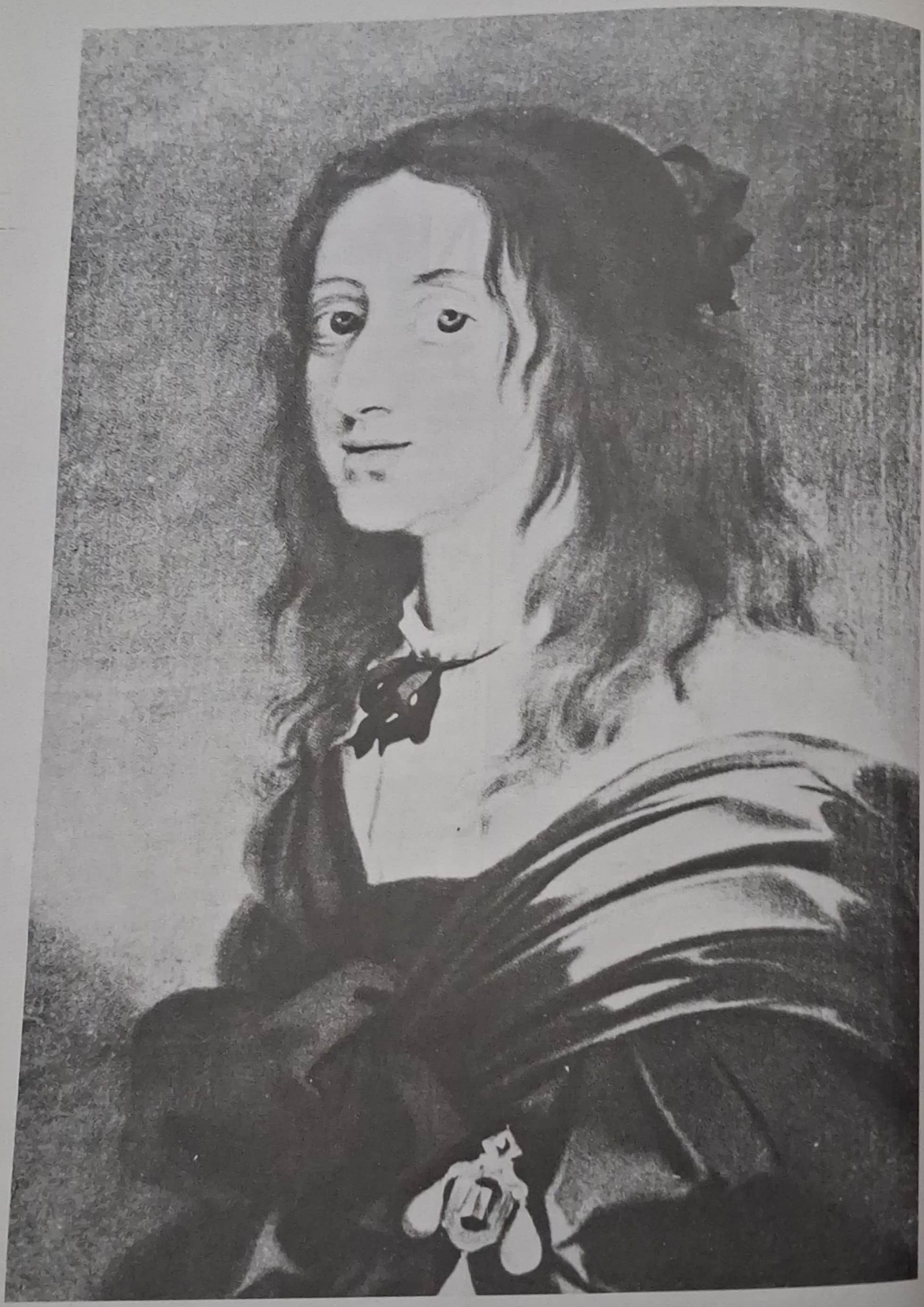

Foto Pressens Bild

Skannat med CamScanner

En tid senare bestämde han att flickan skulle uppfostras som om hon varit av mankön.

Om moderns reaktion för Kristinas ankomst till världen vet vi bättre besked. Att hon fött en dotter i stället för en son — som hon först trott — innebar en katastrof för henne. Från första dagen hatade hon ungen. Inte nog med att barnet var en flicka. Det var dessutom det fulaste barn hon kunde tänka sig. På äldre dar framkastade Kristina själv misstanken att hennes mors hat var så starkt att hon försökt ta livet av henne eller göra henne till krympling genom att uppmana barnjungfrurna att missköta henne. På den vägen grundades Kristinas evinnerliga skuldkänsla: att hon var kvinna, att hon var ful.

Modern hette Maria Eleonora och var vid tiden för Kristinas födelse 27 år gammal (fem år yngre än sin man). Hon var en tysk prinsessa, som av politiska och religiösa intriger förts i armarna på svenske kungen. Hon älskade honom till vanvett och led alla helvetets kval då hon inte fick leva i hans närhet.

Naturligtvis var hon en hysterika och säkert ett offer för sin egen uppfostran vid det brandenburgska hovet. Det har sagts att hon inte ägde någon förtjänst utom ett vackert ansikte och något förstånd på arkitektur. Hon beskrivs som enfaldig och slösaktig, en förfärligt nyckfull person som ingen orkade stå ut med. Ibland kunde till och med kungen själv — som ogärna uttalade sig om sin hustru — medge att han var gift med ett huskors, en tröttsam och besvärlig docka.

När Kristina var tre och ett halvt år gammal reste pappa bort för att fortsätta sina krig nere på kontinenten. Mamma stod ut med att leva skild från honom något halvår. Sedan följde hon efter för att få vistas i hans närhet och träffa honom av och till mellan uppmarscher, träffningar och slag.

Under tiden togs Kristina omhand av en faster, kungens syster Katharina, som var en god och resolut kvinna. Redan då var den lilla flickan ordentligt miljöskadad. Ständigt plågades hon av sin mindervärdighet, som gjorde henne tafatt och uppstudsig. Det var hennes försvar: en hårdnaggad olydnad och ett utmanande sätt.

Men flickan fick i alla fall ro för sin mamma i nära tre år. Sedan — år 1633 — landsteg Maria Eleonora i Nyköping i sällskap med liket av Gustaf II Adolf, som stupat året innan vid Lützen och mot sin vilja i livet blivit balsamerad efter konstens alla regler.

Om vad som nu hände Kristina har det sagts att det slutgiltigt formade hennes enorma kvinnoförakt. Från de gamla vittnesmålen och dokumenten stiger en skakande skildring fram. Vilken mardröm för ett litet barn.

Men här berättar bilderna vidare.

Från första dagen hatade modern sin nyfödda dotter

BILDEN t v. Den unga prinsessan Kristina, född 1626 och drottning 1644. Tio år senare abdikerade hon.

Skannat med CamScanner

Gustaf II Adolf på väg mot sin sista strid i dimmorna vid Lützen den 6 november 1632. När den täta dimman lättade ryckte svenskarna fram och hade en del framgångar i början. Vid 13-tiden blev det dock kritiskt på den högra flanken och den svenske kungen begav sig dit för att leda sina trupper. Under detta anfall stupade han.

Skannat med CamScanner

LÅNGSAM JORDAFÄRD

Vårvintern 1633 går Gustaf II Adolfs jordafärd genom Tyskland. Tåget släpar sig långsamt fram. Med på färden är den otröstliga, ständigt gråtande änkan Maria Eleonora. Hon vill till varje pris vara nära sin älskade makes kvarlevor. När liket om kvällarna ställs in i någon kyrka på lit de parad är hon ständigt framme och smeker det kalla ansiktet "intet aktande att det nu så kännandes är" såsom en närvarande svensk diplomat rapporterar hem.

LIKKISTA FÖR TVÅ

I väntan på tillbörlig skeppslägenhet hem till Sverige stannar jordafärdsföljet och kistan med den döde kungen i Wolgast. Det är här som Maria Eleonora plötsligt får sin makabra idé: kungen ska inte begravas förrän hon själv är död. Hon beställer en dyrbar likkista för två personer och med två rum, det ena ämnat för henne själv. Hon skriver till Axel Oxenstierna: "...så må det unnas mig till vederkvickelse få åskåda min högt älskade saligaste käre herres och gemåls konungsliga lik resten av min sorgfulla livstid..."

MAKALÖS SORG . . .

De svenska riksråd som infunnit sig i Wolgast är förfärade över drottningens sorgspel. Har makens död gjort henne vansinnig? De försöker tala förstånd med henne och få henne att gå med på att lägga den döde i en tennkista av vanlig storlek (precis som kungen själv begärt under sin levnad). Till slut avbeställer hon tvåpersonerskistan. Men hon fortsätter alltjämt med att i timtal sitta vid den dödes kropp, klappa hans kinder och snyfta och gråta. Hennes makalösa sorg väcker både avsky och medlidande.

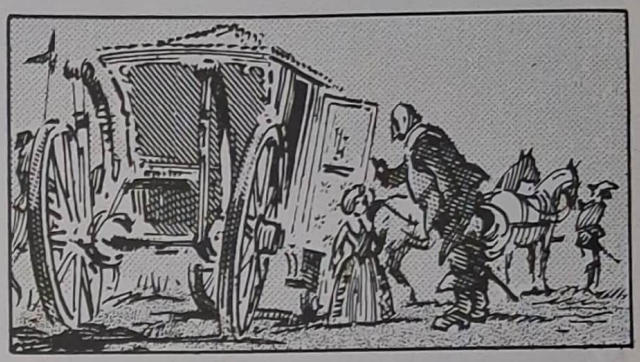

6-ÅRIG DROTTNING

Under tiden har den sexåriga Kristina utropats till Sveriges drottning (febr 1633). Fast hon en gång i framtiden ska känna den djupaste kärlek till sin far visar hon alls ingen sorg över dödsbudet. Hon minns knappt sin pappa, som hon vid det här laget inte sett på tre år. Hon noterar förtjust alla uppvaktningar för henne. Under fasterns ledning har hon lärt sig att inte längre visa sin inre osäkerhet. I juni månad åker hon tillsammans med ett stort följe till Nyköping, dit den döde kungen väntas på jordafärden.

HEMKOMSTEN

Här landstiger drottning Maria Eleonora i Nyköping sedan en svensk eskader transporterat och vaktat kistan med den döde kungen. Under hela seglatsen har den sörjande änkan varit nära den dödes kvarlevor och när hon inte vistats i hans närhet har hon suttit och kramat ett guldskrin, där hon förvarar den dödes balsamerade hjärta. Nu har hon åter bestämt sig för att kungen inte ska begravas förrän hon själv är död. Vid landstigningen i Nyköping möts hon av följet från Stockholm med landets nya drottning i spetsen. Maria Eleonora storgråter och drar häftigt till sig den sexåriga dottern, som länge levt i ångest över detta möte. Inte minns hon mycket av sin pappa. Men sin mamma erinrar hon sig som den som alltid hatat henne, den som hon aldrig räckt till för. Närstående kretsar har också känt obehag inför den förnyade samlevnaden mellan mor och dotter. Ingen kan givetvis ana att Maria Eleonora nu bestämt sig för att helt byta attityd mot den fula ankungen.

Skannat med CamScanner

GROTESK LIKVAKA

Kistan med den döde kungen ställs upp i en sal på Nyköpingshus och änkan börjar genast dekorera den för den långa likvaka som nu ska börja. Alla väggar täcks med svart kläde, för alla fönster kommer svarta gardiner, så att man "såg nästan ej ett grand, och dag och natt brunno vaxljus, i vilket sken man intet annat kunde urskilja än tecken på djup sorg..." (Kristinas egen notering). Den sexåriga flickan tvingas medverka i moderns groteska sorgespel. Hela tiden överhöljs hon av våldsamma, tårdränkta känsloutbrott.

JÄMMER OCH GRÅT

I nära ett års tid varar den makabra likvakan på Nyköpingshus. Maria Eleonora ser nogsamt till att hennes dotter dagligen tar del av flera timmars gråt och likbetittning. Långt senare i sitt liv skulle Kristina vittna om hur denna moderns kärlek i sorg drev henne själv till förtvivlan. Natt och dag jämmer och gråt. Hela tiden utsätts också den snart sjuåriga flickan för ett makalöst tyranneri, som hon inte törs reagera mot eftersom det förklätts i moderskärlek. Arma barn, som det måste ha tagit skada.

NARRAR OCH DVÄRGAR

Förutom den evinnerliga likvakan och spöksynen av det svartnade fadersliket i den öppna kistan är det också något annat som skrämmer den lilla flickan. Maria Eleonora älskar inte bara att sörja och gråta, hon älskar också att se narrar och dvärgar omkring sig enligt de tyska furstehovens sed. De vanskapta människorna och deras upptåg får Kristina att rysa, hon kallar dem för "kanaljer" och är rädd för dem. Av någon anledning förbjuder modern sin flicka att dricka vatten. Hon tvingas dricka öl eller vin, som hon avskyr.

ABSURD ANHÅLLAN

Än en gång skriver änkedrottningen till riksrådet och begär att hennes make inte ska begravas förrän hon själv är död och att hon måtte få behålla liket i sin ägo till dess. Rådet avslår givetvis omgående den absurda anhållan. Men man går Maria Eleonora så till vida till mötes att man uppskjuter begravningen på obestämd tid. Det förargliga är nämligen att man har ebb i statskassan och innan man kan ställa till med en pampig kungabegravning måste man sälja ett parti koppar i Nederländerna.

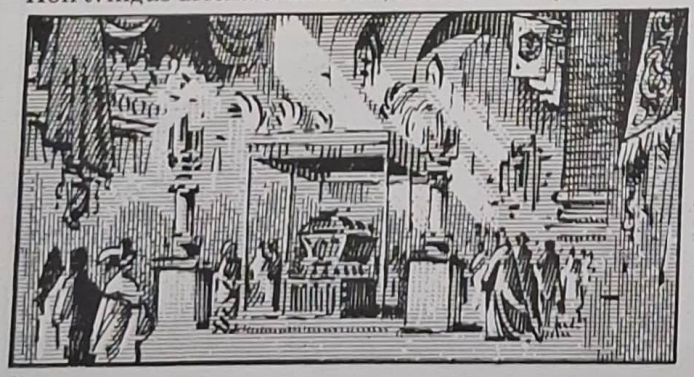

ÄNTLIGEN BEGRAVD

Sommaren 1634 förs äntligen den stupade kungens lik från Nyköping till Stockholm för omedelbar begravning. När Kristina på äldre dar erinrar sig detta liktåg berättar hon att det var "dystert och pompöst". Om änkedrottningen skriver hon att denna "utförde sin sorgroll förträffligt" och om sig själv: "Vad mig angår, så var jag ännu mer förtvivlad än hon, men jag var det över de långa och bedrövliga ceremonierna...". Dagen efter begravningen begär drottningen att gravkammaren ska öppnas. Hon får nej.

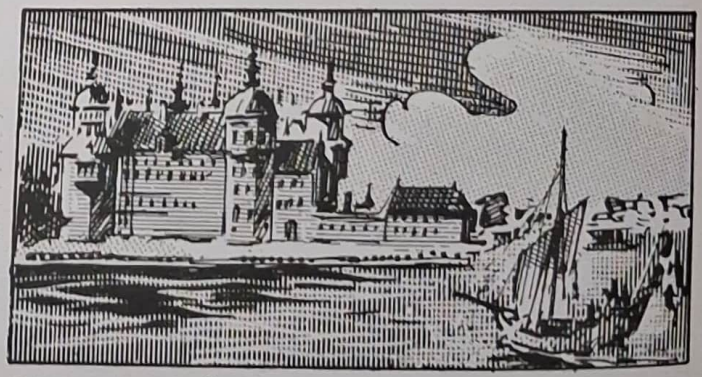

SKILJS FRÅN MODERN

Trots frånvaron av älskat lik fortsätter Maria Eleonora sin nattsvarta vaka, nu på Stockholms slott. Men Kristina har upptäckt en flyktmöjlighet. Hon håller sig undan så mycket hon kan och skyller på sina studier. Samtidigt får riksrådet — detta råd som helt blundat för att mamman tvingat med sin dotter i en hysterisk sorg — rapport om att änkan talar illa om Sverige och svenskarna för sin dotter så snart hon kan. Då slår man genast till. Dottern skiljs från modern, som tvångsförflyttas till Gripsholm för att bo och bli kvar där.

Skannat med CamScanner

EPILOG

Foto Statens Konstmuseer

Den åldrade Kristina — allt mer bitter, allt mer rotlös, allt mer ensam. De kusliga upplevelserna i barndomen blev hon aldrig fri.

Kristina var tio år gammal då hon äntligen blev fri från sin mammas hysteriska kärlekstyranni. Under Axel Oxenstiernas ledning stakades nu den unga drottningens uppfostran ut. Lärare tillsattes efter minutiös kontroll. Varenda timme i hennes vardag fylldes med studier och — fysisk träning!

Vid en av sina lärare — en framsynt präst — blev hon ovanligt fästad. Hon kallade denne man för sin pappa. Och så länkades hennes liv in i nya banor. Men hennes känsloliv var redan obotligt skadat. Den mardrömslika barndomen skulle hon aldrig bli fri.

Vad Maria Eleonora angår fortsatte hon att leva sitt

Skannat med CamScanner

oroliga, vilsna, tröstlösa liv. Efter fyra år på Gripsholm lyckades hon fly från sitt slott. En dansk minister i Stockholm hjälpte henne.

Via Trosa — dit hon anlände förklädd till borgardam — och ett danskt skepp tog hon sig till Danmark, något som tre år senare föranledde Sverige att förklara grannen krig.

I sinom tid återvände änkan till Sverige och drottning Kristina gav sin föraktade mor Nyköpingshus som förläning.

Hon dog år 1655 i Stockholm — ensam och förtvivlad — och hade då upplevt dotterns abdikation.

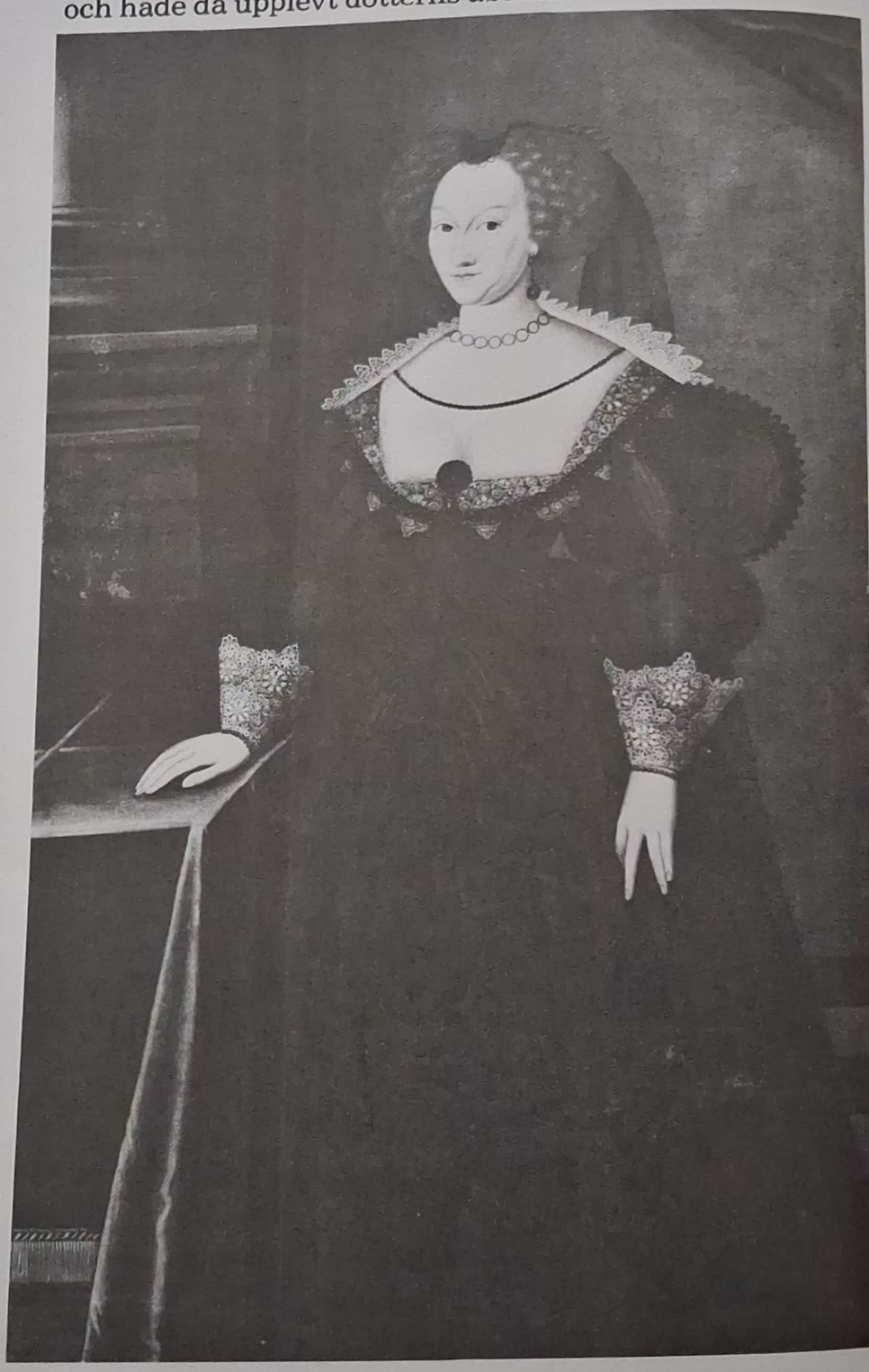

Maria Eleonora — Gustaf II Adolfs hustru, Mor till Kristina. Vacker, hysterisk, skadade sin dotter för livet, inte minst genom det beteende som i modern psykiatri går under beteckningen "dubbla budskap".

Foto Statens Konstmuseer

Skannat med CamScanner

1628

Katastrofen Vasa — det stolta skeppet till botten med stående segel och allo

Skannat med CamScanner

Vid kajen nedanför slottet Tre Kronor utrustades Vasa våren och sommaren 1628.

År 1959 då dykningarna efter Vasa alltjämt pågick gjorde jag och Magnus Gerne ett försök att skildra katastrofen på Strömmen år 1628 på en bildsida i Expressen.

Den gången fick vi gissa oss fram på många punkter – trots att Vasas alla experter med Anders Franzén i spetsen gjorde allt för att hjälpa oss med det dokumentära. Mycket om Vasa var ju fullständigt okänt.

Jag som skötte texten hade det betydligt lättare än Magnus Gerne. I de gamla arkiven fanns redan de flesta handlingarna kring det märkliga skeppsbrottet framletade.

Det var ett utmärkt källmaterial. Främst då riksrådets redogörelse och rapport till kungen i fält om den svåra olycka som drabbat riket. Därnäst protokollet från den rättegång som någon månad efter skeppsbrottet hölls med de ansvariga: skeppets befäl och skeppets konstruktör och byggmästare.

Men en dundertabbe gjorde jag mig skyldig till då jag den gången berättade om hur katastrofen gick till. Vi visste att fälttygmästaren rusat ned under däck och befallt båtsmän och kanonjärer att släpa över läsidans kanoner till andra sidan för att häva skeppets krängning. Vi visste också att samme fälttygmästare hade blivit "illa slagen halvt död" då han hållit på med denna manöver.

Alltså – tänkte vi den gången år 1959 – måste batteridäcken varit fyllda av skenande kanoner när skeppet sjönk!

Men när skeppet några år senare var bärgat och utgrävt visade det sig att samtliga kanonlavetter stod kvar på plats vid sina luckor!

Tydligen hann fälttygmästaren aldrig flytta en enda kanon innan skeppet sjönk!

Själv behövde jag alltså inte "gissa mig fram till sanningen" på så många punkter år 1959. Men arme Magnus Gerne! Han hade sannerligen inte mycket att gå efter. Hela aktern på Vasa var bortriven och stora delar av fören också. Några av skulpturerna hade dykarna visserligen funnit. Det var också allt.

Men vilken styv bild lyckades inte Gerne ändå ge den gången för länge sedan! Vi har för skojs skull också tagit med den gamla teckningen i det här reportaget när Gerne nu kan ge den slutgiltiga bilden av katastrofen.

Kort bakgrund om Sverige och år 1628: landet befinner sig i krig med Polen. Svenske kungen, Gustaf II Adolf, ligger i fält och slåss i den polska provinsen Preussen. Polens kung heter Sigismund. Han gör anspråk på den svenska kronan.

Sverige rustar sig till tänderna. På den vägen har örlogsmannen Vasa byggts, ett av världens mäktigaste krigsskepp.

När skeppet lägger ut för sin jungfrutur är det för att i första hand segla till stora flottstationen Älvsnabben i skärgården. Där ska solda-

Skannat med CamScanner

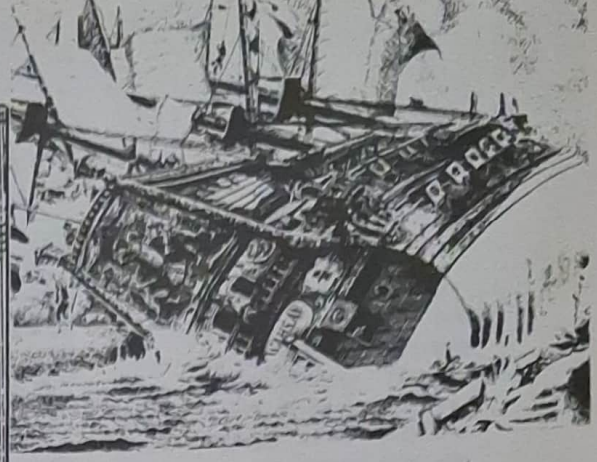

1959, då dykningarna efter Vasa fortfarande pågick, gissade Magnus Gerne att det kunde ha sett ut så här när fartyget kantrade.

Skannat med CamScanner

ter gå ombord och sen ska man segla ut på havet bort mot krigsskådeplatsen på andra sidan Östersjön.

Det stolta skeppet hinner en knapp sjömil innan det går i kvav. Länge skulle minnet av katastrofen leva. På Karl XII:s tid stack alltjämt stormasten på det sjunkna skeppet upp ovanför vattenytan och erinrade om Vasas existens.

Men så föll den bort och minnet av det fullt rustade krigsskeppet på Strömmens botten bleknade allt mer.

I dag är konserveringen av det dödsranka skeppet så gott som fullbordad i Vasamuseet, Stockholms kanske största attraktion.

Och nu klart till drabbning igen – så här gick det till då Vasa gick till botten "med stående segel, flaggor och allo".

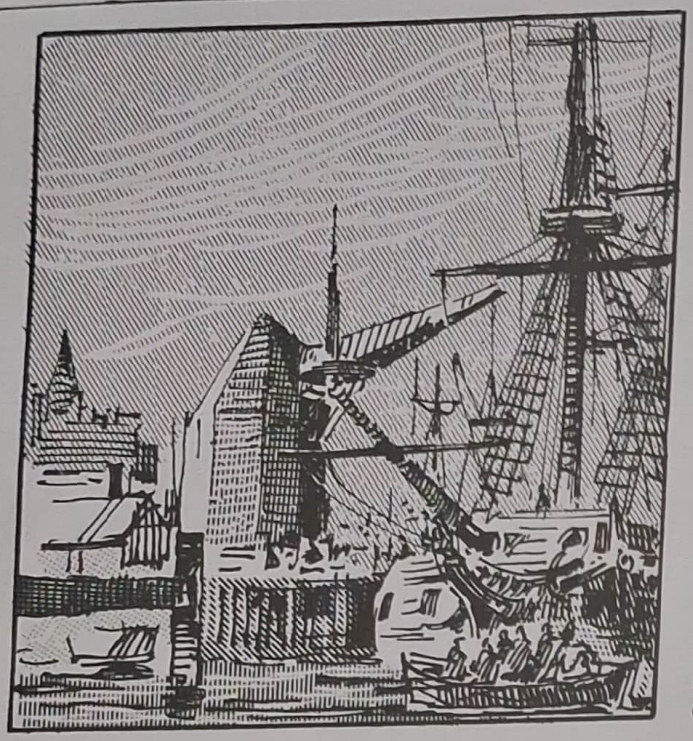

Ett av världens största krigsskepp är färdigrustat

Våren 1628 har den svenska stormaktsflottans stolthet, regalskeppet Vasa, 64 kanoner, byggts färdigt på varvet ute på Blasieholmen i Stockholm. Nu varpas skeppet över till kajen nedanför slottet Tre Kronor, alldeles under Kranen (där Gustaf III står staty i dag vid Skeppsbron). Här rustas skeppet våren och sommaren ut. Kanonerna tas ombord, likaså barlast och proviant. Folk går man ur huse för att betrakta den fantastiska örlogsmannen, ett av världens största krigsskepp. Den 31 juli är arbetet med rustningen klart. Jungfrufärden bestäms till den 10 augusti.

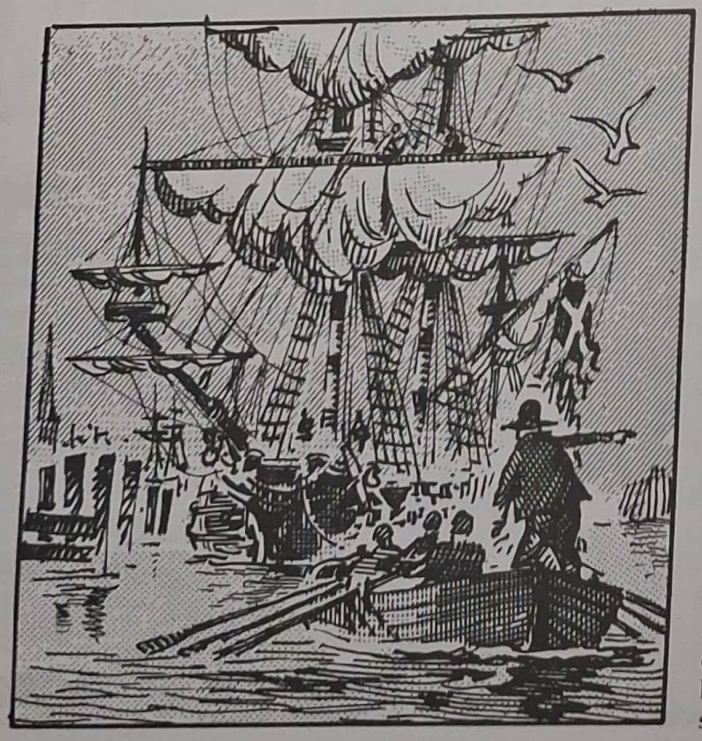

Vasa är rena ynkedomen, men befälet håller masken

Söndagen den 10 augusti "mellan klockan tre och fyra" kastar man loss från stranden nedanför slottet. Stycke för stycke ror man ut med Vasas storankare och varpar sig på det viset fram mot nuvarande Slussen, "under södra bergen". Där sätter man segel. Men innan segel satts har man redan lagt märke till att skeppet är förvånansvärt rankt. Befälet har varit medvetet om det i flera dagar efter den serie krängningsprov man gjort. Men man har hållit masken. Vem törs i det här läget påstå att "världens största krigsskepp" egentligen är rena ynkedomen!

Skannat med CamScanner

Foto Pressens Bild

Vasamuseet på Djurgården, väl synligt mellan Nordiska Museet och Gröna Lund, är i dag en av Sveriges största turistattraktioner. Förutom Vasa, som vilar på en ponton ute i vattnet kringbyggd av ett hus av aluminium, glas och betong, finns det utställningshallar, föreläsningssalar etc. i byggnader på land.

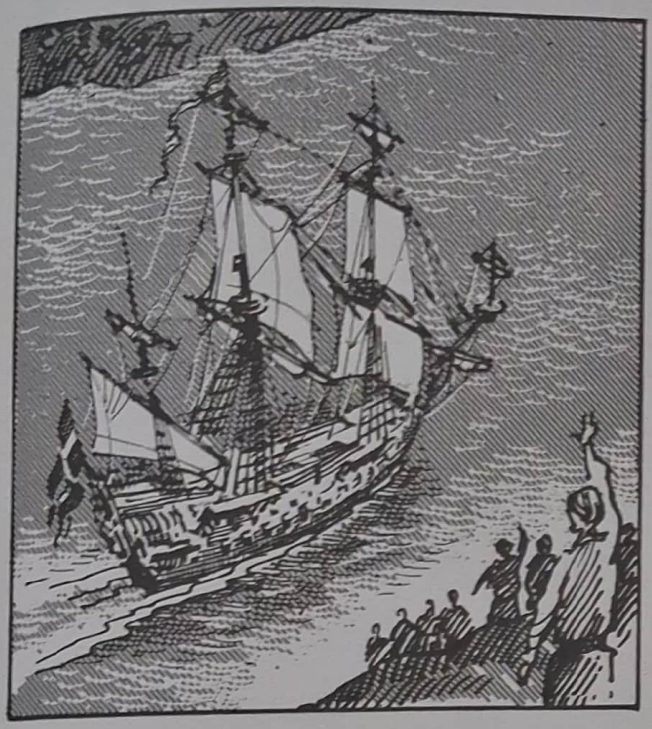

"Hon ville inte gå bi eller lyda rodret i förstone"

I höjd med Stadsgården sätts segel. Endast fyra segel hissas trots att vädret är "stilla, sakta sydväst". Man har alltså medvind snett akterifrån. Redan nu märker man att skeppet är svårmanövrerat. "Hon ville inte gå bi eller lyda rodret i förstone." I detta ögonblick mullrar Vasas kanoner från lägsta batteridäck. Man skjuter svensk lösen, och de tusentals människorna som fattat posto uppe på södra bergen för att få bevittna det stora skeppets avfärd hurrar och skrålar.

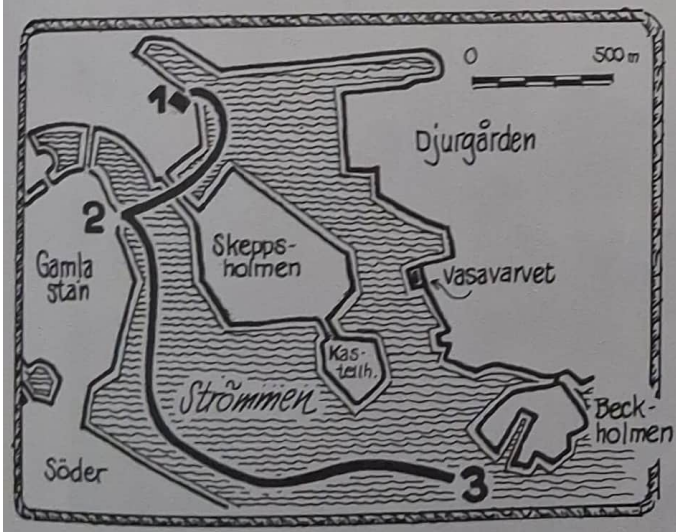

1. Här började Vasa byggas 1626.
2. Nedanför slottet utrustas Vasa för sin jungfrufärd
3. Här kantrar Vasa den 10 augusti 1628

Ett byigt vindkast, Vasa kränger över "åt läbord"

Äntligen skjuter skeppet fart och seglar i väg längs södra stranden. Vid Tegelviken kommer plötsligt ett byigt vindkast. Skeppet kränger över "åt läbord". Kaptenen ger order om att lossa på alla skoten. Samtidigt faller han av mot Beckholmen för att få vinden rakt från aktern. Men vinden är så svag att den inte ens orkar dra skoten genom blocken! Slagsidan ökar för varje sekund. Redan nu slickar vågorna det lägsta batteridäckets kanonportar – som står öppna efter den salut man sköt nyss!

Skannat med CamScanner

Katastrofen på Strömmen: Stolta Vasa går i kvav!

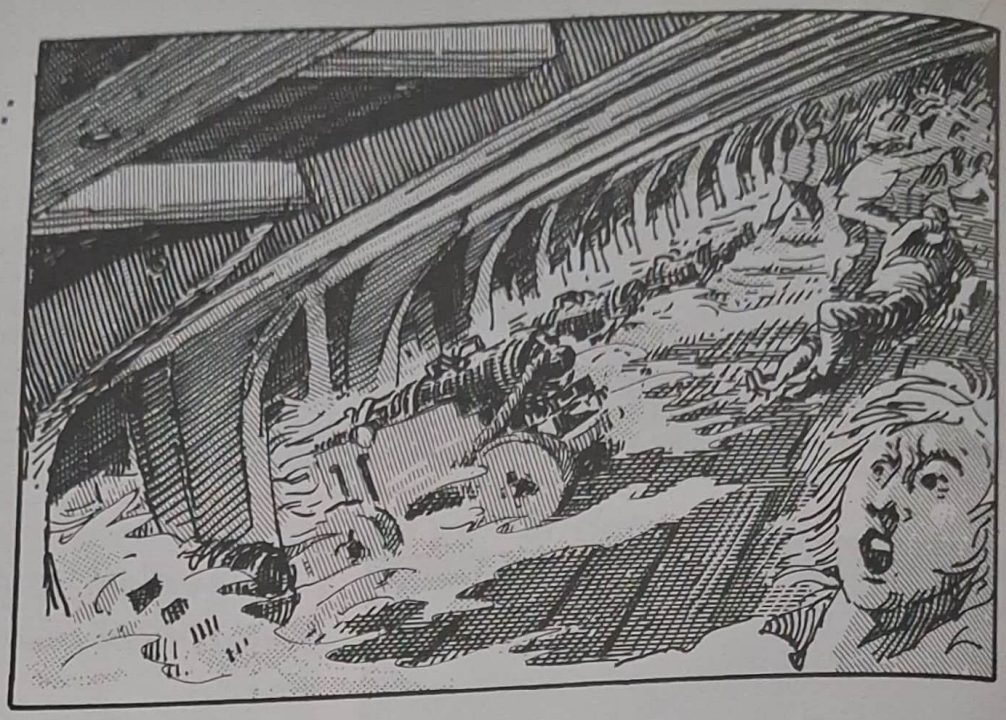

Fälttygmästaren springer ned under däck. Han förstår att enda chansen att häva krängningen är att dra över läsidans kanoner åt lovart. Det rör sig om tunga pjäser. Var och en av skeppets 64 kanoner väger över ett ton! Artillerister och båtsmän börjar slita med kanonerna. Men de förmår inte rubba dem. Slagsidan är för kraftig och krängningen ökar för varje sekund. Plötsligt kommer skrik av förfäran från trossdäck och andra batteridäck: vattnet forsar in genom de öppna kanonportarna. I nästa ögonblick är allt förvirring och dödsångest.

Katastrofen på Strömmen är ett faktum vid pass klockan fem på eftermiddagen söndagen den 10 augusti år 1628. Örlogsskeppet Vasa går i kvav. I riksrådets rapport till kungen i fält heter det: ». . . *kom mot Beckholmen, där det alldeles föll på sidan och vattnet strömmade in genom skottportarna – till dess det så sakta gick i grund med stående segel, flaggor och allo, fastän segelskoten lösa voro. Det kommo fuller strax många båtar dit ut men det var ingenting att hjälpa. De som haft kommando hava vi strax låtit antasta (arrestera) och förvara (fängsla) till förhör. Kapten Söfring är här på Slottet. Fälttygmästare Jönsson ligger rent för döden av det han är bleven full av vatten och illa slagen, när han försökte draga kanoner ifrån den ena sidan, så att skeppet skulle kunna räta upp sig igen. Gamle Hans är där kvar bliven . . .*» Ett femtiotal personer uppges ha drunknat. Av dem var ett tjugotal ombord på skeppet.

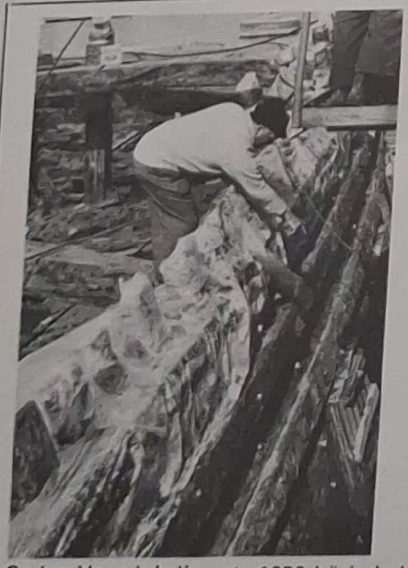

Sedan Vasa lokaliserats 1956 började bärgningsarbetet med att lyftvajrar fästes under vraket. Detta arbete, som leddes av Edvin Fälting, avslutades 1959. Klockan 12 den 20 augusti samma år började man länspumpa lyftpontonerna och fyra timmar senare rapporterades att den sugande leran släppt Vasa "i ett stycke". I 18 etapper flyttades Vasa på bottnen från 32 meters djup till 16 meters. Först den 24 april 1961 dök Vasa upp över vattenytan (bilden t. v.). Den 4 maj flyttades skeppet till Beckholmen och i oktober 1961 till Vasavarvet. Där vilar det på en ponton ute i vattnet. Foto Pressens Bild

Skannat med CamScanner

1628
fram till
våra dagar

Bärgningen av Vasa — dramatik, drömmar, draggar, dykarklockor

Skannat med CamScanner

Vasa går till botten

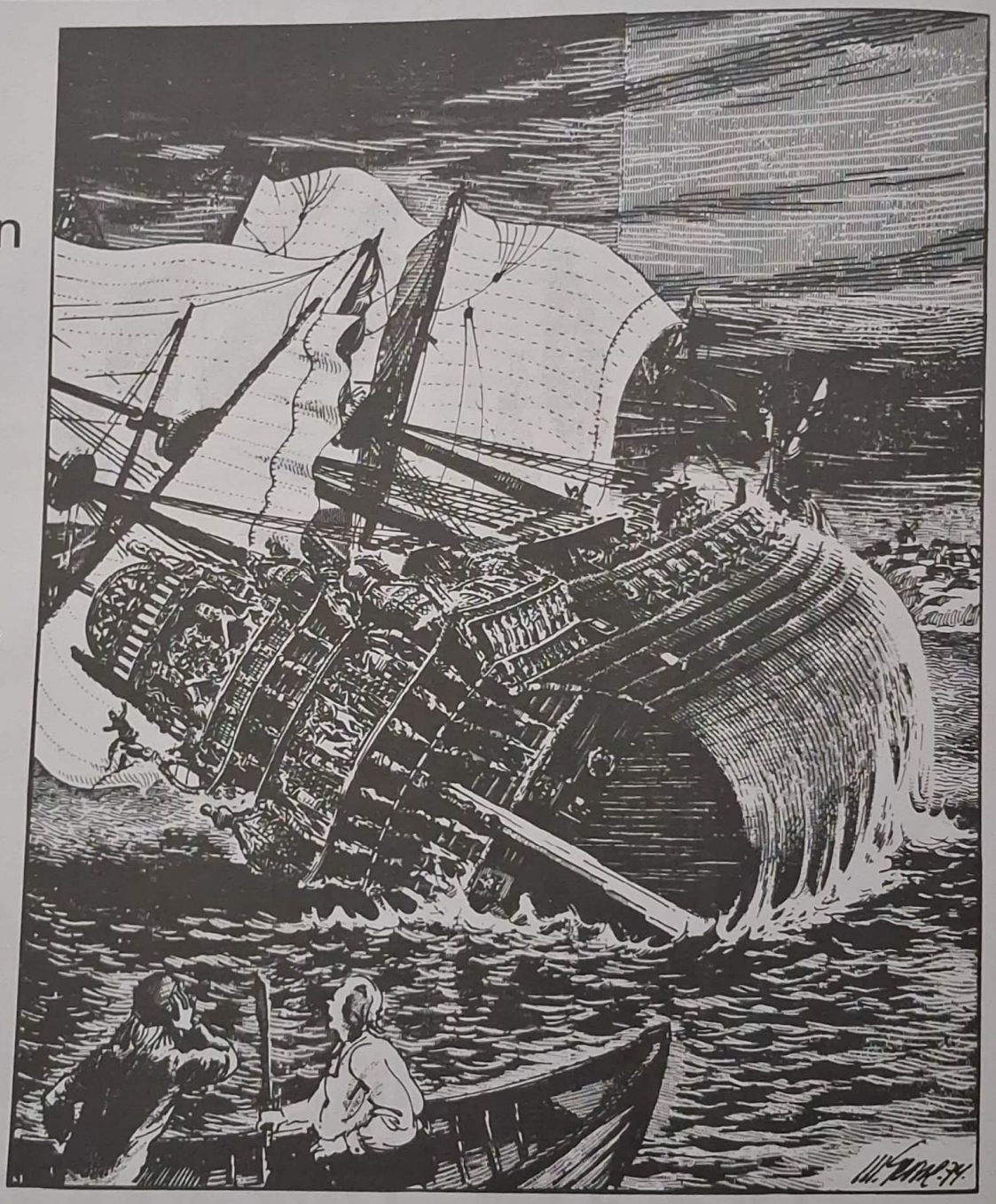

Katastrofen på Strömmen den 10 augusti 1628 — ett av världens största krigsskepp kantrar och sjunker på sin jungfrutur. Att Vasa var så rank kan vi vara glada för i dag. Det gamla örlogsskeppet levde vidare i det bräckta djupet och gav oss efter mer än tre århundraden mycken kunskap om skeppsbyggeri och livet ombord för länge sedan — förutom en stor turistattraktion.

Skannat med CamScanner

Den allmänna klockringningen i Stockholms kyrkor — sorgeringningen för dem som följt örlogsskeppet Vasa i djupet — hade knappt tystnat förrän ivriga tankar om bärgning dök upp. Här smiddes sannerligen medan järnet var varmt. Redan onsdagen den 13 augusti 1628, alltså bara tre dagar efter katastrofen, fick en engelsk ingenjör fullmakt av riksrådet att bärga Vasa.

Ingenjören hette Ian Bulmer och var på tillfälligt besök i Stockholm, då olyckan inträffade på Strömmen. Sannerligen, mannen måste nästan ha ilat raka vägen upp till Slottet sedan skeppet sjunkit för att erbjuda sina tjänster — för redan i rådets rapport till kungen, avfattad den 12 augusti (Vasa sjönk den 10 augusti), berättar man att man anlitat Bulmer som bärgare — men man skyndar sig försiktigtvis att tala om för Hans Majstät, att engelsmannen inte kommer att få ut någon bärgarlön förrän han fullgjort sitt uppdrag.

Därmed börjar historien om alla bärgningsförsöken av Vasa — en historia som alltså sträcker sig från år 1628 fram till våra dagar. Den är, som ni ska se, full av dramatik.

Nu ska man kanske hålla i minnet att när engelsmannen Bulmer börjar sitt bärgningsförsök är dykarklockan ännu inte uppfunnen, i varje fall är den helt okänd i Sverige och förmodligen också på hela kontinenten. Och visserligen finns det speciella "dykare" här och var, men dessa har naturligtvis inga dykardräkter — de uppfinns först på 1830-talet — utan de opererar helt enkelt som duktiga simmare. De kan gå ned på några få meters djup och i bästa fall stanna kvar under vattnet i ett par minuter.

Det är möjligt att Bulmer använder sig av sådana "simmare" i början av sitt bärgningsförsök, som faktiskt startar mycket lovande. Ni minns kanske att Vasa hade sjunkit med en viss slagsida; efter katastrofen stack den

Skannat med CamScanner

Redan dagarna efter katastrofen med Vasa började bärgningsförsöken. Draggar och ankare sänktes ned i djupet men så fort man försökte vinda upp dem lossnade de eller också gick repen sönder. Det sjunkna skeppet var ju så kolossalt tungt . . .

översta delen av stormasten snett upp ur vågorna. Nu lyckas Bulmer redan efter en vecka räta upp hela skeppet — innan det sugit sig fast i bottenleran. Gång på gång har våra moderna dykare och bärgare betygat vilken stor hjälp detta har varit för bärgningen av i dag. Det hade varit betydligt svårare, kanske helt omöjligt, att bärga ett skepp som legat nedsjunket i bottenleran med slagsida.

Hur Bulmer bar sig åt med detta konststycke, är det ingen som riktigt vet. Kanske dök "simmarna" ned efter masterna och gjorde fast starka rep i dem — och sedan drogs skeppet "rakt" genom en mängd hästar på land? Eller var det helt enkelt skeppet självt som satte sig till rätta?

Men själva upprätandet av Vasa är också det enda som Bulmer lyckas med. Visserligen fortsätter engelsmannen — som får allt mäktigare medhjälpare och som så småningom mer eller mindre "knuffas ut" från "bärgningsbolaget" — ihärdigt med att försöka få upp Vasa till ytan. Prålmar ankras ut ovanför det sjunkna skeppet, draggar och ankare sänks ned i djupet och huggs i blindo fast vid kanonportar. Men så fort man försöker "vinda" upp det hela lossnar ankarna och draggarna eller också går lyftrepen sönder. Dessutom har man inte kraft nog att lyfta skeppet. Det sjunkna skeppet är ju så kolossalt tungt — med sitt skrov av ek, med sina mängder av massiva skulpturer, med sina tjocka master, med sina 64 bronskanoner (bara dessa vägde 71 ton tillsammans!), med all sin utrustning och proviant.

Så börjar den tid då allt fler ankare och draggar planteras och "förolyckas" på Vasas däck och runt omkring skeppet i bottenleran. Under ständigt misslyckade bärgningsförsök glider 1630-talet och 1640-talet förbi, befolkat av ett blandat följe holländare, fransoser och tyskar; en utlovad prissumma till den som lyckades ta upp Vasa lockade naturligtvis många äventyrare.

År 1652 får en skotsk baron, Alexander Forbes, som varit överste i svenska armén och som tydligen gjort

Skannat med CamScanner

landet stora tjänster, rätt att fritt bärga sjunkna skepp i svenska vatten. Det bestäms också att allt vad han fiskar upp av vraken skall han få "okvalt njuta och behålla"; drottning Kristina var ganska rundhänt av sig. Bärgarrätten skall gälla på tolv år, stadgas det vidare, och drottningen uttrycker sin nådiga vilja att Forbes "begynner på skeppet Wasan", ja, så småningom får skotten till och med papper på att han har exklusiv ensamrätt att bärga Vasa och att allt vad han fiskar upp av skeppet eller dess utrustning skall tilldömas honom.

Den här rätten utnyttjar Forbes mycket dåligt. Något enda ordentligt bärgningsförsök av Vasa eller av dess kanoner görs veterligen aldrig av honom. Stundtals arrenderar han ut sin rätt, men inte heller det ger något resultat.

Då uppenbarar sig en herre vid namn Hans Albrecht von Treileben på scenen; värmlänning, fd officer i svenska armén, aktiv krigsman i fälttåget mot Polen år 1655. På kontinenten har han studerat dykarkonsten och när han sommaren 1658 som 35-åring kommer tillbaka till Sverige är han laddad med planer på dykeri. Han har en uppfinning med sig: dykarklockan. Och naturligtvis är det speciellt Vasa han siktar på.

Men vad är dykarklockan för någonting, undrar svenskarna. Jo, det är en sinnrik uppfinning, skriver Treileben. En klocka, som upptill är vid och nertill trång. Strax under klockan hänger en blyplatta. Nu kryper dykaren in i klockan och ställer sig på blyplattan och sedan vinschar man ned hela "ekipaget" i vattnet. Helt torrskodd står dykaren naturligtvis inte där inne, sänks klockan tillräckligt djupt tränger vattnet in till midjehöjd eller brösthöjd på honom. Men han har i alla fall ett luftrum att andas i, och det är ju huvudsaken.

Användningen? Naturligtvis denna: klockan med dykaren sänks ner över däcket till ett sjunket skepp. Med sig har dykaren änden av ett rep, som är fastgjort uppe på bärgningsbåten. Detta rep trär han fast i någon kanon,

Skannat med CamScanner

som sedan kan hissas upp. Dykaren har också med sig olika slag av "instrument" som underlättar hans arbete, och är han dessutom en skicklig simmare kan han våga sig på smärre utflykter från klockan.

Man kan förstå att en herre försedd med en sådan revolutionerande uppfinning på dykeriets område ganska snart matchar ut den oföretagsamme gamle skotten Forbes från Hans Majestäts vrakprogram; här anar väl också Kronan en inkomstkälla, en möjlighet att få tillbaka en del sjunket gods, som förut ofta betraktats som för alltid förlorat.

Men greppet om Vasa behåller Forbes ändå alltjämt, det erkänns på högsta ort; guldklimpen Vasa får ingen annan än skotten ge sig på under den tid hans privilegium räcker.

Och så går några år allt under det Treileben och hans folk med hjälp av dykarklockan — en "invention" ingen annan i landet får använda, rena patentskyddet alltså — hämtar upp åtskilliga "stycken", dvs kanoner, och andra dyrbarheter från sjunkna skepp i Hans Majestäts flotta. Och vid åtminstone ett tillfälle lyckas han också lyfta ett sjunket handelsskepp från sju famnars djup.

Vad gör Forbes åt Vasa under tiden? Han gör ingenting alls egentligen, och när tiden för hans rätt håller på att gå ut dyker Treileben upp på allvar i Vasas dramatiska bärgningshistoria.

Det är sommaren 1663, och Forbes har visserligen formellt fortfarande rätten till Vasa. Men nu förlorar han den utan vidare, och på hösten sätter Treileben in sin första stöt mot det sjunkna örlogsskeppet i hamninloppet. Han har då blivit kompanjon med en herre som heter Andreas Peckell, som kommit i svensk tjänst som vapenexpert under svenskarnas fälttåg i Polen 1655. Av svenskarna har han fått höra talas om det sjunkna skeppet Vasa och de rikedomar som slumrar på Strömmens botten — och tankarna på Vasa har sedan inte kunnat släppa honom.

Till Treileben har Peckell kommit med många goda idéer om hur man ska bärga Vasas kanoner, och han påstår sig också ha "specialinstrument" som kommer att underlätta bärgningen betydligt. Vad det gäller Vasas kanoner är Peckells linje denna: ned i dykarklockan, låt dykarna riva upp hela däcket, då kommer vi lättare åt kanonerna på batteridäcken.

Firma Treileben—Peckell, specialitet kanonbärgning, startar sin stora "Operation Vasa" i oktober 1663 efter noggranna förberedelser. Därmed inleds ett framgångs-

Skannat med CamScanner

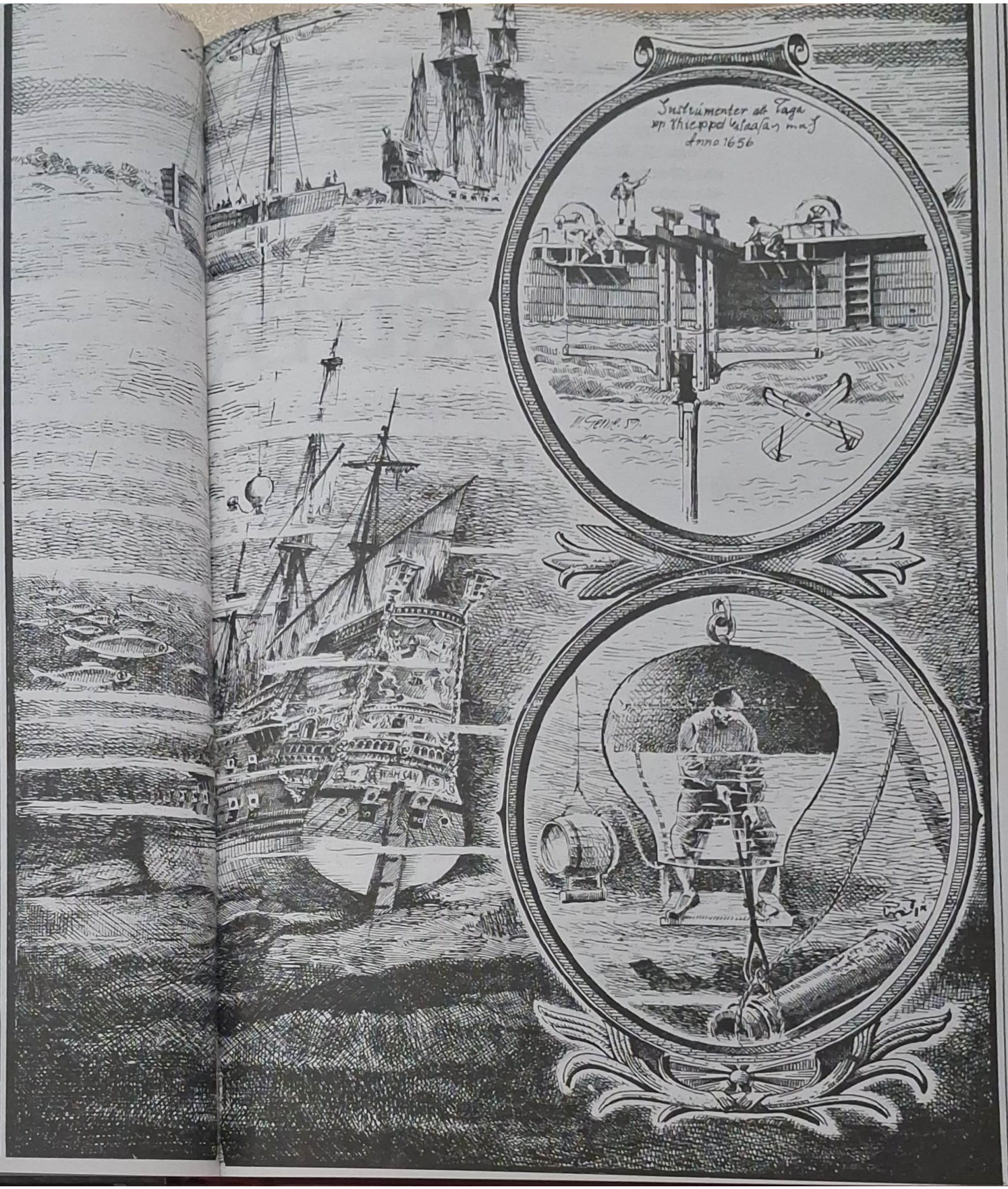

Skannat med CamScanner

rikt men också mot skeppet skoningslöst kanonfiske. När bärgningen är slut tre år senare har firmans dykare tagit upp 53 stycken av Vasas 64 kanoner (Georg Hafströms utredning).

Men då är "firman" ingen firma längre. De båda kompanjonerna har råkat i luven på varandra redan efter ett års samarbete och nu inleds en serie rättegångar, som slutar först år 1668, då den utsparkade Peckell vinner

OMBORD PÅ

Från vår specielle medarbetare
FRANCESCO NEGRI.

STOCKHOLM (oktober 1663). Eftersom jag inhämtat att man upptäckt en möjlighet att bekvämt och riskfritt gå ned till havets djup, begav jag mig till platsen för denna invention för att studera den — och inrapporterar med tillfredsställelse följande:

En dag gick min beskyddare, herr residenten, och jag — tillsammans med några av residentens vänner här i Stockholm — ombord på en liten båt, som ställts till vårt förfogande, och förpassade oss ungefär en italiensk mil ut i golfen eller skärgården till en plats, där ett skepp förlist för många år sedan och gått till botten med man och allt. Här gick vi över i en större båt, från vilken — på residentens order — själva dykarbetet utfördes på följande sätt:

Den man som utsetts att sänkas till havets botten satte sig ned, och en ring eller ett band av cirka två fingrars bredd träddes över hans ena fot och placerades strax ovanför knäet. Därpå fick mannen ta på sig en stövel, som genom sin längd kom att täcka ringen. Två karlar fäste sedan stöveln genom att hårt vira ett rep flera varv kring densamma.

En likadan ring och stövel anbragtes på samma sätt på det andra benet, varpå en tredje ring — större än de två föregående — träddes över mannens huvud, axlar och armar ner till midjan.

Över allt detta satte han så på sig ett par strumpor av strävt skinn eller läder och en tröja av liknande material. Tyngder fästes vid midje- och benringarna.

Fotnot: Francesco Negri, italiensk präst och reseskildrare, uppehöll sig i Stockholm hösten 1663, då de många kanonerna bärgades från Vasa. Negris bok om Skandinavienresan kom ut år 1700 i Italien — ett par år efter hans död. Det följande kapitlet i denna bok är direkt hämtat därifrån.

Skannat med CamScanner

målet i Högsta domstolen och får sin rättmätiga andel av fiskarfänget.

Nu undrar man naturligtvis: finns det inte någon samtida skildring av hur den stora bärgningen gick till?

Svaret är: Jo, det finns. Det finns ett utmärkt reportage, som man skulle vilja datera: "Ombord på dykarflotten, Stockholm, oktober 1663. — Från vår specielle medarbetare Francesco Negri."

DYKARFLOTTEN

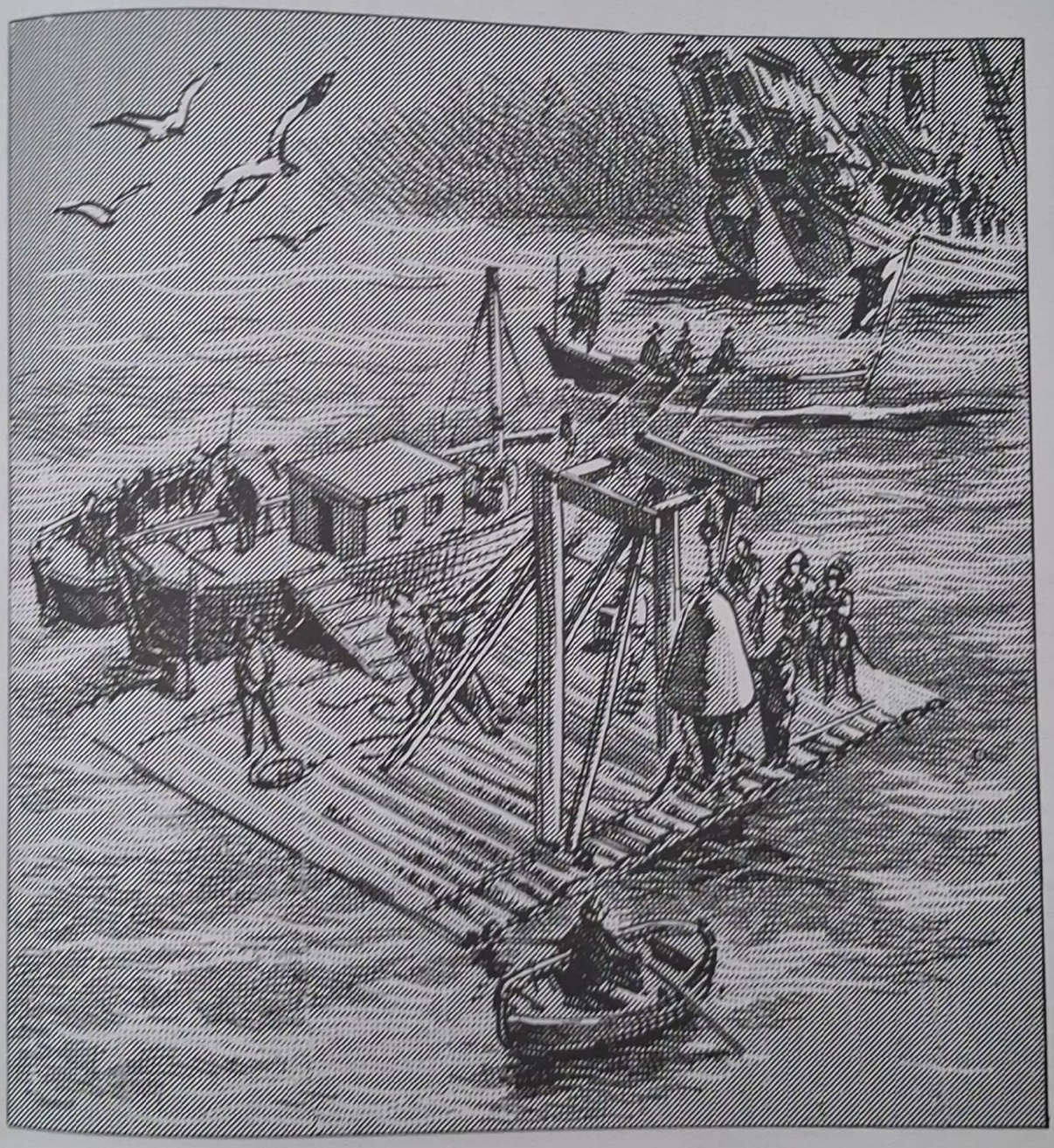

Skannat med CamScanner

— Jag bad få prova klockan

Huvudet slutligen skyddades med en huva av vanligt kläde, vilken mannen underlät att dra ner till axeln, varför den kom att sitta som en mössa.

Redo att ta itu med arbetet reste sig så dykaren och gick med klumpiga steg ner på en flotte, som var sammanfogad av stockar och som påminner om dem vi använder på våra floder. På flotten hade man ställt upp en fem palmi (dvs 1,25 meter) hög blyklocka, vid vars översta del ett rep var fäst.

Med hjälp av en talja, som bars av två trästockar, kunde klockan hissas upp av ett par män. Då den lyfts något mer än en manshöjd, steg den färdigrustade dykaren upp på en blyplatta. Denna platta var fäst vid klockan som en kläpp — eller också hade man fäst den genom att göra fyra hål i klockans underkant, genom vilka man dragit rep, som bundits fast i blyplattans fyra hörn.

På detta sätt kom plattan att hänga två palmi (en halv meter) nedanför själva klockan. Man gav så mannen en trästav, något tunnare än en pik och två eller tre braccia lång ("staven" var alltså mellan 1,20 och 1,80 lång). I ena änden av staven satt en järnkrok, med vars hjälp mannen kunde få tag i föremål, som han upptäckte.

Därefter sköts klockan, som nu omslöt dykaren, ut över vattnet och sänktes ned ända till strömmens botten. Djupet på denna plats är sexton manslängder, vilket jag konstaterade med hjälp av en lina.

Sedan jag åsett allt detta och listat ut varför mannen kunde stanna under vattnet ända upp till en halv timme, bad jag — när dykaren kommit till ytan igen — att själv få stiga in i klockan och bli nedsänkt på samma sätt.

Den orolige residenten avrådde mig och påpekade att även om denne man lyckats på grund av sin erfarenhet, så skulle jag inte klara av det, eftersom jag inte var yrkesman.

Jag förklarade då varför mannen kunde vistas så länge under vatten och påpekade, att det ingalunda hade med skicklighet att göra. Förklaringen är denna:

Vid klockans första beröring med ytan rinner en del vatten in, beroende dels på att klockan omöjligen kan vidröra ytan utan en viss lutning, dels på vattnets vågrörelser. Ytterligare en orsak är att den i klockan innestängda luften, som pressats samman och avkylts av vattnet, dras ihop och tar mindre plats än förut.

Enligt filosofernas lära om kropparnas ogenomtränglighet kan dock vattnet inte helt fylla klockan, vilket påvisas lätt om man i vätska nedsänker ett glas med öppningen nedåt.

Skannat med CamScanner

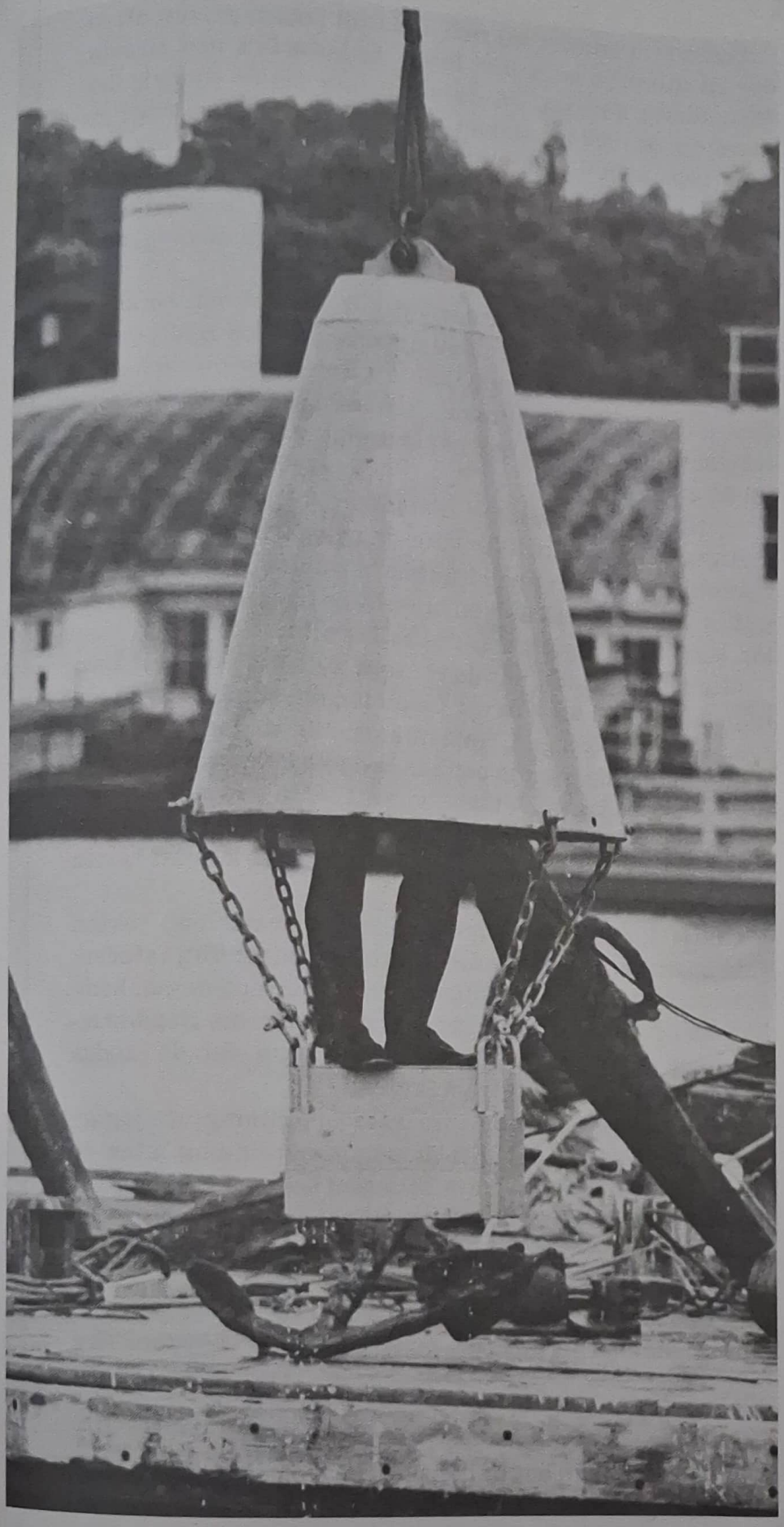

Den italienske prästen och reseskildraren Francesco Negri hade illustrerat sin skildring av kanonfisket på Stockholms ström år 1663, bl a hade han tecknat av den dykarklocka som användes (ovan). I samband med Vasabärgningen i slutet av 1950-talet lät Expressen tillverka en rekonstruktion under Anders Franzéns och Lars Widdings ledning. Den erfarne sjömilitären Bo Cassel gjorde flera nedstigningar i den ute på Strömmen. Klockan kan i dag studeras på Vasa-museet.
Foto Pressens Bild

Skannat med CamScanner

— Dykaren skakade av köld

Dykaren kommer nu ned ända till botten genom att de övriga männen veta hur långt de böra fira ned honom. Men första gången, då de ännu inte kände djupet, fick mannen ge tecken, genom att med ena handen dra i ett tunt rep, som löpte under klockans kant och upp till flotten.

Dykaren har ingen svårighet att se där nere i djupet, eftersom solens strålar tränger ned till honom genom havsvattnet.

Efter att ha vistats under vattnet gott och väl en kvart gav mannen tecken och blev uppdragen. Med hjälp av sin krokbeväpnade stav hade han fått fatt i en grov ekplanka, försedd med stora, tunga järnbeslag. Genom en tolk frågade jag dykaren om han kunnat stanna nere längre tid än en kvart.

— Högst en halvtimme, inte längre, blev svaret.

Anledningen härtill är (tror jag; jag glömde att fråga honom), att genom andedräkten blir den instängda luften alltför varm, medan kölden blir alltför plågsam för ben och lår, som ju är omslutna av det kalla vattnet.

Mannen skakade nämligen som av frossa då han kom upp; detta trots att han var född i landet, stark och van vid fysiska påfrestningar. Anledningen till att jag, trots min nyfikenhet, inte lät mig sänkas ned i klockan till havsbottnen — vilket jag beslutat — var att vi nu var inne i slutet av oktober (år 1663) och att jag vid denna tid var rädd att ådraga mig någon sjukdom, vilket knappast kunnat hända under sommaren.

Under föregående dagar hade man dragit upp sexton små bronskanoner, som äro uppställda på ett torg i staden. Eftersom dykaren inte ensam orkat lyfta upp dessa, hade han på havsbottnen fäst rep kring kanonerna. Repändarna hade han sedan tagit med sig upp till de andra karlarna, som befann sig på flotten.

Vem som gjort denna utmärkta uppfinning vet jag ej; det är möjligt, att det inte är någon uppfinning, utan en upptäckt av några badande, som roat sig med att stoppa in huvudet i kärl av koppar eller annat material och sedan gått ned under vattenytan, utan att vattnet fyllde kärlen. Denna upptäckt har sedan spritts vida omkring och det som sedan återstår är enkelt: "att utveckla idén".

Översättning från det italienska 1700-talsoriginalet:
Anmargret och Björn Bjelvenstam

Skannat med CamScanner

Skannat med CamScanner

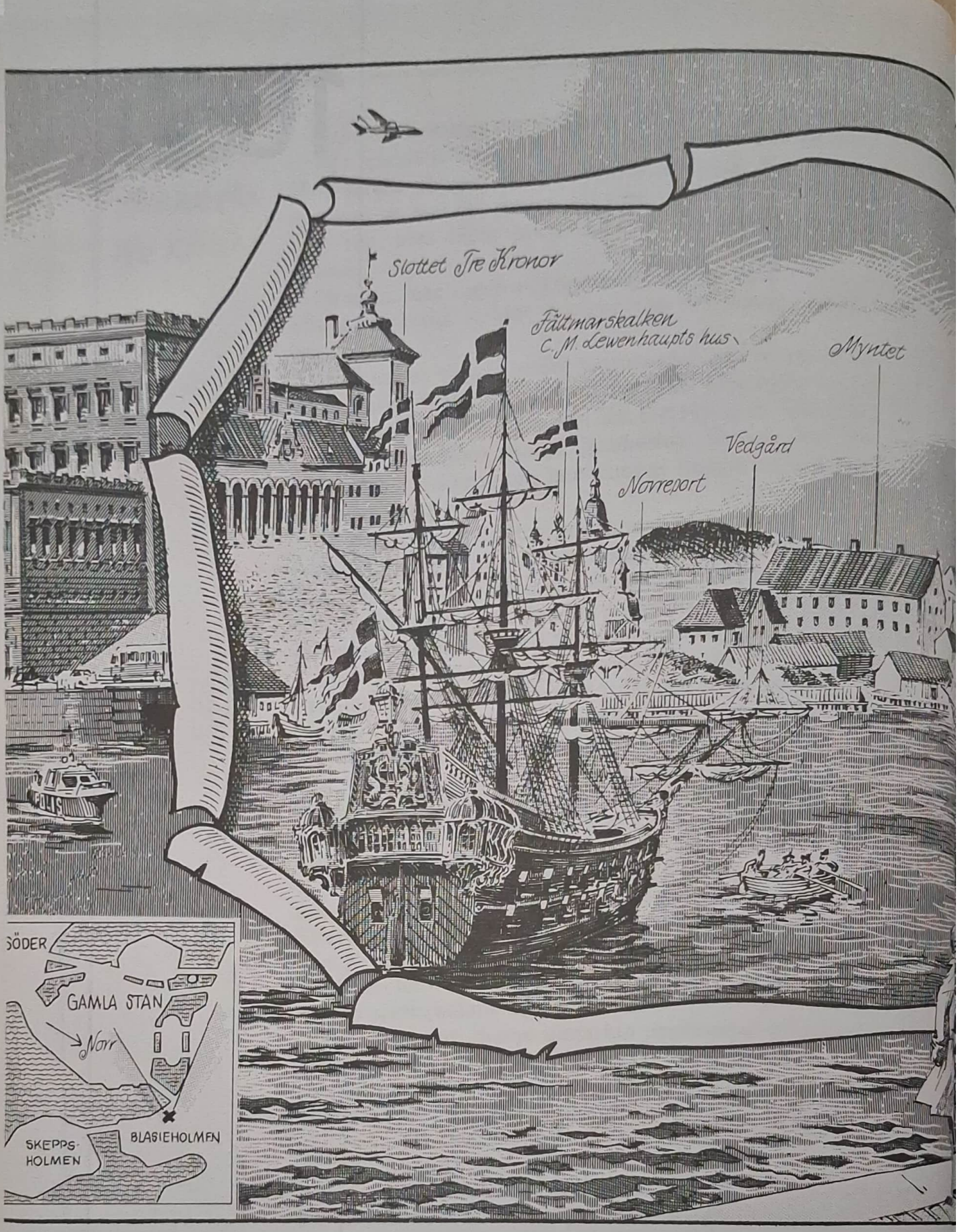

En hop soldater drog genom Stockholms gator med en dödsdömd folkuppviglare. Tåget hade utgått från Smedjegårdshäktet på slottet Tre Kronor och målet var den gamla avrättningsplatsen på Helgeandsholmen.

Skannat med CamScanner

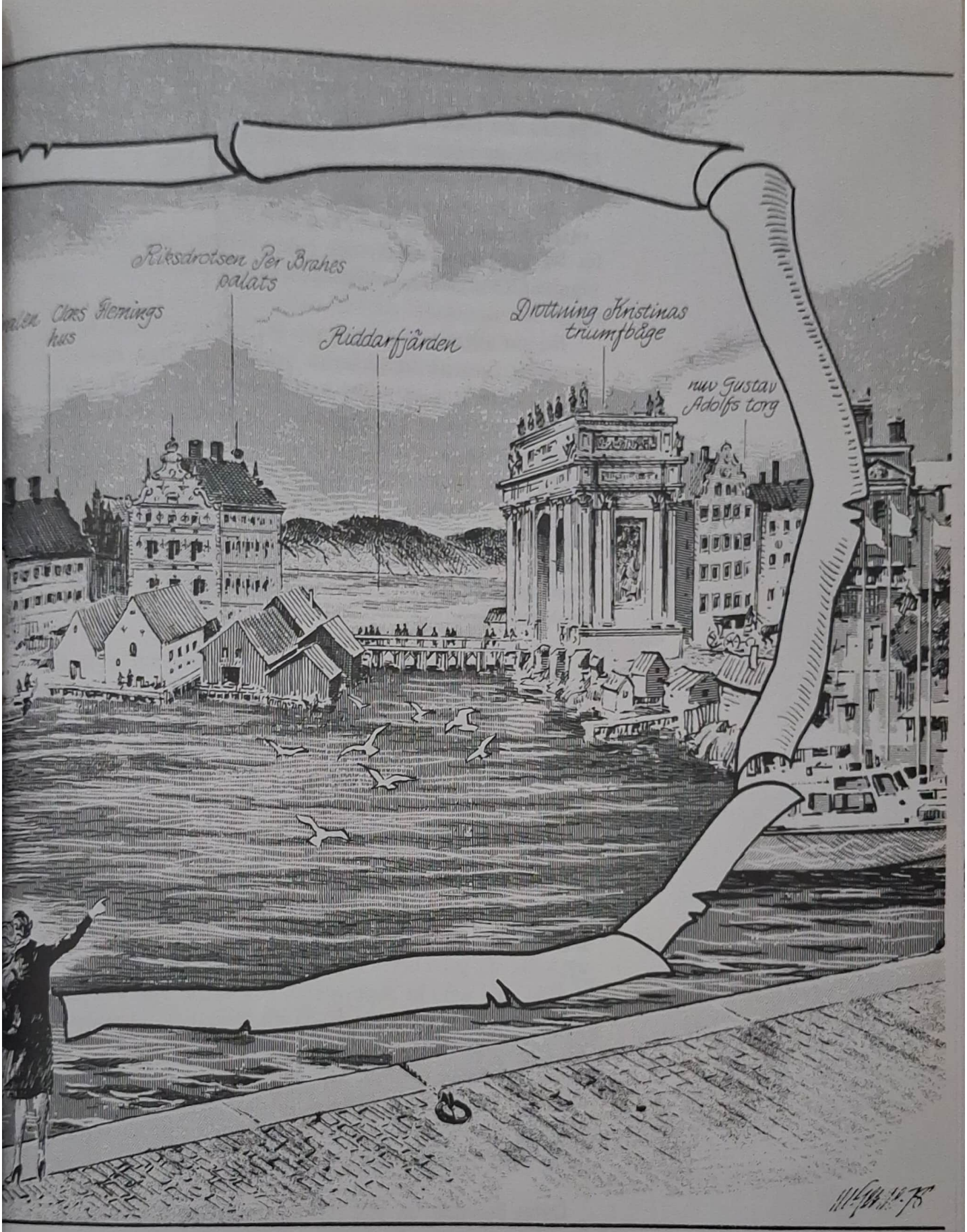

I spetsen gick en rackare och dinglade med en spikklubba. Den hade den dödsdömde själv svingat under sitt upprorsförsök, då han som ledare för ett par hundra Närkebönder manat till revolution mot kungahuset, adeln och rådet.

Skannat med CamScanner

De enfaldiga männen! De hade trott att alla bönder skulle resa sig som en man bara det kom en tändande gnista. De hade till och med utsett en ny konung — just den där galningen som nu skulle halshuggas — och valt egen riksdrott, riksmarskalk och rikskansler.

Men vad hade det hjälpt då Kronans soldater kommit marscherande med gevär och kanoner.

De som inte mejats ner i den första fäktningen hade tagits till fånga och avrättats på löpande band.

Nu var alltså turen kommen till "kungen" själv. Hopkurad satt han på fångkärran bredvid prästen medan en raggig häst drog ekipaget nerför slottsbacken. Från många håll kastades glåpord efter upprorsmakaren. Nävar knöts, spottloskorna haglade.

Men det fanns också människor som betraktade den stackars uslingen med medlidande, några rent av med beundran. De menade i sitt stilla sinne att denna man trots allt vågat vad de själva i hemlighet börjat tänka som enda utvägen för att få saker och ting på rät bog igen i fosterlandet.

Det var år 1650. Sverige räknade 850 000 invånare, Stockholm 12 000. Året innan hade man haft en svår missväxt. Nu drog hungersnöden fram i landet och drev ut tusentals och åter tusentals människor till meningslösa marscher efter landsvägarna på jakt efter föda.

Till Stockholm strömmade varje dag nya stora skaror hungrande. De lägrade sig ute på malmarna i närheten av avskrädeshögarna i hopp om att det skulle regna något avfall som de kunde stilla värsta hungern med.

De djärvaste tog sig in till själva staden. Men därifrån jagades de snabbt bort av stadsvakten, som hade order om att hålla allt pack borta från gator och gränder.

Men det elände som rådde i Sverige vid denna tid berodde inte enbart på missväxten. Tvärtom, missväxtåret var bara rågen på olyckan.

I åratal hade borgare och bönder — ja, prästerskapet också för den delen — fått det allt sämre med ständigt nya pålagor och inskränkningar av urgamla rättigheter. Alla hade fått det sämre — utom adeln!

Detta berodde till stor del på drottning Kristinas fullkomligt vanvettiga hushållning med staten.

Hennes eget slöseri skulle man bara inte tala om. Hon hade en hovhållning som var Europas praktfullaste och mest nöjeslystna. Hon arrangerade engångsbaletter som kostade 30 000 daler silvermynt i en tid då en arbetare tjänade 150 daler om året. Och med vilka dyrbara skänker

Skannat med CamScanner

överöste hon inte alla de vittra och lärda män som hon lät kalla till sig från Europas alla hörn.

Men det här slöseriet kunde väl gå an. Värre var det sätt på vilket hon berikat adeln år efter år. Den ena statliga egendomen efter den andra hade hon slängt i gapet på gunstlingarna.

Vid det här laget besatt adeln två tredjedelar av all odlad mark i Sverige. I takt med dessa ökade förläningar minskades naturligtvis också statens inkomster, för adeln betalade ingen skatt.

Just nu var det en sådan ebb i statskassan att man inte kunnat betala ut några löner till statstjänstemännen på över ett år. Ett annat tecken på hur illa det var ställt med statens finanser var för övrigt den triumfbåge man rest på Gustaf Adolfs torg (den gången hette torget Norrmalmstorg) inför drottningens kröning. Vad var den gjord av? Sten och marmor? Nej, träribbor, papp och uppspänd duk!

Adelns välstånd har givetvis satt sina pampiga spår. Stormakten Sverige — och inte minst staden Stockholm — har blivit allt storvulnare. Från det 30-åriga kriget i Europa har de segerrika svenska adelsmännen kunnat skicka hem foror i en ändlös rad med de mest praktfulla ting, som man med den starkares rätt plundrat kontinentens gods och herresäten på.

Sen har man satt igång att bygga det ena slottet efter det andra — slott och residens och herrgårdar, som är värdiga den nya tidens storherrar. Skokloster, Tidö, Läckö — alla restes de under samma epok och möblerades upp med stöldgodset från Europa. Slott efter slott, herrgård efter herrgård. Och stenhus efter stenhus i staden Stockholm. Allt hade man råd till.

Se bara på Helgeandsholmen, dit nu fångtransporten med den dödsdömde upprorsmakaren är på väg denna vårdag året 1650. Vilka förändringar har inte gått fram på denna holme. Gamla klumpiga stadsmuren är riven. Likaså Yttre och Inre Norderport. Heligandshuset är också borta liksom gamla klosterbyggnaden.

Här har nu i stället representanter för högadeln låtit mura sina Stockholmresidens, ätterna Brahe och Fleming i första hand.

Står måhända någon av pamparna i sina fönster för att beskåda avrättningen av upprorsmakaren, den arme galningen som låtit sig väljas till ny konung i Sverige och som svurit en ed på att utrota all adel?

Det är ju i så fall möjligt att detta gruvliga spektakel på avrättningsplatsen ger dem en tankeställare.

Skannat med CamScanner

Det jäser nämligen på många håll och kanter i Sveriges land. Bönder nekar göra dagsverken åt adeln, sådana rapporter har kommit tätt den sista tiden. Stenkastning mot adliga ekipage talas det också om. Och fina adelsdamer skriver ängsliga brev från landsbygden att de knappt vågar sig utomhus i skräck för att bli misshandlade av pöbel och pack.

Där är fångtransporten framme vid Helgeandsholmens gamla avrättningsplats.

Bödeln är tillstädes. Folkmassorna trycker på, en avrättning är alltid ett nöjsamt tidsfördriv.

Någon sätter en svart bindel för upprorsmakarens ögon. Prästen ber en bön för den olycklige.

Sedan är alltsammans över på några minuter.

Skannat med CamScanner

1658

Snapphanarna – gerillan som slogs för ett fritt Skåne

Skannat med CamScanner

Vid den tiden då Karl XI var kung i Sverige och Magnus Durell blivit utnämnd till landshövding i Kristianstads län utgick ett påbud till alla bönder i Östra Göinge härad om ett omfattande vägbygge. Det skulle bli en ovanligt stor och bred väg, tolv alnar (sju meter) minst från ren till ren och den skulle löpa genom Glimåkra och Örkneds socknar, från Broby och upp mot den småländska gränsen.

Vägen skulle skära genom de värsta obygder, de djupaste raviner, de tätaste skogar. Att den först och främst skulle användas av svensk militär var underförstått. Från just en sådan väg skulle man nämligen äntligen kunna börja dirigera en framgångsrik jakt på partisanerna, alla dessa gerillakämpar, som endels kallades för snapphanar, endels friskyttar.

Sett med svenska ögon var dessa män en skara rövare och banditer, ett avskum av den värsta sorten, överlöpare, rebeller, förrädare. I snart tre årtionden hade de existerat. Stridit. Dragit sig tillbaka. Bidat. Avvaktat. Gått till kamp igen. Stupat. Avrättats.

Men när leden glesnat hade alltid nya stridbara män strömmat till genom stiglöst land och många av dem hade haft sina kvinnor med sig.

De höll till i de djupa skogarna, strövande från läger till läger. De var mestadels fattiga. Vintrarna var deras svåraste tid. Tillhörde man de reguljära friskyttarna försökte man alltid smyga genom det svenska Skåne för att övervintra på Själland.

De ställde till med mycket besvär för de svenska herrarna. De nekade att inse att Skåne numera tillhörde Sverige. De kämpade för "ett fritt Skåne", för en återförening med moderlandet. För dem var svenskarna ockupanter och inkräktare.
Och gång på gång vågade snapphanarna livet för sin sak.

De överföll svenska proviantforor. De brände byar. De stal hästar (för de var nästan alltid beridna). De arrangerade bakhåll mot svenska trupper. En gång uppsnappade de till och med Hans Kongliga Höghets Karl XI hela bagage och krigskassa. Och oräkneliga var de broar de rev och förstörde i grunden.

De var aldrig någon enhetlig skara, tillhörde aldrig någon rörelse som stod under något speciellt överkommando. Visst fanns där regelrätta danskstödda kompanier, det är sant. Kompanier av friskyttar med kaptener, löjtnanter, kornetter, kvartersmästare, mönsterskrivare, korpraler och menige män.

Men deras vägar korsades ofta av på måfå hoprafsade band, som många gånger inte hade någon ledare alls. Dessa drev planlöst vidare

Skannat med CamScanner

genom skogarna, sökte skydd i vänligt sinnade byar och gårdar, härjade på annat håll, plundrade foror bäst man kunde.

Det var de mest skiftande motiv som drivit dessa snapphanar på skogen, att fredlös gå.

Där fanns många som förde sitt gerillakrig av politisk övertygelse. Skåne åt Danmark!

Där fanns de som inte kunnat betala alla de skatter som den nye svenske herren lagt på dem. Åt helvete med alla svenskar!

I snapphanarnas led marscherade också svenska soldater som rymt från sin tjänst eller som begått något annat brott och nu höll sig undan för att slippa efterräkningar.

De gick sida vid sida med slödder av värsta sorten, med mördare och yrkestjuvar, avsatta försupna präster, män som övergivit gnatiga hustrur och en tung försörjningsbörda, tyska legoknektar som förut varit i svensk sold. Kort sagt: människor på flykt.

Många av dem, kanske de allra flesta, hade en gång vuxit upp på trakten och några kunde berätta om sina fäder, som varit snapphanar redan på 1640-talet. Och vid lägereldarna berättades många historier från 1650-talet då en stor friskara letts av den berömde Göingehövdingen, Svend Poulsen, alltjämt en verksam partisan.

Många var skickliga hantverkare. Sedan gammalt var Göingebefolkningen känd för sitt framstående bössmide. Sockensmedernas specialitet var en långpipig bössa, som hade ett enastående rykte. Och även om snapphanarna många gånger led stor brist på mat och kläder och svalt och for illa, fattades dem aldrig vapen, kulor och krut.

Allt sådant tillverkade de nämligen själva.
Krutet framställde man av salpeter, kol och svavel.

Dessa snapphanar kände till snart sagt varenda stig i detta ingenmansland och de stred som gerillakämpar alltid gjort. Alltså med en taktik som gick ut på att smyga sig på fienden då den minst anade det, slå till snabbt och sedan försvinna lika hastigt.

Snapphanarna hade sina bästa tider då Sverige och Danmark officiellt låg i krig med varandra. Då betalades tjänsterna bäst. Då var det lättare att få hjälp av Göingebönderna, att få mat och fourage utan att behöva tillgripa plundring.

Alltsedan år 1658 skulle Skåne vara svenskt, det hade Karl X Gustaf sett till. Nu på 1670-talet hade det åter brutit ut krig mellan länderna. Danska styrkor hade landstigit i Skåne för att ta tillbaka vad man förlorat. Det ena fästet efter det andra hade också fallit i danskarnas

Skannat med CamScanner

"De kände till snart sagt varenda stig i detta ingenmansland och de stred som gerillakämpar alltid gjort"

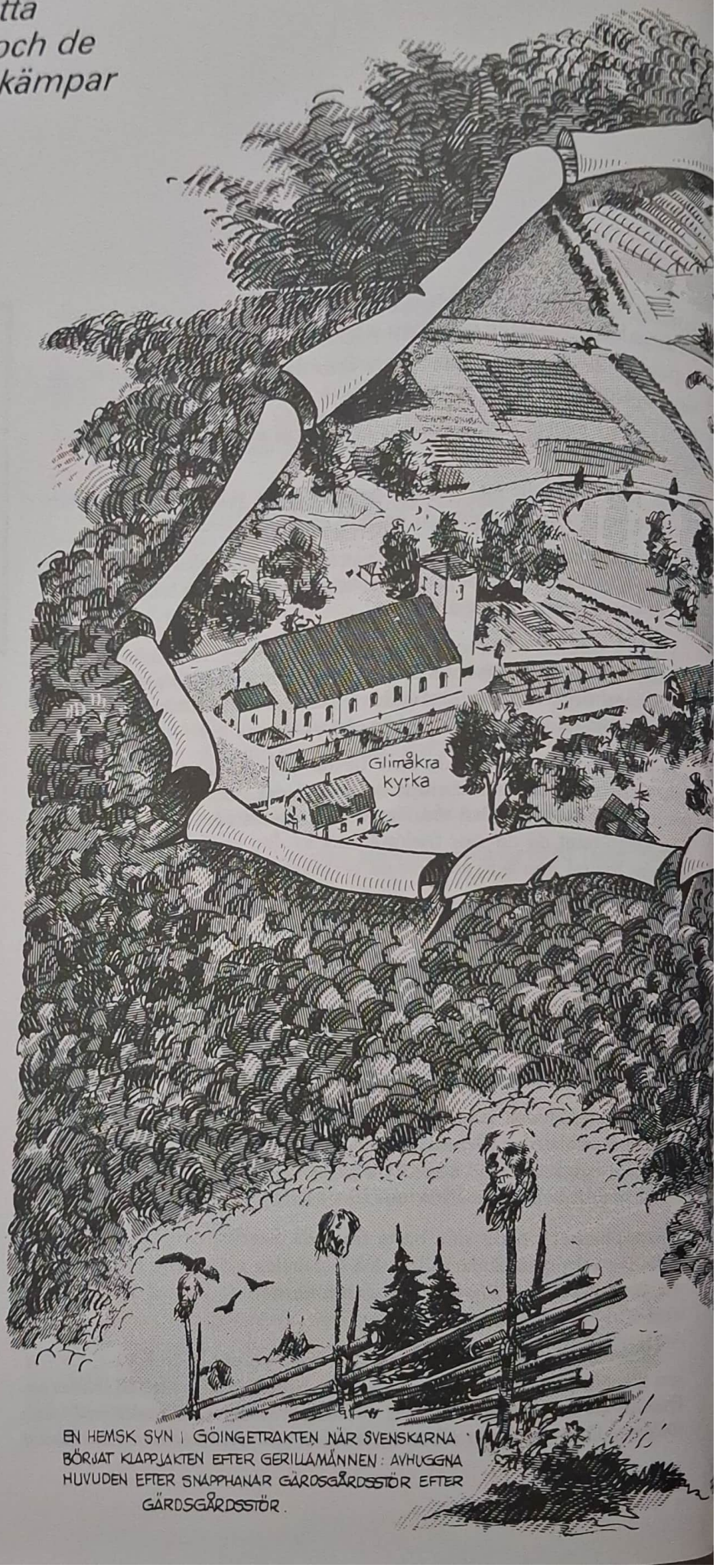

EN HEMSK SYN I GÖINGETRAKTEN NÄR SVENSKARNA BÖRJAT KLAPPJAKTEN EFTER GERILLAMÄNNEN: AVHUGGNA HUVUDEN EFTER SNAPPHANAR GÅRDSGÅRDSSTÖR EFTER GÅRDSGÅRDSSTÖR.

Skannat med CamScanner

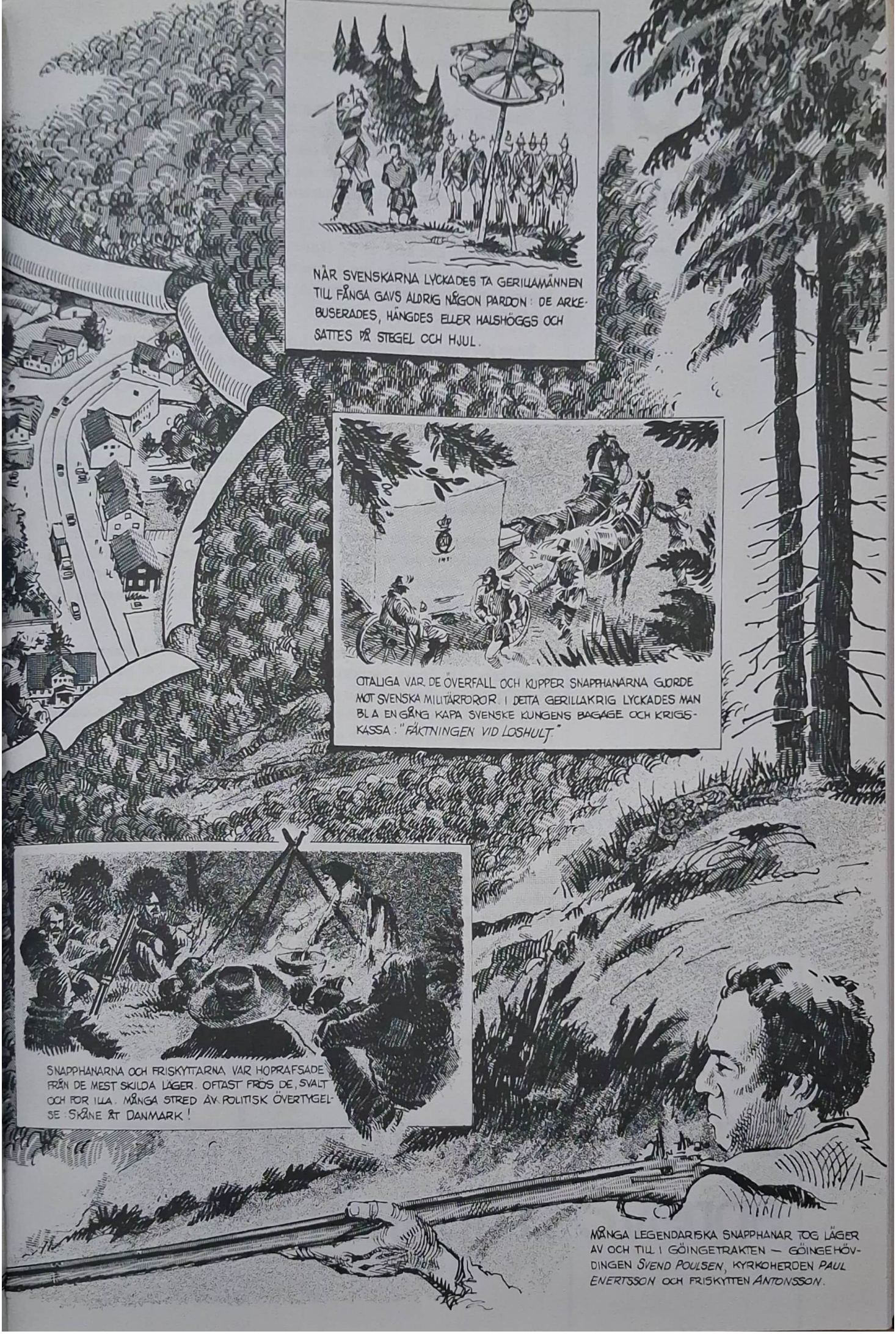

Skannat med CamScanner

"Huvudet avhugges med en yxa, sättes på en stake och en galge däröver . . ."

händer. Och jutarna hade överallt hälsats som befriare av ortsbefolkningen.

Men Karl XI faller in med sina arméer i Skåne norrifrån och den ena slakten efter den andra radar upp sig. Slaget vid Halmstad. Slaget vid Lund. Slaget vid Landskrona. Hela tiden måste Karl XI lita på förstärkningar och foror, som har att passera rakt genom den oländiga forna gränsbygden, gerillakämparnas marker.

Men det stora kriget bedarrar. Danskarna tvingas steg för steg tillbaka, kastas till sist helt ut ur landet. Man sluter fred. Skåne förblir svenskt. Och när väl freden är sluten, då är det dags för den svenske kungen att ta itu med partisanerna, snapphanarna, friskyttarna, rövarpacket på skogen.

Snart går det ena skoningslösa skallet efter det andra fram i partisanskogarna. Snapphanetrogna byar bränns ner till grunden. Gerillamän ställs upp i rader framför exekutionsplutoner och skjuts på fläcken eller halshuggs efter en snabb rättegång.

Många gånger får man god hjälp av bygdens folk i att spåra upp partisanlägren. Där finns bönder som helt enkelt tröttnat på att ständigt behöva förse skogarnas män med proviant. Kriget är ju slut, vad tjänar det då längre till att slåss i denna trakt av landet.

Andra gånger prövar svenskarna en gammal välkänd metod för att få Göingebönderna att mjukna och röja snapphanarna. Man inlogerar helt enkelt massor av soldater på deras gårdar och äter bonden ur stugan. Till slut ger bonden upp och lovar att om bara soldaterna försvinner ur hans hus ska han säga vad han vet.

Hur de fångna snapphanarna behandlas av de svenska herrarna har historikern Alf Åberg rapporterat. Han berättar tex om snapphanen Ture Trulssons slut: *"Straffas på sitt liv, huvudet avhugges med en yxa, sättes på en stake och en galge däröver, sedan kroppen på fyra steglar, andra slika vanartiga till exempel och varnagel."*

Och i sina order till officerarna talar den svenske kungen i klartext om hur de ska gå till väga under snapphanejakten. Som till exempel den instruktion som kungen utfärdade till överstelöjtnant Gustaf Hedefelt i april 1678. Där står bl a att läsa:

"När han till Örkenö (ett snapphanenäste) kommer låter han i hela socknen nederhugga allt mankön som kan gevär bära, skonar allenast kvinnokön och barnen, bränner upp gårdarna . . . givandes allt övrigt vad där finns till skövling . . ."

Det är en dagorder som osökt för tankarna till amerikanarnas folkmord på prärieindianerna för hundra år sedan.

Och den som vill kan ju tänka ännu längre än så.

Skannat med CamScanner

1675

När Satan var lös . . . och häxorna brändes på bål runt om i Sverige

Skannat med CamScanner

En försommarnatt år 1675 drev Hin Håle sitt spel i kvarteret Heklefjäll på Söder i Stockholm, alldeles i närheten av Katarina kyrka.

Den natten lät djävulen murarmästarhustrun Brita Zipel, "Lösnäskan" kallad, sticka en krokig nål genom ytterväggen hemma hos skepparen Cornelis. På detta vis tog sig hustru Brita in till den kammare, där skepparens 14-åriga dotter låg och sov. Utan att flickan kunde hindra det förde Brita henne med till Blåkulla.

Det blev en vidunderlig färd. De red högt i luften över alla kyrktorn på en kvast. Och vad väntade inte när de väl var framme: de blev ärade gäster på gille som satan höll.

Det gick hett till. Den 14-åriga flickan hann till exempel gifta sig inte mindre än två gånger under festen och hon födde levande ungar genom näsan. Dessa ungar fråntogs henne genast och lades i en sjudande kittel, där de kokades till olja, som hustru Brita använde till att smörja sitt trollhorn med.

Hur länge gillet pågått kunde inte 14-åringen erinra sig. Men hon var medveten om att hustru Brita i sinom tid satt henne på kvasten igen och flugit henne hem.

Och se, det var det märkliga: hela tiden detta pågått hade hennes kropp legat kvar i sängen (det kunde vakande vittnen intyga) ehuru under stark vånda och svettningar. Men det var å andra sidan inte så konstigt. Djävulen drev många bländverk; detta var bara ett av ett otal.

Allvarligt lyssnade domstolens lärda ledamöter till den unga flickans vittnesmål och i sinom tid — sedan en sky av barnavittnen stigit fram och kunnat rapportera snarlika erfarenheter — dömdes Brita Zipel till döden. Hon fördes till Hötorget, hängdes och brändes på bål. Hela tiden hade hon envist förnekat allt som lades henne till last, trots tortyr av olika slag.

Och nu kan man gå där i dag kring kvarteren runt Katarina kyrka på Söder och befolka gator och torg och gränder med människor som levde för tre hundra år sedan och tänka, att det var alltså här det hände. Det var just i dessa kvarter satan drev sitt spel den gången för länge sedan. Det var här häxorna bodde och verkade och satte sina hiskeliga verk i scen. Här gick det onda skvallret

Skannat med CamScanner

Häxfeber i hela Sverige

fram — Tjärhovsgatan, Kocksgatan — här grodde hatet och misstron — Kocksgatan, Högbergsgatan — här smög religiösa svärmare på tå och på jakt efter bevis på trollkonornas hiskeliga spektakel.

Och vad var det för folk som bodde där? Enkla godtrogna själar av alla de slag. Skräddare, smeder, bagare, repslagare, hökare, dagsverkare med sina familjer och tjänstehjon, analfabeter de allra flesta.

Fram ur mantalsförteckningen från år 1676 stiger de fram under namn som Anna Månsdoter, Christian Sessmans hustru (en av de första som brändes), Hindrich Abrahamsson (vars hökarebod var mötesplatsen för allt sladdrande folk), Anna Simonsdoter Hack, hustru till en skräddare, den gamla finskan Malins Mattsdoter (som blev levande bränd), bösskytten Lärka, murarmästaren Galle, klockaren Erik Simonsson, kapellanen Henrik Myrander, ryttmästaren Peder Grå, smedshustrun Catharina Pärsdoter, gävlepojken Johan Johanson Grijs.

De och många andra, nämnda och onämnda, glömda för eftervärlden med åtskilliga av dem gömda i gulnade rättegångsprotokoll — alla deltog de i det hemska spel, som uppfördes här i kvarteren under många olika turer åren 1674—76. När alltsammans var över hade nio kvinnor dömts som häxor, avrättats och bränts på bål och fyra vittnen som farit med falska uppgifter hade hängts, de fyra senare ett offer för rättens ära.

Häxfebern i Katarina församling i Stockholm var ingen isolerad företeelse. Över hela landet inleddes häxprocesser vid denna tid. Epidemisk fart tog de i Dalarna, Hälsingland, Stockholm och Bohuslän. Man räknar med att upp mot 300 häxor avrättades och brändes på bål i vårt land från slutet av 1660-talet fram till 1676.

Hur kunde det ske?

Det finns naturligtvis ett otal förklaringar. Tiden var vidskeplig. Trolltyg, vättar, skogsrår, älvor, övernaturliga förbannelser och satans förbund trodde alla på, vare sig det rörde sig om vetenskapsmän eller obildade hjon. Kyrkan hade sin djävulstro. Överallt försökte satan sätta krokben för det sanna och goda, i alla sorts skepnader dök han upp för att omintetgöra Guds verk. Och prästerna

Skannat med CamScanner

manade till kamp mot Hin Onde. Misstänkte man att han var i farten gällde det att rapportera saken omedelbart.

För övrigt stod kyrkan gärna till tjänst med ett påtagligt åskådningsmaterial. Vilken kyrka ståtade inte med väggmålningar. På de målningarna kunde man inte bara studera Jesu liv. Man kunde också titta på serieteckningar som berättade om hur satan drev sitt spel på alla upptänkliga vis. Dessutom tog den världsliga lagen trolldomen på fullaste allvar. I lagen stadgades i många paragrafer straffen för sådan hantering.

Men nu åter till häxeriet i Katarina. Det är i maj månad år 1675. Under det gångna året har olika rykten gått om att det finns häxor i församlingen. Saken har också varit uppe i domstol. Anklagade har hörts, vittnen trätt fram. Men alla mål har lagts åt sidan; förtal, idel förtal, har förnuftiga domare menat.

Då uppenbarar sig plötsligt på scenen en 12-årig pojke från Gävle. Han heter Johan Johanson Grijs. För kort tid sedan har hans egen mor varit indragen i en häxeriprocess i Gävle och dömts till döden för sin djävulska verksamhet.

Pojken har själv vittnat i målet. Nu har man sänt honom till släktingar i Stockholm, till en hökare i Katarina.

Och där kan spelet börja.

FOTNOT: Tron på häxor lever länge kvar på högsta ort i vårt land. Den sista häxan bränns officiellt i Sverige år 1704 (uppger uppslagsverken). Men ett tiotal år senare hittar man fall där kvinnor avrättats som häxor. Den lag som antas år 1734 — och som vår nuvarande lag en hel del bygger på — har åtskilligt att berätta om hur olika sorters trolldom ska bestraffas. I Missgärningsbalkens andra kapitel kan man t ex läsa: "Var och en som brukat trolldom och skadar annan till kropp eller egendom. . . miste livet." Paragrafen försvann först på Gustaf III:s tid.

Skannat med CamScanner

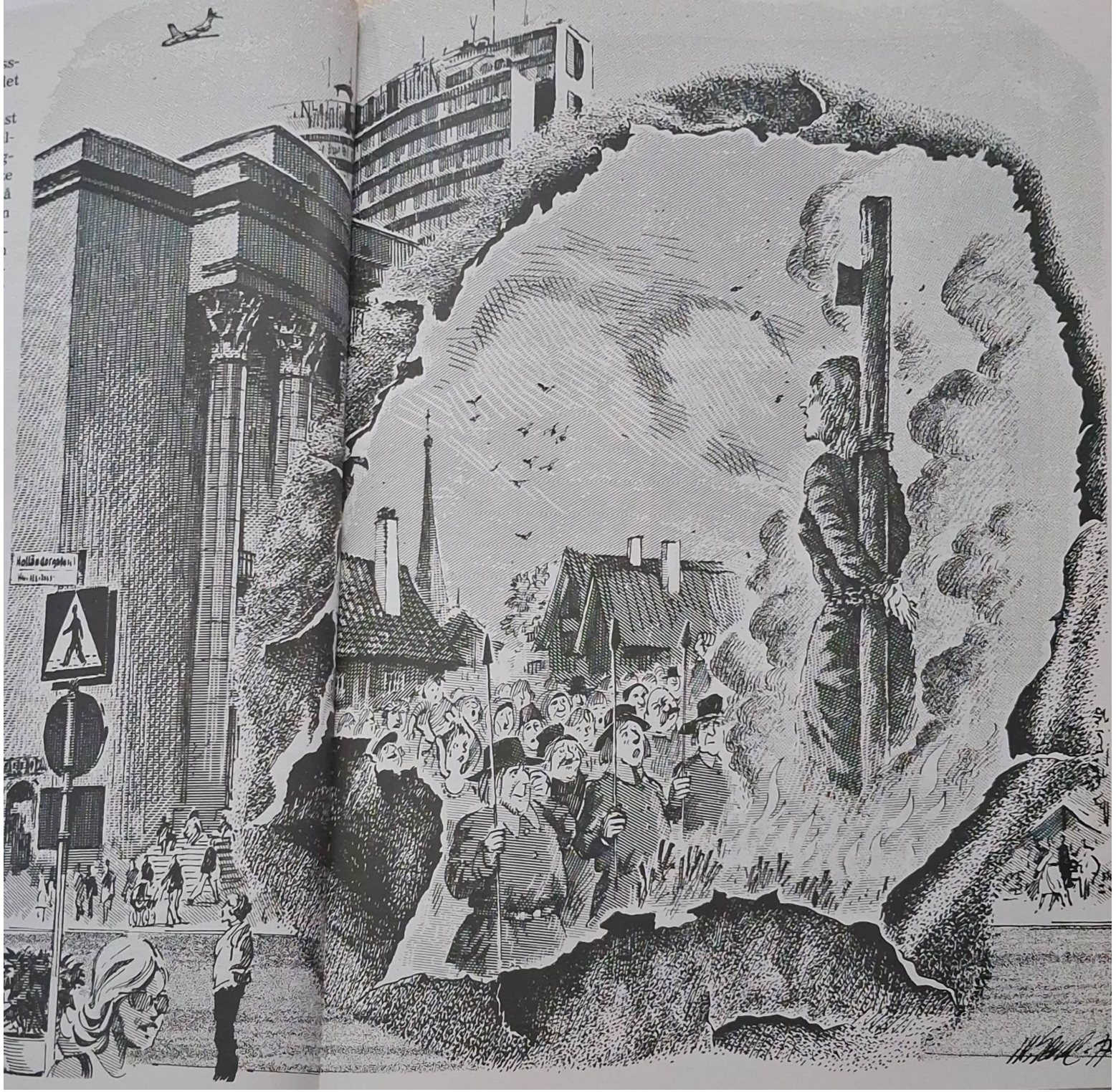

Skannat med CamScanner

Häxorna utpekas

Den 12-årige Gävlepojken Johan, som varit indragen i häxprocessen i norr och vars mor dömts till döden som häxa, är en skärrad liten människa då han kommer till Stockholm för att bo hos sin släkting hökaren i Katarina. Utstött vill han dra åt sig uppmärksamheten. Inför andra barn börjar han skrodera om sina egna färder till Blåkulla. Omständigheternas makt väljer ut hans offer, d v s de kvinnor i grannkvarteren som han utpekar som häxor i denna trakt av världen. De andra barnen skyndar hem och berättar för sina föräldrar.

Sladdret tar fart

Vem kan följa alla ringarna på vattnet i denna affär. Sladdret om häxeriet i kvarteren — det som nyss tystats av domstolen — tar förnyad fart. Gamla oförrätter vädras, hämndbegär grannar emellan växer. Hur är det egentligen med Brita Zipel? Bad hon inte skepparen Cornelis dra åt helvete innan han red bort för att inspektera sitt skepp i Dalarö? Och kastade inte hästen av honom vid tullen så att han höll på att slå sig halvt fördärvad. Säkert ett verk av djävulen på Britas anstiftan. Säkert är hon en häxa.

Gävlepojke expert

Den tolvårige Gävlepojken Johan kontaktas i dessa försommardagar av många enfaldiga människor, som vill vandra Guds väg och skydda sig mot satan och dennes anhang. Är det verkligen så att deras barn nattetid förs till Blåkulla av traktens häxor? Gävlepojken känner sig märkvärdig över att plötsligt stå i centrum av händelserna och bli betraktad som en auktoritet. Mot hygglig betalning är han redo att uppträda som expert och förklara allt övernaturligt. Men Johan är ändå bara en kraft bland många andra.

Skannat med CamScanner

En förgiftad trakt

Katarina församling är nu en helt förgiftad trakt. Inom kort är prästerskapet larmat och ute på jakt. De världsliga domstolarna kontaktas. Desperationen växer på alla håll, paniken är nära. I många hem ordnas med så kallade "vakstugor". De vuxna sitter uppe om nätterna och vakar över sina barn. Fasliga rapporter strömmar snart in till höga vederbörande. I många vakstugor har man fått synnerligen starka indicier på att deras barn — under sömnen — blivit förda till Blåkulla och djävulens hemska gästabud.

Bevis: blåmärken

Bevisen läggs fram. Ett barn har varit utan någon som helst andhämtning i över en halv timmes tid (vittnar en präst!) Ett annat barn har fått blå märken på ryggen, ett omisskännligt visitkort från Blåkulla. Ett tredje barn har återkommit från sin Blåkullafärd med blod på fingrarna. Och vad mera är: barnen kan också berätta om vad de varit med om! De har känt igen sin häxa och några kan till och med berätta vilka andra häxor de sett på satans gille. Det är Brita Zipel och dennas syster, det är Malin Mattsdoter...

Döden för tvetalan

En serie rättegångar inleds. Vad hjälper det att den 12-årige Gävlepojken — han som nyss uppträtt som expert vid olika vaknätter och manat andra barn att vittna — plötsligt faller till föga och erkänner att han hittat på alltsammans. Han kastas i fängelse och döms till döden för sin tvetalan — allt medan lagen fortsätter att ha sin gång, nya vittnen hörs och nya domar avkunnas. Försommaren 1676 har på detta vis nio kvinnor avrättats och bränts på bål som häxor, en tionde dömd häxa har gått rättvisan i förväg och begått självmord.

Skannat med CamScanner

Ve den som nekar

Det är ohyggliga scener som utspelas på avrättningsplatserna (Hötorget, Danviken, Nytorget) inför tusentals skådelystna, för vilka detta är ett spännande gratisnöje. En av de dödsdömda kvinnorna bränns levande därför att hon uppträtt så sturskt och nekat så ihärdigt till sina brott. De andra hängs eller halshuggs innan de bränns. Några erkänner och får nattvarden innan de dödas. De är därmed förlåtna och klara för himmelriket. Men ve dem som trots allt nekar! De kommer till helvetet! För alla ögonvittnena är detta realiteter.

Hjärnes betänkande

Protokollen från domstolarna visar att ledamöterna ingalunda varit eniga i sina fällande domar. Propagandan har utmålat för eftervärlden att det är den unge läkaren Urban Hjärne som till slut får alla att ta sitt förnuft till fånga och avbryta häxeridomarna. Men han är inte alls den drivande i den delen. Han sätter sitt namn under flera dödsdomar innan han "vinns över" till andra sidan. Men så dags skriver han ett berömt "betänkande" och det är genom denna skrivning han grundlägger sin häxeri-PR för historiker i långliga tider.

Rättvisans hämnd

Den 11 september 1676 är ett nyckeldatum i häxeriprocessen. Den dagen svänger hela affären. Man använder då en ny förhörsmetod som får nästan alla de vittnande barnen att falla till föga och berätta att allt de sagt varit rena påhittet; än inspirerat av andra kamrater, än av föräldrar. Och domstolen räddar sitt ansikte genom att utkräva rättvisans hämnd: fyra unga angivare döms till döden och avrättas (bland dem Gävlepojken). Ytterligare ett antal vittnen döms till skamstraff. Och häxeriprocessen i Katarina är över.

Skannat med CamScanner

1676

Slaget vid Lund då 9 000 stupade på de frostiga fälten

Skannat med CamScanner

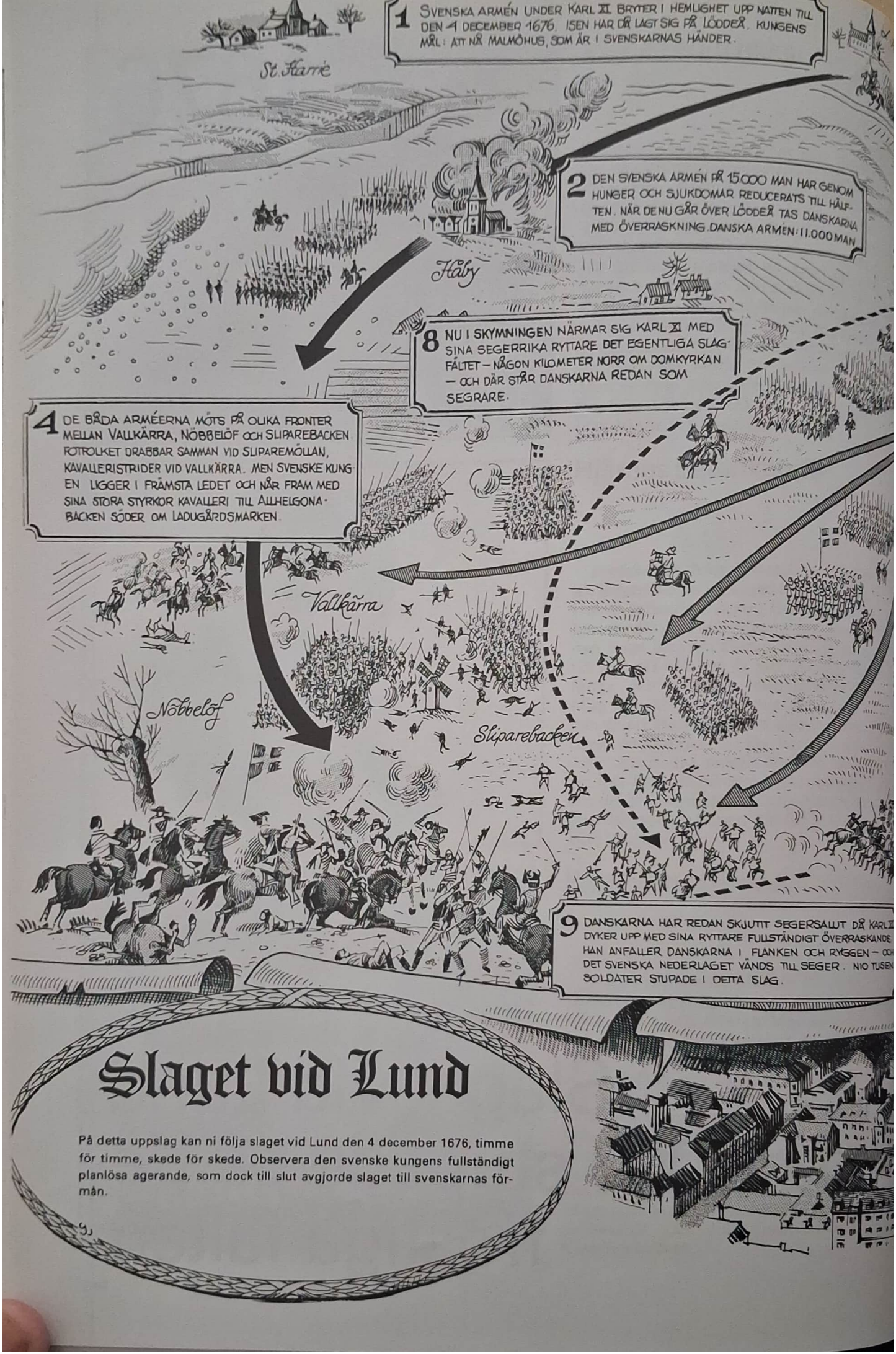

Slaget vid Lund

På detta uppslag kan ni följa slaget vid Lund den 4 december 1676, timme för timme, skede för skede. Observera den svenske kungens fullständigt planlösa agerande, som dock till slut avgjorde slaget till svenskarnas förmån.

Skannat med CamScanner

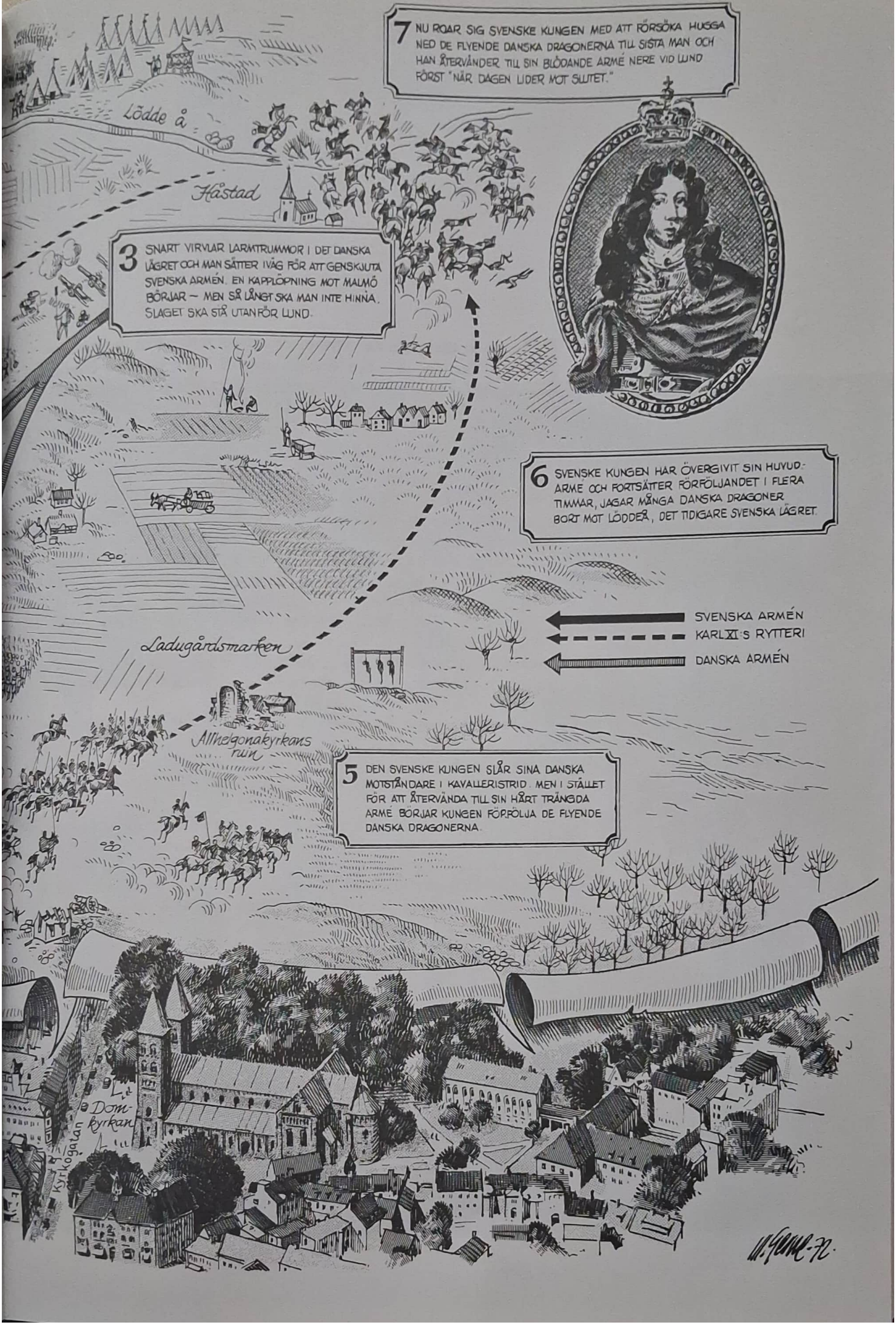

Skannat med CamScanner

En av de sista dagarna i november månad anno 1676 red löjtnant Nils Enebom in i den svenska arméns läger vid Lilla Harrie, någon mil norr om Lund. Han kom skrittande på en raggig märr i spetsen för den fora han haft att ansvara för under transport från Ljungby. Hästarna och soldaterna var slitna och några av kuskarna som gick till fots vacklade av utmattning.

Det var i kvällningen. Snöblandat regn drev fram över den vindpiskade slätten. Rök fladdrade från kokgropar, där korpralskap efter korpralskap huttrande trängt sig samman för att få någon värme från pyrande eldar. Andra soldater låg tätt hopkrupna i jordhålor, många i dvala. Fältpräster skyndade runt för att hinna ge så många som möjligt av de döende den heliga nattvarden på det att de skulle vara säkra om himmelens boningar innan de drog sin sista suck.

Löjtnanten betraktade eländet i det svenska kvarteret med en likgiltighet som upphört att förvåna honom. Han noterade bara att leden av ännu friska soldater tydligen glesnat ytterligare sedan han för åtta dagar sedan ridit ut därifrån i spetsen för bevakningspatrullen, att högarna av ojordade lik i utkanten av lägret blivit än större.

Strax utanför kyrkan gjorde han halt, lät vagnarna formera borg, satte ut vakter runt omkring och gav korpralerna order att skjuta skarpt på vem som än gjorde några försök att kapa åt sig något av förnödenheterna. Sedan red han bort till regementskvartermästaren för att avlägga rapport.

Det var inga angenäma nyheter han förde med sig. Snapphanarna och de danska friskyttarna hade varit framgångsrika mot dem under sina överfall där uppe i skogarna i den forna gränsbygden. Sju proviantvagnar hade gått förlorade. Fjorton av hans ryttare hade fallit offer för bakhållen, fem var svårt blesserade. Själv led han av ett knivhugg i ena låret.

Han beredde sig på gruvliga anklagelser för försumlighet i tjänsten. Men vad hade han egentligen kunnat göra? Att de nu äntligen nått fram till det svenska lägret vid Lilla Harrie och Löddeå med nära hälften av foran föreföll honom själv mest som något av ett underverk. De kunde allihopa lika gärna ha blivit kvar där uppe i skogarna.

Skymningen låg grå och tät över slätten. Från andra sidan den djupa Löddeå glimmade eldar på en bred front. Det var danska arméns läger. Bara några få kilometer skilde de två fiendelägren från varandra; några få kilometer och den svårforcerade ån. Och medan löjtnanten red förbi finska rytteriets kvarter och såg hur två dragoner just spände för en kärra lastad med nya soldatlik undrade han om det stod lika illa till hos dansken som hos dem själva.

Han visste det av gammal erfarenhet: det var inte fältslagen som skördade de flesta offren under kampanjer och krigståg. Det var svälten och alla fanstyg till sjukdomar som var den svåraste fienden.

Skannat med CamScanner

Lund – 300 år efter det blodiga slaget. Några kilometer norr om domkyrkan, där bostadsområdena nu breder ut sig, blev 9 000 stupade kvar på fälten den 4 december 1676.
Foto Pressens Bild

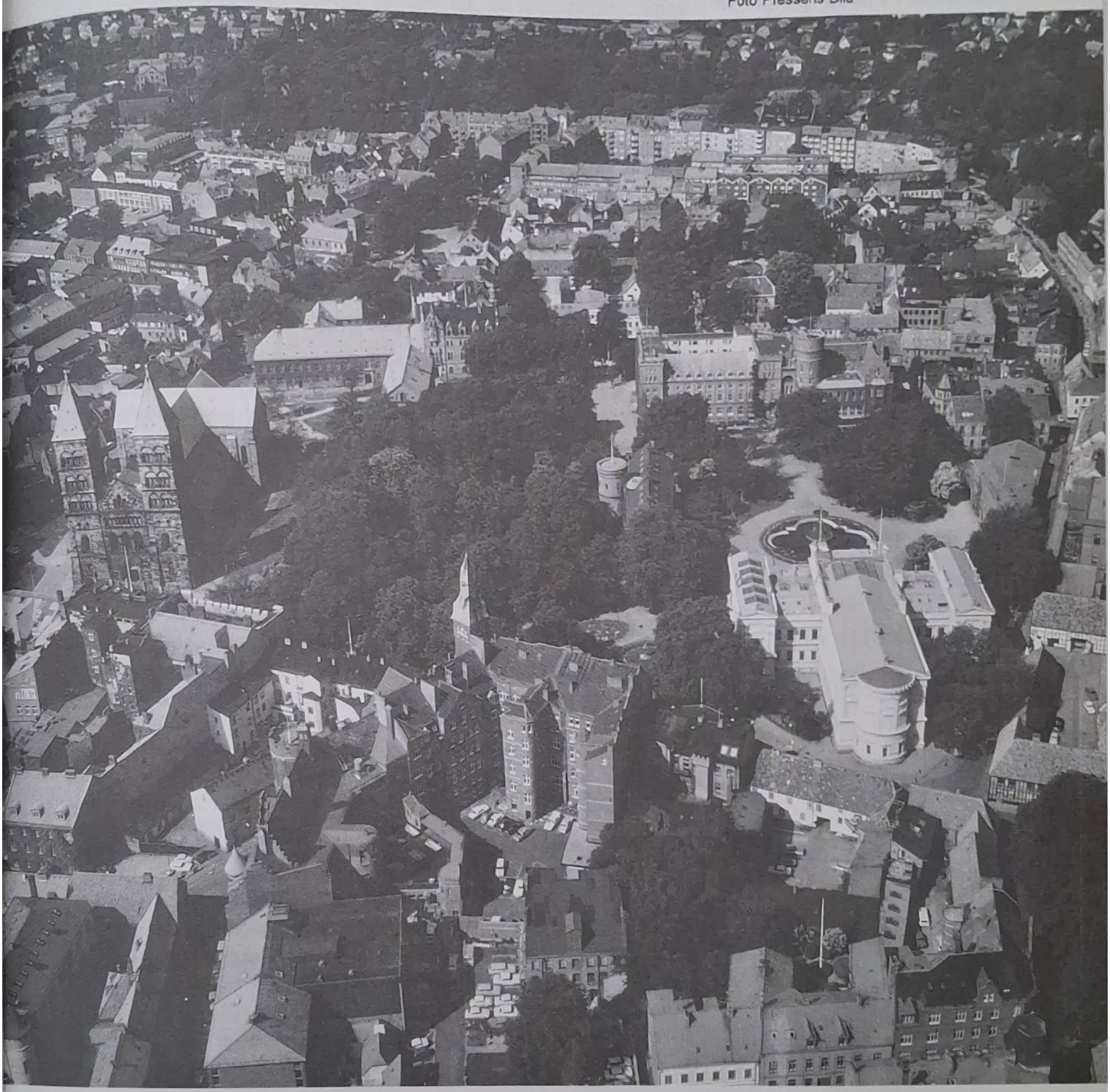

Skannat med CamScanner

Detta var alltså hans erfarenhet innan han upplevt slaget vid Lund. Men den vintersnåla dagen den 4 december, en vecka senare på denna trakt av jorden, skulle få honom att snabbt ändra uppfattning.

Så var det vid denna tid: alltsedan år 1658 var Skåne svenskt. Men nu var det åter krig mellan de två länderna. Danskarna gjorde sig beredda att återta sin förlorade mark och befria skåningarna från de svenska inkräktarna.

Det skånska kriget hade inletts året innan och åtskilliga slag hade utkämpats på olika fronter, både till sjöss och till lands.

Den svenska vapenlyckan tycktes i nedan. De svenska besittningarna Wismar, Bremen och Verden hade redan förlorats. Ett sjöslag vid Ölands södra udde hade slutat med katastrof för den svenska flottan.

Nästan hela Skåne i danska händer

Sedan sommaren detta nådens år 1676 var också så gott som hela Skåne i danskarnas händer. Danske kungen Kristian V hade landstigit i Råå i slutet av juni med 14 000 man och samtidigt hade en armékår från Norge fallit in i Bohuslän.

Den ena skånska fästningen efter den andra hade fått ge sig. Det var egentligen bara Malmöhus som lyckats hålla stånd. Och den svenska armé som funnits i Skåne hade tvingats slå till reträtt mot norr, mot Småland, rakt genom de gränstrakter där snapphanarna förde sitt framgångsrika gerillakrig.

Men svenskarna samlade sig på nytt. Nya soldatutskrivningar landet runt, ständigt nya mönstringar. Sensommaren och förhösten igenom hade nya friska trupper dragits samman till Småland. Och i början av oktober månad hade den unge svenske kungen, den ännu inte 21-årige Karl XI, kunnat falla in i Skåne på nytt – den här gången med 15 000 man, en imponerande armé.

Mål och mening? Den något värkbrutne löjtnanten Enebom hade aldrig riktigt förstått det. Varför tvinga en hel landsända över till Sverige då så gott som hela dess befolkning inte ville vara svenskar?

Vilket vanvettigt företag egentligen! Här marscherade en svensk armé i eget land och hade att räkna med fiender överallt. Snapphanarna i ryggen. Den danska armén framför sig. Och runt omkring, i varje by, i varje gård, en danskvänlig befolkning.

Och brist på det mesta. Brist på proviant, brist på fourage. Vart man än kom så nog hade danskarna varit framme och lagt beslag på allt som funnits att ta.

– Det enda vi lär ha gott om i våra förråd är säd, hade löjtnanten hört en major vid Livregementet säga några dagar tidigare. Men vad nyttar den säden till då här inte finns en endaste kvarn att mala den i.

Själv hade han bara ryckt på axlarna. Han förvånade sig inte längre. Han kände bara likgiltighet inför allting. För övrigt hade han inte mycket att komma hem till. Hans hustru var död, hans barn likaså. Och kriget var hans hantverk.

Den högre svenska strategin i detta fälttåg var förborgad för honom. Men så mycket förstod han att den unge kungen hade en vag idé om att nå fram till Malmö och Malmöhus, som ännu höll stånd mot danskarnas angrepp. Där borde det finnas förråd och på trakten borde det ligga gårdar, där soldater kunde kvarteras in och få sin försörjning.

Men mellan den svenska armén, som under de två senaste månaderna reducerats med hälften, och Malmö låg alltså två svåra hinder: den djupa Löddeån och den danska armén. 11 000 man stark.

De första dagarna i december detta år tog Herren Gud sitt parti i tvekampen och ställde sig på svenskarnas sida. Åtminstone var det

Skannat med CamScanner

prästerskapets bestämda uppfattning när hela affären var över. Dessa dagar lät nämligen plötsligt Vår Herre hela Skåne välsignas med en gruvligt kall väderlek.

Det blev så kallt att isen på sjöarna la sig över en enda natt och den djupa Löddeån frös till. Den 3 december kunde svenska spejare rapportera för Hans Majestät Karl XI att isen på ån nu var bliven så stark att den skulle hålla för såväl fotfolk och ryttare som artilleri och tross.

Dessa rapporter blev avgörande för den unge svenske kungen. Han skulle sätta allt på ett kort. Han skulle ta danska armén med överraskning, våga ett slag och nå Malmö till varje pris.

9 000 stupade på de frostiga fälten

Slaget vid Lund. Vad finns att rapportera från slaget vid Lund annat än nio tusen stupade soldater på de frostiga decemberfälten, kring galgbacken och Allhelgonabacken, kring Vallkärra, Nöbbelöv och Sliparemöllan och Löddeå. Nio tusen stupade soldater och människors förnedring, jämmer och förtvivlade rop om förbarmande.

Naturligtvis går det att urskilja vissa turer i detta slag, vissa skeenden i all den blodiga röran.

Det hela börjar med att svenskarna i skydd av nattmörkret lyckas ta sig över den tillfrusna Löddeån utan att man i det danska lägret i förstone observerar uppbrottet.

Men snart virvlar trummorna alarm i de danska kvarteren och sedan startar i första hand en våldsam kapplöpning söderut, mot Malmö.

Men till Malmö är det ingen som hinner. De två arméerna stöter samman redan utanför Lund och de första huggen växlas just i soluppgången. Front mot front, från Vallkärra ned mot Sliparebacken och Allhelgonakyrkans ruin, någon kilometer norr om domkyrkan.

Timme efter timme fortsätter detta slag, denna kamp man mot man, ryttare mot ryttare. Höjder och kullar erövras bara för att strax åter förloras. De danska trupperna har hela tiden ett övertag på dessa avsnitt, svenskarna viker stycke för stycke.

Samtidigt som denna människoslakt pågår arrangerar kung Karl XI sitt eget krig fjärran från bullret, larmet, skriken, skotten, värjhuggen vid Vallkärra och Sliparebacken.

Han anför denna dag betydande styrkor beridna trupper som råkar i strid med danskarnas svagaste punkt, vänstra flygeln. Det sker i trakten av gamla galgbacken, strax söder om Ladugårdsmarken.

Efter åtskilliga attacker flyr det danska rytteriet mot norr, mot Skälshög, mot Löddeå. Och Karl XI är inte sen att förfölja de flyende, för att hugga ned dem till sista man.

Vilket artigt jaktparti, vilken ärorik seger för det svenska rytteriet. I timmar varar denna klappjakt på flyende danska dragoner och först mot dagens slut återvänder kung Karl med sina trupper till slagfältet utanför Lund.

Där står danskarna som segrare på alla fronter och man har redan låtit skjuta segersalut.

I dessa ögonblick vände krigslyckan

Det är just i dessa ögonblick som krigslyckan vänder. Den svenske kungens anfall kommer fullständigt överraskande för de danska trupperna. Plötsligt angrips de både från flank och rygg. Och samtidigt får de andra svenska trupperna nytt mod.

När skymningen faller retirerar spillrorna av den danska armén mot Landskrona. Kvar på slaktfälten ligger nio tusen döda, bland dem

Skannat med CamScanner

löjtnanten Nils Enebom från Livregementets livskvadron, fallen för ett svärdshugg över pannan.

Denne officer fick alltså aldrig uppleva ruset och lyckan av den svenska segern i slaget vid Lund, fick aldrig uppleva hur denna viktoria *"gav svenska hären operationsfribet på den skånska krigsskådeplatsen"* (såsom uppslagsboken uttrycker saken).

Inte heller fick han tillfälle att notera hur segern vid Lund nu gjorde det möjligt för den svenska armén att plundra de skånska bönderna in på bara kroppen (*"utnyttja landets livsmedelstillgångar"*).

Nej, löjtnant Nils Enebom tillhörde de nio tusen som dog med kängorna och stövlarna på och som den närmaste tiden skottades ned i massgravar ute på fälten.

Två hundra år senare byggdes ett monument till minne av det ärorika slaget. Det reser sig vid Kävlingevägen, vid utfarten från Lund, just intill de fält där striden stod som hårdast den gången den 4 december anno 1676.

På dess ena sida kan man läsa en inskrift på danska om att här vilar modiga män, vilkas ben och blod är blandat med varandra på sådant sätt, att ingen känner annat än att de var av samma släkt och samma tro, dock *"kunde de i fred ej hos hinanden bo"*.

Det låter sig gärna begrundas än i dag om än i ett något vidare perspektiv.

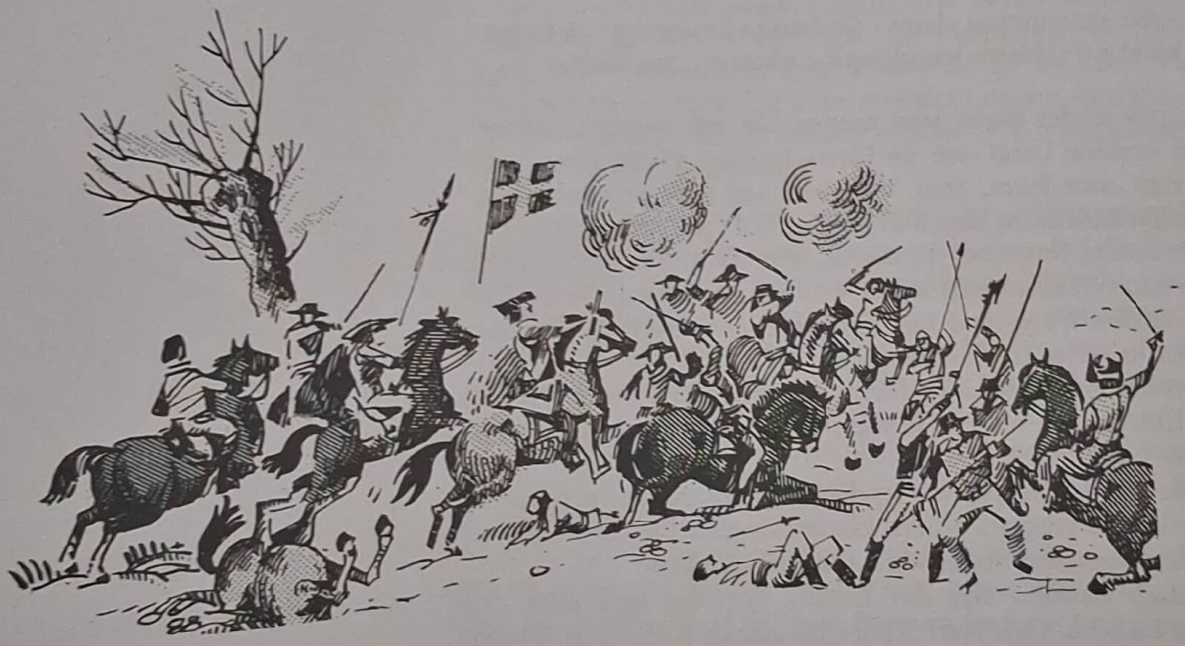

Skannat med CamScanner

1709

Dansk blixtoffensiv, hela Skåne ockuperat

Skannat med CamScanner

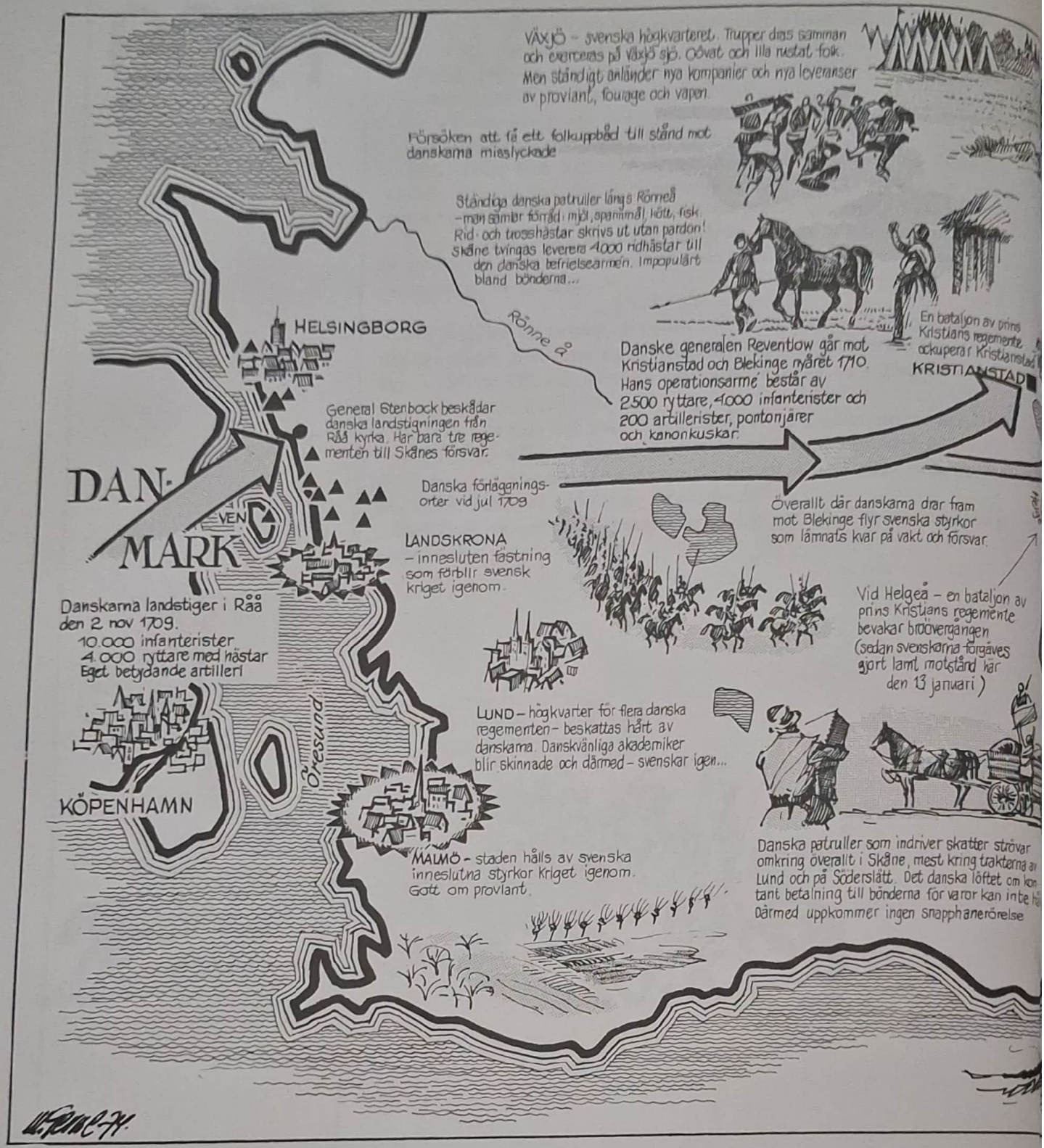

Oroande rapporter från spioner i Köpenhamn: "Danskarna tänker landstiga i krigströtta Sverige"

Skannat med CamScanner

Hösten 1709 fick den svenske generalen Magnus Stenbock i Malmö alltmer oroande rapporter från sina spioner i Köpenhamn. De var alla ense på en punkt: danskarna förberedde en landstigning i Skåne! Nu när svenskarna blivit slagna vid Poltava och hela den karolinska armén gett sig fången till ryssen långt borta i Ukraina ansåg man tiden inne att ta tillbaka vad man förlorat trettio år tidigare: Skåne, Blekinge, Halland.

Frågan var bara *när* danskarna skulle anfalla. Och *om* stormakten

Skannat med CamScanner

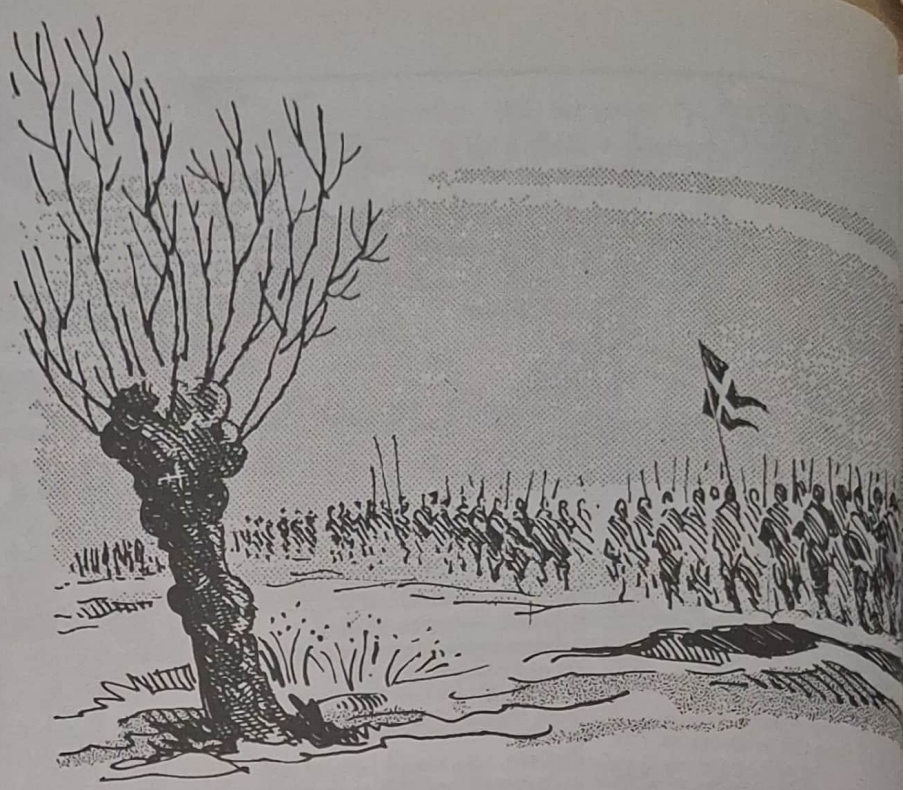

I Skåne hälsades danska trupperna som befriare . . .

Sverige – som just höll på att ramla samman som ett korthus – skulle kunna stampa fram nya regementen i tid.

Den 28 oktober fick man svar på båda frågorna. Danmark förklarade krig. Och några nya regementen hade svenskarna inte kunnat sätta upp. Allt Stenbock hade till Skånes försvar var tre, fyra tusen man.

I gryningen den 2 november seglade den danska krigsflottan in mot Råå fiskeläge strax utanför Helsingborg. De stora skeppen la sig med bredsidorna mot stranden. De grova kanonerna gjordes redo för skott. Samtidigt inleddes landstigningen av trupperna.

Från en utkikspost i höjd med Råå kyrka satt general Stenbock till häst och iakttog den danska landstigningen i sitt "perspektiv". Han stod här i spetsen för tre kavalleriregementen; det var vad han hade att leverera batalj med.

Han insåg det lönlösa i att gå till motaktion. Red han till angrepp mot de först landsatta danska trupperna skulle han och hans soldater bara råka rakt i elden från de danska skeppen. Alltså satt han tyst till häst och iakttog till synes helt oberörd den fiendearmé som nu kommit för att befria skåningarna från det svenska oket.

Det var en slagkraftig armé som danskarna ställde upp med. Redan i denna första våg nära 14 000 man, därav 4 000 ryttare med utvilade välfodrade hästar. Man förde också i land betydande artilleri. Förstärkningar var dessutom att förvänta den närmaste tiden.

När general Stenbock noterat danskarnas styrka drog han sig undan med sina tre regementen. Samtidigt skickade han en kurir till Defensionskommissionen i Stockholm med en första rapport om vad som hänt. Han krävde en helt ny armé om han skulle kunna vräka fienden över Sundet igen.

Två starka, proviantstinna fästen stod Stenbock till buds: Malmö och Landskrona. Där kastade han in de flesta av sina soldater tills vidare. Själv följde han danskarnas truppförelser på håll och tvingades till slut med spridda skaror dra sig in i Småland.

Vid juletid detta år var hela Skåne – frånsett de två fästningarna vid Sundet – i danskarnas händer. I många läger hälsades ockupanterna

Skannat med CamScanner

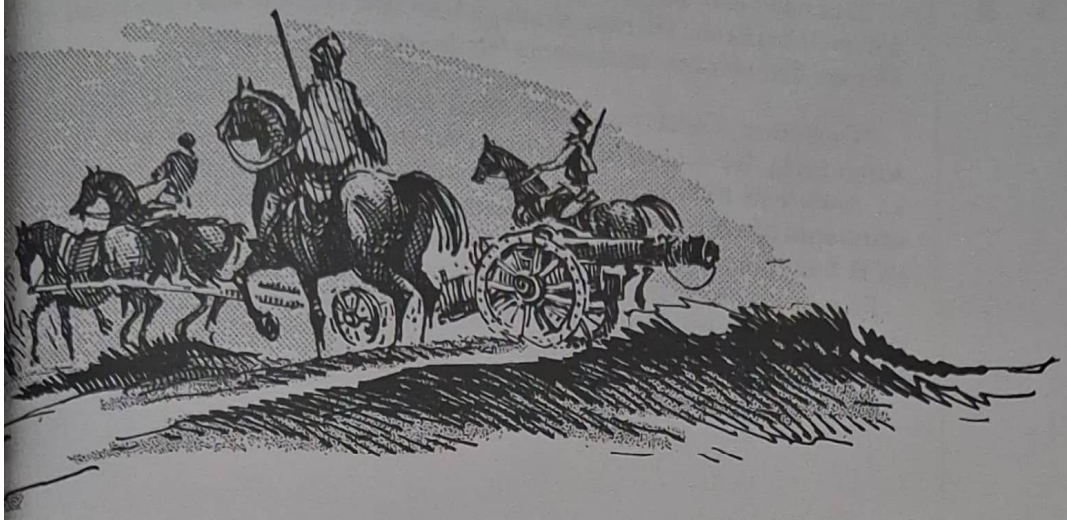

som landsändans befriare. Flygblad spreds och lästes upp. De handlade om omedelbara skattelindringar. Bönder och köpmän lovades också kontant betalning för de varor som befrielsearmén kunde komma att rekvirera.

Under tiden hade Stenbock slagit upp sitt högkvarter i Växjö. Dit marscherade på nyåret 1710 det ena nyuppsatta regementet efter det andra. De bestod mest av oövat folk eller veteraner som en gång avskedats från krigstjänst men som nu åter kommit till heders.

Samtidigt försökte den svenske generalen ordna ett folkuppbåd till landets försvar. Det resulterade inte i stort mer än att en kronofogde på värvningskurs slogs ihjäl av en massa uppretade Skaraborgsbönder vid Binnebergs gästgivargård.

Över huvud taget var människorna i denna trakt av världen synnerligen trötta på allt vad krig hette. Och hur många skåningar fanns det inte som hade sitt hjärta i Danmark.

I januari inträffade det som den svenska krigsledningen fruktat mest av allt. Danskarna nöjde sig inte längre med att hålla Skåne ockuperat. Man vidgade sina operationer. En dansk armé om 2 500 ryttare, 4 000 infanterister och 200 artillerister marscherade ut från lägren kring Helsingborg. Först tog man vägen rakt öster ut och sedan mot norr – in i Blekinge!

När danskarna utan vidare tog Karlshamn blev det panik i svenska lägret. Nu hotades Karlskrona – och därmed den svenska, infrusna krigsflottan!

Många historiker har menat att om danskarna skött sitt svenska krig bättre från Köpenhamn skulle Skåne inte ha varit svenskt i dag.

Om man alltså skickat över så mycket kontanter att man kunnat hålla vad man lovat civilbefolkningen: att betala rekvirerade varor med klingande mynt. Och om man sett till att hålla de egna soldaterna mätta och friska.

Nu var den bistra sanningen den att man retat på sig massvis med

Skannat med CamScanner

bönder, vilkas spannmål man utan vidare lagt beslag på mot löfte om befrielse från vissa skatter i framtiden. Och de danska soldaterna hade farit mycket illa under ockupationen.

Man hade haft dåliga kvarter och ont om mat. Liksom människorna halvsvalt hästarna. Till råga på allt gick en svår epidemi i de egna leden. Det var den mycket smittsamma fältsjukan, dvs fläcktyfus.

"Operation Karlskrona" blev alltså inte av. Väl hunnen till Karlshamn insåg det danska högkvarteret att det enda man kunde göra var att marschera tillbaka samma väg man kommit. I förbifarten passade danskarna på att brandskatta Karlshamnsborna på 12 000 riksdaler för att få fram fickpengar.

En månad senare stod slaget vid Helsingborg, då danskarna fann för gott att efter svåra förluster skeppa sig tillbaka över Sundet. Och så fogade slumpen att Skåne förblev svenskt.

Skannat med CamScanner

1709

Poltava och Perevolotjna: Storstryk och kapitulation för virrig karolinerarmé

Våren 1707 inledde Karl XII ett regelrätt fälttåg mot Ryssland. Förmodligen var hans avsikt att gå raka vägen mot Moskva, ockupera den ryska huvudstaden och göra slut på Ryssland som europeisk maktfaktor. Fälttåget misslyckades av många orsaker — inte minst av helvetesvintern 1708—09 — och karolinerna tvingades planlöst allt längre söderut för att inte svälta ihjäl. Sambandet med östersjöprovinserna förlorades helt. Sommaren 1709 visste man hemma i Stockholm inte ens var armén befann sig. Då hade kungen och hans trupper i själva verket lägrat sig i närheten av den ryska gränsfästningen Poltava, som man försökte inta fastän den saknade all militär betydelse. Hela tiden hade svenskarnas virriga operationer följts på nära håll av betydande ryska styrkor. Och plötsligt ansåg tsaren tiden mogen . . . nu kunde han äntligen våga en batalj och ta revansch för Narva år 1700 . . .

Skannat med CamScanner

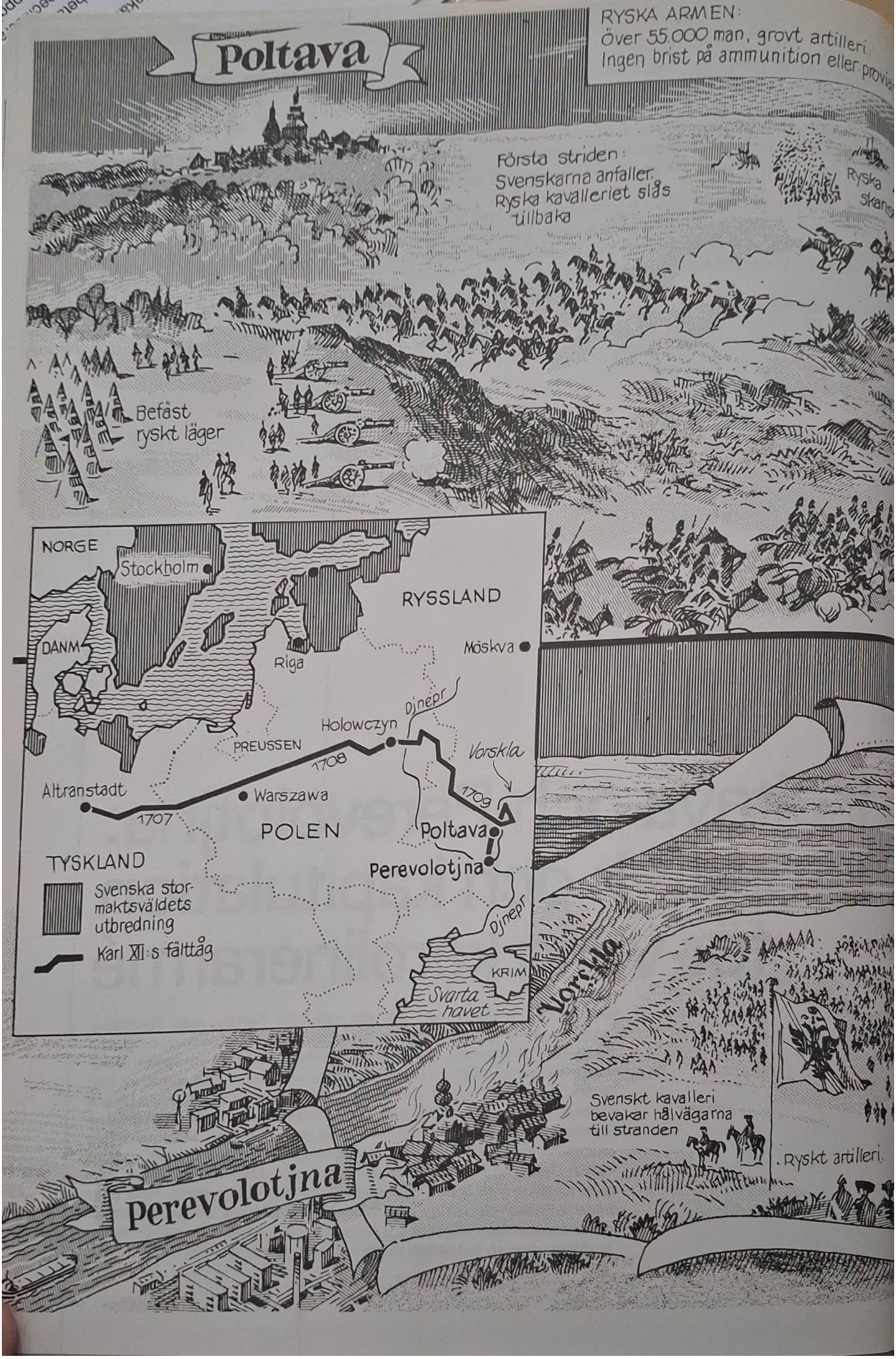

Skannat med CamScanner

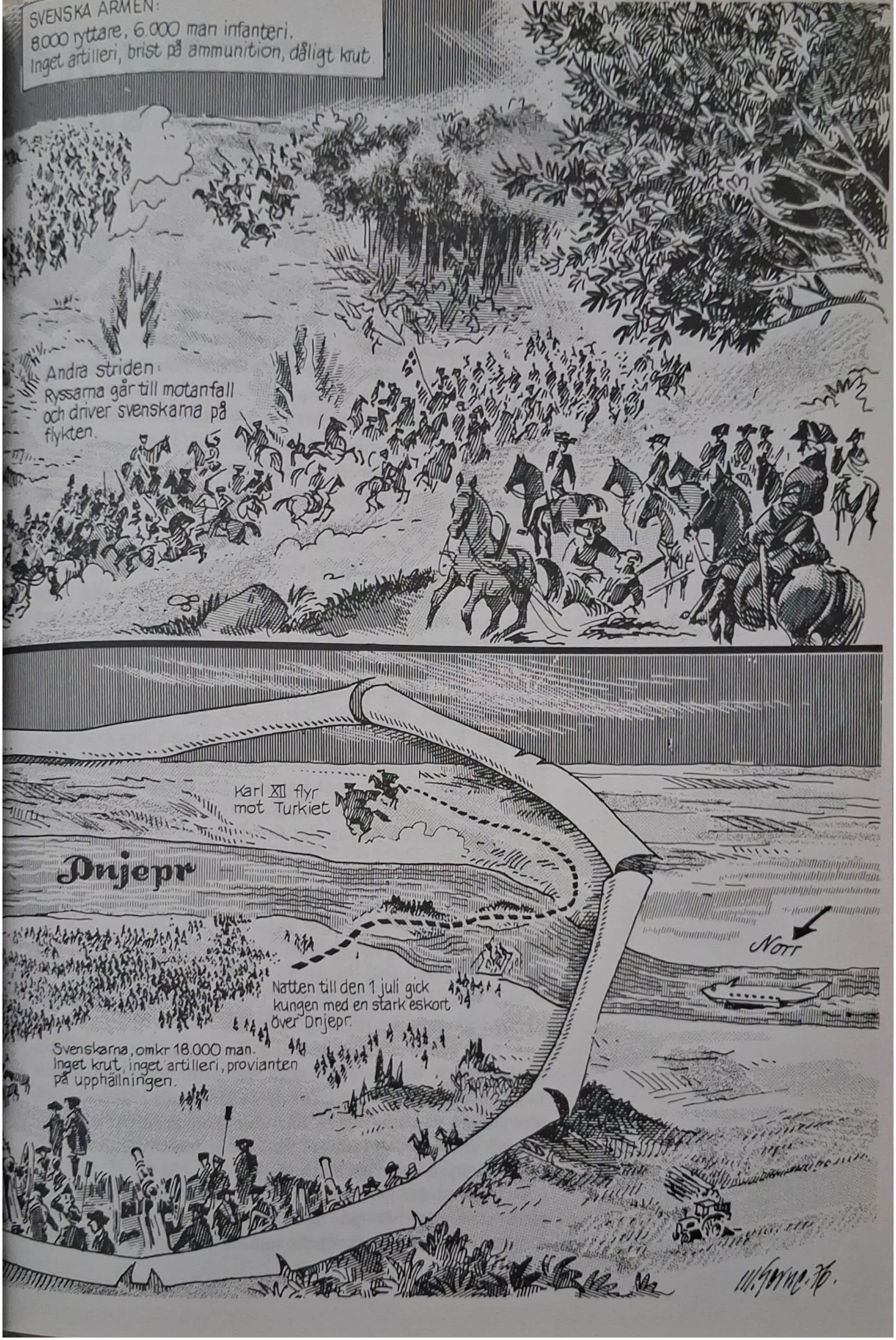

Skannat med CamScanner

KAROLINERNA

PEREVOLOTJNA den 1 juli 1709 (Svenska Äventyr). Hela den karolinska armén har i dag kapitulerat till den ryske tsaren. 16 000 man med 800 officerare i spetsen ger sig i dessa ögonblick utan motstånd till fånga på stranden vid floden Dnjepr.

Samtidigt rapporteras den svenske kungen Karl XII, 27, på vild flykt över stäppen söderut mot Turkiet. Med sig har kungen ett hoprafs av 900 karoliner och 1 500 kosacker. Ryssarna har satt ett pris på hans huvud och han jagas av tsaristiska trupper.

— Kapitulationen var det enda som återstod för oss, framhåller den svenske överbefälhavaren, general Lewenhaupt, 50. Vår ställning här vid floden var hopplös. Den enda ljusglimt jag just nu kan se är att vi i alla fall kommit undan fälttåget med våra liv i behåll och att kungen tycks klara sig över gränsen till Turkiet, där han är i säkerhet.

— Det var klokt av karolinerna att inte våga en batalj mot oss, säger den ryske generalen, furst Mensjikov, 36, som lett förhandlingarna med det svenska högkvarteret. Jag håller med general Lewenhaupt. Karolinernas läge nere på stranden var rent katastrofalt. Innan de ens hunnit formera början till en slagordning skulle vårt artilleri uppe på höjderna förvandlat fiendelägret till en enda blodig slaktplats.

General Lewenhaupt:

— Redan för tre dagar sedan vid Poltava förutsa jag den här utvecklingen. Vad vårt läger på stranden här vid Perevolotjna angår kan jag bara säga att jag inte är ansvarig för det och inte heller någon av de andra generalerna.

En hög karolinsk officer som inte vill framträda med sitt namn säger som sin mening:

— Alla vet vi att det är kung Karl som lett oss i detta fördärv men ingen vågar säga det offentligt. Kan någon begripa varför vi skulle marschera långt ner i Ukraina och sen stänga oss inne i den här återvändsgränden med floder på alla håll och kanter? Endast en galen fältherre kan leda sin armé i ett sånt bakhåll.

Det var under gårdagen som den karolinska armén började strömma ner på stranden vid den breda floden Dnjepr intill den nedbrända småstaden Perevolotjna. Det

Skannat med CamScanner

KAPITULERAR!

var en slagen armé i trasor. Nära hälften uppges vara sjuka eller blesserade.

— Efter slaget vid Poltava för tre dar sedan har det bara handlat om en oordnad flykt, säger ryttmästaren Pilfelt vid Livregementet till häst. Men i fältkansliets rapport kommer det säkert att kallas för ett *strategiskt återtåg*.

Ryttmästaren bör veta vad han talar om. Alltsedan arméns panikartade uppbrott från lägret vid Poltava — där 3 000 karoliner stupade på slagfältet och 3 000 togs till fånga av ryssarna — har han ridit med sin skvadron som arriärgarde.

Det innebär att Pilfelt och hans ryttare hela tiden legat sist i återtåget och uppehållit förföljarna genom att då och då leverera fäktning vid fördelaktiga pass.

Ryttmästaren red in i lägret vid Dnjepr först vid solnedgången i går kväll.

— Jag blev verkligen förvånad att återfinna vår armé där, säger han. Alla trodde vi att armén skulle ha gått över vadstället Kisenka i Vorskafloden och tågat ner mot Krim. I stället hade man blint störtat vidare mot Dnjepr och hejdats här av den djupa och breda floden. Fullständigt otroligt.

Om den karolinska arméns läger vid Dnjepr säger han:

— När jag red in där kunde det inte längre kallas ett militärt läger. Det var rena rama kaoset, ett enda virrvarr, en obeskrivlig röra. Alla sprang huller om buller som yra höns, inte minst det högsta befälet. In i det längsta försökte förstås officerarna samla sitt folk. Men soldaterna struntade allt mer i att lyda order och då gav officerarna till sist upp och samlades till lägereldar och söp sej fulla på vodka.

Ryttmästaren bekräftar uppgifterna om tumultartade scener vid de två, tre prámar som funnits vid färjestället.

— Man slogs och fäktades för livet för att få plats på de där ynka prámarna, som bara kunde ta ett tjugotal man åt gången. Meningen var väl att båtarna i första hand skulle färja över sårade och sjuka officerare och kvinnor och barn. Men den principen glömdes snart bort. Det var de starkaste som tog platserna. De svagare kastades helt en-

"Ingen vågar säga det men bara en galen fältherre kan leda sin armé in i ett sånt här bakhåll"

Skannat med CamScanner

"Vi hade fallit till sista man"

kelt undan. Eller sköts ned. Det var sannerligen inga människovärdiga scener som utspelades.

Tillfrågad om kapitulationen var enda realistiska utvägen för den karolinska armén säger samme man:

— Om kungen varit kvar vid armén skulle han naturligtvis aldrig ha dagtingat. Det är helt mot hans principer och alla vet hur envis kungen är. Febersjuk eller inte skulle han ha satt sig i spetsen för trupperna och tvingat männen att gå på med blanka vapen.

— Men vad skulle man ha tjänat på den fäktningen? Den skulle oundvikligen ha resulterat i ett enda blodbad. Vi karoliner nere på stranden utan något skydd alls och utan kulor och krut — ryssarna uppe på höjderna med tungt artilleri. Utgången hade varit given. Vi hade fallit till sista man.

— Det är möjligt att det skulle ha varit ärofullt och säkert helt i kungens smak. Men som det är nu har vi i alla fall klarat livhanken. Det får man vara tacksam för även om nu ett nytt elände väntar oss som ryska krigsfångar.

Ihärdiga rykten om att den ryska armé som den svenska armén nu kapitulerar till är underlägsen karolinerna och att de ryska trupperna är minst lika utmattade som svenskarna dementeras av general Lewenhaupt:

— Min underrättelsetjänst har arbetat perfekt hela tiden. Jag vet att om några få timmar har ryssarna kastat fram trettio tusen man uppe på höjderna ovanför stranden. Själv skulle jag knappt kunna mana två, tre tusen karoliner till batalj, om ens det. Allt fattas oss — proviant, ammunition, foder till hästarna. Kapitulation är vår enda utväg.

"Vi hamnar nog i hårda arbetsläger"

De ryska kapitulationsvillkoren anses vara "hedersamma". Åtminstone är detta den svenske generalen Lewenhaupts uppfattning.

— Vi tvingas visserligen överlämna alla våra vapen och våra krigskassor till ryssarna, säger generalen. Men officerarna får behålla allt sitt bagage och sina drängar och soldaterna sina munderingar. När det sedan blir fred kommer alla att friges utan vidare. För övrigt har ryssarna varit så flotta att alla officerare tills vidare tillåts behålla sina värjor.

Fråga till generalen: "Är det sant att ni gått med på att utlämna alla kosacker och zaporoger, som hittills kämpat tillsammans med karolinerna?"

På denna fråga svarar generalen att han livligt beklagar dessa bundsförvanters öden — alla kommer tveklöst att arkebuseras som landsförrädare av ryssarna — men att han inte haft något annat val.

Bland de 15 000 meniga karolinerna är stämningen dov. De ryska löftena om att de ska behandlas väl tror de inte mycket på.

— Vi hamnar nog i hårda arbetsläger precis som de ryska krigsfångarna hemma i Sverige, menar de. För officerarna kan säkert fångenskapen bli dräglig. Men oss arma satar kommer ryssarna veta att suga musten ur. Inte lär vi bli många som kommer undan krigsfångenskapen med livet i behåll.

Skannat med CamScanner

KUNGEN PÅ VILD FLYKT

PEREVOLOTJNA (Svenska Äventyr). Enligt samstämmiga uppgifter i det svenska högkvarteret är den flyende kung Karl febersjuk och "något omtöcknad". Detta skulle kunna vara en av förklaringarna till att kungen helt viljelöst lät hela sin armé marschera rakt in i återvändsgränden vid floden Dnjepr.

Hans majestät sårades några dagar före slaget vid Poltava, uppger en talesman för general Lewenhaupts kvarter. Kungen träffades av ett druvhagel i ena foten. Han opererades men sårfeber tillstötte.

Kungen bedömde sin hetsiga feber så allvarlig att han inte själv ledde sin armé under slaget vid Poltava.

En sky av ögonvittnen berättar att han under det två dygn långa återtåget från Poltava ner mot Dnjeprns strand mest suttit apatisk i sin vagn. När generalerna försökt förmå honom till något beslut i ena eller andra riktningen har det verkat som om han inte alls hört på.

Det uppges också att kungen efter framkomsten till Perevolotjna uppträtt synnerligen verklighetsfrämmande. Strax innan han lät sig färjas över till andra sidan floden föreslog han på fullt allvar sina närmaste män att hela armén skulle vada ut till en holme i Dnjepr och där försvara sig till sista man.

Det var omkring midnatt som kungen bars ombord på den båt som hållits gömd för hans räkning och roddes över floden. Han hade då tagit löfte av general Lewenhaupt att denne dagen därpå skulle låta armén marschera mot Krim, där kungen skulle återförena sig med sina män.

— Både kungen och jag visste att det var rena rama önsketänkandet, framhåller generalen. Vi var redan fångade i fällan.

Kungen uppges ha varit djupt skakad av alla rapporter som talat om att betydande ryska truppenheter var i rask anmarsch mot Dnjepr. Gång på gång brydde han sig över det öde som kunde vänta honom ifall han föll i ryssarnas händer.

Hemskast av allt tycktes det honom ifall han skulle tvingas paradera som fånge genom Moskvas gator och därefter bli utställd naken på torget i Kreml till allmänt begabbande.

Det var inför den troliga utsikten han till sist beslöt sig för att överge armén och fly.

Skannat med CamScanner

EN MOT TRE STÄLLDES DE — OCH SÅ GICK DET SOM DET GICK

PEREVOLOTJNA (Svenska Äventyr). Politiska och militära bedömare här vid floden Dnjepr anser att kapitulationen i dag vid Perevolotjna är den logiska följden av slaget vid Poltava. Men Poltava i sin tur är bara frukten av ett fälttåg, som blivit allt mer vanvettigt ju längre det pågått.

Det var för två år sedan som Karl XII beslöt sig för att direkt tåga mot ryssarna, slå tsaren i ett avgörande slag och därmed förmå Ryssland till en fred på svenska villkor.

Under detta fälttåg skulle den karolinska armén försörja sig på det vanliga sättet, dvs man skulle med vapnens hjälp tvinga den trakt där man marscherade att svara för proviant och fourage.

I sin iver att få kontakt med tsaren och dennes armé lät sig svenske kungen lockas allt djupare in i okända trakter samtidigt som man förlorade förbindelsen bakåt. Målet Moskva måste man överge hösten 1708. I stället framtvingade försörjningsläget en marsch längre in i Ukraina. Samtidigt ockuperades den ena svenska östersjöprovinsen efter den andra uppe i norr av ryska styrkor.

Vintern 1709 utarmade den karolinska armén till bristningsgränsen. Tusentals soldater frös eller hungrade ihjäl. Förstärkningar hemifrån var inte längre möjliga. I själva verket hade man i Stockholm inte någon som helst aning om var kungen befann sig med sina soldater.

Våren 1709 slickade karolinerna sina sår i ett kringspritt läger i trakten av den rysk-polska fästningsstaden Poltava. På kungens order började man belägra staden, tydligen mest i mening att sysselsätta trupperna. Staden Poltava hade under inga omständigheter någon militär eller politisk betydelse.

Samtidigt hade kungen legat i underhandlingar med nya bundsförvanter. På den vägen hade man nått kontakt med såväl kosacker som tatarer och zaporoger som sett sin chans att göra uppror mot ryske tsaren och vinna självständighet. Också med turkarna hade vissa förhandlingar förts.

Under tiden ryckte den ryska armén allt närmare Poltava och tog sig snart fram till ett befäst läger någon halvmil från svenskarnas högkvarter. Efter en rad skärmytslingar i juni månad beordrade Karl XII batalj.

Att han var underlägsen ryssarna i styrka — en mot tre ställdes — bekymrade honom inte. Svenske kungen lev-

Skannat med CamScanner

de alltjämt i den uppfattningen att en karolin var allt vad som behövdes för att jaga tio ryssar på flykten.

Här var det naturligtvis segern vid Narva som spökade på ett orealistiskt sätt — Narva år 1700, då han själv lett en underlägsen karolinsk styrka mot ryske tsaren och formligen sopat undan fienden. Men den gången hade de ryska soldaterna varit otränade amatörer, som mött karolinska yrkessoldater. Nu hade nio år gått sedan dess och ryssarna lärt av läxan.

Och så gick det som det gick vid Poltava. Karolinerna marscherade upp till anfall (inte ledda av kungen, som sårats i foten några dagar tidigare utan av general Rehnsköld) och stångade huvudet blodigt mot en vägg av mördande eld. Från fyra på morgonen till tio på förmiddagen varade bataljen. Då var karolinerna överflyglade på alla håll och kanter. Reträtten skedde under kaos.

Hela tiden hade kung Karl följt striden mitt uppe i bataljen, skyddad av en skara drabanter och dragoner. Han låg på en hästanspänd bår med dragen värja och med den skadade foten i ett blodigt förband.

En kanonkula skadade emellertid båren så småningom och de båda bårhästarna sköts ihjäl. Det var just då dags för den kaotiska finalen och i det läget fick kungen tag i en ridhäst, lät sig lyftas i sadeln och svingade värjan i luften. Att de flesta karoliner befann sig på vild flykt tycktes inte bekymra hjälten nämnvärt.

Kungen ropade att nu när han satt till häst och kunde rida var han åter i stånd att strida!

Han kommenderade fram sitt kavalleri och gav alla infanterister order om attack!

— Framåt, framåt! skrek han som en besatt.

Det var knappt någon som lyssnade på den vrålande blåkappan. Till slut insåg han själv galenskapen. Han satt stilla i sadeln några korta ögonblick och fångade med blicken in de spillror som ännu höll stånd och slogs mot fienden.

Sedan vände han hästen och skrittade bort från slagfältet. Han lade samtidigt upp den blesserade foten på sadelknappen och lät det blodiga bandaget släpa efter marken.

Ryssarna var så häpna över den fullständiga segern att de i förstone inte kom sig för att förfölja den slagne kungen.

Skannat med CamScanner

Poltava i dag . . . en minnessten

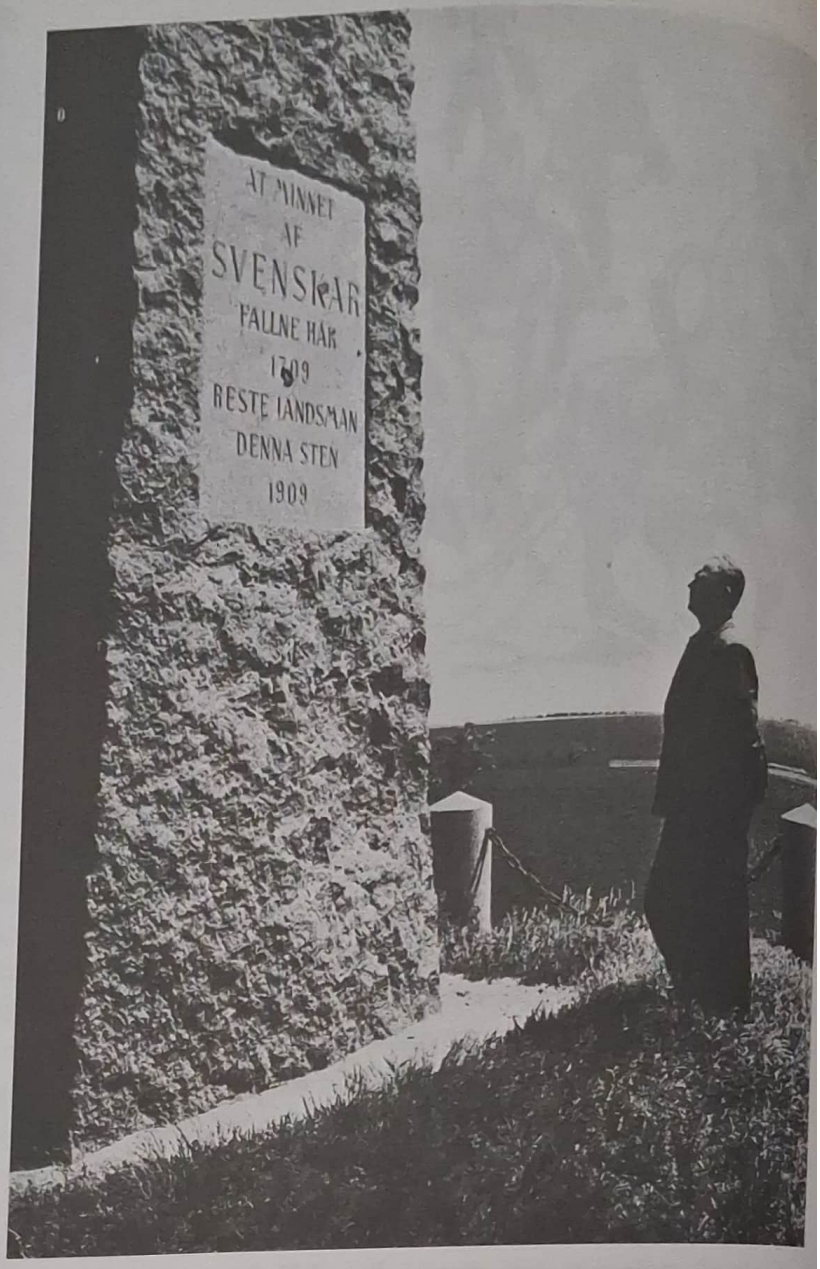

Det forna slagfältet utanför det befästa gränsfästet Poltava — en stad med ringmur som Visby ungefär — var en ödslig stäpp, där floden Vorskla skar sina raviner och stup. I dag är slagfältet förvandlat till en oändlig jordbruksslätt, där ett ryskt gigantiskt monument erinrar om den avgörande ryska segern och en blygsammare svensk sten — se bilden — berättar om stupade karoliner. I svenska historieböcker ser man ofta antalet stupade vid detta slag angivet till sex tusen. Den räkningen går inte ihop med de styrkebesked som gavs före slaget och förteckningen över alla de som några dar senare kapitulerade. Tre tusen stupade karoliner är det mer realistiskt att räkna med och ungefär lika många sårade. Poltava är ett allmänt begrepp för det ryska folket. Men i Sverige håller det på att glömmas bort bland yngre generationer. Så när Soljenitsyn skriver i "Gulagarkipelagen" att "Poltava blev Sveriges lycka" är det få av det unga Sverige som förstår vad han menar, d v s att Sverige genom att förlora sitt stormaktsvälde kunde gå en lugnare utveckling till mötes.

Skannat med CamScanner

1709
1716

Den fantastiska historien om karolinen Rolands flykt – aldrig brödlös eller rådlös

Skannat med CamScanner

År 1709 kapitulerade Karl XII:s karolinska armé vid floden Dnjepr långt nere i Ukraina sedan den blivit kringränd av överlägsna ryska styrkor. Medan kungen själv flydde för livet mot Turkiet fördes spillrorna av hans armé som fångar in i Ryssland. Sammanlagt rörde det sig om 16 000 man, varav 1 000 var officerare och 14 000 meniga soldater.

Om soldaternas öden vet man inte stort mer än att de användes som illa underhållna arbetare på olika platser i Ryssland. Fem tusen man kommenderades t ex att bygga tsarens nya stad Petersburg (nuvarande Leningrad) och där dog de så gott som alla efter svåra umbäranden och strapatser. Tusentals stupade också under slavarbete i saltgruvor. Av soldaterna var det bara några hundratal som kom undan fångenskapen med livet.

Officerarna däremot kan man följa bättre. De rullfördes genom ett särskilt svenskt fångkansli i Moskva (så gott det nu gick). Inte heller var de analfabeter som de allra flesta soldaterna. De skrev flitigt brev hem (om inte annat för att ordna med växlar och kontanter). Många fördrev också tiden med att föra dagbok, där de noterade vad som hände dem och andra under fångenskapen.

Officerarna fördes i första hand till Moskva, där de tvingades marschera i ett triumftåg, som tsaren arrangerade till sin egen ära och karolinernas skam. I olika hopar transporterades de sedan till städer öster om Moskva. Många hamnade långt borta i Sibirien. Först efter tolv, tretton år var fångenskapens tid slut.

Alla dessa officerare bestods med fri bostad. Men det dagliga uppehället måste de själva tjäna ihop till. En hel del karoliner slog sig på lönnbränning eller något hantverk, andra lyckades få arbete som informatorer i ryska familjer, ett fåtal gick i tsarens tjänst och deltog i rekognosceringar långt bort mot gränsen till Kina. Men andra åter försjönk i sysslolös väntan på ingenting, blev apatiska och slogs ut i det nya samhälle där de levde.

Samtidigt gick en religiös väckelse fram. Massor av karolinska officerare som i åratal bränt och skövlat och avrättat oskyldig civilbefolkning på kungens order (kungen = Guds ställföreträdare på jorden) drabbades av ångest för sina synder och blev fromhetsivrare av den typ pietismen propagerade för.

Teckningen på nästa sida: Tusentals av de karoliner som kapitulerat till ryssarna vid Perevolotjna (dagarna efter slaget vid Poltava) tvingades något halvår senare marschera genom Moskvas gator i tsarens triumftåg. Karolinerna avhånades förstås på många olika sätt. Innan Karl XII flydde från Perevolotjna och satte sig i säkerhet i Turkiet hade han yttrat vissa farhågor om att ifall han togs till fånga skulle ryssarna ställa ut honom till allmänt begabbande i en bur i Moskva. Det är inte alls otroligt att så också skett ifall ryssarna lyckats lägga vantarna på honom. Men svenskarna var inte mycket sämre de i konsten att behandla krigsfångar på ett förödmjukande sätt. Råheten fanns i stort mått på båda sidor.

Skannat med CamScanner

Skannat med CamScanner

Hos många lekte ständigt tanken på flykt, och flyktförsök gjordes men de misslyckades oftast. En av dem som verkligen lyckades fly ur fångenskapen var den unge löjtnanten Roland, en förvånansvärt gladlynt person som inga motigheter kunde slå ned humöret på. Här är berättelsen om honom såsom den går att dokumentera i olika källor.

FOTNOT: De ryska krigsfångarna i Sverige fick ungefär samma behandling som de svenska fångarna i Ryssland. Vad Roland angår skrev han själv ner sina minnen. Denna handskrift, som har titeln "Majoren och riddaren Carl von Rolands biographie", finns alltjämt bevarad och publicerades i en avskrift år 1914. Utgåvan är mycket sällsynt.

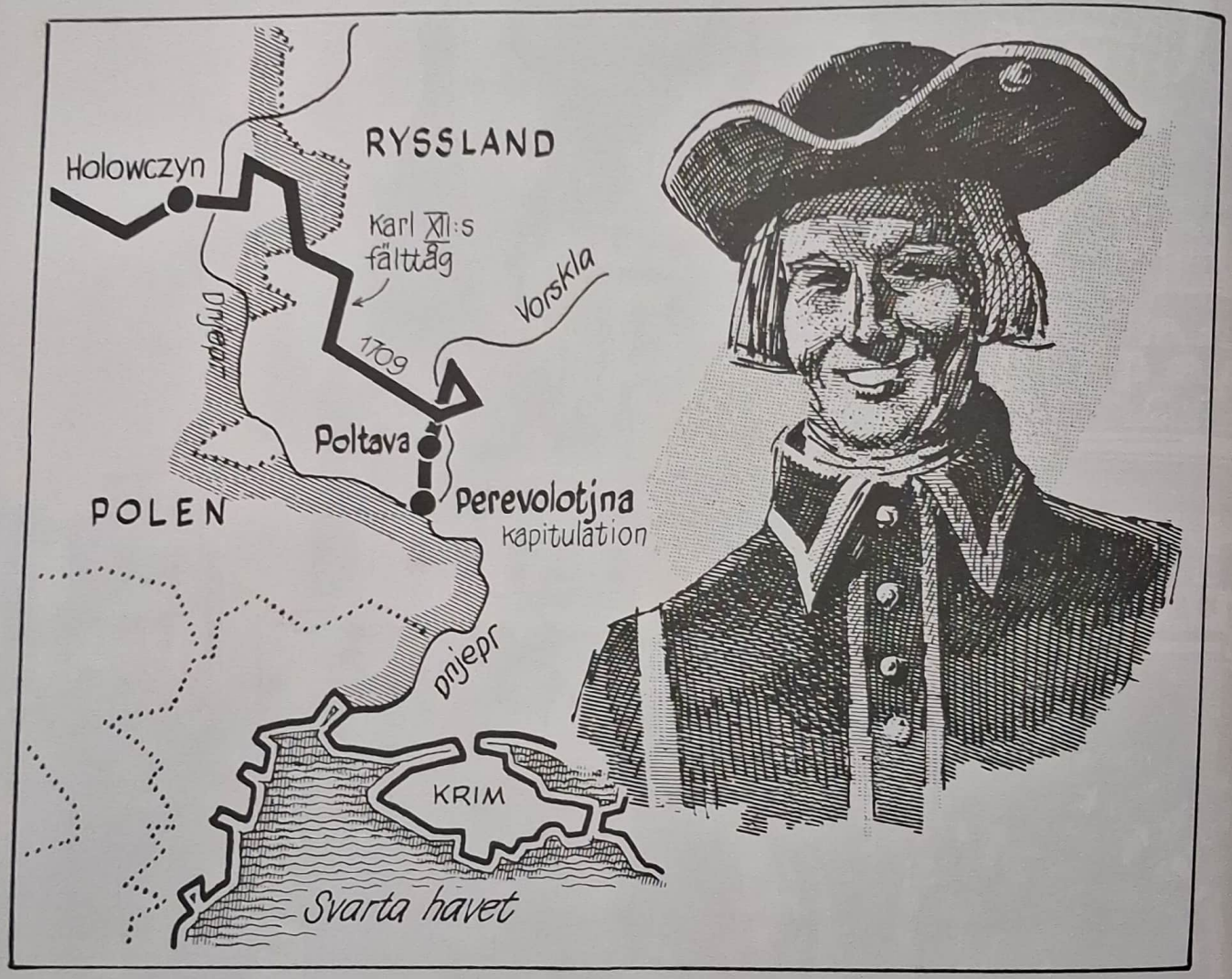

1600 fångar i råttfälla

Sommaren 1709, tre dagar efter slaget vid Poltava, kapitulerar hela den karolinska armén till ryssarna sedan den gjort en vettlös marsch ner mot floden Dnjepr och den lilla byn Perevolotjna. I denna råttfälla blir 16 000 man fångar, bland dem den 25-årige löjtnanten Carl Roland, son till en välbärgad köpman i Stockholm. Fem år tidigare hade han gått ut i kriget som menig soldat och raskt avancerat i graderna. Orädd men alltid taktisk, munvig men ingen baktalare, fräck och förslagen som få — så beskrivs han av kamraterna.

Skannat med CamScanner

Hur man alltid får rätt

Tillsammans med ett hundratal andra officerare interneras Roland i staden Galitsch, 50 mil nordost om Moskva, nära Sibirien. Redan under fångmarschen lär sig Roland bästa sättet att umgås med ryssarna. Han gör nämligen en viktig upptäckt: den som klagar först hos den ryska överheten får alltid rätt! I Galitsch inkvarteras han hos en borgare och efter flera skärmytslingar med stadens ståthållare blir han dennes vän. Men vänskapen tar raskt slut då ståthållaren avslöjar Roland som hjärnan bakom ett stort upplagt flyktförsök.

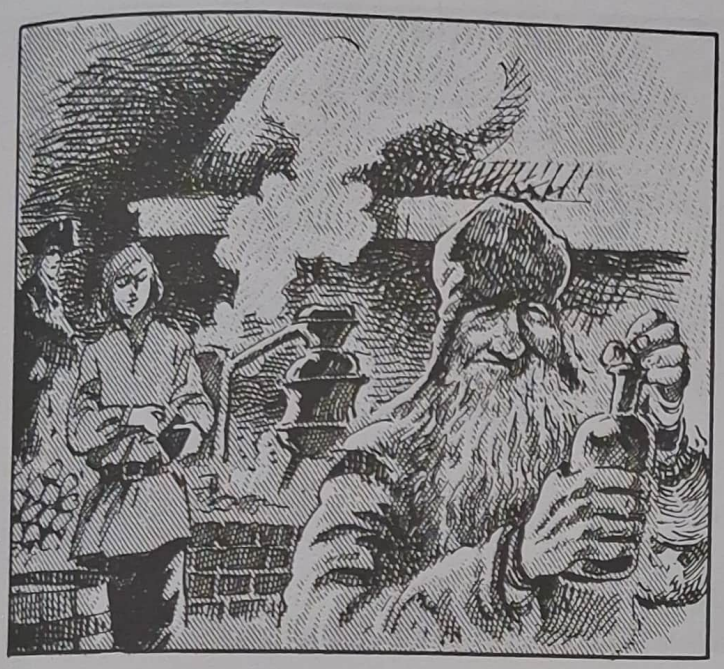

Fången med födgeniet

I nära fem år stannar Roland i staden Galitsch som krigsfånge. Ståthållarna växlar men Roland förblir alltid densamme: fången med födgeniet. Han skaffar sig ett startkapital genom lönnbränning och börjar sedan göra affärer av alla de slag. Snart sitter han i eget hus, där han bedriver en framgångsrik avel *"af allehanda små kreatur, dem jag med ringa penning underhålla kunde"*. Han är aldrig rådlös och har alltid en sagolik förklaring så snart han åker fast för olovliga ting (t ex innehav av vapen och häst eller innehav av tobakslager). En mer munvig demagog har ryssarna i denna trakt aldrig mött.

Jagas av hemliga polisen

Ständigt arbetar Roland på olika flyktplaner och våren 1714 lyckas han också sätta i scen en intrig som totalt lurar de ryska fångvaktarna. Roland tar sig nu först till Moskva, där han uppträder under en mängd olika förklädnader. Hans främsta kupp här: förklädd till rysk fältskär tar han sig in till fyra hårdbevakade svenska officerare i deras fängelsehåla och förser dem med såväl proviant som pengar och skrivdon. Hans fräckhet skördar ständigt nya lagrar men den hemliga ryska polisen är honom nu på spåren.

Skannat med CamScanner

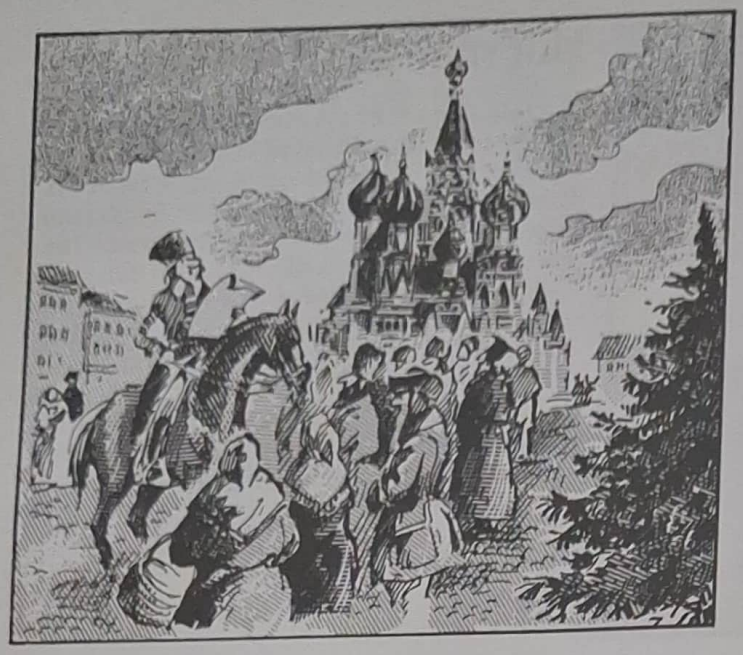

Skaffar vändbar rock

Medan ryska härolder rider runt Moskvas gator och "trummar" efter den flyende Roland sitter denne "dag och natt" hos en skräddare och bevakar mäster som syr två specialrockar åt karolinen. Rockarna är vändbara. På några sekunder kan Roland förvandla sig från rik ryss i sobelpäls till fattig ukrainsk bonde. Försedd med denna garderob bryter Roland upp från Moskva för att ta sig ur landet via Arkangelsk vid Vita havet i norr. Han har inget pass men bluffar sig fram på känt manér och under växlande identiteter.

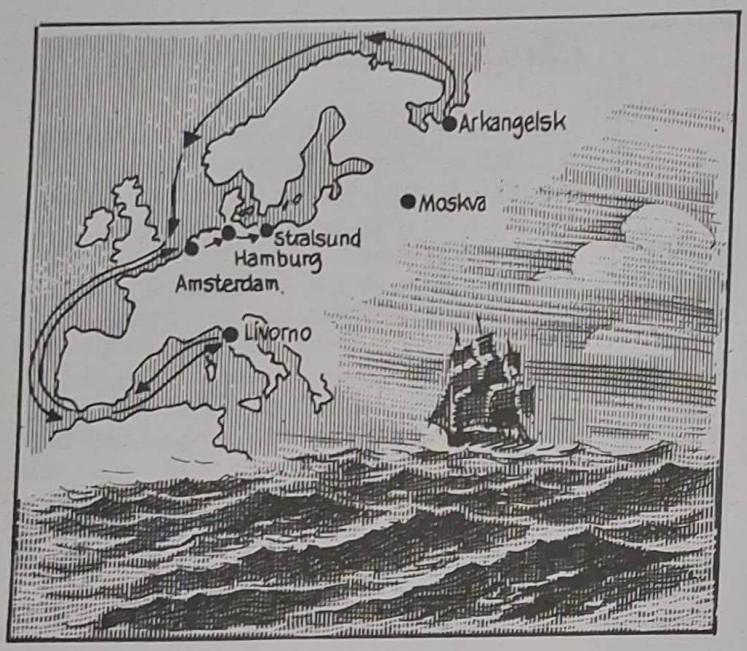

Hamnar i Hamburg

I Arkangelsk mutar Roland en engelsk kapten att ta honom ombord på sitt handelsskepp och efter en genial kupp mot den ryska kommendanten seglar skeppet i väg med den flyende. Efter en svår seglats i tre månader når båten sin destination: Livorno i Italien. Ett nytt skepp till Amsterdam, därpå landvägen till Hamburg. Nu är den hemliga danska polisen honom på spåren. Ytterligare några smarta kupper och efter ett och ett halvt års "echapperande" anländer Roland till svenska Stralsund.

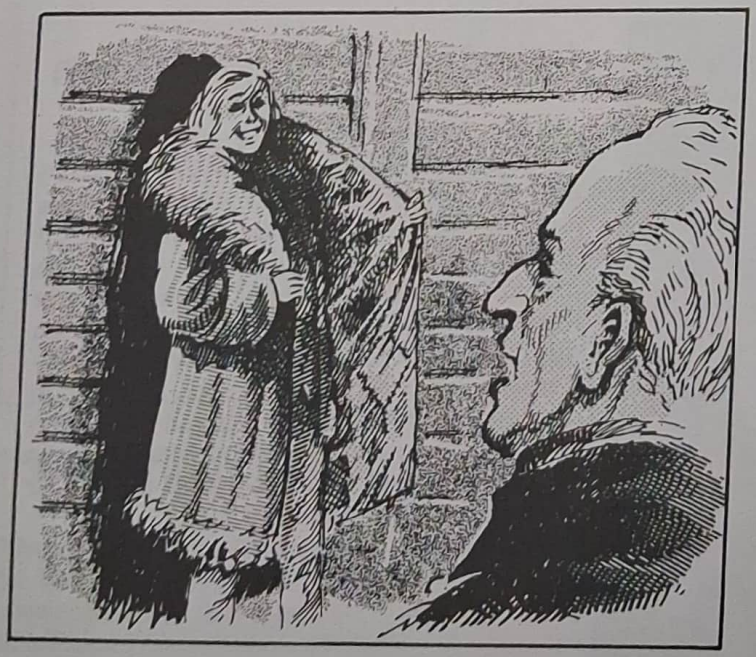

Såras och flyr igen

Till Stralsund har då bara några veckor tidigare Karl XII nått efter sin berömda ritt från Turkiet. Han kallar till sig Roland, som får roa kungen med att i detalj berätta om sin långa flykt och genom att demonstrera sina "förvandlingsrockar". Roland utnämns till kapten, och på hösten samma år deltar han i striderna på ön Rügen. Han såras svårt men lyckas ta sig till fastlandet. Nu börjar en ny flykt för honom — mitt i ockuperat land. Under nya förklädnader tar han sig till Amsterdam, där han våren 1716 går ombord på ett skepp som är destinerat till Göteborg.

Skannat med CamScanner

Krigsfånge i Norge!

Äntligen ska väl nu Roland vara återbördad till fosterlandet, som han bröt upp från tolv år tidigare. Men nej! På västkusten rasar just vid denna tid kaperiet som värst, och när Rolands skepp ligger på kryss utanför Marstrand prejas det av en dansk örlogsman, som tar skeppet som pris och seglar det till trakten av Moss i Norge. På nytt blir Roland krigsfånge. Han förs nu ombord på ett krigsskepp som kommenderas av den danske sjöhjälten Tordenskiold — "en överdådig sälle" — och hamnar i sinom tid i Köpenhamn.

Bluffar vakterna

I två månader vistas Roland som krigsfånge i Köpenhamn, men eftersom alla fängelser redan är överfulla av svenska krigsfångar lyckas Roland bli inkvarterad hos en borgare. Han måste emellertid anmäla sig "på Holmen" varje dag. En dag förklär sig Roland till rysk storman (Ryssland och Danmark är bundsförvanter och flera ryska skepp ligger på Köpenhamns redd). Han spelar berusad och bluffar sig förbi den danska vaktstyrka som kollar hamnen. Men vilket skepp ska han nu lyckliggöra?

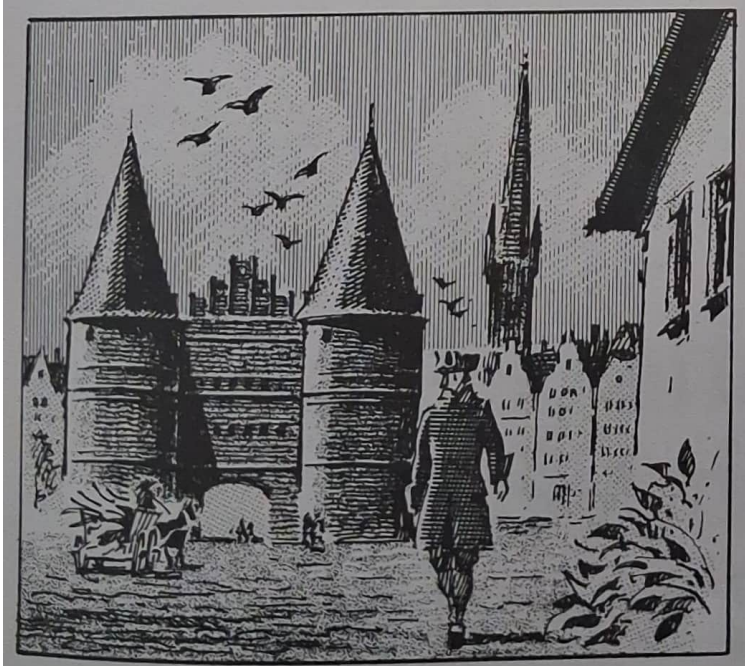

Lurar dansk skeppare

Roland har redan i förväg arbetat ut en listig plan. Han begriper att man kommer att leta efter honom på alla utländska skepp så snart hans flykt upptäckts. Därför går han ombord på ett danskt handelsskepp, uppger sig vara köpman från Hamburg och övertygar den danske kaptenen att de tillsammans gjort upp om färdbiljett på en krog några dagar tidigare. Dansken går på denna bluff och skeppet seglar iväg — till frihamnen Lübeck. Här är Roland tills vidare i säkerhet. Efter en tid tar han sig sjövägen till Danzig och därifrån på ett skotskt skepp till Dalarö.

Skannat med CamScanner

Äntligen hemma

I november 1716 är Roland hemma i Stockholm igen och ett av de mest säregna karolinska äventyren kan läggas till handlingarna. År 1720 blev Roland adlad och utnämnd till kommendant på Skenäs skans vid Bråviken samtidigt som han fick fullmakt som major. Här blev han kvar i över fyrtio år, fram till sin död år 1761. På den officiella svenska historieskrivningen från karolinertiden såg han med undran. Den stämde illa med hans egna erfarenheter, som så här långt efteråt kan te sig som stoff till en äventyrsserie i TV.

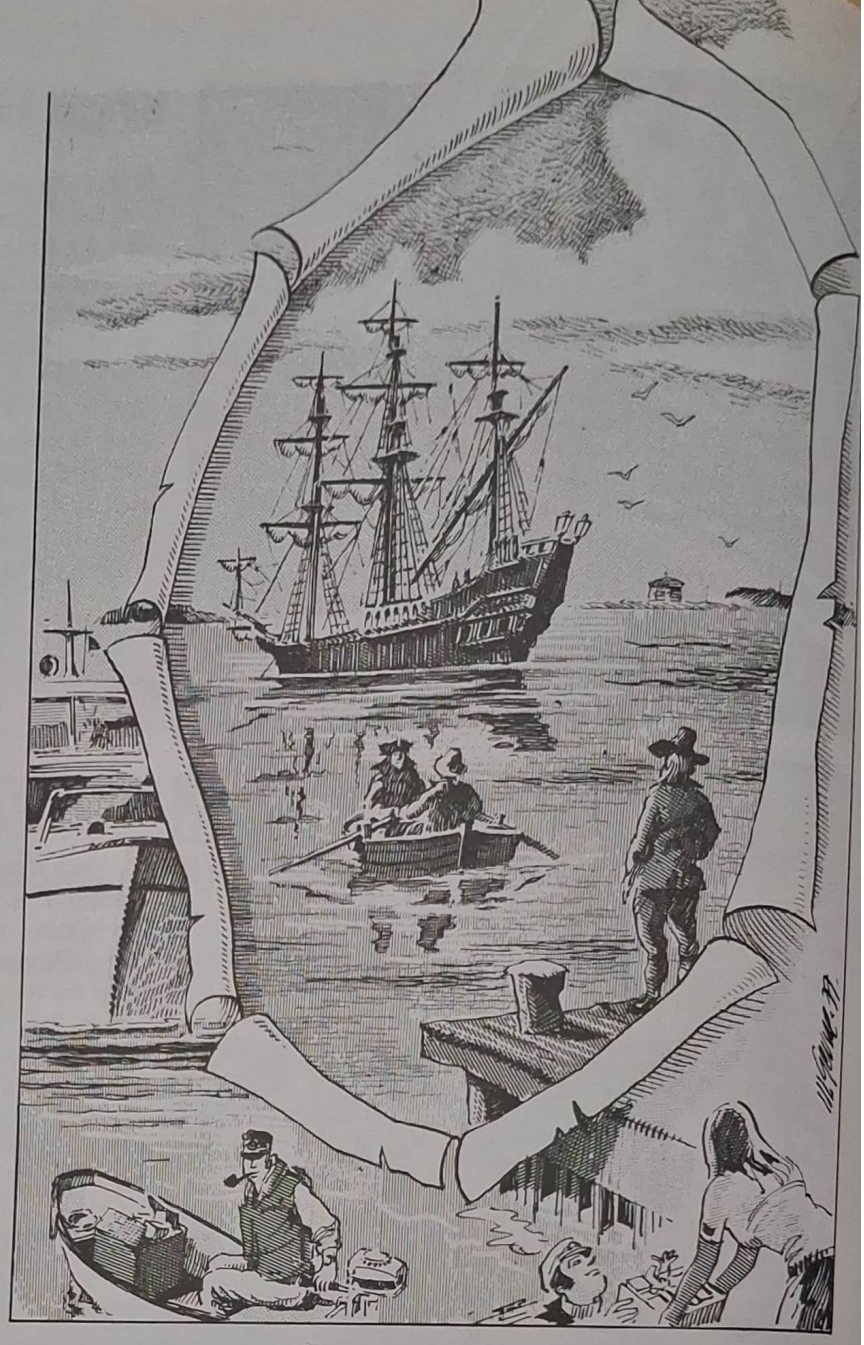

Skannat med CamScanner

1710

”Guds straffdom” över Sverige: Pesten dödade halva Stockholm

Skannat med CamScanner

I juni månad år 1710 anlände ett skepp från Livland på andra sidan Östersjön till Dalarö i Stockholms skärgård. Skutan anmodades ankra upp och ligga i karantän i fyrtio dagar. Det kom från pestdrabbade trakter och Sverige försökte skydda sig så gott det gick för den hemska farsoten.

Efter någon vecka fann skepparen ombord tiden lång och en natt satte han sig över karantänbestämmelserna och rodde iland. Han tog in på Erstaviks krog, ett stycke utanför Stockholms sydöstra tullar. Plötsligt insjuknade han och dog — och värdshusvärden (som fick dåligt samvete för att han inte granskat skepparens pass bättre) mutade en präst till en begravning i tysthet.

I väntan på salig jordafärd satte man in liket i en vedbod och värdshusvärden hoppades att allt nu skulle klaras upp till det bästa.

Men nu var ingenting menat att bli uppklarat till det bästa i denna affär. Den döde skepparen bar i verkligheten med sig pesten till Stockholm. Och vilsna råttor och ivriga loppor stod redan till tjänst att föra den vidare.

Så började pesten i Sverige år 1710. Och om den kan berättas, att från Asien var den kommen och ut över Europa hade den gått.

Från Asien, från de bruna råttornas högkvarter och deras pestreservoar. Det var inte bara människornas krig denna tid handlade om. Det var också råttornas krig och fälttåg. De bruna råttorna från Asien krävde livsrum och anföll de svarta råttorna i väster och nordväst.

Överallt där de bruna råttorna drog fram besegrade de den svarta råttan och samtidigt spred de och deras loppor sin pest till nya råttor och nya loppor — och i takt med dessa segrar fick människorna sin beskärda del.

Sådan var farsotens gång: så snart en pestråtta lade sig ner och dog hoppade det döda djurets loppor av från värdkroppen för att söka nya varelser att suga blod på. Hade en människa sin väg förbi fick hon omärkligt en objuden gäst. Ett bett från loppan och farsotens smitta fanns därmed hos människan, vars andra loppor — och löss för all del också — raskt blev nya smittospridare.

Så gick kretsloppet vidare i allt större bukter och de marscherande arméerna med sina råttrika sädesforor, de seglande skeppen med sina olika varor till främmande

Skannat med CamScanner

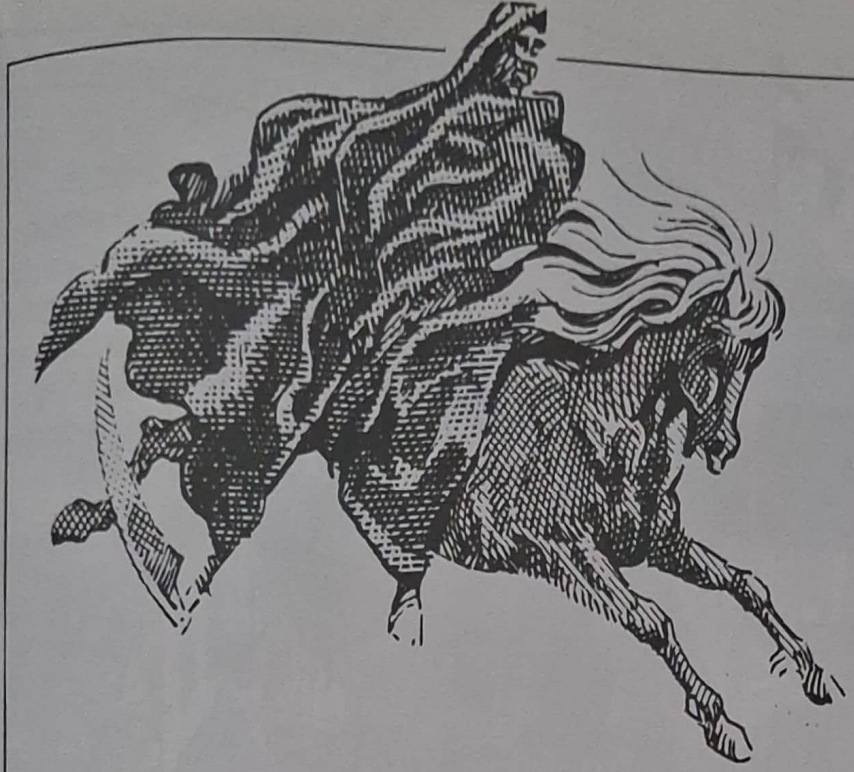

Pesten omtalas redan i gamla testamentet. Den häftigaste pestepidemi som härjat Europa inträffade kring 1350. Det var "digerdöden", som anses ha skördat 25 miljoner offer. Pesten förekommer oftast som böldpest. Sjukdomsförloppet: hög feber, yrsel, ångest. Patienten är ofta våldsam. Ömmande bölder slår upp under armarna och i ljumskarna, ibland vid käkarna och i nacken. Dödligheten varierar mellan 30 och 90 procent. En variant är lungpest, där dödligheten är hundra procent. När pesten drog fram över Europa i början av 1700-talet förekom både böldpest och lungpest. Pestepidemier har förekommit lokalt i Asien in till våra dagar. Under andra världskriget startade japanerna en epidemi i Kina genom att sprida pestinfekterade loppor.

länder och de många internationella resenärerna såg till att pesten spreds allt snabbare och snabbare till Europas alla hörn.

Men om råttorna och loppornas roll i detta dödens spel hade människorna ingen aning. Råttor och loppor ingick i deras vardag och det kunde inte vara något särskilt med dem. Och när apokalypsens fyra ryttare sprängde fram över alla gränser med krig, hungersnöd, pest och död i sitt följe, tog folket alltsammans som en Guds straffdom.

Pesten var sänd av Gud. Det var ett av Guds tillvägagångssätt att hämnas på människorna för att de inte följde hans givna bud utan framhärdade i synd.

Och sådan var Guds vilja i denna blomstertid vid Erstaviks krog, att en av den döde skepparens pestloppor rätt vad det var hoppade upp i kjorteln på en piga, då gubben stod lik i vedboden och den arma kvinnan var upptagen av att plocka stickor där inne.

En annan pestloppa fann en ny värd i form av en snokande råtta, som en stund senare återvände till sitt bo där hon nyligen fött en kull kryllande ungar.

Pigan slutade samma dag sin tjänst och reste till sin hemvist i ett uselt kyffe ute vid Ladugårdsgärde i norra utkanten av Stockholm. Hon sammanbodde där med en avsigkommen skräddare, nämnd Arved Kavat.

Denna piga var dömd att bli det andra offret för pesten i konungariket Sverige. Och i hennes och skräddarens kvarter fann pesten sitt andra brohuvud för sina fortsatta attacker i Herrens namn.

Ingen kan säga något annat än att de loppor och råttor

Skannat med CamScanner

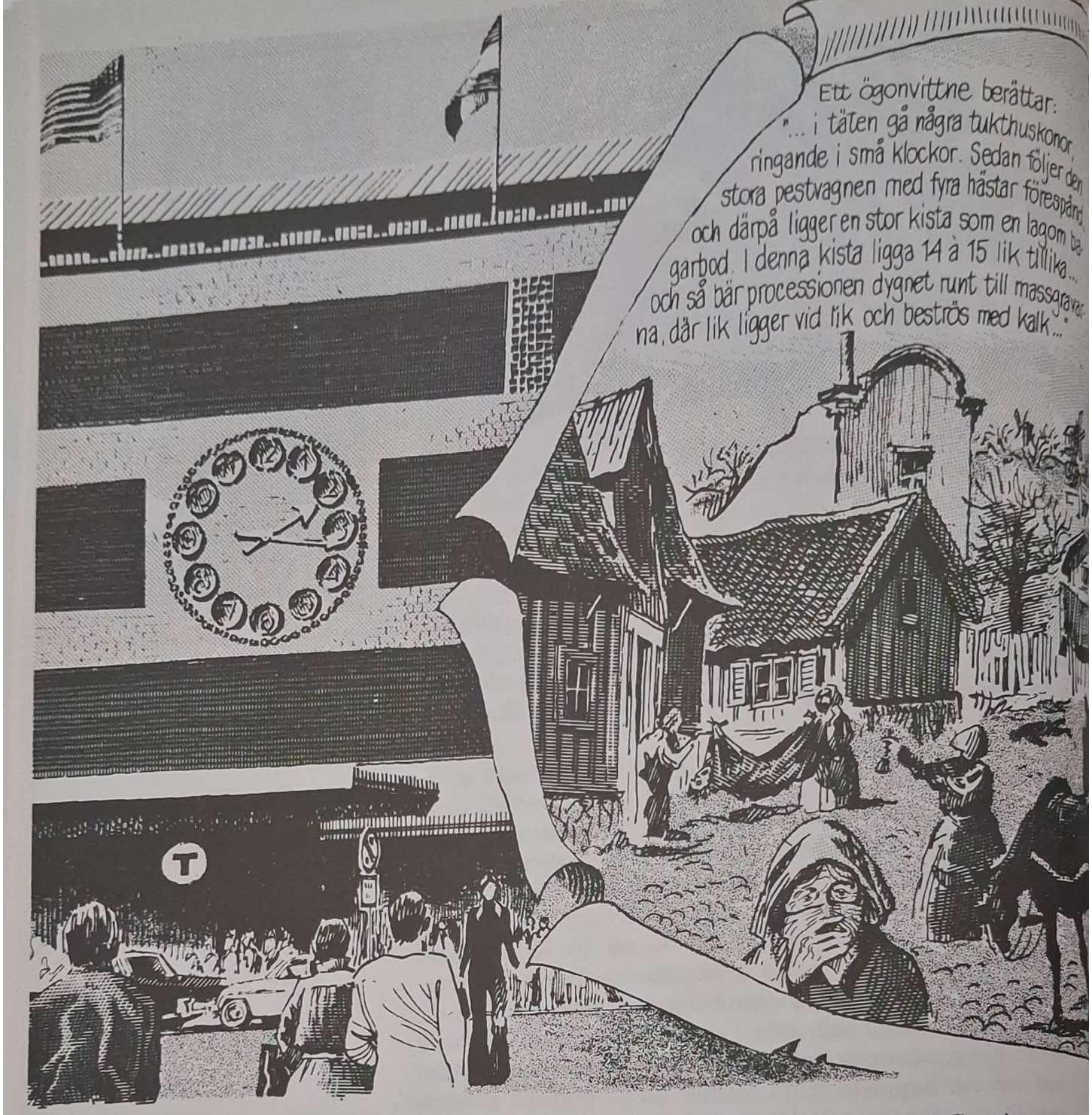

som hade att verkställa Guds straffdom mot Sverige — som en extra råge till Poltava! — gjorde sin sak slarvigt. Innan året var slut hade över tjugotusen människor dödats av farsoten i enbart Stockholm. Det betydde att halva huvudstadens befolkning gick bort inom loppet av fyra månader!

Inget kunde hejda "Guds straffdom" — de bruna råttorna

Samtidigt spred sig pesten ut över landet.

Bohuslän, Dalsland och Värmland måste Vår Herre sett med mildhet till. Där undgick man nämligen påhälsning av sjukdomen så gott som helt och hållet — och det gällde också vissa delar av Norrland.

Men hela landet i övrigt härjades av farsoten. Småstäder förlorade alla sina borgare. Byar och gårdar ödelades. När straffdomen drog vidare till andra länder — Danmark till

Skannat med CamScanner

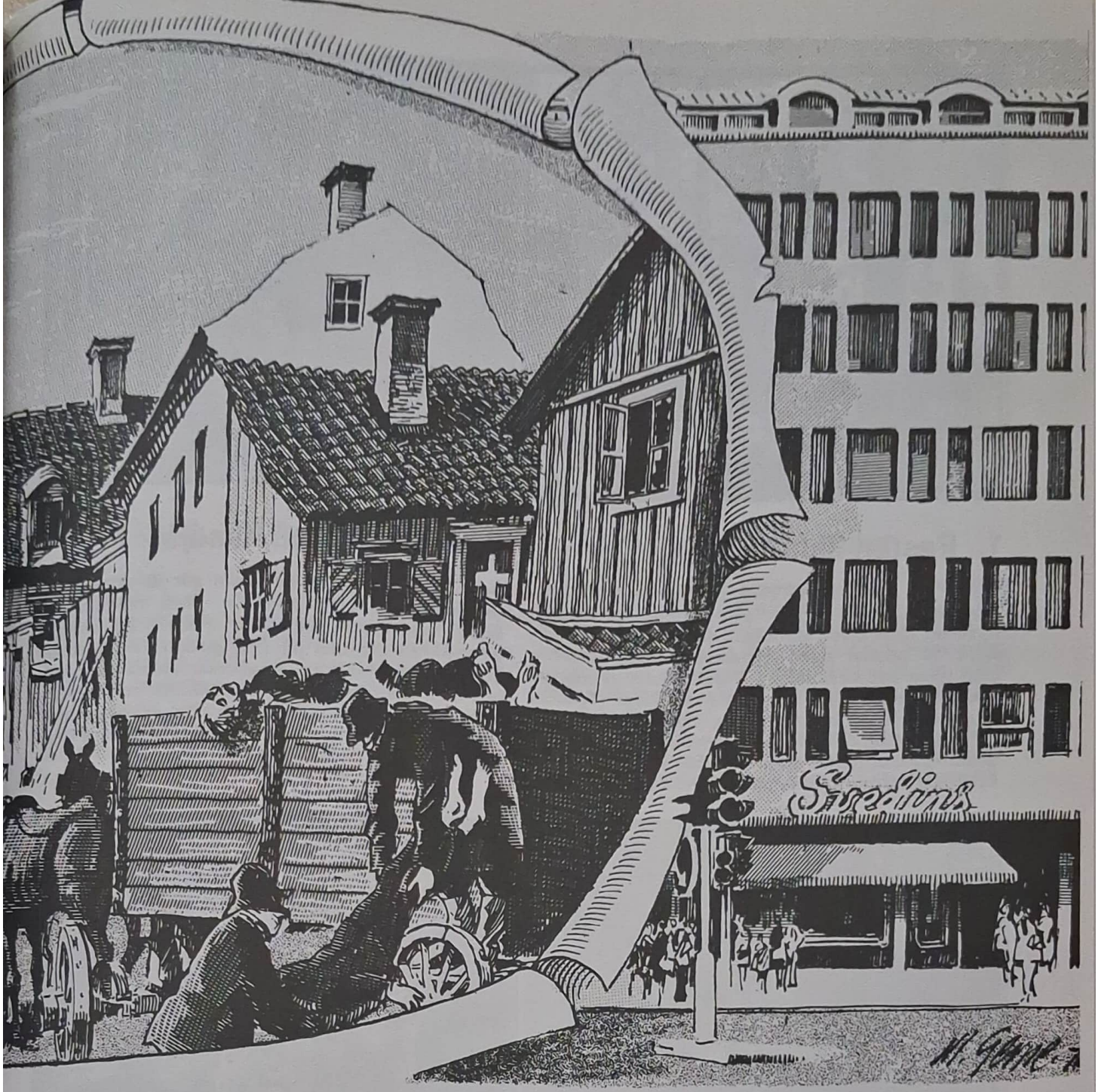

exempel — hade Sveriges befolkning skattats på över hundra tusen själar. Och då skrev man år 1711.

Vad var alla offren från de karolinska slagfälten ute i Europa mot detta. Vid Poltava, den stora förödelsens hemska slakt 1709, hade tre tusen karoliner stupat. Det var ungefär lika många döda som prästerna i Stockholm hade att bokföra som bortryckta av pesten under två oktoberveckor ett år senare.

Om hur pesten, Guds straffdom på jorden, verkställd av de fyra ryttarna från Johannes Uppenbarelse i Den Heliga Skrift och deras armé av råttor och loppor, drabbade Sveriges land och hur svenskarna och deras hövdingar tog upp kampen mot den, handlar denna rapport från forna tider.

Skannat med CamScanner

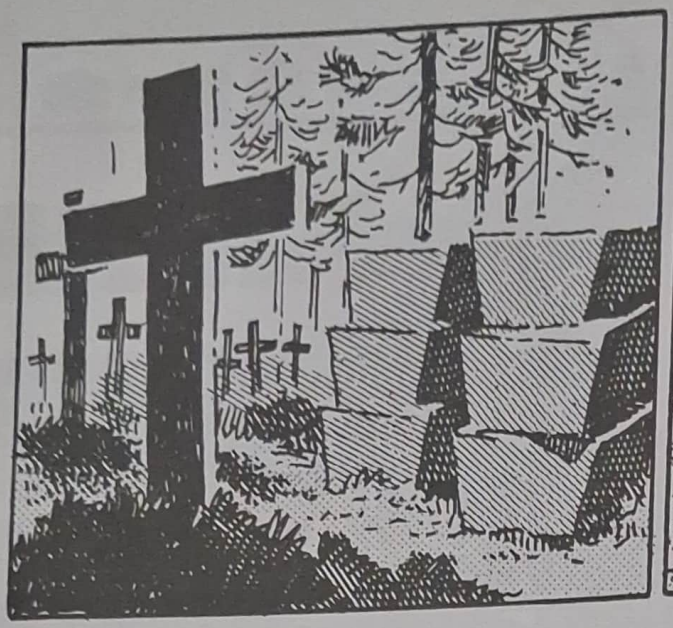

1. Pesten flammar upp

Under juli och augusti 1710 flammar pesten upp i Stockholm. Trots att den tidens medicinalstyrelse, Collegium Medicum, förstår att det verkligen är pesten som hemsöker staden, försöker man tysta ner hela saken. Först i slutet av augusti erkänner man öppet att "Guds straffdom" drabbat Sverige och börjar undersöka vad man kan göra för att hejda den hemska farsoten. Kistor med pestdöda människor staplas redan på varandra på kyrkogårdarna i väntan på begravning.

2. Klappjakt på husdjur

Det första Collegium Medicum gör är att utse en särskild pestdoktor, som får flera medhjälpare bland veterinärer och "barberare". Ett särskilt pestsjukhus inrättas på Djurgården. Varje stockholmare anmodas att omgående avliva sina svin och man anställer klappjakt på kattor och hundar, som saklöst dödas som misstänkta smittospridare. Hunden är i själva verket oskyldig. Råttornas pestloppor går inte på hunden.

3. Vitt kors på porten

Hösten rycker an med ständigt nya dödsoffer och — nya förordningar. Nu kommer bestämmelsen att varje pestsmittat hus ska utmärkas med ett vitt kors, som målas på alla dess portar. Det är dödsstraff på att försöka utplåna sådana kors. Alla som bor i pestsmittade hus är förbjudna att lämna sina rum, vare sig de är sjuka eller inte. Ingen utom läkaren, prästen och likbäraren får släppas in i sådana hus.

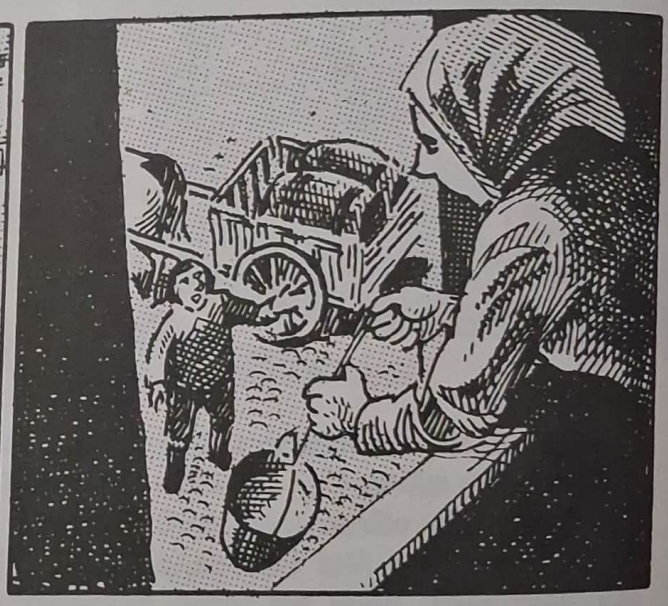

4. Matpengar i vattenhink

För att de isolerade ska kunna klara sin mathållning bestäms det att stadsvakten ska tjänstgöra som hantlangare för dem och svara för inköp av proviant. Utanför varje pestsmittat hus ställs en hink med vatten. Ner i den hinken får de isolerade slänga sina mynt för att betala beställda varor. Mynten anses därmed "renade". Dagarna i ända dånar begravningsklockorna och prästerna börjar redan klaga över att kyrkogårdarna inte längre har rum för de döda.

Skannat med CamScanner

5. Vit käpp, vit munkavle

I längden kan man inte isolera människorna i de pestsmittade husen — för snart finns det inte ett enda hus som inte har sitt vita kors. Då kommer bestämmelsen om att människor i pestsmittade hus har tillstånd att gå ut på gator och torg om de förser sig med speciella varningsmärken. Manfolk ska ha en vit käpp i handen, kvinnor en vit munkavle. Men vad tjänar detta till när snart alla kommit i kontakt med farsoten. Ytterligare några veckor och varningsmärkenas saga är all.

6. Och likkärrorna rullar . . .

Vecka för vecka stiger pestens skörd i Stockholm. Man bygger stora pestvagnar som kan ta upp mot femton, tjugo lik åt gången. Snart rullar dessa likkärror genom gatorna dag och natt och hämtar upp de döda vid portarna. Pestgubbarna tas ut bland stadens fattigfolk och de dör som flugor. Men fattigt folk finns det gott om i Stockholm — alltjämt . . . De rika och mäktiga har för länge sedan flytt ut till landet, däribland hela kungafamiljen, regeringen, medlemmar av högsta läkarsocieteten.

7. Rakad hönsbak botemedel

Stadens "pestråd" arbetar dock energiskt med ständiga påbud om att hålla gatorna rena, att ordna med flammande bål på torgen, att röka de rum där pesten hälsat på. Man rekommenderar tobaksrökning som ett förebyggande medel. Och har man fått en pestböld kan man klara den ifall man tar en höna och rakar "dess arsle", beströr det med salt och sätter ändan mot bölden. På detta sätt dras det onda ut från människan, försäkras det. För att öka "draget" kan man öppna och sluta hönans näbb.

8. Pestdöda i lönngravar

Eftersom kyrkogårdarna inte längre räcker till för de döda inrättas flera pestkyrkogårdar i stadens utmarker, där massgravar öppnas. Prästerna förklarar dessa nya kyrkogårdar för "vigd jord" och försäkrar de dödas anhöriga att marken är lika helig som vilken kyrkogård som helst. Men många människor vägrar att låta sina kära döda ligga kvar där och gräver nattetid upp sina lik för att i hemlighet forsla dem till en riktig kyrkogård. Överallt försöker man ordna med lönngravar på detta vis.

Skannat med CamScanner

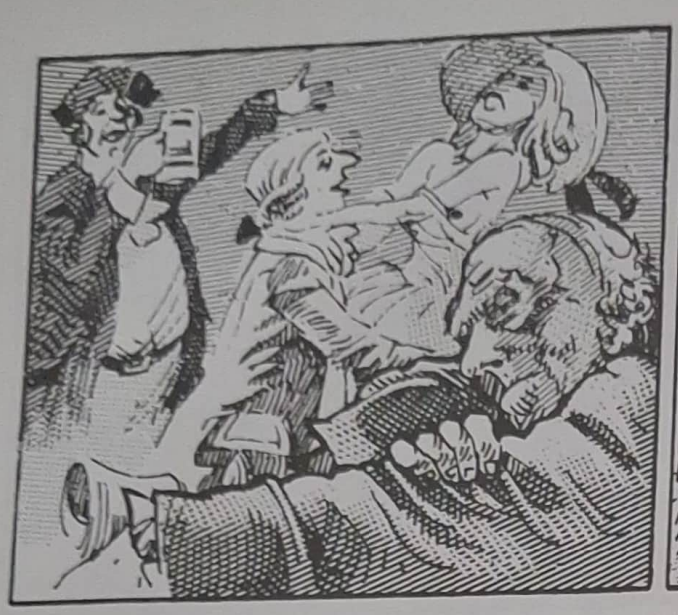

9. Desperata gravöl

När september och oktober gått har åtta tusen stockholmare avlidit i pestsjukan. Det är en femtedel av stadens befolkning och dödskurvan pekar bara uppåt. Stockholm förklaras "belägrad". Inga begravningståg får förekomma, inga kalas, inga spektakel, inga folksamlingar över huvud taget. Nattetid samlas man ändå till desperata gravöl. Och i takt med att husen blir allt mer öde ökar brottsligheten. En hemsk stämning av yttersta dagen sprider sig i alla läger.

10. "Huset öde . . . alla döda"

Hela hösten har ett "töcken" legat över Stockholm, "det var en farliger tung dimma". I december inträder en kyligare väderlek och farsoten klingar långsamt bort för att helt försvinna i början av februari. Nu inleds en husesyn för mantalsförteckningarna: "Stadens inre kvarter. Nr 28: Huset obebott, alla döda. Nr 30: Ett hus utdött. Nr 31: Invånarna flydda till landet. Nr 32: Obebott och öde . . ." Över 20 000 stockholmare, hälften av stadens befolkning, har tagits av pesten på fyra månader!

11. "Ogärningsmän, illdåd"

Ett ögonvittne berättar: "Den 13 januari vågade jag gå ner från Södermalm, där jag bott hela pestetiden, till staden. Där såg tomt och bedrövligt ut vart jag än kom. De bekanta som jag sökte voro antingen döda eller bortresta. Många hus och verkstäder stodo alldeles öde. Några voro utplundrade och fönsterna igenslagna av ogärningsmän, som då inte försummat sina illdåd. På Stortorget fann jag allenast tre personer. De uppfyllde mig med så många sorgliga berättelser att jag tillika med dem brast ut i tårar, och gråtandes gick jag hem igen . . ."

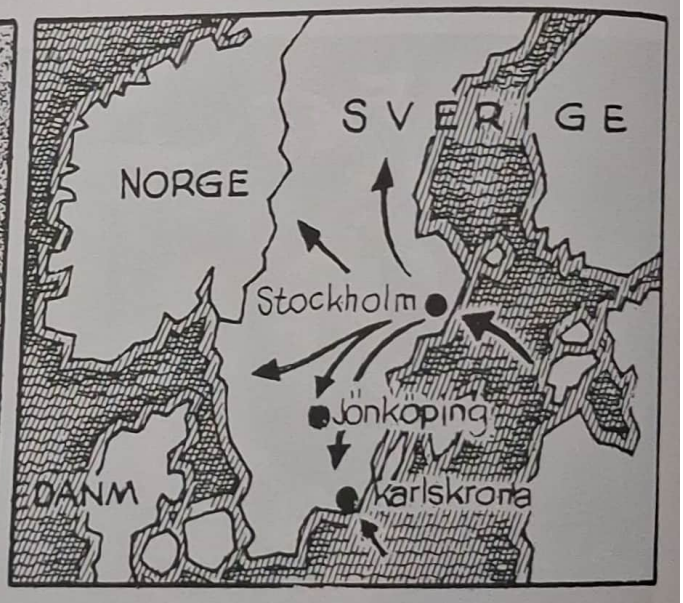

12. Pesten ut över landet

Under det år som nu följde, år 1711, spred sig pesten ut över landet. Den vältrade fram med skeppsråttor och råttor som följde sädesforor, den fördes vidare med smittades kläder, där loppor och löss ännu fanns kvar, och med sjuka resenärer, som smet förbi karantäner och avspärrningar. Stad efter stad, by efter by — överallt gjorde pesten sin påhälsning och skördade blint sina offer. I Norrköping tog pesten 2 500 offer, i Karlskorna 6 000, i Jönköping 1 000 och "i Skåne härjade farsoten elakare än på något annat håll". Först år 1713 ansågs Sverige fritt från pesten.

Skannat med CamScanner

1710

Slaget vid Helsingborg — den danska befrielsearmén besegras

Skannat med CamScanner

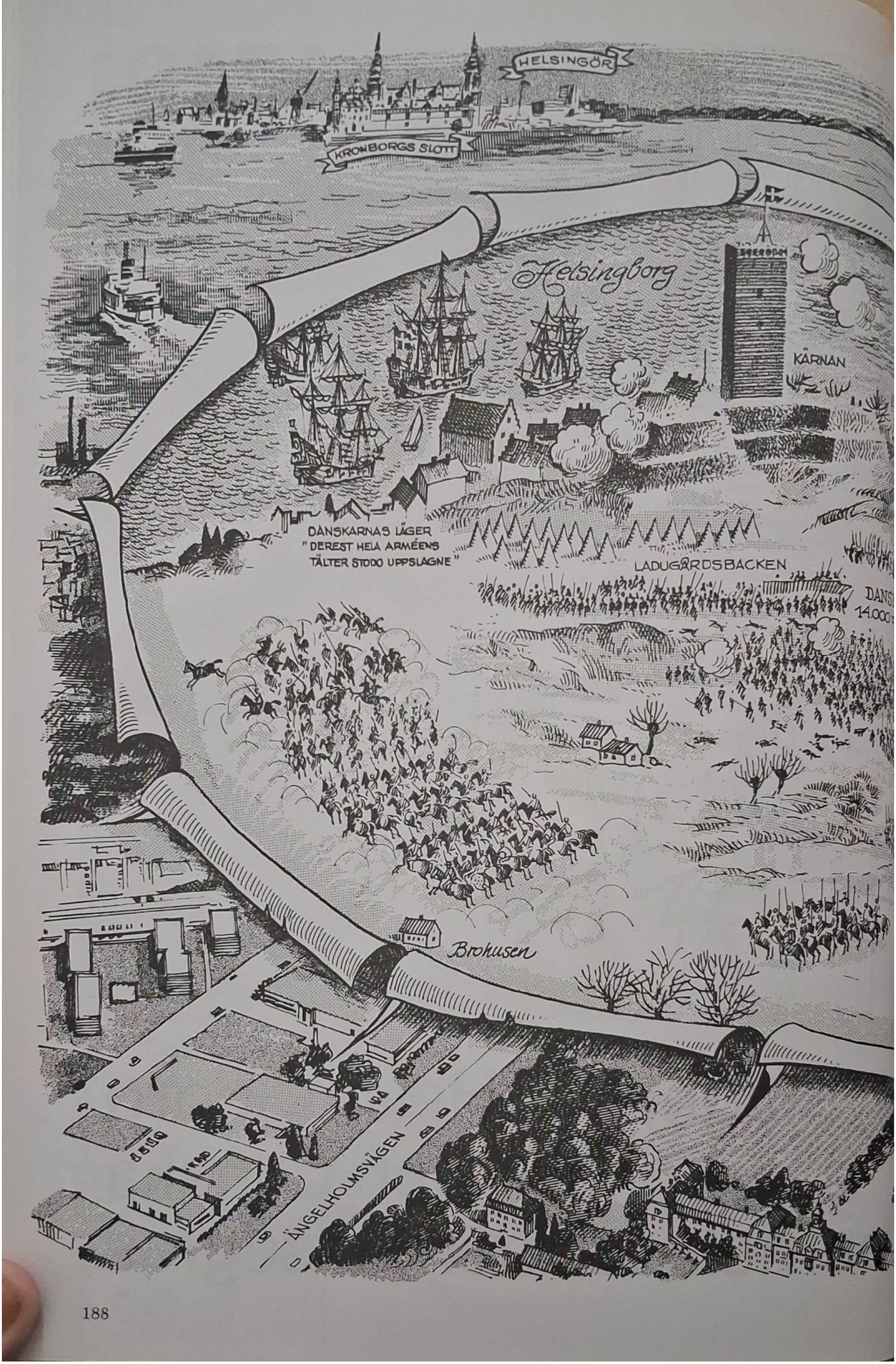

Skannat med CamScanner

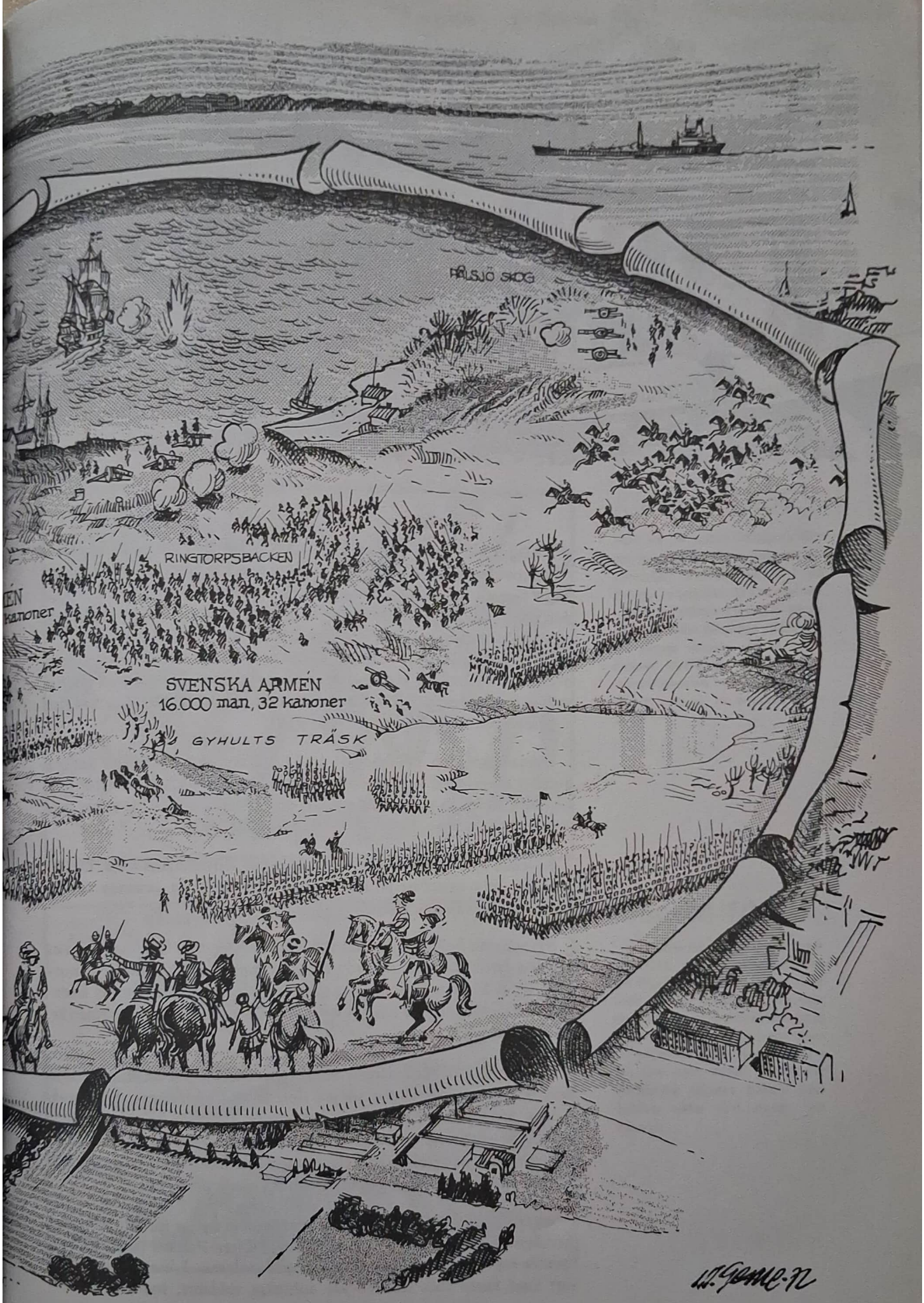

Skannat med CamScanner

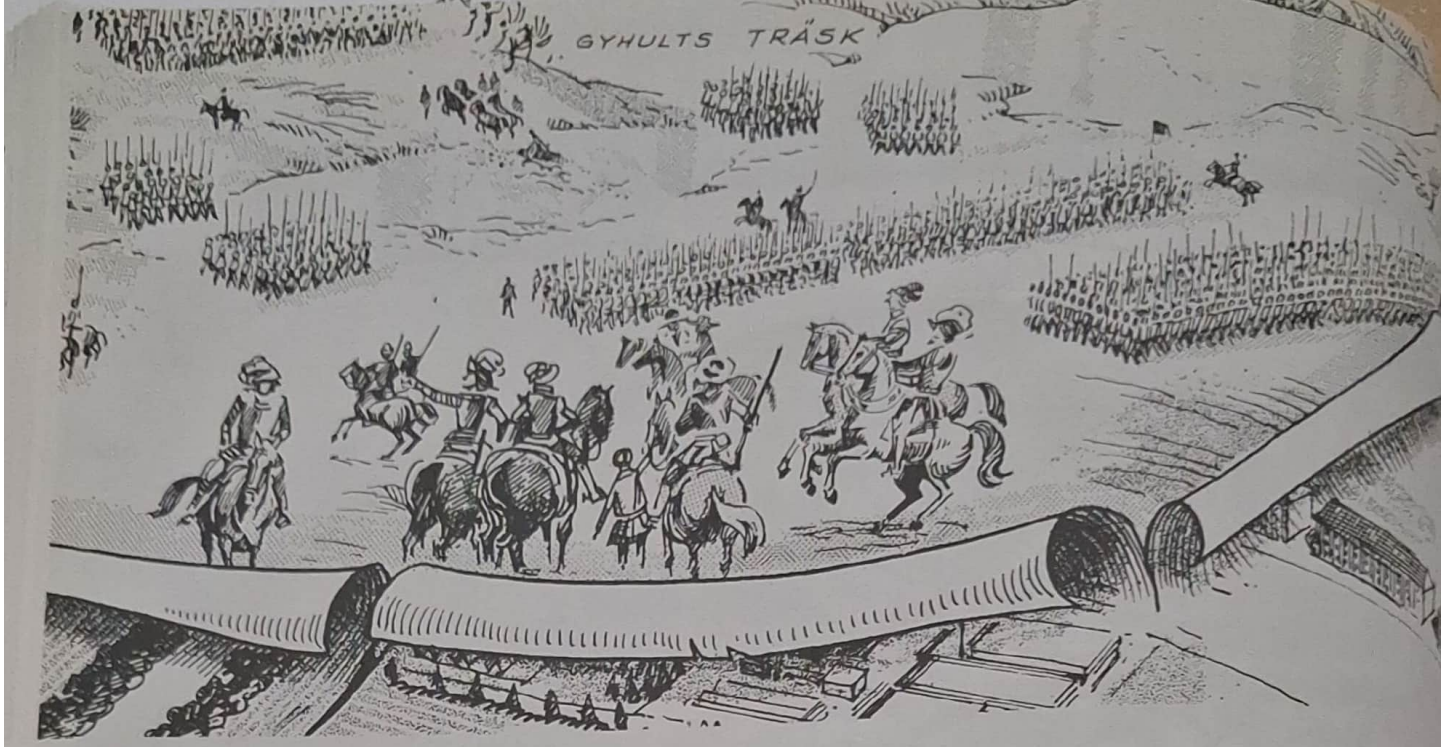

Slaget vid Helsingborg år 1710. Ni ser alltsammans i fågelperspektiv på bataljmålaren och genomskärningstecknaren Magnus Gernes livliga beskrivning. Fram ur dagens bebyggelse spränger den tidens slagfält fram, dessa fält för människoslakt: fem tusen dödade och sårade danska soldater, tre tusen döda och sårade svenskar.

De två arméer som brakade samman räknade tillsammans 30 000 man. Svenskarna var starkast. Man manade fram 16 000 man och var speciellt överlägsna på kavalleriside. I de danska leden – 14 000 man – grasserade fältsjukan.

I gryningen den 28 februari 1710 smäller det. Då bryter general Stenbock upp med sina regementen vid Fleninge och marscherar över Gyhults dimmiga sumpmarker mot den danska armén, som tas med överrumpling.

Klockan fyra samma dags eftermiddag är alltsammans över. Danskarna har lidit nederlag på alla fronter och slutit sig samman vid sitt brohuvud, fästningen Kärnan.

Svenskarna belägrar det danska brohuvudet och fem dagar senare går den danska armén ombord på sina skepp. Man lämnar svensk mark utan strid. Så dags befinner sig redan den berömda Stenbocks kurir i staden Stockholm med glädjebudet: den danska ockupationsarmén är i grund slagen.

Vad Stenbocks kurir däremot inte rapporterade var att stora delar av den skånska befolkningen sörjde det danska nederlaget. Försvenskningen hade gått trögt i denna landsända, speciellt kring trakten av staden Helsingborg. Fall av överlöpare hade ständigt kunnat bokföras i rullorna. Dessa överlöpare kallades för förrädare eller frihetshjältar, alltefter på vilken sida av Sundet man myntade uttrycken.

Segern vid Helsingborg kom synnerligen lämpligt för den allmänna moralen på den svenska hemmafronten. Efter Poltava hade det inte funnits mycket att orda om från predikstolarna. I varenda socken i vårt land fanns folk som sörjde anhöriga soldater, som nu var för-

Skannat med CamScanner

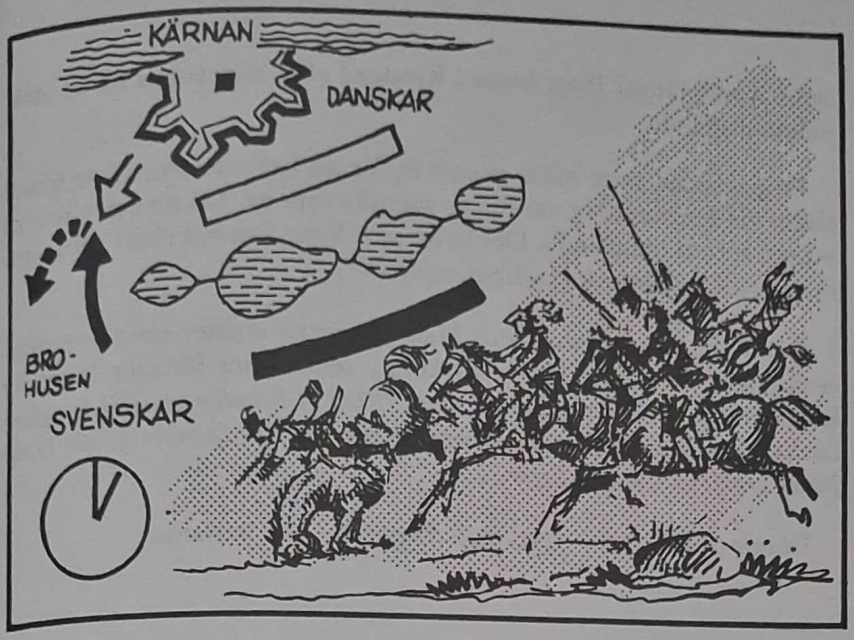

Klockan 13.00

Slaget inleds vid pass klockan tolv på dagen. En timme senare och efter den första sammanstötningen ser det mörkt ut för svenskarna. Det är svenskarnas vänstra flygel som manövrerar så olyckligt på Helsingborgs fälad att generallöjtnant Buhrenskiöld blir tillfångatagen av danskarna och förd i triumf till Kärnan.

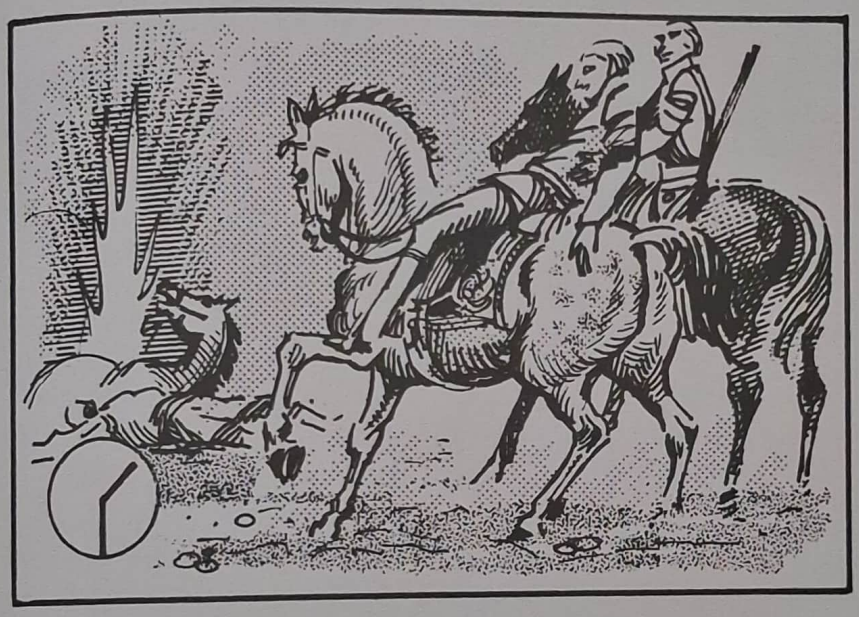

Klockan 13.30

Men på de andra fronterna slår sig svenskarna fram mot en arbetsseger. Paniken sprids i de danska ryttarleden då danskarnas högste befälhavare Rantzau såras svårt i bröstet och halvt medvetslös släpas tillbaka till de fasta danska ställningarna. Utan sin överbefälhavare blir nu danskarna ett lätt byte för de svenska trupperna.

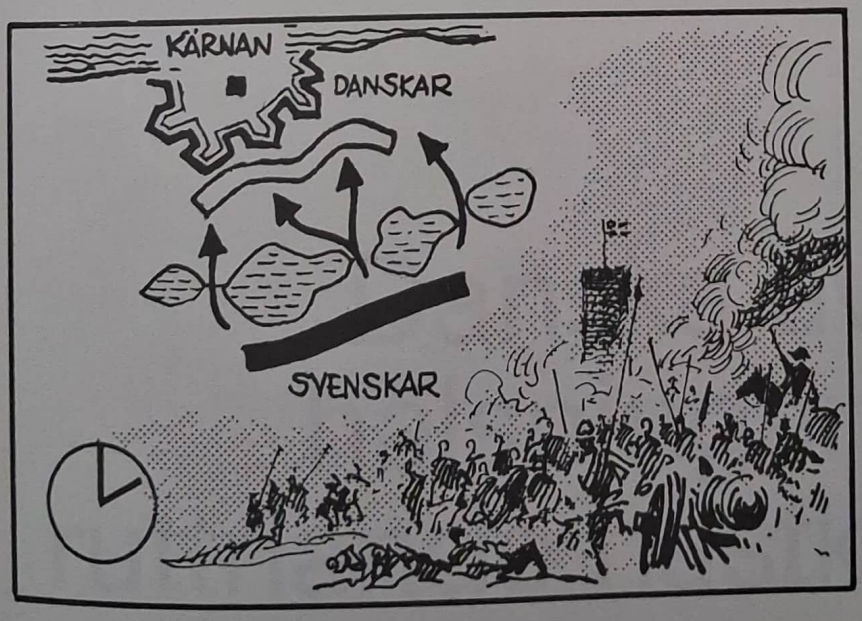

Klockan 14.00

I en timmes tid har striderna rasat i centern. Det svenska fotfolket går till anfall över höjder och kärr med pik och bajonett. Infanteristriden leds av general Stenbock själv och utkämpas på båda sidor av Ängelholmsvägen. Här avgörs till slut hela slaget. Snart flyr danskarna tillbaka bakom sina befästa vallar runt staden och Kärnan.

Skannat med CamScanner

svunna som fångar långt borta i Ryssland eller som stupat på de oräkneliga slagfälten.

Propagandan satte alltså genast in för att berätta vilken stor triumf slaget vid Helsingborg var för de svenska vapnen. Dikter och visor om segern spreds omgående. Det hette att *"Måns Stenbock slagit tolftusende jutar ihjäl och fångade grufligen många"*.

Samtidigt gjorde den tidens Magnus Gerne-artister stora översiktsteckningar av slaget. Dessa användes sedan som förlagor för olika kopparstick, där man kunde studera *"Plan af Batallien wid Helsingborg emellan Svenska och Danska Arméerna, hvarest den Svenska genom Guds Nådh erhölt en Complet Seger . . ."*

Däremot höll man tyst med historien om hästarna.

Skannat med CamScanner

1710

Danska avskeds-hälsningen: 6 000 ruttnande hästkadaver

Skannat med CamScanner

Det var på det femte dygnet efter slaget vid Helsingborg vårvintern 1710. Spillrorna av den slagna danska armén hade slutit sig inne bakom stadens vallar. Nu beslöt danskarna att lämna brohuvudet och skeppa över sig till Helsingör. Men dessförinnan skulle de ställa till med världens största hästslakt! Fem, sex tusen hästar skulle skjutas ihjäl och lämnas i de förbannade svenskarnas väg!

Den 28 februari hade slaget stått mot den nya svenska armén utanför stadens vallar. Danskarna hade förlorat eftersom de varit så underlägsna vad det gällde kavalleri. Halva armén hade i själva verket gått förlorad. Fyra tusen danskar hade stupat efter tappert fäktande. Två tusen sex hundra hade tagits till fånga. Ett tusen sårade hade lyckats ta sig tillbaka in i staden tillsammans med de andra flyende från slagfältet.

Trängseln inne i den lilla staden – som räknade omkring nio hundra invånare innanför vallarna och runt befästningen Kärnan – var obeskrivlig. Vartenda hus var ockuperat av soldater. Och längs de smala gatorna och nere vid hamnen trängdes de tusentals hästarna, som man inte hade foder åt.

Tillståndet var allvarligt. Inte för att man direkt fruktade en stormning från de belägrande svenskarna. Men fältsjukan grasserade. Det var en lågande febersjukdom som gav kräkningar och ränna. För varje dag blev stanken allt vidrigare i alla kvarter. För varje dag angreps allt fler – och dog – av den elaka sjukan.

Och så beslöt danskarna att skeppa ut sig på de örlogsskepp som låg ute på redden och de holländska skepp man i all hast hyrt för ändamålet. Men hästarna hade de inte tid att ta ombord. Inte heller fanns det möjlighet att rädda alla de magasin som lagts upp här.

Under ett par morgontimmar den 4 mars slaktades 5 000–6 000 hästar, som slängdes i brunnar, i källare och andra "elaka ställen". Gatorna var överfyllda med hästkadaver.

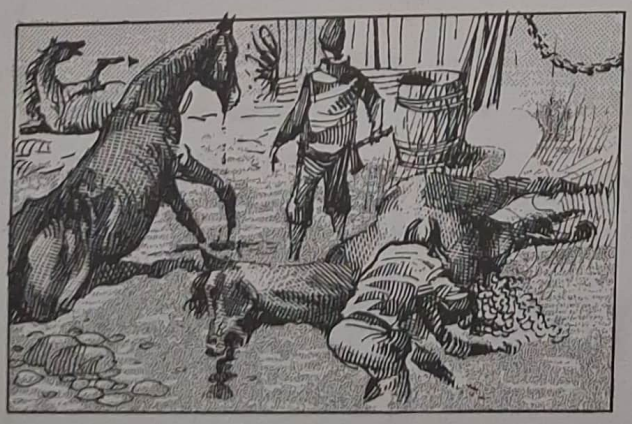

Skannat med CamScanner

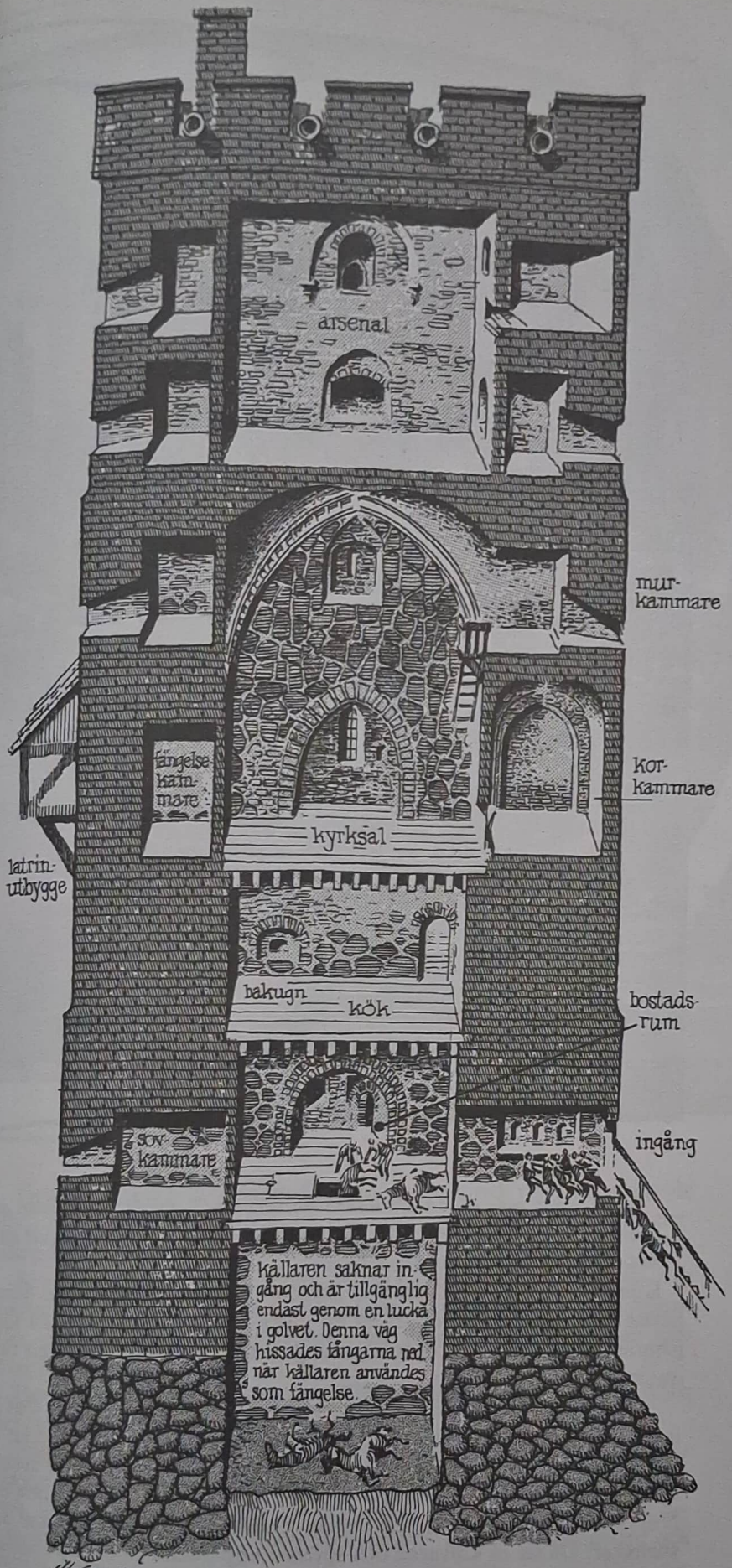

Genomskärning av befästningstornet Kärnan. Även hör fylldes tillgängliga utrymmen med hästkadaver.

Innanför vallarna och kring Kärnan trängdes spillror av danska armén

Skannat med CamScanner

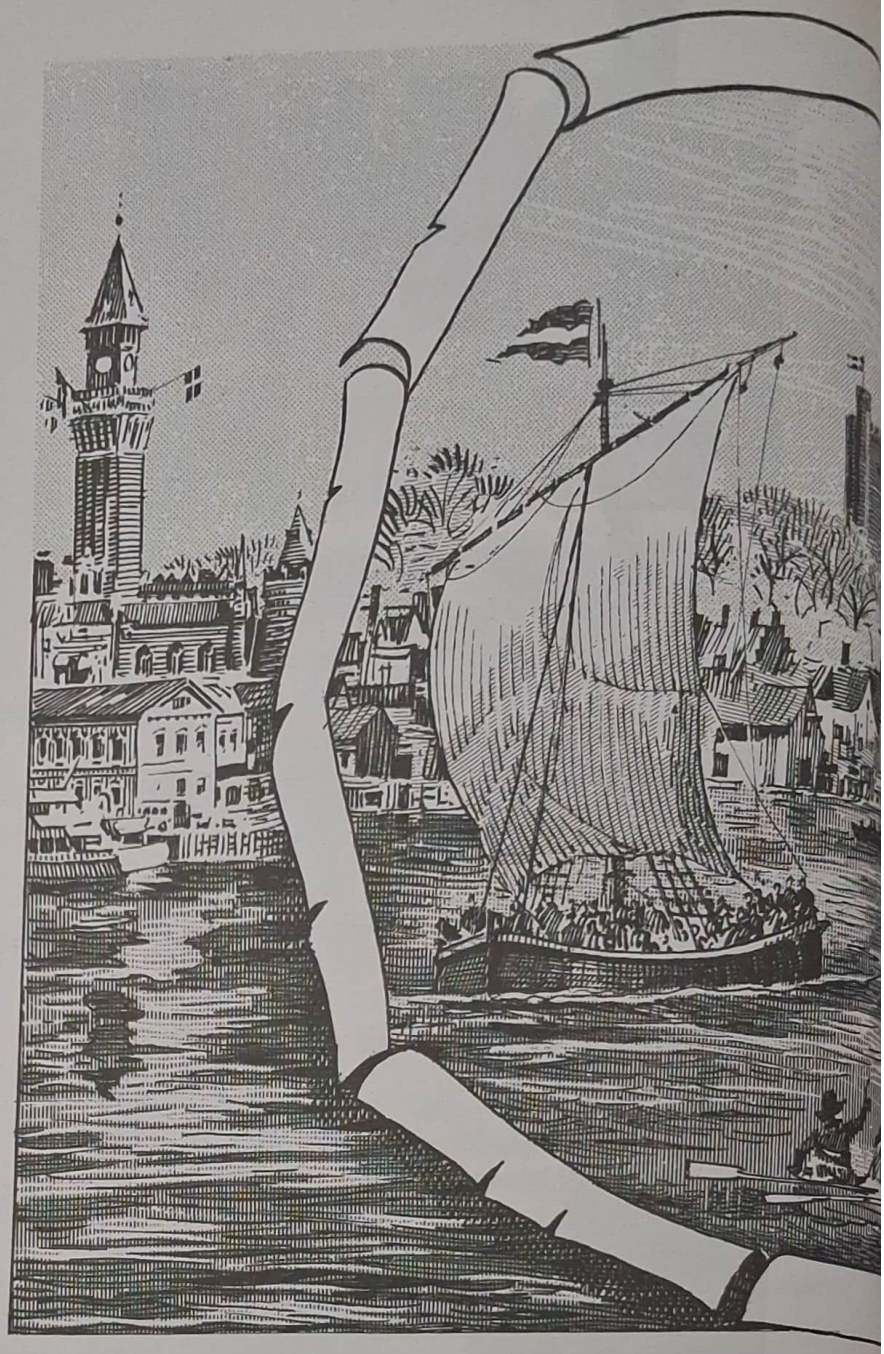

En 14 000 man stark svensk armé belägrade Helsingborg, bakom vars befästa vallar den danska hären – 7 000 man – försökte hålla stånd så länge som möjligt. Danska örlogsmän gick i skytteltrafik till Helsingör med sårade soldater. Vid slaget den 28 februari 1710 gick halva danska armén till spillo och den 4 mars kom ordern om allmän överskeppning.

Vad annat göra då än att slakta hästarna och sprida ut förråden av spannmål, mjöl och krut i skiten på alla gatorna? Inte ville man att allt detta skulle falla i svenskarnas händer.

Kompanichef för kompanichef ställde upp sina soldater med deras hästar gata upp och gata ner. På en given order drog soldaterna sina pistoler eller karbiner, förde mynningen mot hästarnas huvuden och tryckte av.

– Fram med knivarna nu, pojkar, sa en dansk kompanichef. Det är inget snyggt hantverk vi ska utföra. Men vi kan trösta oss med att vi ställer det bra elakt för svenskarna. Det finns ingenting som de avskyr så mycket som döda hästar. Är det nån av er som är klen till modet? Nej, kunde väl tänka mej det. Det är verkligen skillnad på danskar och svenskar. Då tar ni knivarna och sprättar upp buken på era döa hästar. När svenskarna kommer ska de finna en slaktbod i vartenda hus.

Knivarna riste och skar. Tarmar och andra inälvor vällde ut. Och sedan släpade man i väg med hästarna in på gårdarna.

Skannat med CamScanner

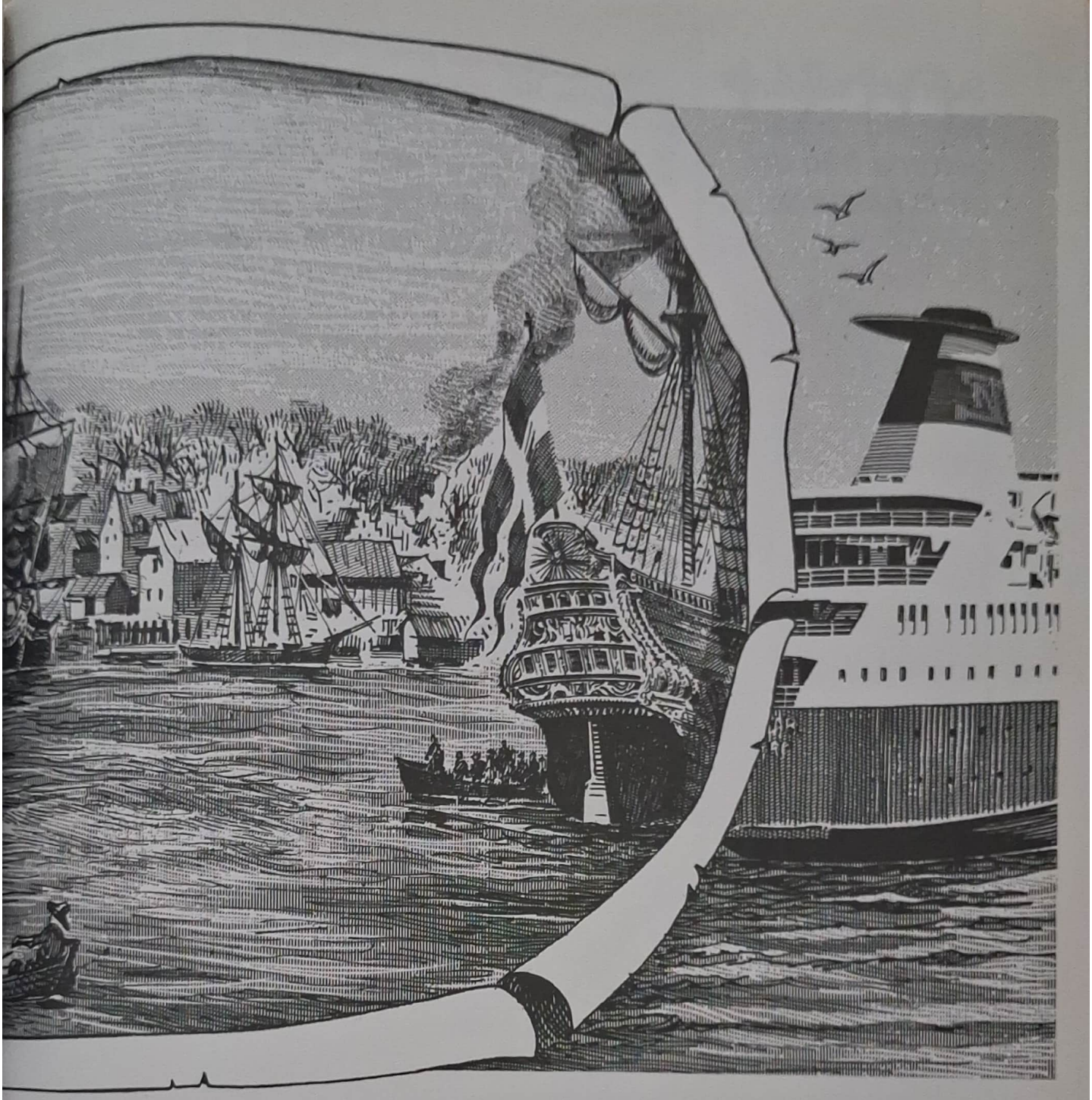

Överallt i staden utspelades liknande scener, och man placerade de döda hästkropparna så raffinerat som möjligt. Vräkte dem i brunnar. Slängde dem i källare. Hissade upp dem på foderskullar.

Så ut med alla förråd. Från fullpackade kärror östes mjöl och spannmål över gator och torg, där hästspillningen tidigare låg i högar. Det stora krutförrådet for samma väg. Många danska soldater grät över förödelsen.

Den mesta trängen eldades upp. Tält. Vagnar. Sadlar. Remtyg. Och det stora fältapoteket och fältlasarettet.

Några sista kanonskott avlossades mot svenskarnas läger utanför staden allt medan de sista trupperna gick ombord på skeppen i hamnen. Och sedan övergav den danska armén – som kommit för att befria denna landsdel från det svenska oket – staden Helsingborg och svensk mark.

Dagen därpå kunde general Stenbock göra sitt intåg i staden – och han och hans trupper möttes sålunda av en hemsk syn.

Skannat med CamScanner

Svenska soldater vägrade rensa gatorna från de döda hästarna . . .

Några kompanier fick genast order om att befria staden från alla hästkadavren. Men soldaterna nekade blankt, trots hotet om omedelbar krigsrätt och arkebusering. Nej, hellre döden än att man befattade sig med döda hästar! Det var bödelns och rackarnas hantverk, inte en ärlig svensks skyldighet. Officerarna höll med sina soldater.

Generalen kallade då till sig stadens borgmästare och rådsherrar och befallde dem att rensa gator och torg från hästarna. Också de nekade. Väl hade stadens invånare slängt ut de döda hästkropparna från sina kvarter och ut på gatorna. Men mer än så gjorde de inte.

Då tog man gisslan bland de fattigaste männens hustrur och barn. Och man lovade på fullaste allvar: började männen inte genast köra de döda hästarna från gatorna och ner i havet, skulle först en kvinna skjutas, sedan ett barn, sedan en kvinna igen och så vidare efter verkställd lottning.

Inför det hotet gav dessa fattiga män, fiskare mest, med sig.

I flera veckor pågick detta renhållningsarbete i staden Helsingborg. De döda hästarna lastades på stora flakvagnar, forslades ner till färjstället vid Skeppsbron och lämpades i havet. Andra slängdes med sadlar och allt i stora massgravar bortåt stadens vallar.

När våren kom var det mesta som vanligt igen i Helsingborg, där de flesta borgarna trots den elaka slakten alltjämt hade sitt hjärta på andra sidan Sundet. Inga fler fientligheter förspordes från dansk sida.

Men en värre fiende än såväl danskar som ryssar och polacker närmade sig Helsingborg och hela landet i övrigt. Snart skulle pesten ta språnget över Östersjön och kräva långt fler offer än kung Karl XII:s alla krig tillsammans.

Skannat med CamScanner

1710

Stenbocks kurir – myglade han med reseräkningen?

Skannat med CamScanner

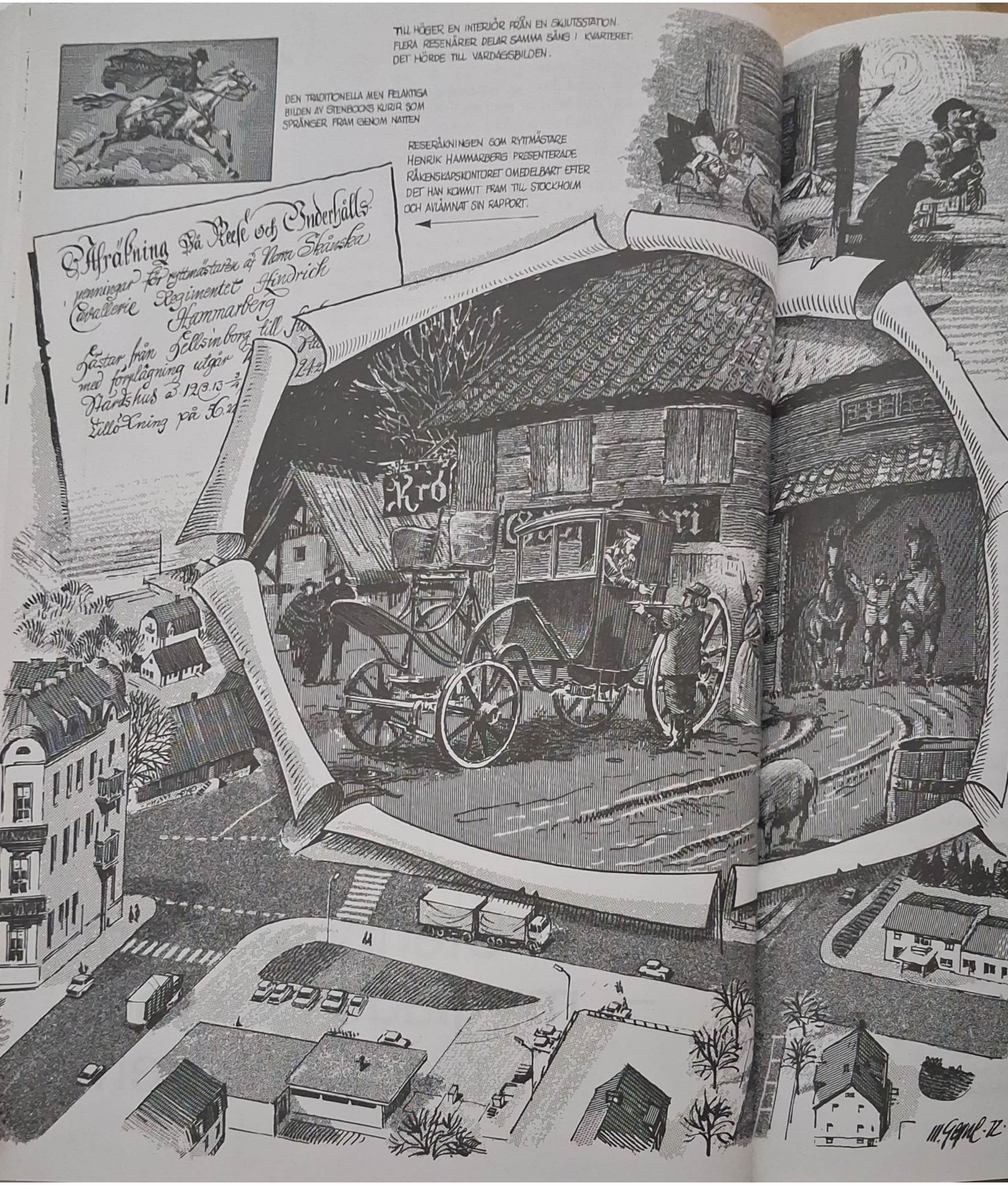

Skannat med CamScanner

Ack, världen är till för att bedragas, och aldrig kan man lita på de fosterländska poeterna!

Hur många minns inte Carl Snoilskys klassiska dikt om Stenbocks kurir. Generationer av skolungdomar har matats med den. Kanske erinrar ni er den första versen:

"Är det den vilde jägarn,
som sätter av i sträck?
Ur stugan tittar bonden
med undran och med skräck,
En mörkblå ryttarkappa
som i en blixt han ser,
pistoler, älghudskyller –
en kronans officer."

Genom dag och natt rider denne mörkblå officer med sitt angelägna bud. Han är utsänd av general Magnus Stenbock klockan 16 den 28 februari år 1710 från högkvarteret strax utanför Helsingborgs stads fästningsvallar. Han för angeläget budskap till Stockholm och kungahus och regering:

"Hys ingen ängslan mer för rikets säkerhet trots att Hans Majestät Karl XII förlorat hela sin armé vid Poltava och nu befinner sig i Turkiet. De danska styrkorna som ockuperat Skåne och Blekinge sedan i höstas är således i grund besegrade denna dag vid Helsingborg. När som helst evakuerar de fientliga trupperna, som nu slutit sig inne i staden och fästningen Kärnan! Fosterlandet är räddat! Leve Sverige!"

Som sagt, genom dag och natt går den vilde kurirens ritt från Helsingborg till Stockholm. *"Ej ro, ej rast, ej vila, så heter hans paroll, och efter honom stupat, en häst för varje håll."*

Ärade läsare, låt oss nu genskjuta denne general Stenbocks kurir genom tiden och rummet då han i kvällningen kommer dundrande *"skjuten som en pil"* mot skjutsstationen och gästgiveriet vid det hedervärda samhället Åstorp, den gången för länge sen en handfull samling gårdar och fähus.

Eftersom vi med tidsmaskinens hjälp anländer före kuriren kan vi fördriva vår väntan med att studera det vardagliga livet på denna skjutsstation.

Bort alltså med dagens dundrande motortrafik på genomfartsvägen, bort med bensinmacken på ena sidan leden, bort med självserveringen på den andra.

Fram i stället med den skjutsstation som reste sig här anno 1710. Mörkret ruvar. Marken är frusen. Lerkokor ligger i stela klumpar med avtryck av hästhovar. Svin hörs grymta från fähuset. En ko ger ifrån sig ett missnöjt råmande.

Skannat med CamScanner

EXEMPEL PÅ OLIKA VAGNSTYPER

Smala springor av ljus tränger ut från själva gästgivargården, som redan bommat för de bastanta träluckorna för natten. Långt borta stiger ljudet av en ylande varg upp mot natthimlen.

Inne på gästgiveriet – andra skjutshållet på vägen från Helsingborg och norrut – går det gemytligt till.

En brasa sprakar i den öppna spisen (kakelugnar är inte uppfunna ännu). Talgdankar osar. En krogpiga serverar några bönder från trakten sillsluring och glödgad besk. Och värdshusvärden ackorderar med några resande om hästskjuts för morgondagen.

Flera fällbänkar står uppradade i olika hörn i den stora salen. Några av dem är redan upptagna av snarkande gäster, som slumrat in huller om buller, sövda av sädesnektar.

Plötsligt hörs bandhunden ge skall utifrån stallbacken och strax efteråt hörs klappret av en skrittande häst. Värdshusvärden går ut på gården och lyser framför sig med en stallykta. Han möter en vilt svärjande dragon, som för bud om att danskarna blivit slagna vid Helsingborg för bara några timmar sedan.

Värdshusvärden som har starka sympatier för de danska blir genast illa till mods över denna förskräckliga nyhet. Missbelåtet synar han den uppsvenske husaren och säger att hans värdshus redan är fullbelagt, här finns ingenting att hämta.

Det ger nu den svenske dragonen fullständigt fan i våld. Med ett språng är han ur sadeln och befaller fram mat och dryck på stunden. För här jävlar i mej kommer inom en kort en hög svensk officer förbi i sin vagn, herr generalen Stenbocks adjutant och kurir. Och då ska här trakteras på eviga momangen!

Dragonen drar sin sabel, ropar en order till en stallpojke att ta hand om hästen och genast leda fram tre utvilade kampar. Motar sedan in värdshusvärden på gästgiveriet och ser till att hans befallningar blir utförda till punkt och pricka.

En stund senare hörs åter hovklapper utifrån vägen och fram till värdshuset kör en täckvagn, en kupé på fyra hjul, dragen av tvenne hästar och med kusk på bocken längst fram.

"Den vilde jägarn låg sjösjuk i sin heltäckta vagn . . ."

Inne i kupén finner vi *"den vilde jägarn – pistoler, älghudskyller, en kronans officer"*. Han ligger skönt tillbakalutad i sin heltäckta vagn under lager av fårskinn och filtar, något medtagen av sjösjuka dock: denna resvagn gungar ju så förfärligt på de dåliga vägarna.

Skannat med CamScanner

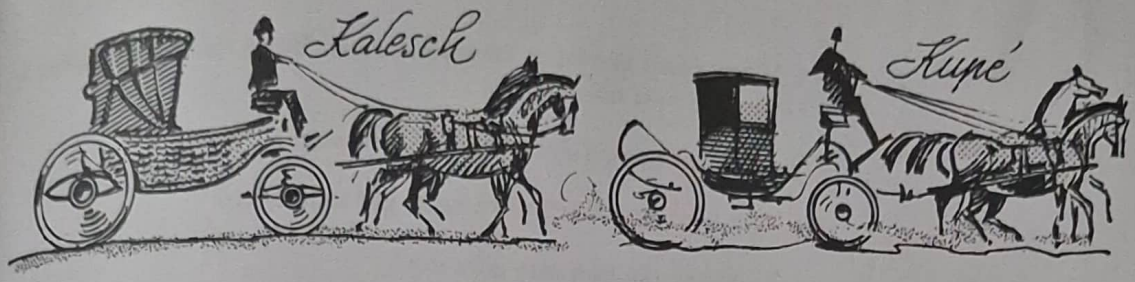

Hans namn är Henrik Hammarberg, en 24-årig ryttmästare, tidigare på dagen en av deltagarna i slaget vid Helsingborg som officer vid Norra Skånska Cavallerie Regimentet.

Dessbättre är den unge ryttmästarens sjösjuka inte av allvarligare slag än att han efter en kort vila kan intaga den supé som kommenderats fram. Samtidigt som hans förridare redan jagar vidare för att förvarna om nya hästar vid nästa skjutshåll.

En halv timmes uppehåll, några supar, några glas rehnskt, lite ål, lite rökt skinka, ett par smörstekta kramsfåglar – och så bär det iväg igen mot norr, mot Stockholm.

Detta är alltså sanningen om *"den vilde jägarn"*, Stenbocks berömde kurir: han red inte alls, han åkte i vagn hela tiden!

Till Stockholm nådde han den 3 mars, efter femtio timmars färd eller så.

Och det var aktningsvärt i och för sig. Den gången mätte sträckan Helsingborg–Stockholm omkring nittio mil. Det var slingrande vägar, som på långa avsnitt inte var stort bättre än stigar.

På dessa eländiga vägar tog sig alltså Stenbocks kurir till Stockholm på tre dygn. Det betyder att han färdades genom dag och natt med en genomsnittshastighet av 18 km/tim.

– Hur vet man nu att denne kurir åkte i en bekväm vagn och inte red i sträng galopp? undrar Magnus Gerne, då vi rastar på vår färd genom Skåne just i Åstorp.

Triumferande drar jag fram en fotografisk kopia, registrerad som "Folio 2282" i *"Verifikationer till 1710 års räntekammarbok"* (originalet förvaras på Kammararkivet i Stockholm, en sektion i Riksarkivet).

– Här, säger jag, här är beviset! Detta är den reseräkning som ryttmästare Henrik Hammarberg presenterade Räkenskapskontoret omedelbart efter det han kommit fram till Stockholm och avlämnat sin rapport och sin kurirpost.

Tecknaren Gerne tar kopian och studerar de snirklade bokstäverna med största omsorg.

– Den är lite svår att läsa, säger jag. Men av räkningen framgår det tydligt att kuriren åkt vagn efter flera hästar från skjutshåll till skjutshåll genom hela landet.

Magnus Gerne sitter tyst en stund och skådar ut över Åstorp av i

Skannat med CamScanner

dag. Långtradare kommer. Långtradare går. Borta vid bensinmacken är det full rulle hela tiden.

Sedan säger han på det stillsamma sätt som är hans:

– Men vem vet att reseräkningen ger sanningen?

– Varför skulle den inte göra det?

– Å, säger Magnus Gerne och småler. Stenbocks kurir kanske myglade med sin reseräkning? Kanske red han hela tiden och använde bara en häst per skjutshåll. Och så tog han i själva verket betalt för två, tre hästar i stället när han väl var framme. Det vet man ju hur det fifflas med reseräkningar även i de bästa kretsar också i våra dar.

Skannat med CamScanner

1712

Karolinernas ”fälttåg” i sultanens harem ordnade turkiskt krig mot tsaren

Skannat med CamScanner

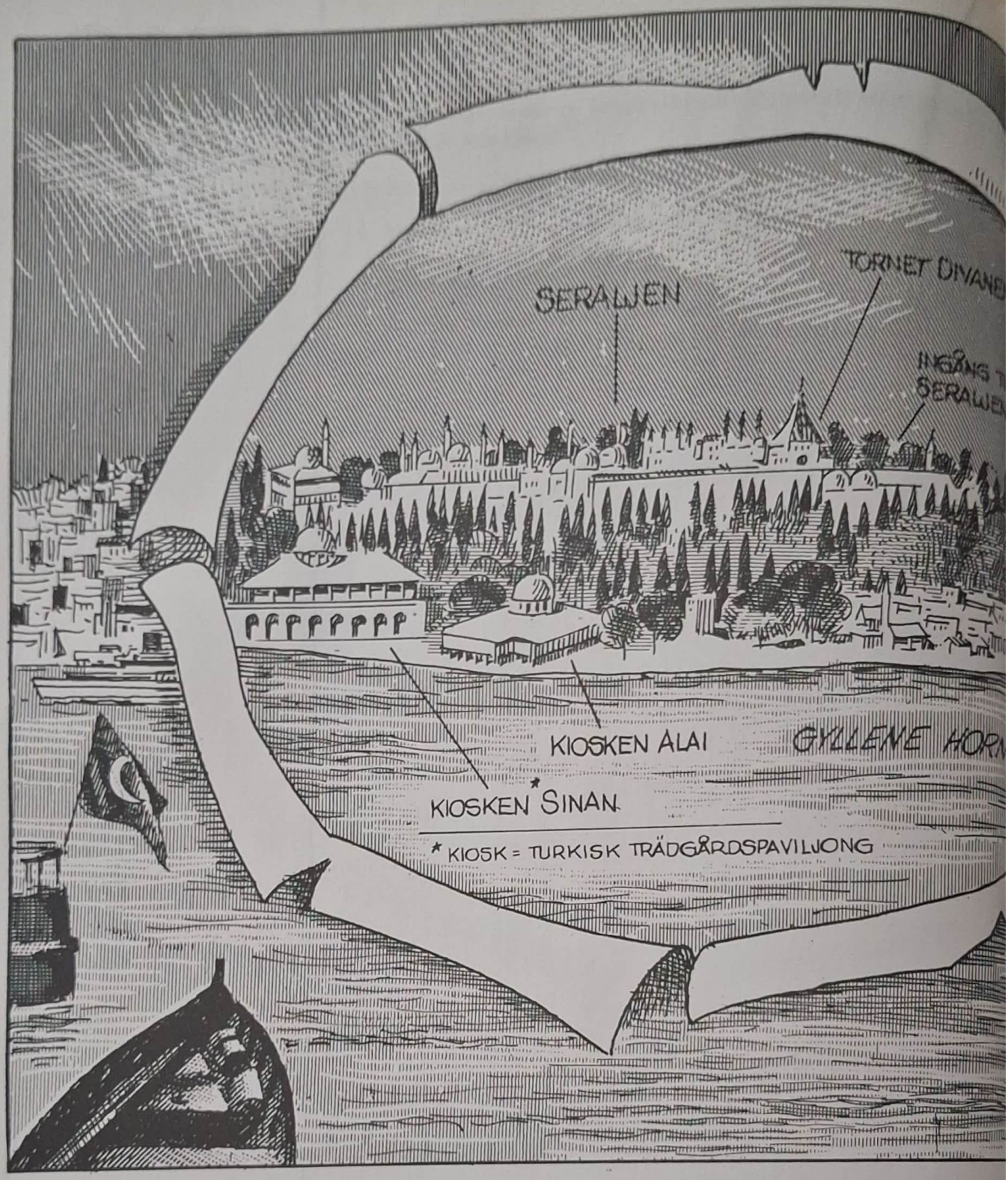

De vinddrivna karolinerna i Turkiet sammanträdde om hur man skulle kunna fortsätta slåss mot ryske tsaren. De var en samling unga råskinn hela högen frånsett några ärriga veteraner och ingen av dem hade egentligen något att förlora på vilka galenskaper som helst.

Den främste i deras krets benämndes konung av Guds nåde och regerade över landet Sverige. Han var 28 år

Skannat med CamScanner

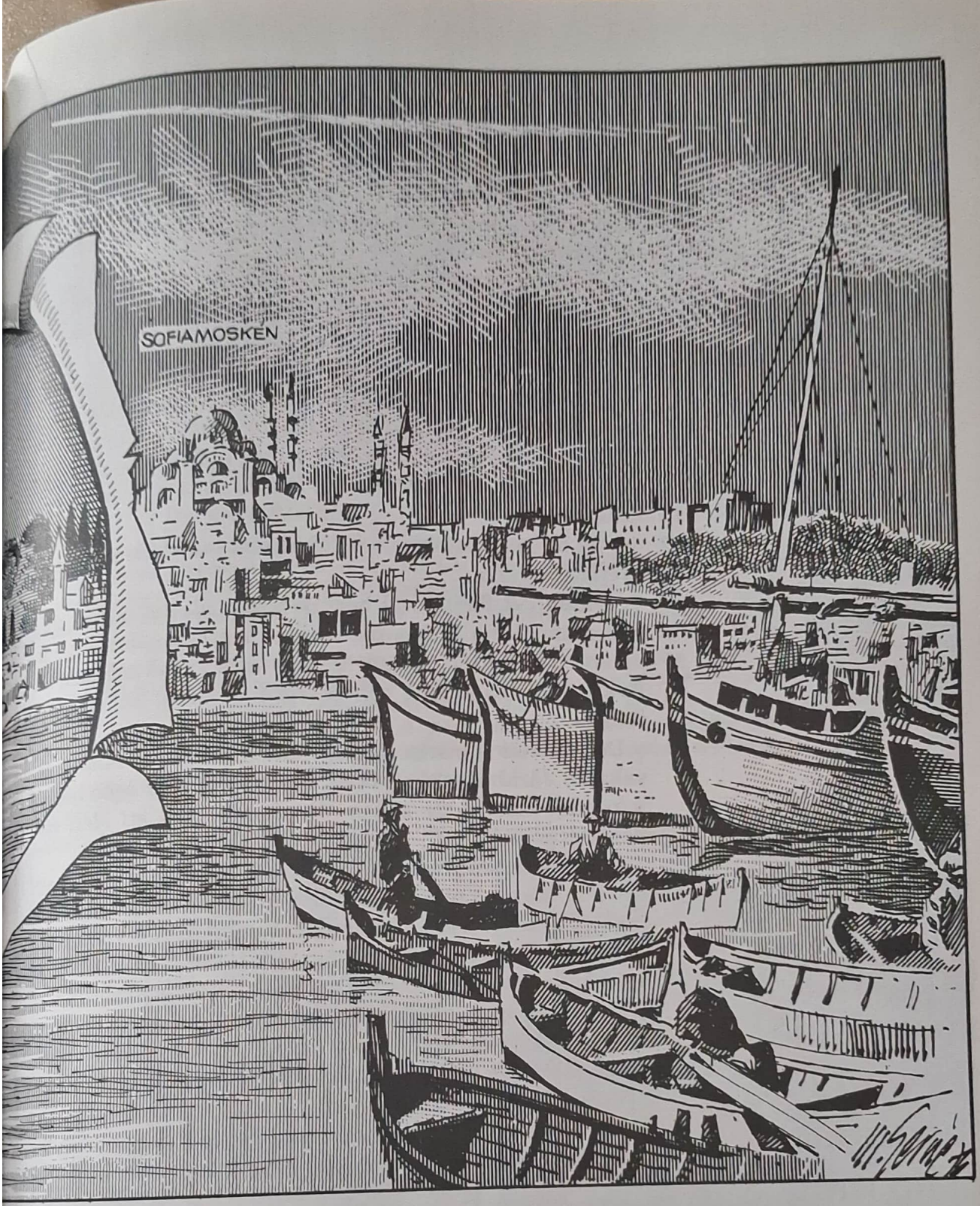

fyllda och trodde på fullt allvar att allt han tänkte och sa kom som direkta ingivelser från Vår Herre. Till historien har han gått som Karl XII.

Året var 1709 och platsen den turkiska gränsfästningen Bender. Hit hade Karl XII flytt efter nederlaget mot ryssarna vid Poltava — och med honom en spillra av hans en gång så väldiga och oövervinnerliga armé. Räknade de ett par tusen man vid det här laget — inklusive alltjämt trog-

Skannat med CamScanner

na polacker, kosacker och värvade soldater — så var de inte fler. Och med så få män gick det naturligtvis inte att ta upp kampen mot tsaren på nytt.

Vad som felades Karl XII — eller "Järnhuvudet" som han snart skulle bli kallad av turkarna för sin envishets skull — var med andra ord en armé. Och pengar att föda denna armé med.

Hur alltså stampa en armé ur jorden? Naturligtvis kunde man alltid skriva hem till Sverige och ge order om att skicka en armé över Östersjön (det hade kungen i själva verket redan gjort). Men så mycket förstod man ändå att det skulle ta åratal innan det utarmade hemlandet kunde klara den saken. Och så länge tänkte man inte vänta.

—Men här finns en uppsjö av turkar mitt ibland oss, sa något ljushuvud. Skulle vi inte kunna sätta upp en turkisk armé?

—Vi är snart *pankerutt* rakt igenom, mumlade en 25-årig överste på tyska.

—Men det förstår väl herr översten att det inte är min tanke att vi ska betala den turkiska armén. Det blir sultanens sak. Vad jag menar är att vi ska förmå sultanen att förklara Ryssland krig och besegra tsaren åt oss en gång för alla!

Det var ett utmärkt förslag, ansåg alla, och man uppvaktade Järnhuvudet i saken. Denne slöt sina ögon några sekunder och hörde sedan Vår Herre säga att idén var närmast genial.

Sålunda beslöts det att genast sätta alla klutar till för att hetsa turkarna mot ryssarna. Det borde inte vara svårt om man gick listigt fram. Turkens naturliga fiende var sedan gammalt just ryssen och nog fanns det alltjämt några oplockade gäss dem emellan att leta fram ur gömmorna.

En genial svensk idé för att få turkarnas hjälp mot ryssarna . . .

På den vägen kläcktes idén om att publicera "ryske tsarens politiska testamente", som man givetvis själva skulle fabricera och som skulle reta sultanen till ursinne.

Vidare beslöt man sig för att "skaffa sig någon kanal till förbindelse med seraljen och söka få haremsdamernas inflytande verksamt i konung Karl XII:s intresse".

Om hur det karolinska fälttåget mot sultanens harem gestaltade sig handlar denna rapport i "Svenska äventyr".

Skannat med CamScanner

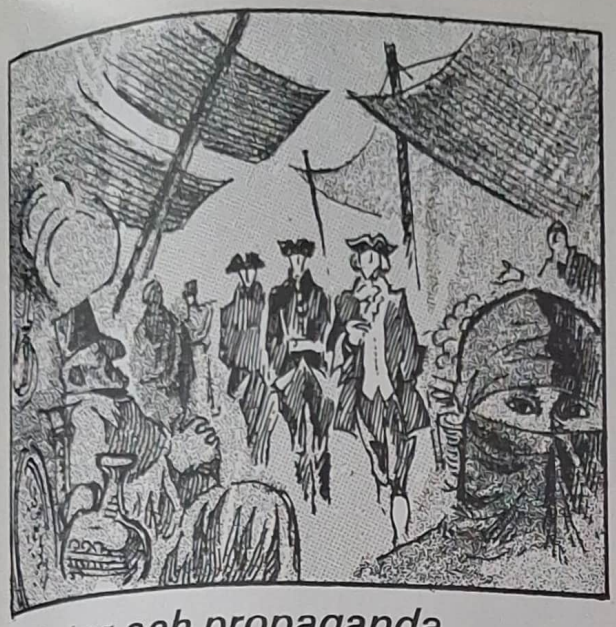

Mutor och propaganda

Hösten 1709 anländer den 33-årige polske greven och äventyraren Stanislaw Poniatowski tillsammans med några svenska karoliner till Konstantinopel i Turkiet. Poniatowski har följt med Karl XII på hans krigståg i sju år och har nu utsetts till kungens "private ambassadör" i sultanens huvudstad. I verkligheten är hans ärende att till varje pris förmå turkarna att förklara ryske tsaren krig. Därför har han i uppdrag att låna upp så stora summor som möjligt till mutor och propaganda. Och propagandan ska ske inte minst via sultanens harem!

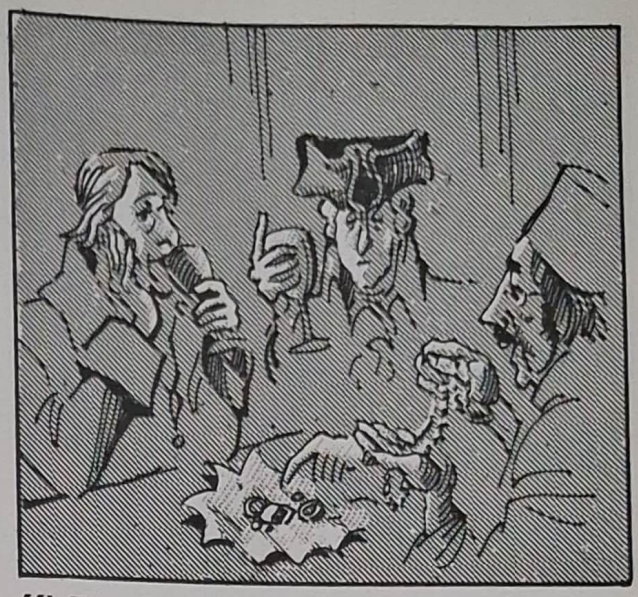

"Vi måste in i haremet"

Men hur ska man kunna komma in i haremet med sin propaganda? Många utländska makter har tidigare försökt liknande kupper men alltid misslyckats: " *ty den svarta haremsvakten vore sådana förskräckliga bestar*". En dag får Poniatowski och en av hans svenska officerare kontakt med en fransman, som gått över till islam och som tjänstgör som läkare i seraljen. Läkaren går under täcknamnet "Goin" och ställer sig i förstone helt avvisande till att hjälpa karolinerna.

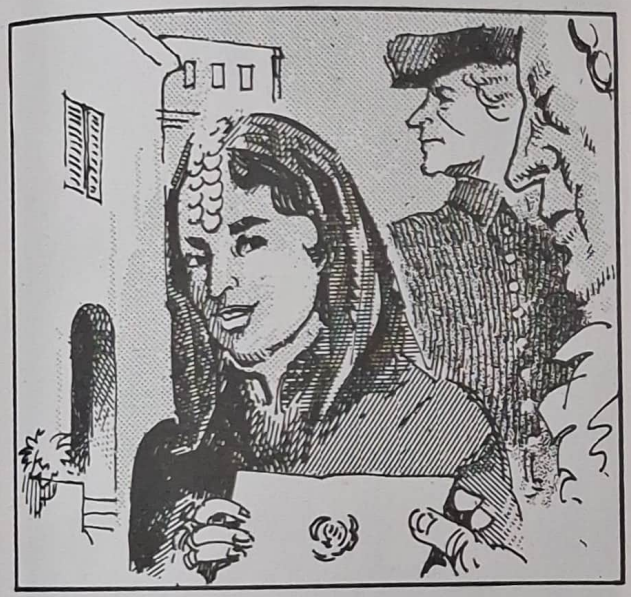

Ett brev smugglas in

Men Poniatowski är en charmerande man med stor övertalningsförmåga och sedan "Goin" smorts rejält ordnar han ett sammanträffande mellan Poniatowski och en judinna, som gjort karriär som slavinna i haremet och nu passar upp sultanens mor, Validé. Tack vare judinnan kan man nu smuggla in ett personligt brev från Karl XII till sultanmodern. Och genom judinnan gör man ännu en värdefull kontakt: eunucken Horwath.

Den mäktige eunucken

Eunucken Horwath är ingen vanlig snöping som vaktar haremets portar med slipat svärd. Han är ungrare och en mäktig politiker, ligger i rangskalan ganska nära storvesiren själv. Horwath kommer och går i sultanens harem precis som han vill och är alltså precis den man Poniatowski behöver. Kan han nu åta sig att sprida propaganda för Karl XII bland haremsdamerna så att de tjattrar karolinskt så snart sultanen uppvaktar dem?

Skannat med CamScanner

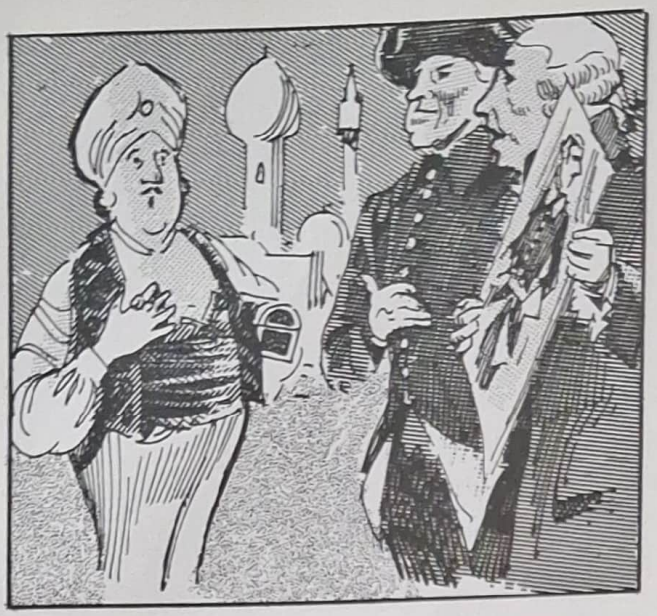

Lovar göra reklam i haremet

Den mäktige haremsväktaren uppvaktas med dyrbara skänker och erinrar sig plötsligt att han alltid älskat Sverige och svenskarna, i synnerhet deras kung, den store fältherren Järnhuvudet. Han håller med Poniatowski om att det bästa Turkiet kan göra är att krossa arvfienden Ryssland så snart som möjligt. Han lovar alltså att tala om för haremsdamerna vilket lejon Karl XII är och hur beklagligt det är att han för tillfället inte har någon egen armé att bekriga den hiskeliga ryske tsaren med.

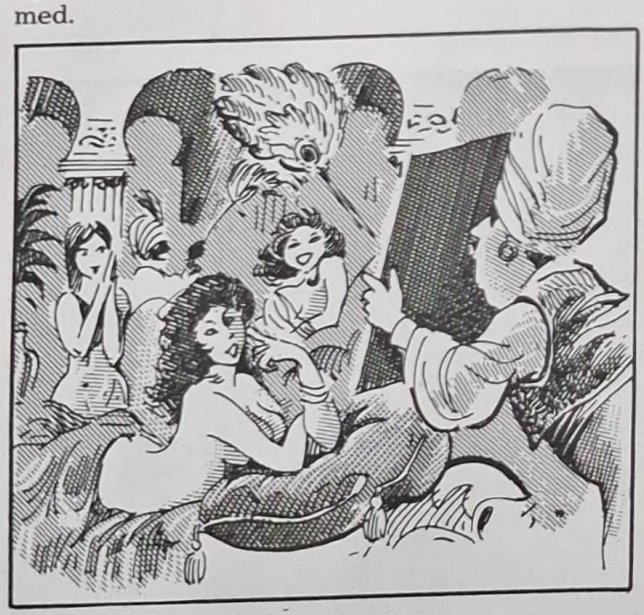

Visar idolbilder av Karl XII

Försedd med svenskt propagandamaterial — bl a kopparstick av Järnhuvudet, alltså rena idolbilderna — återvänder eunucken Horwath till seraljen och snart matar han och hans handgångna snöpingar de svultna haremsdamerna med Karl XII:s bragder som fältherre, fäktare, jägare och — fruntimmerskarl! Liknande berättelser sprids även till sultanmodern Validé, som snart grips av kärlek till den reslige konungen från Norden och avfattar smäktande brev till Bender.

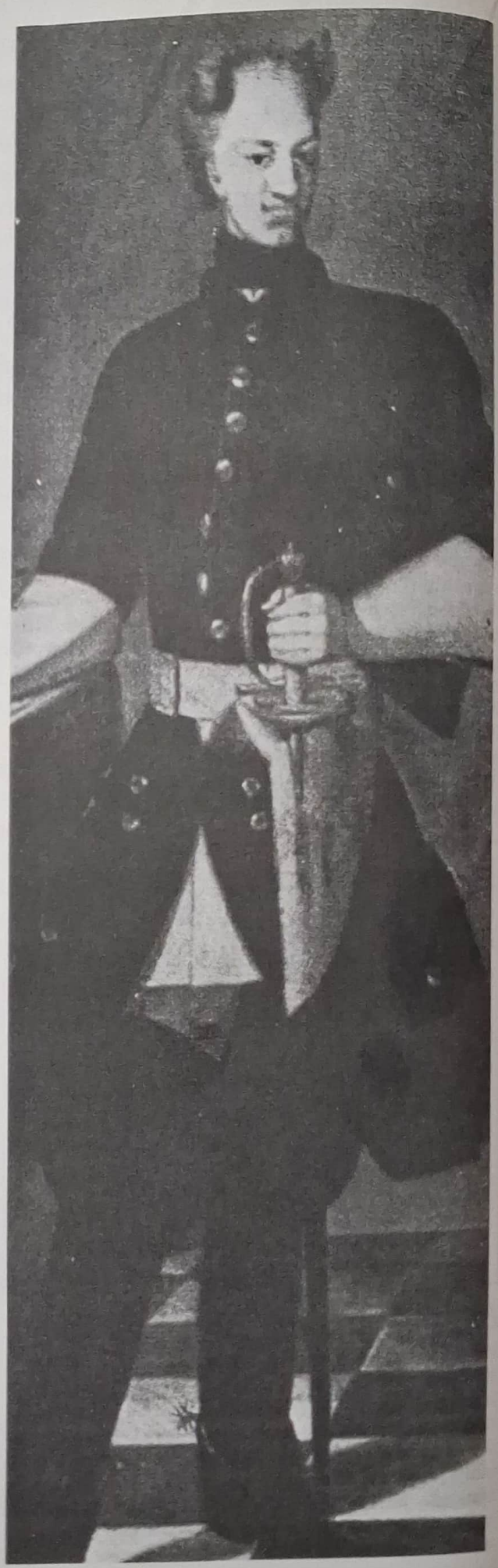

Skannat med CamScanner

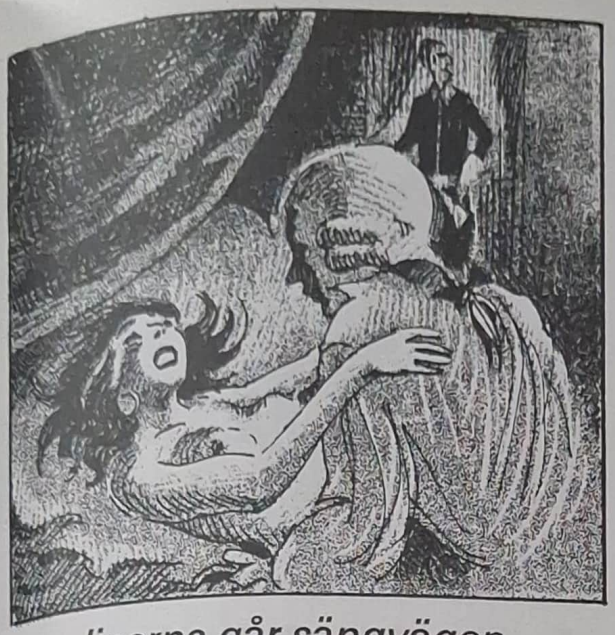

Karolinerna går sängvägen

Men Horwaths propaganda räcker inte, anser Poniatowski, som snart finner egna hemliga vägar till haremet för sig och några av sina smartaste män. De smyger sig nattetid förbi alla vaktande eunucker — ledda av bl a den judiska slavinnan — och övernattar hos sultanens favoriter. De utleda kvinnorna tar mot karolinerna med hänförelse och ser noga till att alla snöpingar förs bakom ljuset. Svenskarna gör sin kavaljerstjänst med stor framgång men försäkrar samtidigt att de själva är intet på detta område i jämförelse med deras store konung.

— och ingen ro för sultanen

Arme sultan, 35-årige Achmed III. Det är en fredlig man som helst fördriver fritiden med fiske. Vart han än går i dessa tider, tjatar man på honom att ge Karl XII en turkisk armé så att Järnhuvudet kan ta upp kriget med ryske tsaren på nytt. Inte ens i haremet får han alltså någon ro! Så snart han ska ta till sig någon favorit viskar hon "Karl XII" i hans öra i stället för att sjunga kärlekens visor. Hur i all världen ska han få slut på detta eviga gnatande? Genom att förklara Ryssland krig, svarar hans egen moder!

Sultanen går till attack

Den svenska propagandan har satts in på många fronter men det blir "Operation Haremet" som till slut fäller avgörandet: sultanen går till attack mot ryssarna. Då skriver man år 1711. En enorm turkisk armé marscherar i väg för att fånga den ryska björnen. Karl XII erbjuds att följa med. Men eftersom han inte tilldelas det allra högsta befälet — som innehas av storvesiren — tackar han nej. Men han ser noga till att ha observatörer i de turkiska leden, bl a hans fenomenale diplomat Poniatowski.

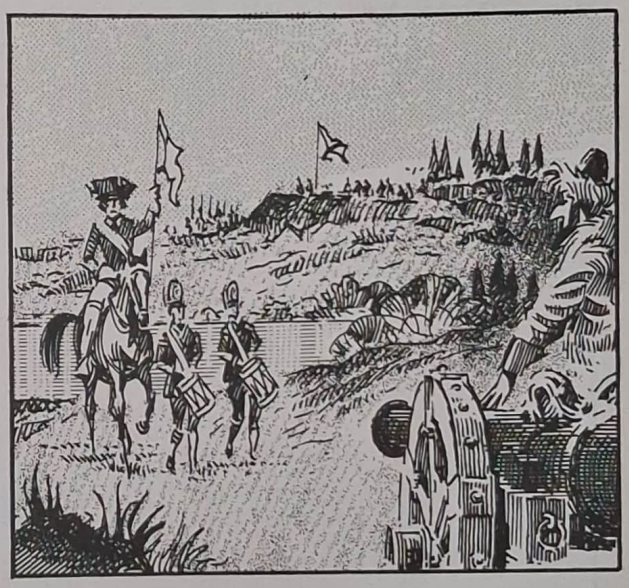

Tsaren bönar och ber

Sommaren 1711 har tsar Peter försatt sig i samma fatala situation som Karl XII vid Poltava. Han har trängt för långt in i okänt land och inte sörjt för underhållstjänsten. Vid floden Prut — tio mil från Bender bara! — inringar turkarna honom och hela hans svältande och sjukliga armé. Tsaren bönfaller om fritt avtåg på vilka villkor som helst. Bl a lovar han att svenskarna ska få tillbaka alla de östersjöprovinser som ryssarna ockuperat (möjligen med undantag för Sankt Petersburg och den trakten).

Skannat med CamScanner

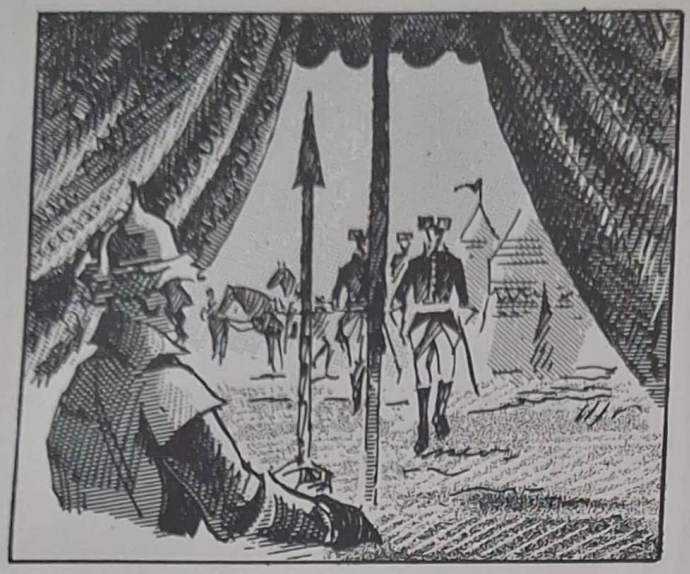

Karl XII kommer för sent

Karl XII sätter i väg i sporrsträck från Bender för att diktera sina fredsvillkor för den slagne tsaren. Men han kommer 18 timmar för sent. När Karl XII anländer till floden Prut har den turkiske storvesiren redan låtit övertala sig att ge de halvt ihjälsvultna ryssarna fritt återtåg (mutad till det, anser svenskarna) och han har inte brytt sig om att bevaka Karl XII:s intressen det minsta. Medan de sista ryska trupperna som bäst släpar sig bort tigger Karl XII storvesiren om några tusen man så att han kan sätta efter fienden. Men förgäves. Det stora tillfället är förbi.

Äntligen åter till Sverige

Karl XII kom att stanna ännu tre år i Turkiet. Den politik som lett fram till floden Prut — vigga enorma lån och slänga ut pengarna på hetspropaganda — fullföljde karolinerna envist hela den tiden. Två gånger till lyckades man intrigera fram turkiska krigsförklaringar mot ryssen. Men det kom aldrig till några direkta fientligheter under dessa operationer. Hösten 1714 insåg äntligen Karl XII det lönlösa i sitt turkiska rävspel. Han återvände till Sverige — med massor av björnar i hälarna. Först på Gustaf III:s tid kunde de sista av hans turkiska skulder betalas.

Skannat med CamScanner

1713

Kalabaliken i Bender, Karl XII i direktintervju

Skannat med CamScanner

. . . kung Karl XII, vad är det ni nu ställt till med nere i Bender?

— Ni menar kalabaliken? Det var en festlig affär.

Festlig?

— Ja, för katten, ni skulle ha varit med. Vi var ett femtiotal karoliner som slogs mot tjugo tusen turkar och tatarer och vi höll dom i stången i åtta timmar.

Överdriver ni inte nu?

— Nej, den här rapporten har inte tvättats av fältkansliet ännu så jag säjer som det var.

Femtio karoliner påstår ni. Men var ni inte fler krigare i Bender?

— Bender och Bender, vi höll inte till i själva Bender utan i den svenska stad vi byggt några kilometer därifrån. Karlopolis ifall platsen är bekant? En mycket imponerande stad, nästan en fästning skulle jag vilja säja med ett bastant kungahus i sten.

Ni besvarade inte min fråga nu, ers majestät. Jag frågade om ni inte var fler karoliner än femtio stycken vid den här kalabaliken?

— Jodå, vi var över tusen man sen fem, sex tusen av våra edsvurna polacker och kosacker uppträtt som ena satans förrädare och gått över till andra sidan bara ett dygn innan.

Tusen karoliner påstår ni nu. Vad gjorde de niohundrafemtio då som inte slogs vid er sida?

— Dom gav sej alldeles i början. Alltså de där bussarna hade jag placerat ut på vallarna runt vårt högkvarter. Men när turkarna och tatarerna kom rusande i sådana massor kunde de inte göra nånting direkt. För resten hade de fått order i tysthet att inte slåss på fullt allvar.

Men ni, herr kung, slogs på allvar?

— Det var inte meningen, det heller egentligen. Men när jag kom ridande mitt bland de där anfallande orientalerna och klev av hästen för att leverera en liten skenfäktning

FOTNOT: Denna intervju med Karl XII har Lars Widding kunnat göra med hjälp av en s k tidsmaskin, som upphäver alla lagar såväl i det förflutna som i nuet. Tidsmaskinen är en urgammal uppfinning. Telefonen (som fått symbolisera samtalet med Karl XII) uppfanns av amerikanen Alexander Graham Bell först år 1875.

Skannat med CamScanner

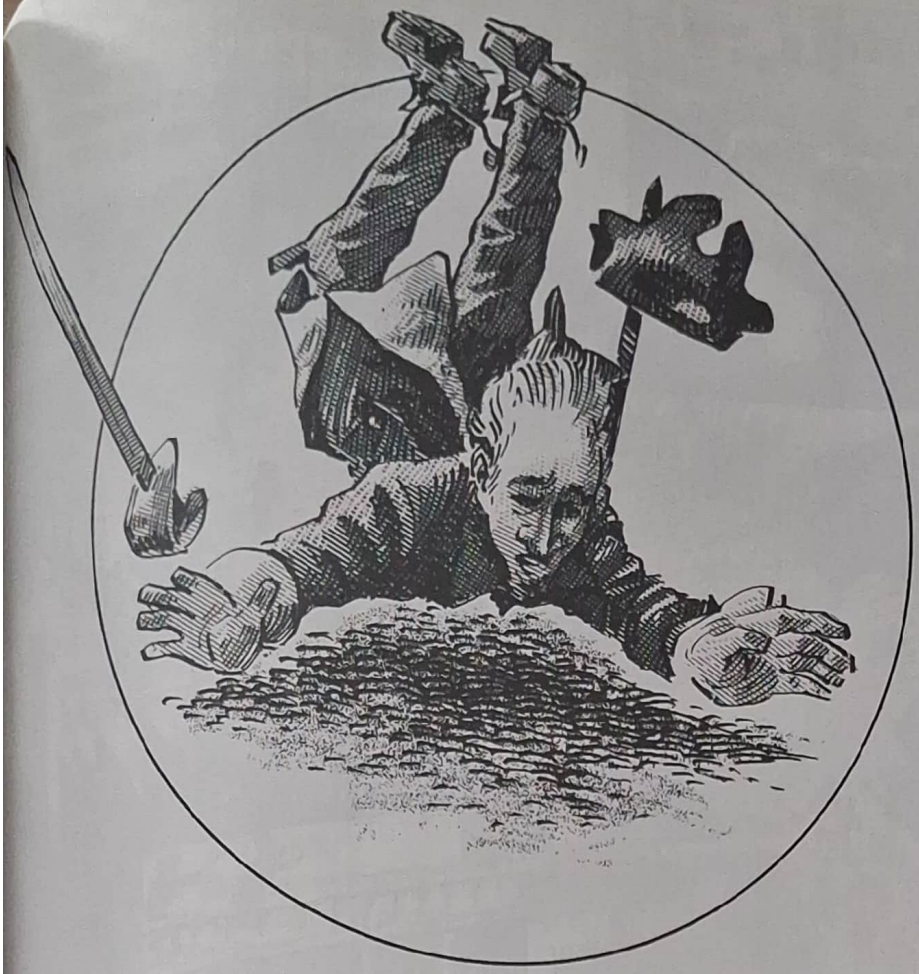

"De fähundarna satte eld på taket. Dom rökte helt enkelt ut oss. Till slut tvingades vi göra ett utfall. Och då gick det åt fanders på grund av mina sporrar... Jag trasslade in den ena sporren i den andra och stöp i backen. Sen var det en massa turkar över mej på en gång. Och då var det bara att ge sej."

var det några brinnskodda karoliner som drog in mej i kungahuset.

Drog in er?

— Ja, det gjorde de. Högg tag i gehänget i ryggen på mej och slet och drog. Jag försökte knäppa upp det för att bli fri förstås. Men det var störtomöjligt. Så när de väl fått in mej i kungahuset var det bara att hålla masken och leverera en rejäl batalj.

Ni menar att ni kände er tvingad att leva upp till ert rykte som lejon?

— Nånting åt det hållet, ja. Och när vi väl förskansat oss där inne och rensat huset från plundrande turkar blev det festligt värre. Jag började också inse att en ärofull fäktning i det här läget var den bästa tänkbara PR jag kunde få.

Hur kom sej hela den här historien? Var ni inte sultanens gäst i Turkiet?

— Stämmer precis. Efter Poltava stack jag hit med en spillra av armén. Det är möjligt att jag inte var så särskilt välkommen. Men ryssen är ju både turkarnas och vår gemensamma arvfiende och för övrigt har Koranen en hel del att säja om muhammedanernas skyldigheter att visa gästfrihet.

Och det utnyttjade ni?

— Självfallet.

I hela fyra år!

— Tre och ett halvt vid det här laget.

Skannat med CamScanner

Skannat med CamScanner

KALABALIKEN I KLOCKSLAG:

Klockan 12.00. Turkarna spelar upp janitscharernas hetsande musik. Karolinerna svarar med att låta trumpetare konsertera på Kungshusets altan.

Klockan 13.00. Turkarna (och tatarerna) anfaller det befästa Karlopolis. Det manskap som posterats ut vid vallarna ger sig. Från alla håll väller turkarna in på "kasernområdet".

Klockan 13.15. Kungen har suttit till häst ute på gården ända till detta ögonblick. Nu hoppar han av hästen och tänker tydligen också ge sig fången efter en kort fäktning. Men med milt våld lyfter några karoliner helt sonika in honom i Kungshuset. Det som varit menat som en lek blir nu allvar.

Klockan 14.00. Turkarna beskjuter Kungshuset med sitt artilleri men stenhusets väggar står sig gott mot kulorna. Karolinerna håller också belägrarna ifrån sig med tät musköteld.

Klockan 17.00. Turkarna beslutar sig för att sätta eld på Kungshuset och röka ut det karolinska gänget — ett 50-tal man inalles — som barrikaderat sig där. Man skjuter pilar med brinnande blånor mot taket, som snart står i ljusan låga.

Klockan 17.30. Karolinerna försöker släcka elden men misslyckas. Elden sprider sig ner till vindsvåningen där massor av värdefull etnografica samlats. Det mesta blir lågornas rov.

Klockan 19.00. Försvararna har nu samlats i de rum som ligger till vänster på teckningen av Kungshuset. Dit har ännu inte branden nått. Taket i audienssalen i husets mitt har just störtat samman.

Klockan 20.00. Försvararna tvingas överge det brinnande huset. De störtar ut med kungen i spetsen, lossar sina pistoler och svingar sina värjor. Kungen snavar och ramlar och tas till fånga. Därmed ger också de andra upp.

Klockan 21.00. Kungen har förts till kommendantens våning i Bender och somnar lugnt. De andra karolinerna blir berövade allt de äger och har — inklusive uniformerna. De förs nakna bort till tvångsarbete. Många misshandlas. Någon vecka senare köps de fria och kan återgå till tjänsten.

Skannat med CamScanner

”Turkarna ville bli av med oss”

Enligt de uppgifter vi har lär ni ha kostat turkarna enorma belopp.

— Det kan jag tänka mej för vi har sannerligen inte för vana att leva särskilt sparsamt. Mutor till hetspropaganda kostar också slantar. Fast vad betyder pengar. Lappri! För resten har vi fått betala en massa själva också.

Varifrån har ni fått de pengarna då?

— Tagit upp lån förstås. Jag har ingen aning om hur mycket det rör sej om och det struntar jag också i. Huvudsaken att vi kunnat bedriva vår egen politik här nere.

Er turkiska politik? Vad har den gått ut på?

— Att få turkarna att marschera ut mot ryssarna och slå dom för vår räkning. Jag ska säja er att det har inte varit lätt att ligga här nere i Turkiet utan en egen armé att fäktas med.

Men den turkiska politiken har misslyckats?

— Ja, åtminstone än så länge.

Var kommer nu kalabaliken in i bilden?

— Uppriktigt sagt tröttnade turkarna till slut på att ha oss här som sina ärade gäster.

Är ni verkligen förvånad över den saken?

— Nåja, inte är det särskilt finkänsligt att komma till en

I stridens hetta inträffade denna episod, som gjorde kalabaliken betydligt allvarligare än kungen tänkt sig. Turkarna anföll och kungen försökte rusa på dem med värjan i hand — han ville omgående bli tillfångatagen! Han hejdades emellertid av drabanten Roos och två man till, som släpade in kungen i kungahuset. Kungen hade då blivit rispad i kinden av ett pistolskott.

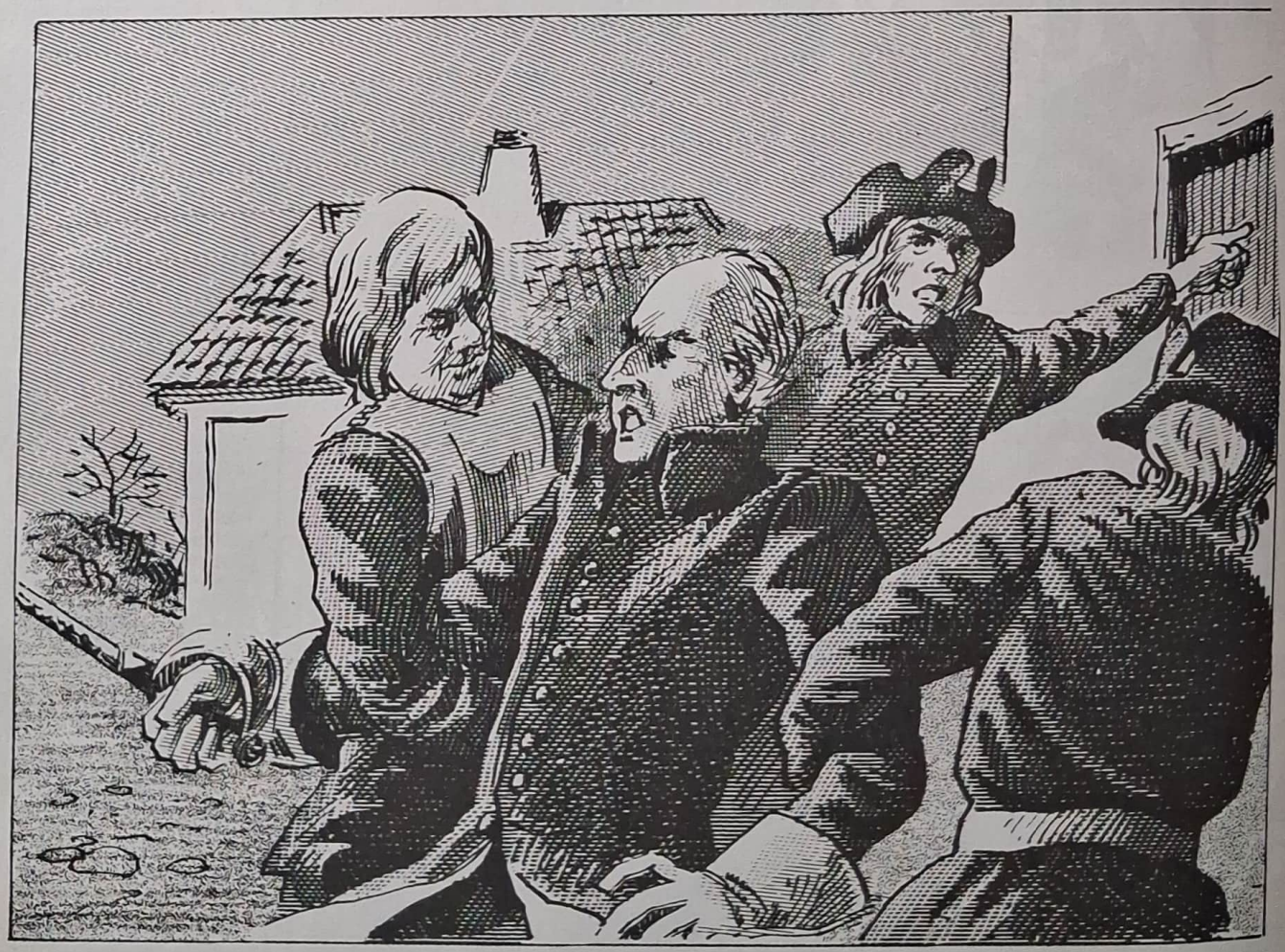

Skannat med CamScanner

ärad gäst och säja att ger ni er inte av från vårt land kastar vi ut er med våld.

Varför tog ni inte det budet som en fin vink att bryta upp från Bender och ge er av hemåt igen?

— Det var en hel del hinder. För det första behövde jag massor av kontanter för allas vår resa hem. Jag bad om nya lån hos sultanen men fick blankt nej.

Och för det andra?

— Så litade jag inte på den turkiska eskort man ställt i utsikt. Det fanns en hel del som pekade på att så snart vi nått gränsen till Polen skulle turkarna överge mej och då skulle jag lätt kunna infångas av fienden. För resten var jag lovad tjugo tusen man. Men det löftet höll man inte.

Och för det tredje?

— För det tredje hade jag ingen lust att resa hem just nu. Att komma hem som en usel förlorare är inte särskilt lustigt, det måste ni förstå.

Ytterligare något skäl att envisas med att bli kvar i ert läger vid Bender?

— Det skulle vara Vår Herre då. Jag tyckte nämligen bestämt att han sa till mej att lugnt bli kvar.

Har ni så fina förbindelser med Vår Herre att ni utan vidare kan rådfråga honom?

Under belägringen gick det strängt taget ingen nöd på svenskarna i kungahuset. Ingen av soldaterna eller officerarna här omkom. (De svenska offren för kalabaliken mötte döden i andra situationer.) Efter sex, sju timmar röktes de ut, sedan turkarna satt eld på taket.

Skannat med CamScanner

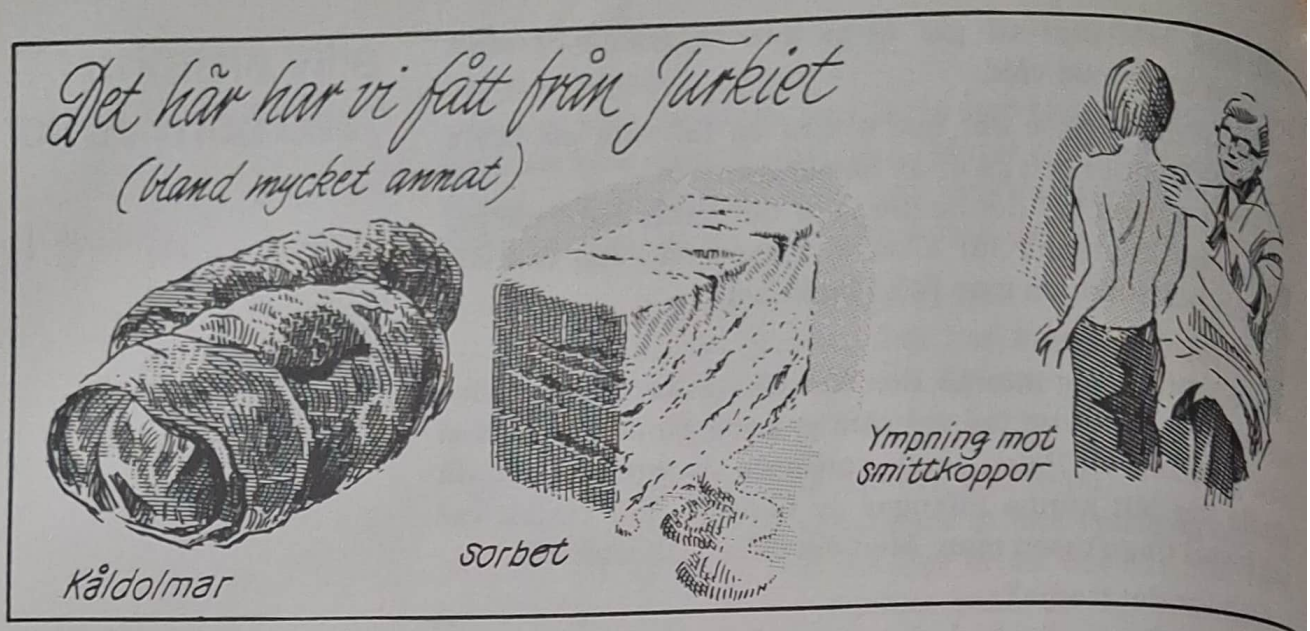

— Har åtminstone haft det tidigare. Herregud, det vet varenda ärlig svensk att jag är en konung av Guds nåde och därmed Vår Herres ställföreträdare på jorden. Allt jag gjort har varit på Guds order.

Har det aldrig fallet er in att Vår Herre i så fall varit lite onådig mot er de senaste åren?

— Uppriktigt sagt har jag nog funderat så ibland. Jag menar prövningar är en sak och måste naturligtvis till. Men efter Poltava har det enbart varit tråkigheter och snålvind. Så det där med att Gud stått på min sida i alla de här affärerna har jag väl börjat tvivla på då och då. Och många med mej, tyvärr.

Men nu dök alltså Vår Herre upp och avgjorde det hela?

— Ja, åtminstone kändes det på det viset. Mycket pekade också på att turkarna och tatarerna aldrig skulle anfalla oss. Uppriktigt sagt var jag övertygad om att det bara handlade om tomma hotelser.

På den punkten hade ni alltså helt fel?

— Tydligen. Men då ska ni samtidigt veta att de hotade anfalla oss i flera veckor utan att nånting egentligen hände. Ja, de drog förstås in på vårt vanliga underhåll. Mat och dryck för mej och mina män, foder till våra hästar. Men allt sånt kom fram till oss på smygvägar ändå och blev det alltför knappt med maten gav vi oss själva ut och kapade sultanens livsmedelsforor.

Det påstås att ni tidvis tvingades skära ner er vanliga konsumtion av starköl?

— Stämmer också. Vanligen brukar jag dricka tre, fyra liter starköl om dan. Men den här sista tiden har det faktiskt varit ont om varan.

Och då har ni i stället ägnat er åt vin?

— Ja, vad ska man göra. Vår mat är så förfärligt salt, förstår ni.

Skannat med CamScanner

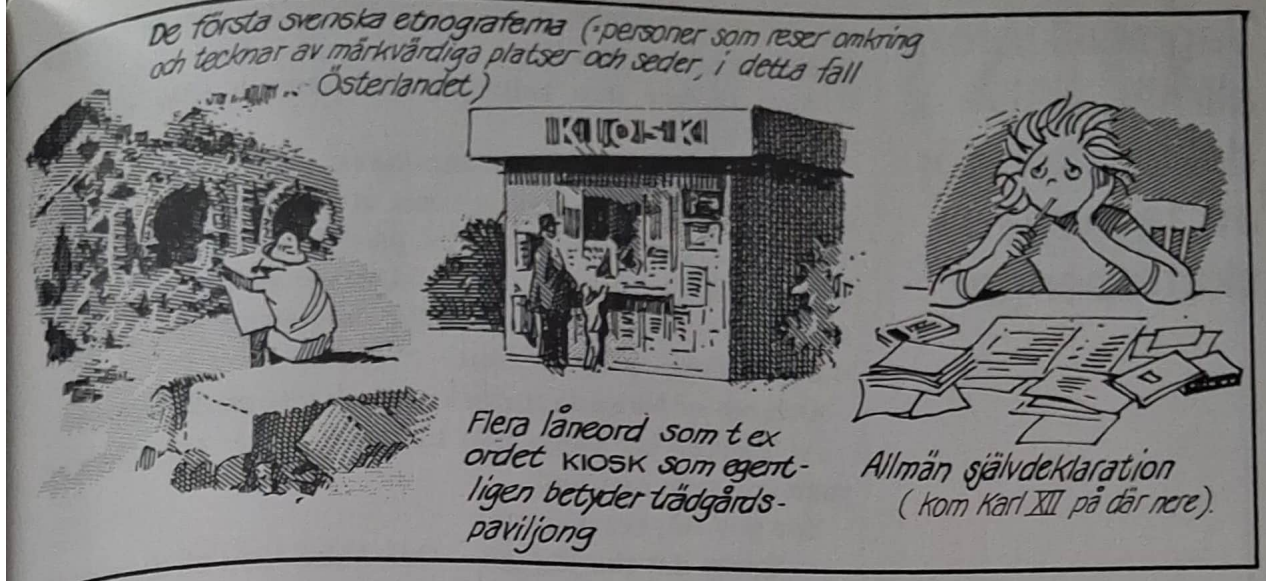

Tillbaka till er kalabalik nu. Ni beslöt er alltså för att hellre låta turkarna anfalla än ge er iväg?

— Rätt uppfattat.

Var ni aldrig rädd om det egna skinnet?

— Nej, inte ett spår. Som jag sa hade jag bara tänkt mej en liten skenfäktning i all ärbarhet. Dessutom visste jag att turkarna och tatarerna fått strängaste order om att inte kröka ett hår på mitt huvud.

Men sen era egna män dragit in er i kungahuset blev leken allvar?

— Allvar är kanske lite för mycket sagt. Ett trettital turkiska döingar bara. Och fyra, fem stupade av våra egna. Det är inte mycket att bry sej om. Å andra sidan blev det för mycket för att vara en lek. Hur som helst höll vi stånd mot alla anstormningar där inne i kungahuset i över åtta timmar. Och ändå beskött man oss med artilleri.

Vad fick er att till slut ge upp?

— De fähundarna satte eld på taket. Dom rökte helt enkelt ut oss. Till slut tvingades vi göra ett utfall. Och då gick det åt fanders på grund av mina sporrar.

Sporrar?

— Jag trasslade in den ena sporren i den andra och stöp i backen. Sen var det en massa turkar över mej på en gång. Och då var det bara att ge sej.

Hur är läget nu då?

— Alldeles utmärkt, tack. Lite mörbultad här och var kanske och några små blessyrer. Men det är lappri.

Närmaste planerna?

— Ska se till att den storvesir som ställt till det här får silkessnöret. Ni vet kanske att jag lyckats avsätta en massa vesirer och paschor de senaste åren och haft nöjet att

Skannat med CamScanner

”Jag skall införa allmän självdeklaration för att få in mer skattepengar”

se det ena huvudet efter det andra rulla. Det är bara att fortsätta precis som förut.

Men tänker inte sultanen kasta ur er efter den här kalabaliken?

— Det kan han inte anständigtvis. Tänk er ändå vilken indignation kalabaliken kommer att väcka vid alla Europas hov. Ett krönt huvud skymfat på detta vis! I själva verket vet jag redan nu att sultanen kommer att förklara sig helt ovetande om detta fasansfulla övergrepp mot min konungsliga och heliga person.

Och om er fortsatta turkiska politik inte skulle lyckas?

— Tänker jag lägga mej till sängs ett år och vägra att stiga upp från bädden.

Sov gott då, ers majestät.

— Tack, det ska jag göra. Och hälsa hem till Sverige att jag har nånting alldeles nytt i kikarn för att få in mera pengar i skatt.

Vad skulle det vara?

— Jag tänker införa nånting som jag kallar för ”allmän självdeklaration”. Varenda människa ska få svära inför Gud och min egen person att man inte fifflar med inkomstuppgifterna. Vad säjer ni, det är ganska finurligt, inte sant? Allra helst som varenda människa vet att svär man falskt inför Gud och Konungen väntar helvetets skärseld efter döden. Kors så mycket pengar vi ska få fram på det sättet. Och då kan jag fortsätta det här krigarlivet ännu många år.

— Tack kungen, då har vi inte mer att fråga er om just nu.

— Tack själv. Alltid roligt när man hör av sej på detta underdåniga sätt från gamla Sverige.

Skannat med CamScanner

1716

och många
år framåt

Den otroliga men sanna historien om Karl XII:s orientaliska fordringsägare

Skannat med CamScanner

Sommaren 1709 led Karl XII sitt förkrossande nederlag mot ryssarna vid Poltava och flydde hals över huvud till Turkiet. I över fem år stannade han där — som sultanens självbjudne gäst — och under den tiden lyckades han dra på sig enorma skulder. Först på Gustaf III:s tid, sextio år efter kungens död, blev de slutreglerade.

Bilden av Karl XII som en slösare i överdåd stämmer illa med den asket som dåtidens propaganda målade upp och som under alla år demonstrerats i skolan. Men propagandan och skolhistorien är en sak, den dokumentära verkligheten en annan.

Låt vara att den svenske kungen även under sin turkiska tid struntade i om han åt en seg åsnebiff till middag och att han alltjämt nöjde sig med några liter starköl per dag vad dryckesvaror angår. Men när det gällde det karolinska skenet utåt fick det kosta vad det kosta ville.

Karl XII måste visserligen ha varit medveten om att det rike han ärvt att förvalta led stor nöd och blivit utarmat under hans krig. Men allt sådant struntade han i. Han tog upp hur stora lån som helst för att kunna imponera på orientalerna — med lysande tafflar, med hur stora mutor som helst, med skänker och förläningar som kom omvärlden att baxna. Och med ett yttre prål som verkligen skulle visa att han, Järnhuvudet, lejonet från Norden, var en konung av Guds nåde.

”Vi far inte hem förrän vi fått betalt!”

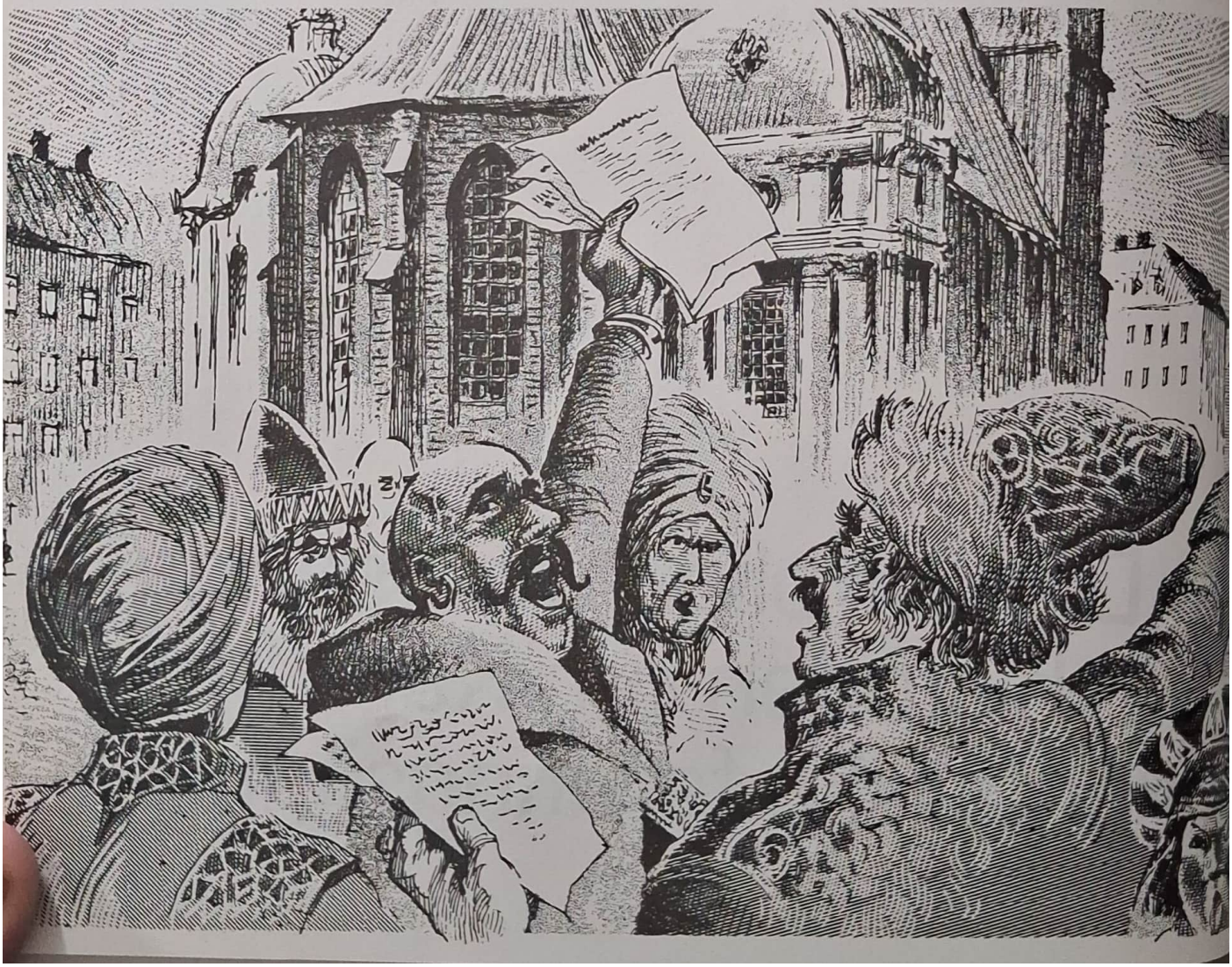

Skannat med CamScanner

Det alibi som kungen på denna väg försåg sig med var åtminstone för honom fullt legitimt: det karolinska överdådet skulle locka turkarna att förklara ryssarna krig. Och när väl turkarna krossat ryssarna skulle Sverige få sin bit av kakan och komma rejält på fötter igen.

Någon gång såg också denna plan ut att klaffa. Turkarna rustade, turkarna krigade, ryssarna inringades, ryssarna tvangs till fred. Men av alla dess turkiska framgångar hade Karl XII och Sverige inte den minsta fördel.

När Karl XII kom hem till Sverige igen efter sitt mångåriga turkiska äventyr hade han dragit på sig en skuld, som med den tidens mynt kunde beräknas till 2 1/2 miljon riksdaler. Det var ett enormt belopp, nära nog detsamma som svenska statens årliga inkomst den gången (i de bistra tider då statens utgifter var fem gånger större än inkomsten).

Och dessa skulder skulle nu u-landet Sverige betala. I första hand gällde det att lyckliggöra ett 70-tal orientaliska privatpersoner, som karolinerna viggat inpå bara kroppen och som följt med på svenskarnas återtåg genom Europa för att bevaka sina intressen.

Naturligtvis kunde Sverige aldrig betala dessa många lån till fullo. Man ackorderade med de flesta fordringsägarna, inte minst sultanen själv. En miljon beräknas man ha blivit av med på det viset.

Turkiska fordringsägare på väg till Wrangelska palatset på Riddarholmen, där kungafamiljen då residerade. (Gamla slottet Tre Kronor på nuvarande Slottets plats brann ner den 7 maj 1697).

Skannat med CamScanner

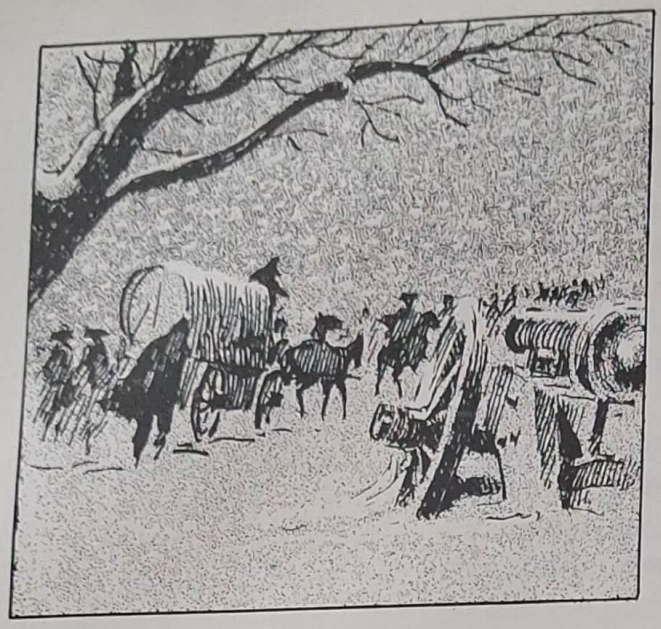

Spillrorna av en armé på hemväg till Sverige

Vintern 1715 släpar sig ett eländigt tiggartåg på 1 500 man norrut genom Europa. Det är spillrorna av den svenska karolinska armé, som sex år tidigare stred vid Poltava och som följt Karl XII till Turkiet. Nu har äntligen kungen brutit upp från sultanens land och hans män följer honom i spåren mot Östersjön och Stralsund. Genom Ungern, Österrike och Bajern får de sitt uppehälle genom kejsaren i Wien. Med sig har dessa mannar över 2 000 hästar och 150 vagnar (över hälften ”lånade”). Hästarna är ”miserabla”, karolinerna klädda i ”byltor och trasor”. Av dessa karoliner är 300 svenskar.

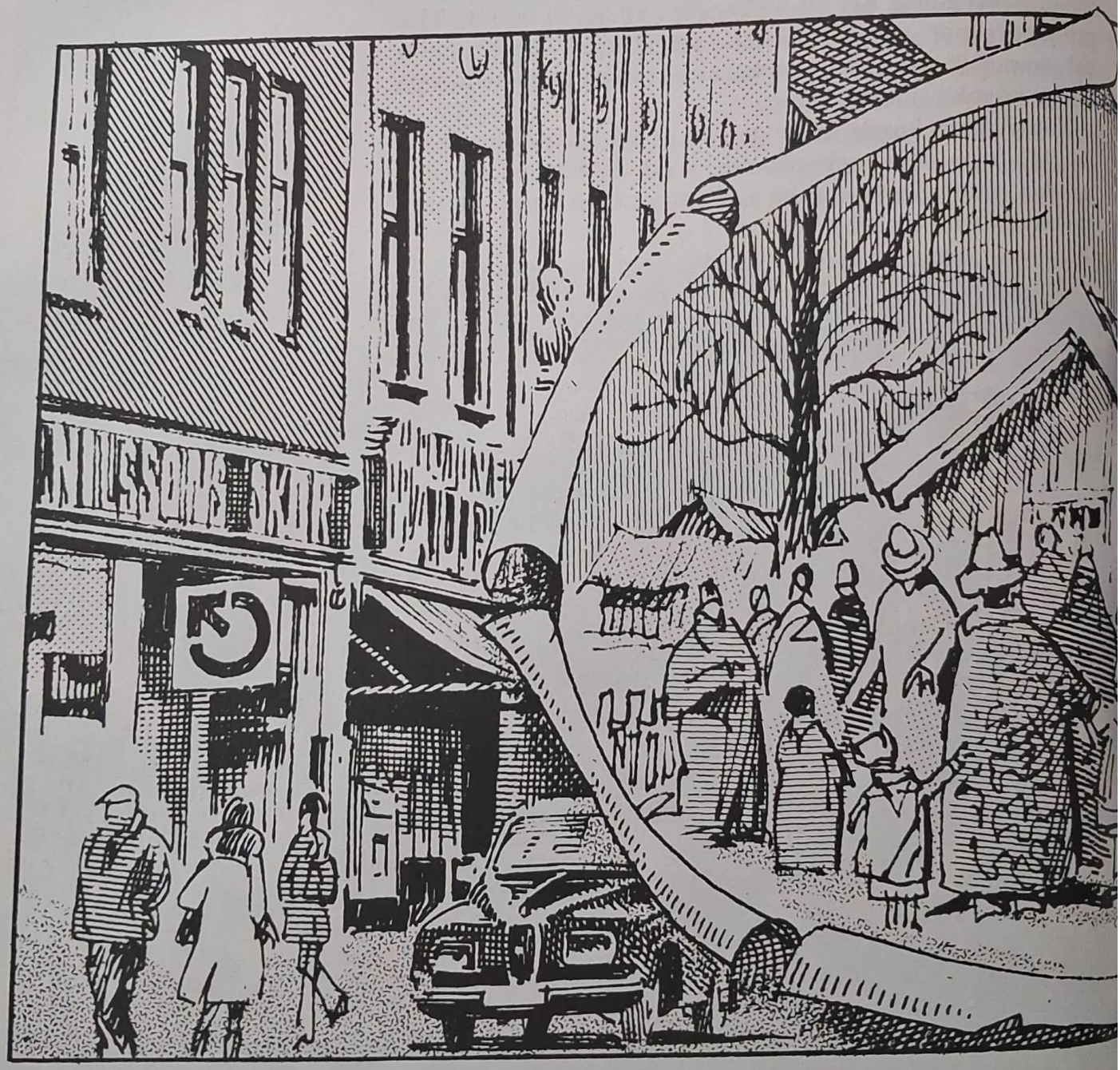

Skannat med CamScanner

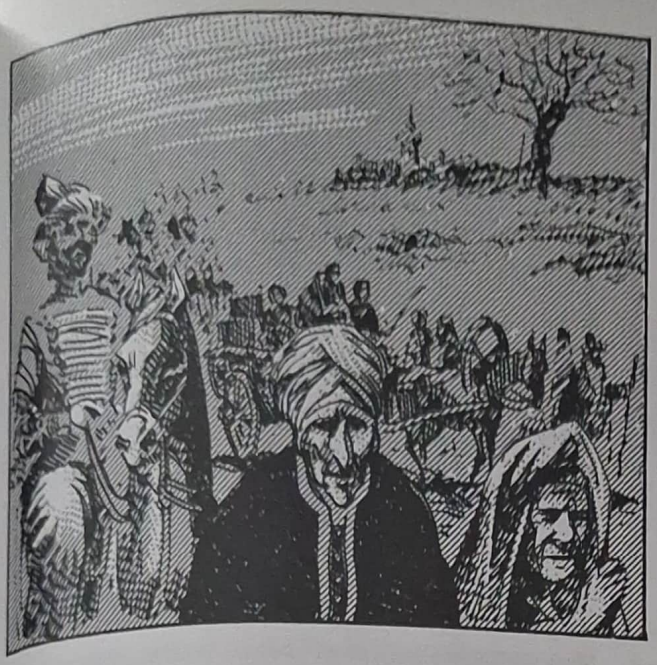

Kungen bjöd orientalerna: "Kom med så får ni betalt"

I denna trasarmé — där avdelningarna färdas "huller om buller" — ingår ett 70-tal orientaler. Det är turkar, araber, armenier, judar, tatarer och greker och dessa främmande fåglar har en sak gemensam: de är svenska statens fordringsägare. Alla för de med sig reverser, som godkänts av kungens private finansminister. För resan till Sverige har de fått var sin häst av svenske kungen och femtio riksdaler i reseersättning. Några av dem har visserligen reverser som tillsammans understiger de femtio riksdalerna. Men det spelar mindre roll. Flott ska det vara. "Varen snart välkomna till konungariket Sverige, som på eviga momangen ska göra rätt för sig."

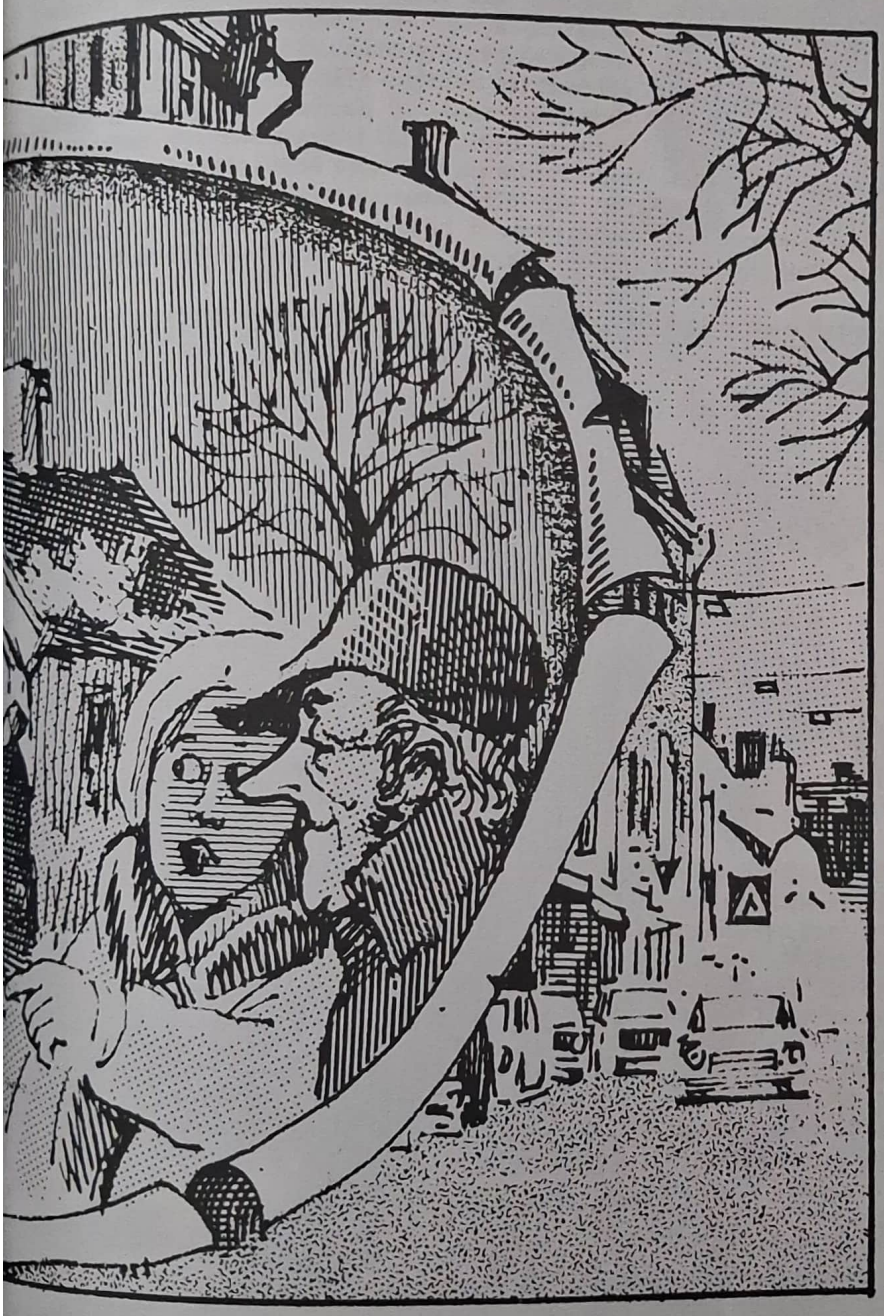

"I Kalmar får ni bo och äta gratis", lovade Karl XII sina fordringsägare

Efter att ha varit på resa i nära ett och ett halvt år anländer de orientaliska fordringsägarna till Kalmar i januari 1716. Här inkvarteras de hos borgarna i väntan på att staten ska kunna betala dem. Enligt kungens order ska de ha fritt husrum och uppehälle. De exotiska människorna behandlas inte särskilt hjärtligt av kalmarborna. Då och då avbetalar staten någon liten del av sin skuld — men man betalar med nödmynt, som alla skyr som pesten. Bara efter något år har flera av fordringsägarna mottagit större belopp i traktamenten än de har att fordra.

Skannat med CamScanner

I tre år tvingas dessa orientaler — många med hustrur, barn och tjänare — att stanna i Kalmar, där landets allmänna armod också drabbar dem. År 1719, då kungen stupat, beordras fordringsägarna till Stockholm, där deras affärer ska regleras. Svenska staten ackorderar på det fräckaste med sina ärade gäster. Men så tror man sig också veta att de faktiska belopp som en gång utbetalats mot reverserna knappt uppgått till hälften av de skrivna summorna. Först år 1724 — tio år efter det fordringsägarna följde kungen mot norr — har svenska staten gjort upp sluträkningen med dem.

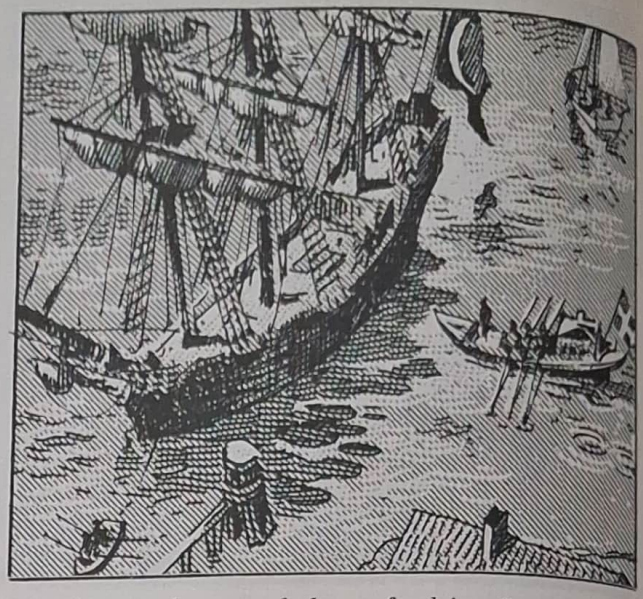

Men uppgörelsen med dessa fordringsägare utgör bara en mild upptakt för vad som komma skall i historien om Karl XII:s efterlämnade finanser. Lockade av de hemkomna landsmännens lycka trotsar nya turkar avstånd och faror och uppsöker gäldenären Sverige. 1720-talet igenom dyker ständigt långa rader av paschor med reverser på betydande belopp upp i Stockholm och under tiden man väntar på betalning kräver man fritt uppehälle för sig och sina stora följen. Svenska staten ackorderar i bästa orientaliska stil och kommer många gånger ifrån det hela med att betala 25 % av beloppen.

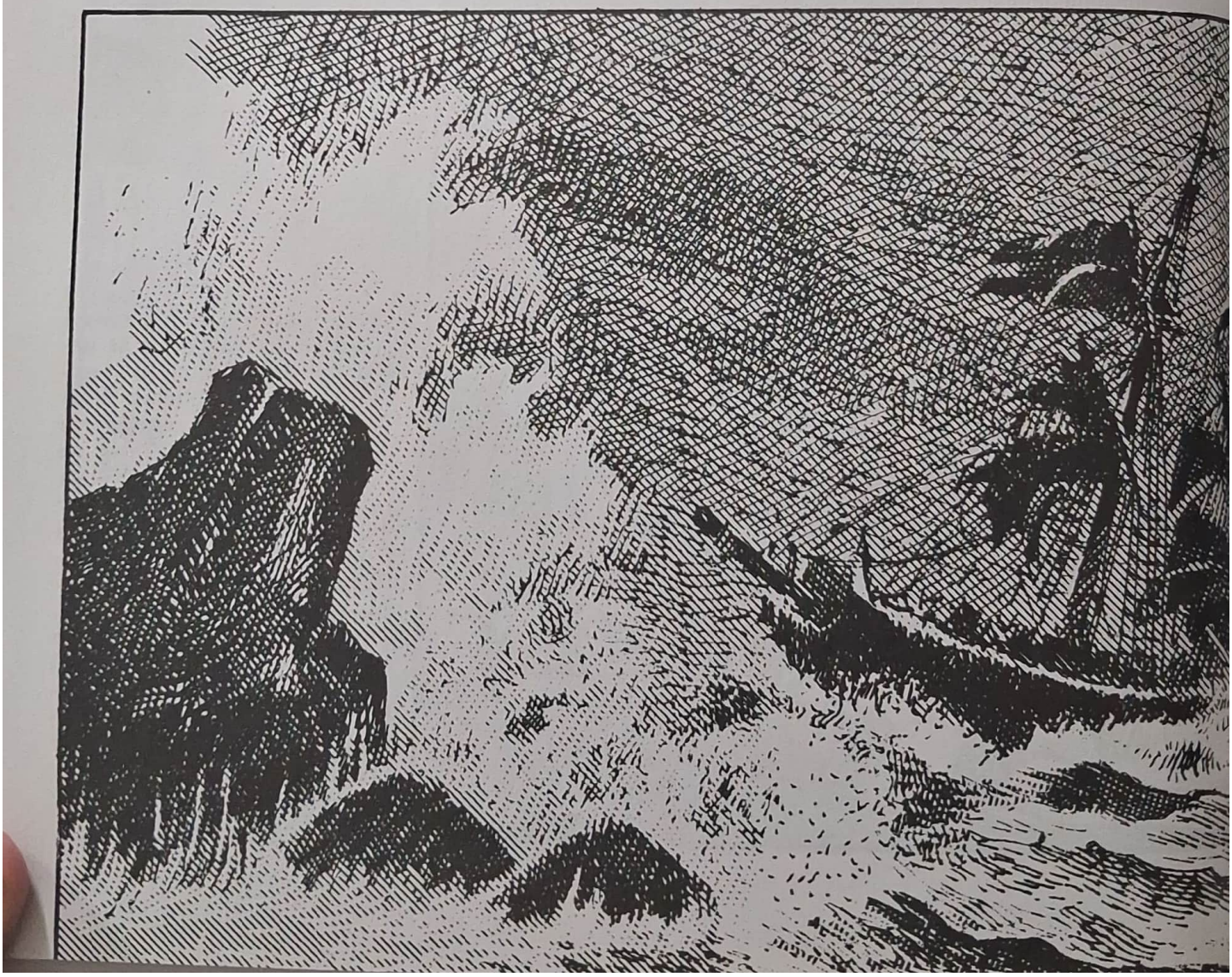

Skannat med CamScanner

Men än värre ska det bli. Nu börjar sultanen och därmed turkiska staten bevaka sina fordringar på Karl XII. Under 1730-talet anländer den ena turkiska delegationen efter den andra till Stockholm och inleder förhandlingar. Man påpekar att sultanen inte gör anspråk på betalning av allt det underhåll in natura som Karl XII fått under sina fem år som sultanens gäst. Men man fordrar att få betalt för det statslån på 2 000 ”pungar” som kungen tagit upp (en miljon riksdaler). De turkiska delegationerna utgör ett lysande följe som kräver lyxtraktamenten och stora palats av svenska staten under sin vistelse här. Förhandlingarna drar ut på åratal i olika repriser. År 1738 är man äntligen klar att reglera statsskulden till Turkiet, åtminstone till största delen. Turkarna har förklarat sig nöjda om man får 72-kanonskeppet ”Sverige”, 30 000 gevär och ett tiotal kanoner och mörsare. Alltså rustar svenska staten ”Sverige.” 10 000 gevär lastas samtidigt ombord på handelsskeppet ”Patrioten” — bestyckat med 32 kanoner — och skulden är nu nere i 20 000 gevär. De två skeppen seglar iväg. ”Sverige” råkar ut i dåligt väder och förolyckas söder om Cadiz. Men ”Patrioten” når fram till Konstantinopel med sin last. Turkarna finner behag i ”Patrioten” och går med på att ta detta skepp i stället för ”Sverige”.

Skannat med CamScanner

Historien om "det gyllene schabraket"

Länge än skulle Karl XII:s turkiska affärer spöka för svenska staten. Sextio år efter Järnhuvudets död — på 1770-talet, på Gustaf III:s tid — levandegjordes plötsligt historien om "det gyllene hästschabraket". Schabraket var ursprungligen en gåva till Karl XII från sultanen, värt 100 000 riksdaler. Kungen hade skänkt det till en polsk fältherre, men lånat tillbaka det och stampat på det för 40 000. Nu hade franska staten blivit ägare till pantkvittot — och man tog också betalt för det: 300 000 france! Där sattes äntligen punkt för Karl XII:s svindlande turkiska affärer.

Skannat med CamScanner

1717

”Lasse i gatan” – kaparnas kapare som aldrig låg till sjöss

Skannat med CamScanner

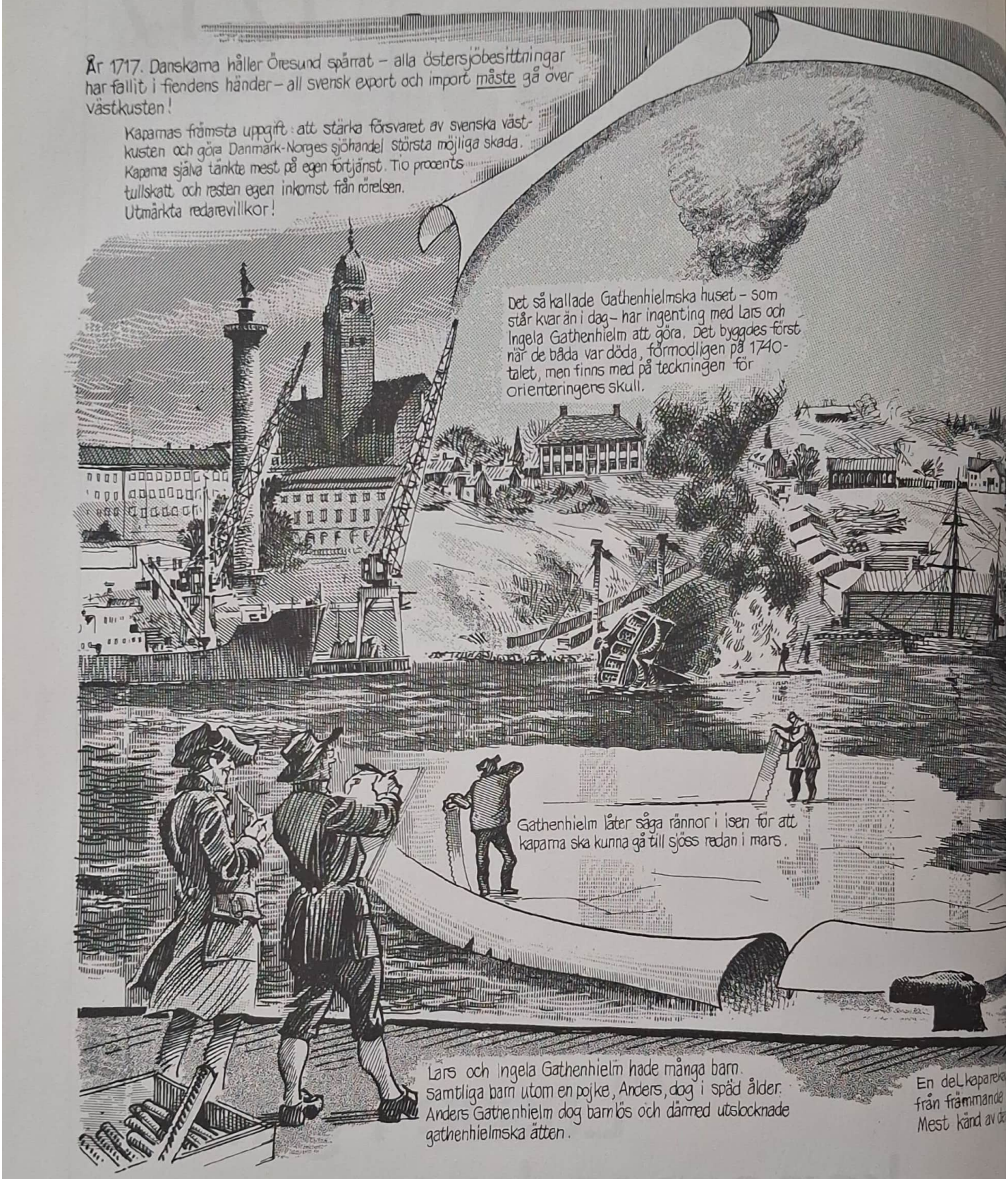

Välkommen att beskåda Gamla Varvet i Göteborg på salig Gathenhielms tid. Vi skriver plötsligt anno 1717. Tecknaren har fattat posto nere vid kajen på Eriksbergs varv. Rakt genom tiden stiger det förflutna fram för hans spejande blick. I förgrunden vårt larmande propellernu! Där bakom en förlorad värld med kaparnas skepp och kanoner.

Skannat med CamScanner

sionella sjörövare
svensk tjänst.
ss.

En ond tid, denna kaparnas tid. Sedan sjutton år ligger landet i krig med det väldiga ryska blocket. Det är kung Karl XII som styrt landets öde därhän. Det vill säga Gud Fader själv eftersom kungen alltid handlar direkt på Guds order. Och för landets befolkning är det som vanligt bara att böja sig för Herrens vilja.

Så här dags tillhör slaget vid Poltava och den stora kapitulationen vid

Skannat med CamScanner

Våren 1717 arbetade man för högtryck vid varvet i Göteborg för att sätta kaparflottan i bästa skick. Många fartyg var "veritabla fregatter", en del utlånade örlogsmän från svenska kronan. Kaparskeppen fick föra samma flagg som svenska örlogsfartyg.

Perevolotjna det förgångna. Alla Östersjöbesittningar har fallit i fiendernas händer. Tio tusentals svenska soldater har ömkligen omkommit i ryska arbetsläger. Tusentals officerare framlever sina usla liv under knappa stjärnor långt borta i Sibirien. Hemmavid tyngs människorna av nödår, nya soldatutskrivningar, ökade skatter och det fanstyg som majestätet nu senast hittat på för att öka sin krigskassa: allmän självdeklaration!

Men har det gått käpprätt åt helvete i öster finns det alltid ett väster kvar att probera Guds lycka med. Således rustar sig kungen vid det här laget för att erövra Norge.

I skuggan av kriget har kaparnas skara vuxit. De har Göteborg som hemmahamn och hela Västerhavet som operationsområde. Kaparredarna har betalt Hans Majestät dryga pengar för att få sina kaparbrev – det vill säga kungens fullmakt på att de kan härja och röva precis som de själva vill bland fiendens handelsskepp – och de har rustat

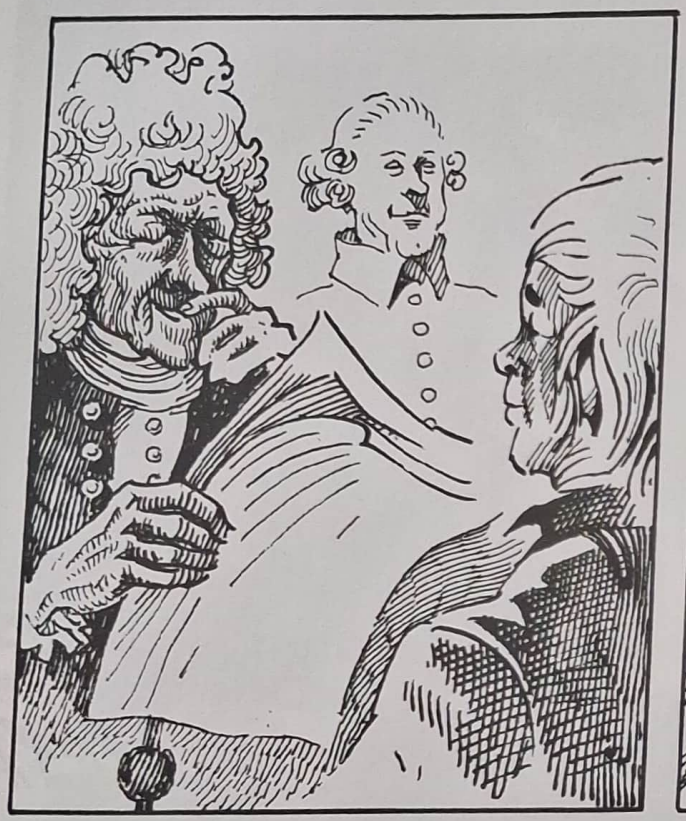

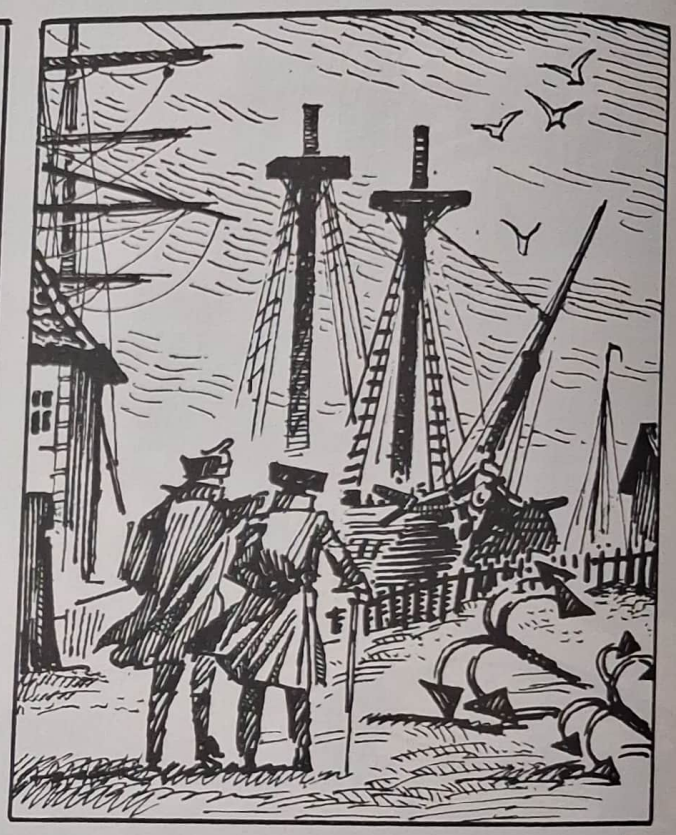

1. Plötsligt förmögen

Vårvintern år 1710. Barnen till den välbärgade Onsalaredaren Anders Börjesson Gathe samlas i fädernegården för att ta arv efter sin nyligen bortgångne fader. Bland barnen är den 21-årige Lars Gathe. Dödsbudet har nått honom i England, dit han varit utsänd att studera skeppshandel. Han upptäcker plötsligt att han genom sitt farsarv blivit en förmögen man. Frågan är nu bara vad han ska satsa på för att förvalta sitt pund. Kriget har gjort de flesta affärer osäkra. Till och med Riksens Ständers Bank har slagit igen och inställt alla betalningar.

2. Satsa på en kapare!

Sedan gammalt har Lars varit fästad vid en flicka på Onsalatrakten, 18-åriga Ingela Hammar, också hon från förmöget hem. Det är en förslagen och orädd jänta, som anar att Lars Gathe har den rätta tågan att slå sig fram i krigstider som dessa. Att han går som en krympling bekommer henne inte det minsta. Huvudsaken att han har det rätta sinnelaget för affärer. Det är Ingela som ger Lars Gathe idén om att satsa en del pengar på ett kaparskepp. Redan i juni 1710 står Lars Gathe som delägare till den nyrustade kaparen "Lilla Jägaren". Affärerna kan börja!

Skannat med CamScanner

sina sjörövarskepp, värvat kaptener och besättningar och skickat ut dem på jakt efter priser.

Våren 1717 ligger 18 kaparskepp i Göteborgs hamn redo att gå till sjöss. De rustas vid Gamla Varvet, som vid denna tid upplåtits av Kronan till den som gjort sig till kaparnas kapare, Lars Gathenhielm, 28 år gammal, sedan ett år tillbaka försedd med rang av kommendör vid Hans Majestäts flotta.

Om kaparna i allmänhet och den märklige Lars Gathenhielm i synnerhet handlar detta svenska äventyr. Måhända har ni redan skymtat den oförvägne sjöhjälten någonstans i vimlet på något av kaparskeppen: en orkeslös krympling som trots sitt svåra lyte alltid är ytterst skärpt så snart det gäller att tjäna pengar på fiendens, kungens och fosterlandets bekostnad!

Här har ni alltså historien om Gathenhielm och hans kapare.

3. Nu börjar karriären

Sommaren 1710 härjar "Lilla Jägaren" vilt till sjöss och uppbringar det ena handelsskeppet efter det andra. De erövrade skeppen förs till Göteborg, där lasten auktioneras bort och skeppen säljs. Det ekonomiska resultatet är lysande och Lars Gathe köper raskt in sig i andra kapare. År 1711 gifter han sig med Ingela Hammar och därmed börjar "Lasse i Gatans" verkliga karriär. Det unga paret flyttar från Onsala till Göteborg, köper ett hus vid Lilla Torget och Ingela ser till att hennes Lars rör sig i precis rätta kretsar. Intriger läggs ut, ämbetsmän mutas, PR-verksamheten står på hög nivå.

4. Spindeln i nätet

Det finns inget som helst belägg för att Lars Gathe själv deltagit i någon sjöstrid. Han satt i stället i Göteborg som spindeln i nätet, organiserade en kustbevakning som rapporterade om främmande skepp och skodde sig storligen på sina kaparskepp och deras priser. Förmodligen ansåg han att han gjorde en Gudi behaglig gärning då han på detta sätt såg till att en myckenhet begärliga varor kom in i det krigshärjade landet. Ibland då myndigheterna börjar snoka för närgånget i hans affärer går han ombord på något av sina skepp och seglar iväg till "okänd ort" – för att återkomma när det hela lugnat ner sig.

Skannat med CamScanner

5. En bruten man . . .

Bland dem som går Gathes ärenden är den göteborgske generalguvernören Mörner. Denne ser till att kungen ständigt matas med sjöhjälten Gathes enastående bedrifter, det mesta rena lögner. På förslag av guvernören adlar Karl XII år 1715 kaparredaren Gathe till Gathenhielm. Ungefär samtidigt läggs några obehagliga åtal mot Gathenhielm för bl a smuggling ner på direkt order av kungen. Lars Gathenhielm står nu på höjden av sin makt. Men kroppsligt är han en bruten man: han stapplar fram på kryckor och måste anhålla om att få en bänkplats *nere* i domkyrkan eftersom han inte förmår att ta sig uppför trappan till läktaren!

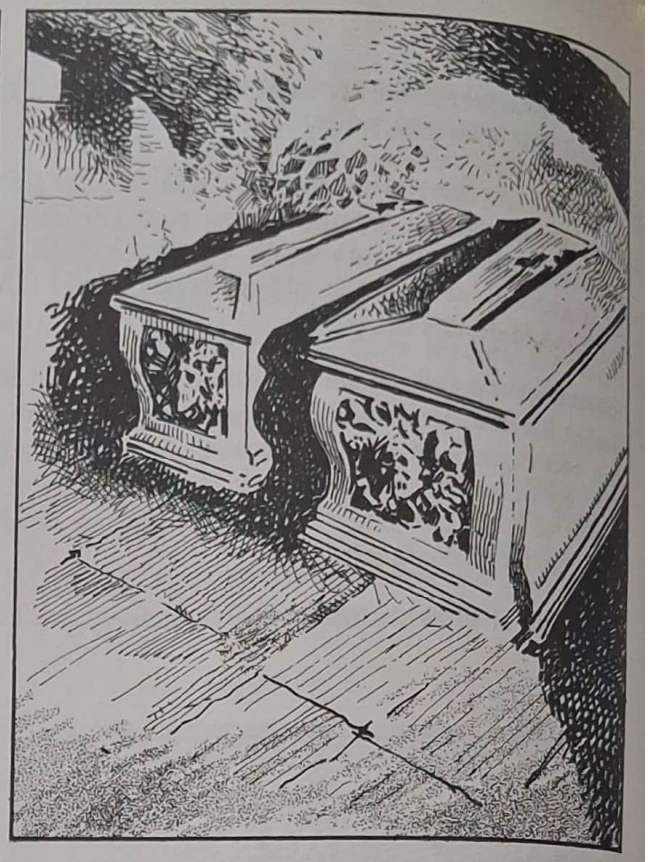

6. Dör 28 år gammal

Vårvintern 1718 manas kommendören Gathenhielm, alla svenska kapares chef, inför domstol i Göteborg på nytt. Nya skumraskaffärer har kommit i dagen. Men målet hinner inte komma upp. Den 25 april avlider Lars Gathenhielm i tbc, 28 år gammal. Änkan begraver honom i Onsala kyrka i ett gravkapell som de byggt åt sig. Sedan tar hon hand om makens eftermäle med sedvanlig raskhet och fantasi. Elva år senare går hon själv ur tiden. Fastän då omgift begravs hon vid sin förste makes sida i Onsala kyrka. Där vilar de två än i de marmorsarkofager som Ingela lät importera en gång då 1720-talet var ungt.

Kaperiverksamheten inleddes år 1710 och pågick till 1721. Under sin karriär som kapare hann Lars Gathenhielm inneha 48 kaparfartyg, de flesta ägda av honom och hans hustru Ingela. År 1717 t. ex. hade "Lasse i Gatan" hela 18 fartyg på jakt efter rov ute till sjöss. Av dem ägde han och hans hustru ensamma 12 stycken! En del av hans kaparkaptener var professionella sjörövare från främmande länder men nu i svensk tjänst. Mest känd av dem var John Norcross.

Skannat med CamScanner

1718

Karl XII:s befängda idé: ”Dra hela flottan över land . . .”

Skannat med CamScanner

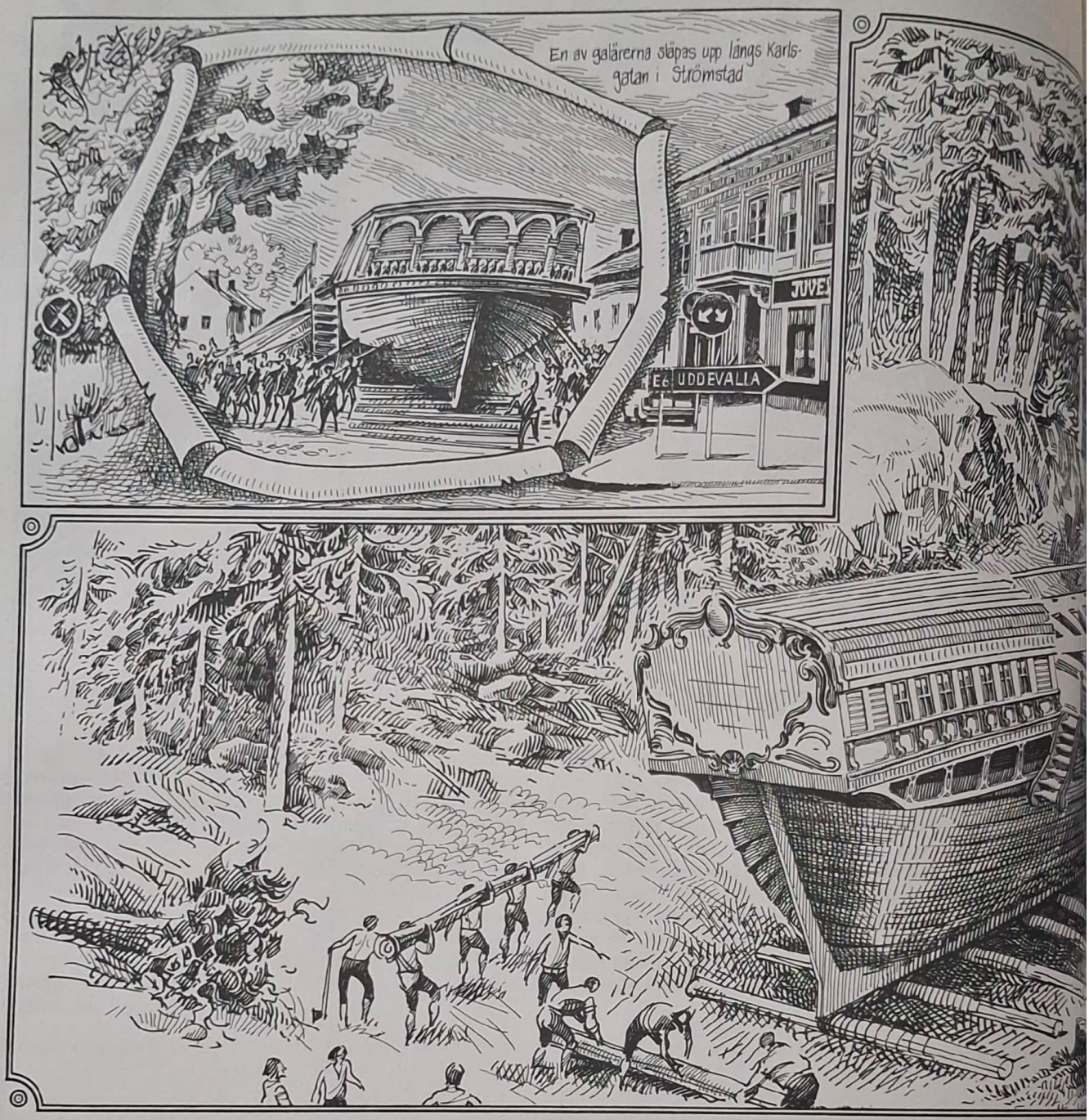

Vilken egendomlig syn: åtta hundra blårockade soldater och tusen hästar sliter och drar ett fyrtio meter långt örlogsskepp långt uppe på land, mitt uppe i skogen! Och som de sliter! Skeppet har plötsligt fastnat i moraset!

Piskorna smäller. Ryggbasten bänds. Rep går av och hästar störtar i backen. Men framåt kommer man ändå till slut. Meter för meter gungar skeppet vidare över landbacken.

Och på avstånd står två genier och en galenpanna och betraktar belåtet skådespelet: Christopher Polhem, Emanuel Swedenborg och – konung Karl XII.

Vad i all sin dar håller man på med?

Jo, det ska strax talas om. Herrarna håller som bäst på att dra en hel eskader örlogsmän från Strömstad två mil över land till Idefjorden.

Skannat med CamScanner

Här står Karl XII tillsammans med sina två tekniska snillen, Christopher Polhem och Emanuel Swedenborg. Tack vare deras geniala "inventioner" lyckades man släpa örlogseskadern två mil över land till Idefjorden.

Och det händer sig sommaren 1718, inte långt före Karl XII:s död.

Varifrån kommer idén?

Ingen vet med säkerhet längre. Kanske började alltsammans med ett förfluget ord från någon officer under en glömd gammal ordergivning i Strömstad:

– Fan ändå, de där danska galärerna på Idefjorden kommer att ställa till med en massa bekymmer för oss när vi väl börjat belägra Fredrikstens fästning. Kan vi inte få dit några svenska krigsskepp?

– Det vet väl herr majoren att danskarna blockerar hela inloppet till Svinesund med sina skansar.

– Får vi inte in dom genom Svinesund får vi väl dra dom över landbacken från Strömstad. Vadfalls! Ha!

Kanske gick det till på det viset. Kanske. Att den där officerens

Skannat med CamScanner

förflugna ord, den fullständigt omöjliga tanken, slog rot i skallen på kungen, som alltid var road av det omöjligas konst – kosta vad det kosta ville.

Dra en hel eskader två mil över landbacken – var det verkligen outförbart?

Känt är att kungen kallade på de två tekniska snillen han hade i sin tjänst: Polhem och Swedenborg. Och dessa två fick i uppdrag att undersöka möjligheterna att dra örlogsskepp över land från Strömstad till Idefjorden.

Den aktuella bakgrunden just när detta förbereddes:

- Alla svenska Östersjöbesittningar hade fallit i fiendernas händer. Nu försökte kungen kompensera dessa förluster med att ta Norge från danskarna.
- Tills vidare hade svenskarna ryggen fri åt öster. Ivriga fredsförhandlingar pågick med ryssarna.
- Danskarna hade spärrat inloppet till Idefjorden, där fästningen Fredriksten reste sina mäktiga murar och bevakade hela trakten. De nya krigsplanerna gick ut på att belägra fästningen och ta den.
- För att belägringen av fästningen skulle bli framgångsrik gällde det att stänga den från all service utifrån.
- Och det är där som galärtransporten över land till det inre av Idefjorden kommer in i bilden. De danska galärerna på Idefjorden ska kämpas ner.

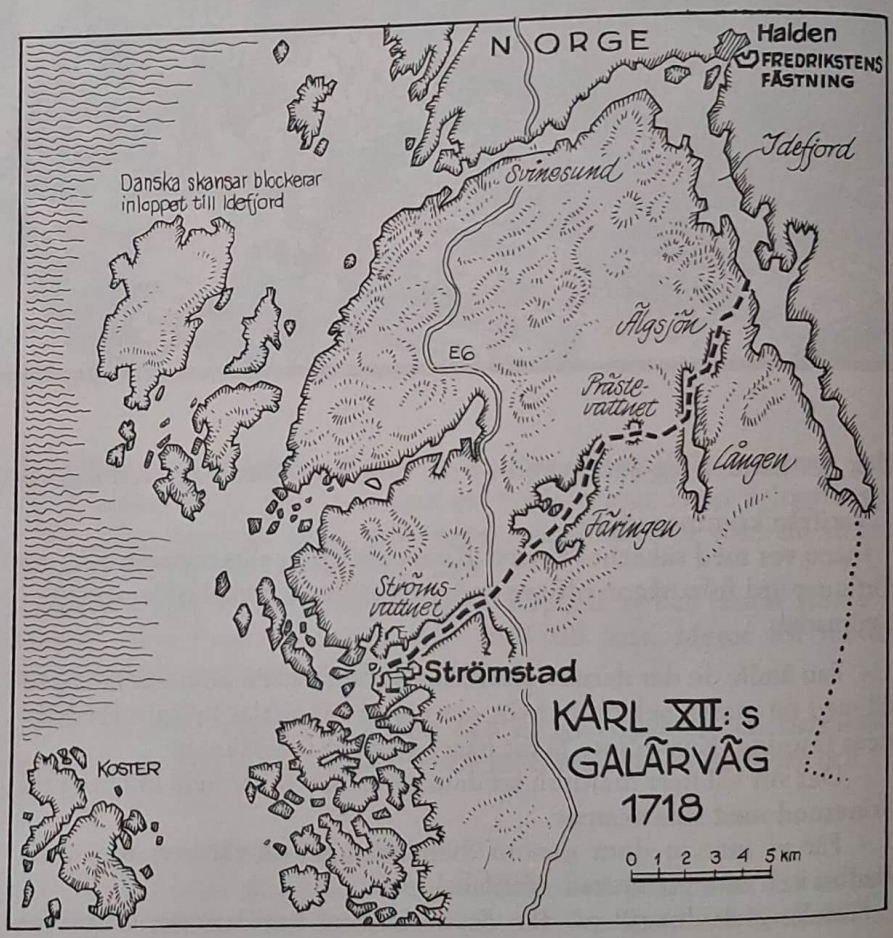

De svenska planerna gick ut på att belägra fästningen Fredriksten och ta den. Men Idefjorden spärrades av danskarna. Det var då Karl XII beslöt att "komma bakvägen", dvs. över land. Den svenska eskadern drogs således till Idefjorden längs den streckade linjen på kartan.

Skannat med CamScanner

Men hur få örlogsskepp att segla två mil över torra land? Det är verkligen en uppgift värdig de två tekniska genierna Polhem och Swedenborg. Och de löser den också genom hastigt improviserade "inventioner".

Örlogsmännen dras först upp från Strömstads hamn och rullas sedan på stockar österut längs den gata som i dag kallas Karlsgatan. Det är båtar av olika storlekar, det är galärer, brigantiner, skärbåtar, espingar och eskaluper.

Störst av dem är galären "Luren", fyrtio meter lång, sex meter bred, 20 par åror och nära trehundra mans besättning. Minst galejorna, som är avsedda för tjugo mans besättning och en roddarstyrman.

Den 26 juni har startskottet gått för den märkliga transporten, som under sin väg till Idefjorden utnyttjar alla tänkbara vattendrag: sjöar, åar, myrar. Två veckor senare är de första brigantinerna i vattnet på Idefjorden och sedan följer de andra efter slag i slag, inalles tolv, tretton stycken.

Men galären "Luren" blir plötsligt sittandes mitt ute i ett moras och tycks inte gå att rubba ur fläcken, hur många dragare man än sätter in.

Åter konsulteras Polhem och Swedenborg och herrarna gör ännu en "invention": man bygger ett slags räls som "Luren" kan rulla vidare på. Men först efter nära två månaders evigt dragande och slitande plumsar "Luren" i vattnet vid Idefjorden.
Till vad nytta, kan man ju fråga sig.

På Idefjordens vikar radade den närmaste tiden upp sig en serie

Christopher Polhem

(1661–1751) studerade matematik i Uppsala och visade tidigt sitt intresse för de mekaniska konsterna genom att laga Uppsala domkyrkas gamla ur från Sturetiden (förstört vid branden 1702). Polhem var en av sin tids största uppfinnare och tillverkade vid Stjärnsunds bruk allt från husgeråd, vävstolar, stickmaskiner och lantbruksredskap till dyrkfria lås och pendelur. Han föreslog också att en kanal skulle byggas mellan Norrköping och Göteborg (ett projekt som påbörjades 1718 men avstannade när Karl XII dog). Polhem skrev uppsatser om bl.a. så skilda ämnen som mekanik, nationalekonomi, lantbruk, slakt, stensprängning, takläggning, navigation, ölbrygd, brödbakning och instrumenttillverkning. Foto Pressens Bild

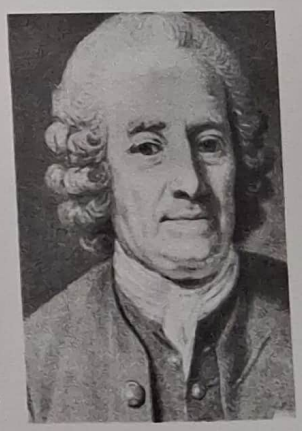

Emanuel Swedenborg

(1688–1772) var en av Sveriges mest kända religionsfilosofer och vetenskapsmän under upplysningstiden. Som ung studerade han österländska och klassiska språk, geometri, mekanik, kemi och andra naturvetenskapliga ämnen, bl.a. i England. 1716 började han arbeta under Polhem med att bygga saltsjuderier i Bohuslän och slussar vid Trollhättan. Han hade anställning vid bergskollegium och gav 1734 ut ett jätteverk ("Opera philosophica et mineralia") som behandlade naturfilosofi och mineralogi. Det följdes senare av ett verk om anatomi och fysiologi som väckte uppmärksamhet i hela den vetenskapliga världen. En religiös kris gjorde honom till andeskådare, mystiker och religionsstiftare.

Skannat med CamScanner

sjöslag i miniatyr. Meningslösa skott ekade över vattnet, meningslösa holmar besattes.

Sen föll skottet vid Fredrikstens fästning den 30 november – och alltsammans var över.

I dag finns galärtransporten inprickad på Strömstads turistkarta och gräver man ute på de forna myrarna där den gick fram kan man ännu finna spår av *"Timber-Stockar och Ekeplankor samt Rullar wäl 2 Alnar högt"* såsom en av Swedenborgs "inventioner" finns beskriven i ett gulnat dokument.

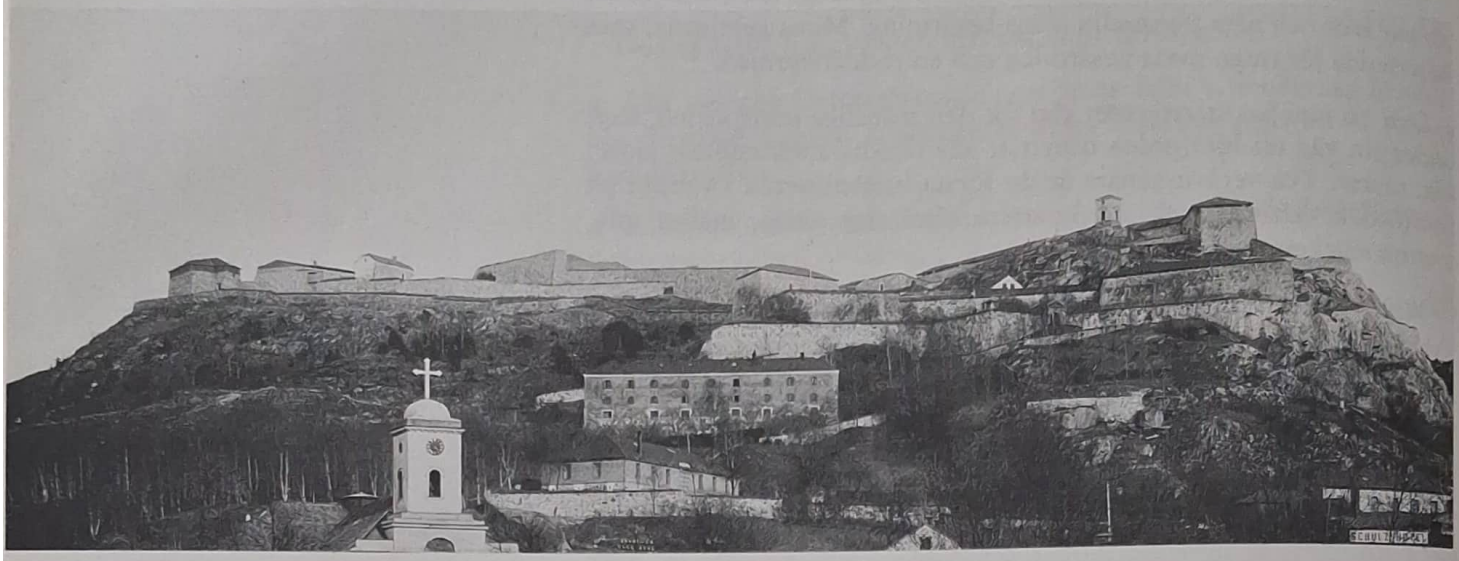

Fredrikstens fästning ligger intill staden Halden på en mäktig bergshöjd. Den nedlades som försvarsanläggning 1905. Foto IMS

Skannat med CamScanner

1719

Karl XII:s likfärd: En bedrövlig historia

Skannat med CamScanner

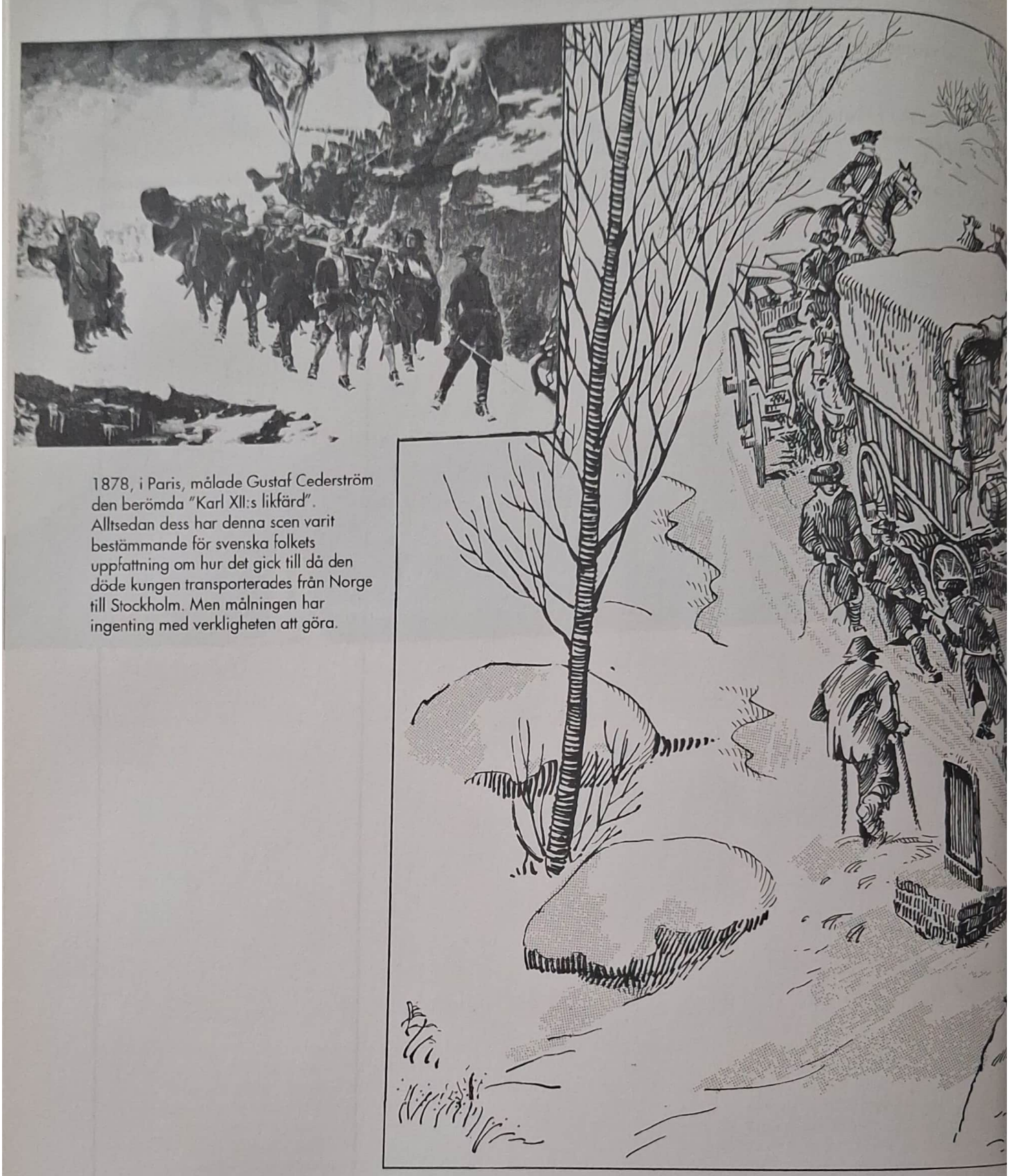

1878, i Paris, målade Gustaf Cederström den berömda "Karl XII:s likfärd". Alltsedan dess har denna scen varit bestämmande för svenska folkets uppfattning om hur det gick till då den döde kungen transporterades från Norge till Stockholm. Men målningen har ingenting med verkligheten att göra.

Januari år 1719. Ett likfölje på 280 personer drar från Uddevalla upp mot Stockholm – från höga officerare och förnäma hovmän till trossdrängar, kökspojkar, tennskurerskor och hovslagare.

Man färdas i 119 vagnar och kräver 464 nya friska hästar vid varje

Skannat med CamScanner

skjutshåll. Någonstans i mitten stretar ett fyrspann framför en specialgjord likvagn. På den står kistan med liket efter Karl XII fastsurrad med rep och remmar.

Det går långsamt fram. Hinner man två mil om dagen får det vara nog, ibland hinner man inte ens det. Ändå har man inga ceremonier för

Skannat med CamScanner

En förlupen kula? Eller ett skott från någon i de svenska leden?

sig, inga sorgparader eller så. Man kör hem den skjutne kungen till Stockholm och begravningen, det är alltsammans.

Men vilken organisation för att klara av det hela! I flera veckor har landshövdingarna längs den väg liktåget färdas legat i från morgon till kväll för att ordna med nattkvarter och utspisning åt hela det brokiga följet. Och hästar, hästar! Hur få tag i nära fem hundra hästar till skjutshåll efter skjutshåll! Hur få fram så mycket foder på en enda gång!

Herregud, landet är utarmat. Överallt står ödehemman som monument över de arton åren av besinningslöst krig. Och dessa förtappade köpmän, som hellre låter bli att sälja alls än att befatta sig med de mynt som kronan kan betala med: nödmynten av koppar som förkunnats gälla som silver och guld.

Det var den 30 november som det förlösande skottet föll – kulan eller den silverstöpta knappen som gick rakt genom den 36-årige kungens huvud och som var ögonblickligen dödande. En förlupen kula från fästningen Fredriksten som man höll på att belägra? Ett skott på nära håll från någon i de egna leden? Eller från någon som kungen själv lejt för att bli dödad av? Fåfänga frågor som aldrig ska kunna besvaras.

Sedan kungen dött bars han i nattmörkret omedelbart till sitt kvarter i Tistedalen, maskerad med en peruk. Liket lades sedan i en snabbt hopspikad furukista. Kistan kördes till Uddevalla. Och där balsamerades den döde av sin mångårige livläkare och fältskär Melchior Neumann.

Var liket stod i Uddevalla är det numera ingen som vet. Det var "i ett hus vid torget". Redan där började bråket om den döde.

Som vanligt gällde det pengar. Neumann rekvirerade en massa olika medikamenter för att balsamera liket efter alla konstens regler. Och man behövde en rejäl ekkista. Och fint kläde för svepningen. Och svart sammet till bårtäcke.

Det mesta av detta måste man upphandla i Göteborg. Men handelsmännen i Göteborg var lika benhårda som på andra håll i landet. Fram med riktiga mynt i guld eller silver, annars ingen leverans.

Apoteket Kronan i Göteborg levererade ingredienserna för den balsamering som livkirurgen Neumann utförde i Uddevalla. Den tog tre dagar. En apotekare och två fältskärer biträdde.

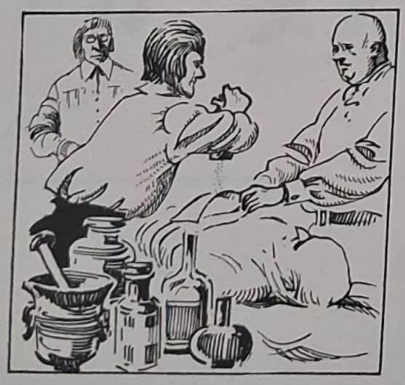

Skannat med CamScanner

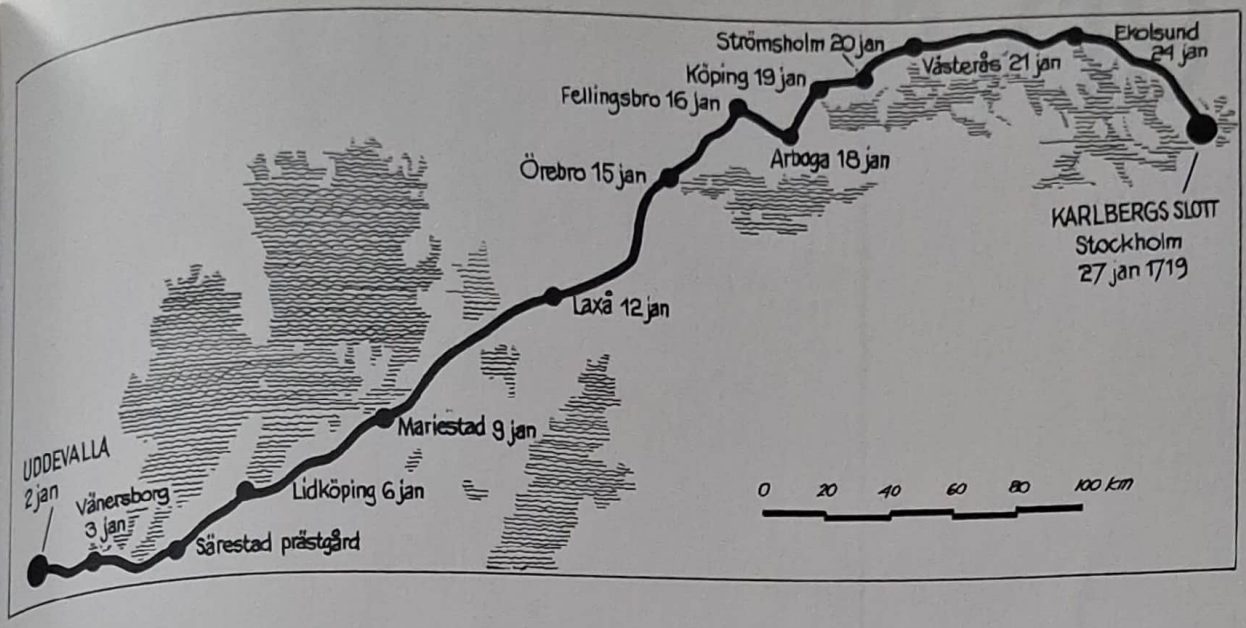

Här gick Karl XII:s liktåg fram, en mil om dagen, ibland två eller tre. Ett brokigt följe på 280 personer. Åtskilliga krogsmitningar rapporterades.

Men nu är man alltså äntligen på väg (och sorgligt nog har man smitit från notan på vissa håll och kanter!). Det är mitt i smällkalla vintern. Vägarna är hårdfrusna och hala eller ligger igendrivna av djup snö.

Hästar går omkull. Kuskarnas piskor smäller och svordomarna haglar. I de branta nerförsbackarna använder man långa rep för att bromsa den tunga likvagnen. Skulle just se snyggt ut om den vagnen stjälpte och kistan ramlade av och liket föll ut!

280 personer med 119 vagnar och 464 hästar fraktar alltså upp den döde kungen från Uddevalla till Stockholm. Det är glanslöst och buttert, det är fattigt och snålt. 26 dagar tar färden innan man kan ställa upp kistan på Karlbergs slott.

Och i kölvattnet efter tåget knyter handelsmän, bönder, värdshusvärdar, smeder och andra sina nävar och svär ve och förbannelse över att de inte fått betalt för sina tjänster, sina varor.

Det är bland annat vad källorna har att berätta om denne hjältes jordafärd. Ack, hovmålare Cederström, vad du lurat svenska folket genom alla år med din stiliga tablå.

Karl XII:s kista har öppnats tre gånger, senast 1917. Detta fotografi togs då av den döde. Undersökningen skulle ge svar på den eviga frågan hur Karl XII sköts. Men det får vi aldrig veta. Foto Pressens Bild

Skannat med CamScanner

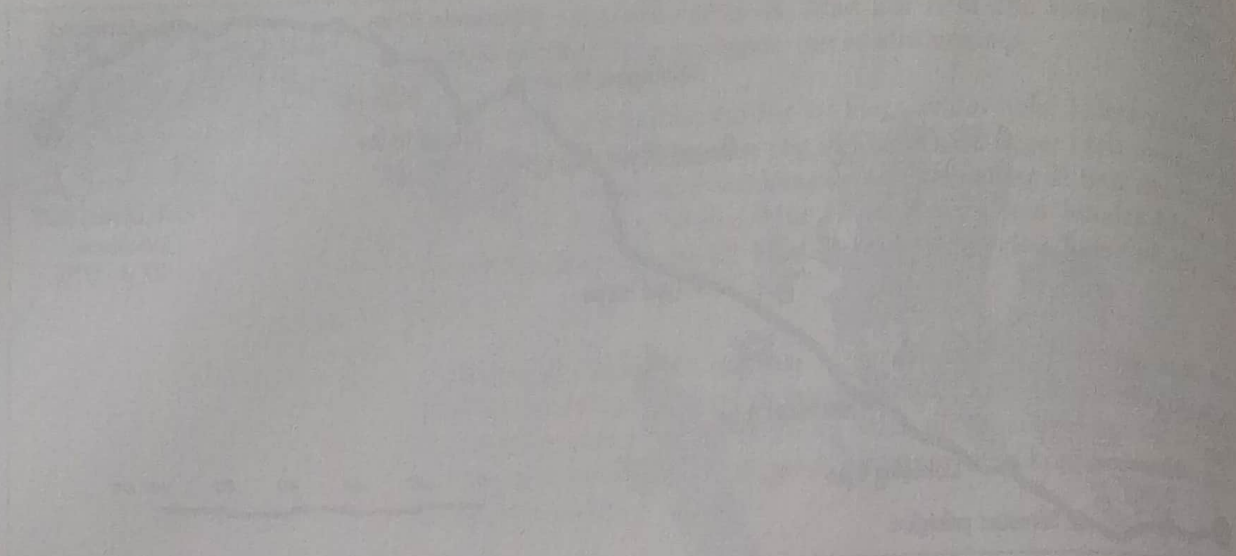

Skannat med CamScanner

1719

Dödsmarschen på fjället — fynden berättar om Armfelts karoliner

Skannat med CamScanner

Carl Gustaf Armfelt (1666—1736), general och befälhavare över den karolinska armé, som 1719 marscherade in i döden på fjällvidderna vid reträtten till Jämtland efter fälttåget mot norrmännen.

På Krigsarkivet i Stockholm finns ännu de flesta mönstringsrullorna från åren 1717—20 bevarade. Dessa sirligt handskrivna böcker ger en utmärkt vägledning om vad som hände de Armfeltska karolinerna på återtåget över fjällen — och mellan raderna tränger den skakande tragedin fram.

Alla de officerare och soldater som deltog i fälttåget mot Trondheim finns här noggrant redovisade, och i korthuggna ord berättas också vad som hänt dem. "Död på fjället" kan man läsa spalt efter spalt. "Död på fjället" och sedan ett datum. Eller: "Behandlad av fältskärn i Handöl efter marschen. Saknar båda benen. Oduglig till tjänst. Rekommenderas till avsked".

Rullorna berättar också om annat. De berättar till exempel om hur ryttarna vid Jämtlands kavallerikompani borde ha varit klädda då de i den rykande stormen och svåra kölden kämpade sig meter för meter tillbaka till svenskbebyggda trakter.

• Kappa av blått kläde med blått foder. • Blå klädesrock med blått foder. • Älghudskyller. • Tröja av bockskinn. • Hatt med vita snören. • Handskar med älghudskragar. • Vit lärfthalsduk. • Lärftskjorta. • Smorläderstövlar eller smorläderskor. • Grå ullstrumpor. • Byxor av bockskinn.

Till ryttarnas klädsel hörde egentligen också pälsar av älghud. Men pälsarna hade de jämtländska beridna dragonerna — det fanns också d r a g o n e r som gick till fots på den här tiden! — "glömt" kvar hemma i Sverige då man på sensommaren 1718 drog ut på affären.

Går man sedan till Armémuseum i Stockholm eller länsmuseet i Östersund kan man få en uppfattning om i vilket skick karolinernas kläder befann sig då marschen över fjället startade. På dessa museer förvaras nämligen de flesta av de fynd som gjorts i karolinergravarna i fjällbygderna.

Skor och stövlar måste ö v e r l a g ha varit trasiga (det är alltid skorna som far mest illa också vid våra dagars

Skannat med CamScanner

En svensk karolin, så såg han ut

Skannat med CamScanner

fjällmanövrar). Gripande vittnar fyndet av näverklacken och näversulorna från år 1719 om med vilket odugligt material karolinerna försökt reparera sin mundering. Och när man i dag håller de ännu blåfärgade uniformsstyckena i handen ser man att väven är gles som säckväv; nej, denna armé var sannerligen inte rustad för en fjällfärd, allra minst i oväder.

Om karolinernas bristfälliga utrustningar berättar också den nedtecknade folksägnen från Östby — alltså den by varifrån armén bröt upp i n n a n stormen kom (Torsten

VAD HADE ARMFELT

Vad hade karolinerna i Norge att göra?

Jo, Karl XII hade tänkt göra en statskupp i — England!

Detta var läget: När Karl XII kom tillbaka till Sverige år 1715 från Bender var det inte längre så mycket bevänt med vår "stormakt". Stralsund hade fallit, östprovinserna hade förlorats och Skåne hotades av invasion. Karl XII såg sig omkring efter en bundsförvant. Och det hittade han snart: Jakob Edvard Stuart, pretendent till Englands tron.

Jakob Edvard är strax med på noterna. Får han hjälp av Karl XII, gärna en armé landsatt i Skottland, där tronpretendenten har talrika anhängare, så ska han i gengäld göra allt för Karl XII:s fortsatta krig så att denne kan få en fred efter "sitt sinne".

År 1715 finns ingen ordentlig armé i Sverige. Landet är utarmat efter många års till synes helt vanvettiga krig och efter en följd av år med felslagna skördar. Men Karl XII formligen stampar fram en armé på två, tre år — och sen sätter han i gång.

Hans första schackdrag blir att försöka erövra Norge. Därifrån ska han föra sina vidare operationer mot Skottland och England. Själv faller han in genom Bohuslän i sunnanfjällska Norge med huvudhären. Och genom Jämtland går generalen Armfelt mot Trondheim. Armfelts styrka vid uppbrottet i mitten på augusti år 1718 räknas till 10 000 man.

Med denna armé följer nära 7 000 hästar och 2 500 slaktnöt.

Armfelt började sin operation med order från Karl XII att omgående erövra Trondheim. Vägen gick från Duveds skans via Skalstugan över norska gränsen.

Från början såg det hela lovande ut. Norrmännens skansar föll som mogna frukter och svenskarna mötte inte något större motstånd. Men snart började besvärligheterna. Hösten kom med regn, det fanns inga vägar, utan man måste ta sig fram i de mest eländiga marker. Rester av kavelbroar ute på myrarna där denna armé en gång drog fram vittnar om hur mödosam marschen blev.

Snart fick man också besvärligheter med proviantен och man drog sig plötsligt bort från Trondheim i stället för emot staden. Karl XII blev ursinnig då han fick rapport om detta och skickade expresser med order om att omedelbart anfalla staden.

Armfelt lyder, trots att tillståndet i hans armé redan är eländigt. Han belägrar också Trondheim men utan större drabbningar och utan framgång. Han har nu också tvingats skära av sina förbindelser bakåt och varje dag förvärras arméns position. Den får livnära sig helt enkelt genom härjningar i bygderna där den drar fram. Sjukdomar grasserar också inom regementena. I slutet av november är 505 man insjuknade förutom 1 211 sjuklingar som redan förts tillbaka till de svenska skansarna.

Den 30 november dödas Karl XII vid Fredriksten och en kurir skickas till Armfelt med nyheten. Men norrmännen snappar upp den officiella depeschen och först flera veckor efteråt får Armfelt klart besked om kungens död och order om att återtåga.

Läget är då så fatalt att armén måste välja en annan väg än den som den kom — en annan väg än den där det byggts skansar och stall och raststugor!

Armén drar mot Tydalen för att därifrån ta sig över kalfjällen mot Handöl, den närmaste svenska byn, och Duveds skans öster därom. En eländig armé av trashankar och sjuklingar, ständigt oroad av anfall bakifrån av snabba norska skidlöpare. Det är denna armé som råkar ut för snöstormen över fjällen.

Skannat med CamScanner

Boberg och Erik Maijströms grundforskande bok "3 000 man kvar på fjället", Gebers, 1944).

"Tre norska bönder kommer ned till svensklägret. De möts av en eländig syn. Överallt soldater höljda i paltor, som väl någon gång haft den karolinska uniformens snitt, men som nu hänger slaka kring utmärglade kroppar. En soldat frågar en av de pälsklädda norska bönderna:

— I morgon ska vi gå över fjället, hur menar I det går?

— Gud hjälpe många av er karlar. I har ju inga skidor och ser då sannerligen icke ut att vara klädda för fjället."

I NORGE ATT GÖRA?

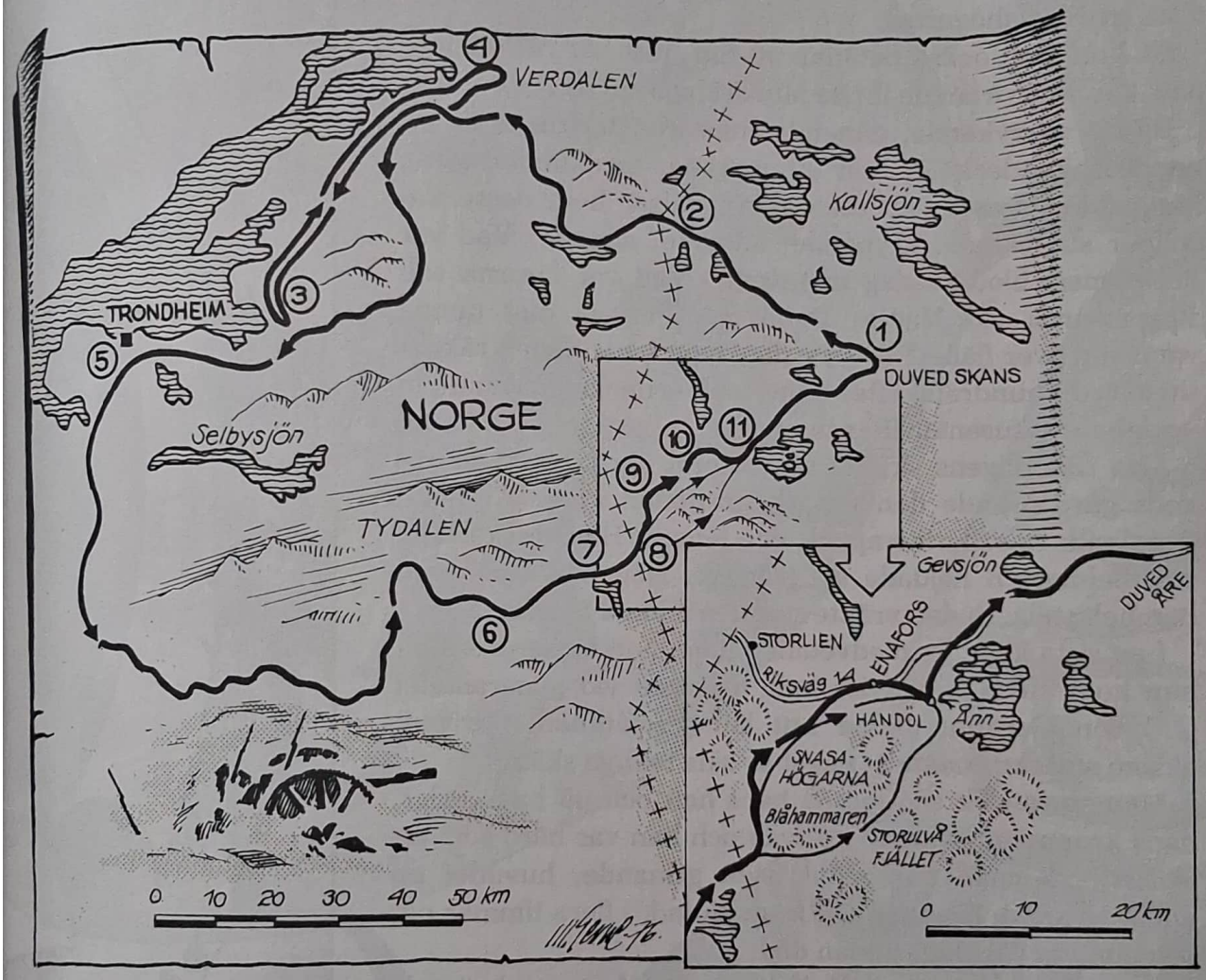

Armfelts fälttåg 1718—19 i Norge. 1. Man bryter upp från Duveds skans 15 augusti 1718. 2. Gränsen passeras i höjd med Skalstugan. 3. När man står 4 mil från Trondheim viker man plötsligt tillbaka mot norr; proviantbrist. 4. Hunna hit kommer blixtorder från Karl XII: anfall omedelbart. 5. Trondheim belägras; inget ordentligt slag. 6. Tydalen. Här samlas armén för sitt återtåg efter kungens död. 7. Essandsjön, platsen för många karoliners död. 8. Riksgränsen och Ena älv. De flesta karolinerna följde älvfåran mot norr och nordost; älven rinner ut i Ånn vid Handöl. 9. Norra Enbågen, lägerplats, dödsplats. 10. Enkrokens gård, här omkom kornett Kulfeldt. 11. Handöl, den gången en by på tre gårdar. Infällda kartan visar hur Europaväg 75 och karolinermarschen sammanfaller nära en mil. De smala linjerna: Mindre styrkor ur armén tog denna väg över fjället.

Skannat med CamScanner

Europaväg 14, som bred och asfalterad skär rakt genom den jämtländska fjällvärlden, tillhör våra stora turistattraktioner. Det gäller i synnerhet vintertid. Strax öster om Duved kör man rakt ut på kalfjället. Vill man ta sig en skidtur i denna orörda natur är det bara att svänga åt sidan och parkera i någon ficka — till exempel någonstans i trakten av Enkrokens gård, som ligger vid foten av Snasahögarna.

Då kan man också betänka att här, just här, drog Armfelts karoliner fram de första januaridagarna år 1719.

Blinda av rykande, dånande snöstorm, förfrusna av pinande, bitande köld, helt uthungrade, med uniformerna hängande i trasor och utan några pälsar kom dessa karoliner stapplande, krypande, fallande, döende. Vad var deras mest blodiga slag mot detta? Vad var farorna och strapatserna vid Narva, Dyna och Poltava mot denna vandring över fjället? Där på slagfälten hade döden räknat sin skörd i hundratal efter hundratal — här buntades de in i evigheten i tusental efter tusental.

Just där dagens skidturist parkerat sin bil vid Enkrokens gård orkade den gången kornetten Peter Kulfeldt, Jämtlands kavallerikompani, inte längre. Hans mekaniska snubbelmarsch hejdade sig plötsligt. Någon sekund stod han helt stilla. Sedan vräkte stormen omkull honom.

I en sista glimt av medvetande hann han inregistrera att han kom att falla alldeles intill översten vid generalitetet C C von Gertten; denne satt lätt framåtlutad i drivan, liksom småskrattande åt något av sina många skämt.

Men stora sjok snö låg på hans hatt och på hans axlar, hans kropp var inbakad i drivan och han var hård som ett isblock; så hade han suttit, stelt grinande, huvudet en aning på sned, kroppen lätt framåtlutad, i flera timmar nu, och han var för länge sedan död.

Kanske hade kornett Kulfeldt ännu något medvetande kvar sedan han fallit och blivit kvar i snön, kanske det räckte för en drömsyn med von Gertten i huvudrollen. Det var på nyårsdagen i dalen, just innan man bröt kvarteret för marschen över fjället, fem mil härifrån, och von Gertten red mitt i en krets soldater, svängde upp den blå kappan, visade sitt bara bröst, storskrattade och sa att för

Skannat med CamScanner

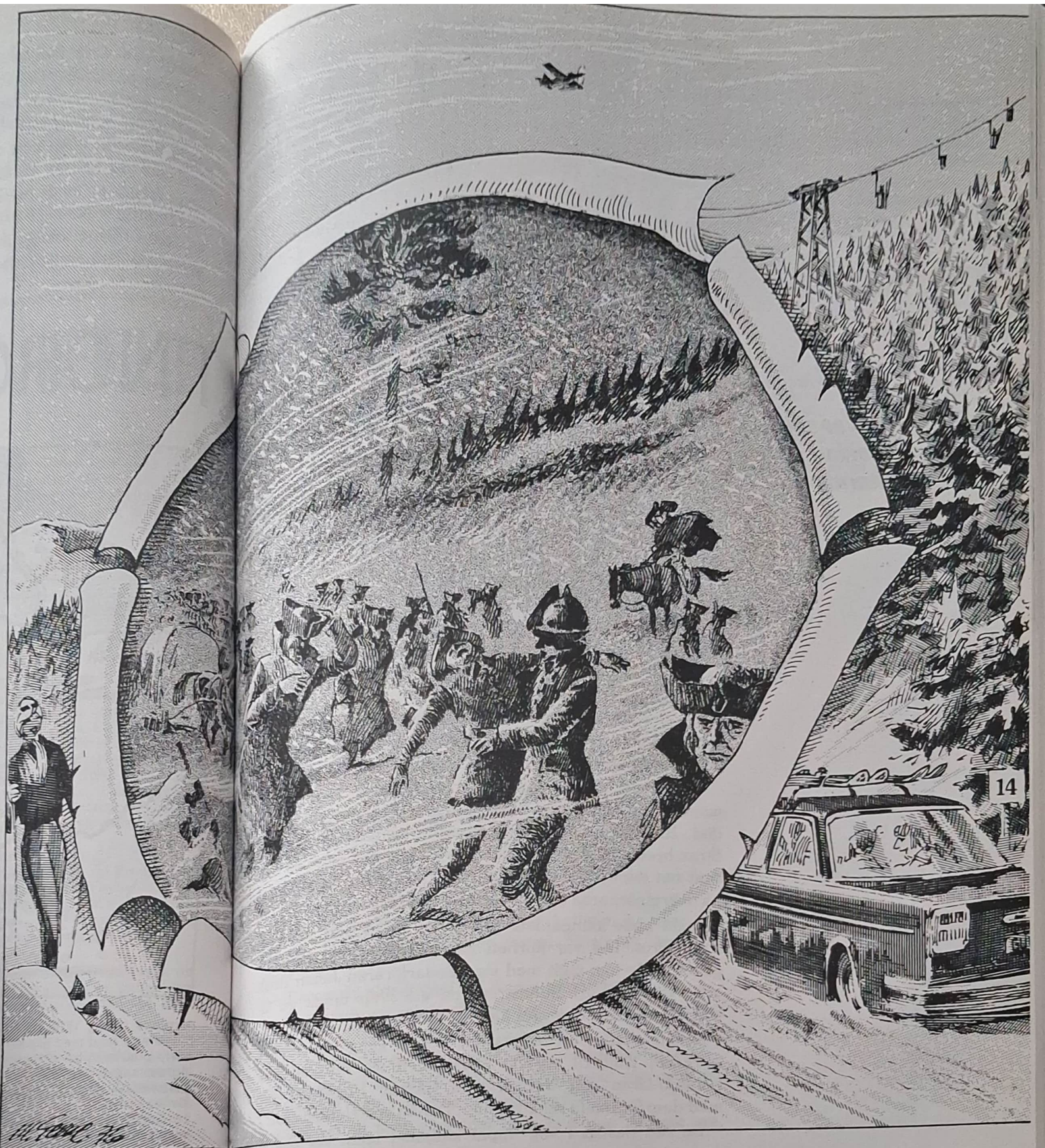

Skannat med CamScanner

den här fjällmarschen behövdes inga pälsar utan fastmer courage.

Det var alltså medan eldarna ännu brann. Medan det ännu fanns något litet att försöka mätta de skrikande magarna med. Innan de kommit upp på kalfjället och innan stormen bröt ut.

Peter Kulfeldt, 40 år gammal, sedan sexton år tillbaka i tjänst i kungens armé, somnade nu in, för alltid befriad av kölden från sina bekymmer. Snart låg han som von Gertten inbakad i en snödriva. Det mesta som syntes av honom var den trekantiga hatten och högra handen, som inte bar någon handske och som alltjämt kramade hårt om flintlåskarbinen. Mörka, fladdrande, stapplande skuggor passerade honom — karoliner som ännu orkade släpa sig fram mot en möjlig räddning. Ingen tog notis om honom.

Det var stilla, glasklart och bitande kallt

Men tillbaka i tiden . . . Något om det som hände medan eldarna ännu brann.

Jämtlands kavallerikompani hade slagit bivack strax utanför den norska byn Östby i Tydalen. Hela Armfelts armé hade dragits samman till dessa trakter de sista dagarna under sitt återtåg från den misslyckade femmånadersaffären mot Trondheim. Nära sex tusen man, trossdrängar, officersdrängar och befäl inräknade, låg nu och väntade på en sista uppbrottsorder från generalen.

Blek och tärd lät sig denne fältherre skjutsas omkring i dalen, från förband till förband. Tyst, sluten i sig själv, satt han där, varmt nedstoppad under lurviga skinnfällar.

På det sättet kom han åkandes förbi Östby utkanter nyårsafton, förbi Jämtlands kavallerikompanis bivack. Han stannade inte. Soldaterna och befälet i kompaniet tittade långt efter honom.

Vädret var stilla, glasklart, bitande kallt. Men kölden märktes inte så mycket ändå. Luften var torr, vinden helt död. Runt flammande eldar kurade soldaterna ihop sig. Strax bredvid hade de rest sina sexmannatält och i en ring runt om dem hade de bundit sina ridhästar, som gnagde på dvärgbjörkarna och de enstaka smågranarna.

Ändå hade kompaniets hästar fått en hygglig utfodring strax förut. Det var kornett Kulfeldts förtjänst. På morgonen hade han tagit med sig standarföraren Johan Brisk och ryttaren Carl Sundström på ett svep uppåt en fäbodvall; de hade återvänt med ett lass myrhö.

Sedan gjordes en utflykt till. Denna gång var truppen starkare; Kulfeldt tog nu också med sig ryttaren Erik Larsson-Gran och trumpetaren Casper Hagelbäck och med dem förenade sig kornetten Daniel von Nandelstadt.

De red hastigt i väg uppåt kalfjället igen, var och en

Skannat med CamScanner

Julen 1718: Den karolinska arméns befälhavare, finske generalen Carl Gustaf Armfelt, har fått rapport om att Karl XII är död och att hans armé skall dra sig tillbaka till Sverige. Den svältande, trasiga armén slår läger i Tydalen för att gå över fjället till Handöl och Duveds skans.

medförande två klövjehästar, och när de kom tillbaka hade de med sig stora lager ved: timret från en fäbod de rivit.

Kompaniet var 85 man starkt. 10 ryttare hade förlorats vid Trondheims belägring, 18 var sedan länge tillbakaskickade över skansarna i norr för svår sjukdom och 12 hade frusit ihjäl under de senaste dygnens marsch i den norska obygden.

Tätt intill varandra kröp man nu ihop framför eldarna. Man hade gjort det bekvämt för sig så gott det gick: satt på granris, hade rest vindskydd ifall det nu skulle blåsa upp, och under tiden samspråkade man om presenta ting. Som till exempel detta om kungens död. Var denne kung Karl XII verkligen skjuten?

— Varför tror du vi annars går tillbaka?

— Tillbaka har vi gått långa tider redan. Det kan vara norrmännen som spritt ut rykten bara.

— Jag har hört två höga officerare prata om det. De sa att kungen fick en kula i pannan. Redan i slutet av november.

— En kula stöpt av en av hans egna knappar. Det var det enda som kunde få honom på fall.

— Skjuten bakifrån av en svensk, spörjs det.

— Hans egen söster och svåger ska ha satt det i verket. Gud hjälpe deras själar.

— Nå, så kanske detta krigande äntligen är över nu. Vad det ska ha tjänat till för resten. Stryk så länge jag minns.

— Då var du aldrig med vid Narva anno 1700.

— Nej, men jag minns Narva tre år senare — och det räcker.

De var experter på många fäktningar dessa karoliner.

— Om någon kunde förstå meningen med vår egen affär? Vad ont hade norrmännen gjort oss?

— Det var vi som gick mot dem och inte de mot oss. Varför?

Skannat med CamScanner

. . . runt elden bara eländiga trashankar

— Fråga du kungen, han var nog den ende som riktigt visste det.

— Måste väl ha krig till varje pris, och söder ut gick det inte längre.

Kornett Kulfeldt lyssnade förstrött på alla repliker som fälldes. Han kunde dem utantill vid det här laget och han förvånade sig över att somliga fortfarande gitte prata. Tyst satt han vid elden och försökte göra en ny klack till högra stöveln. Han använde näver; det var det enda han kunde få tag i och han buntade näverbitarna varvtals och spikade fast dem med träpluggar.

Av näver gjorde han också sulor; båda stövlarna hade stora hål undertill, och han undrade stillsamt om de skulle hålla ihop under fjällmarschen som väntade.

Han kastade en blick omkring sig. Runt elden dessa eländiga trashankar, som en gång kallats oövervinnerliga karoliner: revor i de blå rockarna, nödtorftigt lagade — revor i bockskinnströjorna, revor i älghudskyllren, revor överallt. Trasiga stövlar, trasiga handskar, trasigt överallt.

De ansikten han mötte var också trasiga. Trasiga, skäggiga, utmärglade; det var länge sedan man fått den dagsportion som beräknat var.

För övrigt mötte hans blick bara ödemark och långt borta kalfjällets toppar — ödemark, snövidder, snåriga skogspartier och i förgrunden byns fyra gårdar, samtliga för länge sedan övergivna av sina ägare, som flytt till skogs, medförande alla sina kreatur.

Han såg också eldar brinna överallt, och han såg blåsvarta figurer röra sig av och an; deras kappor fladdrade, deras trekantiga hattar avtecknade sig skarpt mot snön. Ryttare sprängde då och då fram; rapportkarlar mellan de olika bivackerna.

Standarförare Johan Brisk, 17 år gammal, rosig i hyn, fjunig på hakan av begynnande gult skägg, kom fram till Kulfeldt. Pojken hade bekymmer med stövlarna: båda gapade där fram och hans strumpor hade stora hål så att tårna var helt oskyddade. Han försökte binda ihop glappet med några lärfttrasor. Till kornett Kulfeldt sa han:

— Hur var det den gången far var med? Berätta är ni snäll.

Deras samtal brukade alltid inledas på detta vis. Pojken Brisks pappa hade en gång varit chef för kavallerikompaniet, och veteranen Kulfeldt hade också då tjänat vid detta kompani. I början av fälttåget, på sensommaren och den tidiga hösten medan allt ännu hade varit i god ordning och det fortfarande fanns hopp om företaget, hade det roat honom att berätta för pojken om hans fars bedrifter — mot en botten av barsk ironi, som pojken aldrig märkte. Så

Skannat med CamScanner

småningom hade det blivit en ritual: samma repliker togs om, samma frågor, samma svar och ironin kom bort.

Replikerna, de alltid återkommande:

— Där var till exempel den gången kung Karl red fram till din far kompanichefen, sa Kulfeldt.

— Vad sa han till far?

— Han frågade efter hans rang och namn.

— Och far sa det?

— Ja, han sa sitt namn och sin rang.

— Vad sa kungen?

— Kungen sa att så reder man ut en rask affär.

— Och mer?

— Han sa att din far gjort en god fäktning och att vore alla lika raska som han, tövade det inte länge förrän moskoviten var jagad på flykten.

— Men far svarade att han . . .

— . . . din far svarade, att han bara redbarligen gjort var soldats plikt.

Standarförare Brisk, mycket ung och mycket blondfjunig, log hastigt. Formuläret var genomgånget, han var till freds. Han tänkte på sin far och han tänkte att han i allt skulle likna honom. Att kungen var död vägrade han att tro. En dag skulle kungen komma ridande för att tala med honom också. En rask affär, skulle kungen säga, en rask affär, ert namn och er rang?

Kornett Kulfeldt log inte. Han undrade varför han fortsatte denna berättarlek; den nyttade ändå inte till någonting. Sedan kände han något varmt välla upp inom sig. Stackars pojke, tänkte han, du vet inte det minsta hur eländigt allt är. Du är bara soldat på marsch och du tror på hela ihåligheten, fastän hungern sliter i din mage, fastän du fryser, fastän din uniform hänger i trasor, fastän det slutliga nederlaget och armodet är verkligheten. En kung och hans ord? Nej, en kung och en kula — det förändrade hela saken. Se denna galenpannas verk, frys nu och tacka din kung för det och inte din Gud.

Nyårsafton . . . Och den sista dagsransonen

Denna nyårsafton, just innan solen gick ned vid tretiden och färgade alla fjälltopparna rosa och gav långa violetta skuggor, delades den sista dagsransonen ut. Var man fick två kakor havrebröd och fyra hekto rått kött.

Överallt förvånade man sig storligen över denna präktighet: så hygglig ranson hade man inte fått på flera veckor. Men kvartermästarna manade till sparsamhet; man borde hushålla på håvorna, marschen över fjällen var nära förestående, och någon mer förplägnad förrän man nådde svenskbyggda trakter var inte att vänta. Åhå, svarades det, över de här fjällen går vi på en dag, sen ligger vi inomhus, slaktar svin och har goda dar.

Glupskt satte man i sig havrekakorna, glupskt frossade

Skannat med CamScanner

man på köttet; denna nyårsafton var magarna mätta en stund.

Men trumpetaren Casper Hagelbäck sparade köttet och den ena havrekakan. Långsamt förtärde han bara det ena brödet. Han satt framför elden, undervisande de andra: så skulle man bära sig åt. Alltså tänkandes att man åt renstek och björnstek, smakandes saften i detta heta kött, medan tänderna tuggade torrt bröd. Då vattnade gommen brödet till kött, och på det viset stillades hungern medan man ändå fick god reservproviant.

Åt denne trumpetare skrattades allmänt. Hans metod var känd och resultatet också: han var den eländigaste av dem, den magraste, den mest utmärglade. Sin alltid sparda reservproviant bar han i en lädertaska på ryggen så länge att den blev helt otjänlig till föda och till slut måste kasseras.

Då månen gick upp denna natt — natten till den första dagen på det nya året 1719 — såg kavallerikompaniets utsatta vakter en liten trupp skidåkare passera lägret i riktning mot fjället. Det var grupp Lars Hammarskiöld, fjorton man stark; det enda skidutrustade förbandet i hela armén. Deras skidor klapprade i den hårda snön och stavarna tjöt när de skar genom drivorna.

Detta var förtruppen, på väg mot Sverige att där förbereda arméns ankomst. Himlen stod isande klar, månen kastade vitt ljus över skaran. De hade sex mil framför sig och de borde vara i bebyggda svensktrakter innan nästa dag var till ända — men i verkligheten var de dömda att överraskas av stormen och att irra i sju dygn över fjällen.

Nyårsdagen 1719.

Alltjämt är det vindstilla i fjälltrakterna vid Tydalen i Norge. Men kölden biter hårt. Då trummorna slår samling för uppbrott för högra flygeln sitter flera av nattens vaktposter orörliga kvar, stela som isblock; förfrusna, döda, med ansiktena huggna i ett lidande, som redan är över.

Jämtlands kavallerikompani har sin bivack strax intill leden upp mot kalfjället. Förbi dem drar de första truppenheterna redan innan det dagats.

Främst trampar några jämtar. Bakom dem kommer den

Natten till nyårsdagen 1719: Sex mil obanad vinterterräng ligger framför de trötta soldaterna. I spetsen (som vägvisare) går fem fångna norska soldater sammanbundna med rep, en skidlöparpatrull och generalen själv nedbäddad i en släde. Sedan följer ett ringlande tåg av soldater . . .

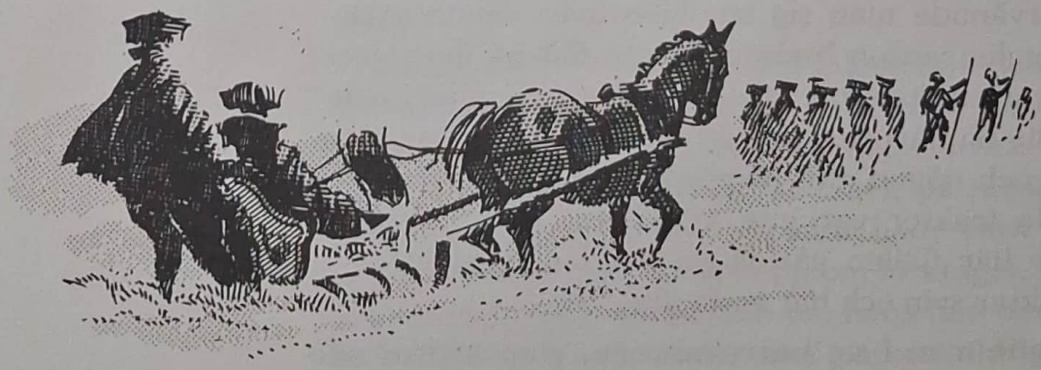

Skannat med CamScanner

I hela armén fanns inte en enda kompass!

norske vägvisaren Lars Bersvendsen och efter honom fem fångna norska soldater, sammanlänkade med ett rep.

General Armfelt åker förbi i sin eleganta släde; han sitter djupt nedbäddad bland pälsar och skinn. Bredvid sig har han den yngste deltagaren i detta fälttåg, den 11-årige pagen Ramsay, av börd menad till något högt ämbete och som mycket riktigt också ska sluta som landshövding; tacka generalens pälsar för det.

Solen går upp över fjället och dalen. Alltjämt trampar ett slingrande tåg förbi jämtarnas kavallerikompani; nu är det finnarna, som rider eller marscherar upp mot fjället, där är björneborgarna och åbolänningarna, soldaterna från Tavastehus och Savolax och Österbottens regemente. I en ringlande kolonn, två och två, går marschen mot fjället och mot stormen som ska komma. Och i hela armén finns inte en kompass och inte en enda soldat som känner trakten!

Fåordiga, hungrande, satt mannarna i Jämtlands kavallerikompani framför sina eldar och såg regemente efter regemente dra förbi. Själva skulle de ha platsen sist i återtåget; det var bestämt, de skulle bilda arriärgarde.

Vid middagstid gav kompanichefen, löjtnant Lindstedt, order till trumpetaren Casper Hagelbäck att blåsa uppbrottssignal. Tälten bröts, hästarna sadlades.

Eländiga, småvuxna, magra så att revbenen avtecknade sig genom den ulliga raggen stod dragonhästarna där en efter en. Deras stora huvuden hängde tungt ned; många av dem var såriga om benen, och på ryggen hade sadlarna bränt igenom både filt och hud.

Kornetten Kulfeldt mönstrade sina mannar: standarföraren Johan Brisk, trumpetaren Hagelbäck, ryttarna Carl Sundström och Erik Larsson-Gran och några till. Det var ingen uppbygglig syn. Var hästarna i dåligt skick så var det ännu sämre ställt med ryttarna. En samling utmärglade trashankar, det var vad han såg. Och den här truppen ska man dra till fjälls med, tänkte Kulfeldt. Vad kan den sätta emot ifall det blåser upp till storm?

Sedan kom han att tänka på att han själv förmodligen såg ut på precis samma vis.

Vilken spökarmé, tänkte han. Och vad har vi att komma hem till? Ett utarmat land utan bröd och säd; i ladugårdarna gapar tomma kättar och tomma bås — och ladornas hö och halm har väl de militära redan lagt beslag på för denna framstampade armé. Gott och väl att kriget äntligen är slut. Men vad ska vi leva av när vi kommer tillbaka? Nödmynten?

Kornett Kulfeldts grupp bildade arriärgardets förtrupp. Med Kulfeldt och standarföraren Brisk i täten gjorde kompaniet marsch just som solen kanade ned bortom fjäll-

Skannat med CamScanner

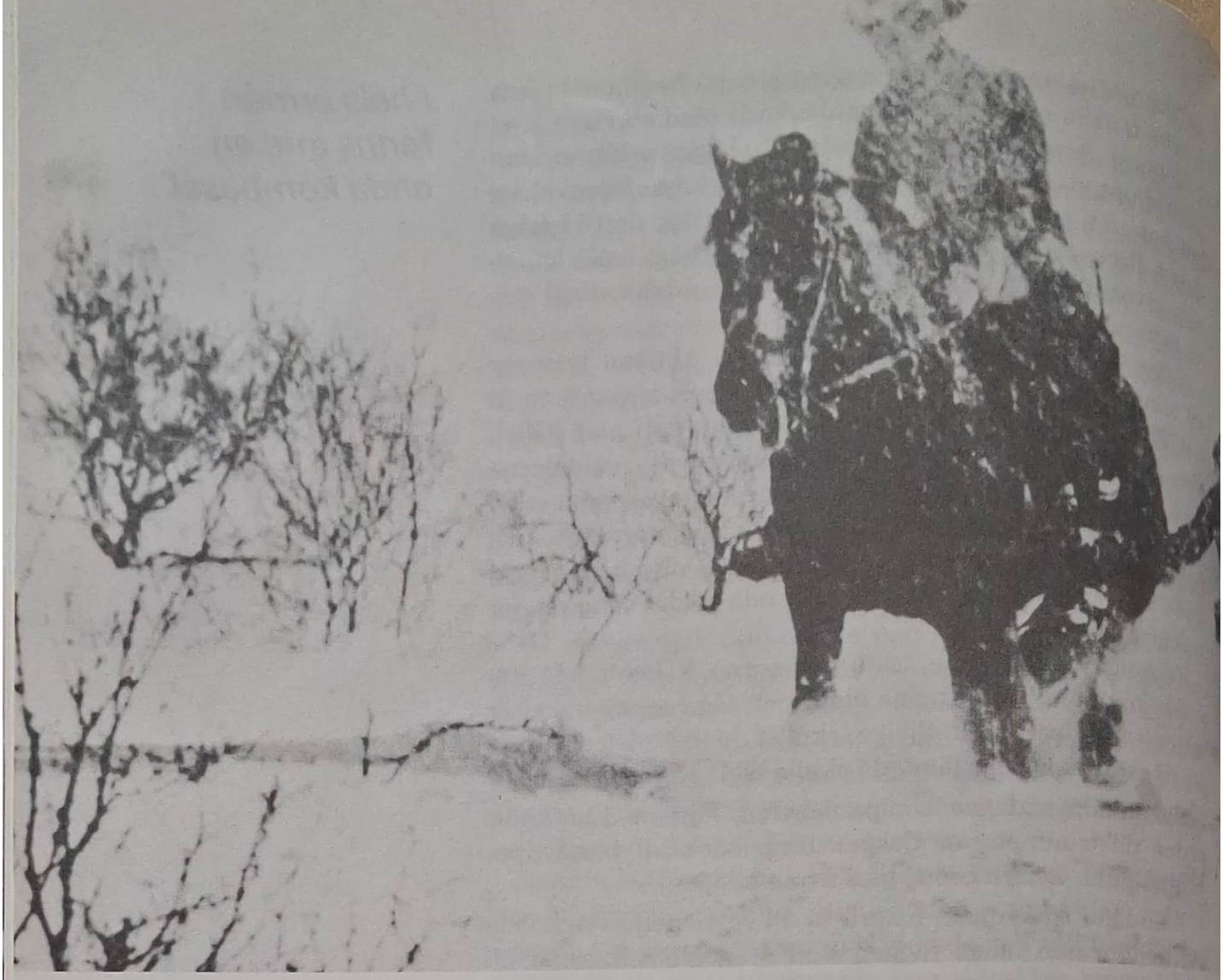

topparna. Hästarna trampade i det breda spår som de återtågande regementena gjort. Färden gick i långsam skritt. Stora rökkvastar stod frustande ut från hästarnas mular. Ryttarna, som snart uppgav försöken att få de trötta djuren att gå vaksamt på bettet, släppte tyglarna, nöjde sig med att då och då jaga en smula liv i dem med skänklarna och försökte få upp kroppsvärmen med häftiga åkarbrasor.

Andra stoppade in sina händer mellan sadeln och hästkroppen eller under sätet. Några — de som alltjämt hade tjänliga stövlar — satt av och började gå bredvid sina kampar.

Då solen går ned börjar det blåsa. Först bara svagt: en eller annan vindil sveper fram efter drivorna och virvlar upp ett moln av kall snö. Men de främsta hästarna blir genast oroliga, skyggar, gnäggar, tar plötsliga galoppsteg mitt i all sin kraftlöshet.

Kulfeldt kastar en blick upp mot fjälltopparna. De ligger i skymningsljus, väldiga, mäktiga, brant stupande. Ovanför dem drar trasiga grå moln fram, och kring fjällstupen virvlar vita slöjor.

Oväder i faggorna?

Skannat med CamScanner

"Blinda av rykande, dånande snöstorm, förfrusna av pinande, bitande köld, helt uthungrade med uniformerna hängande i trasor kom dessa karoliner stapplande, snubblande . . ." De var 5 000 man då uppbrottsorder gavs i Tydalen på norska sidan. Av dem omkom över hälften i stormen. (Bilden hämtad ur filmen *"Eli Sjursdotter"* efter norrmannen Johan Falkbergets roman. Filmen gjordes i slutet av 30-talet med Sonja Wigert och Sten Lindgren i huvudrollerna.)

Allt fler vindilar rusar fram efter drivorna, vinden kommer från nordväst, träffar dem i sidan eller snett framifrån. Stötarna blir allt kraftigare, kommer allt snabbare. När de sedan rider ut på Öjfjällets vindöppna nordsluttning störtar sig ovädret över dem med en enda gång. På några få ögonblick är de omvirvlade av snö och flygande isbark och vindens dån stiger till ett vrål.

Det är nu karolinernas dödsmarsch börjar.

Kulfeldt försöker hålla ihop sina mannar. Förbindelsen bakåt till huvuddelen av kompaniet har med ens brutits och Kulfeldts grupp är helt ovetande om att kompanichefen Lindstedt givit order till sin styrka att vända om och rida tillbaka till lägret vid Östby. Kulfeldtarna vet det inte, därför att rapportkarlen som skickades upp till dem i ovädrets begynnelse aldrig nådde fram: en plötslig stormby tvingade hans häst på knä, ryttaren kastades av, slogs medvetslös i fallet och dog av förfrysning en kort stund därpå.

Nej, medan kompaniet rider tillbaka i de gamla spåren stretar Kulfeldt och hans fyra kvarvarande män vidare mot öster och gränsen.

Skannat med CamScanner

Mot öster och gränsen? Vem vet i detta kaos var väderstrecken ligger? Blint rider de framåt.

Det upptrampade spåret efter marschkolonnen sopas snabbt igen. Men ryttaren upptäcker snart att det finns andra spår att orientera sig efter. Hästarna skyggar plötsligt för stelfrusna lik: hundratals karoliner ligger döda, ihjälfrusna, fjällsluttningen framåt.

Ryttaren Carl Sundström skriker plötsligt att han förlorat all känsel i sina fötter. Han skriker det gång på gång, men det är ingen som hör honom; hans röst drunknar i stormvrålet.

I täten ropar Kulfeldt till standarförare Brisk att han ska slänga standaret; den långa stången och den fladdrande duken gör det bara svårare för honom att klara sig.

Men unge Brisk bryr sig inte om ordern, kanske han uppfattat den, kanske inte. I alla fall fortsätter han envist att hålla hårt i standaret. 17 år gammal, son till förre kompanichefen — han tycker att detta grepp i standaret ger honom styrka, precis som uniformen gör det och läderstövlarna och lädertygen. Direkt från svenske kungen kommer kraften genom standarstången; kungen som är oövervinnelig och inte alls är skjuten; dödsryktena måste bara ha spritts ut av illvilliga norrmän.

Med sådana tankar och med sådana föreställningar rider pojken Johan Brisk, standarförare i Hans Majestäts armé, född på Rödöen i Jämtland, på det stora återtåget.

Sent denna natt nådde grupp Kulfeldt ned till en tjärn, halvannan mil från svenska gränsen. De hade då lyckats ta sig ned från kalfjället och befann sig för stunden i ett snårigt skogsparti, som gav visst skydd mot stormen.

De kom fram på slänten mot tjärnen och de såg en eld brinna ute på isen. Runt elden trängdes ett finskt kompani. Man eldade med klövjesadlar, med bösskolvar, med remtyg, med stängerna till regementsfanorna.

"Å, herregud, de jävlarna . . . de jävlarna!"

Ryttare Sundström ville skynda på de andra för att nå den räddande elden, men Kulfeldt höll honom tillbaka. Vad var det finnarna gjorde egentligen där ute? Groteska svarta figurer utförde ett slags krigsdans kring bålet. De rörde sig under skrik fram och tillbaka i oordnade, böljande turer — och plötsligt såg Kulfeldt vad som hände vid bålet och ryckte så häftigt till i tyglarna på sitt svarta sto att hästen ryggade tillbaka och stegrade sig.

— Å, herregud, hördes Kulfeldts vindtrasade röst, de jävlarna . . . de jävlarna . . .

Nu s å g också de andra i gruppen. Gång på gång stötte hopen av soldater en officer in i elden till dess denne inte orkade resa sig längre, utan brändes till döds.

Tigande, stela av köld och fruktan, satt dragonerna från Jämtlands kavallerikompani i skogsbrynet och bevittnade

Skannat med CamScanner

Vid Essandsjön sjunker uttröttade soldater ned i drivorna, somnar och fryser ihjäl. Någon ordning finns inte längre. En grupp finska soldater passar på att mörda en hatad officer. De kastar honom gång på gång in i elden till dess officeren inte längre orkar resa sig utan bränns till döds.

genom de drivande snömolnen finnarnas mord ute på isen. Sedan ökade stormen, kom drivande med ännu mer snö och is så att sikten helt skymdes.

I en vid båge förde Kulfeldt sin styrka runt tjärnen och vidare mot det håll där han trodde gränsen låg. Alltjämt red de i snårskog. Den gav skydd för vinden. Men snön låg här mycket djupare än uppe på kalfjället, och hästarna arbetade tungt i drivorna.

En stund senare, just i den första tvekande dagningen, då himlen öster ut började flimra av svagt blågrönt ljus, siktade de en rad små eldar. De såg också två vaktposter. De stod med ryggen mot varandra stödda på sina gevär.

Kulfeldt red fram till dem. De reagerade inte. Han ropade sitt namn och sin grad och gav lösen. Alltjämt rörde vaktposterna inte på sig.

Då gav han den ene vaktposten en klapp på axeln. Det var som om han skulle ha slagit mot ett hårt isblock. I nästa sekund föll de två soldaterna åt var sin sida. De var för länge sedan ihjälfrusna.

Kulfeldt red åt sidan och gav tecken till de andra att fortsätta mot eldarna. Just då upptäckte han att ryttaren Carl Sundström inte längre levde.

Sundström satt visserligen ännu i sadeln och höll tyglarna i ena handen. Men han var bara en isstod på en häst, och när han nu föll från hästryggen liknade han en leksakernas gjutna tennsoldatsryttare: han låg i drivorna med krokiga sadelben och med tygelhanden stelt utsträckt.

Kulfeldt slet tyglarna ur hans hand, tog den lösa hästen vid sin sida och red efter de andra. Han märkte samtidigt att han förlorat känseln i sina fötter och att känslolösheten fortsatte uppför benen och han visste att kom han inte fram till värmande eld snart skulle det gå för honom själv som för Sundström: omärkligt skulle kylan krypa uppför hans bål till dess han förfrusit helt och hållet.

De eldar de nu kom fram till hade tänts av några kompanier ur högra flygeln. De hade fått sitt bränsle från en

Skannat med CamScanner

Fyra mil kvar, fyra mil över kalfjället . . .

fallfärdig falkfångarhydda, som de av en slump stött på; där fick kavalleristerna vila.

De var då ännu fyra mil från bebodda svensktrakter; framför dem låg kalfjäll, och stormen visade inga tecken till att bedarra. Tvärtom, med den första dagningen tilltog den i styrka samtidigt som den svängde en aning mot väster. Och kornetten Kulfeldt märkte med slö förvåning att han inte längre hade kraft nog att känna saknad efter ryttaren Sundström som hade kamperat med honom i många år.

Snart går trumman i de olika lägren upp mot trakterna av svenska gränsen. Det är i dagningen den 2 januari år 1719 och trummorna manar de svenska trupperna till samling och vidare marsch.

En svag rörelse i det vida, stormpiskade snöhavet. Karoliner kommer krypande från sina övernattningsställen; från vindfällen under granar, buskar, slädar. Men många soldater förmår trummorna inte längre väcka.

Hundratals och åter hundratals karoliner sover nu sin sista sömn i den famn som kölden och snödrivorna skänkte dem den gången i skogsbrynen intill en norsk sjö som på kartan heter Essandsjön.

Den 2 januari vid middagstid.

Grupp Kulfeldt rider över en flera kilometer bred insjö. Stormen fortsätter. Kylan likaså. Likväl har vatten stigit upp på insjöns is: den har bågnat under de många truppernas tyngd, och på det viset tränger sjövattnet upp. Slaskig ligger issörjan där och gör fotfolkets skor först genomsura för att sedan förvandla läderstyckena till hårda isklumpar. Överallt kantas de nästan igenblåsta spåren av döda karoliner.

Grupp Kulfeldt har under förmiddagstimmarna krympt. Den består nu av bara tre man: kornett Kulfeldt, standarförare Brisk och trumpetare Hagelbäck. Nyss stupade ryttaren Erik Larsson-Gran, denne grovkornige, skojfriske man, som hela tiden talat om sina amorösa äventyr under marscherna i Polen.

Hans död var densamma som ryttaren Sundströms. I ena ögonblicket satt han till häst och kände motståndslöst hur benen och bålen domnade bort. I det andra — som betydde många stegs marsch av oändlig likgiltighet med dimmiga drömbilder — föll han stel som en bildstod från hästryggen och blev liggande i en driva.

Trumpetaren såg fallet och gav larm om vad som hade hänt. Kulfeldt red tillbaka och satt av. Han böjde sig ned över den fallne, trevade med sina stelfrusna händer innanför hans skinnväst och kunde bara känna att all värme och allt liv flytt från honom; han måste ha ridit som död bra länge. Han såg på den dödes handskar. Det var ett

Skannat med CamScanner

par rejäla pälsvantar som ryttaren bytt till sig hos en bonde nere i Tydalen.

Snabbt drog Kulfeldt av dem från de stela händerna. Sedan undersökte han den dödes häst. Det var en isabellafärgad valack i det mest eländiga skick; den stod med halvslutna ögon, vajade slött i blåsten och den reagerade inte det minsta när Kulfeldt försökte jaga liv i den med en knuff i sidan.

Kulfeldt tänkte: Hästen kan ge oss andra liv. Jag kan slakta den och sedan kan vi dricka blodet och äta köttet, det kan vi gott behöva; vi har nu inte ätit någonting på två dygn och ingen proviant har vi kvar heller.

Men han visste att det bara var någonting som han tänkte. Inte ens nu — i storm ute på ett fjäll, uthungrad, frusen ända in i själen — skulle han kunnat förmå sig att äta köttet från en häst. Och han var övertygad om att det var likadant med de andra.

I nästa stund hade den isabellafärgade valacken fått nog. Den lade sig tungt på ena sidan ned i en driva, suckade, flåsade ut, slöt ögonen helt. Kulfeldt lät den ligga kvar. Tigande stod han där i stormen, med ena handen i tygeln till sitt svarta sto, ögonen igenmurade av isbark, ansiktet uppsvullet av köldskador. Den blå slängkappan fladdrade kring hans ben, och han tänkte slött att en god sak var ändå att vinden inte kom rakt framifrån utan från sidan.

Sedan såg han på den döde ryttaren, tänkte på skinnvantarna han tagit ifrån honom, tvekade en stund och började till slut med vresig frenesi slita av den döde alla hans andra kläder. Han gjorde det med ny vrede inom sig; denna vrede var tung och mörk och isande kall. Den blå kappan, den blå rocken, skinnvästen; han tvingades slå sönder den fallnes förfrusna armar — de brast med ett torrt ljud — för att kunna dra kläderna från honom.

Tigande iakttog de andra likplundringen.

Sedan delade de på persedlarna utan att säga ett ord. Standarförare Brisk fick pälsvantarna, Hagelbäck den blå rocken och den blå kappan, eftersom hans egna mest hängde i trasor. Själv nöjde sig Kulfeldt med skinnvästen. Den var stel som ett bröstharnesk av stål då han krängde den på sig.

De red vidare.

De red i dalgången väster om Ramskleppen (här fanns ett skyddande skogsparti) ända till dess Bustvolens kalfjäll hindrade dem att komma vidare. De svängde då av öster ut, tvingades ut på Ramskleppens nedre nordsluttning, som knappt var bättre än rena kalfjället, och kom till slut i något skydd i sluttningen ned mot Ena älv.

Där låg svenska gränsen.

. . . Ena älv! Och gränsen till Sverige

Skannat med CamScanner

En grå skugga skyndade bort, vargen på jakt

På denna etapp, som är en mil lång och som tagit dem hela den tid dagen ännu var ljus, hade de återigen sett hundratals döda karoliner.

Då hade grupp Kulfeldt också passerat det övergivna artilleriet; strax bortom sjön, men inte längre, hade hästarna och soldaterna orkat dra de tunga kanonerna. Bredvid dem sov deras vaktposter sin sista sömn i snön.

Döda hästkroppar hade de också sett på många ställen. Hästarna var avsadlade och deras remtyg var borta; förmodligen hade man använt alltsammans som bränsle. Vid en fallen officer vaktade en stor svart hund. Den låg på den dödes bröst, och när Kulfeldt försökte locka den med sig morrade den bara och vägrade att komma.

När de nu långsamt kom ridande ned mot gränsen och älven såg de plötsligt en hund till. Också denna hund låg vid ett lik. Stormen virvlade samtidigt upp ännu mer snö och sikten skymdes helt. Strax därefter passerade de förbi just detta lik, och en grå skugga av ett djur skyndade sig hastigt bort. De förstod då att det inte var någon hund de sett denna gång; nu hade vargen upptäckt att det fanns kött ute på fjället.

Men grupp Kulfeldt kommer alltså ned till den svenska älven. Så är då halva vägen riden; nu är det bara att följa fåran tre mil till dess älven mynnar ut i den sjö där svenskbyn Handöl ligger med sina gårdar.

Men vilken väg ska man ta?

Ska man följa älven åt nordost eller sydost? Just här gör älven en krök, och det är inte gott att veta vilken väg som är den rätta.

Spåren leder också åt båda håll; översnöade döda i båda riktningarna. Alldeles intill älvfåran står resterna av en släde, där några sjuka forslats fram; hästarna har blivit frånspända, slädarna mestadels uppeldade och de sjuka skoningslöst lämnade att dö, plundrade på sina rockar och skinnfällar.

Kulfeldt hoppar ur sadeln. Med sin yxa hugger han hål i isen för att se åt vilket håll vattnet rinner. Det rör sig mot nordost.

Nordost, mot nordost!

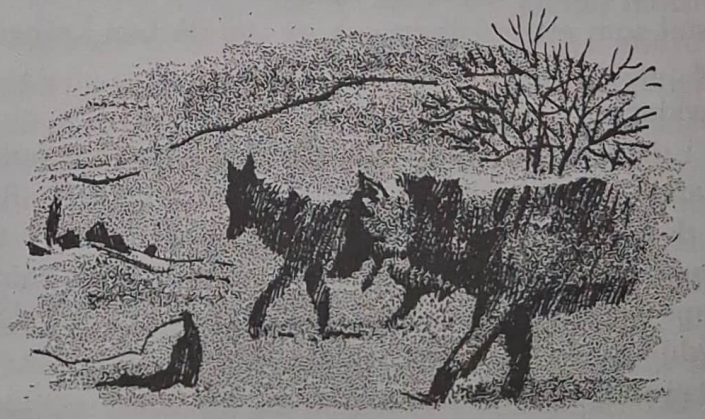

Den 2 januari: Stormen fortsätter hela dagen och leden österut över fjället kantas av halvt översnöade lik. De sjuka som transporteras i slädar överges sedan hästarna stupat. Och vargflockar stryker fram i arméns spår och börjar stilla sin hunger . . .

Skannat med CamScanner

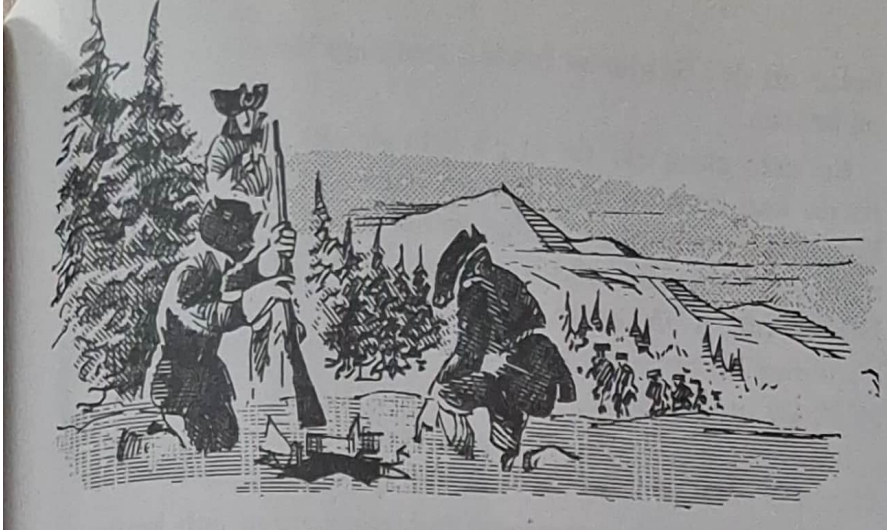

Den 3 januari: Ännu kämpar några tusen man vidare mot räddningen. Framme vid Ena älv, gränsälven, slår man hål i isen för att se åt vilket håll vattnet rinner. Det är den enda orientering man har mot Handöl.

Åter sätter sig den tre man starka gruppen i rörelse. Älvfåran ringlar sig fram i bukter och de tre männen håller sig hela tiden till den västra sidan, där de får mesta lä för stormen.

Hopkrupna, snart likgiltiga för sitt öde, rider de framåt i spåren efter högra flygeln och vänstra flygeln och förtrupperna. Mörkret faller hastigt. Stormen vrålar hela tiden. Ibland passerar de jämrande blåsvarta skuggor som stapplar fram som sömnigt berusade och som snart bara har några få steg kvar till vilan och döden; detta har nu blivit de tre kavalleristerna från Jämtlandskompaniet helt likgiltigt. Ibland ser de en skara hästar utan ryttare; hästarna driver fram hit och dit, tungt skrittande vart som helst.

De lyckas fånga in tre hästar som genast stupar för gott. De sadlar av dem och tar allt remtyg med sig när de nu styr sina hästar uppför älvbanken och in i ett skogsparti.

Under några täta granar och invid en klyfta i berget får de vindlä och skydd. Invant gäller deras första tanke de egna ridhästarna. Soldaterna gräver sig ned genom snödrivorna, letar efter fjolårsgräs, hittar renlave, matar formligen in det i hästarnas slöa bett. Sedan börjar stelfrusna händer fumla med elddonen: flinta, fnöske — en konst för väl förfarne. Efter en oändlig väntan flammar till slut en eld upp.

De eldar med sadlar och remtyg, och med dragonmusköternas kolvar, och de letar förtvivlat efter mer duglig ved i terrängen. Plötsligt skriker Hagelbäck till. Han har kommit rakt på två döda skidlöpare; det är två man ur skidlöparpatrullen Lars Hammarskiöld, den allra första förtruppen, arméns enda skidutrustade.

Skidor, två par skidor! Mer bränsle!

Eller också: chansen att ta sig hem igen.

Deras hästar är färdiga, gud vet om dessa kräk klarar natten ens, säger Kulfeldt. Då kan skidorna komma till pass.

Men länge varar inte detta förnuftiga resonemang. Elden

Skannat med CamScanner

hotar att dö. Skidorna bryts i lämpliga längder och kastas på brasan.

En sista gång går de ut på bränslejakt, rafsar till sig allt ris de kan komma åt, hittar en frusen stubbe, som de går löst med yxorna på. Plötsligt minskar vinden något. De får månsken och klar sikt i nattmörkret ned mot älvfåran. Under några få korta ögonblick tycker de sig se åtta karoliner komma gående. Eller g å r de? Står de inte alla stilla där ute på isen?

Så dyker vinden på dem igen, drar upp nya snömoln, ny flygande isbark i luften, och synen försvinner.

De kastar den hopsamlade veden på elden och kommer överens om turordning för att vakta branden, så att den håller sig vid liv. Brisk får första timmen. När den är gången väcker han Kulfeldt och denne tar vid. De hör då vargtjut nerifrån älvfåran, det hemska tjutet kommer stötvis med vinden, dallrande, vibrerande, försvinnande, åter uppdykande. Rovdjur på jakt.

– De törs inte ge sej på oss så länge vi har elden, säger Kulfeldt lugnande. Sätt dej tätt intill Hagelbäck nu, så håller ni er varmare.

Det blev morgon den tredje dagen. Grupp Kulfeldt hade övernattat i en skogsdunge alldeles intill Ena älv två mil från Handöl. De hade varit tre då de slog bivack. Men på morgonen satt trumpetaren Casper Hagelbäck ihjälfrusen bredvid elden som slocknat. De tre hästarna var också slut; två av dem var döda när kornett Kulfeldt kom fram till dem, och den tredje hade inte långt kvar.

Kulfeldt ropade till 17-åringen Johan Brisk att han skulle hjälpa honom att sadla av hästarna; på det sättet skulle de kunna få bränsle till en värmande eld.

Men Brisk reagerade inte. Han hade sjunkit tillbaka mot en snödriva och vilade med slutna ögon. Stormen drev redan isbark och snö över hans ansikte, och omärkligt smög sig döden på honom.

Kulfeldt sprang tillbaka. Han måttade en spark mot pojkens lår, tog tag i hans vapenrock och formligen ryckte honom på benen.

— Låt mej vara, gnydde Brisk.

— Har du inte sett hur det gått för alla andra som satt sej ned och vilat!

— Jag vill sova, mumlade pojken; hans tal var sluddrigt och hans kropp redlös som om han var drucken.

Han kommer att dö, tänkte Kulfeldt och släppte honom som en livlös säck, han kommer att dö här i dungen redan om någon timme, och vad spelar det egentligen för roll? Så dyker vargarna fram och efter sig lämnar de kvar några benrester och uniformstrasor. Ja, än sen? Det var inte hans sak. I denna storm, på denna galna marsch,

Skannat med CamScanner

Över halva general Armfelts armé stupade under den fasansfulla fjällmarschen de fem januaridagarna 1719. *Gustaf Cederströms* tavla visar en grupp karoliner dra förbi en lägerplats, där hästar och soldater frusit ihjäl under natten. Tavlan hänger på Norrlands dragonregemente, K 4 i Umeå.
Cederström (1845—1933) målade också en annan mycket känd tavla, "Karl XII:s likfärd".

gällde bara en enda sak: att rädda sig själv. Och för resten, om man dog nu eller senare, vad betydde väl det?

Han stod plötsligt och förvånade sig över sig själv, märkte att likgiltigheten över denna marschs utgång också höll på att gripa tag i honom. Han visste att likgiltigheten var den farligaste fienden. Vi ska fram båda två, tänkte han. Han är min räddning och jag är hans. När jag bekämpar hans likgiltighet bekämpar jag min egen.

Åter föll vreden över honom. Han knöt sina nävar mot skyn och ropade ut sin förbannelse över kungen, över generalen, över krigets totala meningslöshet.

Det var som om han skulle ha utfört en kulthandling. Och detta var det märkvärdiga: med den kalla vreden steg plötsligt värmen upp inom honom igen och likgiltigheten försvann. Han såg med ens tusen orsaker till att komma fram till Handöl och räddningen och att han skulle fram dit tillsammans med denne unge standarförare som var galen nog att tro på kungens odödlighet.

Hastigt vände han sig mot Brisk, ryckte upp honom hårt, slog honom med knytnäven över bröstet gång på gång, örfilade hans kinder.

Mekaniskt började pojken försvara sig. Hans medve-

Skannat med CamScanner

. . . lusten att döda steg upp inom honom!

tande var långt borta, men han var fostrad till en vanvettets soldat, standarförare vid Hans Majestäts oövervinneliga armé och som sådan visste han att en soldat fäktar till sista unset av sin kraft, då han blir anfallen; nu vevade han med sina armar som en uppskruvad docka — och det fanns allt mera kraft i dem!

De två karolinerna tumlade om i drivorna mitt i den vrålande snöyran. Plötsligt märkte Kulfeldt att striden höll på att bli allvar på ett annat sätt. Brisk hade fått ett grepp om hans strupe och fingrarna klämde till allt hårdare. Herregud, pojken vill döda mig, flög det genom honom.

För några ögonblick upplevde han också själv en känsla av att han slogs mot en fiende på liv och död. Lusten att döda steg upp inom honom. Dånet från stormen blev truppanfallets vilda skri. Han var med ens någon annanstans. Det var någon slaktning för länge sedan. Den gången han råkade i handgemäng med två ryssar och. . .

Han kom till besinning, förnam nuet och sköt upp ena knäet med våldsam kraft i skrevet på pojken. Greppet om hans hals lossnade omedelbart, och med ett tjut av smärta hoppade pojken ifrån honom.

Flåsande, med huvudet böjt, redo att ta upp kampen på nytt ifall Brisk blivit tokig — denna kyla hade många sätt att förändra människor, visste han — stod han och väntade. Brisk hade tumlat omkull vid en tall. Han ruskade på huvudet, såg upp, mötte synen av Kulfeldt och grep hastigt efter värjan.

— För Guds skull, ropade Kulfeldt, hejda dej, jag vill dej inget ont. Vi är vänner. Hör du det. Vänner! Jag ville bara få liv i dej igen. Vänner! Vänner!

Brisk nickade. Vänner. Ja, han förstod.

Smärtan hade jagat tillbaka hans förnuft.

Livet var åter begärligt.

De sadlade nu av både de döda hästarna och den häst som höll på att dö, högg sönder sadlarna i små stycken och lyckades efter mycket besvär få upp en eld. När de sedan undersökte den döde Hagelbäck för att se vilka av hans persedlar de kunde dra nytta av, upptäckte de hans proviantdosa. I den låg ett stycke fruset kött, ängsligt sparat för kommande behov, såsom alltid hade varit denne döde trumpetares avhånade sed.

De trodde knappt det var sant: här fanns plötsligt kött.

— Hade han ätit det i går kväll skulle han levt i dag.

— Han var alltid så mycket om sig, ville spara på allt i det längsta.

— Eller också kanske han tänkt äta det då han hade vakten och vi andra sov.

— Ville måhända inte dela med sig.

Trumpetare Hagelbäck, snart översnöad igen efter kam-

Skannat med CamScanner

raternas undersökning, grinade lätt mot dem från sin plats i drivorna — detta stela, hårda grin, som stundtals kunde likna ett småleende och som var frusendödens eviga uttryck.

I det burkliknande standarstödet, som suttit på stigbygeln till Brisks sadel, kokade de två dragonerna en köttsoppa över elden, och en stund senare var de stadda på marsch igen; utan hästar, till fots.

Två snöpulsande mörkblå figurer bland många hundratals andra snöpulsande mörkblå figurer i detta ständigt allt glesare, helt oordnade armétåg. Men soppan hade verkligen givit dem ny kraft och ny värme. De marscherade snabbare än de flesta. Gång på gång passerade de stapplande ödeskamrater som ibland såg tigande efter dem — som ibland inte ens märkte dem — som ibland ropade bönfallande om hjälp. Men deras rop bekom dem alls inte. De tänkte bara på de två milen som låg framför dem och på räddningen som väntade.

De hade gått ut för hårt. Efter några kilometer mattades deras takt. Snödrivorna på isen tycktes dem allt kompaktare, allt större, allt kallare. Fötter och händer började åter förlora något av sin känsel, och de flåsade tungt, snubblande av och an.

Kulfeldt ropade till Brisk att han för guds skull skulle slänga standaret och sina vapen; Brisk låtsades inte höra det. Herregud, det var ju genom standaret han fick sin kraft. Rakt genom standaret från kungen själv kom kraften.

Kulfeldt var den starkare av de två. Han borde vara den som hade största chanserna att komma fram. Men i själva verket skulle han stupa och Brisk nå den svenska byn.

Hunnen några få kilometer från den älvkrök där Enkrokens gård ligger i dag, alldeles intill Snasahögarna och kalfjället, gick Kulfeldt ner sig i en förrädisk vak som bildats av strida strömmar i ett bakvatten vid en udde.

Med hjälp av Brisk lyckades han kravla sig upp igen. Men han var nu helt genomblöt. Strax piskade stormen in kylan i hans kläder, och denna frös dem i ett ögonblick till ispansar; vad hjälpte det sen att han slängde ifrån sig sina rockar och sin väst i stormen och klädde sig med andra ispansrade rockar och västar som han tog från döda karoliner.

Så smög sig obönhörligt kalla döden över honom. Först blev hans fötter helt okänsliga. Sedan steg känslolösheten uppåt benen mot bålen. Förgäves tog han till all sin vrede. Ännu fortsatte hans snubbelmarsch kilometer efter kilometer. Vid Enkroken orkade han inte längre. Han kom att falla vid en strandbrink alldeles intill en annan död karolin; det var översten vid generalitetet C C von Gertten.

Grupp Kulfeldt, nu decimerad till två man — kornetten och hans standarförare — stretar förtvivlat fram i stormen. Endast den ene av dem överlever. (Ur filmen *"Eli Sjursdotter"*).

Skannat med CamScanner

Kanske kornetten Kulfeldt då ännu hade något medvetande kvar, kanske det räckte för en drömsyn med denne von Gertten i huvudrollen; det var på nyårsdagen i dalen, just innan man bröt kvarteret för fjällmarschen, och von Gertten kom ridande förbi mitt i en krets soldater, svängde upp den blå kappan, visade sitt bara bröst, storskrattade och sa att för den här fjällmarschen fordrades det inga pälsar utan fast mer c o u r a g e.

När Kulfeldt stupade i snömassorna hade standarförare Johan Brisk redan övergivit honom.

Sent denna kväll nådde han ner till den svenska byn Handöl. Han kom stapplande, snubblande, helt utan känsel i sina ben, sprängdögd av utmattning mitt i en hop karoliner i samma ömkliga belägenhet. Och han trodde att han nått räddningen.

Räddningen? En soldatpräst beskrev några veckor senare tillståndet på denna trakt av världen just dessa januaridagar:

"Änteligen sedan man var kommen till Handölh i Jemtland i förhoppning att få vederkvicka sig i husvärme, fanns där allenast trenne bondehemman, vilka för soldaternas myckenhet och i den yttersta nöden ej ville föreslå. Det merendels halvdöda manskapet kunde ej tillbörligen hysas och skötas, utan vedermödan pågick än och dödde folket alltjämt av sin förfrysning och stormen . . ."

Handöl, den svenska byn, där räddningen skulle finnas, blev alltså också den ett lidandets läger. Och därtill på ett nytt sätt; i en uthusbyggnad började genast de fältskärer, som överlevt marschen, sitt livräddande men smärtsamt fasansfulla arbete med att amputera händer, armar och ben på de svårt köldskadade soldaterna. Stormen fortsatte, bensågen gick, kniven skar, skriken förstummades aldrig. Så uppstod de eländiga krymplingarnas armé som den i kinderna lätt frostskadade general Armfelt — pälsar, släde — nu livligt beskärmade sig över i upprörda brev och rapporter.

Handöl, byn dit karolinerna kom, ligger i närheten av Snasahögarna, som reser sig brant i bakgrunden. Vid stenen i förgrunden begravdes 600 karoliner den 20 januari 1719.

Skannat med CamScanner

Fältskärens verkstad, ett skräckens hus

Standarförare Johan Brisk, 17 år, Jämtlands kavallerikompani, låg sjukskriven i ett stall i Handöl. Hans båda fötter var amputerade strax ovanför vristen.

Han låg i sårfeber och yrsel, mest medvetslös. Men i skräckdrömmar upplevde han gång på gång den hemska upplevelsen och den obeskrivliga smärtan, då hans fötter sågades bort. De olika detaljerna blandades ihop utan ordning, smärtan var plötsligt detsamma som fältskärens ansikte och fältskären i nästa ögonblick den runda kniven och sågen. Han jämrade sig, svetten lackade i pannan.

Så gick några dagar, som var svarta och som senare i hans liv bara skulle ge en dimmig bild av någonting ont, ont. Det var under dessa dagar som stormen äntligen stillade sig och som den spridda karavanen av något så när oskadda långsamt satte sig i rörelse öster ut.

I alla byar dessa drog igenom mötte dem kvinnor och barn i utkanterna och de hade alla samma ständiga fråga: Vad har hänt med min man, min son, min far? Ingen visste, ingen kunde ännu ge något som helst besked. Kanske kvar på fjället, svarades det, kanske sjuk och stympad i Handöl, kanske helbrägd överlevande; vi är ju några hundra som kommit ifrån affären utan skador ändå.

Alltjämt arbetade fältskärerna i sin verkstad i Handöl; uthusbyggnaden till en av gårdarna. De fyllde många tunnor med avsågade ben, fötter, armar och händer; det var sågens och knivens verk men det var också köldens verk och de utslitna skornas och de söndernötta strumpornas. Och det var ytvattnets på Essandsjön verk: issörjan hade blött ned fotfolkets fötter och ben, som genast blivit omslutna av ett pansar av is och sedan hade kölden dödat vävnaderna. Så återstod då ingenting annat för fältskären än att kapa för kallbrand.

Fältskärens verkstad, i livets tjänst, var skräckens och lidandets hus. Den enda lindring för den omänskliga smärtan dessa kirurger kunde ge, var att låta operationen gå snabbt. De var också mycket flinka män. De många krigen hade givit dem talrika tillfällen till praktik och det ansågs inom läkarkåren att man tack vare Karl XII gått en hel del framåt inom tekniken de senaste nitton åren.

Med huggjärn och klubba kunde de amputera ett finger eller en tå på sju sekunder.En arm klarade de på två minuter och ett ben på tre; sågen var olyckligtvis inte lika snabb som huggjärnet. De flesta av dessa fältskärer hade för länge sedan vant sig att oberört tåla patienternas förtvivlade skrin, men några av dem ville gärna styrka sig med någon stark dryck innan de gick till verket.

Standarförare Johan Brisk kom sig något så småningom. Alltjämt hade han sårfeber, alltjämt var smärtan efter amputationen tung och svår, men medvetandet hade åter-

Skannat med CamScanner

I Handöl arbetar fältskärerna dag och natt med att amputera förfrusna tår, händer, armar, ben. Några bedövningsmedel har de inte, männen i skräckens operationssal.

vänt. Det var i mitten av januari, år 1719, tio dagar efter hans ankomst till byn och åtta dagar efter operationen.

Av bondkvinnorna, som gav de sjuka mat om dagarna och något brännvin och tobak mot smärtorna — det hade kommit foror med proviant inifrån landet i en stort organiserad undsättningsexpedition — fick de opererade i stallet höra nyheter utifrån byn.

Det berättades att alltjämt strömmade små grupper av karoliner ner till byn, soldater som irrat omkring i femton, sexton dar ute på fjället; de var mer djur än människor, sa bondkvinnorna. Soldaterna kom krypande på alla fyra, med både armar och ben helt förfrusna, utmärglade så att ögonen låg långt in i huvudet, darrande, skälvande, oförmögna att tala.

— De släpar sig hit bara för att dö, sa bondkvinnorna.

Stallet som de opererade hysts in i var inte stort. De sjuka låg direkt på jordgolvet, packade tätt intill varandra. Djuren, som förut stått här inne, hade förts ut redan då de första trupperna nådde byn — de hade letts ut på stallbacken och omgående slaktats ett efter ett. Och för att få bränsle till eldarna ute på gärdena hade man tagit allt vad som fanns av hässjestänger, gärdesgårdar, ladugårdsgolv; stormen rasade då ännu och det hade varit omöjligt att komma till skogs efter upplagd ved.

Det rådde en besk stank inne i sjukstallet. Lukten av febersvett och blodiga bandage blandades med ångorna från ruttnande kött och den gamla stallodören av hästar, kor, svin och höns. Men de opererade märkte det inte. Varje dag dog många av dem och bars ut, men luckorna fylldes ständigt av nyopererade.

Hela tiden låg en sorlande jämmer över sjuksalen: det var ett monotont ljud, som de tillfrisknande också vande sig vid, och de samspråkade högt över jämret om mångahanda ting. Men mest om sina operationer.

— De behövde fem man för att hålla mej då fältskären kom med sågen.

Skannat med CamScanner

— Sammalunda då de tog mej.
— Fick du också brännvin innan?
— Nej, det hade inte hunnit fram några foror då. Men de klämde mej på båda sidor om halsen så att det till slut svartnade för ögonen — och sen sågade de. Jag skrek så strupen blödde.
— Undras vad som händer med en nu.
— Ja, som infanterist är man oduglig. Halva foten borta.
— Men du kanske kan bli dragon. Jag har hört om en som var dragon fast han hade fått hela foten bortsågad.
— Ja, efter detta fälttåg lär det nog bli ont om dugligt folk. Men vad ska hända med oss, som inte längre har armar?
— På ett ben gör man heller ingen tjänst. Fattighjon mellan gårdarna, det är belöningen för marschen.
— Å, vi jämtlänningar sitter kvar på våra torp, så lyder våra kontrakt.

Många av de opererade var finnar. Två tredjedelar av Armfelts jämtländska armé hade rekryterats från andra sidan Bottenhavet. Här låg de nu illa skadade långt hemifrån; de flesta kunde inte ett ord svenska och i deras framtid låg inget hopp.

De visste det sedan gammalt: krigsskadade finnar förfors det mest hur som helst med. Såvida man inte var av högre rang. Tigga från gård till gård, framsläpande sig på kryckor — det skulle bli många gemenas lott.

Standarförare Brisk låg tyst och genom jämmern och de många tjattrande samtalen kunde han höra dova ljud från spadtag strax utanför. Han visste vad man gjorde. Man grävde en grav vid älvbrinken, stor nog att ta emot sex hundra man på en enda gång. Begravningen skulle ske endera dagen, förspordes det.

Kanske man hamnar där i massgraven, kanske man inte gör det, tänkte han. Hans likgiltighet var stor, större än den förtvivlan som fanns som ett band över hans bröst. Hans kung var död. Under hela stormen på fjället, under den oändliga marschen på det vindpiskade snöhavet, som sköljt in kallbrand i båda hans fötter, hade han ständigt nekat att tro att kungen kunde vara död. Då fältskären sågade av honom hans ben gick sanningen äntligen upp för honom: om allt stått rätt till med kungen, skulle någonting sådant som detta aldrig ha fått ske. Men det skedde alltså. Kungen v a r död.

Ibland tänkte han på kornetten Kulfeldt och han erfor då en stor saknad. Han mindes vad Kulfeldt sagt under marschen, strax innan han gick ner sig i vaken och frös ihjäl. Att vara likgiltig var den största faran, hade han sagt. Och han hade lagt ut texten: Vill du överleva får du aldrig bli likgiltig och du får aldrig sluta upp att bekämpa

Skannat med CamScanner

andras likgiltighet — för i din kamp mot andras likgiltighet ligger en kamp för dej själv.

17-årige Brisk hade inte förstått Kulfeldts resonemang riktigt den gången, men han anade nu vad det kunde betyda. Och när han tänkte på Kulfeldt och såg honom framför sig kom ibland någonting starkare över honom; det var som om en del av Kulfeldt hade tagit plats inom honom. Hans förtvivlan fick ett pansar; det var inte längre helt likgiltigt med graven, som dovt skottats färdig i tjäl-jorden vid älvbrinken.

Januaridagarna rann undan. Var dag avgick sjuktrans-porter in i landet. Den oövervinneliga armén slickade sina sår. Byn Handöl avfolkades allt mer. Det stora fälttåget mot Trondheim var förbi.

I västra Jämtland ligger kommunen Offerdal. I kyrko-boken för år 1787 har dåvarande prästen gjort en an-teckning, som på sitt sätt har ett visst samband med 17-årige standarföraren Johan Brisk. Anteckningen lyder:

"14 oktober eller 4:e böndagen 1787 begrovs gamle av-skedade dragonen Grels Winter, Offerdal. Han kom i krigstjänst som 18-åring år 1718, följde samma år Armén över till Norrige, och hade vid återfärden ifrån detta fält-tåg 1719 om nyåret så när blivit död på fjället, där han genom förkylning miste båda sina fötter. Han har sedan i 69 år gått på knän och till äventyrs längst bland alla varit ett levande minnesmärke eller vittne till berörda olyckliga härfärd, vars enständigheter samt sin livsnöd och utstånd-na vedermöda han aldrig utan tårar kunde omtala. I sin bräcklighet med stympade lemmar var han flitig och ar-betsam såsom smed och jordbrukare, upptog ödemarken och bebyggde ett vackert torp, det han likväl måst övergiva. Var de sista fyra åren fattighjon, som fördes mellan går-darna. Han var en tålig, stadig och beskedlig man som kunde Guds ord väl och nyttjade det flitigt. Ålder 88 år på 7 veckor när."

Kanske hände ungefär samma ting standarföraren Johan Brisk från Jämtlands kavallerikompani som dragonen Grels Winter? Kanske var de ändå till slut en och samma person.

Januaridagar år 1719. Ett spöklikt, eländigt återtåg. Av 5 800 man omkommer över 4 000 och hundratals förvand-las till krymplingar. Åren går och åren blir årtionden och århundraden. En dag i slutet på 1950-talet börjar man bygga en ny riksled över de jämtländska fjällen. Grä-vskoporna blottar skelettdelar. Och så nyckfullt kan ödet spela sina kort, att på nära en mils sträcka sammanfaller den breda, asfalterade Europaväg 14 i fjällvärlden med de Armfeltska karolinernas marschroute.

Nu, i dag, rusar där skidturisternas snabba bilar förbi.

"Karolinska krigsmän begrovos här 1719." Några av vår moderna tids soldater vid den sten som 1940 restes i Handöl till minnet av dödsmarschen över fjället.

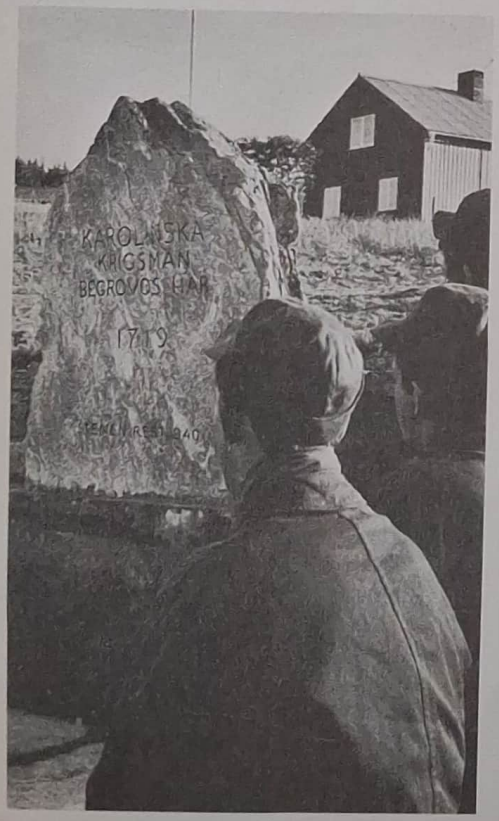

Skannat med CamScanner

1719

Vårdkasarna brinner längs ostkusten: Ryssen kommer!

Skannat med CamScanner

Vårdkasarna ingick i det svenska försvarsväsendet sedan urminnes tider. De var byggda som jättelika lappkåtor. Tio meter höga. I övre delen fanns ett golv och en utkikspost. I nedre delen hade man hopat lättantändligt material, tex tjärtunnor. Vårdkasarna fanns på alla höga berg och tjänstgjorde som ett slags optisk telegraf med meddelandet: Fara å färde, fiender anfaller.

Allt förmöget folk lämnar huvudstaden och flyr per vagn eller båt inåt landet.

Mälaren

Totalt ödelägger ryssarna sju städer, tio stora bruk plus mängder av gods och gårdar. Cirka 20.000 människor blir husvilla.

Stockholm

Vaxholms fästning spärrar stora segelleden till Stockholm

LIDINGÖ

STÄKET

VÄRMDÖ

Lindals sundet

LJUSTE

5 Den 5:e augusti återvänder den andra eskadern från härjningarna i söder och förenar sig med Rånöstyrkan och seglar mot Stockholm.

Ornö i brand 11 aug

RÅNÖ

UTÖ

NÅTARÖ

4 En tredje galäreskader anländer till Rånö och blockerar sjöfarten till Stockholm.

På Rånö och Nåtarö finns ännu ugnar (ryssugnar) kvar, som användes av de ryska trupperna till bakning och matlagning.

nickhake, liten kanon vilande i en gaffel fastsatt vid fartygssidan

3 En andra eskader härjar kusten ned till Norrköping, som bränns den 30 juli

Nyköping läggs i aska och plundras den 25 juli.

åra

roddbänk

en rysk hästgalär har plats för 28-30 hästar

RYSK GALÄR

Bestyckning:
2-4 kanoner samt
10-18 nickhakar (se ovan)

Längd: drygt 40 meter
Bredd: 7 m. Djup: 1,5 m.
Antal åror: 25 par

Fart vid full rodd: ca 5 kn
80-90 båtsmän + 30 hästar
med artilleri eller 200 soldater
Ingen bodde ombord utan
sov i land i tält.

Skannat med CamScanner

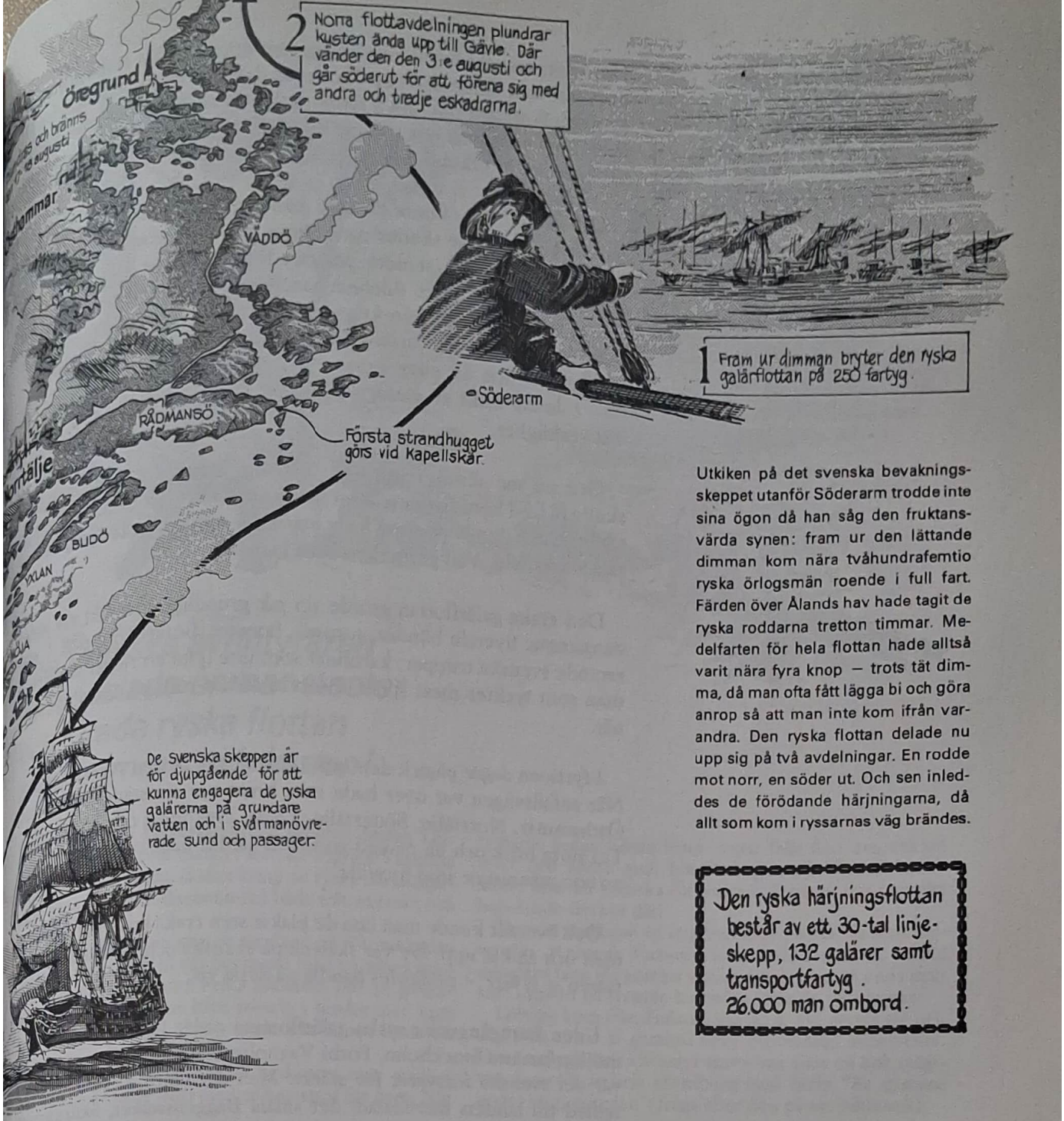

Utkiken på det svenska bevakningsskeppet utanför Söderarm trodde inte sina ögon då han såg den fruktansvärda synen: fram ur den lättande dimman kom nära tvåhundrafemtio ryska örlogsmän roende i full fart. Färden över Ålands hav hade tagit de ryska roddarna tretton timmar. Medelfarten för hela flottan hade alltså varit nära fyra knop – trots tät dimma, då man ofta fått lägga bi och göra anrop så att man inte kom ifrån varandra. Den ryska flottan delade nu upp sig på två avdelningar. En rodde mot norr, en söder ut. Och sen inleddes de förödande härjningarna, då allt som kom i ryssarnas väg brändes.

Den ryska härjningsflottan består av ett 30-tal linjeskepp, 132 galärer samt transportfartyg. 26.000 man ombord.

Natten till den 11 juli år 1719 ligger Ålands hav kav lugnt under en bädd av dimma. Fram genom denna tjocka ror en rysk örlogsflotta med raska tag med kurs mot vattnen utanför Norrtälje. Det är en hel armada: 132 galärer och ett hundratal öppna skärbåtar med inalles 26 000 man ombord. Man medför också kavalleri och artilleri.

Tsarens order till sina män har varit klar och entydig: härja och bränn!

Härja och bränn allt som kommer i er väg längs den svenska kusten, städer, byar, gårdar, bruk. Men döda inte civilbefolkningen. Gör människorna bara hemlösa. Och skyll sedan allt på den svenska regeringen, som drar ut på tiden med våra fredsunderhandlingar och som i hemlighet spelar under täcket med engelsmännen.

Klockan tio på morgonen dånar ett kanonskott ute vid Söderarm.

Skannat med CamScanner

Sju städer brändes ner, 20 000 blev utan hem . . .

Det är ett svenskt bevakningsfartyg som upptäckt den ryska flottan till havs just som dimman lättat. Skottet är den överenskomna signalen till kustbefolkningen om fara å färde. Snart flammar vårdkasarna inne på land. Som en optisk telegraf går budet från berg till berg: nu är ryssen över oss, nu är ofärden här.

Och det var den. Ditintills hade man känt av den stora ofreden mest på annat vis. Ökade skatter naturligtvis. Ständigt ökade skatter. Självdeklaration var det senaste påhittet för att skinna folk in på bara kroppen. Och allt fler ödehemman, allt fler utskrivna soldater. De många dödsbuden utifrån krigsskådeplatserna. Inflationen. Nödmynten. Men frånsett en kortare tids dansk ockupation av Skåne strax efter Poltava och en eller annan rysk tillfällig påhälsning i norr hade man i denna trakt av världen varit helt förskonad från krigets påtagliga verklighet.

Och nu var alltså ryssen här! Just som man trott att man äntligen skulle få fred kom fienden. Året innan hade Karl XII stupat för en kula i Norge och den händelsen hade man tagit som ett tecken på att bättre tider stundade. Vad grymt besviken man blev.

Den ryska galärflottan gjorde sin sak grundligt. Överallt var synen densamma: flyende bönder, torpare, borgare, bruksherrar och – reterande svenska trupper; karoliner som inte lyfte ett finger till försvar utan som tycktes mest spela observatörernas roll, på några undantag när.

I fyrtioen dagar pågick den ryska härjningen av den svenska kusten. När anfallsvågen var över hade man bränt ner sju städer: Öregrund, Östhammar, Norrtälje, Södertälje, Trosa, Nyköping och Norrköping. Tio stora bruk och en mängd gods och gårdar hade också lagts i aska. 20 000 människor stod husvilla.

Och överallt kunde man läsa de plakat som ryska kosacker ridit runt med och spikat upp. De var skrivna på svenska och förklarade varför tsaren – tyvärr – nödgades handla på detta vis.

I den framgångsrika ryska galärflottans order ingick också att om möjligt besätta Stockholm. Förbi Vaxholm kunde man inte ta sig. Där var det svenska försvaret för starkt. Men det fanns ju en annan vattenled till landets huvudstad: det smala Baggensstäket, Skurusundet och ut på Saltsjön!

Inget vanligt örlogsskepp kunde seglas eller ros den leden. Men de ryska galärerna och skärbåtarna var inga vanliga örlogsskepp. De var specialbyggda för ett sådant här företag. De var alla grundgående, behövde inte stort mer än en och en halv meters djup för att ta sig fram!

Den andra veckan i augusti månad sätter den ryska galärflottan in sitt anfall mot Stockholm den vägen.

Om vad som hände den gången, då ryssarna stod praktiskt taget utanför stadens tullar, berättar vi i nästa kapitel. Men först en kort berättelse om äventyraren Stefan Löfving, som var svensk spion och spejare vid denna tid.

Skannat med CamScanner

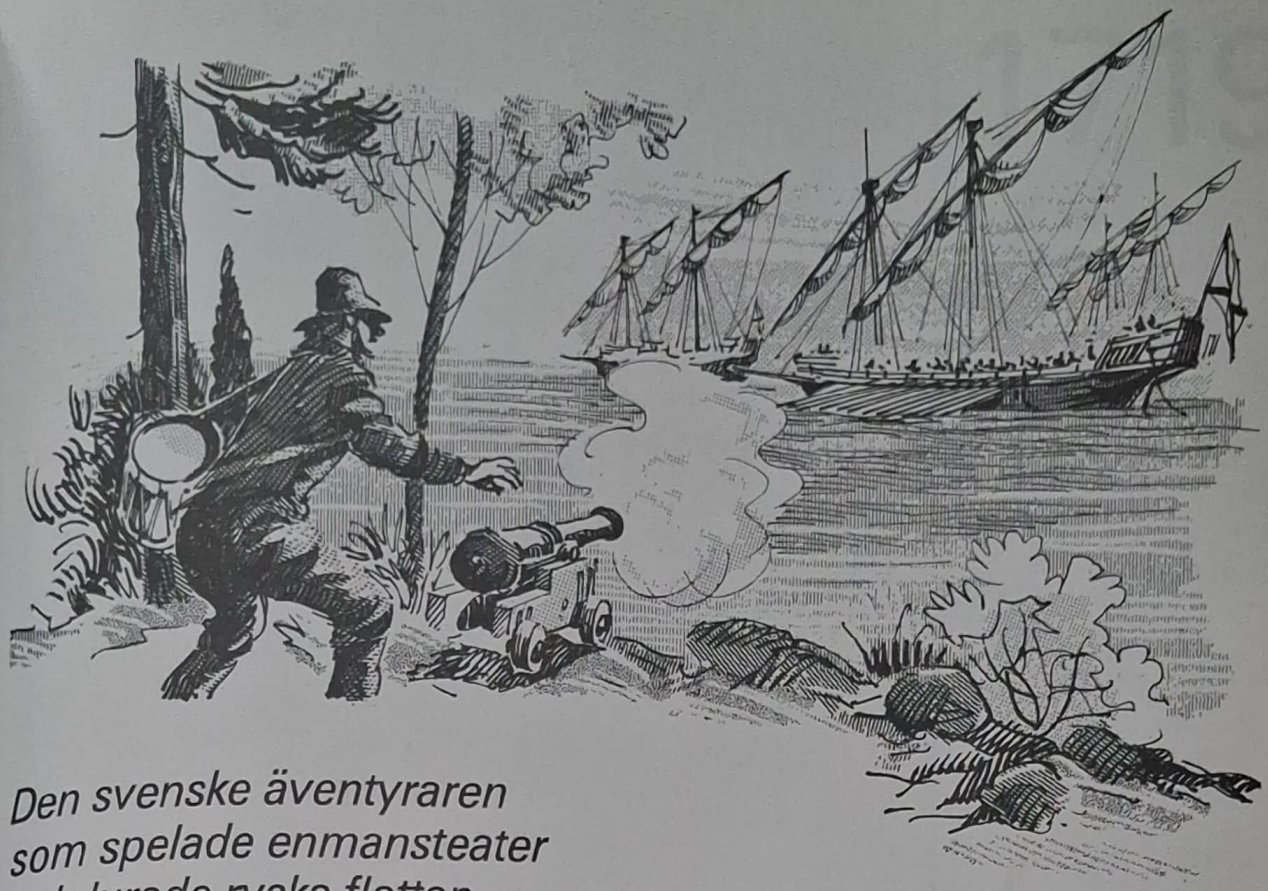

Den svenske äventyraren som spelade enmansteater och lurade ryska flottan med trumma och kanon!

Historien om hur äventyraren och agenten Stefan Löfving lurade en hel rysk eskader från att angripa Vaxholm tillhör det legendariska stoffet kring de ryska härjningarna år 1719. Den är dokumenterad både från svenskt och ryskt håll.

Löfving hade ensam smugit sig iland på Värmdösidan vid Lindalssundet. Han var beväpnad med en salutkanon och en trumma. När den ryska eskadern om 43 galärer med över sex tusen man kom roende i sundet med kurs mot Vaxholm fyrade Löfving av sin kanon och förde ett herrans oväsen på sin trumma.

Ryssarna hejdade sig. Att bli beskjutna med artilleri från nära land kunde sluta med en katastrof för dem. När ryssarna sedan hörde lösen ropas från den ena vakten efter den andra inne bland skogen på Värmdölandet anade man att svenska försvaret höll på att dra samman betydande styrkor där.

Det var verkligen en imponerande postkedja som visiterades. Anropen fortsatte längs hela stranden. Ryska eskadern fann för gott att vända. Att det var en enda man som uppfört en lysande komedi kunde de ju inte ana.

Löfving kom från Finland, var 30 år vid denna tid och dog nära nittio år gammal efter ett otroligt äventyrsliv. Om sina karolinska äventyr skrev han själv en bok (utgiven år 1926 av Erik Hornborg med titeln "En spanare under stora ofreden"; fråga efter den på ert bibliotek).

Skannat med CamScanner

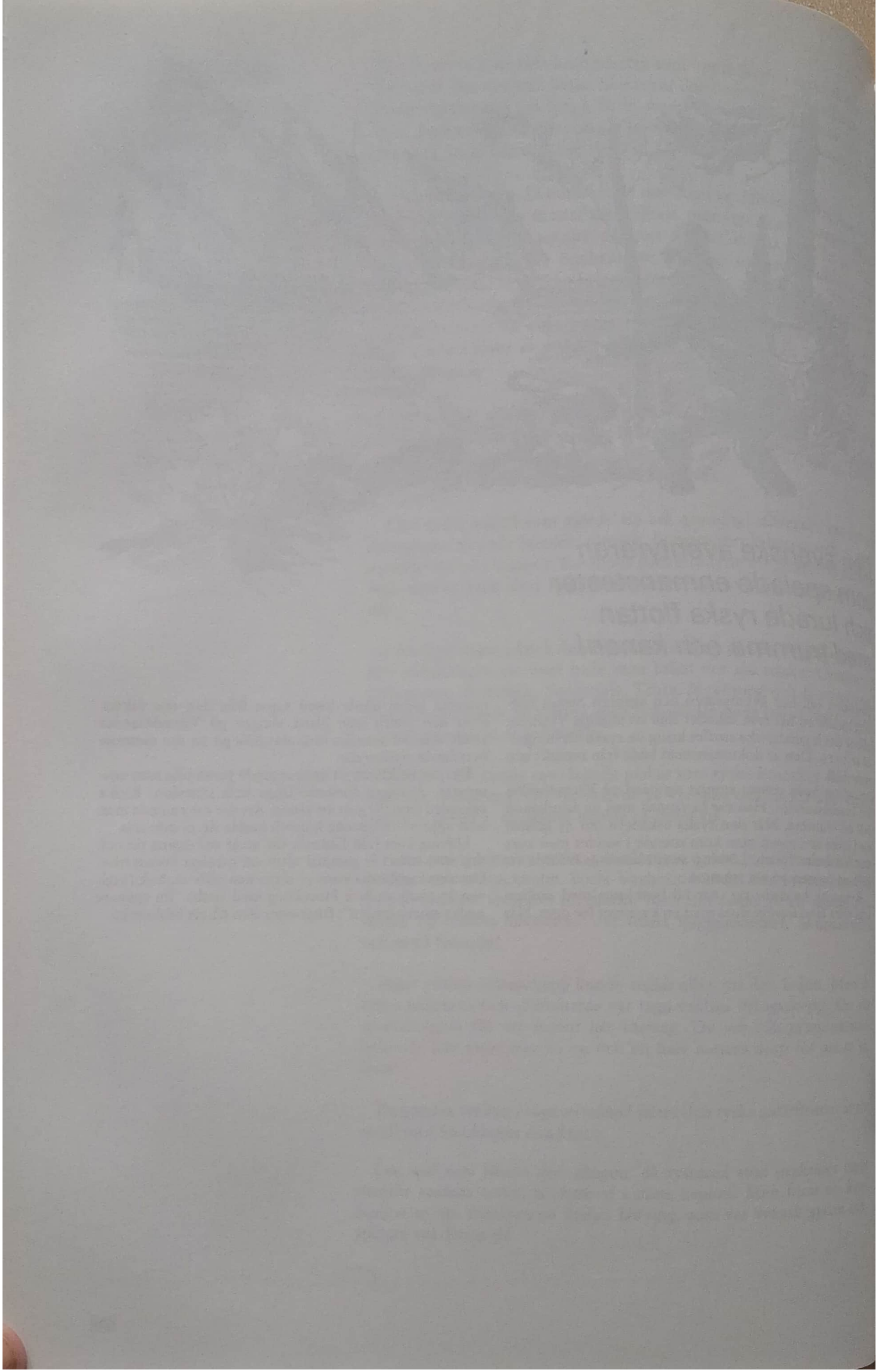

Skannat med CamScanner

1719

Slaget vid Baggensstäket, ryssarna stoppas vid Stockholms tröskel

Skannat med CamScanner

Skannat med CamScanner

Det hände sig vid den tiden då den svenske kungen Karl XII hade skjutits i Norge och den stora ofreden alltjämt rådde i nordliga Europa att en rysk galärflotta om 26 000 man härjade längs den svenska kusten.

Det var sommaren 1719 och ryssarna brände alla städer, byar, gods, gårdar och bruk som fanns mellan Östhammar i norr och Norrköping i söder. Men civilbefolkningen skonades eftersom tsarens män inte var komna för att döda människor utan blott göra dem hemlösa på det att alla skulle ivrigt uppmana den svenska regeringen att gå med på en slutlig fred.

På den vägen beslöt sig ryssarna för att också hemsöka Stockholm. Men man undvek att ta vägen förbi Vaxholm eftersom där låg en mäktig fästning med många örlogsskepp. I stället beslutade man att segla in genom det smala Baggensstäket för att på den slingrande leden ta sig in på Stockholms redd.

Aldrig hade svenskarna kunnat tro att främmande örlogsskepp skulle kunna anfalla deras huvudstad genom den farleden. Alla krigsskepp

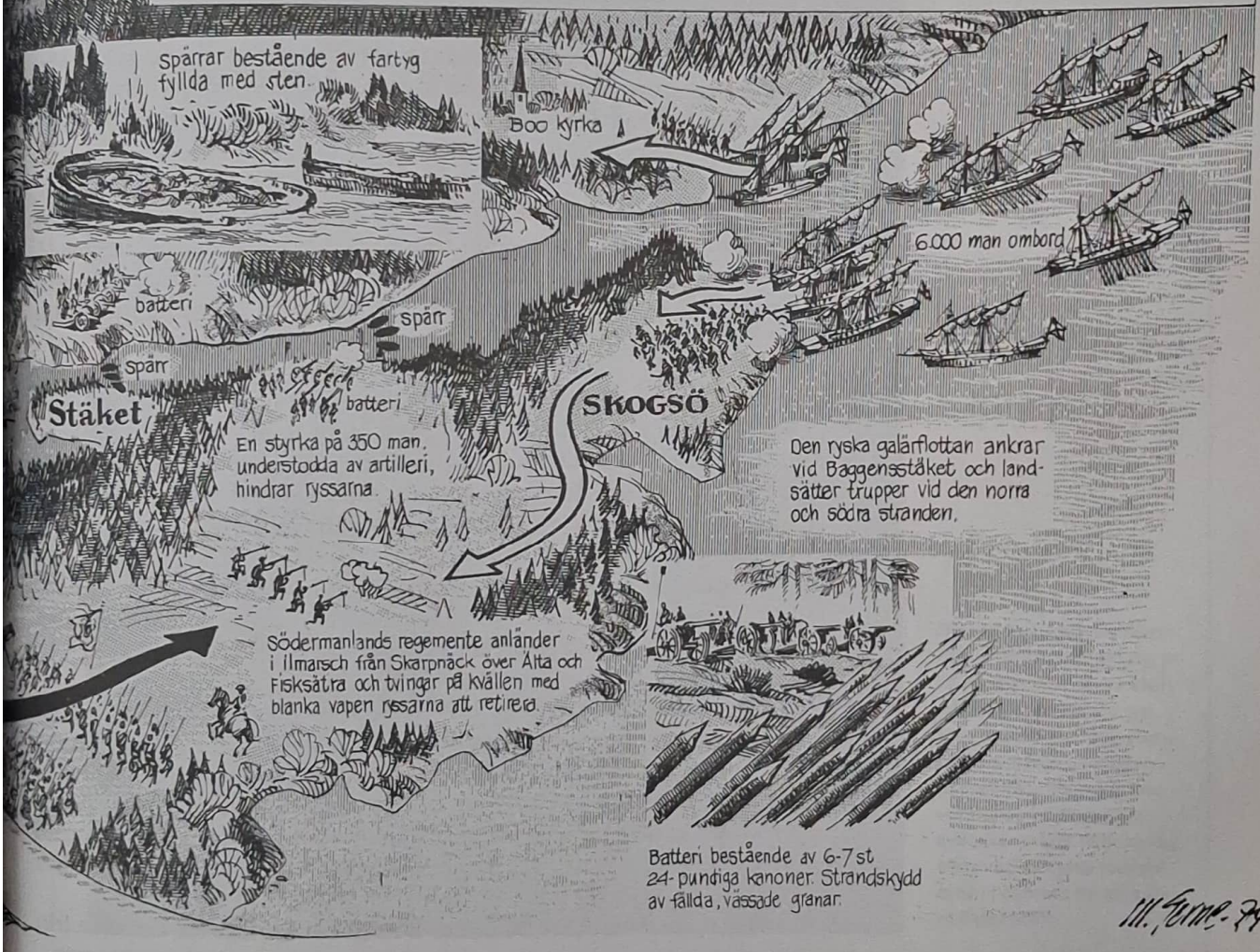

Skannat med CamScanner

". . . i en hel dag dånade kanonerna och på de öppna träsken stormade tusentals ryska rödrockar fram!"

som var något att frukta för behövde minst sju, åtta meters djup för att kunna manövreras och djupet i detta smala sund räknade endast två och en halv meter.

Men de ryska galärerna var särskilt byggda för att kunna ros och seglas på grunt vatten. De var trettio meter långa, sex meter breda och en och en halv meter djupgående. De förde också kanoner och hade var och en nära två hundra mans besättning.

Ryktet om dessa ryska galärer som var så grundgående hade dock nått den svenska härsmakten i tid och man hade proppat till det smala sundet på flera ställen. Gamla skutor hade sänkts tvärs över vattnet vid två passager och sedan fyllts med sten. Och på stränderna hade man byggt skansar, ställt upp åtskilliga kanoner och gjort förhuggningar, så att vässade grantoppar låg riktade mot varje anfallare.

Augustidagen rann upp tryckande het och himlen förmörkades av svarta rökmoln från några brinnande skärgårdsöar, som tsarens män satt eld på. Den tjocka röken drev in över Stockholm, där invånarna kände en stor bävan. En våg av flyktingar drog iväg inåt landet.

De svenska soldater som försvarade kusten låg spridda på åtskilliga orter och när den ryska galärflottan styrde in mot Baggensstäket poste-rade där bara en mindre styrka på knappt fyra hundra man.

De rödrockade ryssarna landsteg genast i tusental efter tusental, på båda sidor av sundet medan de främsta galärerna stack in stävarna i sundet och började avfyra sina kanoner mot förskansningarna. Men försvararna öppnade också eld och skickade samtidigt budbärare till högkvarteret om den hotfulla affären, med begäran om förstärkningar.
Och se, denna dag var Herren med de svenska vapnen.

Under hela dagen dånade kanonelden och på öppna träskmarker stormade tusentals ryssar fram mot de underlägsna svenska skytteked-jorna. Men tsarens män vräktes tillbaka sedan förstärkningar hunnit fram och kastats in i elden. Sent på kvällen, i vargens timme, flydde de landsatta ryska trupperna ombord på sina skepp igen.

Kanonelden tystnade och i den plötsliga stillheten hördes nu jäm-mern från de sårade, de döende. I gryningen kunde de stupade räknas. Där låg över fyra hundra ryska soldater slagna till döden och sjuttio svenskar. Och när de ryska skeppen vände österut mot sin egen kust några dagar senare kunde glädjerika skildringar av det stora slaget vid Baggensstäket nedtecknas av den svenska staben, för all framtid erin-rande om hur sju hundra svenska soldater kastade sex tusen landsatta ryssar över ända – och förglömmandes i övrigt alla de Guds straffdo-mar som drabbat landet veckorna innan.

Efter striden vid sundet blev många svenskar ihågkomna för sitt hjältemod. En hög herre som hela tiden vistats utom skotthåll adlades till greve och åtskilliga soldater fick dricka sig berusade på vin ur drottningens egen källare. Men många av de stupade soldaternas änkor och barn kördes i sinom tid bort från de torp de satt på. Och den man som lett hela försvaret och kämpat tapprast av allra tappra glömdes helt bort.

Hans namn var Carl Balthasar Dahlheim och han var kommen från

Skannat med CamScanner

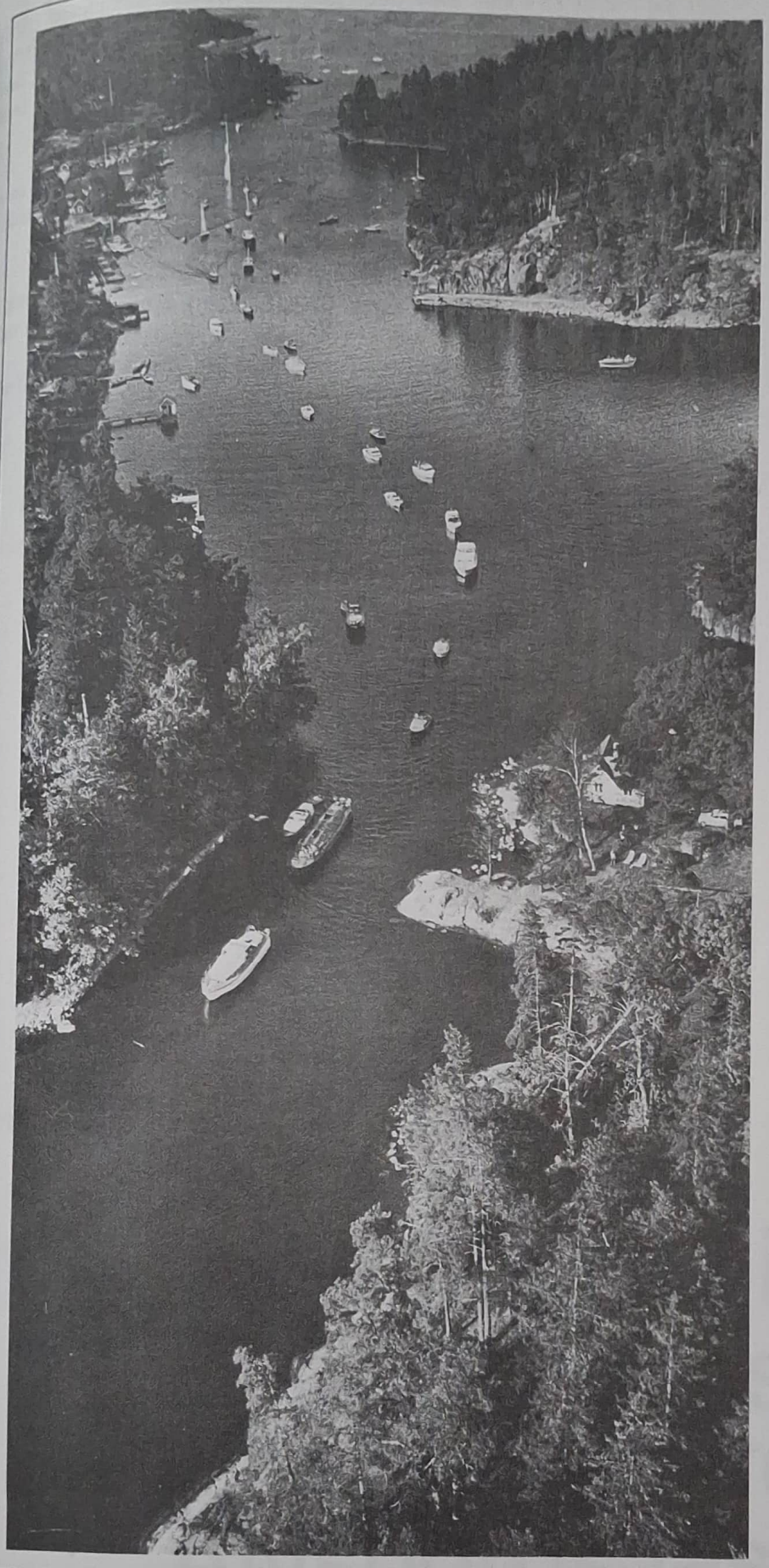

Det smala Baggensstäket i dag – en populär sjöväg ut till Stockholms södra skärgård. I det smala sundet köar motorbåtar och seglare till och från genvägen genom Skurusundet. Det var här som 700 tappra svenskar vräkte tillbaka våg efter våg av ryska rödrockar som kommit för att erövra Stockholm.

Skannat med CamScanner

sachsarnas rike men hade tidigt gått i den svenske konungens tjänst och följt denne på alla hans härnadståg. Herren hade varit med honom i alla de blodiga slag där han stridit i så måtto att han alltid när han sårats dödligen hade återfått sin hälsa och styrka på det att han åter skulle kunna fäktas för sin konung.

Och här är några av de vida ryktbara orter där han fäktats med stor tapperhet: Hollowczyn, Veprik, Poltava, Bender, Prut, Stralsund, Fredrikshald.

Men när ryssen var bortmotad från Sveriges land och fred var sluten behövde riket inte längre hans tjänster. Han uteslöts av staten och nedsjönk alltmer i fattigdom och glömska.

Han hemkallades av Herren i en ålder av åttiosex år och var vid sin död en människa i mycken armod.

Skannat med CamScanner

1719

Göteborg i fara, Tordenskiold bombarderar Älvsborgs fästning

Skannat med CamScanner

"Ett lysande skådespel mitt i den hemska verkligheten"

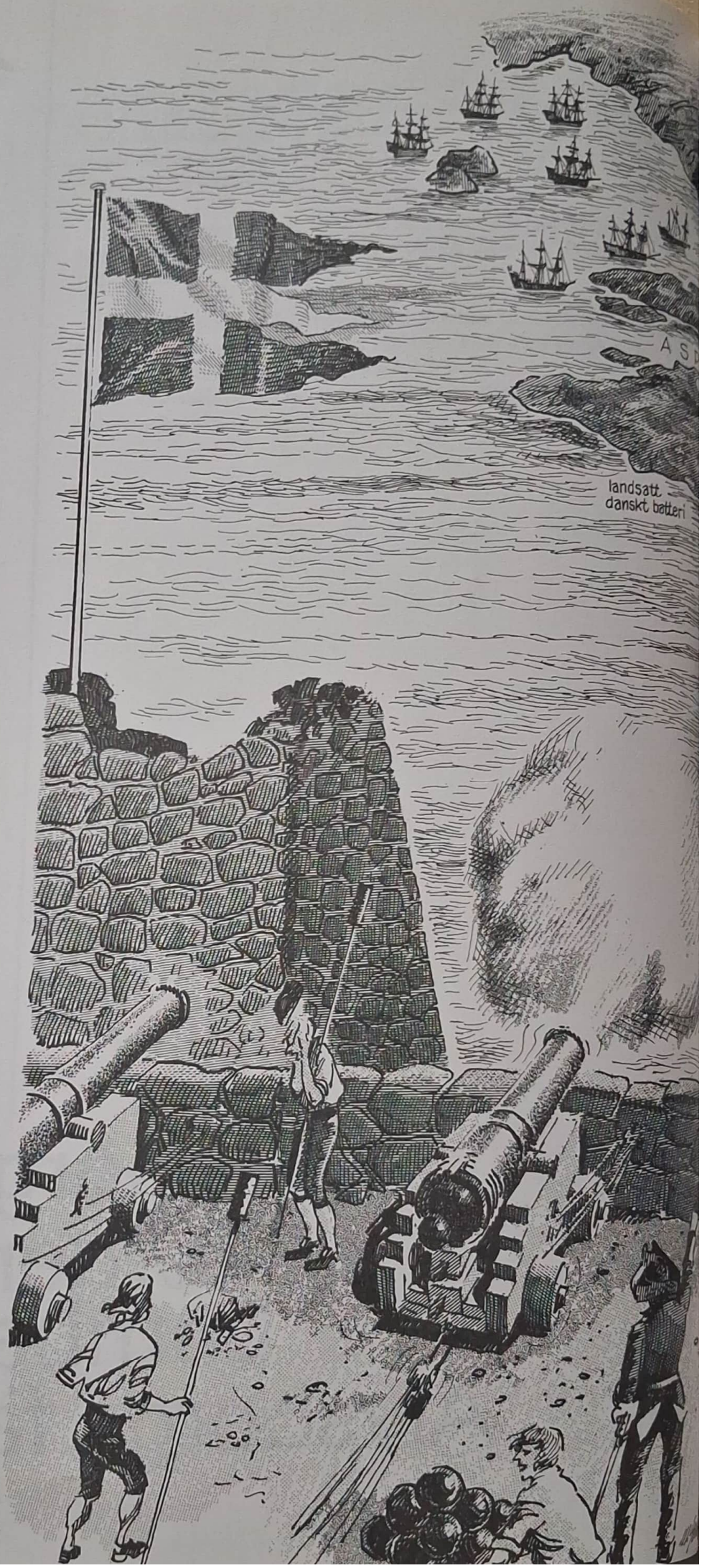

Skannat med CamScanner

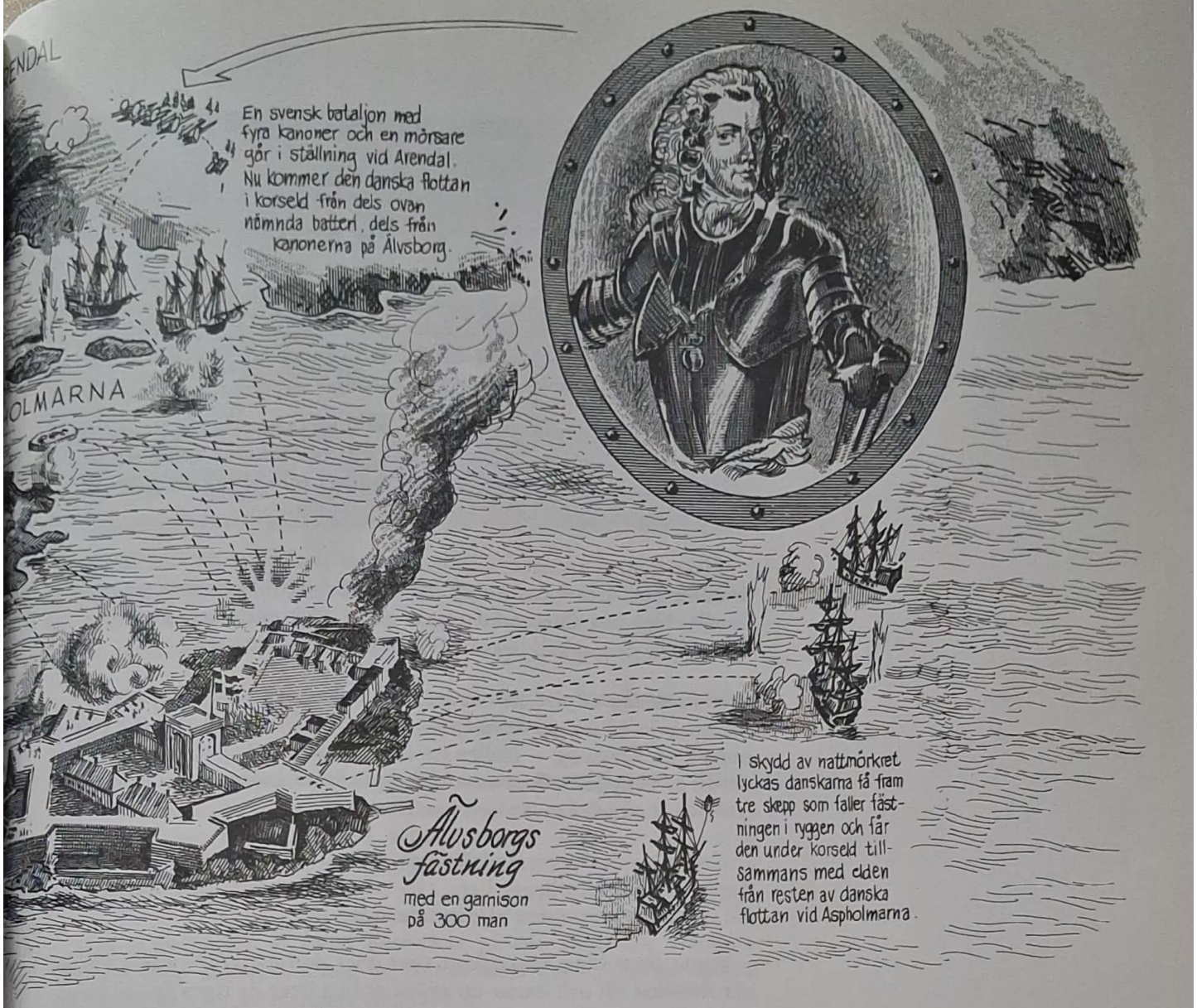

Peter Wessel hette en norsk sjöhjälte som är nära förknippad med västkustens historia i det tidiga 1700-talet. I motsats till Gathenhielm luktade han verkligen på krutrök och var inblandad i otaliga fäktningar med svenskarna, både till sjöss och på land.

Han adlades ungefär samtidigt som Gathenhielm lyckades kräma sig till sitt adelsbrev och han tog sig namnet Tordenskiold.

Uppslagsverken talar om honom som sin tids störste sjötaktiker.

En festlig galenpanna och flickjägare på samma gång, en äventyrsman med sinne för det drastiska och livets poänger. Det vittnar inte minst historien om den gången han var invecklad i sjöstrid med en svensk kaparfregatt och plötsligt fick slut på sin ammunition.

I det läget lät Tordenskiold ro sig över till fiendeskeppet, tog kontakt med kaptenen ombord, förklarade sin penibla situation och bad att få låna krut och kulor från den svenska kaparfregatten. Kaptenen, en engelsman förresten, sa förstås nej men bjöd i stället ner Tordenskiold i sin kajuta, där en riklig traktering vidtog.

Efter tappert pokulerande skildes herrarna som vänner.

Detta äventyr kostade Tordenskiold krigsrätt i Köpenhamn men han friades.

Skannat med CamScanner

En festlig galenpanna som stod pall i krutröken

Han dog helt ung, endast 30 år gammal, i en duell i Tyskland mot en svensk officer. Då skrev man år 1720.

Det äventyr som här ska beskrivas daterar sig till året innan. Det var då viceamiral Tordenskiold angrep Nya Älvsborgs fästning i fyra dagar och hotade ockupera Göteborg.

Högsommaren 1719. Dystra rapporter strömmar in till staden Göteborg. Tordenskiold, den danske viceamiralen, har angripit Marstrand och tvingat den ointagliga Carlstens fästning att kapitulera. Och nu närmar han sig Göteborg med sin eskader!

Folk samlas i gatuhörnen för att diskutera den allvarliga situationen allt medan en våg av transporter med dyrbarheter rullar ut genom stadsportarna. Jojo, det är de rika råttorna som sätter sitt guld och sig själva i säkerhet.

Herregud, ska krigets elände aldrig ta slut! Satte då inte skottet vid Fredrikshald året innan stopp för den här vanvettiga utrikespolitiken! Varför blev det aldrig fred någon gång? Och vilka hemskheter skulle nu drabba staden ifall också Älvsborg föll för danskarna.

Vid middagstid tisdagen den 21 juli dyker den danska eskadern upp vid horisonten ute på Rivö fjord. Tigande iakttar den svenska besättningen på Älvsborg – inalles tre hundra man – hur danskarna under skydd av Knippelholmarna och Aspholmarna bogserar flytande batterier och skottpråmar allt närmare fästningen.

Under kvällens lopp landsätter man sedan 36 sexpundiga kanoner på Aspholmarna, som ligger bara 250 meter från fästningsmurarna. Och vid elvatiden bryter den våldsamma elden ut.

Kanonskott efter kanonskott ekar över den nattgrå fjorden. Eldslågor flammar till och kastar ett plötsligt ljus över de dova fästningsmurarna, över storbåtar och skepp. Det är ett lysande skådespel mitt i den hemska verkligheten.

Fästningens batterier har spelat upp så snart de danska angriparna

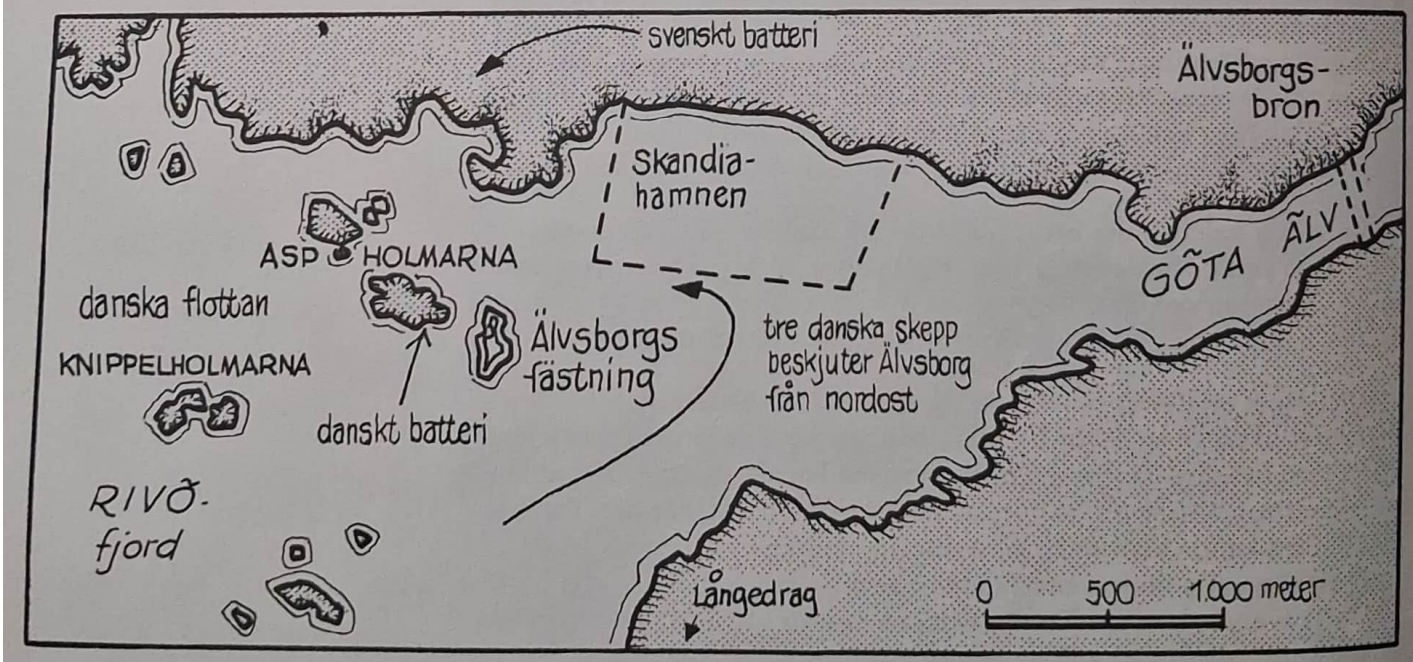

Skannat med CamScanner

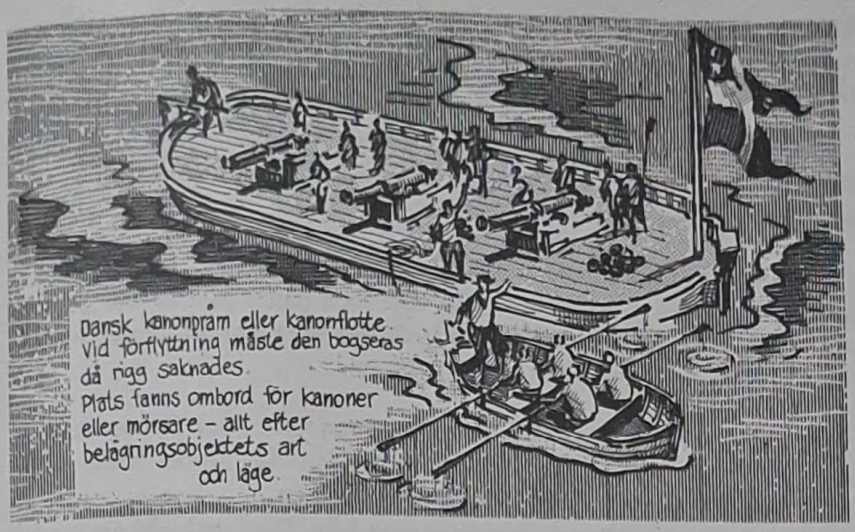

kommit inom skotthåll. Men fienden är svår att få träff på. Danskarna har rekognoscerat noga i förväg och vet hur man får det bästa skyddet av de många holmarna och skären.

De kan också farvattnet utan och innan. De vet var de förrädiska grunden ligger och var den djupa segelleden går fram.

Plötsligt får kommendanten på fästningen, överstelöjtnant Lillie, larm om att danskarna är på väg att angripa dem också från nordost. I nattens mörker har de lyckats varpa fram tre skepp genom stora farleden där. Och nu öppnar skeppen eld. I ett nu har man korseld över sig.

Men befästningen är grovt bestyckad på den sidan och efter tre timmars ivrig kanonad måste de framskjutna danska örlogsmännen dra sig tillbaka för att reparera sina skador.

I fyra dagar pågår helveteselden vid Älvsborg utan uppehåll. Krutmagasin springer i luften. Murar rasar samman. Kanonjärer såras, stupar.

Men fästningen ger sig inte. Bräscher lagas nödtorftigt med skanskorgar. Sönderskjutna kanoner ersätts med nya.

I gryningen fredagen den 24 juli utsätts Tordenskiold och hans män för en elak överraskning. Garnisonen inne i Göteborg har dittills hållit sig förvånansvärt passiv. Men under natten har Skaraborgs Regementes chef, överste Stael von Holstein, handlat på eget initiativ.

I all tysthet har han färjat över fyra kanoner och en mörsare till Hisingslandet och rullat iväg med dem bort mot Arendal. Där har han gått i ställning med sin bataljon och när det dagas börjar han beskjuta den danska flottan.

Det är en utmärkt position som den svenske översten valt. Han tar hela den danska eskadern i flanken och har fritt skjutfält mot Tordenskiolds fasta batterier på holmarna.

Med ens förändras hela situationen. Plötsligt är det angriparen som utsätts för korseld. Länge kan inte Tordenskiold härda ut i detta

Älvsborgs fästning – målet för viceamiralen Tordenskiold. Han gick i land på Aspholmarna med ett flytande batteri och kunde från föga mer än 250 meters håll beskjuta fästningen.

Skannat med CamScanner

kulregn. Han signalerar hastigt återtåg och snart seglar hela den danska eskadern, mer eller mindre skamfilad, bort mot Rivöfjorden och Vinga skärgård.

Hotet mot Göteborg var därmed avvärjt och staden har sedan dess aldrig varit anfallen från sjösidan, även om Tordenskiold kom på ett litet återbesök i september samma år.

Men den historien handlar mer om en fräck kupp, då den dansk-norske sjöhjälten gjorde en nattlig visit med några galärer och slupar, lurade vakterna på fästningen, landsteg vid Nya Varvet, återerövrade några smärre skepp och stack till havs igen.

Kuppen upptäcktes av svenskarna och man satte efter Tordenskiolds galär. Men man hann aldrig ifatt honom. Man såg honom heller inte, hörde bara hans röst då han ropade över vattnet:

– Vänd om och hälsa er kommendant från Tordenskiold att jag är här för att lära honom hålla sej vaken . . .

Några veckor senare ingicks stillestånd mellan Danmark och Sverige och året därpå kom freden.

Skannat med CamScanner

1719

Lita inte på Dahlberghs Suecia Antiqua — han ljög som det föll honom in

Skannat med CamScanner

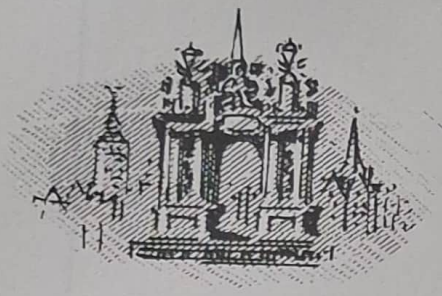

Erik Dahlbergh berättar med sitt ritstift om den fantastiska triumfbågen vid bron mot Stockholms slott — en triumfbåge som alltså aldrig fanns annat än som en tillfälligt rest träbåge med segelduk. Förslagen, fördomsfri reklam på karolinernas tid.

När svenska staten i våra dagar går ut på den internationella marknaden för att "sälja Sverige" skickar man gärna ut ett pampigt reklammaterial som berättar hur fint vårt land är och vilka fördelar man har av att göra affärer med det.

Idén är flera hundra år gammal. Först på plan i vår avkrok av världen med ett sådant PR-verk var en herre som hette Erik Dahlbergh.

År 1661 fick denne Dahlbergh själv uppslaget att presentera den nya stormakten Sverige i rika bildmontage. Den fantastiska boken fick titeln "Suecia Antiqua et Hodierna" — det är latin och betyder ungefär "Det forna och det nuvarande Sverige" — och den formades till det största skrytverk som någonsin publicerats om vårt rike.

Men vilket skickligt skryt! Må vara att konsumentombudsmannen skulle ha en hel del att erinra om reklamfolk av i dag tog sig för att använda samma oblyga metoder som Erik Dahlbergh och hans medarbetare den gången för länge sedan satte i system — de fräcka greppen är ändå beundransvärda när de döms efter sin egen tid.

För tre hundra år sedan var Sverige ett kraftcentrum för Europa, en imponerande stormakt när det gällde stöveltramp och krigsmaskin. Men samtidigt betraktades vårt land som en barbarisk stat, en hemvist för råa busar och uppkomlingar, som saknade allt vad kultur hette. Det var självfallet förargligt. Gick det inte att göra något åt den saken?

Det är där Erik Dahlbergh gör entré på scenen. Han är vid det här laget 36 år gammal och har ett äventyrligt liv bakom sig. Som 14-årig stockholmspojke hade han startat sin karriär med en pennstump och fyra kronor på fickan.

Så småningom blev han fortifikationsofficer i svenska armén, gjorde upptäcktsresor ute i Europa — och längre bort ändå: han var nästan framme i Palestina tre gånger — och arbetade flitigt med att befästa svenska skansar i provinserna. Så där i förbifarten skrev han in sitt namn i

Skannat med CamScanner

SVERIGES FÖRSTE RIKTIGE PR-MAN

Erik Dahlbergh, fältmarskalk, arkitekt och tecknare — och därtill vårt lands förste PR-man, som begrep vad propaganda kunde betyda. Han föddes 1625 och dog 1703. Sorgligt nog var han inte särskilt aktsam med fakta och verklighet och dagens konsumentombudsman skulle säkert haft en hel del att erinra mot hans metoder. Fast vad spelar det för roll i dag.

den svenska skolbokshistorien genom att år 1658 arrangera det berömda tåget över det issviktande Bält.

Ja, arrangerade och arrangerade. I själva verket spelade Erik Dahlbergh inte alls den huvudroll vid den svenska arméns isövergång som han sedermera lyckades få alla att tro. Men vad gör det. Det visar ju bara att karlen hade precis vad som behövdes för ett verk som "Suecian": sinne för propaganda, för skrupelfri reklam.

Och dessutom var han en rasande skicklig tecknare så snart det gällde slott, trädgårdar, murar, försvarsverk och staffage. Om man säger att han på det här området var sin tids Magnus Gerne (eller ska vi säga tvärtom?) så förstår ni kanske vad vi menar. Inte ens inför "röntgentekniken" stod Dahlbergh främmande. Elegant bryter han igenom väggar och golv och låter oss skåda in i salar och praktgemak när han är på det humöret och det passar hans reportage.

Och så växer "Suecian" fram med statliga anslag. Rita och berätta, skryt och propagera allt vad pennorna håller. Hurra vad massor av slott, herresäten och flotta befästningar det finns i vårt land. Ska vi teckna Riddarhuset? Hur ser det ut? En ensam byggnad, visserligen skön i sin arkitektur men ensam ändå. Den ter sig sannerligen inte särskilt imponerande.

Men, säger Dahlbergh, är det inte meningen att bygga till två flyglar? Jovisst planeras flyglarna. Ja, men i så fall är det väl inget att tveka om! Då smäller vi upp flyglarna på teckningen. För det ska man betänka, att det tar många år innan verket föreligger färdigt. Och vem vet, kanske är flyglarna byggda när det blir så dags? Så upp med flyglarna bara!

Snart reser sig två pampiga flyglar på Dahlberghs teckning av Riddarhuset och där kan de studeras än i dag (fastän de givetvis aldrig blev byggda!).

Och vad gör man åt husets storlek? Med sina futtiga tre våningar är det måhända inte så mycket att yvas över.

Skannat med CamScanner

Skannat med CamScanner

VI GÖR SAMMA TAVLA SOM ERIK DAHLBERGH

År 1661 fick Erik Dahlbergh beställning på sitt stora PR-verk om Sverige, "Suecia Antiqua et Hodierna". Utsikten mot slottet "Tre Kronor" — som då ännu inte brunnit ner — tecknade Dahlbergh så här. Observera den jättelika triumfbågen till höger på bilden. I själva verket reste sig där på Dahlberghs tid en liten ynklig triumfbågeimitation i trä med spänd duk över. Dahlbergh "byggde" ytterligare två triumfbågar i Stockholm innan han var nöjd. År 1976 fick Magnus Gerne i uppdrag att teckna samma utsikt som Dahlbergh — och teckna det på Dahlberghs vis. Hr Gerne grep sig verket an med stor andakt — och till vänster kan ni se vad allt han fann i vår kungliga huvudstad!

Men det finns många knep att få det att verka större och mäktigare. Man kan till exempel rita en massa människor och hästar och vagnar i förgrunden — OCH FÖRMINSKA DEM ALLA!

Och simsalabim — i ett nu fylls teckningen med människomyller. Små flanerande kryp till människor, som genom sin litenhet ger själva byggnaden det rätta PR-värdet. Var så goda och titta bara, här har ni det pampiga Riddarhuset i Stockholm — märk själva hur imponerande det är!

På det här viset fortsätter Dahlbergh och hans medarbetare det stora verket igenom. Man utgår troget och pliktskyldigast från det som finns, bygger sedan till och förskönar och idealiserar. Se vilka fantastiska triumfbågar vi för resten har i staden Stockholm (som alltså vid denna tid räknade knappt 30 000 invånare!).

Triumfbågar? I Stockholm?

Javisst, de reser sig vid Norrström och kan gott mäta sig med de berömda byggnadsverken i samma stil i Rom och Paris. Titta på sticket i Suecian bara!

Skannat med CamScanner

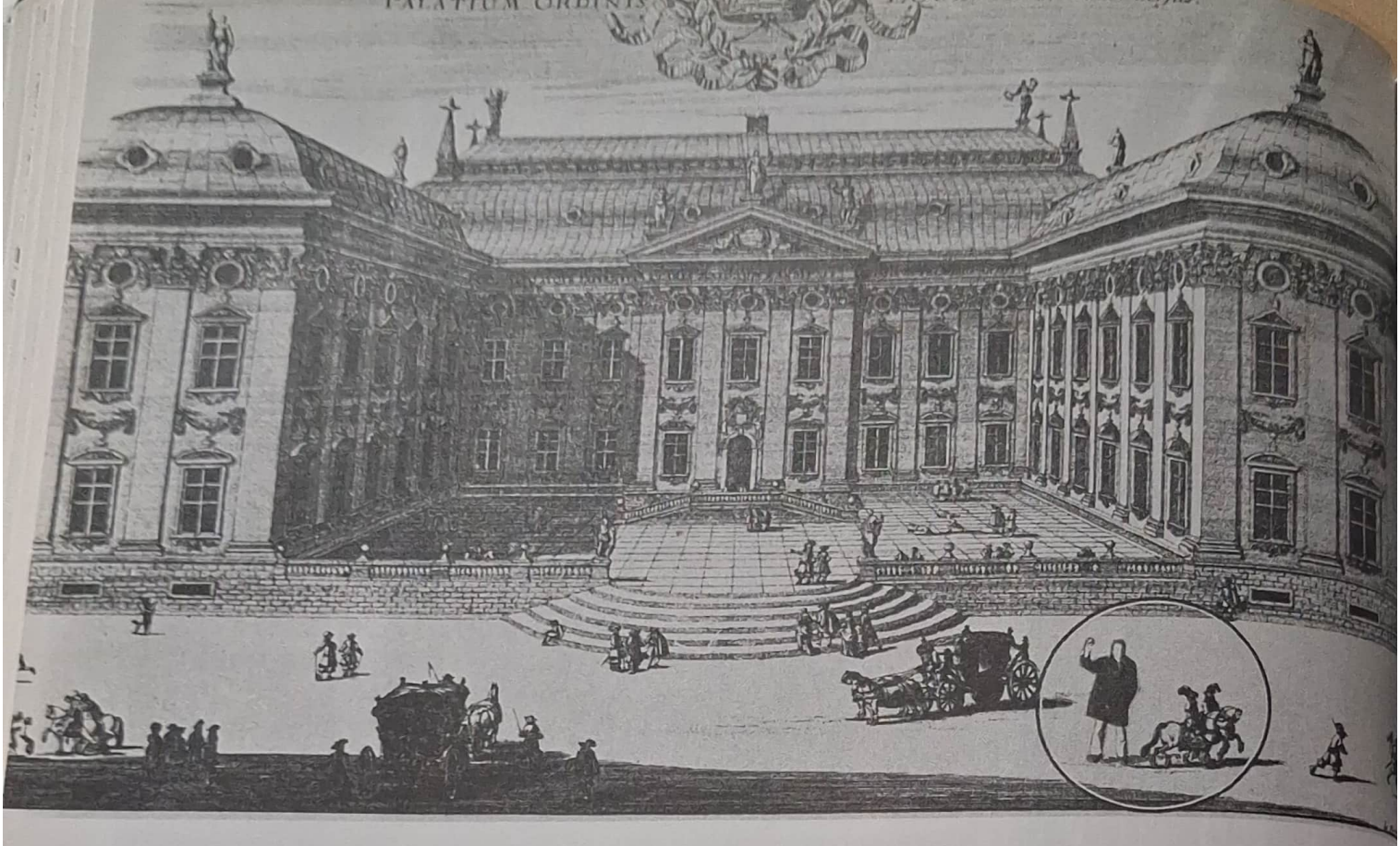

Smått folk och höga hus

Riddarhuset i Stockholm — i Erik Dahlberghs tappning. Ni känner säkert igen huvudbyggnaden. Men flyglarna tillhör bara fantasin — och reklamen den gången för länge sedan. Observera hur förkrympta staffagefigurerna i förgrunden är. De förmins-

Att sedan hela bakgrunden till triumfbågarna är en ynklig triumfbågeimitation av trä och målad duk — ett minne från drottning Kristinas kröning — spelar mindre roll. För visst har man p l a n e r a t att bygga triumfbågar i Stockholm, både för Karl XI och Ulrika Eleonora. Och Kristinaimitationen i trä och duk — nåja, den smäller man säkert upp vilken dag som helst i marmor och granit!

Planer, planer, planer — utmärkt, teckning i dag, verklighet i morgon. Giv åt Stockholm och stormakten Sverige precis de luftslott man behöver.

Och befästningar! Massor av befästningar! Och praktträdgårdar och breda stenbelagda gator. Där bara de mest eleganta människor — i förkrympta upplagor — rider förbi, åker i galavagnar, flanerar. Se detta är vår standard i Sverige. Här finns inget fattigfolk, inga tiggare, inga eländiga hantverkare. Märker ni bönderna där nere till höger? Observera hur välgödda de ter sig. Precis så frodiga är alla bönder i vårt land, precis så kråmande hästar kör de sina lass med.

Skannat med CamScanner

kades för att byggnaden skulle verka ännu större. Se figurerna i cirkeln: de ridande "dvärgarna". Den storlek de egentligen skulle ha haft visar den vinkande mannen i rocken i samma cirkel. Fotografiet ovan visar Riddarhuset som det ser ut i dag.

Förpinade dagsverksbönder på gränsen till det livegna? Nej, sådana figurer har vi aldrig siktat under vårt idoga avbildande av det aktuella Sverige. Så klang i glasen, solen skiner, koppartaken blänker (fastän de är spikade i spån).

Stackars duktige Dahlbergh, han fick aldrig uppleva att det stora skrytverket kom ut. Han dog år 1703 och det var tretton år innan "Suecian" publicerades och distribuerades.

Vad nytta den då kunde göra. Stormakten Sverige höll som bäst på att ramla samman som det korthus det var och Karl XII rustade sig för att marschera ut på sitt allra sista fälttåg, det mot Norge och Fredrikssten, där en kula satte stopp för makten och härligheten.

Men "Suecian" består — och den är alltid lika nöjsam att bläddra i. Och fantasieggande.

Det är därför Magnus Gerne tecknar som han gör till det här reportaget. Tro honom alltså inte då han på Dahlberghs sätt berättar om vårt slott och trakten kring Gustaf Adolfs torg av i dag, vårt 1970-tal.

Skannat med CamScanner

Triumfbågar av gigantiska mått påstår Erik Dahlbergh och hans medarbetare att vi har i Stockholm. Detta är drottning Kristinas triumfbåge, "rest år 1650 vid Hennes Mest Genomlysta Drottnings kröning anno 1650". Verkligheten såg förstås annorlunda ut. Här fanns på den tiden bara en träbåge med spänd duk över. Men simsalabim — på teckningen blev det marmor och sten.

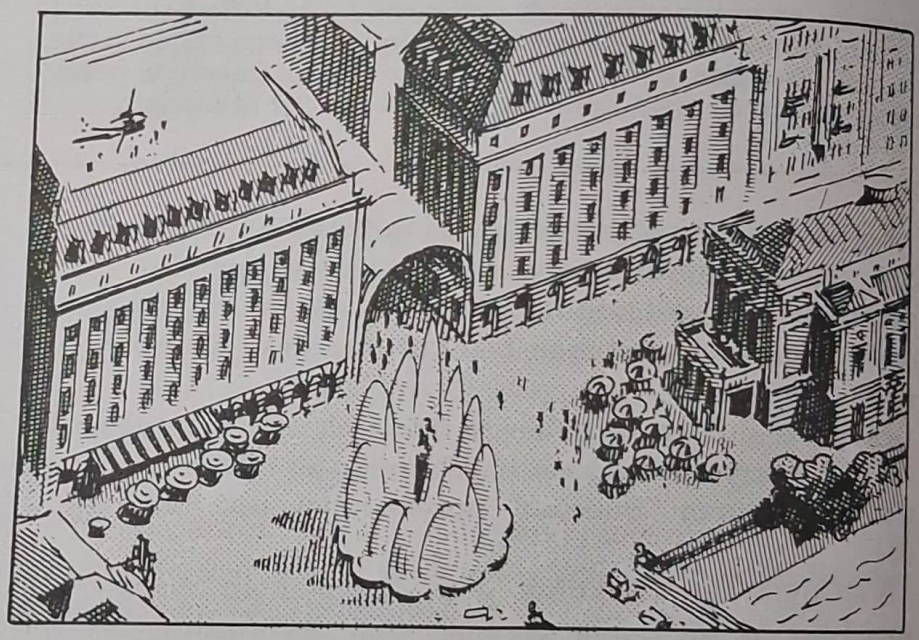

Gustaf Adolfs torg i dag — tecknat av Magnus Gerne på Erik Dahlberghs vis. Se och förundra er — och skicka bilden utomlands som lockbete. Säkert kommer den att dra hit massor av turister.

Skannat med CamScanner

1720

Falska fyrar och vrak-plundrare, ung prinsessa mördad på Tjörn

Skannat med CamScanner

År 1840 tecknade vice pastorn på ön Tjörn ned en dramatisk sägen som levde i socknen. Det påstods att den var alldeles sann. Den daterade sig till år 1720 och handlade om falska fyrar och vrakplundrare.

Från generation till generation hade den berättats på ön och många var de sockenbor som försökt leta reda på de guldskatter som sägnen säger att vrakplundrarna av omständigheternas makt tvingades gräva ner. Men aldrig hade något av värde återfunnits.

I slutet av 1950-talet upptäcktes ett skelett efter en kvinna i ett stenröse på ön. Det bekräftade plötsligt det mesta i historien, det skakande drama som utspelade sig här den gången 1720 och de tragikomiska följder som det fick.

Här är historien; det är bara att följa Magnus Gernes teckningar stycke för stycke.

Skannat med CamScanner

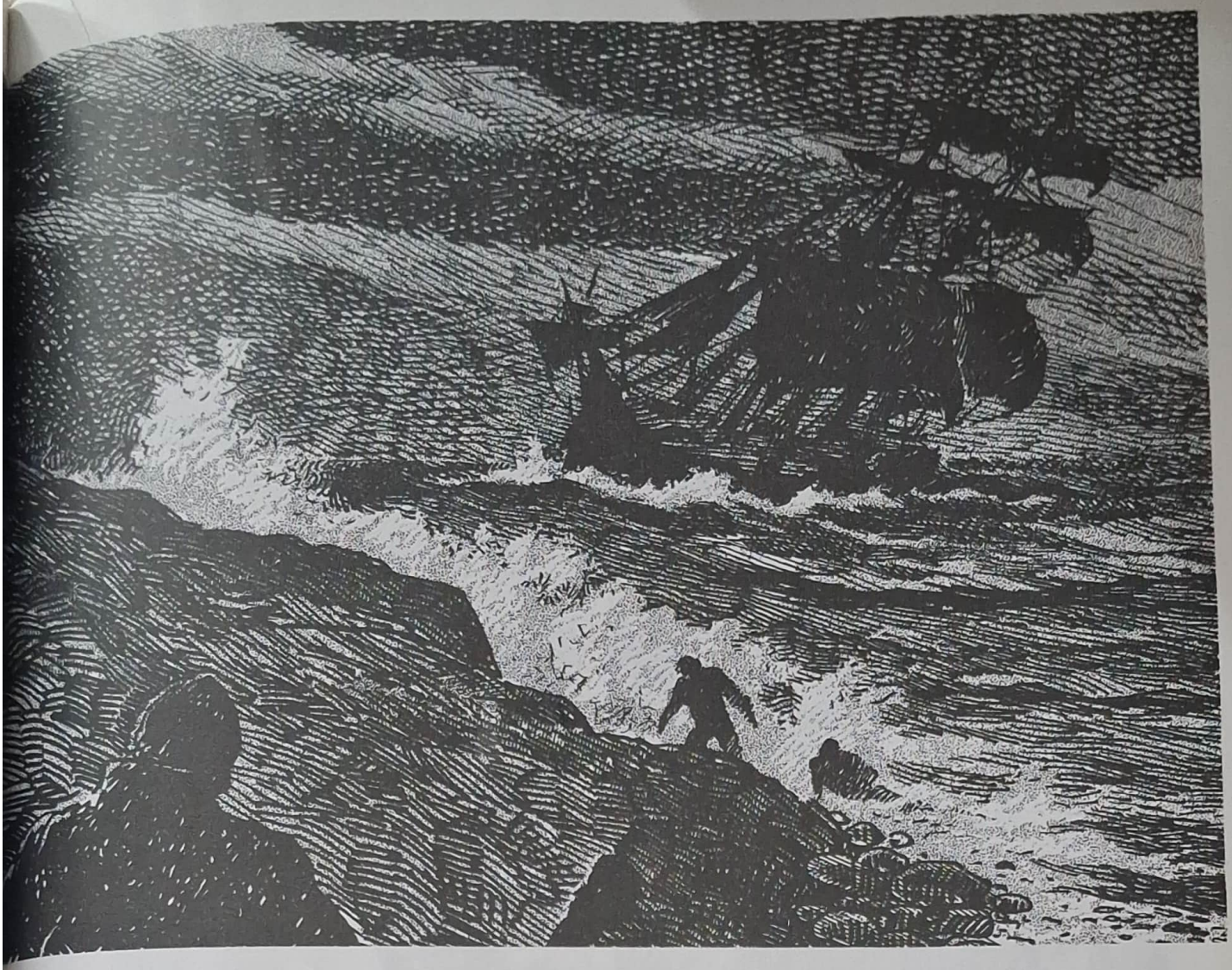

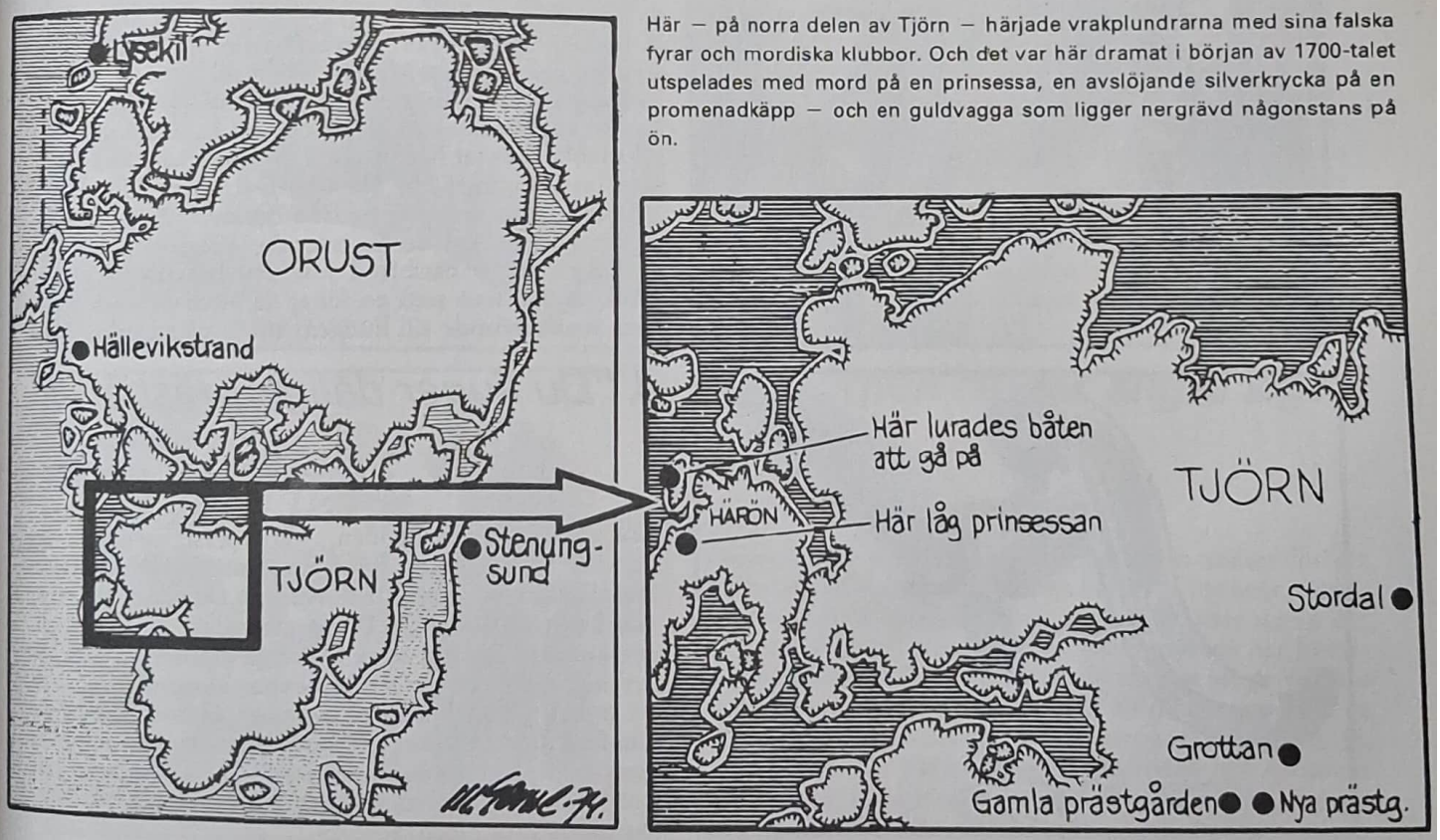

Här – på norra delen av Tjörn – härjade vrakplundrarna med sina falska fyrar och mordiska klubbor. Och det var här dramat i början av 1700-talet utspelades med mord på en prinsessa, en avslöjande silverkrycka på en promenadkäpp – och en guldvagga som ligger nergrävd någonstans på ön.

Skannat med CamScanner

1. Den mördade kvinnan

En kulen höstnatt år 1720. En grupp Tjörnbor tänder falska fyrar på Häröns yttersta klippor. Vid midnattstid siktar man ett skepps lanternor ute till havs. En timme senare strandar skeppet, vilselett av de falska fyrarna, och hamnar rakt i gapet på rövarbandet. Besättningen tar sig simmande iland men Tjörnborna ligger i bakhåll och mördar dem en efter en. Bland offren är också en ung kvinna. Sedan man väl slitit av den döda hennes smycken och ringar begravs hon i ett stenröse.

2. Kryckan och vaggan

Prästen på ön hette den gången Michael Koch. En byggdens egen son som alls inte var främmande för en sådan urgammal hantering som vrakplundring med hjälp av falska fyrar. Möjligen deltog han själv i röveriet. Alltnog, han fick en vacker silverkrycka som man kommit över ute på det havererade skeppet. Ett annat fint rov var en guldvagga i miniatyr. Den behöll ledaren för bandet, en torpare som bodde på gården Stordals ägor. Guldvaggan dyker upp lite senare i den här historien – men håll den i minnet så länge.

3. Snobberi inför kungen

I januari månad 1721, några månader efter vrakplundringen, åker prästen Michael Koch till Stockholm. Han ska representera prästerskapet i ståndsriksdagen. Han vet att han kommer att få audiens hos kungen och för att få snobba litet tar han med sig silverkryckan. Det skulle han inte ha gjort! För hör här! Det skepp Tjörnborna plundrat hade varit på väg från Bremen till Stockholm, lastat med en hel del av svenske kungens personliga tillhörigheter – däribland just den här silverkryckan! Tänk er den scen som nu följer då Michael Koch kommer framstövlande till kungen, stödd på silverkryckan!

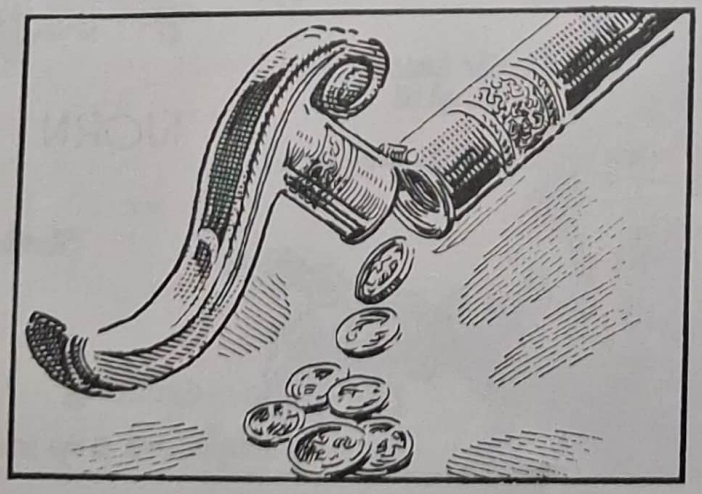

4. "Du ljuger dåligt, prästjävel"

Kungen spärrar upp ögonen. – Hut präst, var har du fått den här silverkryckan från? Prästen svänger sig. Gammal släktklenod, påstår han. Kungen får något både roat och ilsket i blicken. – Du ljuger dåligt, prästjävel, säger kungen. Jag ska strax övertyga dig om att den här kryckan tillhör mig! Och så bevisar kungen det genom att trycka på en knapp på kryckan. Genast blottas ett lönnfack och ut rullar en bunt dukater med kungens egen bild på. Prästen arresteras. Efter en kort tid blir han frisläppt. Men han förvisas från riksdagen och skickas tillbaka till Tjörn.

Skannat med CamScanner

5. Razzia! Allt gods grävs ner

Prästen färdas i ilfart hem. Han har fått veta att en trupp militärer beordrats till Tjörn för att göra razzia. Saken har tagit en allvarlig vändning. Kvinnan ombord på det plundrade skeppet – den unga kvinnan man mördat – är en tysk prinsessa, avlägsen släkting till kungen. Nu ska mördaren gripas och de rövade klenoderna återtas. Prästen hinner före soldaterna och varnar de sockenbor som varit med om plundringen. Allt rövat gods grävs ner i jorden och sedan sticker man sig undan tills vidare.

6. Prästen gömmer sig i grotta

Nu anländer soldaterna till ön och man marscherar raka vägen till prästgården i Sibräcka. Men prästen är naturligtvis inte hemma. Han har rest någonstans, man vet ej vart. I själva verket håller sig prästen gömd i en grotta i bergen bara ett par kilometer från prästgården. Där ligger han i all sköns ro, äter hästkött och får skummande öl uppburet om natten av en förälskad kökspiga. Andra kommer med bröd och brännvin. Michael Koch är sannerligen en populär präst på ön. Soldaterna letar ett par veckor men får ge sig iväg med oförrättat ärende.

7. Avslöjar hemligheten . . .

Nu kommer guldvaggan in i bilden, en utsökt miniatyr. Som läsaren kanske erinrar sig var det torparen på Stordal som lagt beslag på den. Inför soldathotet har han grävt ner sitt rov någonstans på skogen. Där ligger den alltjämt när gubben plötsligt insjuknar. Han tror att han ska dö och kallar på prästen för att få de heliga orden med sig och den stora förlåtelsen. För att få frid i sin svarta själ ber han prästen lämna tillbaka guldvaggan till kungen. Och så talar han om var han grävt ner den.

8. . . . men hinner ångra sig!

Dagen därpå går prästen till det angivna stället för att gräva upp guldvaggan. Men han kommer för sent. Guldvaggan är redan uppgrävd och borta. Det visar sig att det är torpargubben själv som varit framme. Han har kvicknat till under natten och ångrat sitt beslut att ge tillbaka dyrgripen. Så därför har han gått ut på skogen med en spade, tagit upp guldvaggan och grävt ner den på nytt. Si, en sak må gälla när man ligger för döden och en annan när man sir dödsskuggan vika, såsom han själv kommenterar saken då prästen för vaggan på tal.

Skannat med CamScanner

9. "Mot kohagen på Stordal"

Och så går det som det går. Plötsligt en dag drabbas torparen på Stordal av slaganfall och dör på ett enda ögonblick. Den här gången hinner han alltså inte berätta var någonstans han har grävt ner guldvaggan. Det är en hemlighet som han tar med sig i graven. Prästen gör vissa efterforskningar men förgäves. Det enda han får fram är att man sett gubben gå med sin dyrgrip och sin spade "bort mot kohagen på Stordal". Och sen säger den gamla sägnen att guldvaggan ska ligga "där tre hemman och två socknar möts".

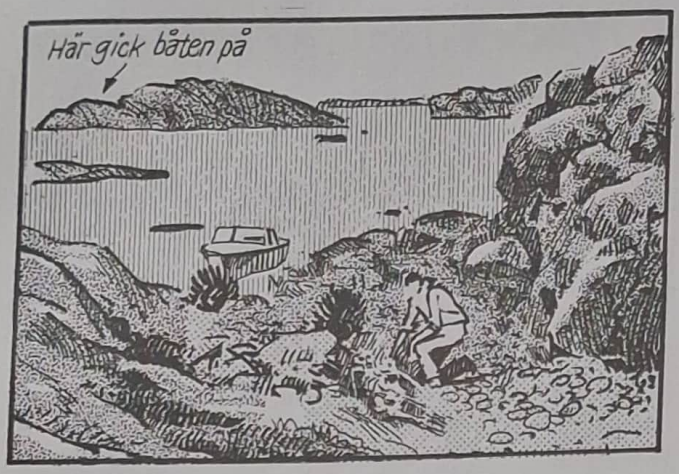

10. Skelett hittas efter 250 år

Epilogen till denna säregna historia utspelar sig år 1957. Var graven – stenröset – med den tyska prinsessan ligger har varit en väl bevarad hemlighet hos ortsborna. Åtminstone har ett bestämt stenröse pekats ut "så länge man minns". År 1957 gräver Tjörnkonstnären Sven Engblom ut detta stenrös. Och där ligger verkligen ett skelett efter en kvinna. Vänstra armen är bruten, nyckelbenet är av, näsbenet intryckt – allt tecken på den brutala behandling hon utsattes för innan hon mördades. Men guldvaggan är det ingen som hittat – eller hur?

Skannat med CamScanner

1732

Ostindiska kompaniet bjöd på första punschen

Skannat med CamScanner

En hård värld med sluga män, med gamblers och skurkar . . .

Börjar man forska i källmaterialet om svenska Ostindiska Kompaniet stiger en andlöst spännande värld fram. Det är ett stoff som till och med får dramatiska TV-serier att blekna.

Vilka miljöer! Vilka fängslande öden! Vilken dramatik! Vilka rävspel och vilken hasard!

En hård värld förstås, mättad med sluga och förslagna män, med gamblers och skurkar. Och i hamnen: mer eller mindre sköna hjältinnor, rika slinkor eller fattighjon, som lägger ut sina försåt – kvinnor som väntar troget eller som sviker under de femton, tjugo månader som Ostindienfararna är borta på sitt stora äventyr.

Tiden är det hårdföra 1700-talet med början anno 1732 och det här är miljöerna och människorna:

- Göteborgs hamn med kompaniets pampiga residens i centrum (Göteborgs museum i dag). Det är här de stora auktionerna äger rum och det är hit så många utländska uppköpare kommer för att slåss om begärliga partier.

- Stadens rikemanskvarter med kända pampar som Niklas Sahlgren, William Chalmers, Patrik Alströmer och Volrath Tham.

- Stadens fattigkvarter med den anonyma skaran av sjömän, timmermän, varvsjobbare, sjåare och deras hustrur och barn.

- De seglande, starkt beväpnade skeppen och dess besättningar. Mäktigast ombord var inte kaptenen utan kompaniets politruk, *supercargeuren.* Här ombord möter man en helt egen värld, där de stränga sjöartiklarna från svenska örlogsflottan dikterar människans villkor. För övrigt hade man inte bara att kämpa mot väder och vind utan också mot professionella sjörövare eller rent av främmande örlogsmän på rovjakt!

- Den spanska hamnstaden Cadiz, där Ostindienfararna alltid tog in sin valuta, alltså de pengar som man skulle köpa varor för i Kina. Det var stora kistor med spanska silverpiastrar, som stuvades ombord i särskilda "kassaskåpshytter".

- Den exotiska, mångtusenåriga kinesiska hamnstaden Kanton, där

Skannat med CamScanner

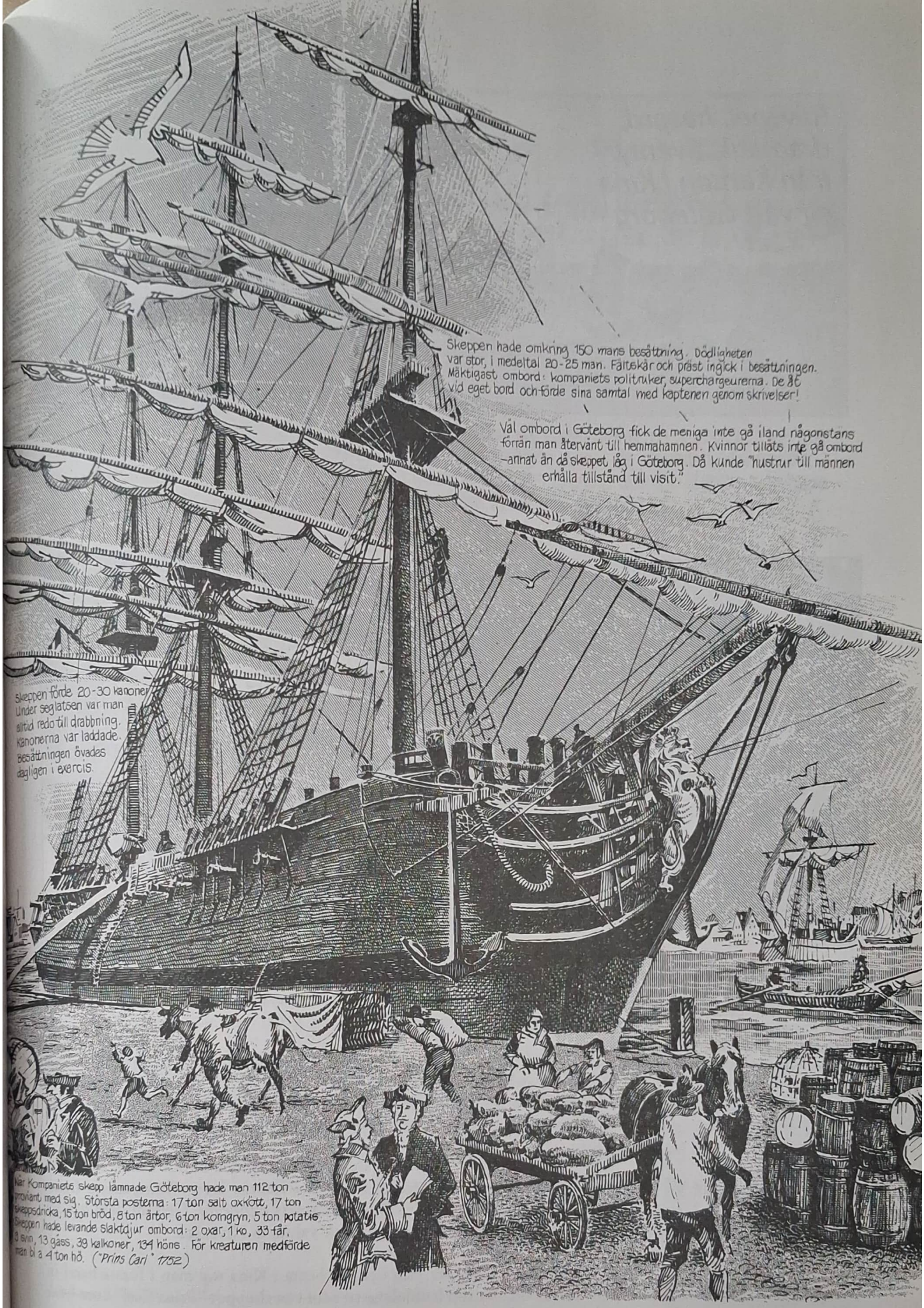

Skannat med CamScanner

Rävspel, hasard, dramatik, äventyr från Kanton i Kina till vårt Göteborg

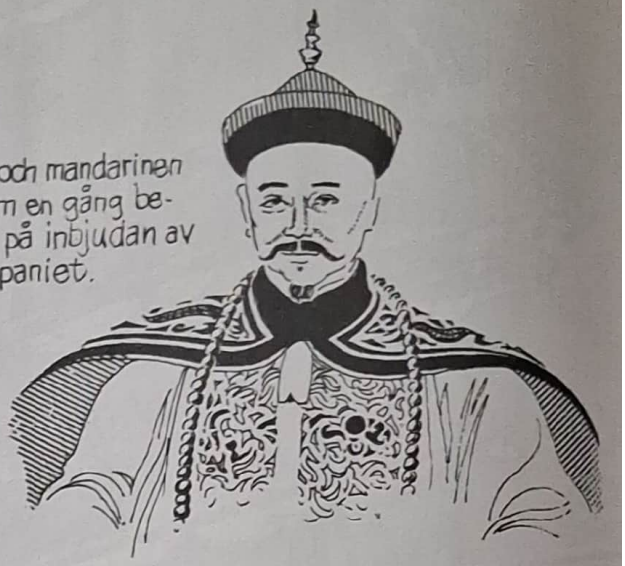

Te-leverantören och mandarinen P'an Ki-kuan som en gång besökte Göteborg på inbjudan av Ostindiska kompaniet.

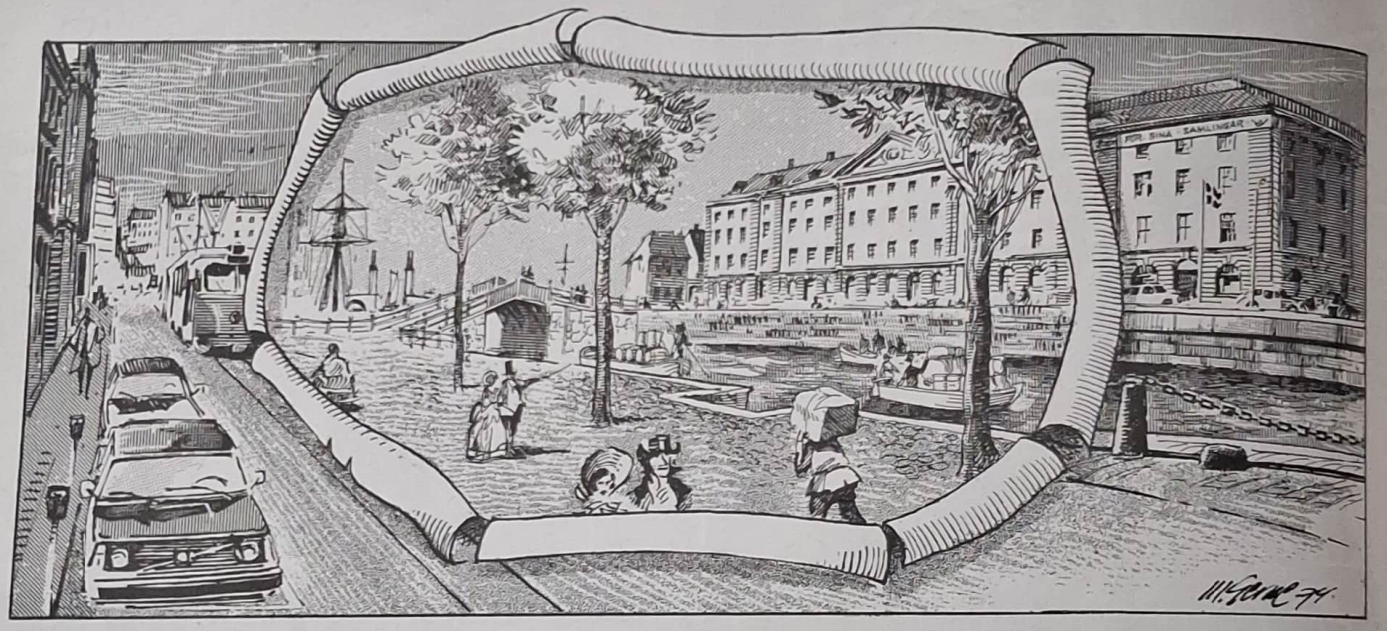

Ostindiska kompaniets pampiga residens vid Göteborgs hamn, i dag stadens museum. Det var kanske här den första punschen serverades på svensk mark, hitförd av kompaniets första utsända fartyg "Friedericus Rex Sueciae" redan 1733.

Kompaniet hade sitt eget faktori (terminal skulle vi kanske sagt i dag). Vad myller av flodbåtar, prålmar, sampaner, djonker, vad smuts och elände, vad prål och rikedom!

Kompaniet hade ensamrätt i Sverige att handla på Ostindien och Kina och för det betalade man skatt till staten. Det var vårt lands störste arbetsgivare med flera tusen anställda och ännu fler underleverantörer.

Man gjorde strålande affärer och aktieägarna kunde inhösta enorma vinster, åtminstone under de första femtio åren. Kompaniets framgångar betydde mycket för hela landets ekonomi. Genom dess handel gick en ständig ström av utländsk valuta in i Sverige.

Man exporterade järn och väl borta i Kina tog man i första hand in te. Av de 792 ton handelsvaror som t ex skeppet "Prins Carl" kom hem

Skannat med CamScanner

Staden Kanton i Kina där ostindiefararna lossade och lastade och där handeln ägde rum i de så kallade faktorier, som européerna tillåtits uppföra utanför staden. Här hade Sverige bl an andra länder sitt eget faktori.

Tittar man i listan över "Prins Carls last hem finner man bland annat följande poster:

Thé	601.930 kg
Sidentyger	93.750 "
Silke (rått)	2.550 "
Pärlemor	920 "
Rottingar	2.670 "
Sagogryn	4.550 "
Rabarber	2.060 "
Arrak	6.000 "
Porslin	59.500 "
m.m.	

Till sjöss var brödransonen obegränsad för sjömännen. Minst en sup om dan skulle man också ha. Man skyddade sig mot skörbjugg med att äta insyltad surkål.

Färskvatten var ett stort problem. Man förvarade vattnet i träfat. En dagboksanteckning från en ostindienfarare berättar: "Watnet hade begynt ruttna innan wi wäl woro i Cadiz... utkläckta flugor i watnet samt gråsuggor..." Under seglatsen försökte man alltid samla regnvatten i uppspända segel.

Eld fick inte förekomma ombord annat än för matlagning. På nätterna rådde så gott som totalt mörker på skeppet. Kaptenen tillåts ha en lykta tänd till kl 8 på kvällen.

Skannat med CamScanner

med till Göteborg år 1752 var 602 ton te (det mesta auktionerades bort till uppköpare från kontinenten). Men begärligt var också sidentyger (93 ton), porslin (60 ton) och arrak (6 ton).

Som en kuriositet kan nämnas att det var genom Kompaniet vi fick punschen till Sverige. Denna dryck dracks första gången i vårt land år 1733, då kompaniets första utsända fartyg, "Friedericus Rex Sueciae", återvänt till Göteborg efter åtskilliga äventyr på världshaven.

Ostindiska Kompaniet är en lång, lång historia. Dess final utspelas först år 1813. Då hade Kompaniet gått i konkurs några år tidigare (efter ett utrikespolitiskt intrigspel). Nu upplöstes hela rörelsen. Privilegiet att ensam handla på Ostindien och Kina återlämnades till staten. Som i sin tur gav handeln fri för alla som ville ge sig ut på sådant vågspel.

Vilka lärda avhandlingar, spännande romaner eller fängslande TV-serier skulle inte kunna skrivas med Ostindiska Kompaniet som bakgrund. Ämnet är rikt, så gott som outtömligt. Här har vi bara kunnat bjuda på en smakbit.

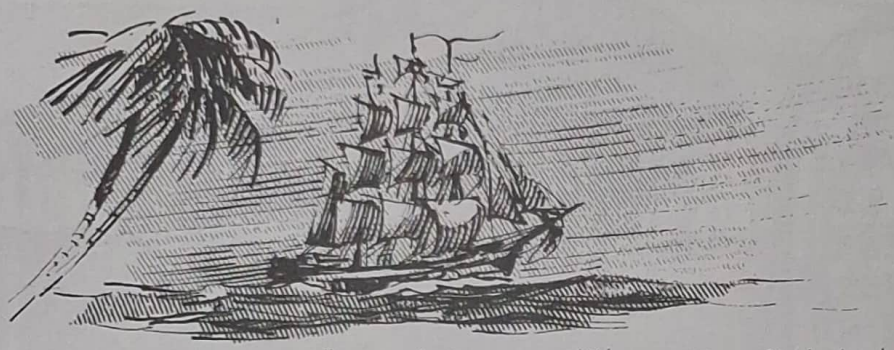

Totalt hann Kompaniet sända ut 100 expeditioner. Fem förolyckades – ett skepp så nära målet som vid Älvsborgs fästning! Tala om otur!
För varje lyckad resa betalade Kompaniet skatt till svenska staten – 50.000 daler silvermynt fram till 1766, sedan 75.000. Ungefär hälften av vad det kostade att bygga ett ostindieskepp.
Nettovinst per resa: 23 % i medeltal. Ibland 50 %.

Skannat med CamScanner

1732

”Poliskyrkan” slår till — kastar folk i fängelse för privata husandakter

Skannat med CamScanner

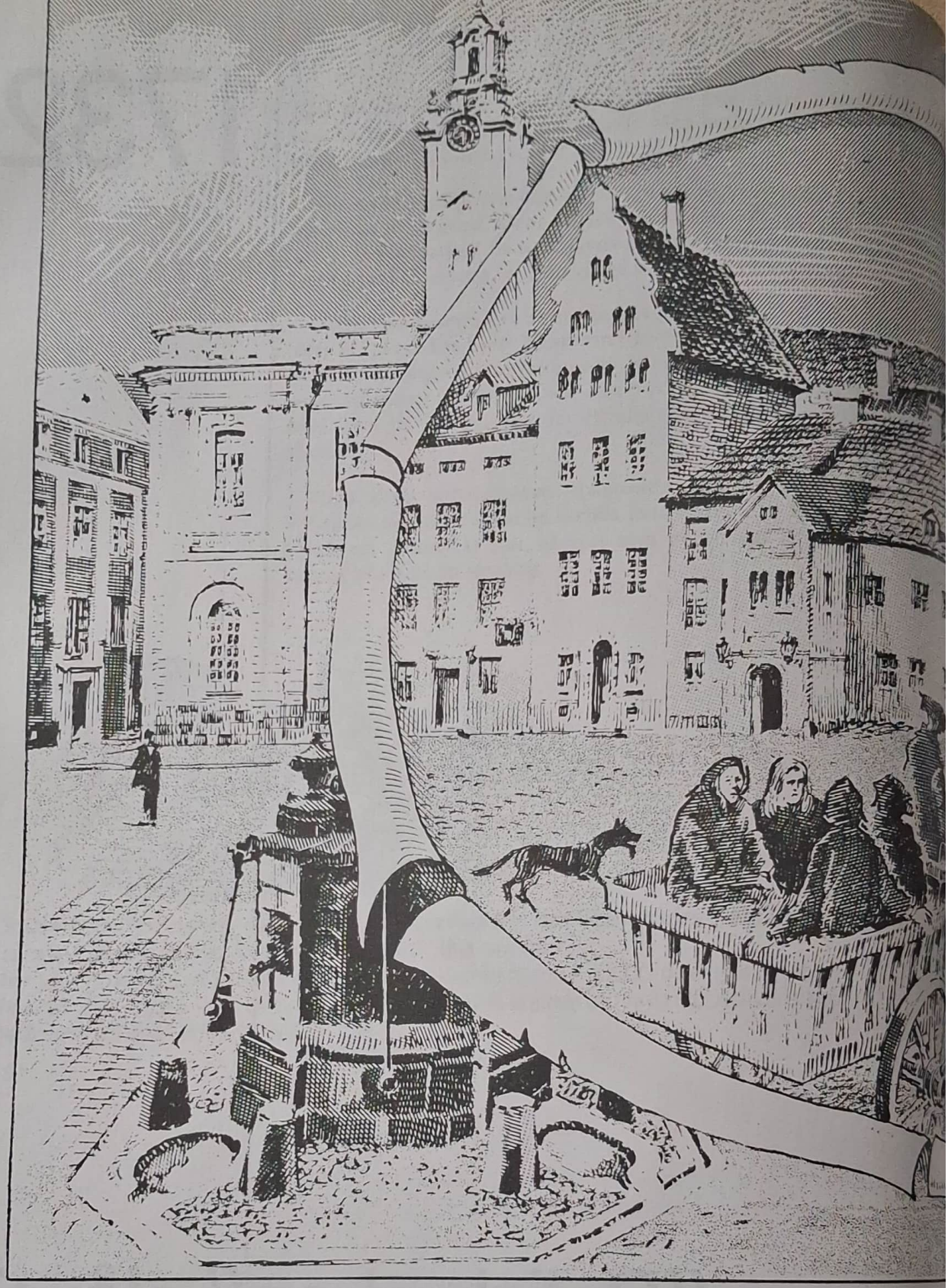

Söndagen den 12 november år 1732 rapporterade fångföraren Sandberg i Stockholm till stadsfiskalen:

"I söndags klockan 3 om eftermiddagen gick jag i sällskap med några karlar till Långholmstullen, där några sällsamma personer höllo till i en liten stuga. Framkomna dit klappade vi på den stängda dörren, men ingen öppnade. Efter åtskillig möda lyckades jag bryta upp dörren.

Skannat med CamScanner

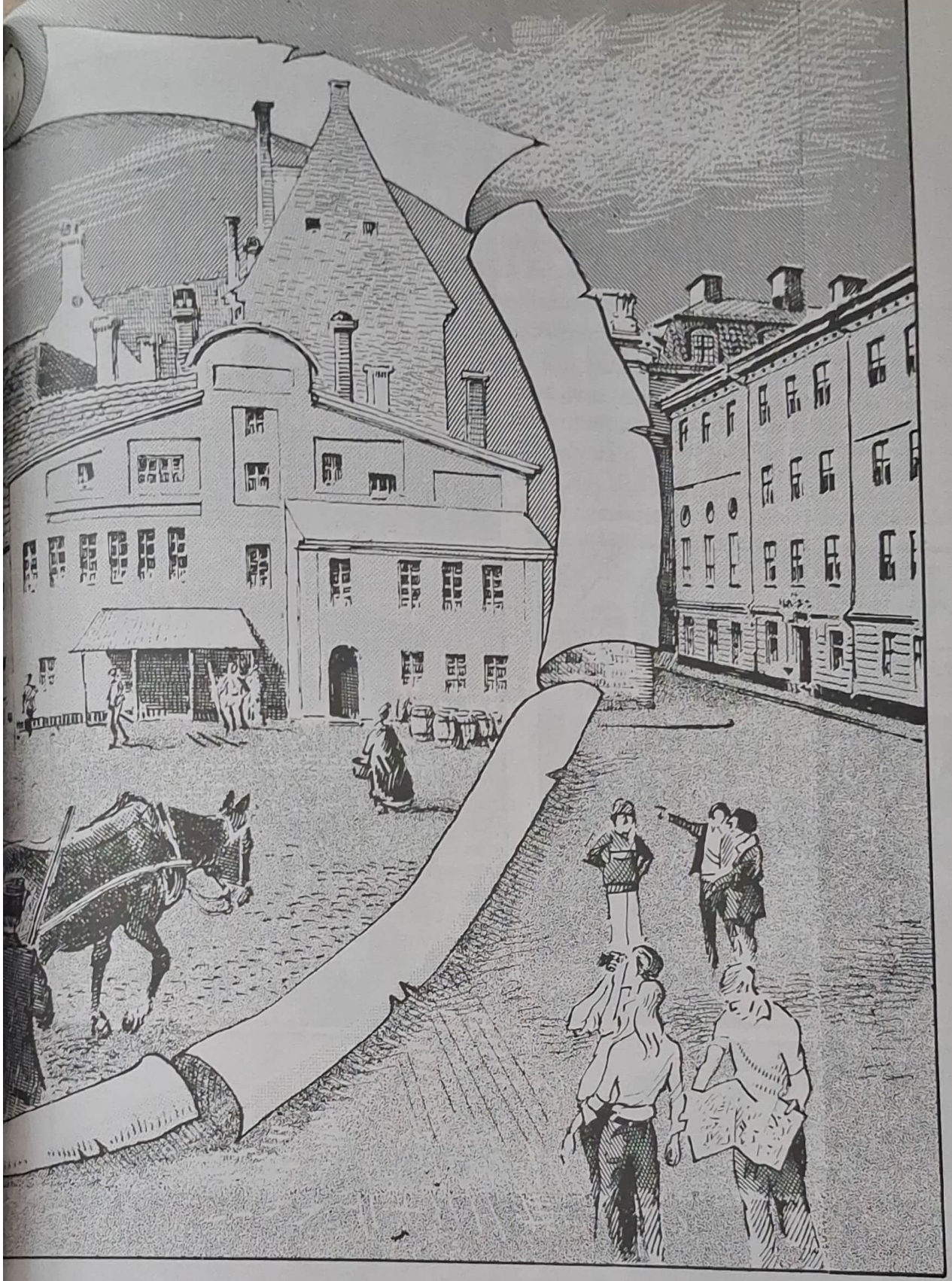

Inne i kammaren voro flera kvinnfolk samlade. En kvinna hade nyss suttit vid bordet och läst i en bok. De andra lågo på golvet i kammaren och på andra ställen i stugan (alldeles förlamade av skräck). Jag tillsade dem att stiga upp och frågade varför de förde ett sådant underligt leverne. Förklarade också att jag hade erhållit befallning att arrestera dem.

Kvinnorna undrade vad jag hade med dem att skaffa.

Skannat med CamScanner

De ville veta vem som anbefallt arresten, om det var konsistoriet eller kämnärsrätten. Jag lämnade besked därom att det var kämnärsrätten.

Sedan de ätit och klätt om sig, föllo de alla ned på sina knän och bådo, varefter de villigt och utan motstånd följde med till fängelset. Alla kvinnorna fördes till fängelsehålorna vid Stortorget . . ."

Så lyder det dokumentära protokoll som bildar upptakten till den svenska statskyrkans förföljelse av några fattiga människor, vars enda brott bestod i att de hållit andakter utan prästerlig ledning. Det är samtidigt berättelsen om hur pietismen nådde vårt land, den första pingstväckelsen.

I historien figurerar också det ökända KONVENTIKELPLAKATET, som på 1830-talet skulle driva många svenskar i landsflykt, bland dem Mobergs utvandrare.

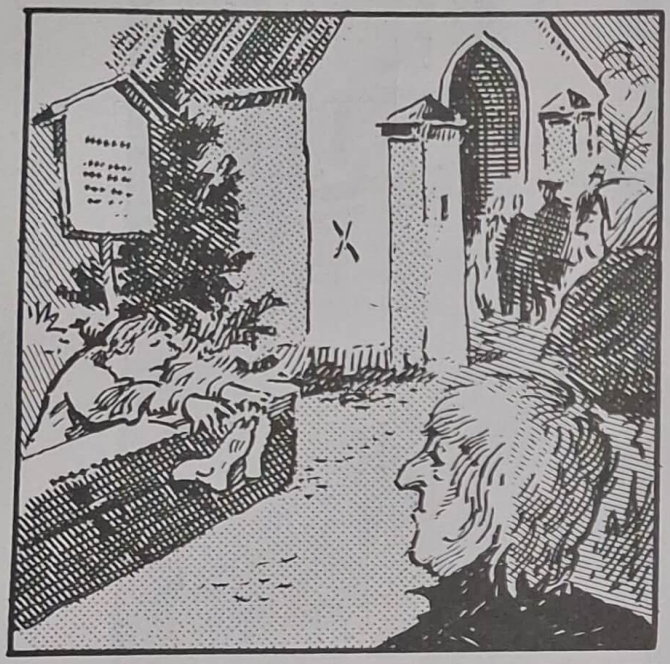

1. Poliskyrka

Den svenska statskyrkan under karolinsk tid är en ren poliskyrka. Stränga lagar och förordningar dikterar allmänhetens religiösa liv. Människorna bokstavligen piskas till kyrkorna för att indoktrineras med den lutherska synen på överheten. Uteblir någon utan laga förfall från någon av de otaliga gudstjänsterna straffas den skyldige med antingen höga böter eller att sitta i stocken. Spöslitning i vapenhuset kan också förekomma. Träta inne i kyrkan — t ex om de bästa platserna — bestraffas med böter. Slagsmål i kyrkan = dödsstraff.

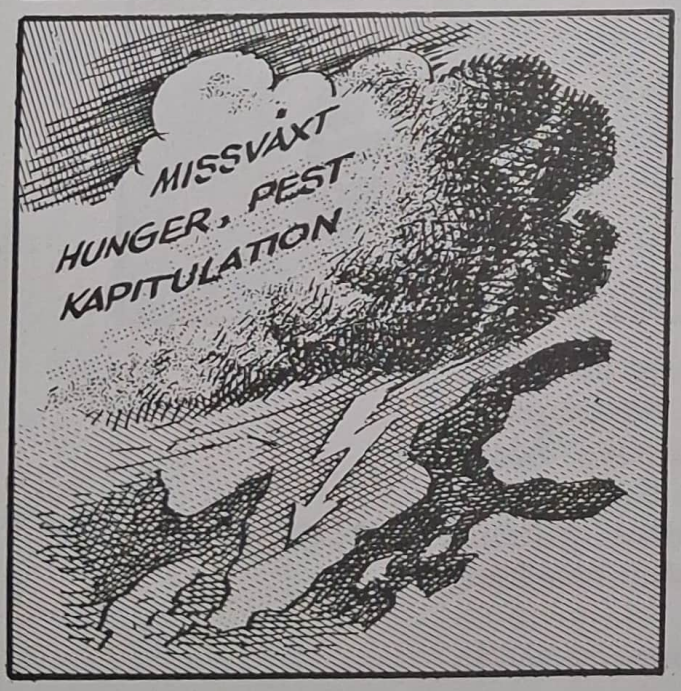

2. "Guds straff"

Med Karl XII på svenska tronen hopas olyckorna för landet. Skatterna stiger, löner betalas inte ut, missväxtår ger hungersnöd, kringdragande soldatpatruller utövar rena terrorn. Poltava år 1709 med armens kapitulation och fångenskap tas som ett Guds straff. Pesten som bryter ut året därpå och skördar hundratusentals offer är också en straffdom från Gud. Under detta tryck söker sig många samman till privata andakter, där pietistiska tankegångar ger tröst. Det är verkligen andra budskap än de man får i kyrkan.

Skannat med CamScanner

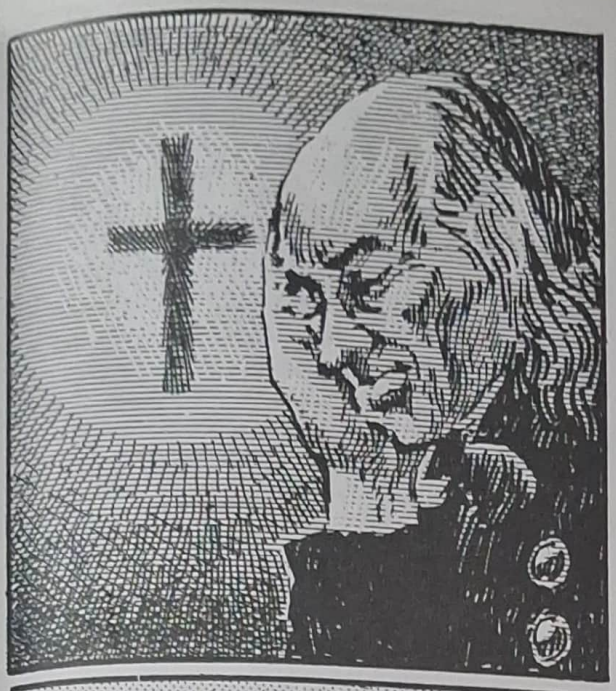

3. Full frihet

Vad är det då för nytt som pietismen kommer med? Jo, en fullständig frihet att söka Gud. De flesta statskyrkobesökare har egentligen aldrig upplevt sin egen person som något av värde. Man tillhör en institution i ett kollektiv, där det väsentliga varit att följa de prästerliga föreskrifterna och normerna. Den egna religiösa upplevelsen betyder ingenting. Men pietisterna manar: det är inom dig själv som det värdefulla finns. Du behöver ingen religiös myndighet för att söka Kristus. Honom finner du i ditt eget hjärta.

4. Frälsning

I början av 1720-talet återvänder ett tusental karolinska officerare till sina boställen i Sverige sedan de suttit i rysk fångenskap tolv, tretton år. Många av dem har under fångenskapen kommit i kontakt med den tyska pietistiska väckelserörelsen och gripits starkt av dess fromhetslära. För dessa soldater som levt i stor samvetsnöd för allt det våld de svarat för i kungens namn blir pietismen en frälsning. De finner nåd och försoning, "lever med Kristus inom sig". Helvetet väntar dem inte längre.

5. Misstänkt . . .

När officerarna nu kommer hem fortsätter de att hålla sina privata andakter så som de vant sig vid långt borta i Ryssland. För statskyrkans män är detta mycket misstänkt. Husandakter är visserligen tillåtna för den egna familjen och tjänstefolket — men till de nya privata fromhetsövningarna samlas många utomstående också. Prästerna ser en fara för den egna makten — och säkert också för "den rena läran" — och anmälningarna börjar strömma in till "poliskyrkans" högsta dömande myndighet: konsistoriet.

Skannat med CamScanner

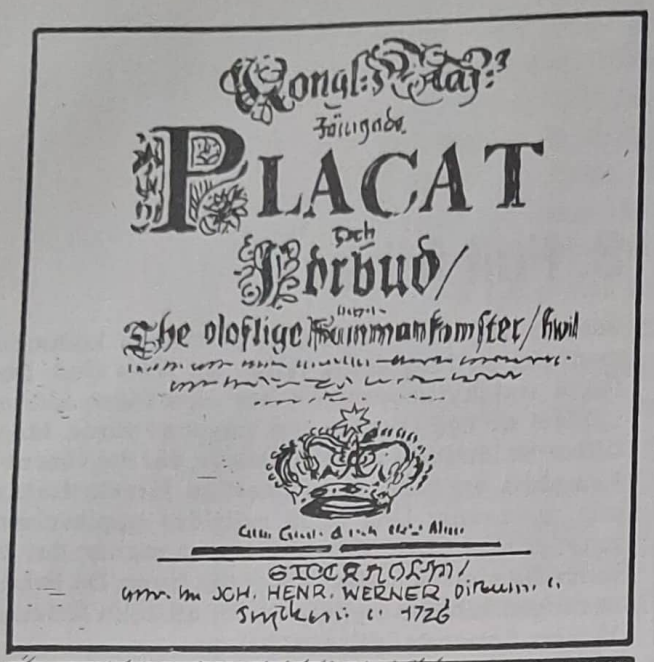

6. Kungligt förbud

Efter en rad rättegångar mot folk i lägre samhällsställning som fälls för att ha besökt eller arrangerat pietistiska andakter – "konventikel" som sådana möten kallas – slår statskyrkan till ordentligt. År 1726 utfärdas ett kungligt plakat, där lagen om förbud mot religiösa sammankomster utan prästerlig ledning skärps. Det är KONVENTIKELPLAKATET, som över hundra år senare skulle driva några av de utvandrare som Vilhelm Moberg skildrat i sin romansvit att fly hemlandet. Först under senare delen av 1800-talet skulle plakatet upphävas.

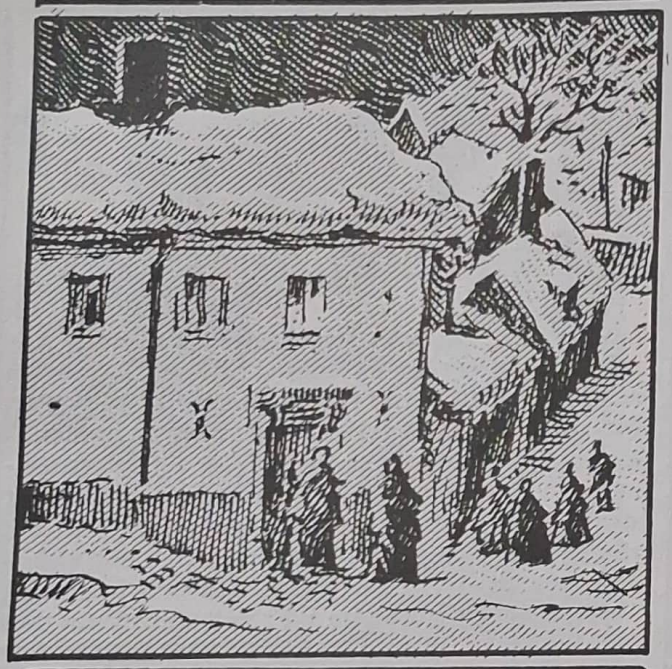

7. Vatten och bröd

Hur den svenska statskyrkan förföljer alla som dras till den pietistiska väckelsen omvittnas av historien om prästerna, myndigheterna och gråkoltarna på Söder i Stockholm. Den utspelar sig på 1730-talet. Vid denna tid har ett tiotal fattiga människor, mest kvinnor, regelbundet samlats hemma hos en änkefru för privata bibelstudier och egen religiös upplevelse. De döms till 14 dagars fängelse på vatten och bröd i Smedjegårdshäktet. Men därmed är inte historien slut. Det är egentligen där den börjar.

8. "Gråkoltarna"

Några av de dömda kvinnorna bosätter sig i en stuga vid Långholmstullen. De klär sig spartanskt i grå kläder och försmår varje utsmyckning (därav benämningen "gråkoltarna"). Kvinnorna känner sig som "en familj" och samlas ofta till gemensamma andaktsstunder. Husandakt för familjemedlemmar är ju tillåtet och deras möten i det nya hemmet betecknar de alltså som rena husandakter. Rykten om dessa möten når prästen i församlingen (poeten Bellmans morfar). Nu stundar förnyad räfst.

Skannat med CamScanner

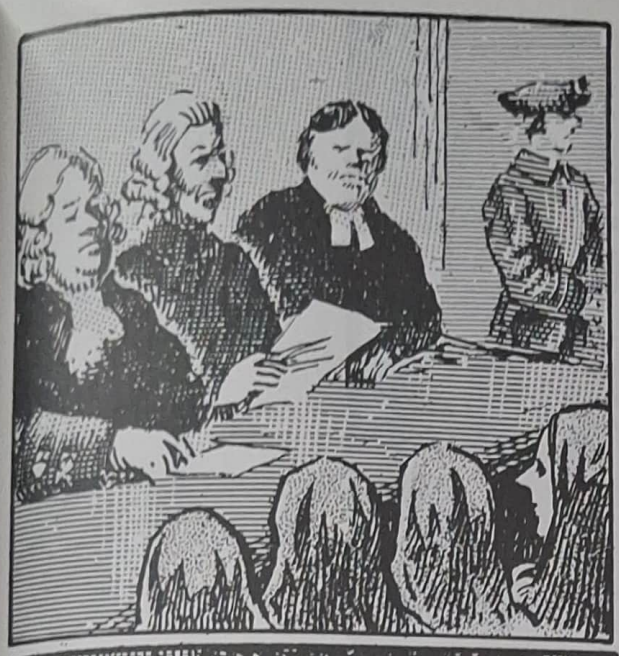

9. Mörkercell

De fyra kvinnorna Anna, Klara, Maria och Annika ställs inför världslig domstol och fälls för sina olovliga andakter. Samtidigt betraktar domstolen dem som lösdrivare (!) och de överförs till Spinnhuset på Långholmen, en anstalt för tvångsarbete. Två av kvinnorna är sjukliga. Nu börjar ett långt lidande för dem. Eftersom alla fyra vägrar att sätta sig och spinna placeras de i mörkercell. De hotas med att de inte ska få någon mat förrän de börjar arbeta.

10. Ger sig inte

Efter någon vecka är kvinnorna fullständigt utmattade.(De har inte fått någon vätska heller och det är det farliga även om samtiden inte förstod den saken.) Spinnhusets inspektör blir förskräckt. På eget bevåg skaffar han mat och dricka till de arma kvinnorna, vars enda brott bestått i att de tillsammans bett till Gud och resonerat om religiösa ting på sitt eget vis — och envisas med att fortsätta att göra det. Inspektören skriver till myndigheterna och begär instruktioner. Han rapporterar att inte ens tortyr kan få kvinnorna på andra tankar.

11. Ny fängelsehåla

Efter att ha suttit på Spinnhuset i nära ett år — utan att spinna och på halv kost — förs gråkoltarna till en ny arrest, en fängelsehåla i södra stadshuset (nuvarande Stadsmuseet vid Slussen). Det blir ny rättegång, nu i hovrätten. Sedan bollas ärendet fram och tillbaka medan fängelserna skiftar. De fromma kvinnornas uthållighet är enastående. Dygnet runt sitter de i var sin håla, utan ljus, utan uppvärmning. En av de sjukliga kvinnorna slås av blindhet och dör.

Skannat med CamScanner

12. Faller till föga . . .

Efter fem års fängelse — ensamceller, ständigt mörker — börjar gråkoltarna mjukna. En efter en gör avbön och lär sig av nitiska präster de rätta replikerna för att lyckliggöra poliskyrkans egen domstol. Den sista gråkolten faller till föga efter sex års fängelse och erkänner att hon varit vilseförd, något som "fägnar konsistoriet". Affären "Gråkoltarna" har då behandlats ända uppe i regeringen — de arma kvinnorna har ansetts vara en stor "besmittande fara". Deras vidare öden är okända. Förmodligen var de knäckta för livet.

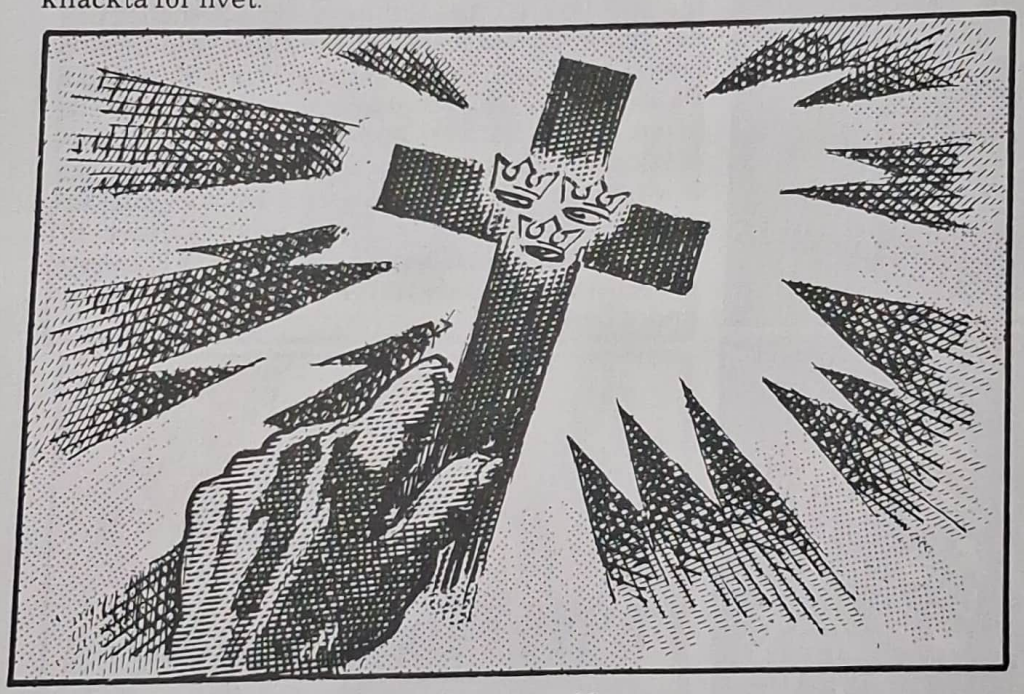

13. Filadelfiaförsamling

Nu är frågan: är friden återställd inom den svenska statskyrkan sedan man lyckats kuva de tappra, troskyldiga gråkoltarna? Naturligtvis inte. Samtidigt som det nitiska prästerskapet och myndigheterna bekrigade de arma, fattiga kvinnorna från Söder bildar en annan grupp på annat håll i Stockholm en församling, som utan vidare kan räknas som Sveriges första Filadelfiaförsamling. Det var "församlingen i Mommas hus", som gråkoltarna visat vägen för. Men konventikelplakatet fanns kvar — och religionsförföljelserna fortsatte i frihetens stamort på jorden . . .

Skannat med CamScanner

1747
1809

Sillolja från Västkusten lyser upp gatorna i Paris

Skannat med CamScanner

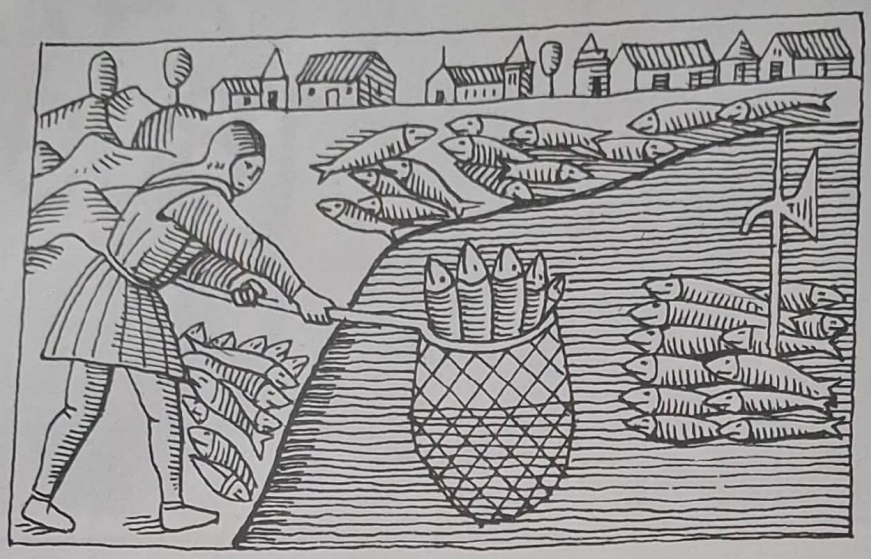

Sillfångst – teckningen efter Olaus Magnus 1555. Att denne skildrare av Sverige för drygt 400 år sedan också berättade om sillen är inte så underligt: i Bohuslän bedrevs under 1300–1500-talen ett blomstrande sillfiske, som åter nådde en topp mellan 1747 och 1809. 1877 kom sillen åter igen och stannade till 1906. Den var under dessa senare perioder som Bohusläns skogar kalhöggs (för att trankokerierna skulle få bränsle) och sedan kom jorderosionen och gjorde resten.

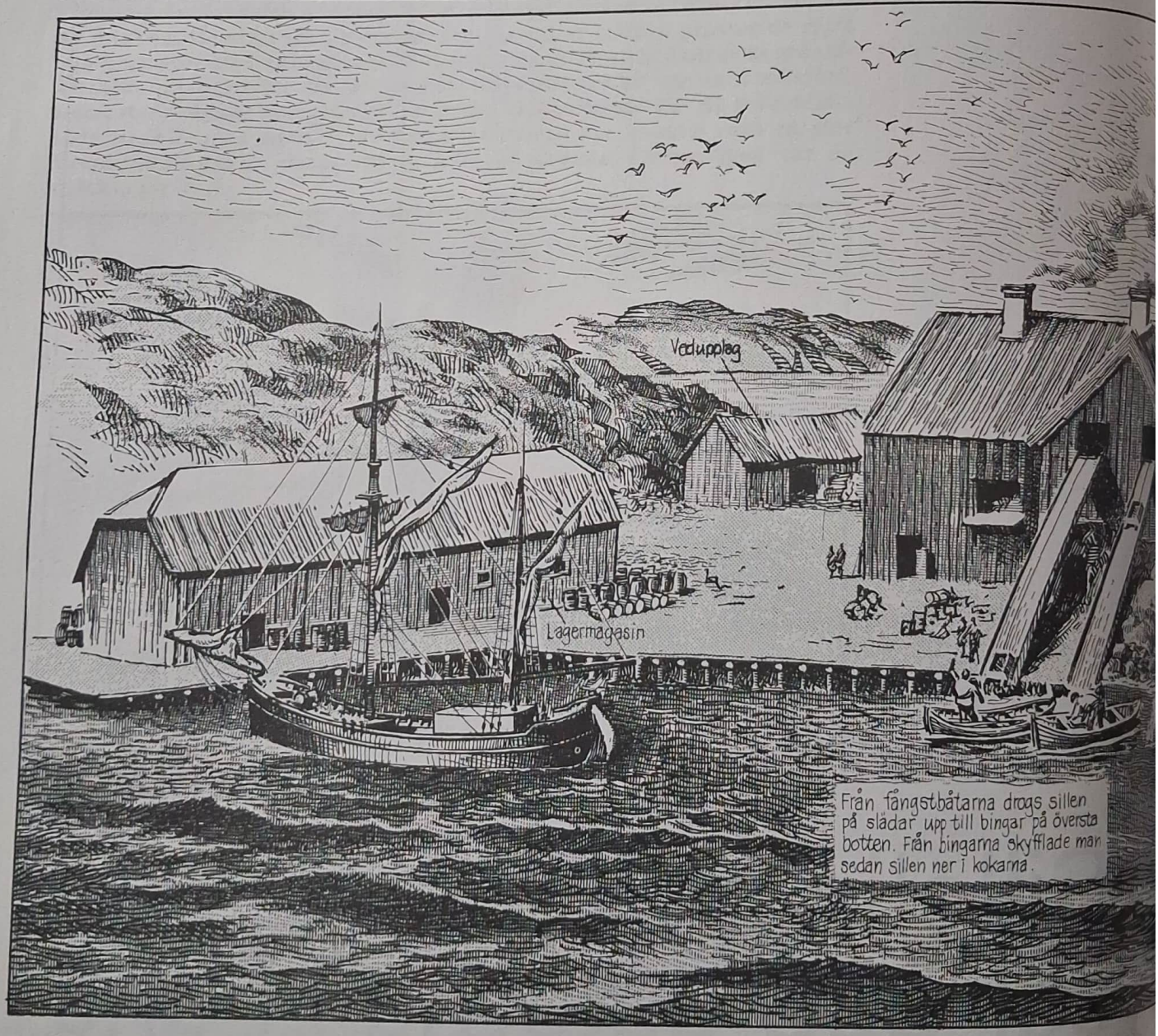

Från fångstbåtarna drogs sillen på slädar upp till bingar på översta botten. Från bingarna skyfflade man sedan sillen ner i kokarna.

Skannat med CamScanner

Några av de märkligaste företeelserna i västkustens historia är sillperioderna. Ordet ser ganska meningslöst ut: *sillperiod*. Det låter sannerligen inte särskilt intressant. Och ändå rymmer det den mest laddade dramatik, den största glädje och den största sorg.

Det luktar starkt om det också. Det luktar fan så illa. Och det handlar om miljöförstöring, som bohuslänningarna har känning av än, och om lampor som brann längs Paris gator vid tiden för franska revolutionen.

Sillperioderna, det vill säga de rytmiska perioder då sillen gått till i oanade mängder längs västkusten, känner man till sedan 900-talet. I allmänhet har de här perioderna varat mellan 30 och 60 år. Den längsta och viktigaste började omkring 1747 och slutade 1809. Det är den sillperioden vi ska sysselsätta oss med här.

1700-talets västkustfiskare hade länge levt under en knapp stjärna. Det var ont om fisk och fångsterna därefter. Men plötsligt ändrades

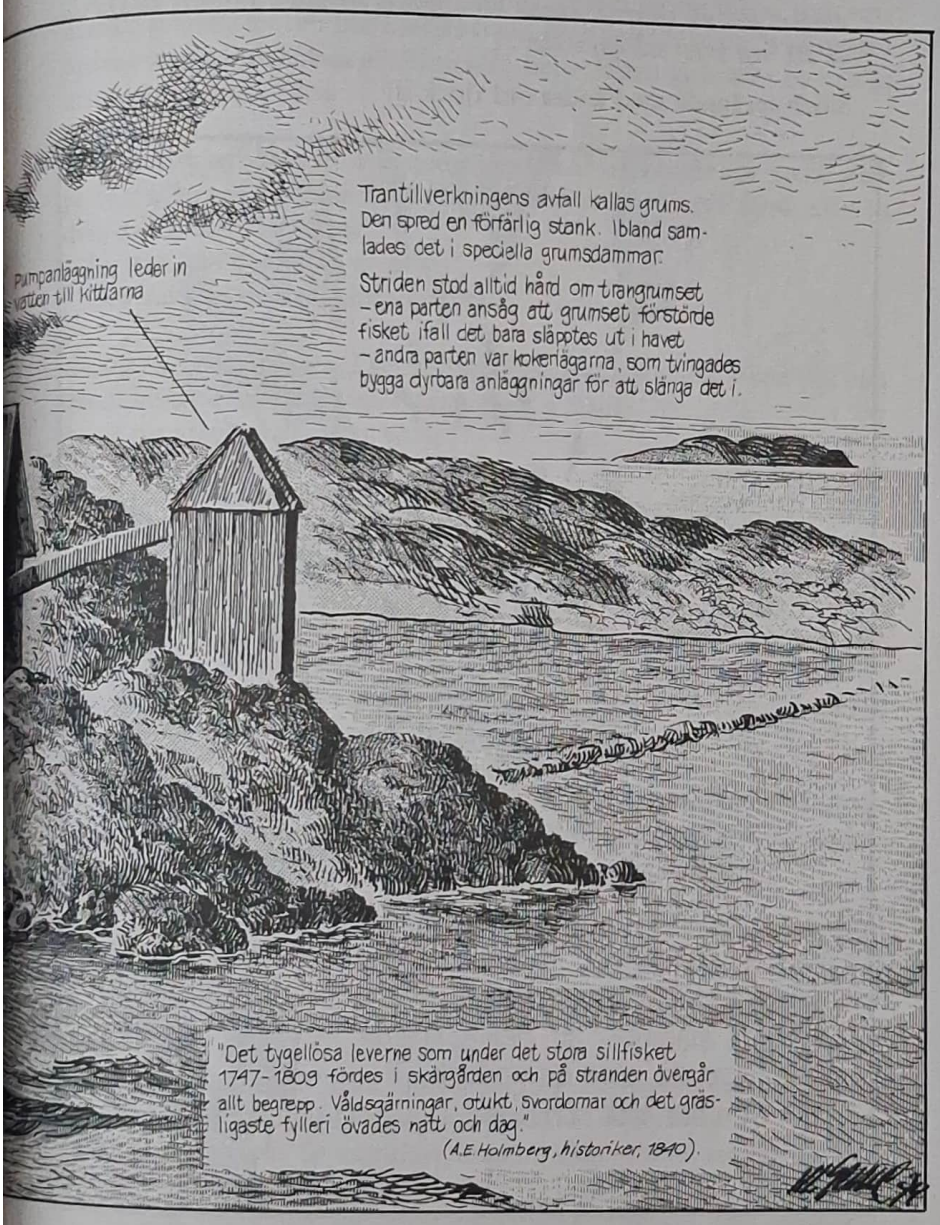

. . . trankokerierna ett dråpslag mot Bohusläns skogar – allt blev ved!

Skannat med CamScanner

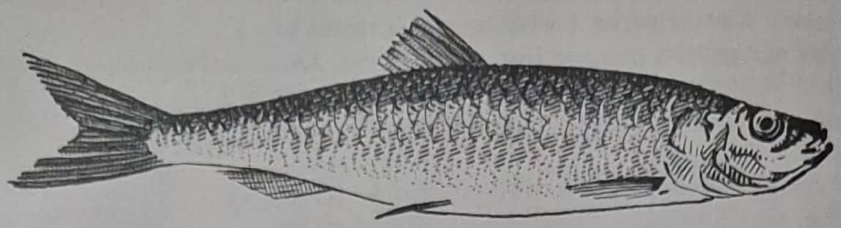

Sillen kan bli 20-25 år gammal. Den simmar i stim som ibland kan ha enorma proportioner (*flera tusen ton*) och kallas då "sillberg". Om dagen står stimmen stilla på ner till 300 m djup, om natten går stimmen upp i de övre vattenlagren för att livnära sig på plankton.

bilden och framför allt började sillen piska upp vattnet vid Bohuskusten. Sillen kom i sådana ofantliga stim att det strängt taget bara var att hinka upp den.

Här har ni en notis från år 1774:

"I januari månad, då Åby fjord var med så stark is tillfrusen, att man däröver med all säkerhet kunde köra, inkom en sådan ansenlig mängd sill, så att isen brast och öppnades . . ."

Sillen sprängde med andra ord tjock is!

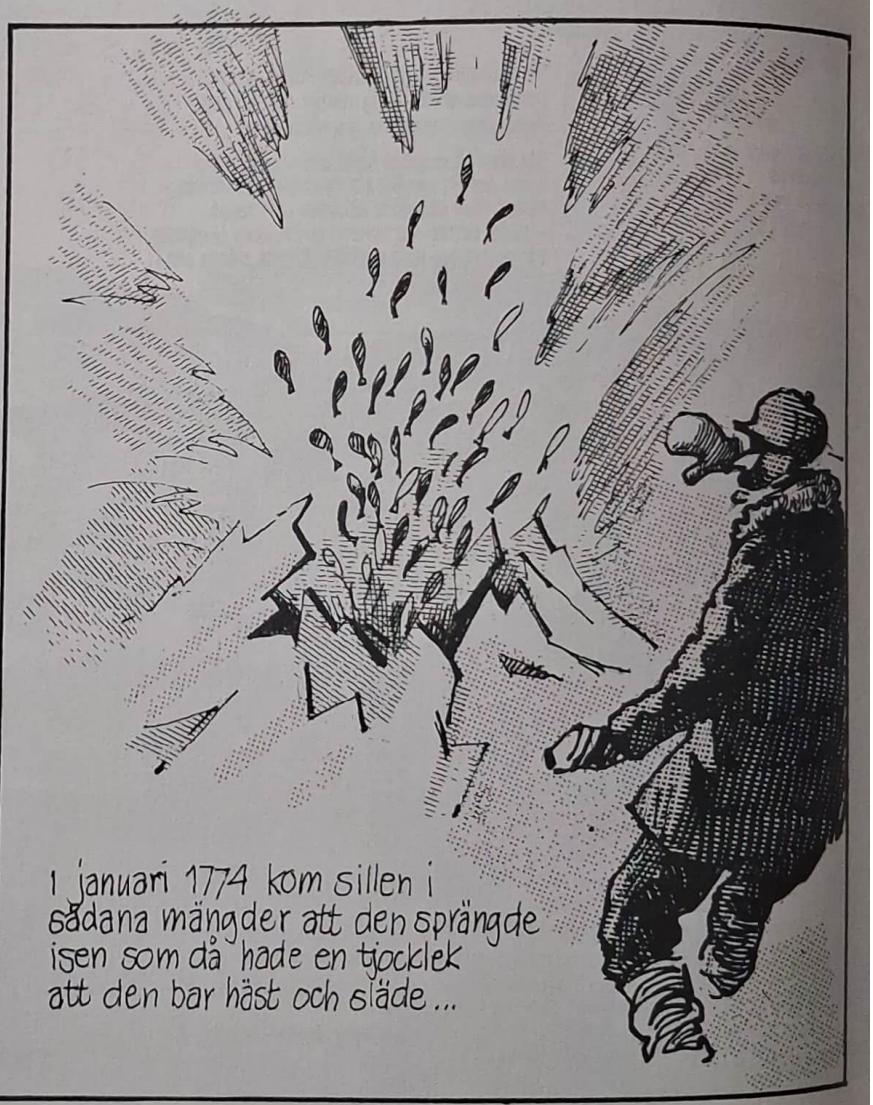

Skannat med CamScanner

Till en kittel som rymde 8 tunnor sill gick det åt 4 famnar ved per säsong. 1788 kom förbud att använda ved vid trankokning utom vid tändningen. Torv skulle det vara i stället.

För varje kittel behövdes det två kokare och dessutom en fyrare vid varje eldstad.

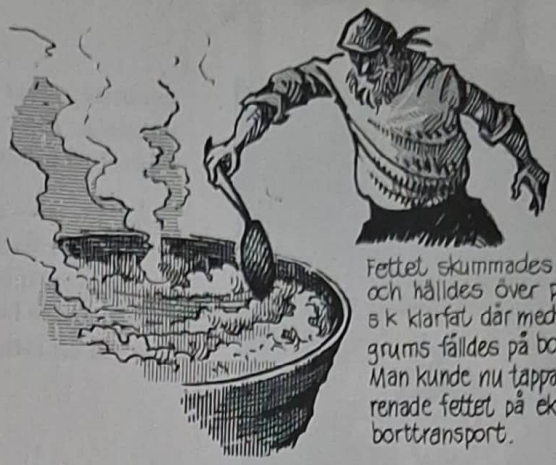

Fettet skummades av och hälldes över på ett 5 k klarfat där medföljande grums fälldes på botten. Man kunde nu tappa det renade fettet på ekfat för borttransport.

Andra ögonvittnen berättar om hur sillen kom forsande med sådan kraft och fart att den inte kunde hejda sitt anlopp vid älvmynningarna. Den trängde bl a upp i Göta Älvs söta vatten ett gott stycke ovanför Göteborg.

Hur sådana här väldiga sillstim kunnat uppstå är det ingen som vet. Massor av olika teorier har kastats fram. Man talar bl a om "växlingar i hydrografiska förhållanden". Hur som helst, sillen gick till i en väldig mängd åren 1747–1809.

Och västkustborna gjorde naturligtvis vad de kunde för att ta vara på den. Men vad kan man använda sill till annat än äta den färsk, salta in den, torka eller röka den?
Jo, man kan koka tran av den!
Och det var det man började göra.

Längs hela västkusten, i synnerhet längs Bohuskusten, växte det ena trankokeriet efter det andra upp. Bara i Kville härad fanns det ett 70-tal när man kokade som värst.

Tran kan man använda till mycket. Det är utmärkt att smörja läder med. Det går an som målarolja. Det brukas vid garvning och till såpsjudning. Men framför allt är tran en fin lysolja.

Detta gav chansen till storexport. Staden Paris tog gärna emot. Där behövde man ständigt mer lysolja för sina gatulampor. Gamla gulnade dokument berättar att vissa år exporterade man bara över Göteborg nära åtta miljoner liter tran (50 000 fat).

Det betydde pengar och välstånd för västkustborna, bohuslänningarna framför allt. Men det betydde också att många skogar skövlades. Det gick nämligen åt massvis med ved för att koka tranet.

När sedan träden var borta kom jorderosionen: regnet spolade bort jorden, växtligheten blev allt sparsammare. Att Bohuskusten står där så karg i dag beror till stor del på alla trankokerierna under stora sillperioden.

Trankokerierna var "sista dråpslaget mot Bohusläns skogar" för att nu tala med 1800-talets bohushistoriker A. E. Holmberg.

Det är alltså ett av de märkliga dragen i sillperioden att den *ändrade landskapsbilden!*

Den drog också med sig andra olägenheter. Stanken från avfallet –

Kartan visar anläggningar för trankokning i Kville härad under det stora sillfisket åren 1747–1809. Trankokningen var säsongsbunden, tre månader per år, men bara i Kville härad kokades år 1782 10 000 tunnor sill till tran. Det blev 600 fat eller nära 100 000 liter.

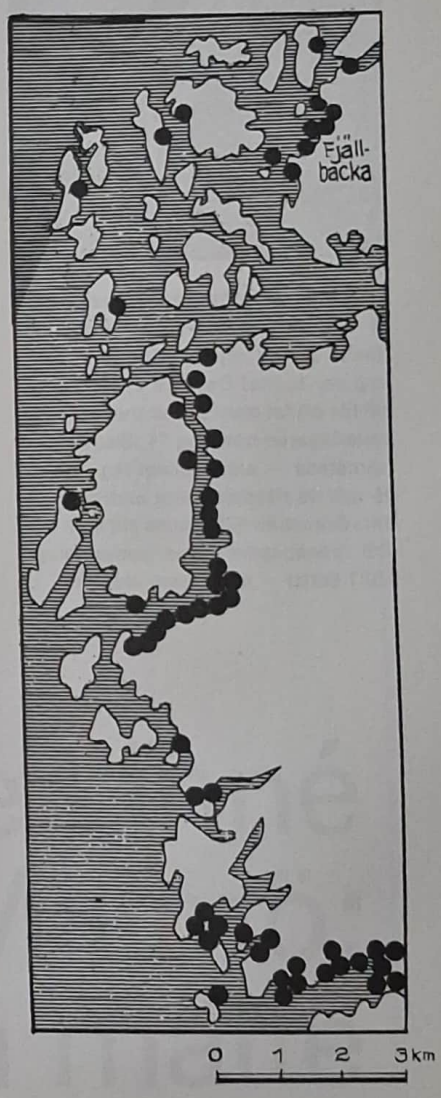

Skannat med CamScanner

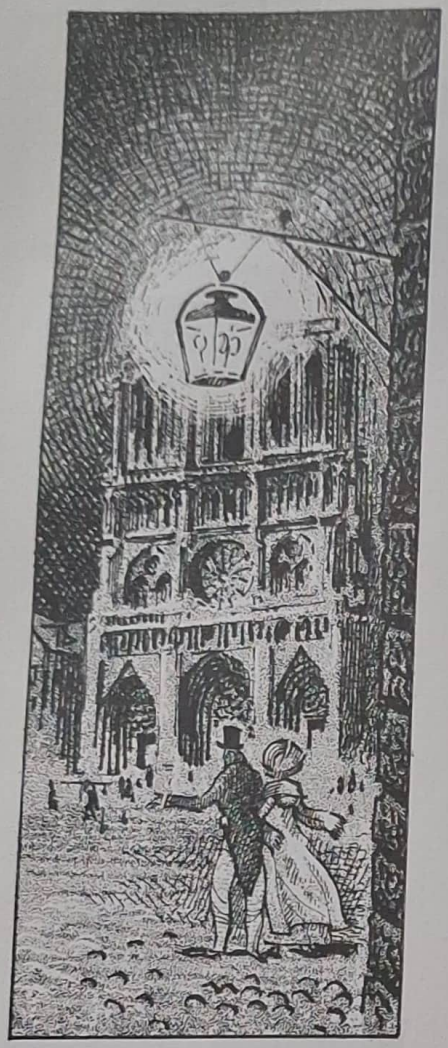

Gatlyktorna i Paris eldades med sillolja från Bohuslän. Priset på sill var denna period mycket lågt – 12 skilling per tunna! Det gick åt 15 tunnor sill för ett fat tran. Ett fat tran kostade kokeriägaren omkring 11 riksdaler att framställa – exportpriset låg mellan 25 och 45 riksdaler. Inte undra på att det i Bohuslän 1787 fanns allt som allt 429 trankokerier med sammanlagt 1 821 kittlar – en lönsam industri.

grumset – var från. Hela Bohuskusten var denna tid ett enda stinkande stråk. Och vad skulle man göra av allt avfallet? Använda det som gödsel på åkrarna? Hiva ner det i havet?

År 1809 – när ryssen ockuperade stora delar av Norrland och när Finland var förlorat – försvann plötsligt sillen. De goda åren var förbi. Det som varit ett västkustens Klondyke, som lockat tusentals invandrare från andra län och landskap att slå sig ner här, förvandlades på några få år till en fattig kustremsa av nöd och elände.

För de många fattiga inlandsbor som bröt upp från sin usla hembygd för att bli fiskare på västkusten under 1700-talets senare hälft var speciellt Bohuskusten en trakt där man skar guld med täljknivar.

Och naturligtvis, i jämförelse med vad de tjänat tidigare som torpare eller drängar blev skillnaden stor. Men något överflöd levde sillfiskarna sannerligen inte i. Man har beräknat att en sillfiskare på 1780-talet hade en genomsnittlig inkomst per år av 40 till 45 riksdaler – om han hade del i båt och redskap. I annat fall sjönk årsinkomsten till 20–25 riksdaler om året.

Den inkomsten kunde han sedan dryga ut med annat säsongsarbete och på det sättet kunde han dra sig fram utan att behöva svälta, vilket var bra nog i den tidens u-land Sverige.

Men fattigdomen skulle också komma till dessa förhållandevis lyckligt lottade människor. Då sillen försvann några år in på 1800-talet och trankokerierna klappade ihop blev nöden deras ständiga följeslagare. På 1830-talet skriver en författare:

". . . och vågar jag påstå att ingen som ej varit åsyna vittne till det djupa elände, vari bohusländska skärgårdsallmogen sig befinner, kan därom göra sig ett riktigt begrepp . . ."

Skannat med CamScanner

1754

Så upplevde Linné Stortorget i Malmö: Han stegade och mätte

Skannat med CamScanner

Väl mött på Stortorget i Malmö, där motortrafiken brusar och människan i det tjugonde seklet skyndar fram på snabba steg i sitt flitiga värv.

Själv har jag tillsammans med tecknaren Magnus Gerne fattat posto på ett brant tak vid torgets sydvästra sida, snett emot det gamla rådhuset.

Vi spejar tillbaka i tiden och grubblar en stund över vilken scen vi ska ta in på denna plats med tidsmaskinens hjälp.

Den gruvliga "Sammansvärjningen i Malmö" kantänka?

Alltså den gången i sent 1650-tal, snapphanetid, då en rad rysansvärda avrättningar utspelade sig på detta torg efter en misslyckad danskssinnad befrielsekamp.

Nej, säger vi oss, varför välja en sådan blodig scen för detta vackra torg.

Vi tar i stället in årtalet 1749 och låter det vara juni sköna månad; närmare bestämt den tolfte dagen. Och vem skådar vi där då plötsligt i vimlet på torget om inte den alltid lika nyfikne och vetgirige herr forskningsresanden och medicine professorn Linnæus, nedstigen till vår historia under namnet Carl von Linné.

Just i detta ögonblick är herr professorn strängt upptagen med att stega upp detta torgs längd och bredd.

Sedan slutet av april månad har denne man varit på väg för att upptäcka Skåne och han har redan hunnit anteckna att *"intet land i Sverige är att förlikna emot Skåne, och intet i Europa, då alla dess förmåner bliva vägda emot varandra . . . invånarne äro alltså lycklige, som bebo ett så ädelt land och kunde vara långt fler . . ."*

Kunde vara långt fler? 180 000 skåningar är att räkna med vid denna tid. I hela Svea rike bodde och byggde samtidigt i runt tal 1,8 miljoner människor och drygt nittio procent av dem framsläpade sitt mestadels fattiga och eländiga liv ute på landsbygden.

Stockholm var en storstad med sina nära sextio tusen invånare. Malmö räknade vid pass tvåtusenfemhundra själar och var – för att nu åter citera vår steglängdsmätande vän professorn – *"en av de ansenligaste städer i riket"*.

Denna stad, antecknade Linné, *"har stora hus, mest av korsvirke och tegeltak, utom 40 grundmurade hus och breda gator. Torget är ett av de största i riket, 200 steg i längden och lika i bredden, på alla sidor planterade med höga träd av lind, hästkastanjer och valnötsträd"*.

Han berättar om "en vattenkonst" på detta torg. Den står gentemot den eleganta högvakten, Corps de Guardie. *"Hit ledes färskt vatten in i staden ifrån Pildammen, 1/2 kvart söder om staden, meddelst rännor under*

Skannat med CamScanner

I slutet av april 1849 hade Carl von Linné åkt på upptäcktsfärd i Skåne ("intet land i Sverige är att förlikna emot Skåne . . ." skrev han) och den 12 juni hade han nått Malmö. Vi träffade honom på Stortorget.

jorden genom själva gravarna, och ifrån vattukonsten ledes vattnet vidare igenom pipstockar till de mesta gårdar i staden."

Känner ni igen er på Stortorget anno 1749? Mycket har kommit och mycket har gått genom tidernas lopp, mycket har rivits och mycket har rests. Men något av det gamla, det ursprungliga, har blivit kvar ändå även om det förändrats, stöpts om, byggts till eller restaurerats.

Mest likt från gamla tider är väl ändå "Landshöfdinge Residentzet". Det kom till år 1730, då två äldre byggnader slogs samman till en samtidigt som en tredje revs och jämnades med marken.

Saknar ni "Residentzets" balkong och frontespis ovanför den stora entrén? De timrades och murades först långt senare – under 1800-talets mitt – då arkitekten och målaren Scholander förskönade huset efter bästa förmåga.

Men rådhuset, vad har hänt med det? Var finns den prålande renässansarkitektur våra ögon är vana att möta i tjugonde seklet? Ack, dessa strama, rena trappgavlar vi skådar år 1749 försvann år 1813 ren och renässansens krokaner smordes på först på 1860-talet.

Men inne i rådhuset är 1500-talsvalven än i dag desamma som dem den vördade professor Linné mötte anno 1749.

Också tornet på kyrkan S:t Petri såg annorlunda ut den gången Linné gästade staden – se och jämför bara! – och vart tog det lilla eleganta Corps de Guardie vägen? Denna högvakt för officerare, knektar, fångar och hästar skulle naturligtvis ha varit en sevärdhet denna dag.

Men den revs redan år 1795, samma år som poeten Bellman gick ur tiden i kungliga huvudstaden och fick sin fattiggrav på Klara kyrkogård. Byggåret för högvakten kan meddelas i förbigående: 1708, på Karl XII:s tid alltså.

Så skådar vi tvärs genom tiden det myllrande torglivet på Stortorget 1749. I över två sekel har då denna plats varit shoppingcentrum för staden Malmö med omnejd.

Men på sistone har handeln i denna stad sorgligt nog kommit av sig mer och mer.

– Och det är hamnens fel, tycker vi oss höra den vördade, vittre malmöbon Haquin Bager (1711–82) anförtro professor Linné, då de två herrarna av en händelse stött samman över en bägare på kvarterskrogen "Gula skeppet".

– Hamnen? frågar Linné. Vad är det då för fel på hamnen?

– Ack, då har herr professorn inte varit så länge i vår stad att herrn skådat eländet?

– Nej, jag har inte ägnat hamnen någon tanke ännu. Se så, herr köpman, var god rapportera!

Skannat med CamScanner

Stortorget på Linnés tid — och hur det ser ut i dag

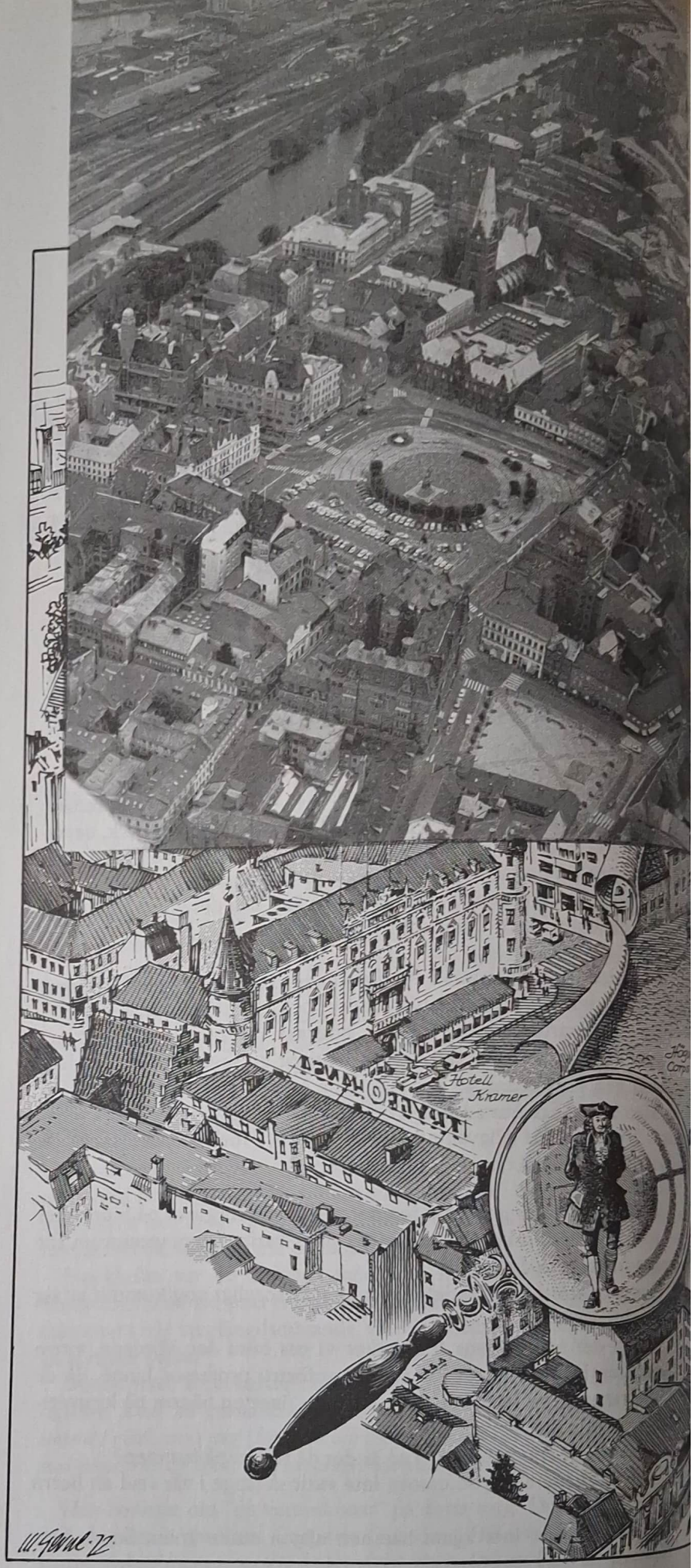

Där nere stegar professor Linné upp längd och bredd på Stortorget . . . och på det nutida taket till höger sitter spejarna från 1900-talet: krönikören Lars Widding och tecknaren Magnus Gerne. Den infällda flygbilden visar Malmö av i dag.

Skannat med CamScanner

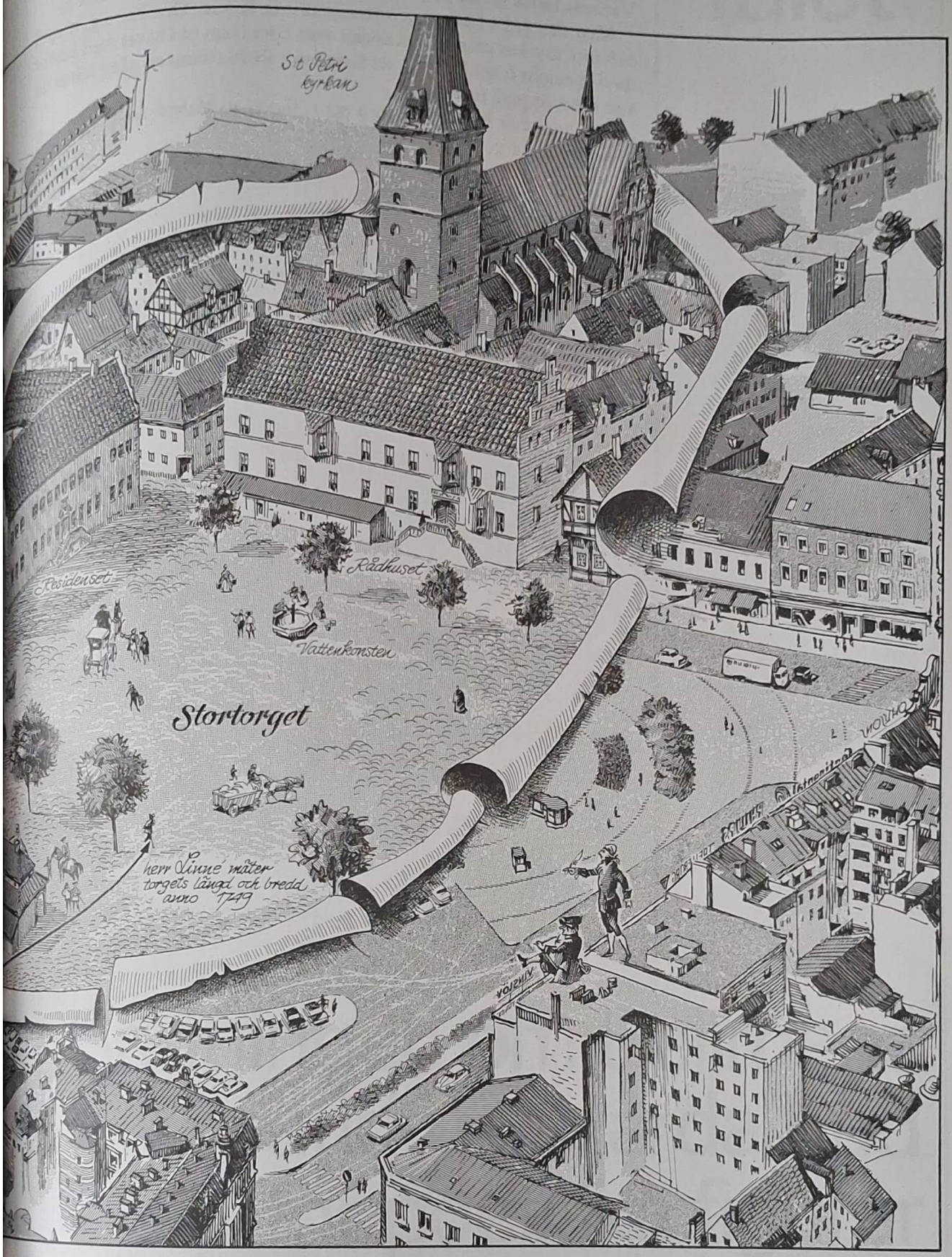

Skannat med CamScanner

Och köpman Bager rapporterar.

Han säger att Malmö stad helt enkelt inte har någon hamn.

Det är för långgrunt, det är hela saken. De skepp som går på Malmö med spannmål och annat gods måste ankra upp långt ute på redden. Varorna lastas sedan på pråmar, som seglas eller ros mot stranden.

Men den ynka båthamnen fungerar inte längre. Den är en gyttjepöl och inte mycket mer. Alltså måste man köra långt ut i havet med kärror med speciellt höga hjul för att lasta om varorna ännu en gång innan de kan föras upp på torra land.

Och med den bedrövligheten tar vi farväl av Malmö anno 1749 och skyndar vidare genom tiden.

Skannat med CamScanner

1760-talet

Sanningen om Bellmans värld: — Hårda bud för poetiska figurer

Skannat med CamScanner

Carl Michael Bellman mitt i kretsen av sitt bullrande bagage — poeten och kunglig sektern på krogen tillsammans med urmakare på dekis, korpraler utan schabrak, nymfer på jakt och lönnkrögare på flykt. Nej, den bilden stämmer inte med hur det en gång var.

Bellman tog visserligen sina litterära figurer från den larmande gatan med namn och allt. Men han deltog inte i deras spektakel och kalas. Han var observatören som iakttog rumlandet på avstånd och blev sedan diktaren som förvandlade det brokiga sceneriet till poesi — och ljög sig på det viset fram till sanningen.

Men en dokumentär verklighet fanns det alltså bakom diktens figurer och vid en av dessa gestalter fäste sig Bellman så till den grad att han på äldre dagar rent av identifierade sig själv med denne. Det var Mowitz — ”konstapel, namnkunnig av sin konsert på Tre byttor; komponerat musiken till Seralchii Vårblomma” såsom Bellman själv notifierat honom.

Sant så till vida att verklighetens Mowitz hade ett förflutet som värvad soldat. Men ”Seralchii Vårblomma” hade han ingalunda komponerat och det stilla, eftertänksamma vemod han bestås med så ofta i de poetiska betraktelserna var inte hans. Vemodet var Bellmans eget och andra stämningar i hans sinnelag hade poeten tagit från konstnärer som Sergel och Hilleström.

Verklighetens Mowitz gick ur tiden år 1779 — och några år senare började Bellman underteckna sina brev till vänner och bekanta med just Mowitz. Då var identifikationen fullständig; poeten hade blivit sin egen diktade figur.

Den stad Bellmans litterära personer rörde sig i — 1760-talets och 1770-talets Stockholm, den gustavianska tidens ”Stolta Stad” — räknade 70 000 människor och 700 krogar. Det var en fattig och smutsig stad, som gav bästa grogrund för svåra epidemier och som ståtade med den högsta barnadödligheten bland Europas huvudstäder. Malaria var en vardagsföreteelse som de flesta fick sina slängar av; den kallades för frossan, ”varannandagsfrossan”, ”tredjedagsfrossan”. Tuberkulosen var ett annat spöke. Över huvud taget var den plötsliga döden nära överallt — och det är också ett grundackord i hela Bellmans diktning.

Men trots denna bistra verklighet fanns det ändå drag

Skannat med CamScanner

HÄR BODDE CARL MICHAEL BELLMAN

Bellman förde ett kringflackande liv i Stockholm, både som ungkarl och som gift familjefar.En tid bodde han i två rum vid Urvädersgränd 3 vid Mosebacke. Det var där uppe de flesta av epistlarna tog form. Huset står ännu kvar och i Bellmans forna våning har sällskapet Par Bricole ordnat ett Bellmansmuseum. Vid sin död hade familjen Bellman sin hemvist i ett hyreshus, som reste sig i närheten av nuvarande Centralen just där Uppsalatågen går ut.

Skannat med CamScanner

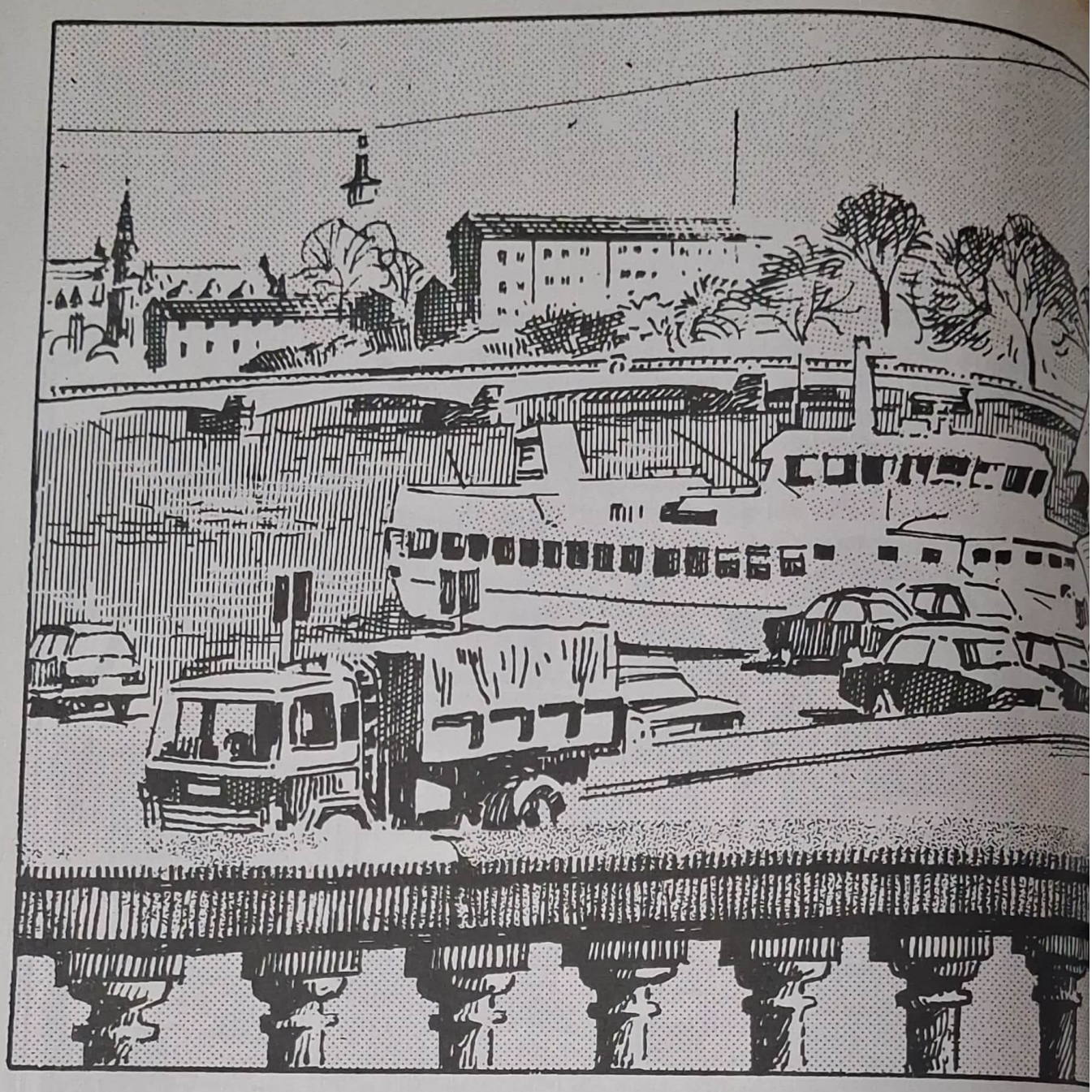

Patraskets poet i supiga Stockholm

av pastoral idyll i tiden och i staden. Visst stank det vidrigt från flugmötet vid Munkbron, där avskrädeshögarna växte höga bakom planken och dit spinnhuskonorna pilade med sina latrintunnor i en evig ström. Men bara ett stenkast därifrån, vid kanalstranden intill Riddarhuset, ordnades lövmarknaden. Och utanför stadens tullar radade de idylliska småkrogarna upp sig, dit hästskjutsarna lunkade med människor på utflykt — och på flykt undan vardagens bedrövelse.

Då lyfte man pokalerna och uppfann vilka anledningar som helst till glömska — och sköt undan alla tankar på vad ångest som senare skulle infinna sig med bakfyllan, som i finare kretsar gick under den vänligare benämningen ”gästabuds-trötthet”.

En stad som söp — förvisso var Stockholm en supig plats på jorden. Visserligen infördes då och då förbud mot

Skannat med CamScanner

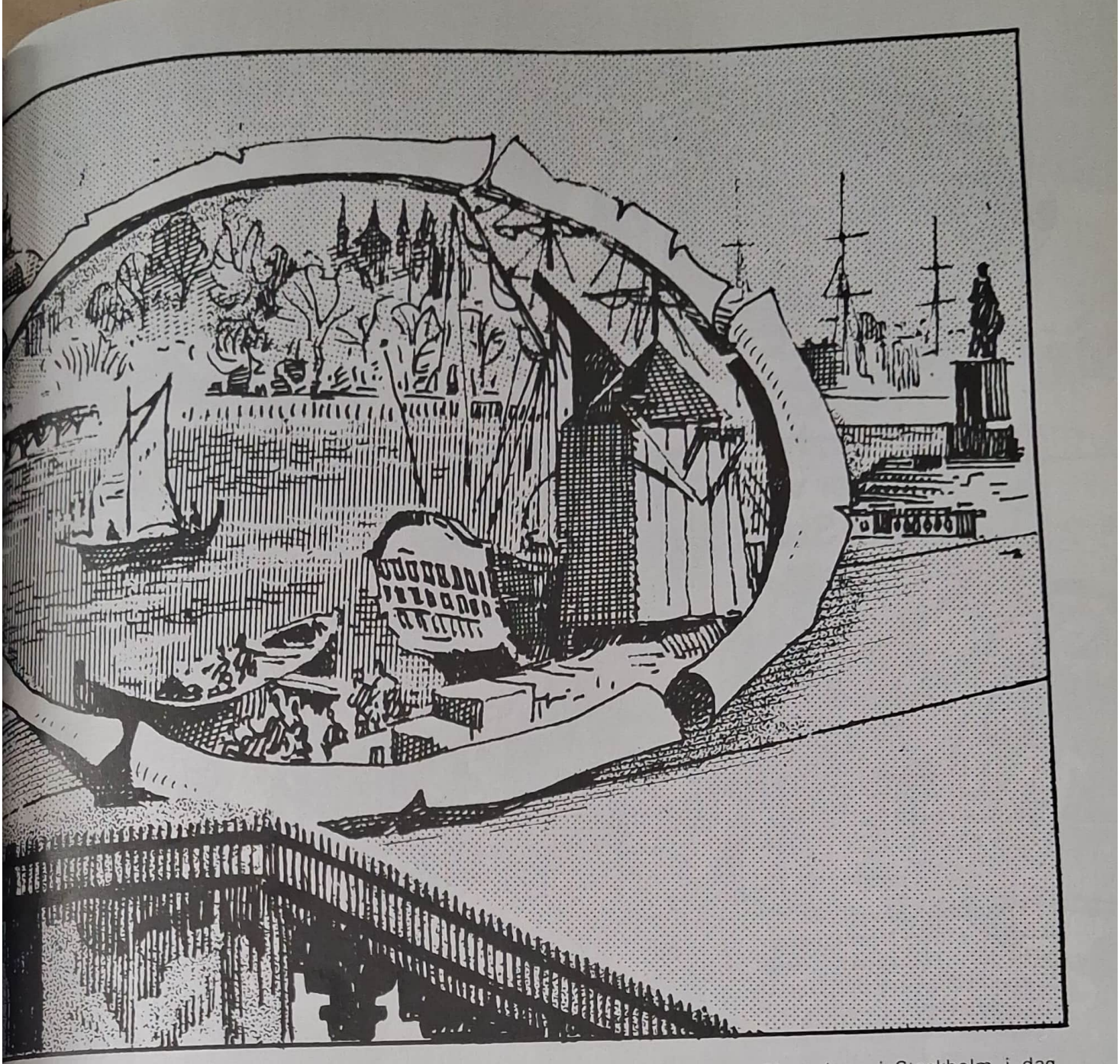

Skeppsbron i Stockholm i dag. Bakgrunden är densamma som på Bellmans tid, bara köerna av vår moderna tids bilar och bussar skiljer . . . Men vad händer i Magnus Gernes uppsprängda detalj? Plötsligt stiger 1760-talets folkliv fram med buller och bagage. Vänd på sidan och möt det glada vimlet i närbild!

husbehovsbränning. Men det var inte av nykterhetspolitiska skäl. Det var för att staten, dvs kungen, skulle få in mer pengar. Man gjorde nämligen tappra försök att förstatliga all brännvinstillverkning. För övrigt ansågs brännvin vara ett "gudslån", som inte bara höjde humöret utan också — liksom tobaksrökning — var ett verksamt botemedel mot allehanda sjukdomar.

Och den stora massan av fattigfolk hölls nere med Jesusläran, som format den berömda "hustaflan": all överhet var av Gud. Allt upproriskt sinnelag mot någon överhet var med andra ord ett brott mot Vår Herre, och gjorde man sig skyldig till ett sådant brott var man försvuren till helvetet efter döden. Men om man däremot förhöll sig foglig och lugn och fann sig i sitt eländiga öde i jämmerdalen väntade rika belöningar i himmelen.

Det var det skimmer som låg över Gustafs dagar — det

Skannat med CamScanner

Och se, här ligger vår Stolta Stad

I Fredmans epistel nr 33 skildras fader Mowitz överfart till Djurgården från Skeppsbron, just där Gustaf III står staty i dag. Här trängs ett bullrande bagage medan man väntar på att stiga i båten. Det är skoputsare, tullsnokar och matroser, det är kolgubbar, tvätterskor och mjölkkärringar. Mowitz själv kommer klivande med sin basfiol på ryggen och med tulpan i hatten allt medan repliker på svenska, tyska, holländska, franska och engelska korsar varandra. Se där en björntämjare och där en äppeltysk med en markatta på axeln. Och nu stiger Susanna ner i båten. Hurra! Stöt i valthornet, Mowitz! Se, här ligger vår Stolta Stad! Och bakgrunden — Skeppsholmen — är sig i stort sett lik från den gången för länge sedan.

Skannat med CamScanner

Skannat med CamScanner

FADER MOWITZ

Precis som Bellman själv och de flesta av hans litterära figurer dog korpralen Mowitz utfattig. Men han dog inte — som Bellman påstår — i lungtuberkulos. I artilleriregementets församlings begravningsbok uppges dödsorsaken ha varit njursten. Mowitz gick ur tiden år 1779 och var då 60 år. Mowitz var en gång regementskamrat med Ulla Winblads pappa. Han avancerade till undersappör men måste ta avsked efter en sprängningsolycka, då hans händer skadades. Han blev sedan paraplymakare. Hans hustru i andra äktenskapet hade eget likörmakeri med matservering vid Drottninggatan. I det dåtida Stockholm var Mowitz en känd flanör, en gatans färgstarka original.

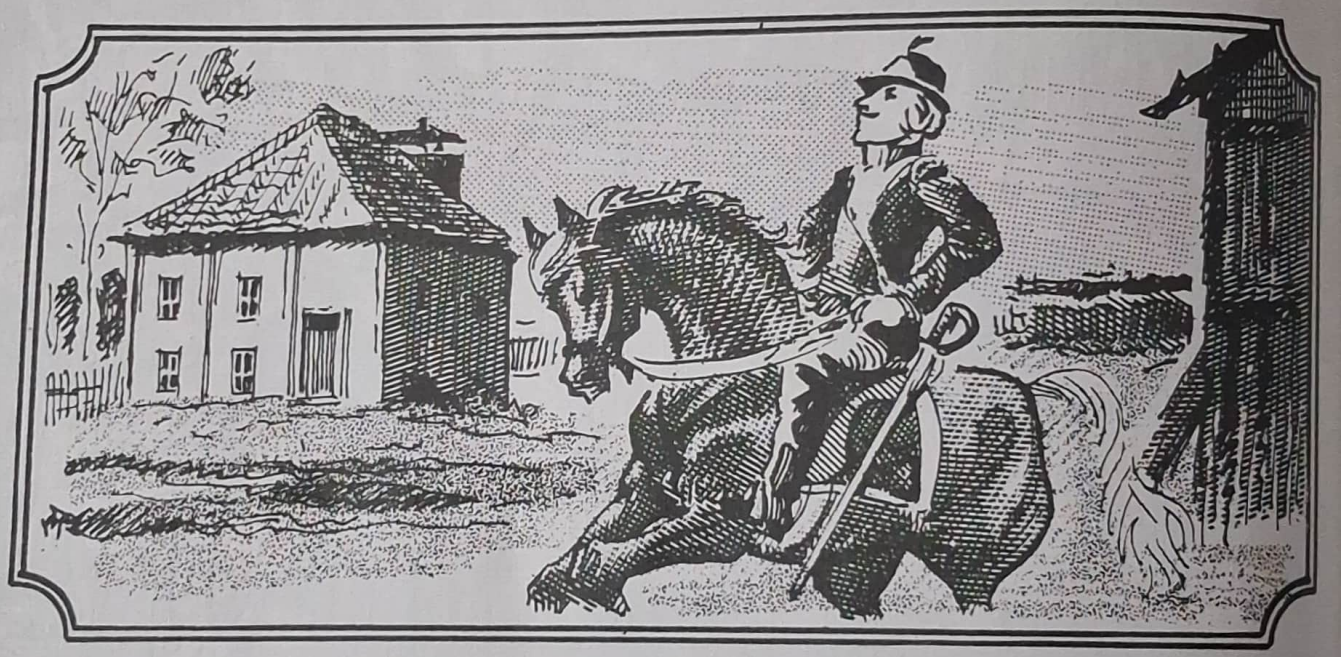

KORPRAL MOLLBERG

Som 18-åring ärvde Lorentz Mollberg en förmögenhet och ett väveri, som sysselsatte 32 arbetare. Det var år 1752. Fem, sex år senare har han satt sprätt på alltsammans under rummel och bravader. 28 år gammal är han helt *pankerutt* och tar värvning som ryttare vid Livregementet till häst. Till korpral avancerade han aldrig. Tio år senare dör han i lungsot. Man skrev då anno 1772, samma år som Gustav III gjorde sin statskupp. I regementsrullan skymtar Mollberg som en kvick och lustig soldat, en energisk man så snart det gällde att arrangera fester. Det är också de enda drag han har gemensamt med epistlarnas Mollberg. Sin bostad hade han i ett gårdshus vid Klara Norra Kyrkogata. Husets yttre finns bevarat i en teckning av en okänd konstnär.

Skannat med CamScanner

skimmer som kastade sina skuggor och dagrar över fader Mowitz, Mollberg, Fredman, Ulla Winblad, Frömans i Hornskroken, Benjamin Schwalbe, gumman Mutter på Tuppen och grälmakare Löfbom med hustru.

Bellman själv gick ur tiden 1795 i en ålder av 55 år och några dagar. Sina sista år levde han i misär. Han var skuldsatt över öronen och ständigt jagad av exekutionsbetjänterna. Gång på gång gick han i konkurs och ett år före sin död sattes han till och med på gäldstuga en tid för hundra riksdalers skull. Han fick en fattiggrav på Klara kyrkogård och för att den hårt prövade änkan skulle kunna hålla ett någorlunda artigt gravöl gjorde poetens vänner ett — som det hette — sammanskott.

När Bellman dog var det ännu bara ett fåtal som insåg hans storhet som skald. Var tid har sina smakdomare och i den gustavianska hönsgården kunde givetvis inte fin poesi handla om slinkor och nymfer och berusade korpraler, ej heller ingick slagsmål vid tullbommen vid Tanto eller på krogen Gröna Lund i detta schema. Och alltså var kunglig sekreterare Bellman ingen riktig poet.

Men han var känd för sin samtid som en rasande rolig person. Vem kunde imitera som Bellman! Vem kunde chargera som han! Och visst skrev han visor som dög att sjunga vid samkväm och traktering.

Det hör också till historien att först år 1790 — fem år före sin död — fick Bellman ut "Fredmans epistlar" i bokform; de flesta av dikterna var skrivna femton, tjugo år tidigare. Honoraret var blygsamt: ett mindre antal friexemplar och femtio riksdaler i handen — i ett för allt.

Men 1800-talets människor började gradvis begripa att patraskpoeten Bellman nog ändå var en skald av yppersta kvalitet. Ryktet spred sig till de högsta kretsarna, och år 1829 hade man kommit så långt att man lät resa en byst av poeten ute på Djurgården.

När denna byst skulle avtäckas hade man ordnat med stora festligheter. Körer sjöng, soldater och skolbarn paraderade, kungen själv — Karl XIV Johan — var närvarande. Några journalister upptäckte att en enkelt klädd gammal gumma intog en förnämlig placering bland de särskilt inbjudna. Vem var hon? Bellmans änka, svarades det. Kors i all sin dar, levde skaldens änka alltjämt?

Man skyndade fram till den gamla damen och bad om ett uttalande. Säg, hurdan var egentligen den store nationalpoeten Carl Michael Bellman?

Den lilla änkan tänkte efter, erinrande sig sin make långt nere i 1700-talet och svarade på sitt stillsamma och rättframma sätt:

— Jo, det ska jag säja herrarna. Han var inte alltid så rolig hemma, *människan*. . .

Skannat med CamScanner

FREDMAN I RÄNNSTENEN

När den unge Bellman först siktade före detta hov-urmakaren Johan Fredman var denne redan en ökänd existens i Stockholm. En gång en förmögen och välklädd sprätt hade han supit ner sig och förstört det mesta för sig, även sitt familjeliv. Nu strök han runt småkrogarna i trasiga paltor och hamnade ofta i rännstenen. Denna trasiga tillvaro fängslade poeten Bellman, som diktade in något av sitt eget liv och sina egna tankar i den tragiska gestalten. Fredman dog i tuberkulos år 1767 och han var då 54 år gammal. Han fick en fattiggrav på Adolf Fredriks kyrkogård. Om denne figur sa poeten: "Vi kunna kalla hans själ ett urverk, hans kropp en krog."

Skannat med CamScanner

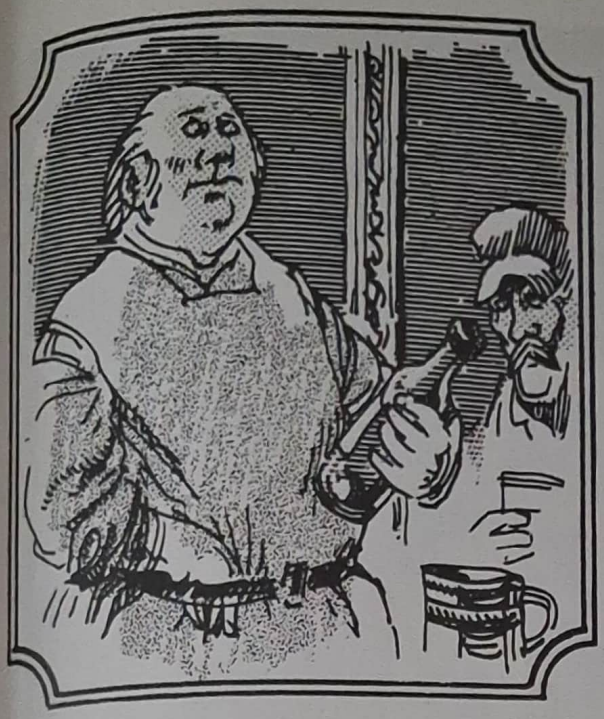

FRÖMAN I HORNSKROKEN

I närheten av Yttersta Tvärgränd på Söder, mellan Hornsgatan och Brännkyrkagatan, böjde sig Hornskroken fram för att undgå en brant klippa (som finns kvar än i dag). Här hade Anders Fröman en krog på 1770-talet. Bellman kallar honom för "dödgrävare och traktör". I själva verket står han mantalsskriven som "kusk och skoflikare". En gång hade Fröman varit sjöman. Han blev med åren specialist på att gifta sig rikt. Trots fyra äktenskap avled han — år 1801 — barnlös. I domstolsprotokoll stiger Fröman fram som en alkoholiserad bråkmakare som trots allt såg på omvärlden med viss humor.

ULLA WINBLAD

Ulla Winblad hette egentligen Maria Christina Kiellström och var född år 1744, troligen på spinnhuskrogen "Blå Kanin" på Långholmen. Båda hennes föräldrar dog då hon var några år gammal och av allt att döma växte hon upp på Stora Barnhuset (vid nuvarande Barnhusgatan, Stadsteaterns tomt) innan hon hamnade som krogpiga och nymf på en utkantskrog. När hon var sexton år gjorde Bellman hennes bekantskap; han var då själv just tjugo fyllda. Efter en kort romans skildes deras vägar. Redan då kallade sig mamsell Kiellström för Ulla Winblad och det namnet tog också Bellman för sin sångmö. Ulla Winblads väg från vaggan till graven går att följa genom bevarade rättegångsprotokoll. Hon födde två barn utom äktenskapet — för båda dessa felsteg bötfälldes hon och tvingades till kyrkoplikt, dvs hon dömdes att erkänna sitt lönskaläge inför menigheten i sin församling. Hon var gift två gånger. Den förste mannen — med vilken hon bodde i Norrköping i tolv år — stiger fram i domstolsprotokoll som en råbarkad hustruplågare. Den andre skymtar i andra papper som en fifflare och angivare. Genom Bellmans visor blev Kiellströmskan en visa på stan (till sin egen sorg) och känd som en av Stockholms mest lättfotade nymfer från 60-talet. När hon dog år 1797 höll hon lönnkrog i eget hus vid Timmermansgatan på Söder. I de dokumentära papperna låter sig Ulla anas som en beskedlig och godtrogen kvinna, som livet for illa fram med och som inte har mycket med epistlarnas skildringar att göra.

Skannat med CamScanner

Den här stenen över Bellman står på Klara kyrkogård i Stockholm och det var mycket riktigt på den kyrkogården som poeten fick sin grav år 1795. Men exakt var någonstans Bellmans grav är belägen är det ingen som vet. När han dog var han utfattig och skuldsatt. För att klara en anständig jordafärd samlade poetens vänner ihop så mycket pengar man kunde. De räckte till gravölet men inte mer. Bellman fick alltså en ”fattiggrav” och sådana blev aldrig individuellt utmärkta. Efter några år glömdes de bort och användes på nytt för andra fattiga döda. Foto IMS

Skannat med CamScanner

1770-talet

Stockholm på den unge Bellmans tid

Skannat med CamScanner

Nu dyker vi ned över Stockholm och Helgeandsholmen på den unge Bellmans tid. Stockholm på 1770-talet. En stinkande smutsig stad som återtagit sitt makabra rekord från tidigt 1600-tal: den största barnadödligheten bland Europas huvudstäder. Bara en eller två överlevande på en barnkull om åtta är inte något särskilt anmärkningsvärt.

Stockholm på 1770-talet räknar 70 000 invånare i ett egentligt Sverige om inte fullt 2 miljoner.

70 000 invånare — det betyder att Stockholm helt hämtat sig efter det förfärliga som drabbade staden sextio år tidigare, det vill säga den gången som pesten svepte fram här och på några höstmånader dödade nära halva stadens befolkning (20 000 döda i pest år 1710).

Så här dags har Stockholm för länge sedan vuxit fram ur sina forna kvarter på holmarna.

Nu är malmarna utbyggda nästan ända fram mot de nya tullarna: Skanstull, Hornstull, Norrtull och allt vad de heter. De usla fattigkojor som vacklade fram här under 1600-talet är bortsopade och en rad stenhus och malmgårdar har kommit i stället.

Söders silhuett formas sålunda av många palatsliknande byggnader och samma sak med Norrmalm ut mot Ladugårdsgärde.

Men mellan sådana moderna kvarter öppnar sig perspektivet också åt ännu lantliga idyller. Strax intill Götgatan på Söder fångar man kräftor i Fatbursjön (där Södra station återfinns i våra dagar). Kungsholmen är jungfrulig hage ända från Piperska Muren fram mot flytbron över Ulvsundasjön och Drottningholmstullen. Och vår tids Birger Jarls torg är ett träsk, ett paradis för sjöfågel.

Men detta träsk är samtidigt kläckningscentral för malariamyggan. Malarian är också en av de vanligaste sjukdomarna i 1770-talets Stockholm. Men sjukdomen kallas inte malaria. Man talar i stället om frossan.

De 70 000 människorna som bor i detta Stockholm har alltid nära till krogen. 700 krogar kan man räkna till innanför tullarna. Strax utom tullarna börjar sedan värds-

Skannat med CamScanner

Vilt supande på 700 krogar

Bellman vid glaset och flaskan såsom hans vän Sergel såg honom en däven morgon.

husens långa rad. Kräftriket utanför Roslagstull till exempel, Fiskartorpet bortom Gärdestullen.

Och är man stadd i sjötursärende kan man gå iland på snart sagt vilken holme som helst och finna en krog: på Stora Essingen, på Långholmen, på Fjäderholmarna och så vidare alla segelleder framöver.

Så sups det hejdundrande vilt också. Sju åtta dragnaglar om dagen av ett 30-procentigt brännvin och därtill ett par liter öl om dagen är ingen uppseendeväckande konsumtion utan tvärtom ganska normalt. Att det sen är det evinnerliga supandet som ger så många människor ångest i bröstet i morgonväkten är det få som förstår.

Brännvinet är i stället för de allra flesta det stora gudslånet, som hjälper mot nästan allt. Den sorgsne blir glad, lungsoten hålls i schack, svåra matförgiftningar förhindras.

Skannat med CamScanner

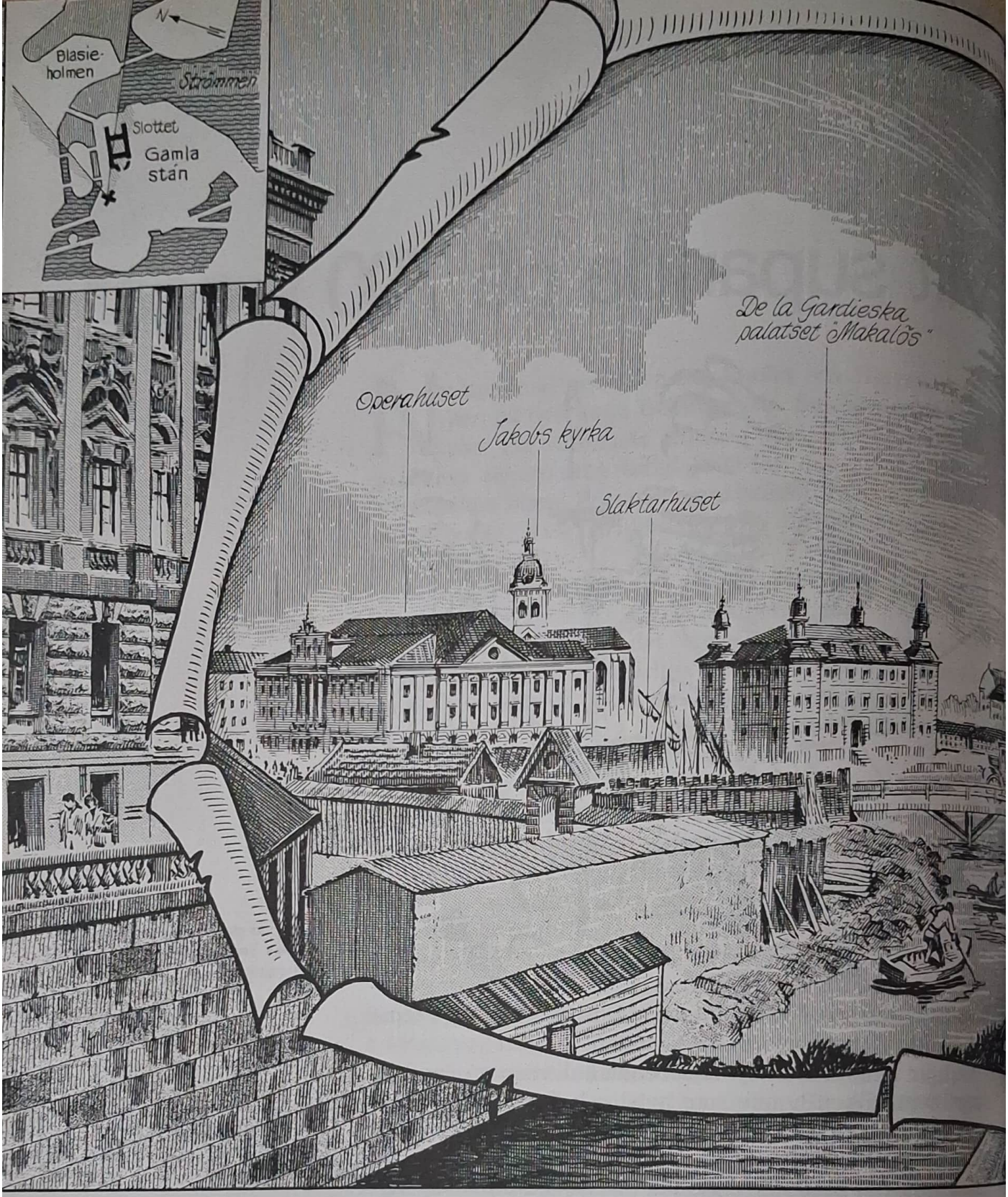

Brännvinet är inte dyrt heller. Även den fattigaste har på något sätt råd med regelbundna supar. Till och med de uslaste fångar på Smedjegårdshäktet (ungefär där Stadsteatern nu reser sig) kan köpa sina supar var dag för sitt snålt tilltagna fångtraktamente, som på det viset hamnar i fångvaktarnas fickor, för det är väktarna som svarar för krögeriet bakom murarna.

En smutsig stad. De stora latrinstationerna ligger bakom höga plank mitt i bebyggelsen. Stanken från dessa

Skannat med CamScanner

flugmöten är förfärlig. För att nu inte tala om vilken välgödd tummelplats de är för de stora feta råttorna.

En sådan stort anlagd latrinstation har vi alldeles intill Kornhamnstorg, en annan bortom Kungsträdgården mellan dagens NK och Berns salonger.

I en ständig ström vandrar spinnhuskonorna från Långholmen med sina dyngtunnor på en stång mellan sig till och från flugmötena, alltså dessa kvinnliga fångar, som

Skannat med CamScanner

dömts till tvångsarbete och som bl a har till uppgift att sköta renhållningen i hyreshusen.

Går vi nu ut på stan har vi stora möjligheter att råka samman med en mängd kända figurer. Detta är Fredmans och Mollbergs och Mowitz och Ulla Winblads stad, här levde de och rumlade i verkligheten med namn och allt. (Nåja, Ulla Winblad hette förstås Majastina Kjellström).

Här ser vi också bildhuggare Sergel flanera, här rullar Gustaf III:s eleganta ekipage ut mot Haga eller Drottningholm, här ser vi den unga Årstafrun vid tömmarna i egen schäs.

Målare som Elias Martin posterar uppe vid Mosebacke för att avta ett berömt panorama och på Järntorget står poeten Bellman och gör några diskreta anteckningar om det gatans raljeri han betraktar på avstånd.

Över Helgeandsholmen passerar de alla förr eller senare.

Vad har då hänt sedan vi sist stämde möte där, på drottning Kristinas tid?

Här har skett stora förändringar.

Greve Pers hus står förstås fortfarande kvar vid gamla Norrbro.

Men det Flemingska palatset är gånget och de båda mynthusen har rivits liksom den tegelbyggnad där apoteket Morianen hade sitt kvarter några år.

I stället har här murats ett pampigt hovstall med en ridbana. Och det finns långt gångna planer på att bygga en ny Norrbro, som skulle leda raka vägen från Gustaf Adolfs torg över till kungliga slottet (också det nytt i bilden; "Tre Kronor" brann ner 1697, det nya blev färdigt på 1750-talet).

Så varsågoda, här har ni Bellmans Stolta Stad – en stad som väl hade sitt skimmer ibland men som mest rymde elände, fattigdom och epidemier.

Trots detta var människan ofta en rätt förnöjsam varelse, även den som levde på skuggsidan. Klasshat var ännu inte uppfunnet, den fattige skulle leva omedveten många årtionden till.

Rakt genom hela samhället strömmade som vanligt den kristna förkunnelsen, som talade om hur farligt det var att sätta sig upp mot överheten eftersom all överhet var av Gud.

Den som satte sig upp mot någon överhet satte sig alltså i själva verket upp mot Gud Fader själv!

Det var farligt. Då hamnade man raka vägen i helvetet efter döden.

Men levde man förnöjsamt i jämmerdalen väntade stora belöningar i himmelriket.

Och med detta skulle de fattiga nöja sig länge än – i hundra år och mer än så.

Skannat med CamScanner

1780-talet

Den svenska slavhandeln – en skamfläck i vår historia

Skannat med CamScanner

En glömd och gömd skamfläck

Svenskarna och deras insatser som slavhandlare på jorden har sorgligt försummats av våra forskare. Ändå har det en gång funnits ett rikt material att ösa ur. På 1650-talet hade stormakten Sverige ett eget fort på Guldkusten, där ett svensk-afrikanskt kompani med framgång ägnade sig åt att exportera slavar över havet västerut. Och på 1780-talet och ett par decennier framöver var svenska kungahuset den störste aktieägaren i vårt Västindiska kompani, som sysslade med i stort sett samma affärer i lidande och människoförnedring fast något mer inofficiellt.

De närmaste detaljerna kring drottning Kristinas och hennes tids bragder på Guldkusten — den nuvarande republiken Ghana — kan studeras på annan plats i reportaget. Här koncentrerar vi oss till Västindiska kompaniet och dess förflutna i människorov.

Bakgrunden: När Amerika upptäckts och börjat exploateras märkte man snart att indianerna inte orkade med det hårda arbetet i gruvor och på plantager.De var för klena helt enkelt och dukade under i hundratusental. En spansk biskop kom då på idén att föra negerslavar till Västindien och Mellanamerika. Lämpligast skulle dessa slavar exporteras från Västafrika, där befolkningen var kraftig och storvuxen. Snart tävlade en rad nationer om denna nya handelsgren.

Det var framför allt engelsmännen som gav sig på den hemska hanteringen. Man har räknat ut att från 1680 och ett sekel framöver införde britterna ensamma över två miljoner slavar till nya världen. Man följde — liksom andra nationer — det gamla mönstret för den s k ”trekantshandeln”: tyger, glaspärlor, vapen och brännvin seglades

Skannat med CamScanner

Under alla de år slavhandeln florerade mellan Västafrika och Västindien och Mellanamerika beräknar man att över 30 miljoner afrikaner såldes som slavar.

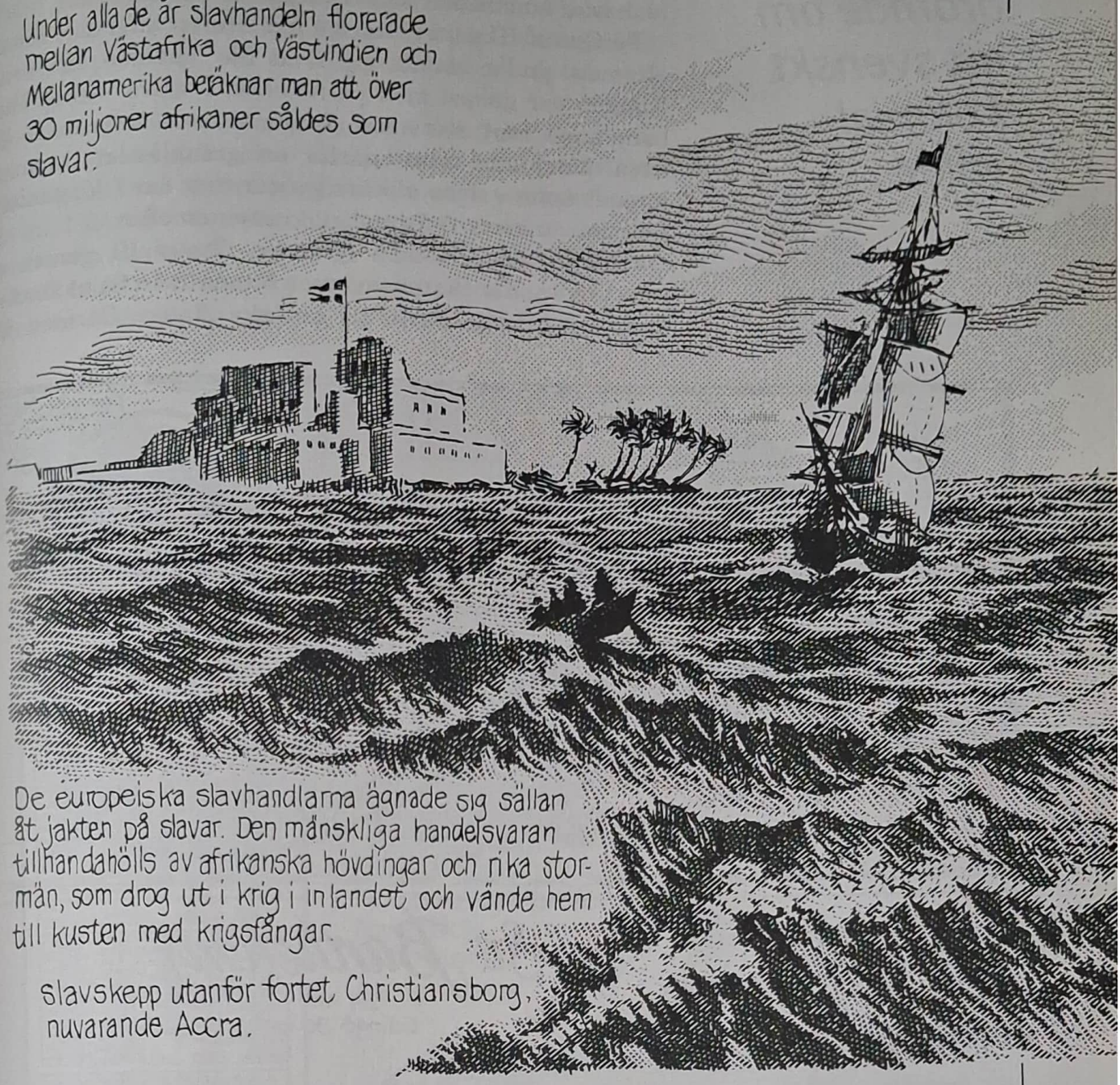

De europeiska slavhandlarna ägnade sig sällan åt jakten på slavar. Den mänskliga handelsvaran tillhandahölls av afrikanska hövdingar och rika stormän, som drog ut i krig i inlandet och vände hem till kusten med krigsfångar.

Slavskepp utanför fortet Christiansborg, nuvarande Accra.

Först på plan som svensk slavhandlare i Afrika var köpmannen och bruksidkaren Louis De Geer. Han var född år 1587 i Holland, son till en bankir, blev vapenleverantör till svenska armén och slog sig i sinom tid ned i Sverige som finansman av stora mått. På den vägen utrustade han ett skepp lastat med vapen för att byta till sig guld av afrikanerna på Guldkusten. Denna första framstöt — som blev mycket lyckad — tog sedan formen av ett svensk-afrikanskt kompani, sanktionerat av drottning Kristina. Nu kom också slavhandel med i bilden. Man byggde ett fort vid nuvarande huvudstaden Accra i republiken Ghana och höll sig kvar där till 1658, då först danskar och sedan holländare tog ifrån svenskarna såväl fästning som slavhandel och guldaffärer. Alltjämt finns kärnan av den fästningen kvar i den stora byggnad som i dag är premiärministerns palats i Ghana.

Skannat med CamScanner

Gustaf III drömde om ett svenskt kolonial-välde . . .

från Europa till Västafrika, där varorna byttes mot slavar, som sedan skeppades över till Amerika. Och därifrån tog man hem bomull och socker till gamla världen.

På Gustaf III:s tid i Sverige fick en rad affärshus för sig att man skulle blanda sig i de här lönande affärerna. Kungen var genast med på noterna. I själva verket hade han länge närt storvulna drömmar om ett svenskt kolonialvälde, inte minst därför att grannlandet Danmark kunnat notera stora vinster genom sina öar i Västindien. Och det var givetvis förargligt, kusiner emellan.

I början på 1780-talet lyckades Gustaf III genom en smart bytesaffär få fransmännen att avstå ön Saint Barthélemy i Karibiska havet till svenska staten. Därmed var

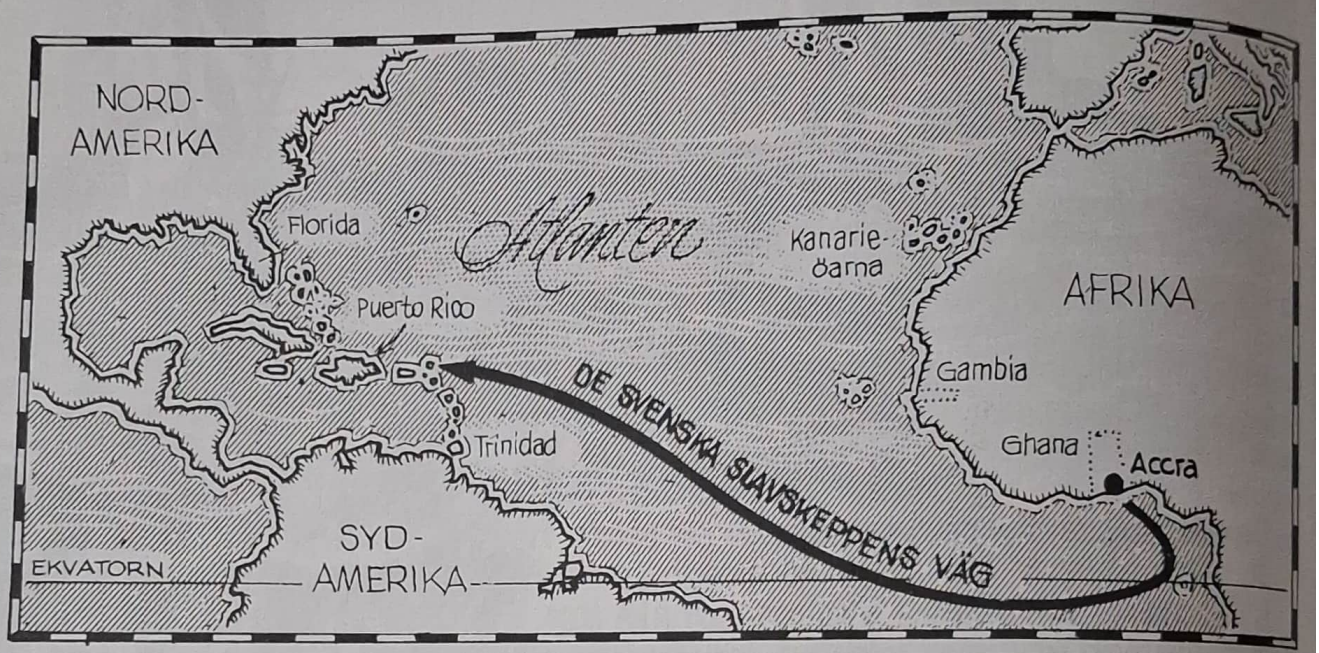

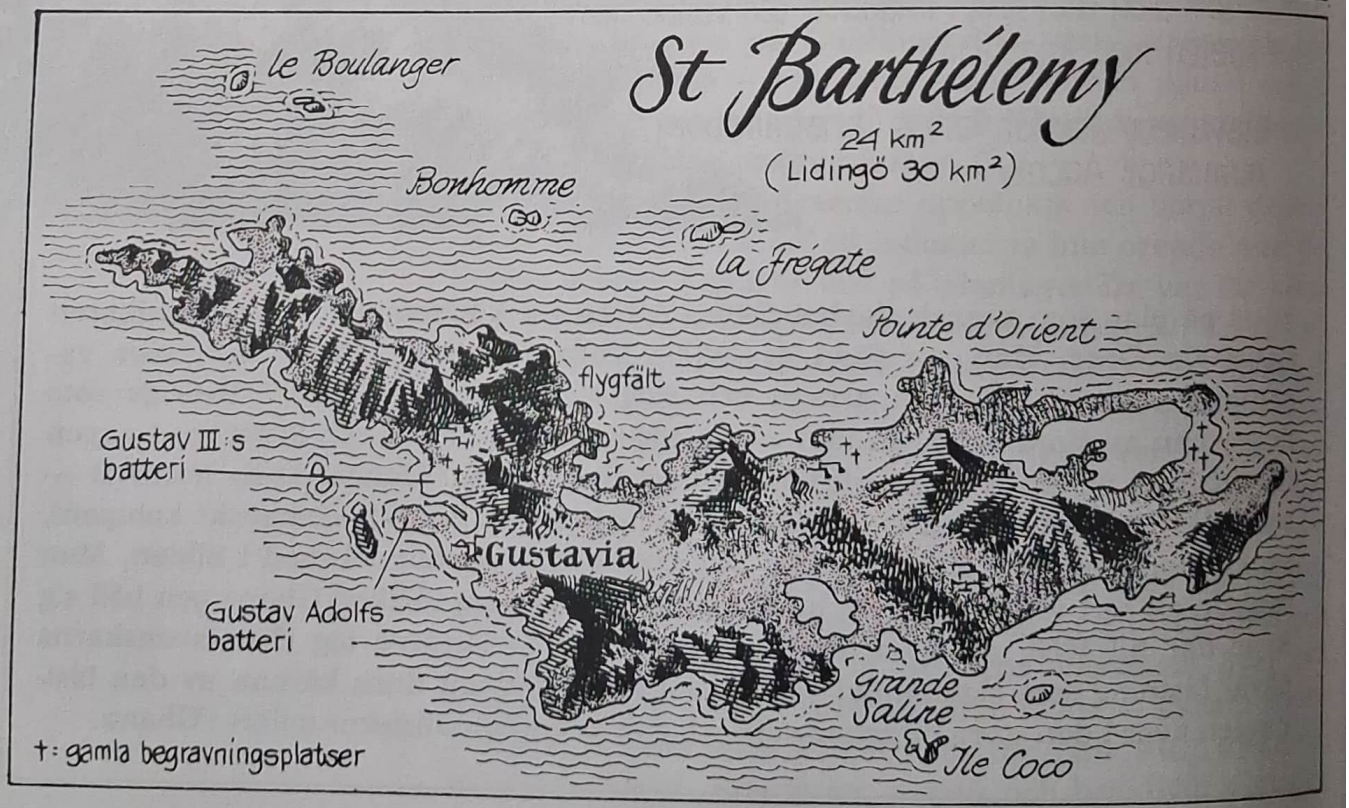

Skannat med CamScanner

saken klar. Svenska Västindiska kompaniet bildades med gustavianska kungahuset som störste aktieägaren.

Saint Barth var en fattig ö, knappt större än Visingsö i Vättern. Där bodde vid tiden för det svenska övertagandet inalles 739 personer; 458 av europeiskt ursprung och resten färgade.

Befolkningen livnärde sig på fiske och jordbruk, producerade en del grönsaker och salt och bomull och klagade högljutt över att det inte fanns en enda vattenkälla på hela ön. I torrtider var man hänvisade till sina konstgjorda vattenreservoarer och — när de sinade — till import av färskvatten från öar som låg många dagsseglatser bort.

Men ön hade en fin naturlig hamn, där sjörövare sedan

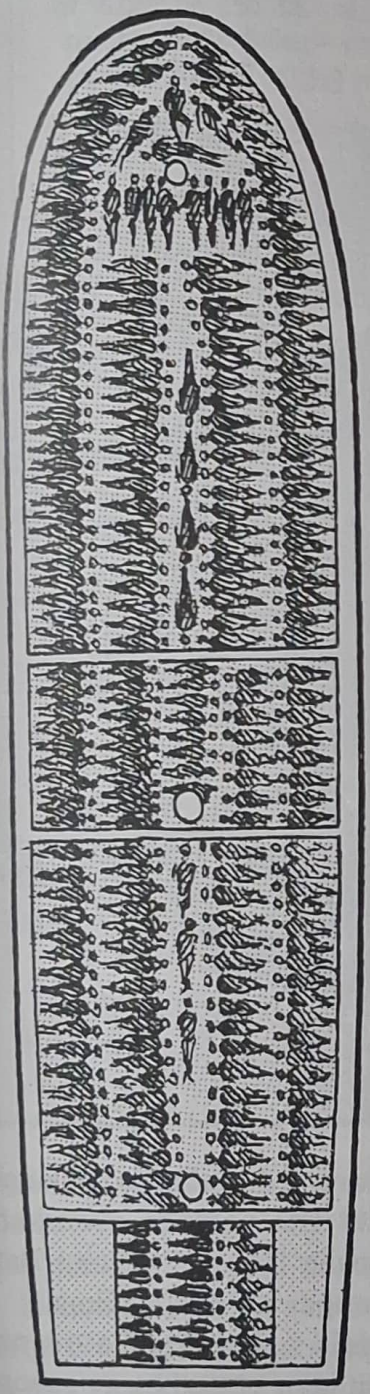

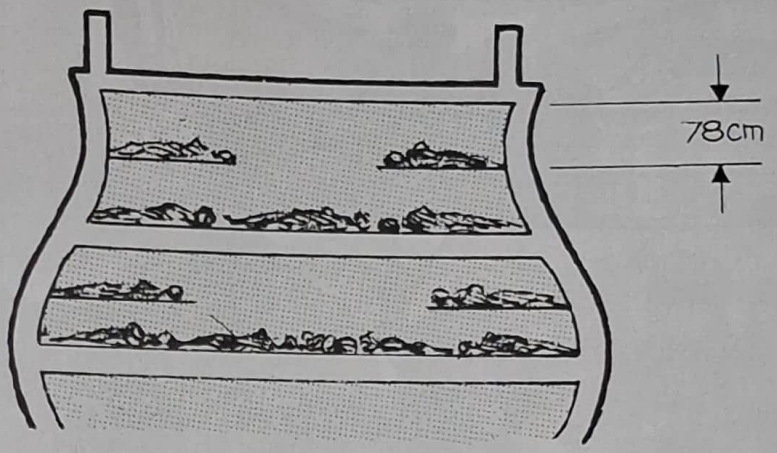

Ovan ett tvärsnitt genom lastrummet på ett slavskepp. Genom extrahyllor fick man plats för mera slavar. T.v. stuvningsplan för huvuddäck (270 slavar)

Järnbojor för sammanlänkning av handlederna på två slavar.

Slavarnas lidande ombord på slavskeppen var obeskrivligt. Femton procent brukade dö under seglatsen. På Kuba och i Amerika väntade dem en evig människoförnedring. De behandlades som kreatur och brännmärktes som kor.

Skannat med CamScanner

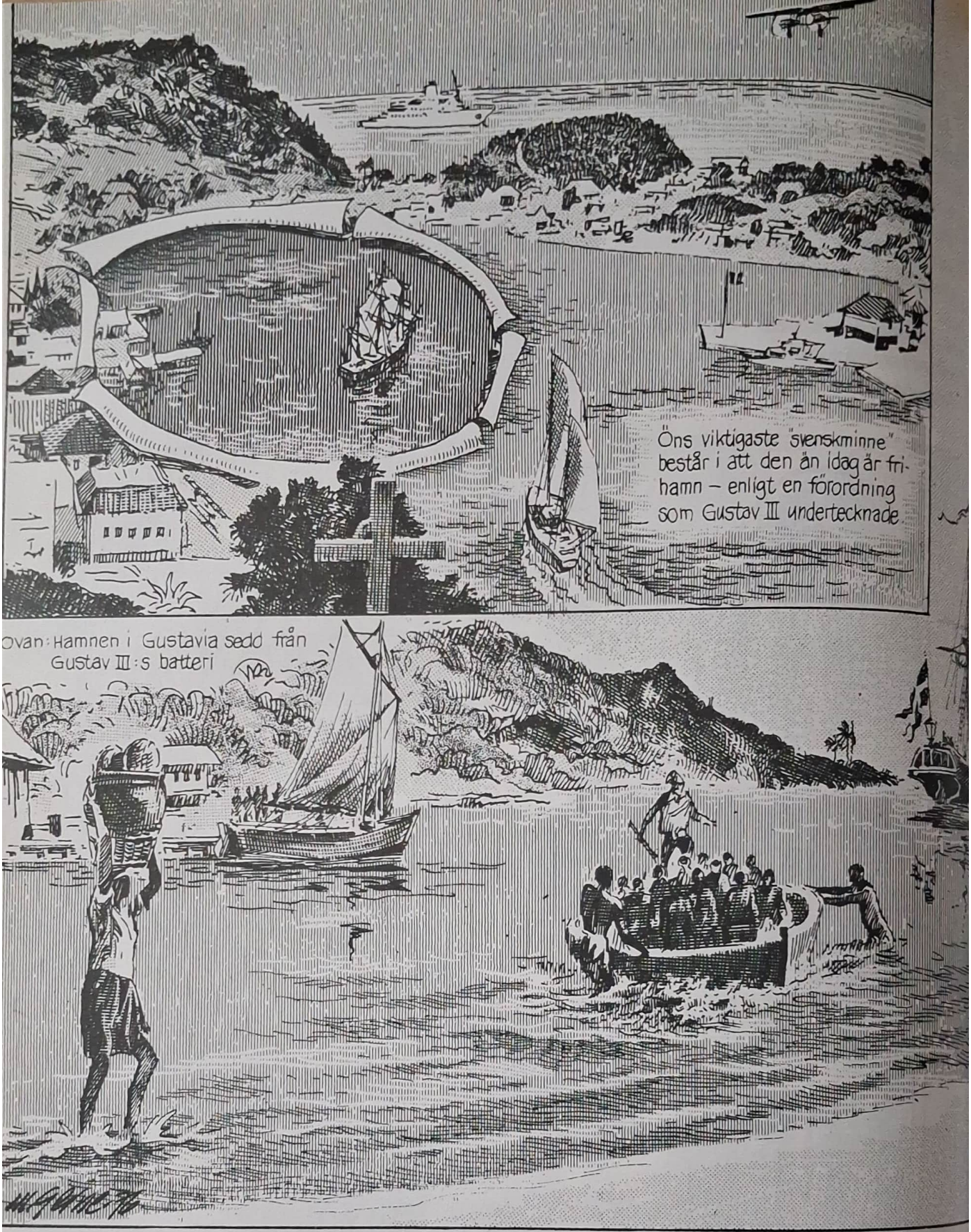

Ovan: Hamnen i Gustavia sedd från Gustav III:s batteri

urminnes tider sökt skydd undan oväder eller kölhalat sina skepp för reparationer. Och det var hamnen svenskarna tänkte använda sig av. Man skulle förvandla Saint Barth till en frihamn och göra grova pengar på den trafiken.

Samtidigt hade man slavhandel i baktanke. Det svenska Västindiska kompaniet fick nämligen rättighet av svenska

Skannat med CamScanner

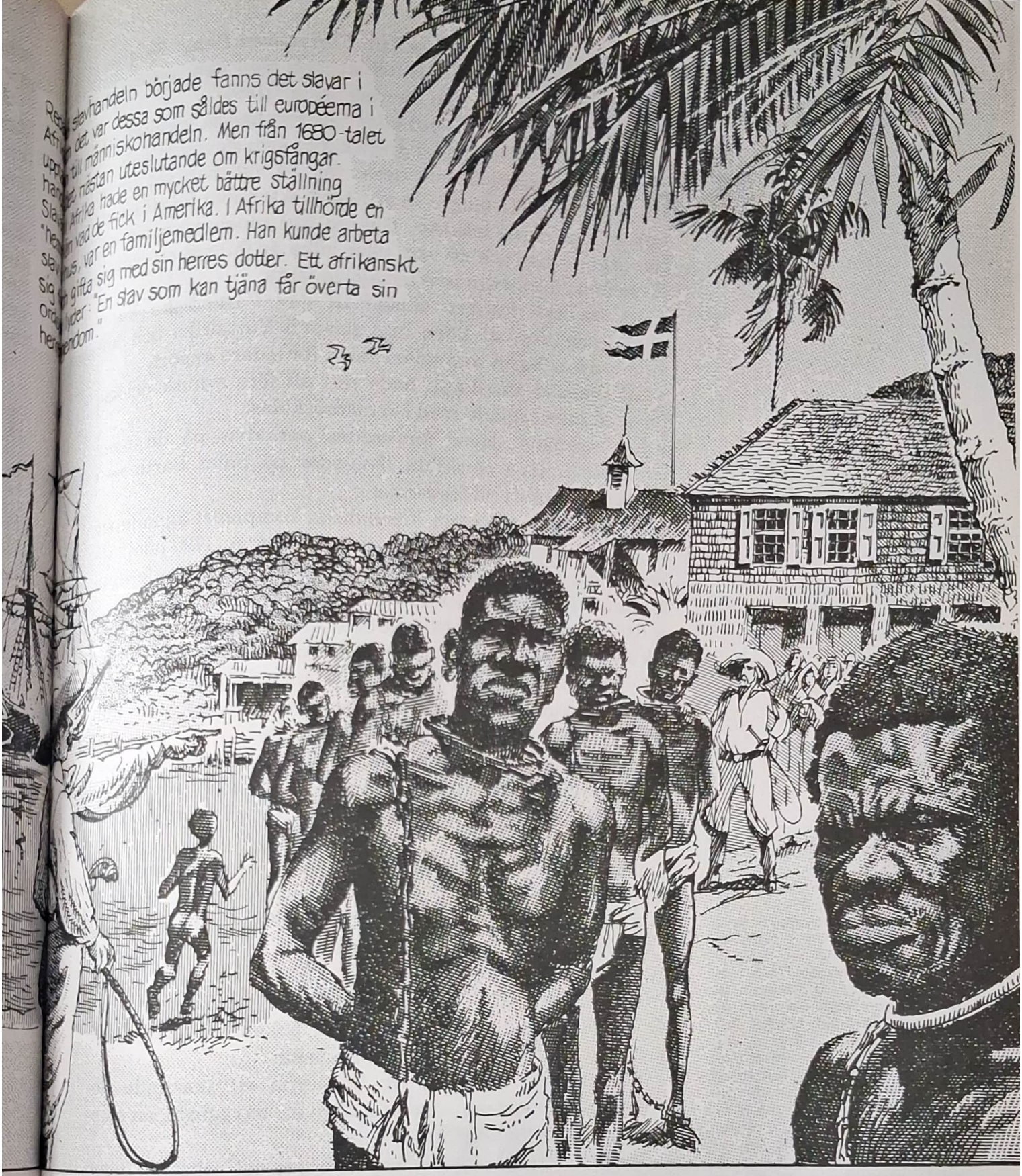

kungen att bedriva slavhandel mellan Västafrika och Västindien.

Om hur den svenska besittningen Saint Barthélemy växte, blomstrade och slokade vet vi det mesta sedan Ingegerd Hildebrand publicerade sin stora avhandling om den svenska kolonin och Västindiska kompaniet; den ut-

Skannat med CamScanner

kom för ett kvarts sekel sedan. Författaren Bengt Sjögren har också dragit sina strån till stacken med den historiska reseskildringen "Ön som Sverige sålde" (1966).

Men varken Hildebrand eller Sjögren har så mycket att komma med när det gäller svenskarna som slavhandlare.

Det är sannerligen inte deras fel. Så vitt man vet finns det nämligen inte längre kvar några akter som fullständigt kan belysa dessa insatser. Spåren har sopats igen för eftervärlden; när och av vem eller vilka är fåfängt att fråga. Kvar finns bara vissa ovedersägliga fakta:

- Att svenske kungen Gustaf III gav Västindiska kompaniet sanktion att köpa upp slavar i Västafrika och använda Saint Barth som tullfri hamn för vidare export.
- Att svenska slavskepp hade rätt att föra svensk örlogsflagg då man seglade med sin människolast.
- Att tusentals slavar förvarades periodvis på de mest omänskliga vis i särskilda slavbodar på Saint Barth — i väntan på export till Havanna.
- Att flera pampar inom Västindiska kompaniet ägnade sig åt privat slavhandel så sent som i slutet av 1790-talet, då en alltmer häftig europeisk opinion kraftigt fördömde denna handel med människoliv.
- Att Sverige först år 1813 förbjöd slavhandel på sin koloni i Västindien — och att man inte avskaffade själva slaveriet på Saint Barth förrän år 1847. Då hade USA:s nordstater för länge sedan förbjudit slaveriet och England hade följt efter — hela fjorton år tidigare än Sverige!

Men även om de flesta dokumenten om svenskarna som slavhandlare förintats för eftervärlden kan man göra sig en bra bild över hanteringen genom att gå till våra grannar danskarna.

I Danmark finns nämligen de flesta handlingarna om dess slavhandel sparade och de har tolkats och kartlagts in i minsta detalj. Äran för det tillfaller inte minst författaren Thorkild Hansen, som givit ut tre digra volymer i ämnet så sent som i slutet av 1960-talet: "Slavernes kyst", "Slavernes skibe" och "Slavernes öer". De danska utgåvorna är rikt illustrerade, och den första boken i trilogin, "Slavernes kyst", finns översatt till svenska.

Tillsammans utgör de tre böckerna ett skakande dokumentärt reportage, storartat skrivet, ohyggligt i sin samvetsgranna redovisning.

Den rika källan räcker för Sveriges del också — ingen ska inbilla sig att svenskarna for varligare fram än danskarna som slavhandlare.

Saint Barthélemy förblev svensk koloni fram till år 1877. De senaste decennierna hade då ön varit en dålig affär för Sverige och kostat oss omkring 25 000 kronor årligen. Efter att ha erbjudit såväl Italien som USA ön — båda staterna tackade nej — nappade Frankrike på anbudet. Men först skulle öns egen befolkning rösta om vad man tyckte om saken. Av öns 2 300 invånare röstade 352. En enda röstade på Sverige, resten på Frankrike. Som ersättning för ön betalade fransmännen 320 000 francs i ett för allt och 80 000 för svenska kronans egendomar på ön. I dag menar många inom resebranschen att det var en dålig affär. "Vilket turistparadis" — säger man — "skulle inte vårt land ha kunnat ha på Saint Barth, denna paradisö i solen."

Skannat med CamScanner

1780-talet

Spionens son blev världsberömd — byggde skepp på löpande band

Skannat med CamScanner

År 1716 då Karl XII residerade i Lund och förberedde krigståget mot Norge anlände en engelsk sjöofficer till kungens kvarter. Han erinrade hans majestät om de stora tjänster han gjort svenska staten då han halvtannat år tidigare i Stralsund avslöjat i detalj vilka ryska skeppsrustningar som pågick i England. Nu ville spionen ha en svensk tjänst. Det fick han omedelbart. Han blev kapten i svenska örlogsflottan och i sinom tid chef för Nya Varvet i Göteborg. Hans namn var Chapman. Hans son skulle göra namnet världsberömt.

Sonen var alltså Fredrik Henrik Chapman, 1700-talets främste skeppsbyggare, en världsmästare i sitt slag, vetenskapsman, uppfinnare och konstnär i en och samma person. För eftervärlden är han mest knuten till Karlskrona. Det var där han på 1780-talet införde ett sorts "löpande band" och seriebyggde på tre år inte mindre än tjugo större krigsskepp (av Vasas storlek) och tio 40-kanoners fregatter. Experterna häpnade. Hur var detta möjligt?

Det var möjligt därför att Chapman inte byggde sina skepp på måfå, på "känn". Han var en av sin tids första egentliga skeppskonstruktörer, hans beräkningar var vetenskapliga som kanske ingen annans och samtidigt som han var en arbetsmänniska som få visste han vad organisation betydde.

Att bygga skepp var en lidelse för honom, att finna de hemliga vägarna till det perfekta skrovet en livsuppgift. Samtida konstruktörer och marinmän berättar om honom som "en trollkarl", en vänlig och god herre om än med ett häftigt lynne.

På samma gång ger han ett intryck av att ha varit en ensam människa. Han gifte sig aldrig, hade ingen egen familj. Däremot hade han tidvis en hushållerska, som han hade flera barn med men som han gifte bort med en underlydande varvskarl. Det till synes trasiga livsmönstret kan naturligtvis förefalla egendomligt. Men tiden var en annan den gången. Hjälten von Döbeln, kraftmänniskan, den principfaste, levde efter ungefär samma mall.

Fredrik Henrik Chapman föddes år 1721. Tio år gammal gjorde han sina första skeppsritningar, vid femton stack han till sjöss. Redan nu visste han vad han ville göra med

Skannat med CamScanner

Fredrik Henrik af Chapman, född 1721, död 1808, skeppsbyggare och sjömilitär. Under sin stockholmstid på 1760-talet residerade han i ett hus på Djurgården, där Gröna Lunds tivoli i dag har sitt kontor. Var tillknäppt umgängesvän med bl a Sergel och Bellman.

Skannat med CamScanner

af Chapmans lantegendom Skärva nära Karlskrona. Här utförde han mycket omfattande försök med modeller i en för ändamålet konstruerad vattentank

1789-93 var af Chapman chef för Karlskrona-varvet

Skannat med CamScanner

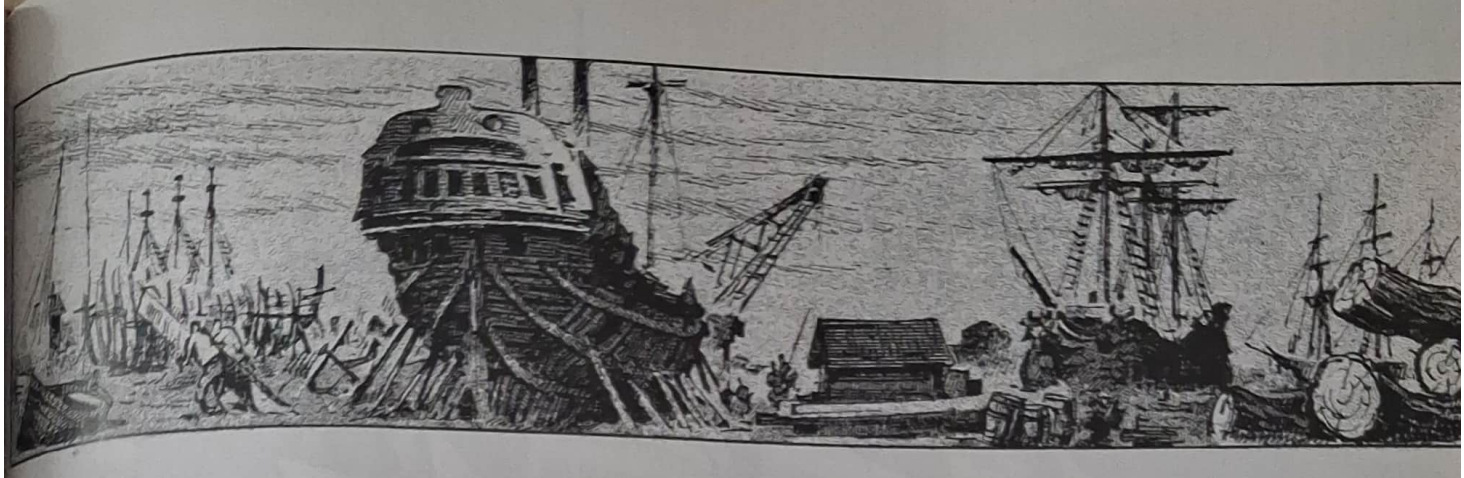

sitt liv. Samtidigt var han medveten om att det inte skulle finnas några genvägar för honom och att hans mål låg oändligt långt borta. Det bekymrade honom inte. Han var beredd att skynda långsamt. Han måste ha varit otroligt målmedveten.

Efter något år till sjöss var han tillbaka i Göteborg och började praktisera på varvet som hantverkare och timmerman. Ingenting var för obetydligt för honom att lära sig. Nitton år gammal var han redan så skicklig att han fick leda byggandet av en spanienfarare på ett varv utanför Göteborg. Själv tyckte han att han gjort ett uselt arbete.

Han måste ut och studera, förstod han – och den studiegång han nu slog in på skulle pågå praktiskt taget i sjutton år. Han lyckades få den yppersta världseliten inom olika fack som sina lärare. Han praktiserade i England – där han blev misstänkt som skeppsbyggerispion och också satt fängslad någon månad! – och han studerade i Holland och i Frankrike. Samtidigt försörjde han sig som – varvsägare. Hur han kunde hinna med allt begrep ingen.

När Chapman var 36 år gammal återvände han till Sverige. Hans rykte som en märklig skeppsbyggare –

Genom en långt gående rationalisering kunde af Chapman på kort tid bygga fartyg i serier. På sju år byggde han på två stapelbäddar tio linjeskepp och tio stora fregatter. Dessa fartyg prövades med framgång under svensk-ryska kriget 1788–90.

af Chapman tjänstgjorde en tid som fartygskonstruktör åt Ostindiska Kompaniet och var ett slags överinspektör för Kompaniets fartygsbyggen.

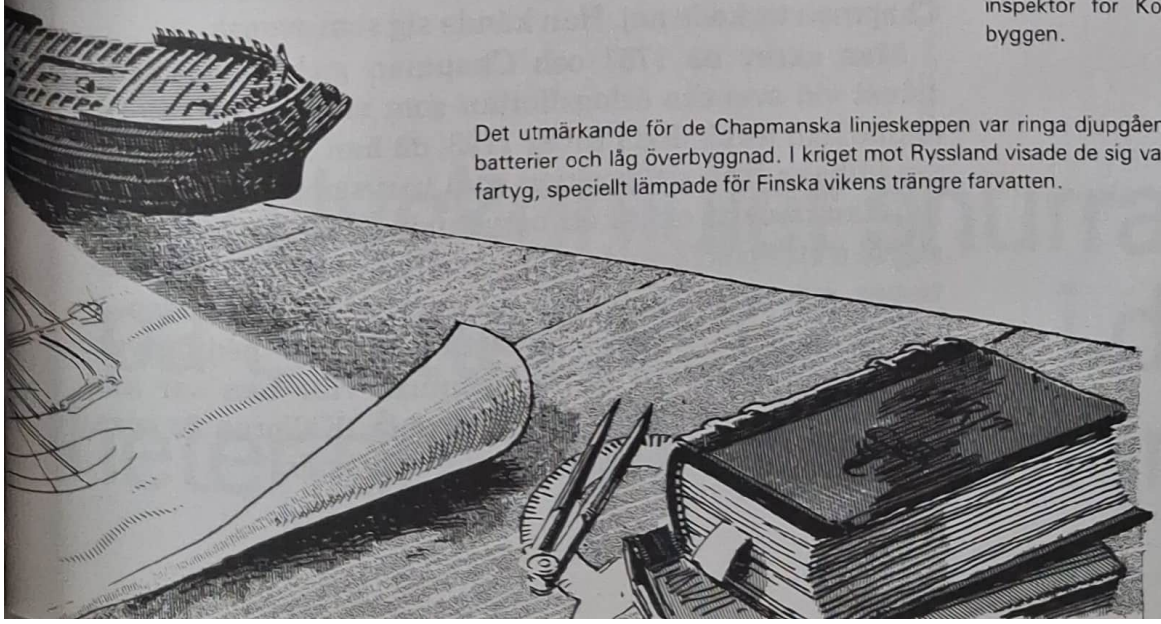

Det utmärkande för de Chapmanska linjeskeppen var ringa djupgående, högt liggande batterier och låg överbyggnad. I kriget mot Ryssland visade de sig vara utmärkta stridsfartyg, speciellt lämpade för Finska vikens trängre farvatten.

Skannat med CamScanner

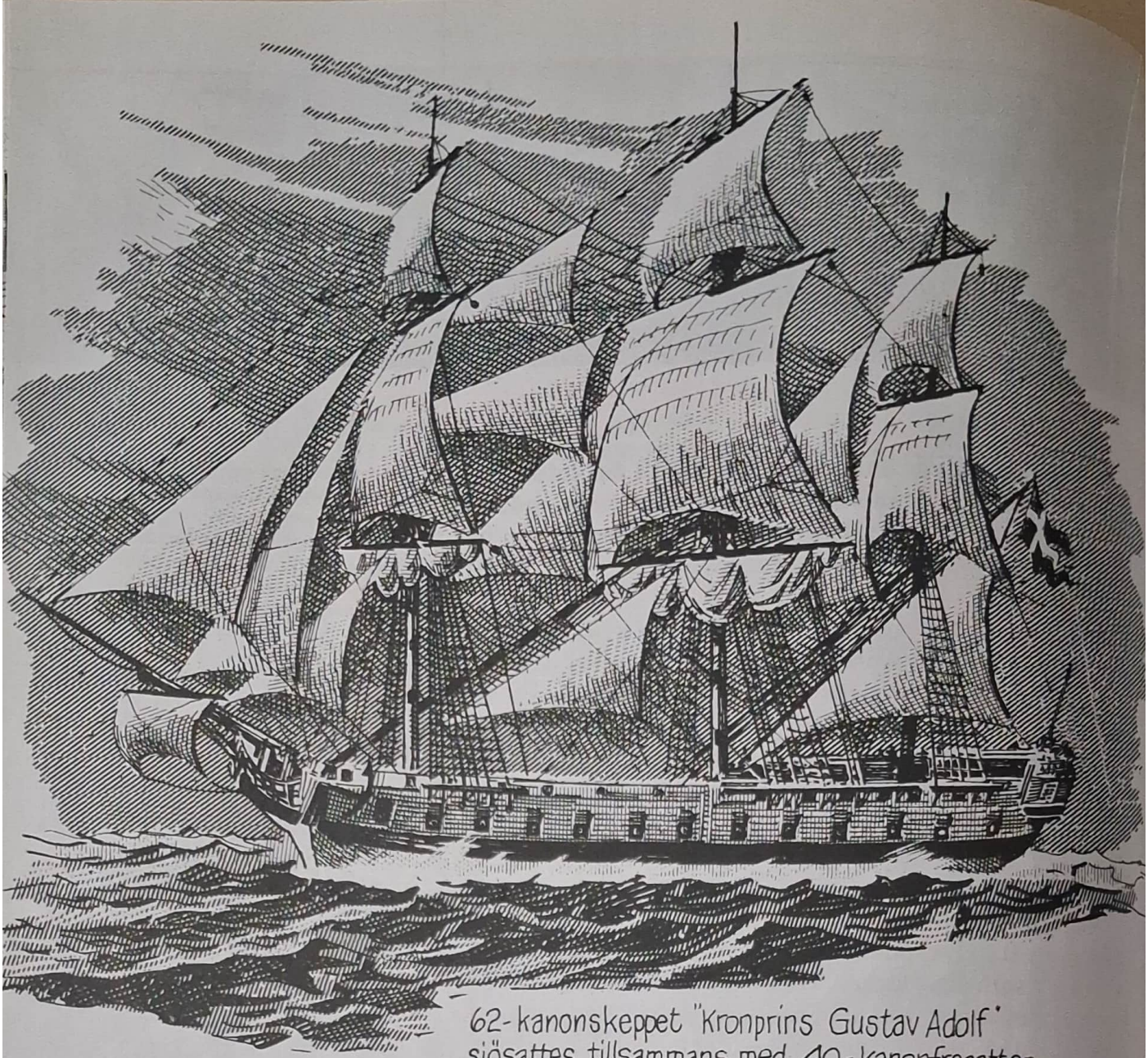

62-kanonskeppet "Kronprins Gustav Adolf" sjösattes tillsammans med 40-kanonfregatten "Bellona" efter en byggnadstid för de bägge fartygen på den otroligt korta tiden 111 dagar.

trollkarlen som visste hemligheten att bygga idel goda segelfartyg — var redan internationellt. Såväl franska som engelska amiralitetet försökte värva honom. Men Chapman tackade nej. Han kände sig som svensk.

Man skrev då 1757 och Chapman gick omedelbart i tjänst vid svenska örlogsflottan som skeppsbyggare. Det skulle han förbli ända till år 1793, då han — adlad — drog sig tillbaka från sin position som varvsamiral i Karlskrona. Han hade då också ett betydande författarskap bakom sig, bl a ett epokgörande planschverk om fartygskonstruktioner, som sedan plankades överallt ute i stora världen.

Han dog år 1808, in i det sista sysselsatt med fartygsbyggen. Han var då 87 år gammal. Hur han var som människa lär vi aldrig riktigt få veta. Källorna är sparsamma. Kanske talar ensamheten också där.

Skannat med CamScanner

1780-talet

Och lyckohjulet snurrade på Slottsbacken . . . i dag heter det Penninglotteriet

Skannat med CamScanner

Det var alldeles i början av Gustaf III:s regerings-tid som jag, den evige spelaren, fick min första chans till statlig gambling i vårt land. År 1773 snurrade nämligen Kungliga Nummerlotteriet i gång sitt lyckohjul uppe vid Slottsbacken i Stockholm. Och innan det stannade för gott 67 år senare hann jag vara med om 1 143 synnerligen spännande dragningar.

Kors, vad hände inte under den tiden med mitt arma liv!

När jag var riktigt i stöten tog jag en rövare på en djärv Qvarterne och plockade hem 64 000 gånger insatsen!

Andra gånger gick jag försiktigare fram. Genom att analita den osvikliga drömboken fick jag fram ett bombsäkert nummer, satsade hela min förmögenhet på Enkelt utdrag i akt och mening att femtondubbla den, hade en förbaskad otur, ruinerades totalt och måste begå självmord.

Vilken malör!

Men vad gjorde det. Självmord eller inte, det var bara att ta nya friska tag. Lyckohjulet snurrade oavbrutet var tredje vecka. Nya satser, nya vinster! Och vilken festlig stämning där borta vid Slottsbacken med gardesmusikkårens fanfarer, de förnämliga övervakarna på tribunen och den kolossala trängseln av förhoppningsfulla spelare, som alla kunde glädja sig åt att de med sitt hasarderande bidrog till att höja nativiteten i Sveriges land.

Men på vad sätt det förhöll sig med den kärligheten ska jag be att få återkomma till något senare i rapporten.

Här ska nu i stället berättas hur allt var ordnat med själva lotteriet.

Det var ett särskilt ämbetsverk som hade hand om den vidlyftiga organisationen och det satt i eget hus vid Svartmangatan (där för övrigt poeten Bellman en tid av sitt liv tjänstgjorde som kunglig sekreterare). Lotterna såldes överallt på stan av auktoriserade kollektörer, som fyllde i ens eget tips med bläck på de tryckta lottsedlarna och den summa man vågade satsa: från åtta öre till två hundra daler silvermynt.

Man kunde spela på nittio nummer — från 1 till 90 — och olika kombinationer av dessa nummer. Fem gånger snurrade hjulet vid varje dragning, fem vinnande nummer drogs — och de drogs inte av vem som helst: till varje dragning hämtades en fattigpojke från Stora Barnhuset, kläddes upp, försågs med vita handskar och ögonbindel och manades att spela försyn.

Det enklaste och simplaste var att bara tippa ett av dessa nummer. Det kallades för Enkelt utdrag och gav vid vinst femton gånger insatsen.

"Jag, den evige spelaren..."

Skannat med CamScanner

Satsade man däremot på en Ambe skulle man förutsäga två vinstnummer. Amben gav 270 gånger insatsen. Man kunde också spekulera i en Terne eller en Qvarterne. Ternen med sina tre tippade nummer gav 5 200 gånger insatsen, Qvarternen med sina fyra nummer 64 000 gånger insatsen.

64 000 gånger insatsen kan måhända verka synnerligen förmånligt för den enkle spelaren. Men en lärd vän, som är matematiker, har räknat ut att chansen att tippa fyra rätt på detta lotteri inte var större än en chans på sextifem miljoner!

Lotteriet var med andra ord en idiotsäker affär för arrangören och det hade också kommit till för en enda sak: att staten skulle tjäna pengar. För det handlade ju om ett kungligt lotteri med kungen själv som allas spelvärd — och kungen var detsamma som staten.

Men för att ge lotteriet ett drag av anständighet hade man samtidigt sett till att en del av vinsten — en försvinnande liten del förstås men för all del! — gick till ett välgörande ändamål. Och det är här som historien om hur lottköparna bidrog till att intensifiera kärleken i riket kommer in i bilden.

Vid varje dragning anslogs nämligen 500 daler silvermynt till "uppmuntran för giftermål och folkmängdens ökande i riket, i synnerhet bland Sveriges allmoge". Och så här var det ordnat:

Till varje dragning skickade landshövdingarna in namn på giftasvuxna bondtöser i åldrarna 15 till 24. Nittio av dessa togs ut och tilldelades vart sitt nummer på lyckohjulet. De som sedan hade turen att bli dragna fick var och en hundra daler silvermynt som hemgift — och skulle på så vis bli attraktiva på äktenskapsmarknaden. Med givetvis snabba barnfödslar som följd.

Men detta arrangemang brydde naturligtvis vi yrkesspelare oss aldrig om. Vi hade fullt upp med att finna våra siffror, de oslagbara, de som skulle falla ut med vinst.

Vi såg dessa siffror överallt. Vi skymtade dem i kaffesumpen eller märkte hur de blixtrade förbi i det fyllda brännvinsglaset. Eller också drömde vi oss till dem.

Och för oss som drömde stod en hel flora av de mest vetenskapliga skrifter till buds. Att rådfråga en sådan källa var i själva verket den tillförlitligaste vägen fram till den stora vinsten. Man inhandlade till exempel avhandlingen "Fullständig och af erfarenheten befunnen säker Drömbok för Lotterispelare i allmänhet"— och fann att drömde

Gustaf III handlade inte bara med slavar under Västindiska kompaniets täckmantel; han stod också bakom det Kungliga Nummerlotteriet — en idiotsäker affär för arrangören.

Skannat med CamScanner

Skannat med CamScanner

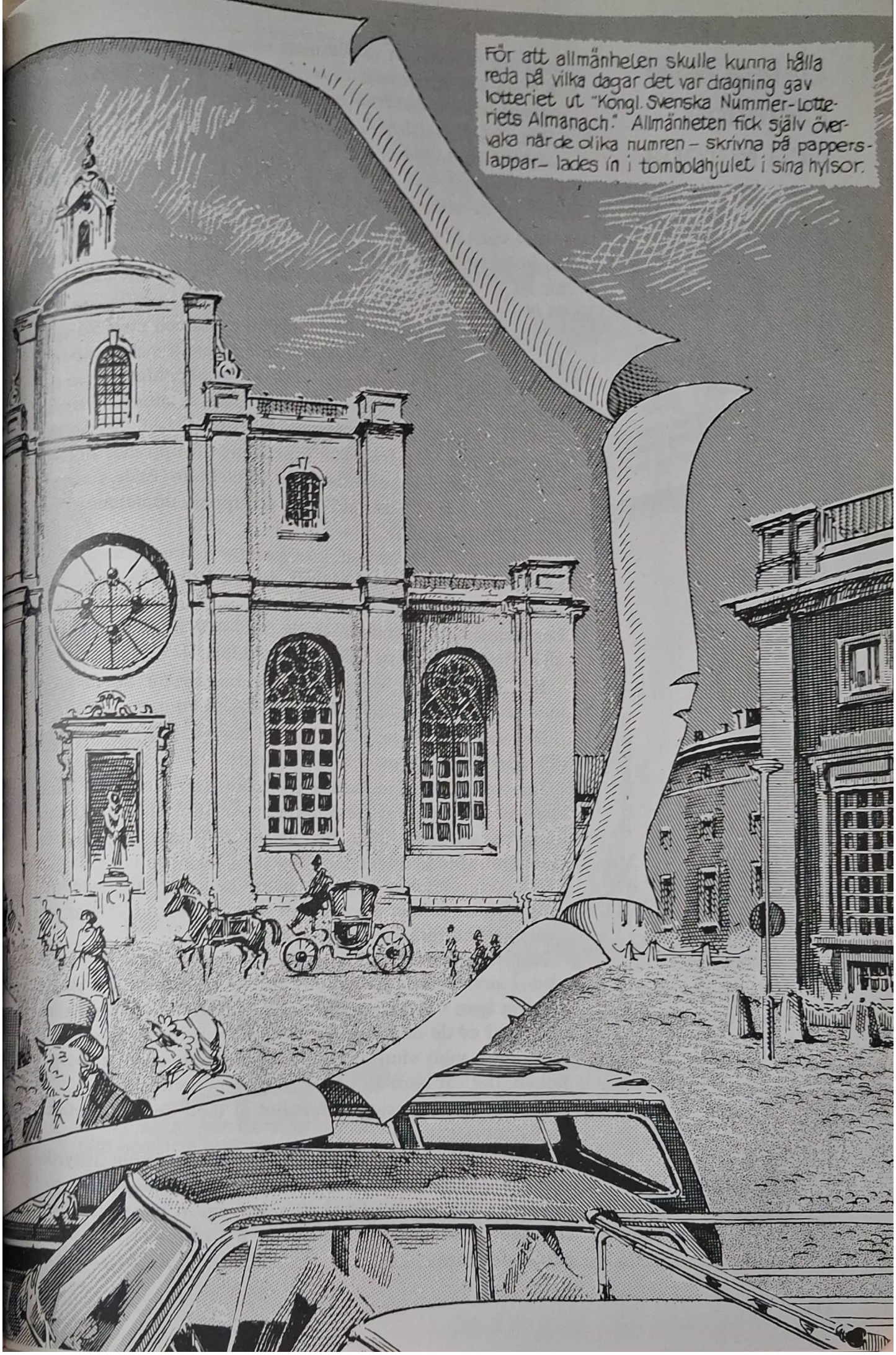

Skannat med CamScanner

Dåliga tider i Sverige och Europa

man om regnbågen skulle man satsa på nummer 5, 16 och 56 men om drömmen däremot handlade om bröllop var siffrorna 4, 67 och 89 aktuella.

När Nummerlotteriet rullat i ett femtital år fick det plötsligt konkurrens från privat håll. Egendomslotterierna sköt plötsligt fart — och vi verkliga spelare tog givetvis vara på de enastående tillfällena.

Det var i början på 1820-talet. Vårt land räknade vid den tiden knappt 2,3 miljoner invånare. De allra flesta — mer än 90 procent — bodde på landet. Stockholm med sina 75 000 själar var en stor stad.

Det var dåliga tider, både här hemma och ute i Europa. Visserligen hade de svenska godsägarna och bönderna kunnat glädja sig åt en rad goda skördeår. Men så var det överallt i hela Europa och alltså föll spannmålspriserna kraftigt. Samtidigt avstannade nästan all fastighetshandel och räntorna steg från 5 à 6 procent till upp mot 20. Den svenska valutans utlandsvärde rutschade utför i nästan samma takt. I kölvattnet följde en uppsjö utmätningar och exekutiva auktioner.

Folk hade helt enkelt inte pengar i denna naturahushållningens tid och vad hjälpte det att man införde skyddstullar på massor av varor (man gick till och med så långt i besparingsåtgärder att man år 1817—22 hade förbud mot all kaffeförsäljning på offentliga lokaler).

Kontaktade man en bank eller bankir för att få hjälp med att köpa en lantgård fick man blankt nej.

Det var i det läget som de privata egendomslotterierna dök upp ute i Europa och — i Sverige.

Jag tror att det var en major Coyet från Wollsjö i Skåne som var först på vår hemmaplan. År 1821 lät denne man kungöra att han hade för avsikt att lotta ut hela sin egendom. Den gamle majoren skrev i sin a n n o n c e:

”Då erfarenheten visar att ingen betydlig fast egendom för närvarande kan avyttras till sitt rätta värde, ämnar jag genom lotteri försälja Wollsjö egendom . . .”

Majorens lotteri lyckades förstås inte. Hans egendom såldes samma år på exekutiv auktion. Men andra skulle komma igen i samma anda och samtidigt översvämmades vårt land av de utländska egendomslotterierna. Hade man tur kunde man vinna ett slott i Tyskland eller en borg i Italien, det var bara att pröva lyckan med en lott.

Så här bar man sig i allmänhet åt med de rent svenska gårdslotterierna:

- Först tryckte man upp lottsedlar, som var grant utstyrda och som visade egendomens attraktiva läge och sköna arkitektur. Var gården värd sina åtta tusen tog man till en upplaga på så där två tusen lotter à 5 riksdaler. Nån råge skulle det vara.

Skannat med CamScanner

En lottsedel i Nummerlotteriet. Lyckohjulet uppe på Slottsbacken hade nittio nummer, från siffran 1 till 90. Man valde sina siffror själv och den hasard man vågade – och sedan anteckнade lotteriets kollektör detta på lottsedeln. Högsta vinsten: 64.000 gånger insatsen. Men då skulle man också ha förutsett alla de vinstnummer som drogs!

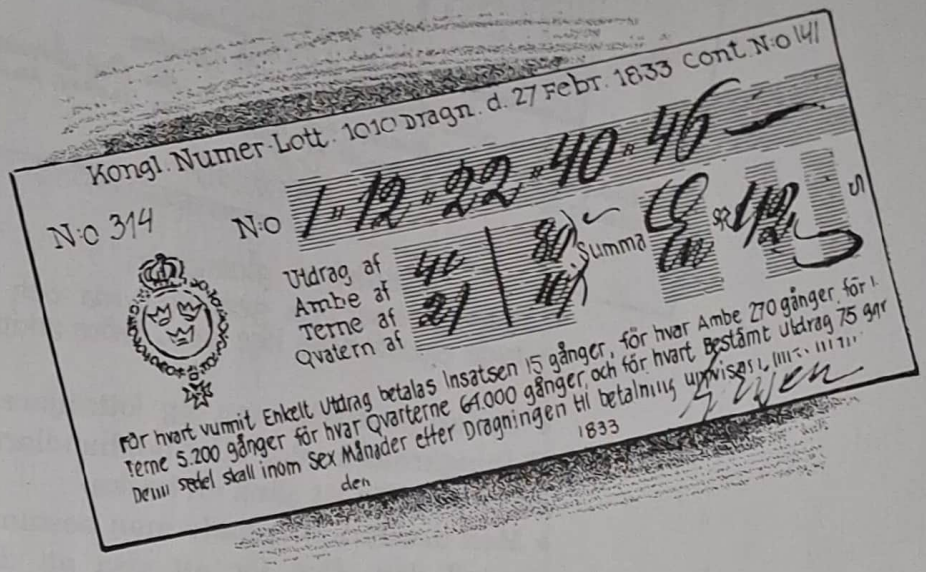

En pojke från Stora Barnhuset spelar försyn och drar vinstnumrena

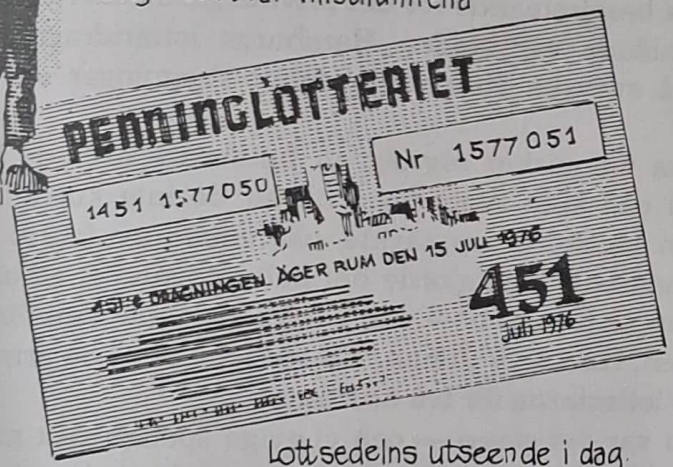

Lottsedelns utseende i dag.

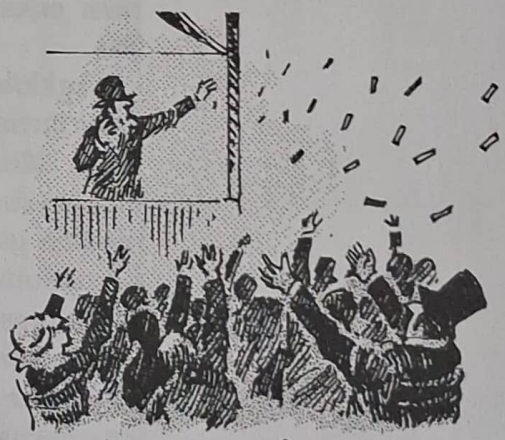

De olika numren från 1 till 90 ligger i hylsor, som efter dragningen slungas ut bland folkmassan. De som erövrar en hylsa kan sedan lämna in den till lotteriet och få både supar och någon riksdaler för kapet.

Kontrollanter från Nummerlotteriet, ofta bemärkta personer som tex Skalderna Leopold och Gyllenborg

Skannat med CamScanner

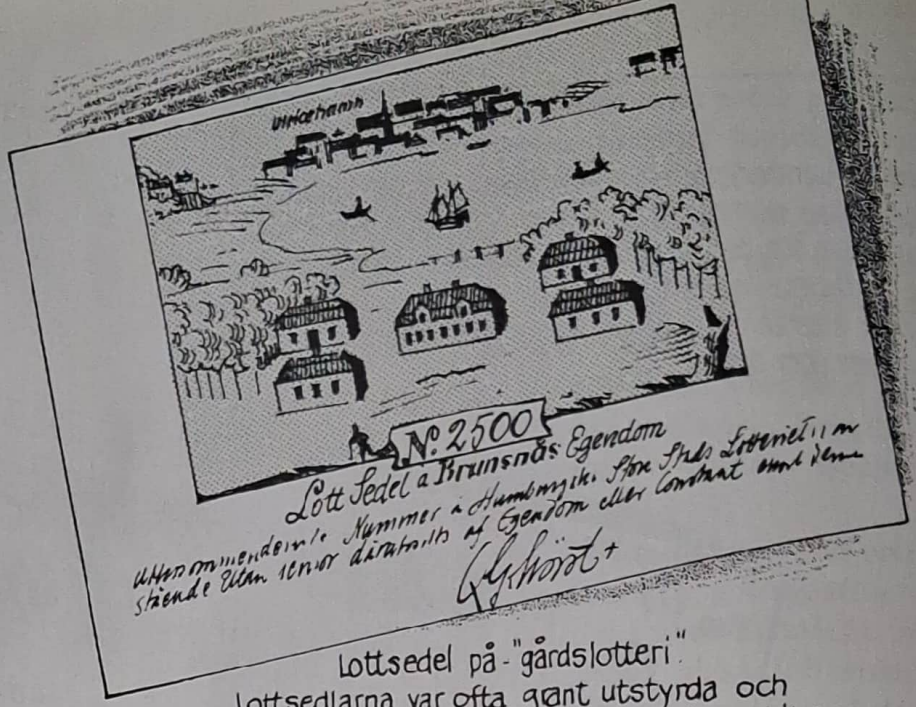

Lottsedel på "gårdslotteri".
Lottsedlarna var ofta grant utstyrda och visade egendomens läge samt sköna arkitektur.

• Sedan skaffade man sig lottsäljare. Det var inte svårt. Tidningarnas kontor eller bokhandlarna landet runt ställde gärna upp för att tjäna en hacka.

• Men dessförinnan hade man bestämt sig för dragning en speciell dag. Och för att visa att dragningen skulle gå hederligt till och att allt skoj var uteslutet använde man sig av någon officiell lotteridragning och lät den dragningen också vara bestämmande för det privata gårdslotteriet.

Mest anlitade var staden Hamburgs lotteridragningar men också svenska Nummerlotteriets dragningar användes.

Lagkloka människor tog sig en funderare över de här lotterierna och kom snart fram till att de inte kunde tillåtas. Men samtidigt upptäckte ekonomer av facket att landets finansiella läge gjorde det helt nödvändigt att uppmuntra gårdslotterierna — och i april 1824 gav den förste bernadotten, Karl XIV Johan, sin välsignelse åt de privata egendoms-lotterierna för två år framåt.

Men sen var det stopp — och vi eviga spelare gick snart en dyster tid till mötes. För inte nog med att de privata lotterierna förbjöds. Det tog slut med Kungliga Nummerlotteriet också.

BAKGRUNDEN: Av någon underlig anledning fick allt fler människor för sig att det var stor synd och skam att staten tjänade pengar på något så moraliskt förkastligt som spel och lotterier. De mest illvilliga skrifter och pamfletter spreds i saken, som till slut också togs upp i riksdagen.

FINALEN: Den 16 december anno 1840 var Nummerlotteriets saga all. Då snurrade det kungliga lyckohjulet för sista gången där borta vid Slottsbacken. Och "fördärfligheten uti människors seder" var besegrad.

Skannat med CamScanner

1788

Gustaf III ville göra sig populär — startade krig för att rädda fosterlandet

Skannat med CamScanner

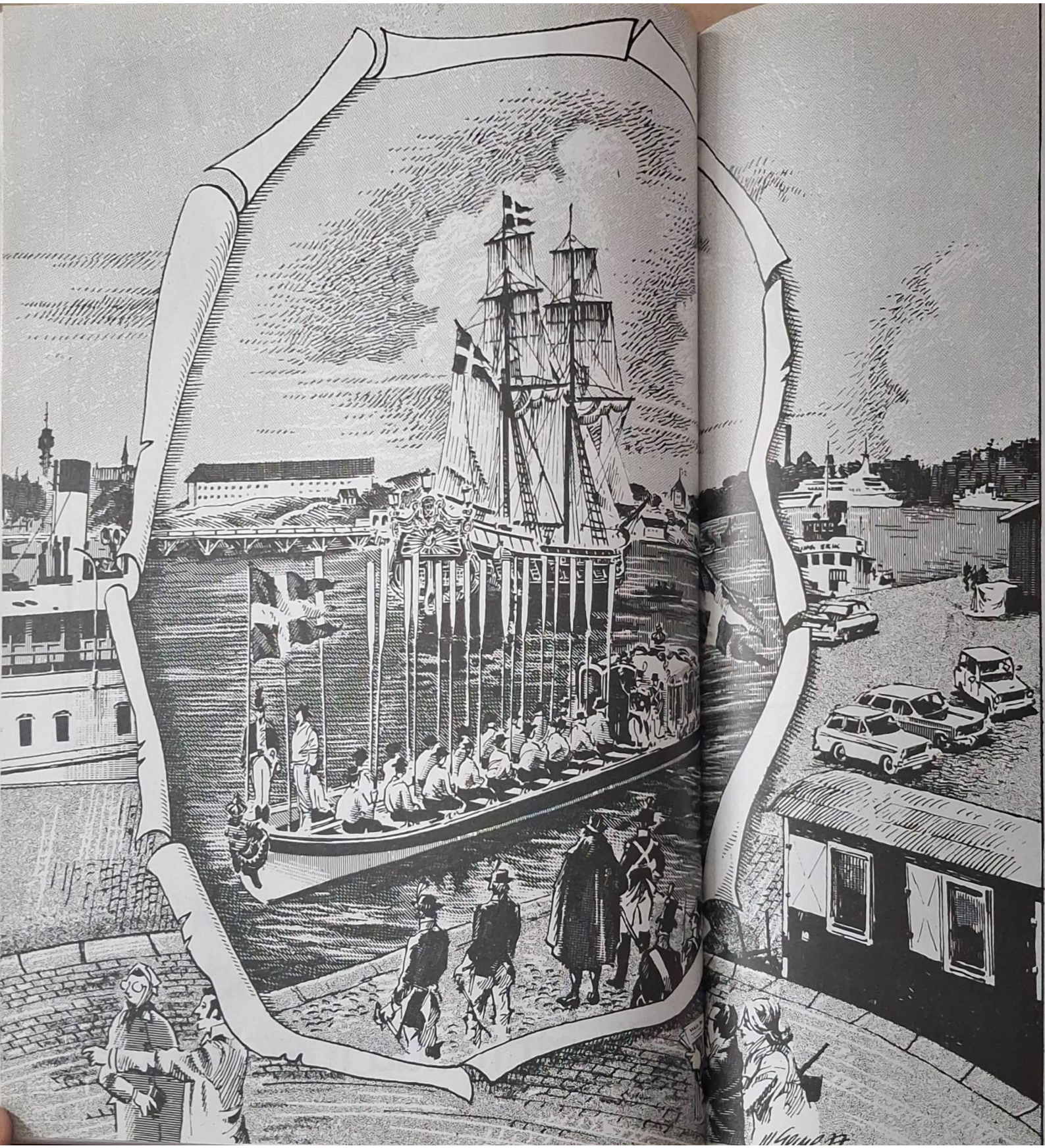

Skannat med CamScanner

En högsommardag år 1788. Ett krigiskt spektakel av stora mått äger rum i Stockholm. Gustaf III – vid denna tid 42 år gammal – låter sig ros i Vasaslupen från Slottsbacken till Skeppsholmen för att där gå ombord på den väntande jakten Amfion. Hans majestät ska nämligen i detta ögonblick segla över Östersjön och dra ut i krig mot Ryssland. Kanonerna dundrar sina saluter, trumpetstötarna ekar och under folkmassornas jubel omfamnar kungen till avsked sin älskade hustru, som han avskyr som pesten. Det här är precis en scen i kungens smak. Klädd i samma färger som Gustaf II Adolf, beväpnad med Karl XII:s värja (lånad från Arsenalen) ger sig landets konung ut för att rädda fosterlandet åt sina trogna undersåtar. Vilken skenfäktning. Kungen är naturligtvis fullständigt verklighetsfrämmande. Han inbillar sig att hans flotta ska slå den ryska och på så sätt bana väg för hans landarmé fram till Petersburg. Det bör kunna gå – resonerar han – eftersom ryssarna är fullt upptagna med att kriga mot turkarna. Vad han vill uppnå är oklart. Vinna popularitet hos den stora massan? Avleda det utbredda missnöjet inom landet? Vinna krigisk ära? Få en huvudroll i Europas historia? Allt finns med i bilden. Att kriget inte är förberett, att förråden i Finland är bristfälliga – allt sånt skjuter han undan; meniga soldater är ju ändå till att förgås. Den bistra sanningen är dessutom den att kungen lyckats få igång kriget genom ett taskspelarknep, som Adolf Hitler skulle upprepa 151 år senare när det nazistiska Tyskland anföll Polen 1939.

Om hur Gustaf III:s finska krig gick till handlar detta svenska äventyr, som onekligen låter sig begrundas.

Skannat med CamScanner

1. Beställer uniformer

En vårvinterdag år 1788 får operaskräddaren Lindblad i Stockholm besök av en adjutant till Gustaf III. Kungen beställer ett tiotal ryska uniformer. Operaskräddaren tror att uniformerna ska användas vid någon maskerad ute på Drottningholm eller i någon teaterpjäs.

Kungajakten "Amphion", av samtiden kallad "den förgyllda träskon" på grund av sina dåliga seglingsegenskaper. Med kungens kansli, stab och uppvaktning plus besättning och eskort, fanns ett 70-tal man ombord med en fruktansvärd trängsel som resultat.

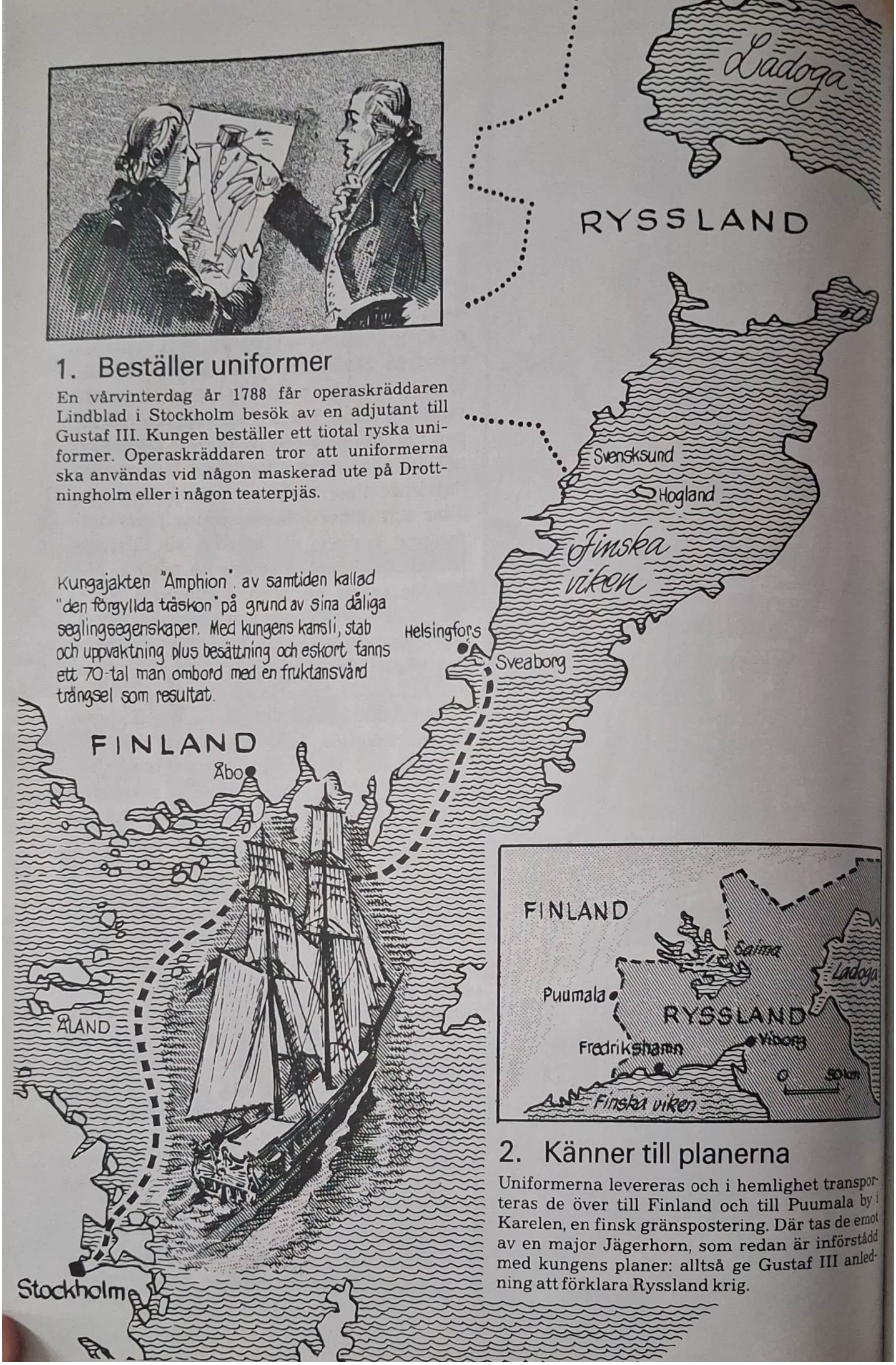

2. Känner till planerna

Uniformerna levereras och i hemlighet transporteras de över till Finland och till Puumala by i Karelen, en finsk gränspostering. Där tas de emot av en major Jägerhorn, som redan är införstådd med kungens planer: alltså ge Gustaf III anledning att förklara Ryssland krig.

Skannat med CamScanner

3. Begränsad makt

Gustaf III är visserligen en enväldig kung. Men hans makt är något begränsad. Han kan inte på egen hand förklara krig mot främmande makt. Däremot har han valt att gå till attack så snart landet har anfallits. Det är där de ryska uniformerna kommer in i bilden. Kungens sinne för intriger och teater förnekar sig inte!

4. Handplockade soldater

Major Jägerhorn handplockar ett tiotal svenskfinska soldater som inte instrueras mer än nödvändigt. De får bara veta att de valts ut för att sätta en hemlig krigslist i scen. En dag när de ger sig ut på en rutinpatrullering medför de de ryska uniformerna i packningen. Snart ska det smälla!

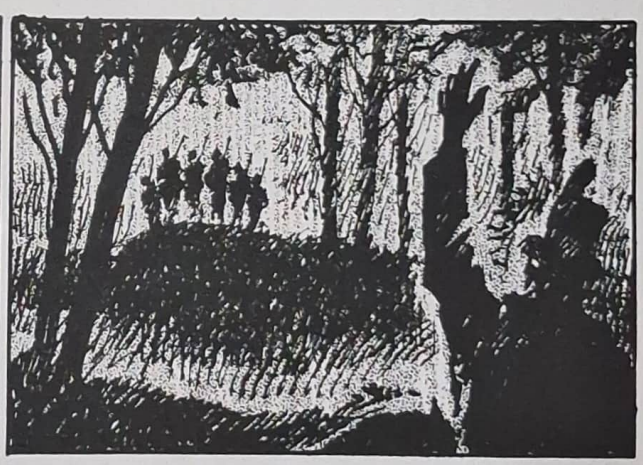

5. Vodka som vanligt?

När skymningen faller den 28 juni närmar sig de utklädda soldaterna den svenskfinska gränsposteringen. Här har en längre tid ömsesidig förbrödring pågått och när "ryssarna" dyker upp finner de svenskfinska soldaterna inte något särskilt i det. Kanske det blir vodka som vanligt?

Skannat med CamScanner

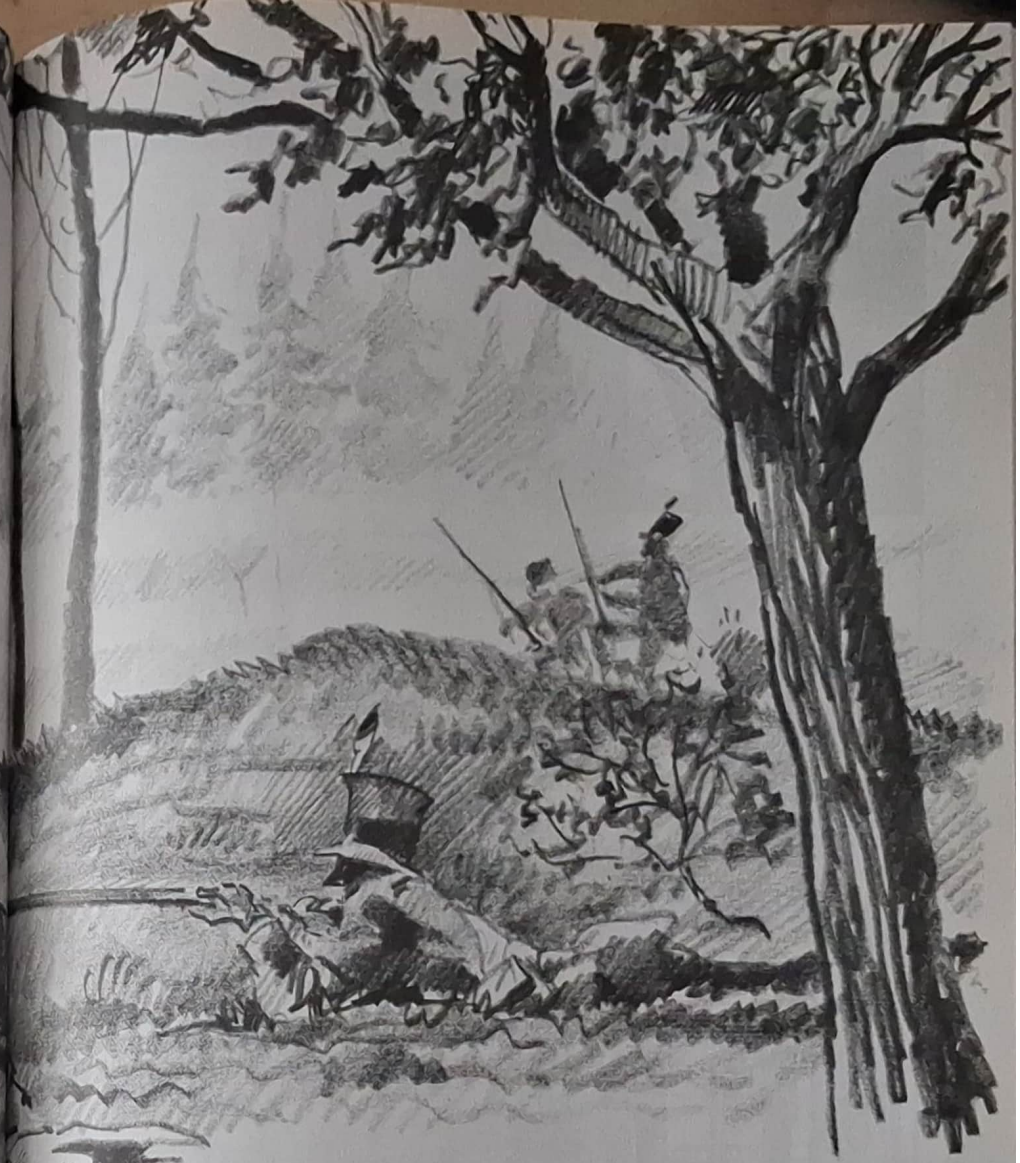

6. Med samma mynt . . .

Men dessa "ryska" soldater kommer sannerligen inte för att traktera sina grannar med sädesnektar. De är där för att angripa med skarpa skott. Snart ekar den första gevärssalvan längs Saimens fridfulla stränder. De svenskfinska soldaterna går i ställning och ger igen med samma mynt.

Skannat med CamScanner

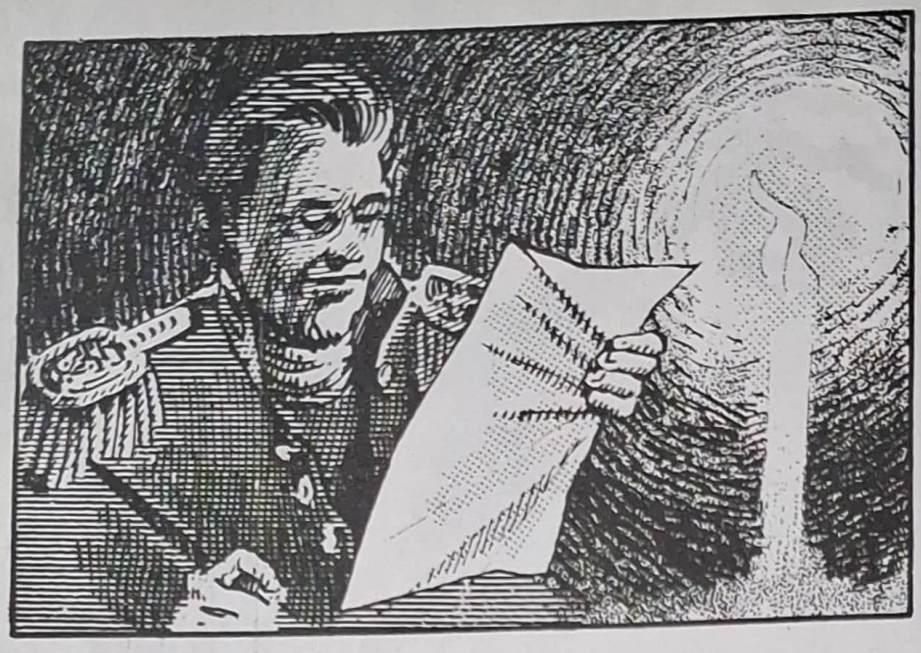

7. Rapport om kränkning

Länge varar inte denna skärmytsling. "Ryssarna" drar sig snabbt tillbaka. Men major Jägerhorn har därmed fått anledning att skriva en rapport till hans majestät om den ryska gränskränkningen. Denna kränkning förvandlar sedan kungen till ett faktum: ryssarna har anfallit Sverige. Nu kan kriget börja!

8. Allt en enda röra

Det blev ett bedrövligt krig. En svensk officer antecknade den 21 juli: "Vilken röra. Allt fallerar oss... vi lider brist på allt, proviant, fourage, vapen... många marscherar utan kängor... hungern mattar oss... dagligen fly soldater på skogen... fältsjukan grasserar med många döda men fältsjukhus gives ingen..."

9. Redo att abdikera

Ett dystert uppvaknande för Gustaf III. Efter idel motgångar och officersmyteri är han i augusti redo att abdikera. Han stortjuter och gråter över sina dystra framtidsutsikter. Just då förklarar Danmark krig mot Sverige. Hurra! Nu får kungen tillfälle att återvända från Finland — inte som en förlorare utan den som ska försvara rikets gränser i söder.

Skannat med CamScanner

10. Dansk krigs-förklaring

Den danska krigsförklaringen är inte särskilt allvarligt menad, mest en gest mot Ryssland som man räknar vänskap med. Men Gustaf III ser sin chans och sätter igång stora propagandan. Klädd i folkdräkt eldar han upp till ett folkuppbåd för rikets försvar genom att tala till dalkarlarna i Mora från samma kulle där en gång Gustaf Vasa dundrade.

Skannat med CamScanner

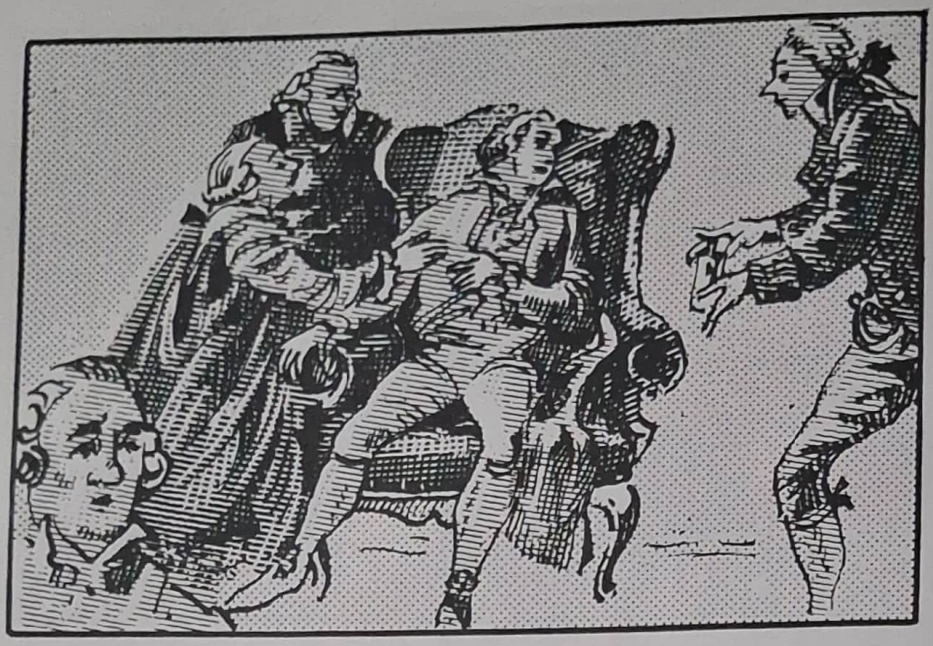

11. Äntligen fred

För att göra en lång historia kort: på detta cyniska sätt fortsatte man att koka den gustavianska soppan med hans majestät som kock och servitör. År 1790 slöts äntligen fred med Ryssland. Gränserna blev desamma som tidigare. Två år senare föll skottet på maskeradbalen och ridån gick ner för det tragikomiska stycket.

12. Inte tillräknelig

''Det låg ett skimmer över Gustaf:s dagar'' sjunger poeten. Och visst fanns det skimmer för kungens gunstlingar. Hans majestät var också en stor kulturpersonlighet. Men att kungar skulle ägna sig åt kultur den här tiden låg liksom i luften. Under sina sista år kan Gustaf III knappt ha varit tillräknelig och måste under alla förhållanden ha varit oförmögen att skilja mellan fantasi och verklighet.

Skannat med CamScanner

1788

Svenska segern vid Hogland var rena propagandalögnen

Skannat med CamScanner

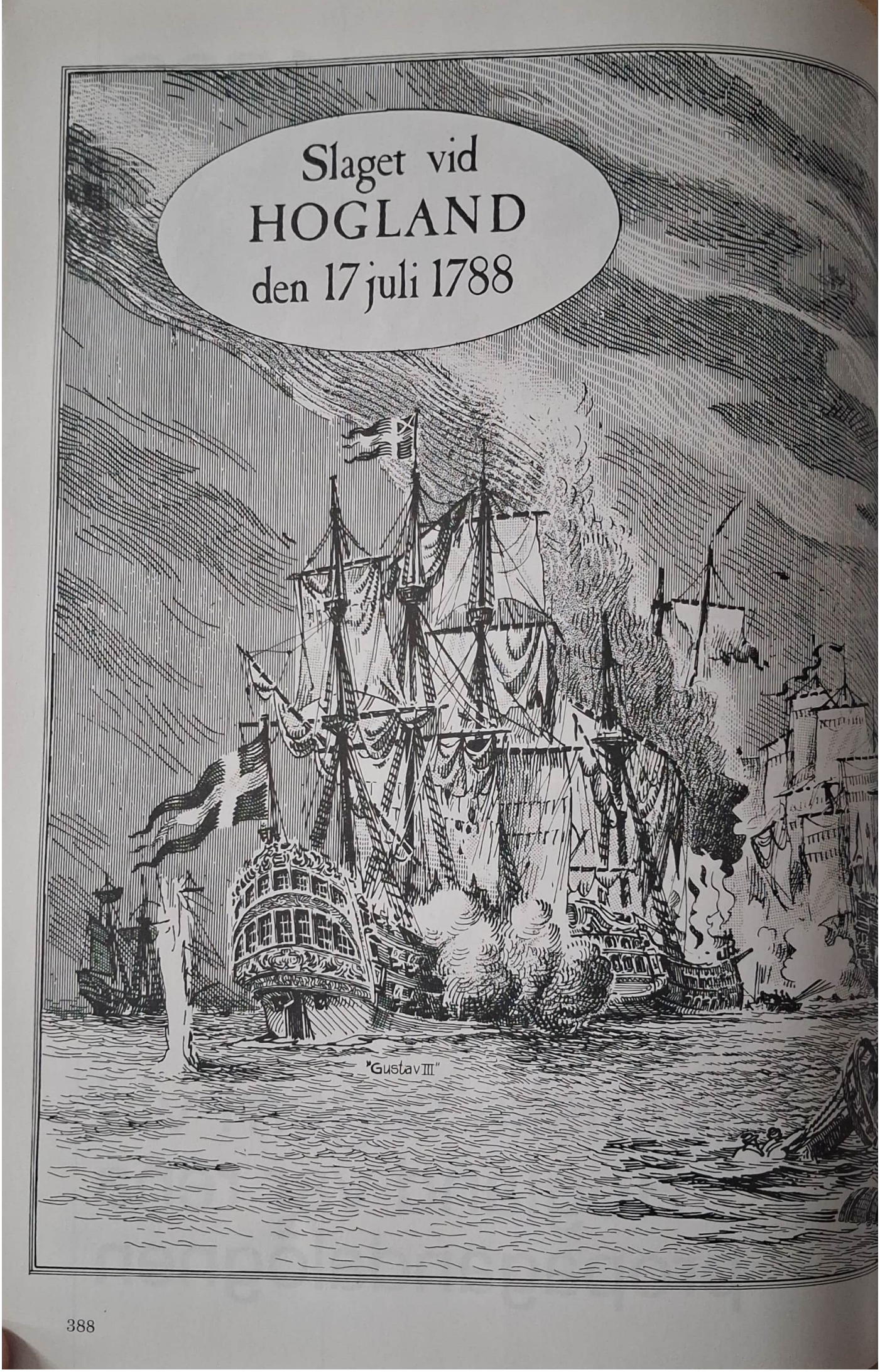

Skannat med CamScanner

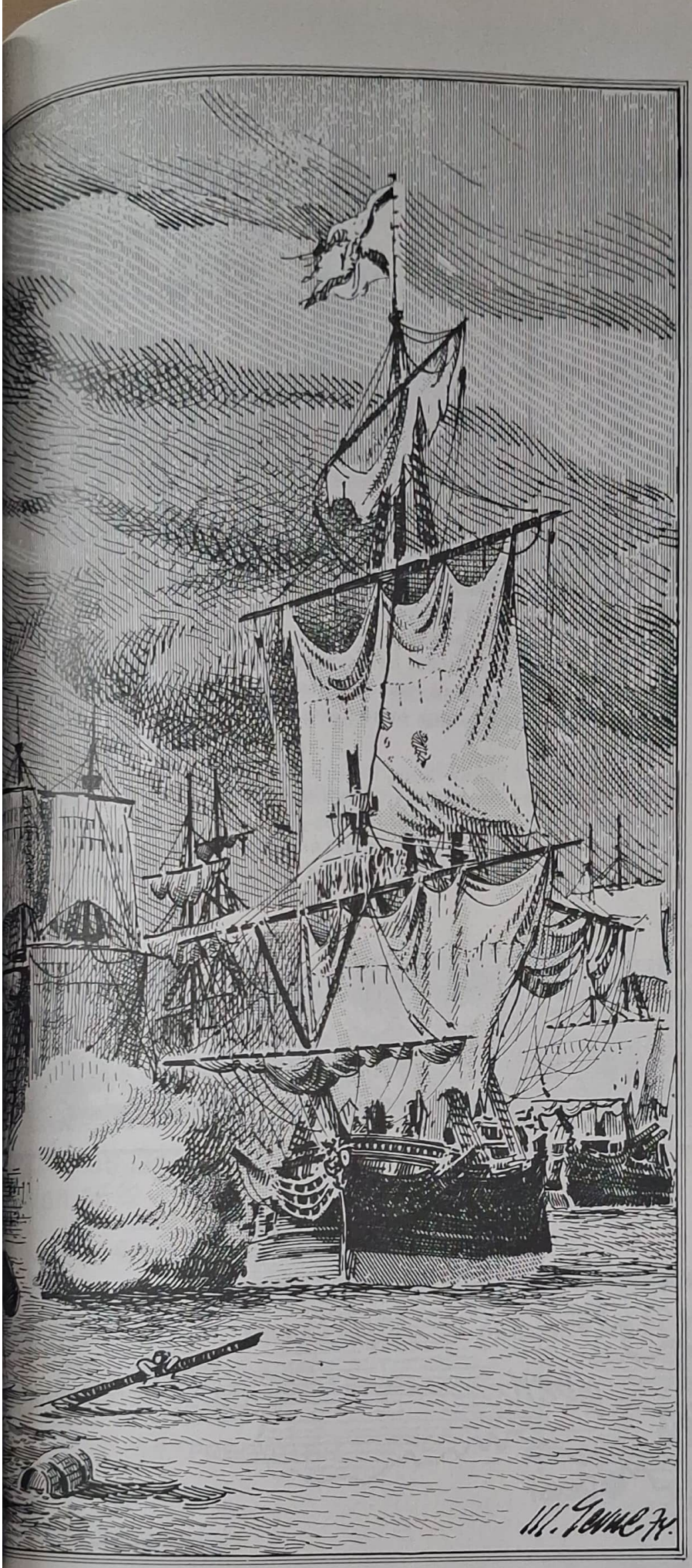

"Tidigt på morgonen den 17 juli siktade de två flottorna varandra i trakten av ön Hogland. Vädret var strålande vackert. Solen stekte. Vinden gäspade slött. Med snigelns fart närmade sig skeppen varandra ... Vid fyratiden på eftermiddagen brakade det loss ... man dammade på varandra till tiotiden på kvällen då de flesta fartygen skjutit bort all sin ammunition ..."

Skannat med CamScanner

I slutet av juli månad år 1788 firade man överallt i Sverige och Finland den lysande segern vid sjöslaget utanför ön Hogland. Den ryska flottan var i grund slagen där borta i Finska viken, uppgavs det. En fullständig triumf för den dådkraftige storamiralen hertig Karl. Inte på sjuttio år hade en svensk örlogsflotta vunnit en sådan ärorik seger. Leve *"den store prinsen, ditt mod man knappt i Norden funnit"!*

Vilken lögn och förbannad dikt, vilken falsk propaganda! Den svenska flottan hade inte alls vunnit någon seger. I själva verket var den så skamfilad efter drabbningen med den ryska flottan att den med nöd och näppe kunnat ta sig till Sveaborg för att få andrum.

Och vad "den store prinsen" beträffar, hertig Karl, en yngre bror till Gustaf III, hade han under hela sjöslaget suttit i en hytt ombord på sitt amiralsskepp. Sitt klena mod hade han styrkt med åtskilliga supar. Och han hade försökt muta mästerlotsen att föra amiralsskeppet ur eldlinjen.

Men vad hade den svenska örlogsflottan att göra borta i Finska Viken? Varför hade vi krig med ryssen?

För att få svar på sådana frågor måste man gå till kungen själv, Gustaf III. Han var vid denna tid 42 år gammal och hade bara blivit allt mer

Skannat med CamScanner

Under hela slaget vid Hogland satt storamiralen, hertig Karl, i en hytt ombord på sitt amiralsskepp och stärkte sig med brännvin samtidigt som han försökte muta mästerlotsen att föra fartyget ur eldlinjen.

verklighetsfrämmande. Kriget mot Ryssland var helt och hållet hans egen idé.

Ett krig (måste han ha tänkt) och det blir slut på alla inrikes oroligheter. Ett krig och oppositionen tiger. Ett krig och alla enas under sin kung och följer kungen trofast.

Gustaf III var enväldig. Men på en punkt kunde han inte göra som han ville. Han hade inte rätt att själv börja ett anfallskrig. Om Ryssland angrep Sverige var det däremot en annan sak. Då var det bara att gå till motattack!

Tråkigt nog visade Ryssland inga som helst tecken på att vilja börja

Flottornas läge under höjdpunkten av huvuddrabbningen som pågick mellan 16⁰⁰ - 21⁰⁰. Ryska flottan i övre, svenska i undre raden.

* Svenska flottans flaggskepp "Gustav III"

SVENSKA FLOTTAN Chef: Hertig Karl	RYSKA FLOTTAN Chef: Samuel Greig
15 SKEPP	17 SKEPP
11 FREGATTER	7 FREGATTER

Skepp = 3-mastat fartyg med omkr. 60-75 kanoner

Fregatt: mindre än skeppet, omkr. 30 kan

Skannat med CamScanner

Hur Gustaf III fick sitt krig mot ryssarna!

kriga mot Sverige. Man hade fullt upp att göra med turkarna.
Hur skulle man då få i gång ett krig?

Ingenting var enklare för den teaterkunnige Gustaf III. Kostym! Intrig! Iscensättning! Ett arrangerat överfall på en svensk gränsvakt av några edsvurna män utklädda i ryska uniformer! Och saken var klar.
Krigsplanen var i fortsättningen lika enkel. Den gick kort och gott ut på att anfalla den ryska huvudstaden Petersburg och ockupera den. Vad man sen skulle göra med sin seger visste man inte så noga. Kom väl tid, kom nog råd.

Det är i det sammanhanget den svenska örlogsflottan uppträder i Finska Viken i juli månad år 1788. Den svenska flottan skulle tillintetgöra den ryska så att man i lugn och ro kunde landsätta en armé i närheten av den ryska huvudstaden, var det meningen.

Det var inget härligt krig. Det var ett förfärligt krig. På land gick det käpprakt åt helvete redan från början. De trupper som föll in i Ryssland över finska gränsen saknade det mesta: proviant, fourage, vapen, ammunition, kläder. Det rådde ett fruktansvärt kaos på alla fronter och samtidigt blossade svåra epidemier upp inom de egna leden.
Motvilligt avseglade storamiralen hertig Karl med sin krigsflotta från Sveaborg för att *"uppsöka fienden till havs och förinta henne"*.

Det var den 14 juli, två veckor efter det arrangerade gränsintermezzot. Storamiralen hade befälet över 15 stora skepp och 11 fregatter, som tillsammans förde 1 400 kanoner! Han förväntade sig att få möta en dåligt rustad rysk flotta, betydligt underlägsen i antal skepp.
Vad han misstog sig. Så illa underrättad man var. Eller var det bara kungens önsketänkande man stödde sin uppfattning på? Hur som helst: den ryska flottan var lika stark som den svenska.
Ut från Kronstadt vid Petersburg för att ta upp striden med den svenska flottan seglade inte mindre än 17 skepp och 7 fregatter. Och den flottan hade en yrkesman som befälhavare och amiral, den garvade skotten Samuel Greig.

Tidigt morgonen den 17 juli siktade de två flottorna varandra i trakten av ön Hogland. Vädret var strålande vackert. Solen stekte. Vinden gäspade slött. Med snigelns fart närmade sig skeppen varandra. Vid ett-tiden på dan började man göra skeppen klara för drabbning. Samtidigt försökte man manövrera skeppen på linje. Och vid fyratiden på eftermiddan brakade det loss.

Under ständigt skjutande förflyttade sig de båda krigsflottornas skepp i den allt mer mojnande vinden ner mot estländska kusten. Och så höll man på och dammade på varandra fram mot tiotiden på kvällen. Då hade de flesta skeppen skjutit bort all sin ammunition och striden slutade av sig själv.

Ett ryskt örlogsskepp hade då erövrats av svenskarna medan de själva samtidigt förlorat ett skepp av samma storlek, "Prins Gustaf". På båda sidor var skadorna stora. Många master och bord var sönderskjutna. De stupades och sårades blod färgade däcken röda. Två hundra svenskar hade dödats, sex hundra ryssar.

Den vindstilla sommarnatten igenom låg de nyss så dundrande skeppen sida vid sida, tyst vaggande på den långsamma dyningen. Mot morgonsidan blåste en lätt bris upp och man skildes åt. Den ryska

Skannat med CamScanner

"Amiralen hade väntat sig få möta en dåligt rustad rysk flotta . . . vad han misstog sig"

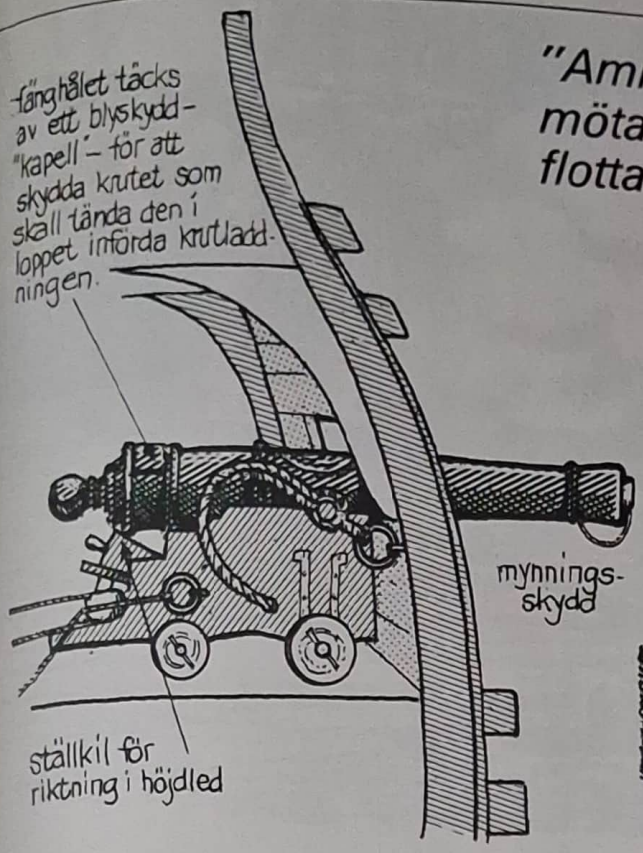

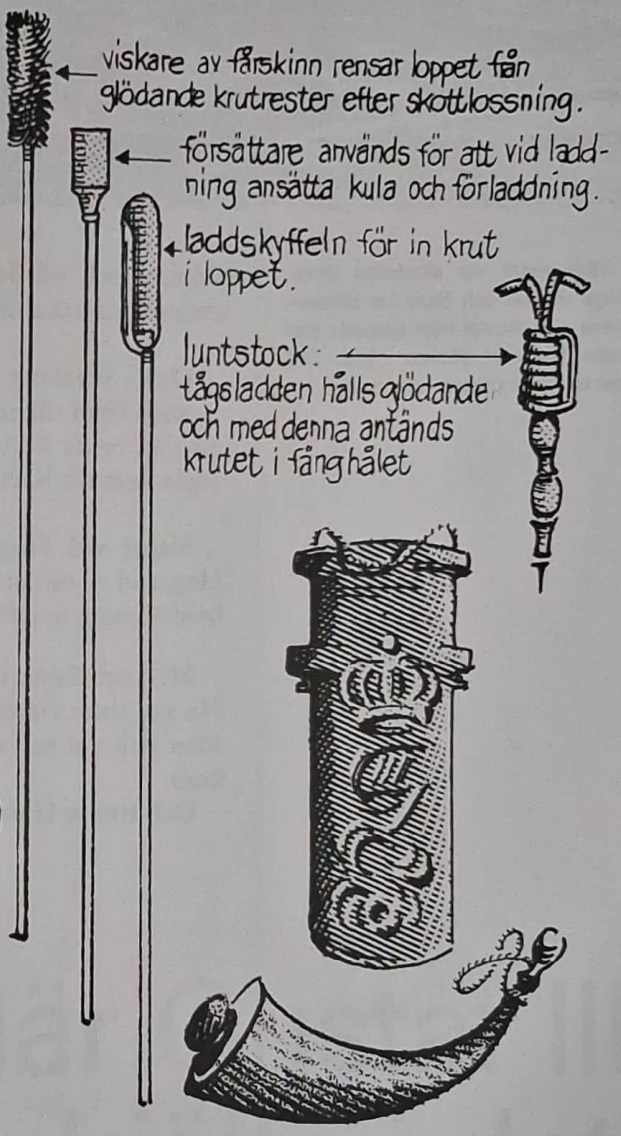

vid laddning handhas krutet i koger och horn (det senare ofta av oxhorn). Kogret används för transport av krutet från krutdurken under däck till kanonen

Skannat med CamScanner

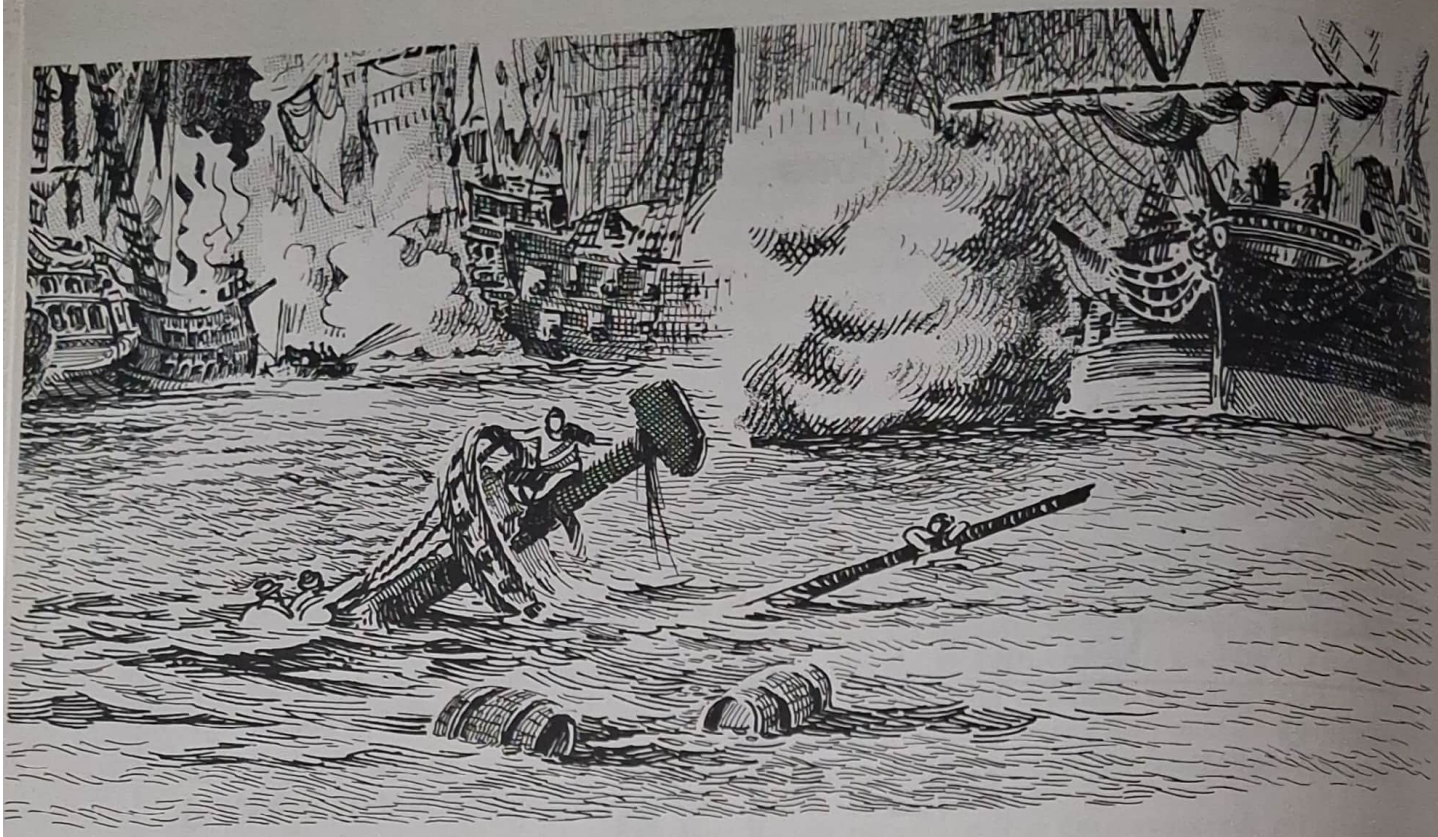

På båda sidor var skadorna stora. Många master och bord var sönderskjutna och blodet från stupade och sårade färgade däcken röda. 200 svenskar hade dödats, 600 ryssar . . .

flottan gick till Seitskär nära Petersburg för att slicka sina sår, den svenska tillbaka till Sveaborg.

Och i Sveaborg förblev den svenska flottan – fullständigt overksam – ända fram till november. Vid den tiden fick man säkra uppgifter om att den ryska flottan lagt upp för vintern och då vågade man äntligen segla hem till Karlskrona igen.

Slaget vid Hogland – den ryktbara ärorika svenska segern vid Hogland – omintetgjorde givetvis alla Gustaf III:s galna idéer om en landstigning utanför Petersburg.

Men om detta var inte mycket mer att orda, ansåg Hans Majestät. Nu var snart vintern där och då gjorde man alltid en paus i krigandet. Man fick väl se vad som fanns att göra på den här kanten när våren kom.

Och tredje Gustafs dagar gled vidare sin fåfänga, farliga väg.

Skannat med CamScanner

1788

När Gustaf III spelade hjälte i det hotade Göteborg

Skannat med CamScanner

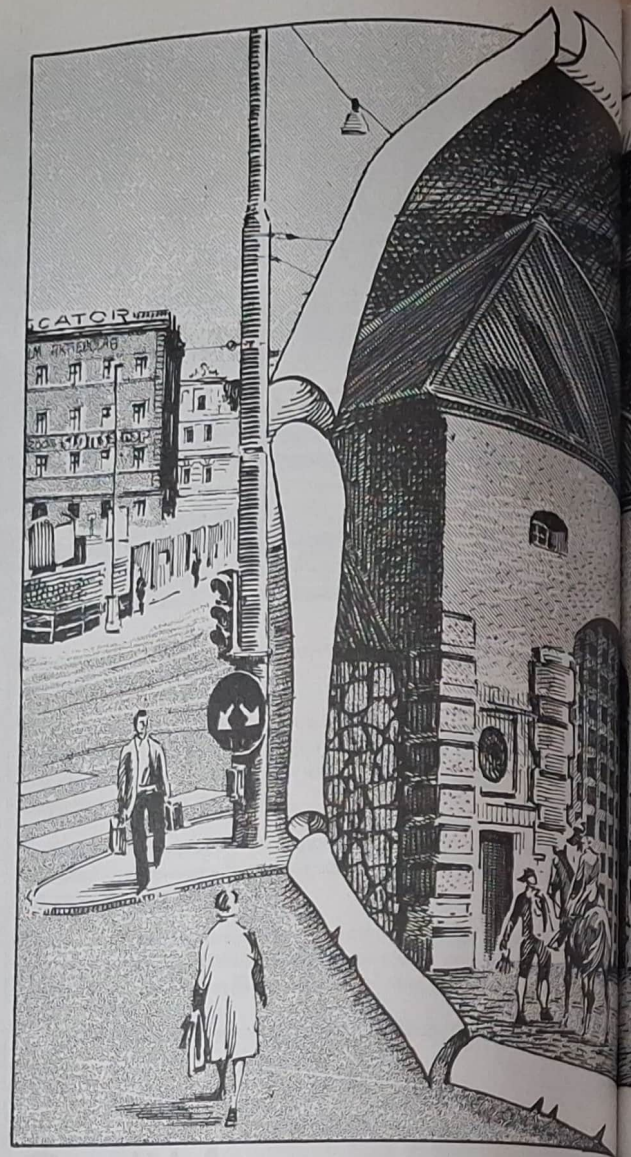

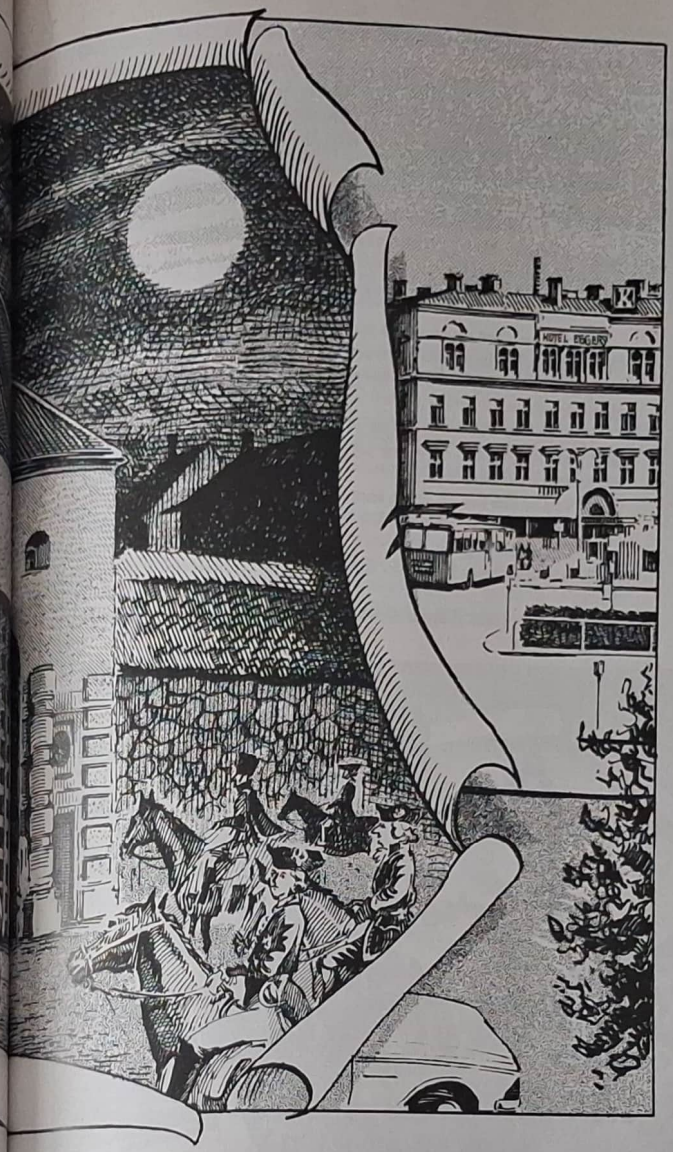

En blåsig kväll – larmet går vid Drottningporten

Vad händer plötsligt på Drottningtorget i staden Göteborg när tidsmaskinen dundrar? Då viker den motoriserade trafiken och i stället stiger höga fästningsvallar upp ur marken. En stadsport med vindbrygga, fällgaller i järn och präktiga skyllerkurer.

Vi skriver anno 1788. Det är en blåsig kväll i mörk oktober. Förskräckt står vakten bakom det fällda gallret och ser en hop ryttare närma sig på anfarten. I ljuset från fladdrande lyktor anar han guldsmidda uniformer.

Är det fienden som redan är där?

För så har det sagts i dag av det höga befälet: att den danska armé som fallit in i landet från Norge för ett par veckor sedan redan står i Kungälv, knappt två mil därifrån.

– Hallå vakt! ropar någon. Öppna porten! Nu är kungen här!

Vakten bara står och gapar. Vad ska han tro? Han har stränga order att inte låta upp för någon, vara vem det vara månde.

– Hör du inte vad jag säjer! ryter en av ryttarna. Kungen är här!

Skannat med CamScanner

Öppna porten!

En krigslist måhända? Nog för att herrarnas uniformer är svenska. Men det kan vara en fälla. Vad vet dénne stackars sate till soldat om hur många danska och norska ryttare som kanske sitter dolda där ute i mörkret och bara väntar på att fällgallret ska åka upp för att sedan i skarpaste galopp kunna tränga in i staden bakom murarna.

– Hallå vakt! Öppna din hund annars blir du hudflängd.

Skrämd skyndar vakten därifrån och in i porthuset, där han väcker upp sin fourir. Men fouriren vågar inte ta ett avgörande.

Kungen? Hur ska fouriren veta om det är kungen eller inte. Han har ju själv aldrig sett svenske kungen.

Så fouriren ger sig själv in i stan för att väcka upp platsmajoren. Och innan platsmajoren blivit purrad och fått på sig uniformen och hunnit ner till Drottningporten har det gått väl en timme – under spöregn och halv storm!

Platsmajoren är sur och har inte helt hunnit sova bort den punsch han satt i sig under kvällens lopp. När han kommit fram till porten ryter han ut i mörkret:

– Vad är det för en tusan som spökar så här sent?

– Det är Gustaf, hörs en röst. Låt upp!

– Det måste jag allt själv se! Ta hit en lykta.

En skugga glider fram mot det fällda gallret. Majoren håller fram en lykta.

– Ja, för tusan! flämtar majoren. Det är ers majestät. Välkommen! Välkommen!

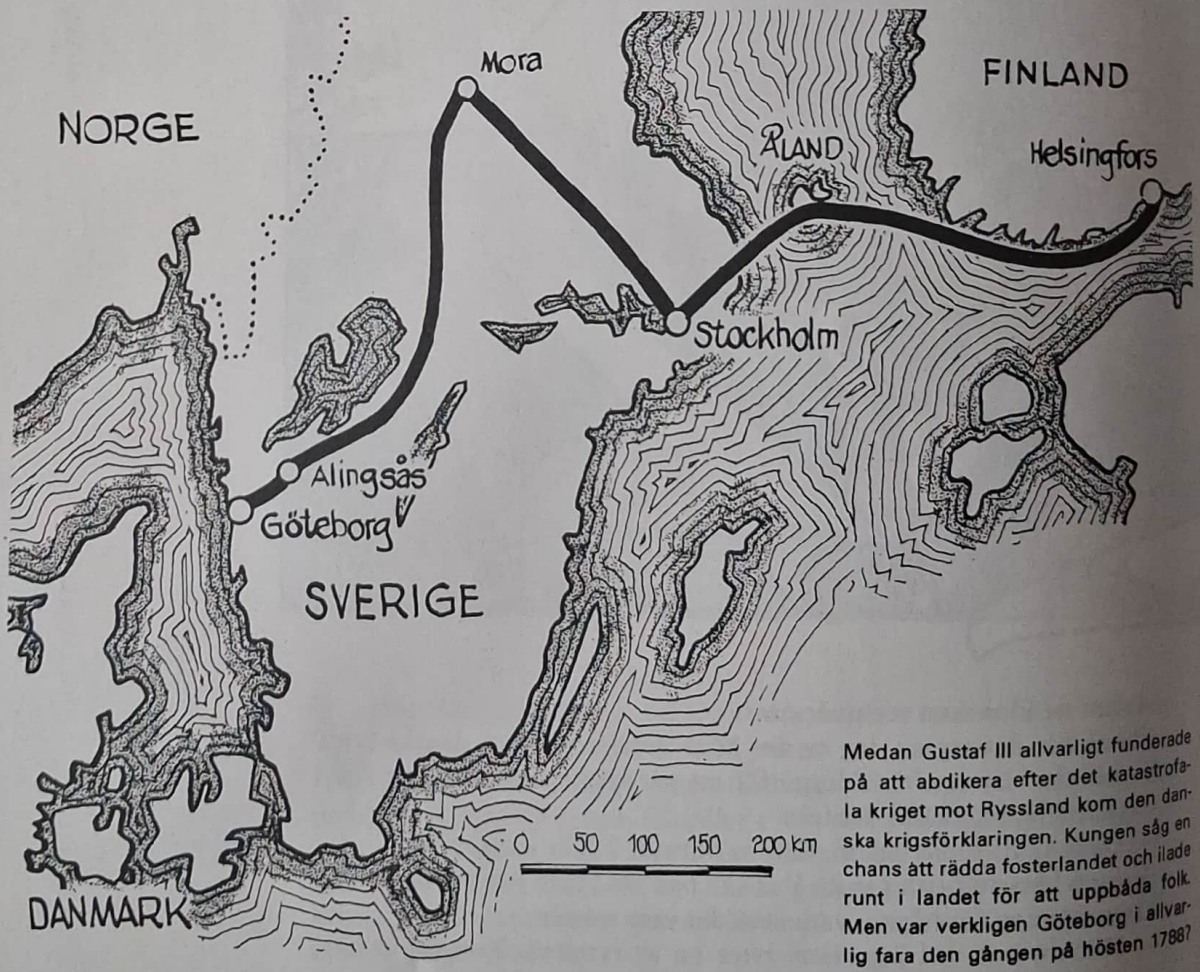

Medan Gustaf III allvarligt funderade på att abdikera efter det katastrofala kriget mot Ryssland kom den danska krigsförklaringen. Kungen såg en chans att rädda fosterlandet och ilade runt i landet för att uppbåda folk. Men var verkligen Göteborg i allvarlig fara den gången på hösten 1788?

Skannat med CamScanner

Och sen skriker han så det slår lock för öronen:
– Iiiiiiigeväääääääääärrrrr!

Så ungefär ser ingressen ut till historien om hur Gustaf III själv tog hand om försvaret av Göteborg, då staden hotades av danska armén år 1788. Oförskräckt grep sig hans majestät verket an, har det alltid hetat. Han gav nytt mod åt befolkningen och soldaterna enbart genom att själv visa sitt mod, sin enastående trygghet.

Men var inte alltsammans bara ett teaterstycke, iscensatt från början till slut av kungen själv?

Det finns till och med de historiker som varit inne på linjen att Gustaf III i hemlighet mutat danskarna att marschera in i landet för att därmed ge honom en chans att rehabilitera sig, att skaffa PR bland befolkningen.

Hur som helst visste Gustaf III redan då han anlände till Göteborg att engelske ambassadören hotat Danmark med att såväl England som Preussen skulle intervenera ifall man inte omedelbart gjorde upp på fredlig väg med svenskarna. Något anfall på staden Göteborg var i det läget fullständigt otänkbart. Så Gustaf III kunde med andra ord spela sin bravurroll i allsköns ro, väl medveten om hur ofarlig situationen egentligen var.

Bakgrunden är redan antydd i reportaget om slaget vid Hogland. Här en repetition och någon komplettering:

- På försommaren hade Gustaf III provocerat fram ett krig med Ryssland efter en massa fiffel vid finska gränsen. Kungen behövde nämligen ett krig för att stärka sin ställning, hur otroligt det nu än låter.

Teaterkungen behövde helt enkelt PR!

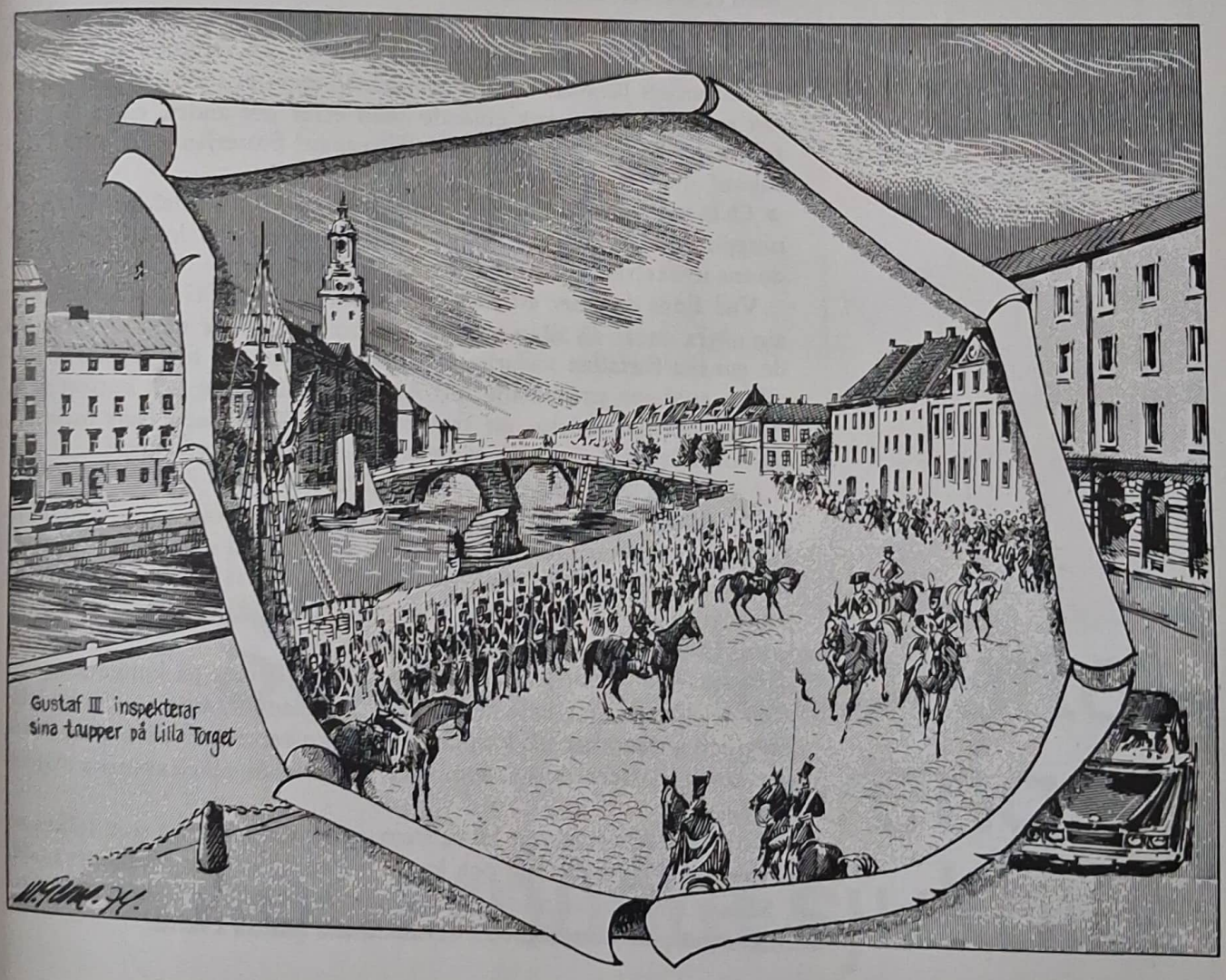

Skannat med CamScanner

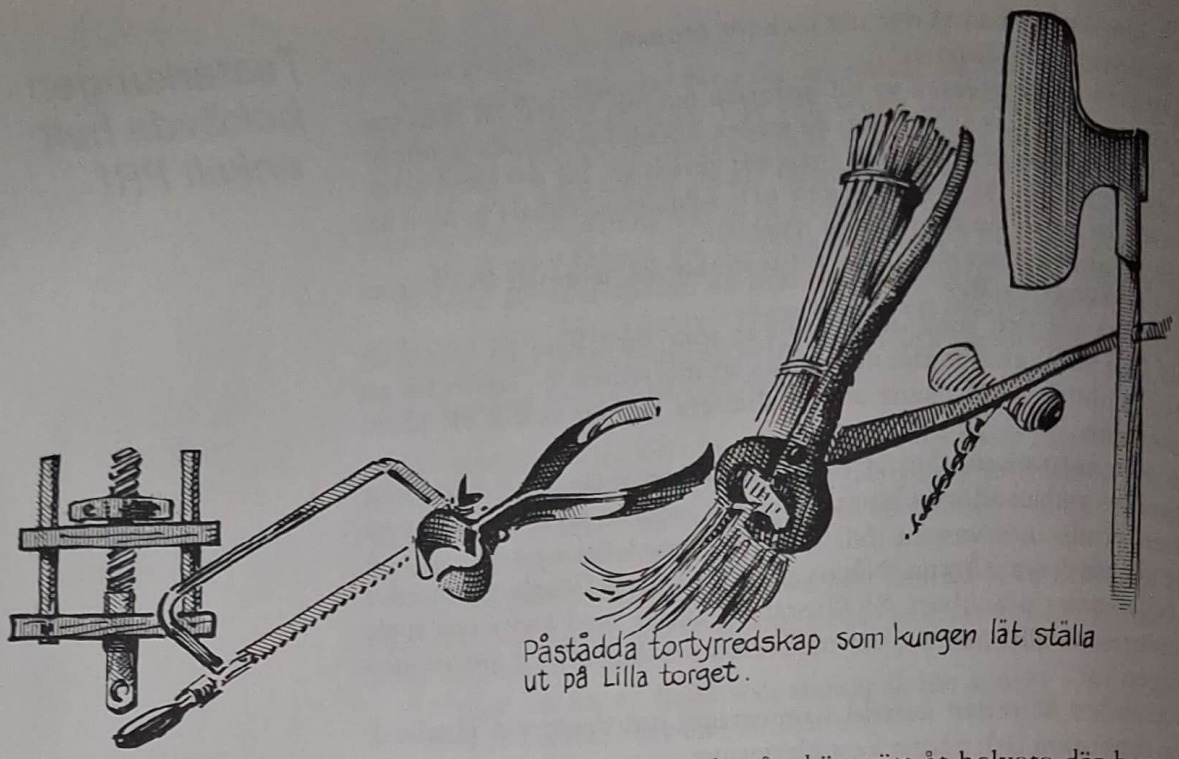

Påstådda tortyrredskap som kungen lät ställa ut på Lilla torget.

● Kriget mot Ryssland hade gått käpprätt åt helvete där borta i Finland. Det hela hade slutat med ett officersuppror mot kungen (Anjalaförbundet). I själva verket hade kungens ställning varit så undergrävd att han inte vågade sig tillbaka till Stockholm utan umgicks allvarligt med tanken att abdikera!

● I det läget kommer den danska krigsförklaringen som en skänk från ovan. Nu får kungen på nytt chansen att vara den som ilar till fosterlandets försvar. September månad igenom snor han genom landet och håller det ena eldande talet efter det andra, gärna klädd i folkdräkt. Till vapen, gott folk! Till vapen! Fosterlandet är i fara! Till vapen!

● Och sent på kvällen den 3 oktober anländer Gustaf III till Drottningporten i Göteborg för att med värjan i hand leda försvaret av denna nyckelstad för landets handel och välstånd!

Vad finns det mer att säga om denna historia? Att det radade upp sig några dagar då alla i staden Göteborg kämpade med att förstärka de ganska förfallna vallarna och murarna. Att ett folkuppbåd av frivilliga soldater strömmade till. Att kurirer anlände och kurirer gick. Att stillestånd ingicks, att fred slöts, att alla hyllade hans majestät, den oförfärade Gustaf III, stadens beskyddare och välgörare.

En liten belysande epilog hör till historien:

I samband med att kungen försvarade Göteborg så tappert uppbringade svenskarna ett norskt transportfartyg på västkusten. Skeppet fördes till Göteborg. Ombord fanns bl a en fältskärsväska och en profossutrustning (profossen var den underofficer som verkställde kroppsstraffen inom armén och flottan).

Dessa instrument ställdes nu ut på Lilla Torget på kungens order. Man demonstrerade hela härligheten för göteborgarna – från bödelsyxor och galgkrokar till kniptänger och knivar – och påstod att detta var danska tortyrredskap, som varit avsedda att plåga svenska människor med!

Allt naturligtvis för att hetsa fram danskhat samtidigt som folket än en gång skulle tacka Gud och kungen som frälst dem från detta onda.

Sådant kan man alltså begrunda då man i våra dagar passerar Drottningtorget och anar något av det förflutna i dessa kvarter.

Skannat med CamScanner

1788

Serafimerlasarettet – Sveriges modernaste sjukhus

Skannat med CamScanner

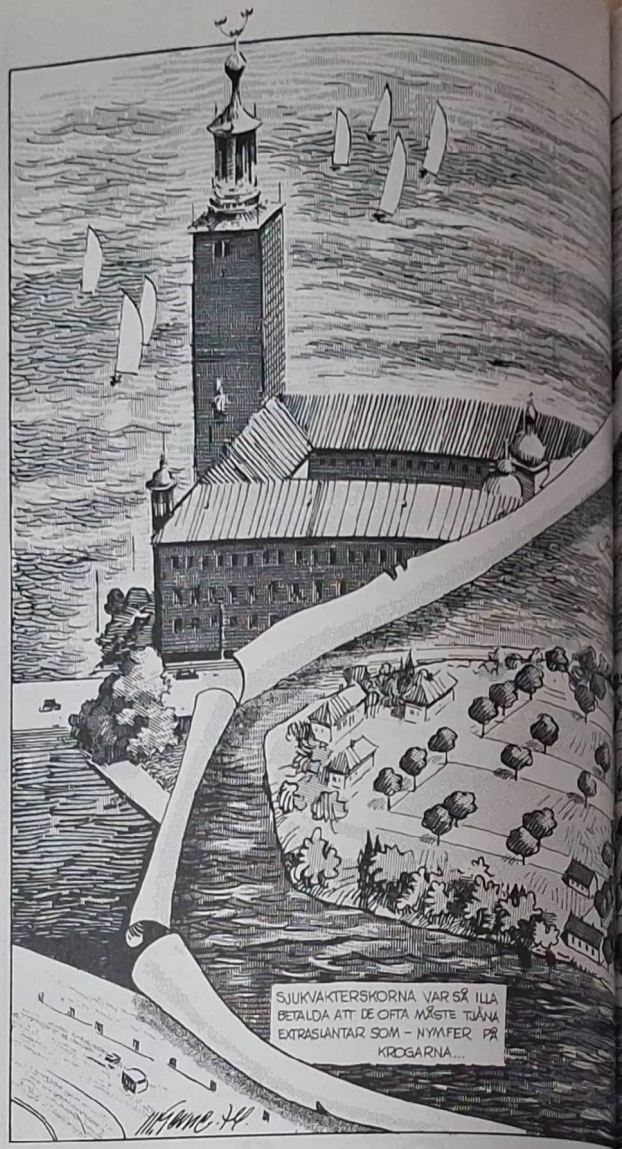

Nu skådar vi ner i den gustavianska tiden och betraktar den epokens sjukvård. Det låter sig lätt göra i Stockholm där vi har den tätt inpå oss i vår vardag. Det är bara att passera Stadshuset och kasta ett öga bort mot Serafimerlasarettet. Där kan man än i dag finna påtagliga spår efter vårt lands första reguljära sjukhus. Här man sedan docenten Wolfram Kochs digra och spännande avhandling om Serafimerlasarettets historia som vägvisare är det ingen konst alls att få fart på tidsmaskinen.

Vi har valt att besöka sjukhuset en sommardag år 1788. Det 36 år gamla sjukhuset har just genomgått en stor ombyggnad och det står där nu som det modernaste sjukhus som tänkas kan.

Vilka nymodigheter! I norra flygelns undervåning har man till och med särskilda badkar för de veneriskt sjuka. Och från varje sjuksal leder strängar till ringklockor, som är uppsatta i sjukvakterskornas kamrar. Synnerligen praktiskt och bekvämt. För att nu inte tala om de nya innedassen som står i ett hörn i varje sjuksal. De har avskärmats och försetts med speciella luftrör genom vilka de värsta odörerna ska försvinna – är det meningen.

Skannat med CamScanner

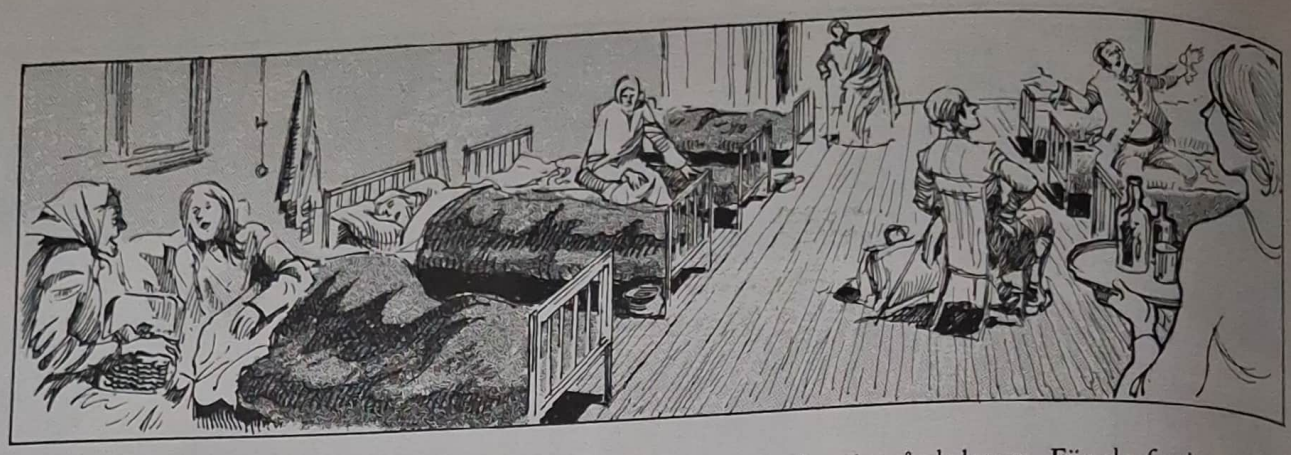

En sjuksal på medicinska avdelningen. Åtta sängar. Reglementet säger att varje patient har rätt till egen säng. Det är bekväma sängar med bolstervarsmadrass av Danziger-tagel. Nyinskrivna patienter utrustas genast med nattrock av blått lärft, två nattröjor av tjockt bomullstyg, tre skjortor eller lintyg, en kjortel av grått ylletyg för kvinnfolkssängarna, två nattmössor, två servietter, en handduk, ett par ullstrumpor, ett par trådstrumpor, ett par lädertofflor, en matskål med tallrik av tenn, ett drickstop likaledes av tenn, en sked av förtennat järnbleck, en glasbägare, en målad trästol, en lerpotta. Många av de sjuka har veneriska sjukdomar (och är isolerade för sig). Annars dominerar fall av frossor (malaria), vattusot (sviktande hjärta) och skörbjugg. I varje sjuksal står ett innedass som ständigt sprider "en elaker dunst".

Lasarettet har att erbjuda femtio vårdplatser. För de fattiga är vården gratis. De besuttna får betala två riksdaler i månaden, på enskilt rum sex riksdaler. Sjukhuset brottas ständigt med ekonomiska svårigheter. Det är grundat på privata donationer och drivs med mycket små anslag från staden och staten. Trots detta följer man noga den regel som säger att alltid låta de fattiga sjuka ha företräde framför de rika.

En sak är man mycket noga med. Inga obotligt sjuka läggs in. Inte heller människor som lider svårt av lungsot eller fallandesjuka. Lasarettet är ju ändå avsett för patienter som har hyggliga utsikter att bli botade.

Så har man också en snygg statistik. Endast var nionde patient avlider på Serafen. Det är möjligt att statistiken ser vackrare ut än verkligheten. Då och då kan det nog hända att man skriver ut en patient, som tacklat av oroväckande mycket. Det är ju så dyrt med begravningar och avlider en utfattig patient på sjukhuset blir det lasarettet självt som får bekosta den dödes sista färd. Dessutom belastar inte en utskriven halvdöing sjukhusets statistik.

Här finns en medicinsk och en kirurgisk avdelning. Medicinen har bättre rykte än kirurgen. På medicinen går allt stilla till. Man dricker det hopkok som doktorerna ordinerat, grips visserligen ofta av stora rännan men det är också meningen. Ut med det onda bara!

Kirurgavdelningen är däremot smärtans hemort. Vilka fasansfulla skrik ekar inte där borta från operationssalen. Det finns egentligen ingenting annat än brännvin att ta till som bedövningsmedel. Men det ska sägas till dessa kirurgers heder att de är rasande snabba med sina knivar, sågar och tänger.

Detta gäller i särskilt hög grad herr överkirurgen själv, professor Olof af Acrel, som de unga fältskärerna redan nu döpt till "den svenska kirurgins fader".

Det går många historier om denne stränge men älskvärde person. Till exempel den där om hur överkirurgen uppmanar sina åskådare att inte blinka under den operation han just ska göra på en patient. Blinkade de skulle de kanske gå miste om den . . .

Fullt så snabb är väl inte ens af Acrel. Men nånting ditåt. Vi är alltså i de bästa händer då vi nu besöker Konglige Serafimerlasarettet anno 1788. Välkomna till ett av Europas modernaste sjukhus!

Fotnot: Stockholm har år 1788 omkring 60 000 invånare. De sjukinrättningar som står människorna till buds är – förutom Serafen – Danvikens dårhus, Kurhuset (för veneriskt sjuka) och Allmänna Barnbördshuset. Dessutom finns speciella sjukrum på fattighusen och vid regementena. Rikt folk låter sig alltid vårdas i hemmen av privatläkare.

Skannat med CamScanner

Tänger, knivar, borrar, sågar . . .

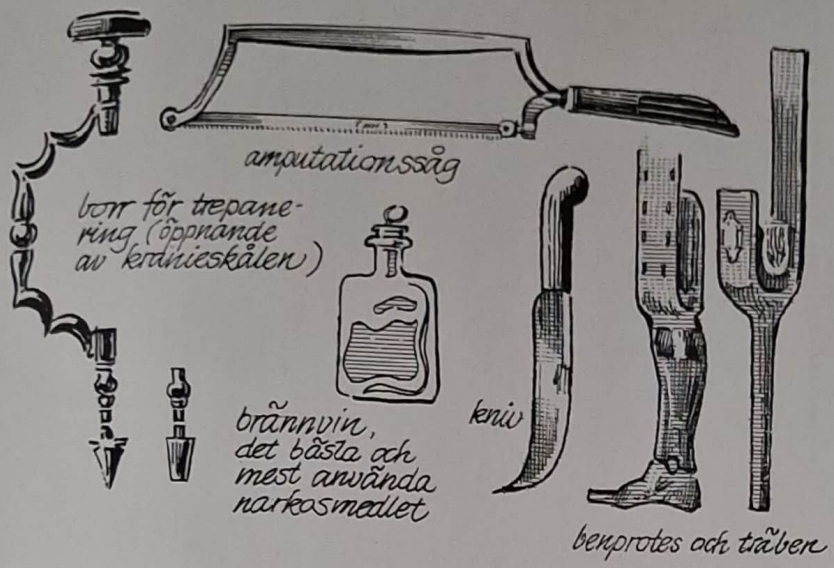

Kirurgerna av år 1788 är synnerligen väl rustade med de mest upptänkliga instrument. Tänger, knivar, sågar, borrar i alla sorters utförande och modeller. Kirurgin är en realistisk vetenskap. Medicinarna däremot trevar i nästan fullständigt mörker. De vet att olika sjukdomar smittar – ibland mer, ibland mindre – men de vet inte vad smitta egentligen är, hur en sjukdom förs från en människa till en annan. Man ordinerar efter gamla "beprövade metoder". Vid alla feberanfall ger man kina. Syfilis och stinknäsa behandlas med kvicksilver. Lungtuberkulos med pepparmynta, enbär, linolja och honung. Bland medicinerna finns en hel del mystiska tinkturer och pulverblandningar, där det bl a ingår "drakblod", "kraniet från en mumie", "armenisk lera", "abborrstenar" och "träck från val" – allt garanterat synnerligen verkningsfullt.

. . . och patienten överlevde

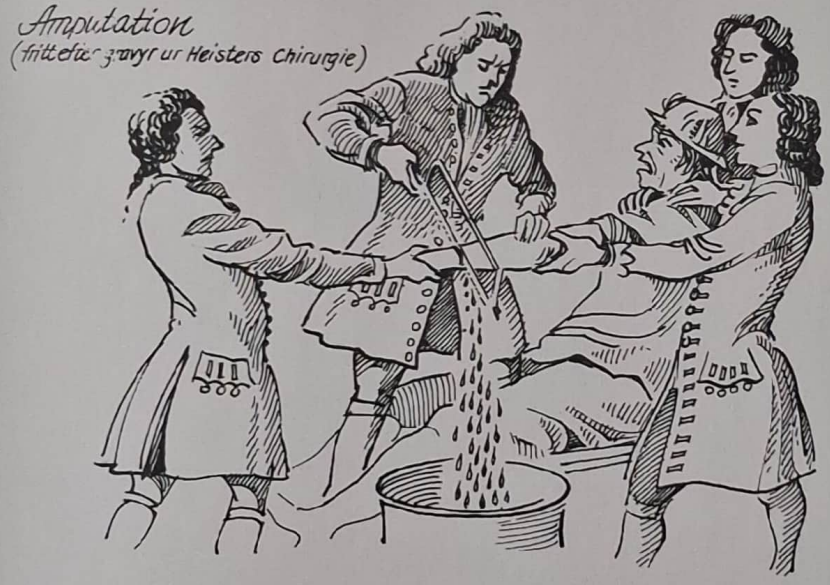

". . . patienten placerades på en hög stol med den sjuka armen vänd mot dagen och den andra stödd på stolsryggen. Den ene av assistenterna stod bakom denna och omfattade med den vänstra handen patientens liv, under det han med två fingrar av den högra sammantryckte högra nyckelbensartären mot nyckelbenet. Den andre av assistenterna stod på sidan om patienten. En av de tjänstgörande höll framarmen nedåt och inåt. Jag fattade nu i högra handen en lång, smal, tvåeggad kniv . . ." Så beskriver kirurgen själv en överarmsamputation på Serafimerlasarettet. Operationen gick bra . . .

Skannat med CamScanner

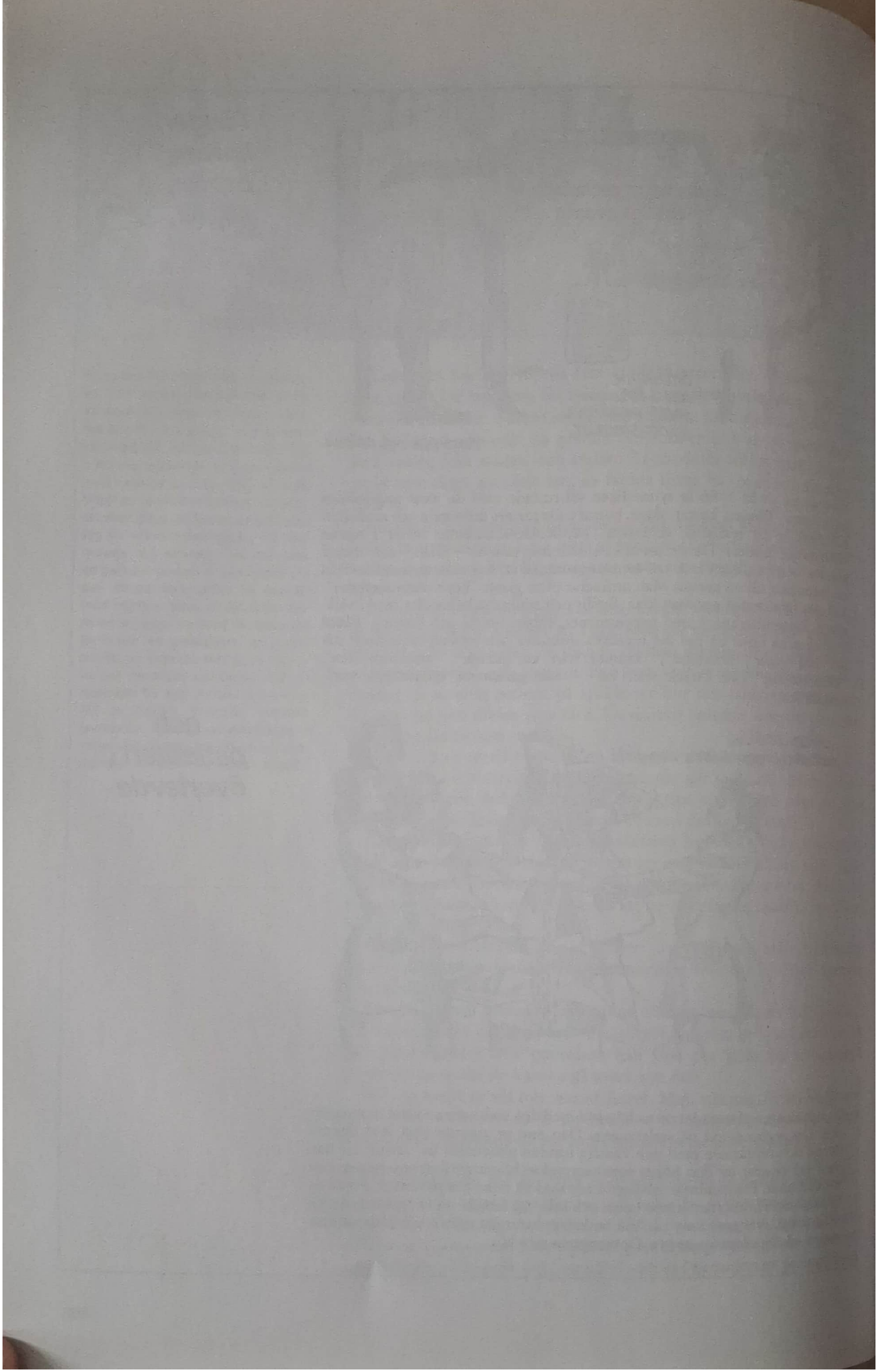

Skannat med CamScanner

1790

Vilken jätteshow när ”vulcanen fick utbrott”!

Skannat med CamScanner

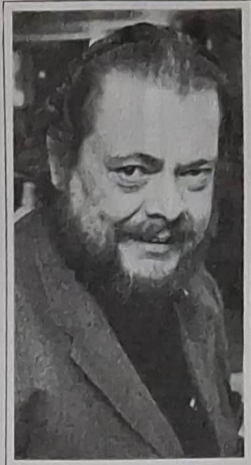

Den här artikeln skrevs medan Åke Falck alltjämt levde. Lars Widding läste själv upp den för sin vän Åke, som skrattade gott åt det journalistiska greppet. Han lovade också att i samband med att artikeln – "insändaren" – publicerades svara på den i ett ytterst respektfullt brev till den förmente insändarskribenten och regissören från anno 1790, Jean Louis Desprez.

Nu är Åke Falck borta och den planerade leken med tidsmaskinens hjälp kan inte bli av. Ändå har vi gärna velat publicera artikeln i sitt ursprungliga skick – till minne av såväl stora teaterspektaklet 1790 i Göteborg som Åke Falcks gigantiska uppsättning av "Annie" på Scandinavium september 1974.

Det ska kanske också sägas att Åke Falck var fylld av beundran för den gustavianske regissoren och hans trollkonster på scenen för 184 år sedan.

Herr redaktör!

Jag läser i tidningarna i min himmel att regissören Åke Falck varit först här i landet med att sätta upp ett praktspektakel eller *en jätteshow* som man visst säger numera. Jag syftar då givetvis på nämnde regissörs iscensättning av "Annie get your gun" på Scandinavium här förleden i vår stad.

Tyvärr måste jag komma med ett beriktigande. Herr Falck må äga hur stora talanger som helst. Men först med en jätteshow var han verkligen inte. Inte ens i Göteborg!

Jag ska säga det genast: först på plan med ett sådant hejdundrande skådespel var nämligen jag själv, Jean Louis Desprez, dekorationsmålare och berömd artist! Och platsen var Komedihuset vid Sillgatan här i Göteborg.

Herr redaktör, ärade läsare – jag måste nu mana er något tillbaka i tiden på det att ni till fullo ska förstå det berättigade i mitt påstående. Tillbaka i tiden till år 1790, då Göteborg alltjämt hukade under fästningsvallar och räknade knappt tio tusen själar.

Själv hade jag just gjort en resa till London för att studera teaterkonsten – nöjesbranschen alltså – och hade angjort Göteborg under

Skannat med CamScanner

Den här artikeln skrevs medan Åke Falck alltjämt levde. Lars Widding läste själv upp den för sin vän Åke, som skrattade gott åt det journalistiska greppet. Han lovade också att i samband med att artikeln – "insändaren" – publicerades svara på den i ett ytterst respektfullt brev till den förmente insändarskribenten och regissören från anno 1790, Jean Louis Desprez.

Nu är Åke Falck borta och den planerade leken med tidsmaskinens hjälp kan inte bli av. Ändå har vi gärna velat publicera artikeln i sitt ursprungliga skick – till minne av såväl stora teaterspektaklet 1790 i Göteborg som Åke Falcks gigantiska uppsättning av "Annie" på Scandinavium september 1974.

Det ska kanske också sägas att Åke Falck var fylld av beundran för den gustavianske regissoren och hans trollkonster på scenen för 184 år sedan.

Skannat med CamScanner

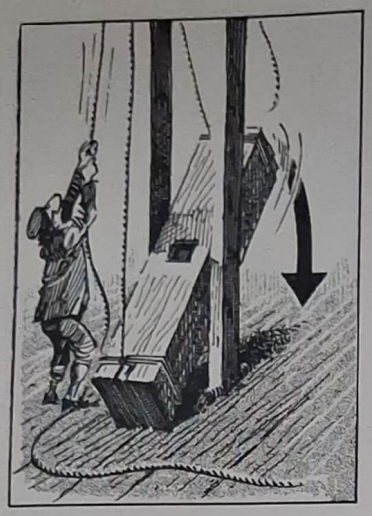

Åskmaskin: träkista fylld till hälften med stenar, som gav ett åskliknande buller när kistan stjälptes över på andra sidan.

återresan till Stockholm. Här fick jag erbjudande av chefen för Komedihuset, nådig fru Lovisa Simson, landets första kvinnliga teaterdirektör, att sätta upp ett gigantiskt stycke.

Fru Simson ville att vi skulle göra "En vulcans utbrott", en burlesk pantomim, en fem timmar lång jätteshow. Själv svarade jag naturligtvis för dekorationerna och iscensättningen av de otaliga knalleffekterna.

Kasta bara ett öga på rollförteckningen i pjäsen så förstår ni att det här stycket inte går av för hackor. Det rör sig inte bara om clowner. Här rusar dödgrävare fram, här spökar skelett på det mest rysansvärda, här radar monstren upp sig i en lång rad och här dansar levande björnar! Och mitt i alltihopa skyndar Harlekin fram, hållande sina serenader.

Och vilka effekter! Vad är Annies kappskjutning med Frank Butler i jämförelse med mina sensationer! Vad sägs om en vulkan som bryter ut, om lava som sprutar! Jag har naturligtvis också med en åska som dundrar och blixtar som kastar sitt ljus över det hemska skådespelet. Onda andar flyger förbi som jehun, jorden skakar, gravar faller ned, så även kyrkan, hela staden antänds, dånande klockor ringer. Vad befalls!

Och denna fem timmar långa föreställning fick göteborgarna uppleva från premiärloge för endast 24 skillingar, det vill säga en halv riksdaler.

Tyvärr blev det fiasko. Påstod tidningarnas sura recensenter. Men det håller jag inte med om. Åskådarna jublade och i insändarspalterna manades vi till nya föreställningar.

För egen del är jag benägen att tro att vi skulle ha haft ännu större framgång med vår pjäs ifall inte fru Simson, teaterchefen, företagit vissa strykningar i manuskriptet.

Den känsliga fru Simson ansåg nämligen inte att man kunde ha med de scener som visar hur man ger lavemang åt en sjuk lady, hur fyllhundar spisar tillsammans med svin och hur en kvinna lidande av vattusot släpper sitt väder fullt hörbart – ja med ett brak! – framför en kärra.

Nej, dessa scener ville fru Simson inte ha med. Hon stympade alltså mitt manuskript, den rävhonan! Men tiden har väl i någon mån visat hur fel hon hade. För om jag inte är fel underrättad om det tjugonde seklets åttonde decennium är det väl just sådant som slår bäst i dag?

Herr redaktör, ärade läsare – med dessa rader har jag bara velat rikta uppmärksamheten på att ingenting är nytt under solen. Och samtidigt ge männen bakom Annie-spektaklet en vink om att här finns ett storartat material för en ny jätteshow i Scandinavium!

Herrskapets ödmjukaste tjänare,

Jean Louis Desprez,
målare, arkitekt, ledamot av kungliga Konstakademien i Stockholm.

Skannat med CamScanner

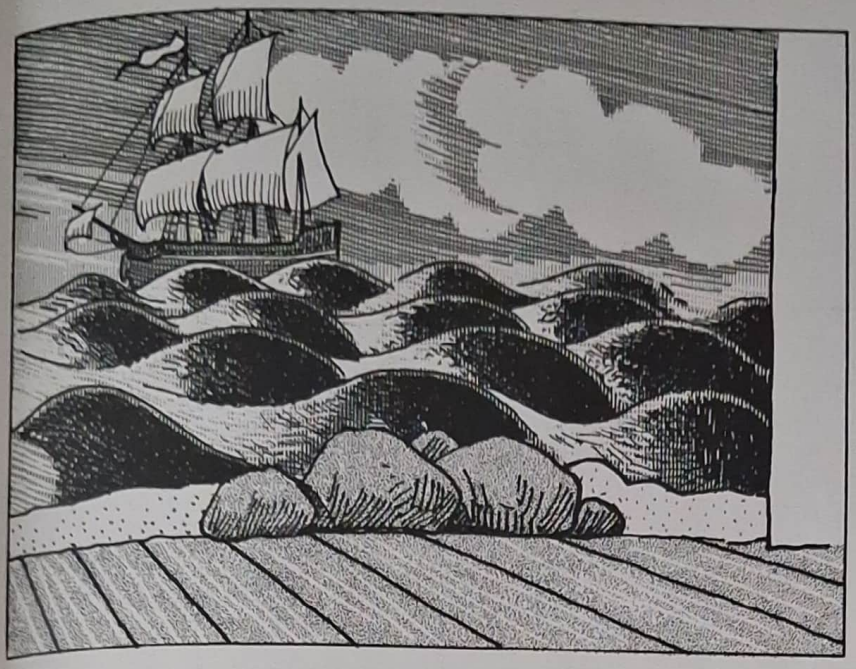

Fyra stora skruvar överklädda med tyg gick tvärs över scenfonden. Då skruvarna långsamt vreds runt gav de illusion av vågrörelse.

"Annie" på Scandinavium

I september 1974 hade Åke Falcks jätteuppsättning av "Annie get your gun" premiär på Scandinavium i Göteborg. Det blev en fulltträff. Tidningarnas recensenter öste rosor över Åke Falck och inte minst Lill-Babs Svensson, som här fick sitt kanske största genombrott i den svåra bransch som kallas "showbusiness". De tolv föreställningarna sågs av sammanlagt 118 000 personer.

Skannat med CamScanner

Skannat med CamScanner

1798
1820

Fångarnas jämmerliga värld på fästningarna

Skannat med CamScanner

Det finns många stolta borgar och fästen i vårt land där aldrig ett skott lossats till försvar. Gripsholm vid Mälaren är ett exempel. Helt annorlunda förhåller det sig med Malmöhus. Men ändå är det inte främst larmet från de forna striderna som ekar mellan valven. Det är i stället kören från usla, eländiga fångar, en jämmer som skär genom märg och ben.

För det är den bistra sanningen: från tidigt 1700-tal och långt in i vårt tjugonde sekel är det framför allt som fängelse Malmöhus tjänat. Alltså detta i dag så levande museum, som på håll ter sig så romantiskt med sina vallgravar och runda försvarstorn.

Se nu ned i det flyende 1790-talet, då ändå en rad reformer för att förbättra fångarnas tillvaro börjat genomföras i Sverige – då tortyren åtminstone officiellt avskaffats, då idéer om att också brottslingar hade ett människovärde, om än så litet, dykt upp hos de styrande.

Observera därefter fångskjutsen som är på ingående. Den kommer med en bonddräng som dömts till livstids fästning för tredje resan stöld.

Det är mat han stulit.

Tjuvmjölkat en ko.

Brutit sig in i en visthusbod och lagt beslag på rökta fårbogar.

Och nu senast: stulit häst och vagn med marknadsrustning och sålt alltsammans falskeligt till en mjölnare utanför Ljungby.

Fångtransporten från Ljungby hade tagit tre veckor. Den långa restiden berodde på att fångskjutsarna aldrig följde den stora landsvägen från skjutshåll till skjutshåll. Den gick i stället på slingrande vägar från fångförare till fångförare.

För så var det ordnat: de bönder som hade uppdraget som fångförare var oftast de fattigaste på trakten. Deras krakar till hästar var för usla för vanlig skjutstjänst, deras kärror för gamla och skraltiga att användas av resenärer med oklanderlig vandel.

Därför hade de härad för härad fått uppdraget att stå för fångtransporterna. Och eftersom deras gårdar och torp ofta låg långt från skjutsstationernas landsväg skruvade sig fångarnas led i märkliga bukter.

Fort gick det alltså inte; speciellt som många fångförare behöll fången en eller två dagar extra för att få arbetskraft mot någon traktering.

Ingen hederlig torpare eller bonde tog uppdraget som fångförare med glädje. Tjänsten hade nämligen sina vanskligheter. Rymde någon fånge under transport ställdes fångföraren till ansvar. Stundtals handlade det om böter, andra gånger om spö vid påle.

Men myndigheterna hade visat stor förståelse för att hjälpa fångförarna i deras arbete. Inte så att de skickade med någon eskort. Nej, men man såg alltid till att fången var ordentligt fängslad under transporten.

Skannat med CamScanner

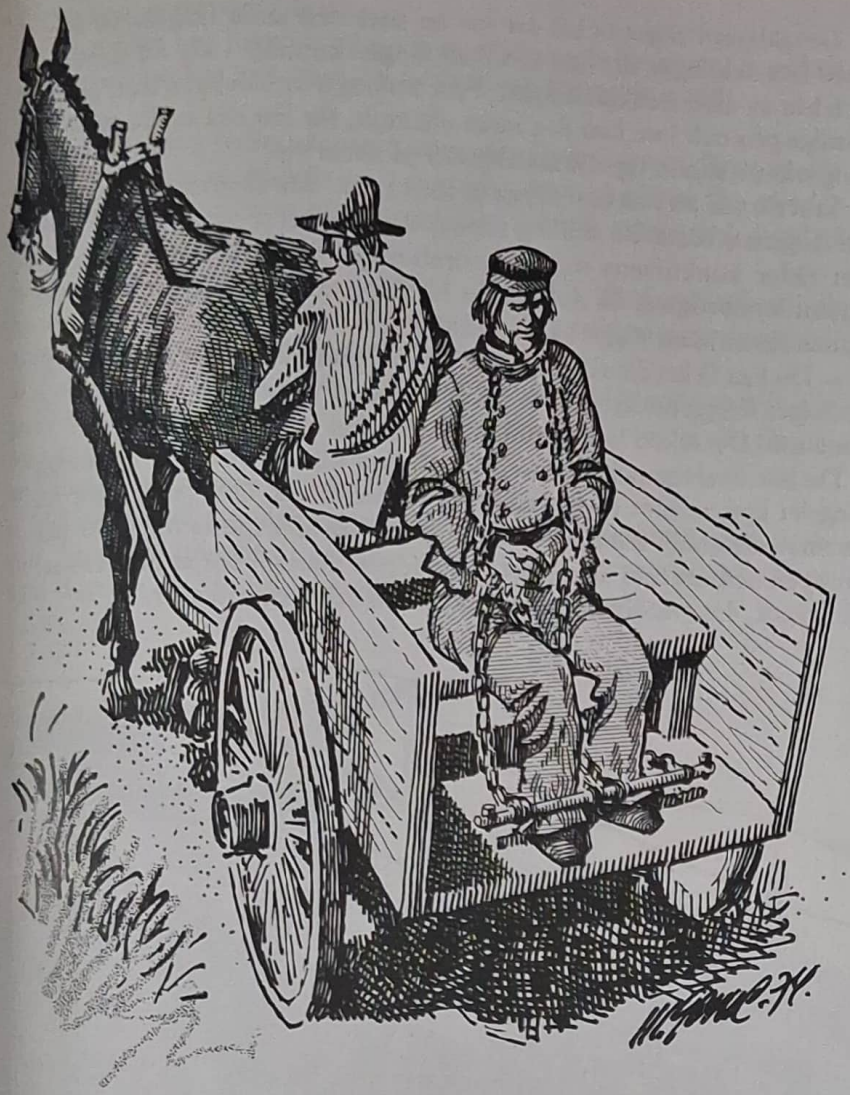

Han hade stulit mat och tjuvmjölkat en ko . . .

Före år 1815 sköttes all fångtransport av de fattigaste bönderna. Bevakning medföljde sällan. I stället hade man smitt in fången i en järnkrona, som vägde 36 kg och förhindrade all flykt. Efter 1815 sköttes fångtransporterna av särskilt anställda fånggevaldiger och då förekom att flera fångar sammanfördes till en fångkärra och kördes genom landet. Tredje resan stöld kunde bli livstids fästning – som för bonddrängen vi följer i detta kapitel. Han hade stulit mat, tjuvmjölkat en ko, brutit sig in i en visthusbod och tagit rökta fårbogar och senast sålt en stulen häst och vagn till en mjölnare utanför Ljungby.

Det fanns många sinnrika fängslen som en transportfånge kunde kläs med. Det handlade om blackor och klovar, både av trä och järn.

Men framför allt hade man den hederliga järnklänningen att ta till, den som vägde sina modiga 36 kilo och som hindrade fångens rörelseförmåga på ett synnerligen effektivt sätt.

Först satt där en hopsmidd järnring runt fångens hals.

Från ringen löpte grova kedjor ner till de båda handlovarna och vristerna. Handklovar och träblackar för fötterna fullkomnade dressen, som ansågs helt rymningssäker.

Såvida nu inte fången råkade vara stadd vid kassa och kunde traktera fångföraren så att denne blev helt plakat och lurades att låsa upp hela härligheten.

Men med den bonnatjuv från Ljungby som just nu körs in till Malmöhus har allt förlöpt gott och väl och när han om några ögonblick avlevereras på fängelsegården tar en gevaldiger emot honom på bästa sätt.

Han säger, att si på fan, kommer här inte en gammal bekant. Jaha, valvet står redo för herrn och det blir tillfälle att tvaga sig tvenne gånger i veckan. Det är en nymodighet som vi infört sen sist. Men annars är det som vanligt. Två skillingar var dag i fångtraktamente. Sopning och enrisrökning sköter ni själva efter behag, vädringen likaså. Och kloakerna haver ni nådigt tillstånd att tömma när de är halvskitna.

Skannat med CamScanner

Gevaldigern säger också att ror nu bara den arme fångjäveln fram med fyra skillingar ska han se till att fången kommer i väg till smedjan och blir av med järnklänningen. Fyra skillingar är nämligen hans gamla vanliga pris och inte kan det anses ohemult, för hur ska en illa avlönad fångvaktare skaffa sig extrainkomster på annat vis.

Sant förstås att han kan dryga ut lönen med den lönnkrog han driver till fångarnas bästa. En skilling supen, det är priset sedan gammalt. Men det råder konkurrens om krogrörelsen på fästningen. Han är inte ensam lönnkrögare. Så det får allt bli låspenningar också ifall han ska kunna försörja sig något så när drägligt.

– Du kan få kredit så att du blir av med järnklänningen på momangen, säger fånggevaldigern. De två första fångtraktamentena dina tar jag hand om. Det är väl rätt och rimligt, eller hur? Är vi överens?

De blir överens och vaktaren för fången till smedjan, där det tunga fångslet byts ut mot en behändig black med kula. Och fången gör nu samma erfarenhet som järnsmidda fångar för det mesta upplever när kroppen befriats från de massiva tyngderna: marken börjar med ens att gå i vågor, det svindlar för hans ögon, han mår illa, han spyr.

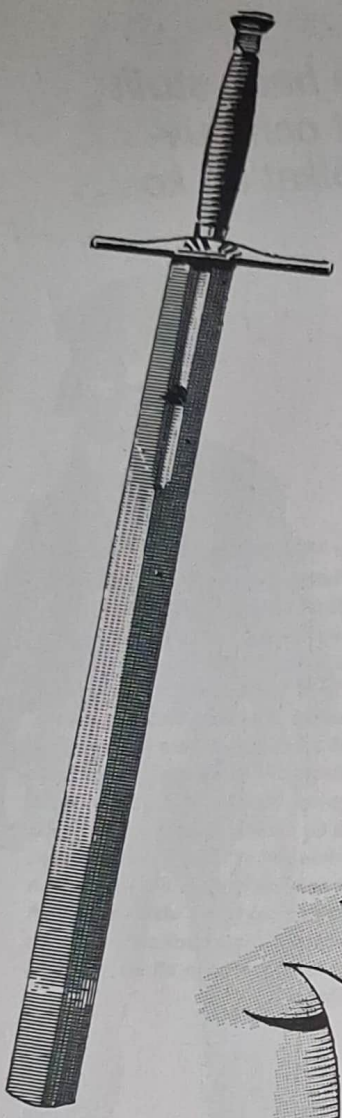

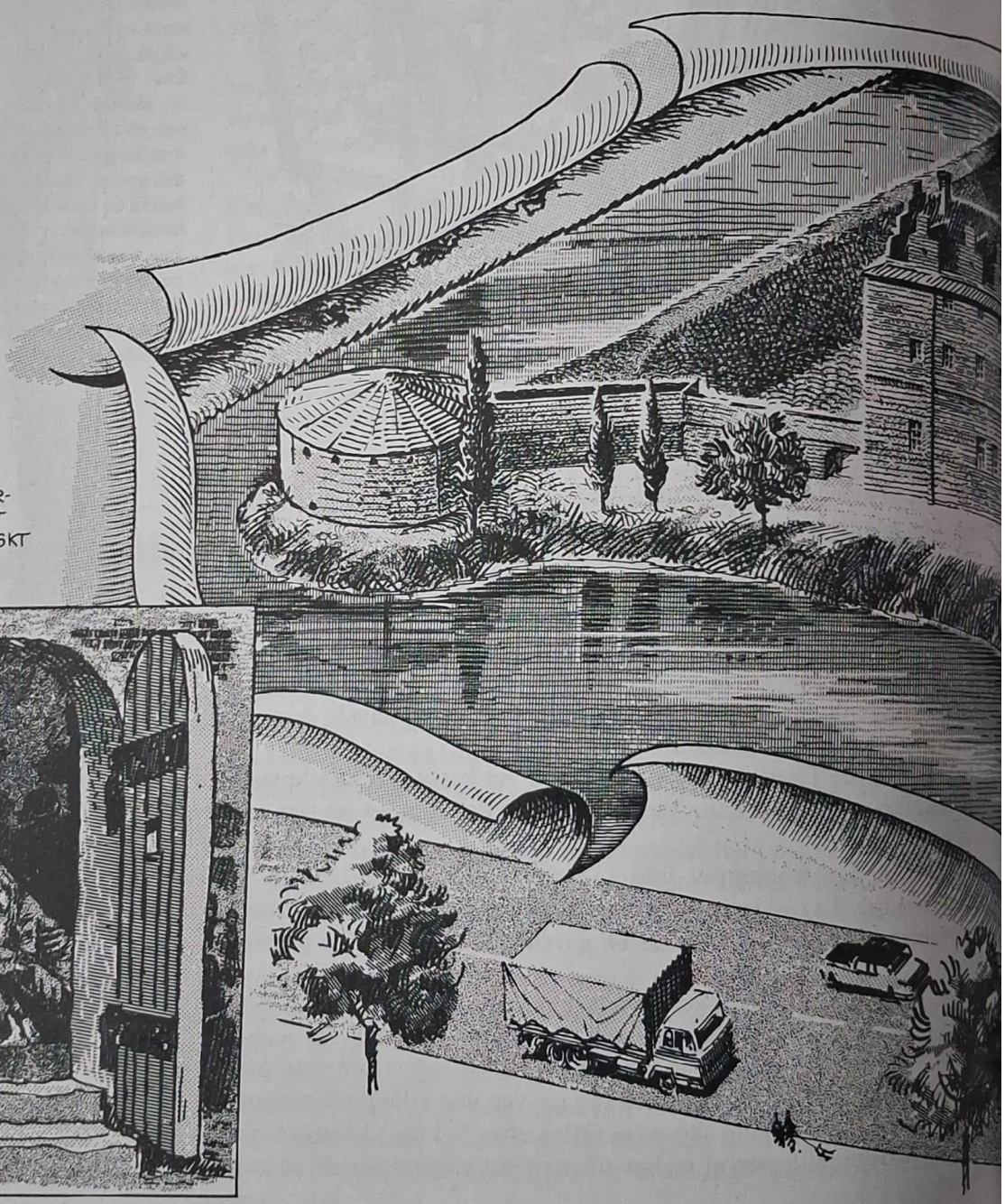

FÖNSTERLÖSA KÄLLARCELLER BRÖT SNABBT NED FÅNGARNA PSYKISKT

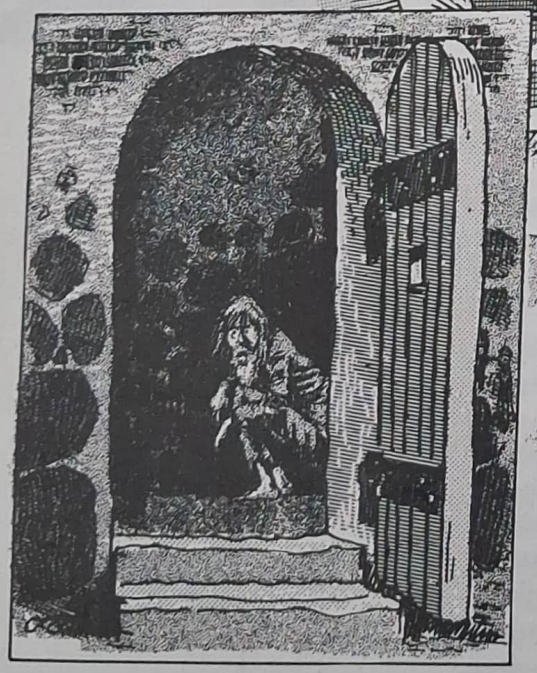

Skannat med CamScanner

Det är ungefär som sjösjuka.

Och nu ska han framlida all sin levnad på denna fästning, om vilken vi får exakt besked genom en landshövdingerapport år 1798:

- I norra längan, första våningen, finns sex fängelserum, därav tre för statsfångar. Saknas statsfångar kan dessa rum upplåtas för mindre brottslingar, som dömts till kortare tidsstraff på vatten och bröd. I inget rum finns eldstad.
- Under denna länga finns en källare, fyra alnar lång och två och en kvarts aln bred (2,40×1,50). Den nyttjas för grova missgärningsmän, som sitter instängda i ständigt mörker.
- I västra längan ett rum med golv av murtegel. Här strömmar ljus in genom två gallerfönster. Det finns till och med ett brädloft, där fångarna kan ligga om nätterna.
- I södra längan finns ett rum för dödsfångar.

Vid denna tid vistades ett 50-tal fångar på Malmöhus; män, kvinnor, barn. De trängdes i de uslaste av hålor och var klädda i trasor. Om dagarna var de utkommenderade – "när så ske kunde" – och

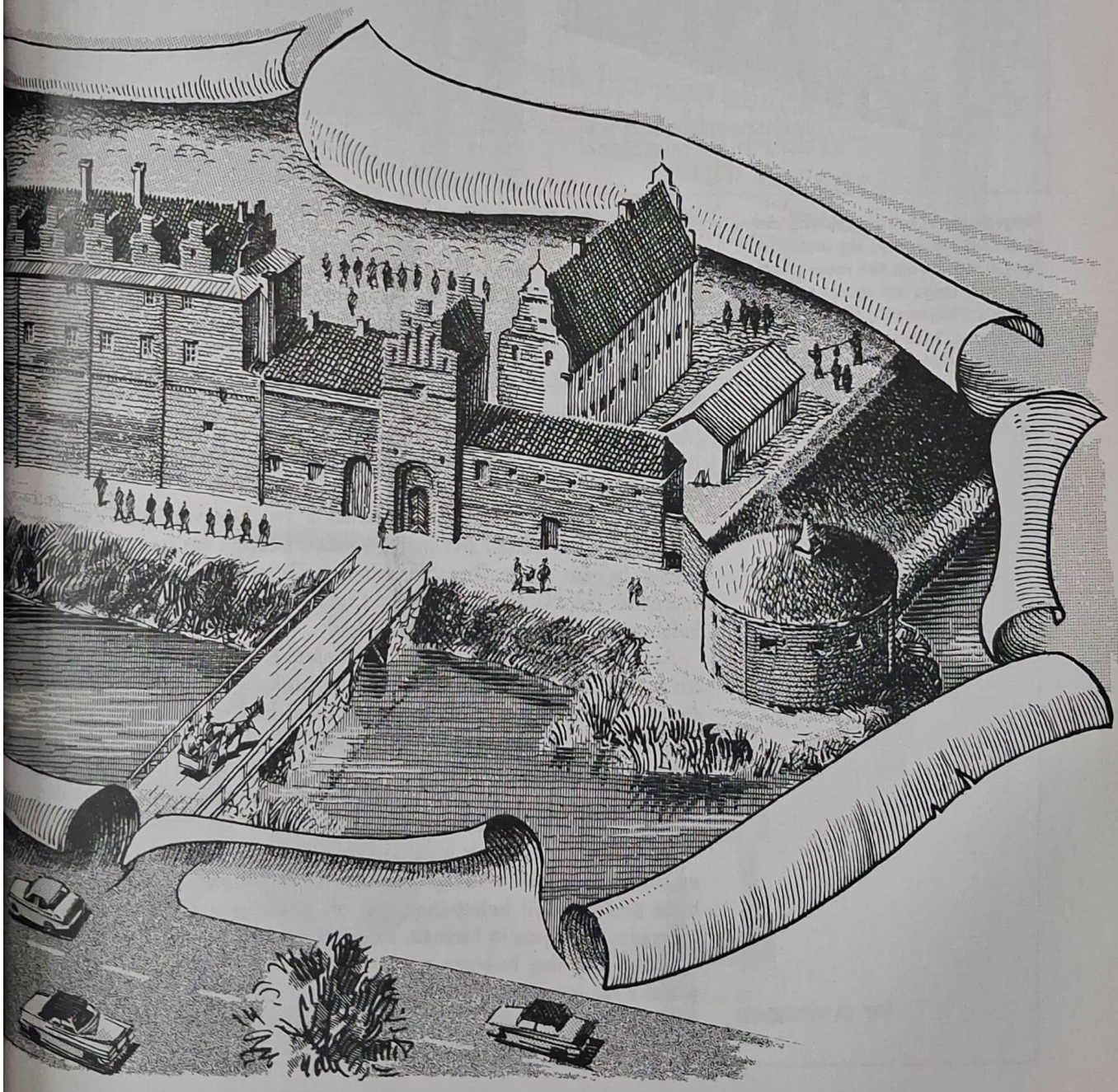

Skannat med CamScanner

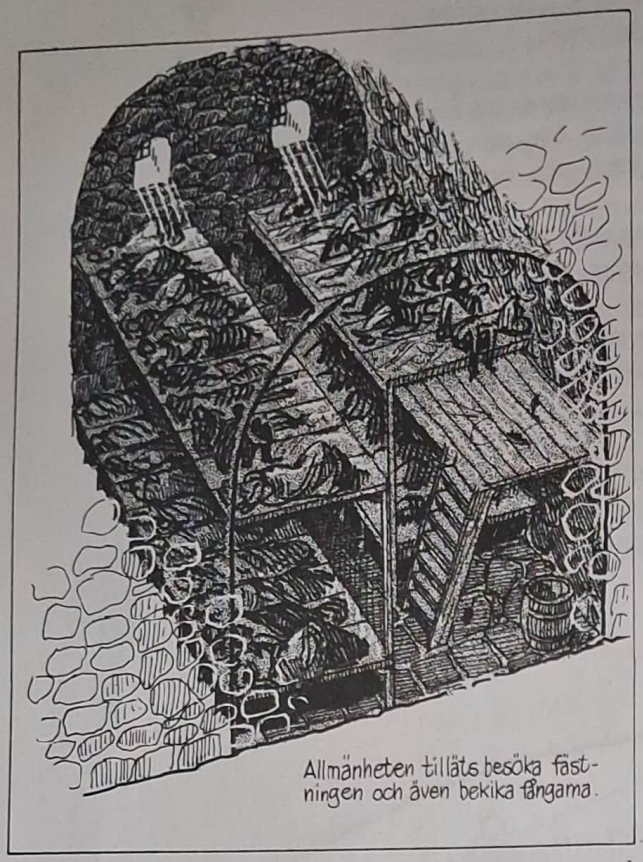

Nedan: Entré till 30-mannacell

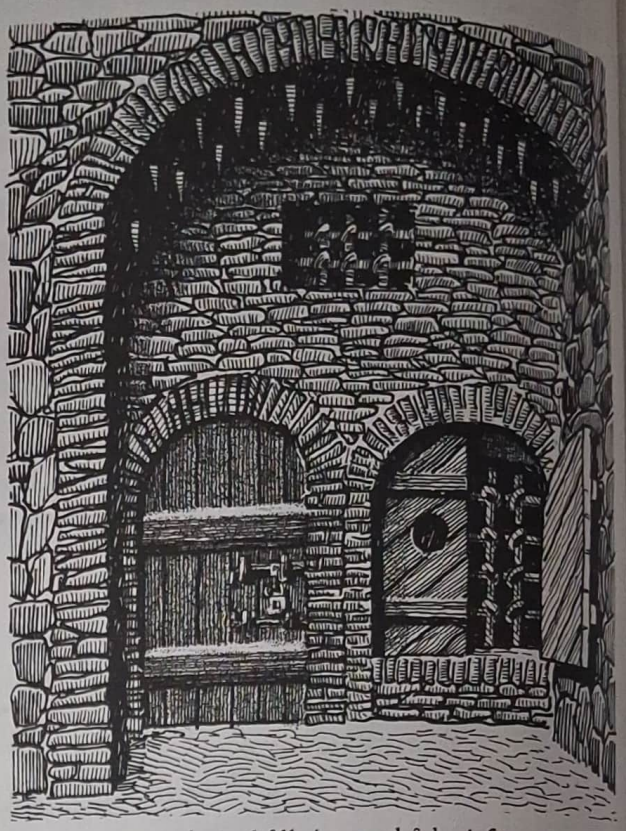

Fångvalven på Carlstens fästning (där bl. a. Lasse-Maja satt) låg under huvudvallarna. De var fem meter breda, sex meter långa och knappt sex meter höga. Fångarna låg på hyllor, som fått en tunn "madrass" av halm. I valven fanns inga andra möbler än en tunna för naturbehov. I varje valv trängdes ett trettiotal fångar i fukten och den olidliga stanken . . .

för övrigt var de sysselsatta med renhållningen både i fängelset och ute i staden.

Godmodiga fångar kunde också hyras av driftiga företagare. Det var billigast tänkbara arbetskraft. Satte man den principen grundligt i system och samtidigt stod på god fot med fängelsets höga myndigheter kunde man på den vägen rent av grunda stora affärsföretag.

Och så var fångens liv: i botten hade han varje dag någon portion rovor, ärter, sillar och bröd, som tillhopa skulle ge 1 753 värmeenheter (kalorier säger vi i dag). Det var visserligen bara hälften av vad en frejdad arbetare behövde men fångarna dog i varje fall inte av svält i första taget på den spisordningen.

Dagarna radade upp sig på enahanda vis. Det var kallt. Det var mörkt. Det var trångt. Att stanken inne i hålorna var från och vedervärdig bekom dock fångarna mindre. Deras luktsinnen trubbades snabbt av för alla odörer. Och att sjuka och friska blandades hur som helst gjorde dem heller inte så mycket.

Att sjukdomar smittade visste man nämligen och också döden hade sin smitta. Mången var den fånge som önskade på sig dödens smitta för att snabbare komma undan den jämmerdal som hette livet.

För därefter väntade ju himmelens boningar, bara man ångrat sin svåra synd mot samhället, mot överheten, mot Gud. Det löftet stod prästerskapet för. Och alltså ångrade man sig och hoppades på den befrielse som hette döden.

Ändå fanns det förstås alltid besvärliga fångar, som satte livet högre än döden och som ständigt umgicks med flyktplaner. Sådana fångar hade man speciell behandling för: de piskades upp vid en påle, de spärrades ensamma in i trånga, kalla, mörka hålor.

Går man i dag husesyn på Malmöhus finner man överallt spåren tillbaka till detta gustavianska fångliv, som i stort sett var sig likt långt in på Karl XIV Johans tid. Och som bekräftar den gamla sanningen att samhällsutvecklingen ständigt gjort halt framför fängelsemuren.

Skannat med CamScanner

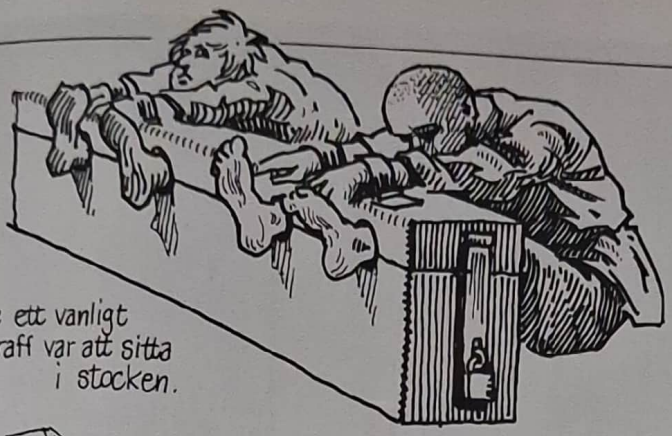

Tidigare ett vanligt skamstraff var att sitta i stocken.

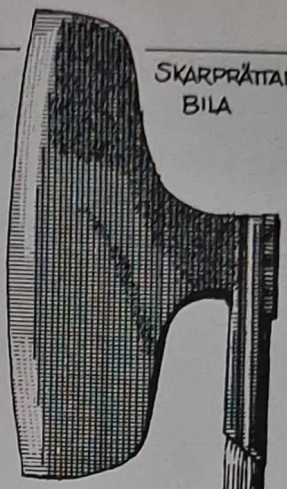

SKARPRÄTTAR-BILA

SPANSK FIOL AV TRÄ. SKAMSTRAFF FÖR HORAKONOR.

56. Cap.
Om twefalt hor.
1. §
"Gör gift man hor med annan mans
" hustru; miste båda lifvet."
2. §.
fästeb
af th
plich
eller
fäng

46. Cap.
Om Kyrkotiufnad
1. §
„Stiäl man något i Kyrkan, eh-
" wad thet Kyrkan tilhörer, eller
" är af andra ther i förvar satt och
" är thet hundrade daler eller mer
" wärt; warde kängd."

EXEMPEL PÅ STRAFF FÖR BEGÅNGET LÖNSKALÄGE SAMT FÖR STÖLD AV KYRK-SILVER ENLIGT 1734 ÅRS LAGBOK →

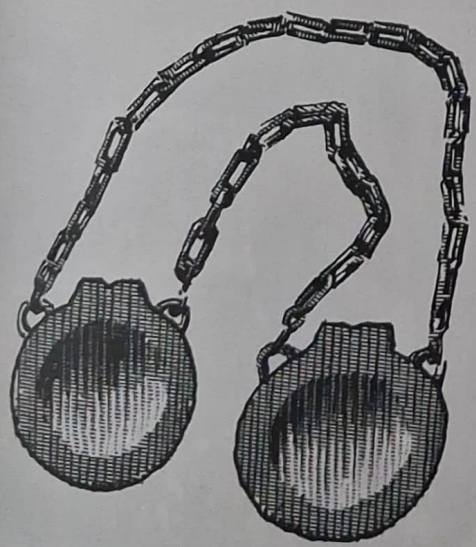

STADENS STENAR. LADES SOM ETT OK ÖVER FÅNGENS AXLAR. OFTA ETT SKAMSTRAFF FÖR KVINNOR SOM BEGÅTT ÄKTENSKAPSBROTT

HANDKLOVE AV TRÄ

Skannat med CamScanner

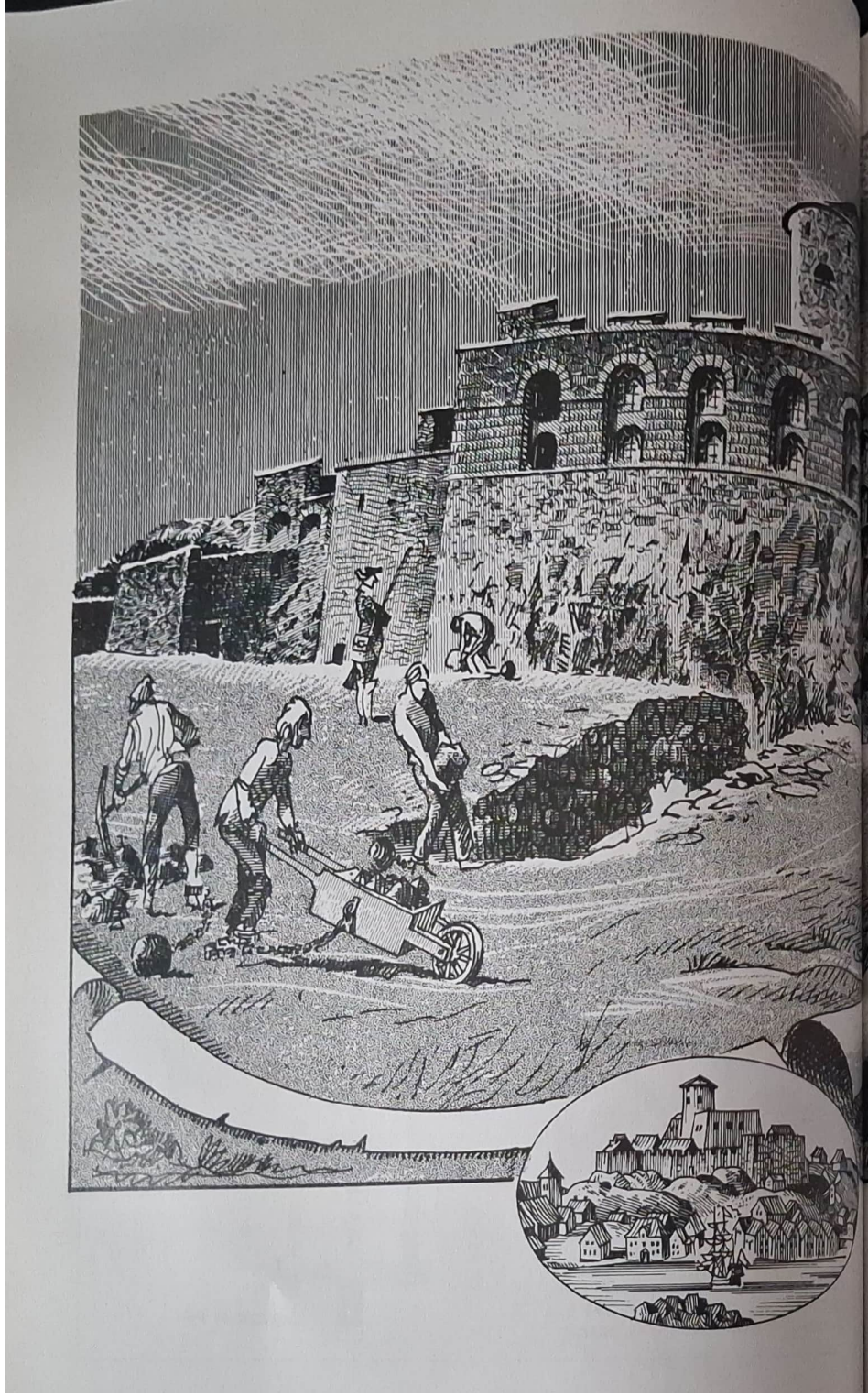

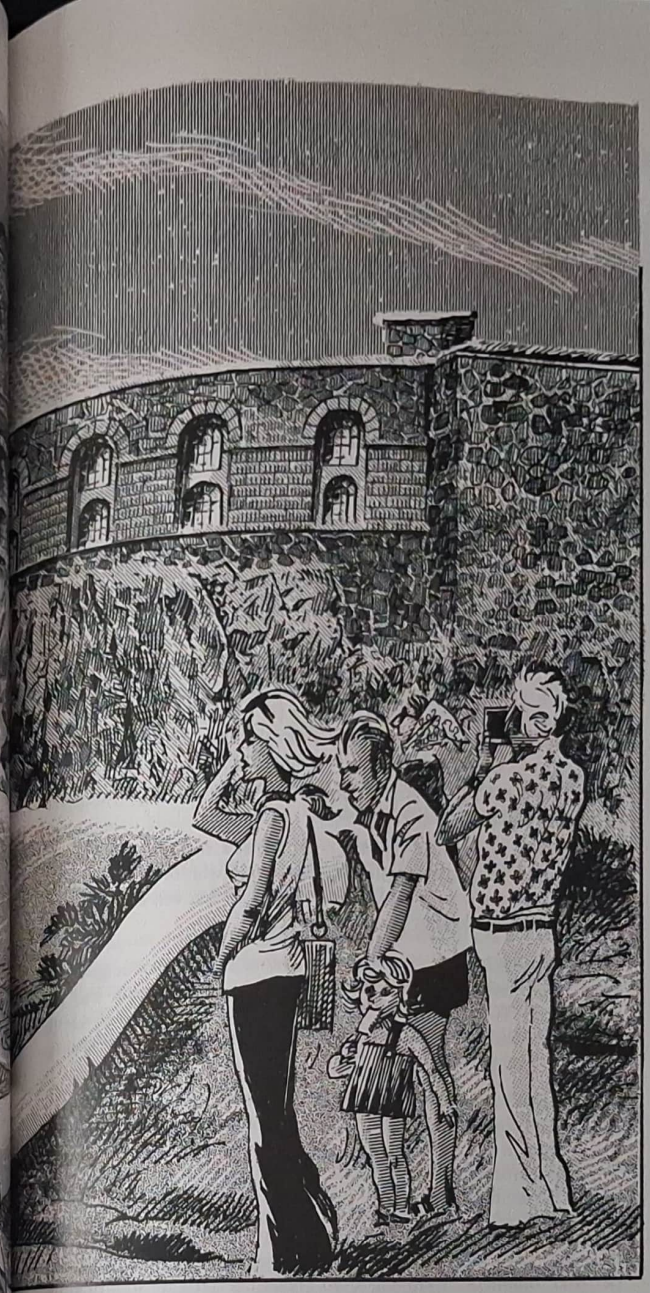

Fångvaktaren på Marstrand: "Det sägs att vi är för släpphänta med de uslingarna"

"Välkommen till Carlstens fästning, mitt herrskap. Kliv på bara. Jag är slottsvaktmästare här och är den som egentligen utövar tillsynen av de 154 fångar vi har inhysta detta nådens år 1820.

Till min hjälp har jag två fångknektar. Det kan kanske tyckas att personalstyrkan är liten.

Skannat med CamScanner

Linné besökte Carlstens fästning år 1746. Om fångarna antecknade han: "Den som ser dessa osälle undrar ej att Marstrands namn reser håren på dem som höra det nämnas."

Men jag ska då genast tillägga att bevakningsmän rekvirerar vi från den ordinarie garnisonen. Vi släpper aldrig ut någon fånghop på arbete utan att den står under noggrann uppsikt av soldater med skarpladdade gevär.

154 fångar, sa jag. 60 av dem sitter här på livstid. De har samtliga begått svåra brott mot samhället. De är en samling mördare, mordbrännare, tjuvar, förfalskare, bedragare, uppviglare, tidelagare, gudsförnekare, kungasmädare – ja, jag vet inte vad!

Dessa män behandlas trots sina ogärningar ytterst humant av oss som är satta att se till att de får sitt straff. Sköter de sig är vi inte de som lägger på någon råge. Fast vi håller på ordningen. Nån jävla ordning måste det vara.

Jag ska säga att vi fångvaktare har inte någon lätt ställning. Allmänheten får så lätt för sig att vi är för släpphänta med fångarna. Att vi ser genom fingrarna när de inte följer rutinen. På sina håll sägs det rent ut att vi daltar med de uslingarna. Och på sätt och vis kan jag förstå det.

Som till exempel den här nymodigheten att fångarna ska få röra sig fritt i sina fångvalv när vi låst in dem där för natten.

De befrias alltså alla varje kväll från blacken om benet och den trepundiga kulan med dess två alnar långa kätting. Jo, det är faktiskt sant! Inne i fångvalven har de ingenting som hindrar deras rörelsefrihet. Och vad har man för kontroll över dem då?

Uppriktigt sagt ställer jag mig själv ganska tveksam till det här beslutet, som de höga myndigheterna kom med bara för några månader sedan. Jag menar som så att fångar är fångar – och vad är det för ett fångliv om de inte känner av några bojor!

Ett besvärligt klientel, de här brottslingarna. Jämt och ständigt förorsakar de mig bekymmer. Som alla de här rymningsförsöken! Vad ska de tjäna till? Vi kniper dem i alla fall förr eller senare. Och de vet ju alla vad för slags påbröd som då väntar: ett rejält skamstraff, en duktig omgång prygel vid pålen.

Det är också det straff som vi omgående exekverar så snart nån fånge supit sig full eller uppträtt uppstudsigt mot befälet.

Nu frågar ni kanske mig hur fångarna kan få tag i brännvin här på fästningen. Svaret är mycket enkelt. Det är jag själv som säljer detta gudslån till de uslingarna.

Det är visserligen förbjudet att saluföra starka drycker till inhysingarna. Men det sätter man sig över på varenda fästning och fängelse i vårt land. Brännvinsförsäljning är en urgammal rättighet som tillkommer fångvaktarna.

Och ingen ska komma och säga att myndigheterna inte känner till det. Det gör de nämligen. Men man låter det bero i vetskap om, att så länge jag får göra mina extraförtjänster på brännvinsförsäljningen kan de hålla min lön nere på behagligt låg nivå.

Lönen – ja. Det är inte bara fångvaktarna som har lön. Fångarna har

Skannat med CamScanner

det också! Jo, jag svär! De har var och en två skillingar om dan som de kan köpa mat för. Eller brännvin.

Fångtraktamente kallas det. Och arbetar de tjänar de en skilling extra. Och det ska jag säga att på tre skillingar kan man supa sig ordentligt full, för jag är inte den som tar hutlöst betalt för mitt egenhändigt brända brännvin.

Mat och brännvin måste alltså fångarna själva betala med sitt traktamente. Men kläderna är gratis, åtminstone för dem som är dömda till längre straff än två år och det är de flesta. Vart tredje år bjuder staten på en vadmalsjacka och ett par byxor, två par strumpor, två par skor, två skjortor och en hatt.

Ändå är det många som går här med rumpan bar! De utgör en sådan styggelse att man knappt kan skicka ut dem på stenarbete utanför fästningsmurarna. Om en kunde förstå hur dessa människor vårdslösas med sina kläder. Men det är staten som bjuder så då tycker de förstås att det inte spelar någon roll hur de handskas med byxor och skor.

Nåja, så får de traska där byxlösa och barfota då, om det så är smällkalla vintern! Eller spara in på maten så att de kan köpa nytt. Det är deras problem, inte mitt.

Sa jag något om hygienen här på fästningen vad det nu gäller fångarna och deras valv? Jo, på den punkten är vi noggranna ska jag säga. Ständigt uppmanar vi fångarna att tvätta sig minst två gånger i veckan. Och vi håller efter dem med städningen av valven och tömningen av tunnan, som annars står där och luktar onödigt illa.

Så ni märker, mitt herrskap, att de dömda är i bästa och säkraste vård. Och om ni nu bara dröjer här en liten stund ska jag kalla fram vår mest berömda fånge, som jag vet att många av er kommit hit för att få bekika. Jag menar förstås den beryktade stortjuven Lasse-Maja, som sitter här på livstid.

Ett ögonblick, jag ska låta kalla på honom. Han åtnjuter stora förmåner som kock och allmän hjälpreda åt vår vördade placemajor. Alla

Skannat med CamScanner

tankar på flykt har han för länge sedan slagit ur hågen. Han är riktigt spak, ska jag säga.

En idealisk fånge. Han ställer inga krav och är aldrig till förtret. Han har sannerligen lärt sig att vara lydig.

Gud give att alla fångar vore lika beskedliga som han. Och inte som den vi avrättade häromdagen med hängning.

In i det sista skrek den fasansfulle uppviglaren att prästerna var en samling lögnhalsar och Hans Majestät Konungen en profitör och utsugare av folket.

Jag ryser bara jag tänker på sådant smädeligt tal. Hur kan människor vara så oförbätterliga, kan ni förstå det?

Skannat med CamScanner

1809

Ryssarna marscherar över Kvarkens is och ockuperar Umeå

Skannat med CamScanner

Läget vintern 1809: En rysk kniptång sluts kring svenska armén i norr

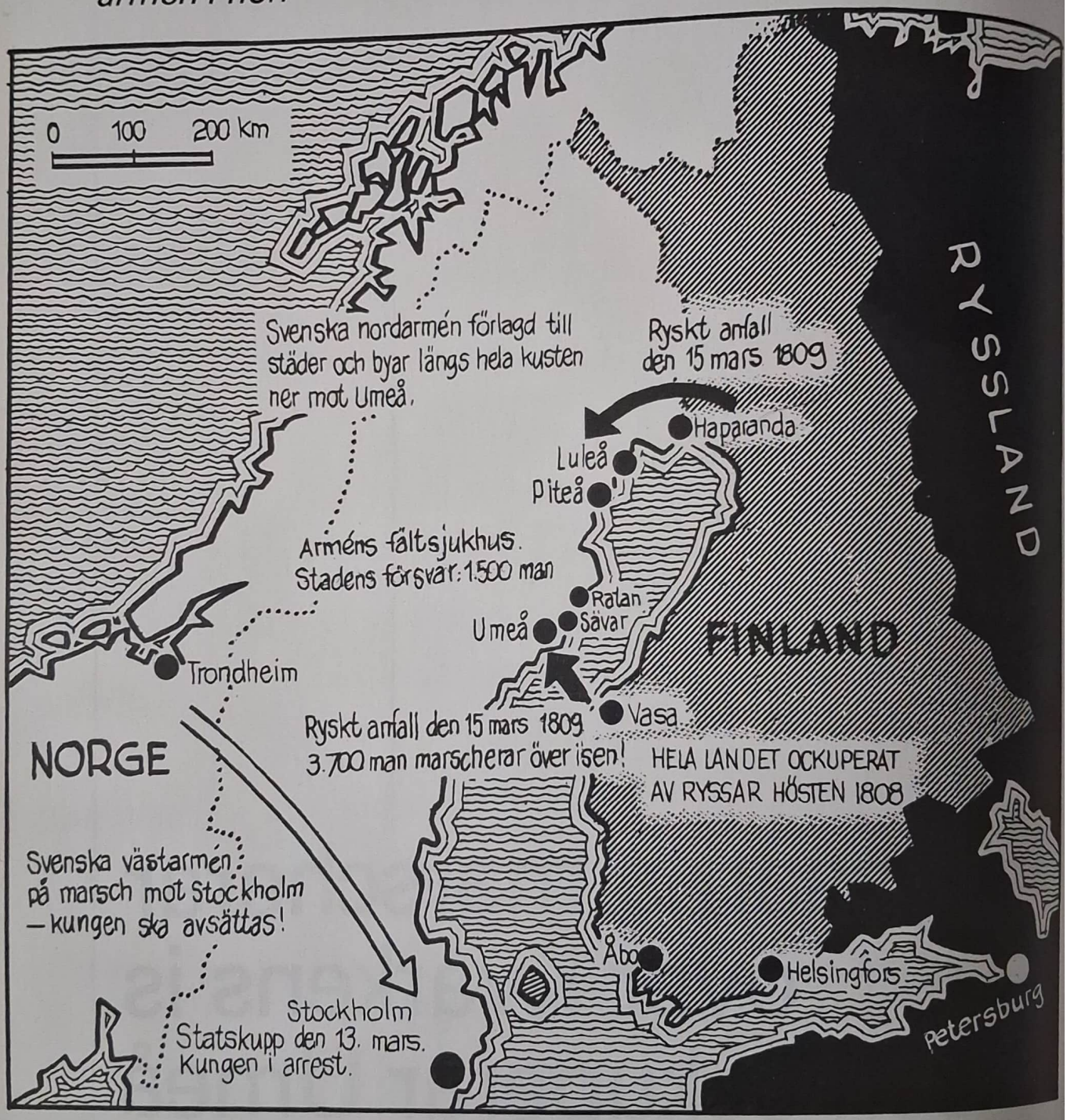

Skannat med CamScanner

Sverige vårvintern 1809. Sedan ett år tillbaka befinner sig vårt land i krig med Ryssland. Ryssarna har drivit den svensk-finska armén ut ur Finland, upp genom hela Österbotten, runt Bottniska viken.

Under vintern råder stillestånd. Den svenska nordarmén ligger nu förlagd till städer och byar i Norrbotten och Västerbotten.

Tillståndet är eländigt. Svälten är allmän och svåra epidemier rasar.

I Umeå har man inrättat arméns sjukhus. I primitiva kyrkstugor, kyrkstallar, fähus och bondgårdar ligger tretusen sårade och sjuka. Dödligheten är så stor att man inte hinner jorda liken, som i stället lagras på bodar.

I början av mars sätter sig den svenska västarmén på marsch från Karlstad mot Stockholm under befäl av general Adlersparre. Därmed är upprorsfanan höjd. Kungen, Gustaf IV Adolf, som ges hela skulden för det olyckliga kriget, ska avsättas av en militärjunta.

Utan att ryssarna känner till upprorsrörelsen säger man plötsligt upp stilleståndet och går till angrepp i mitten av mars. En rysk armé faller in norrifrån – en annan armé marscherar över Kvarkens is mot Umeå!

Den ryska "isarmén" är 3 700 man stark.

Den garnison som lämnats till Umeås försvar under befäl av general Cronstedt räknar 1 500 man.

. . . och söderut höjs upprors-fanan mot Gustaf IV Adolf

Skannat med CamScanner

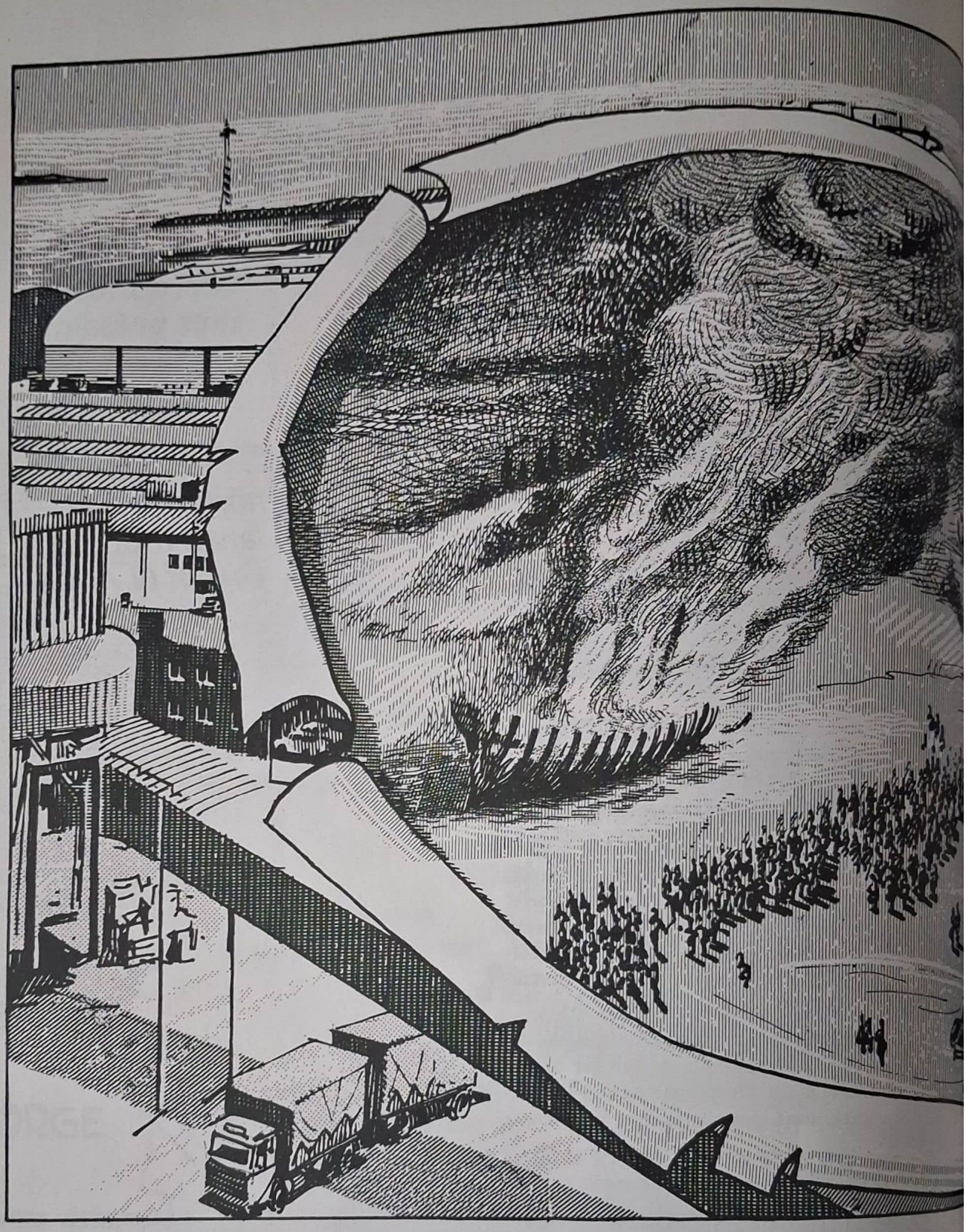

En utmattad rysk armé slår läger efter fem dygns marsch över isen

Just där Umeås och Holmsunds stora nya hamn skjuter ut sina imponerande betongplan i havet måste ryssarna ha slagit läger på isen den gången i mars 1809. De ryska soldaterna är starkt utmattade. I fem dygn har de marscherat över ishavet från Vasa och hit. Kylan är svår. Två infrusna skepp som legat nära två mindre kobbar får lämna bränsle till brasor. Till slut tänds själva skroven på. Huttrande trängs de ryska soldaterna omkring de enorma brasorna för att få någon värme i kroppen.

Den ryska armén bevakas på håll av utsända svenska patruller. Rapportkarlar skidar i väg till svenska högkvarteret i Umeå med besked om att man har

Skannat med CamScanner

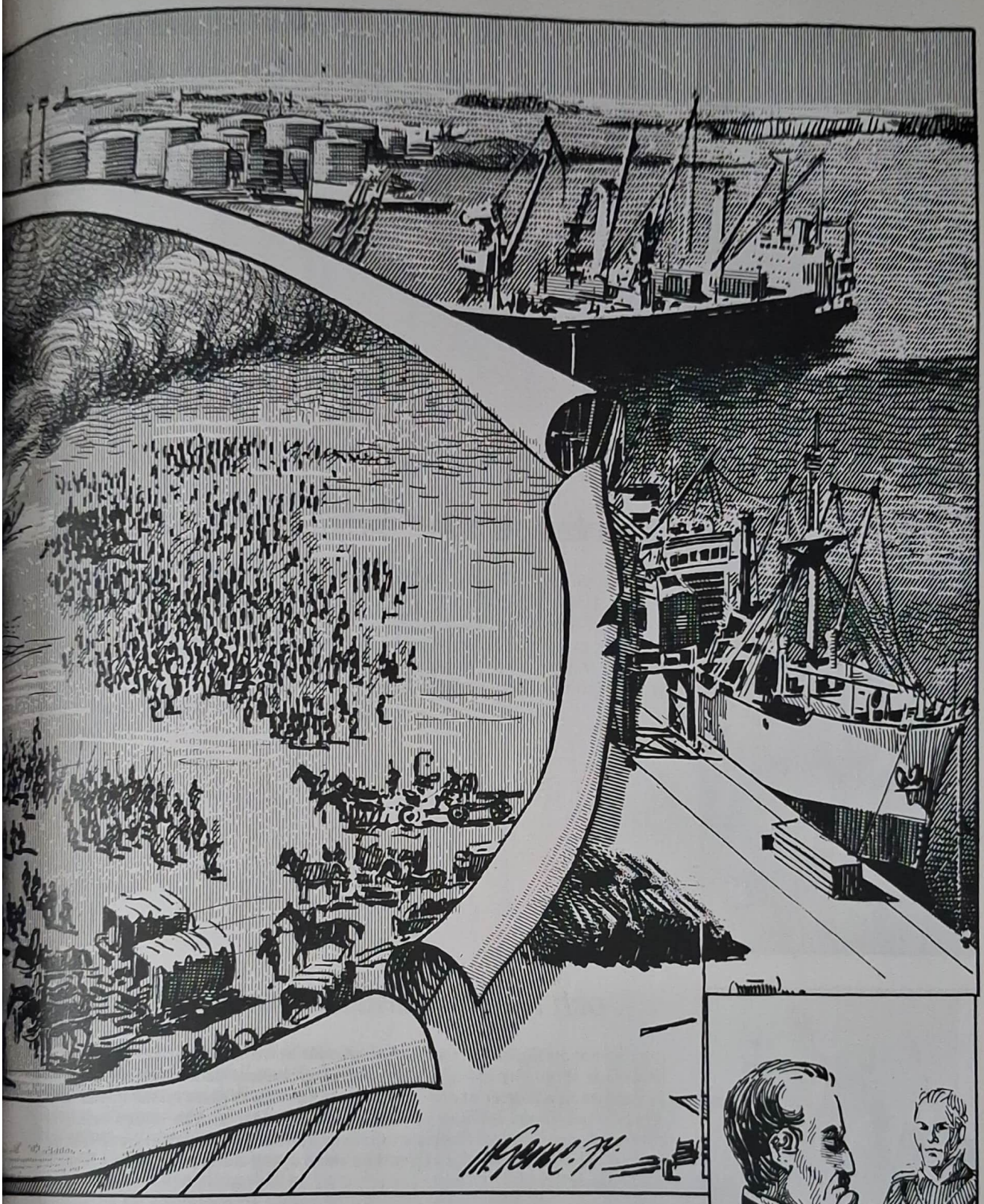

ett utmärkt tillfälle att slå till mot fienden. Men det högsta befälet visar ingen lust att gå till motangrepp.

I gryningen den 22 mars bryter ryssarna sitt kvarter ute på isen och marscherar mot Umeå längs älvens södra sida.

När de ryska förtrupperna nått fram till brinken på andra sidan älven i höjd med Umeå stad skickar den svenske generalen Cronstedt en parlamentär till den ryske befälhavaren Barclay de Tolly. Cronstedt har två dagar tidigare mottagit en kurir, som fört med sig nyheten om att en militärjunta arresterat kungen och tagit makten. Nu vet inte Cronstedt på vilket ben han ska stå!

Skannat med CamScanner

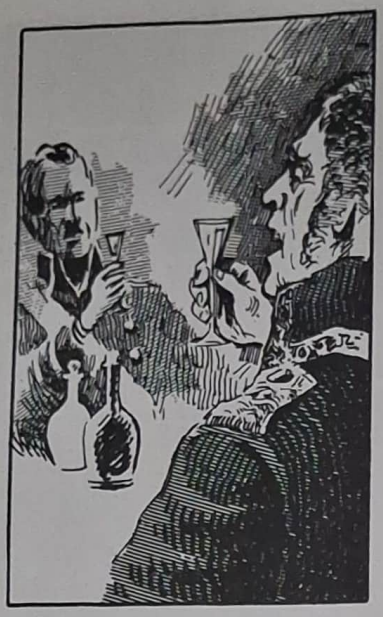

Generalerna kommer överens om avtåg

Den ryske generalen bjuder in Cronstedt till en överläggning inne i de ryska linjerna. Herrarna sammanträffar och lyfter några pokaler. Man kommer sedan överens om att inte gjuta blod i onödan. Den finsk-svenska garnisonen försäkras alltså fritt avtåg från staden. Cronstedt lovar att dra sina trupper så långt söder ut som till Härnösand. Redan samma dag ska Umeå vara utrymt.

Druckna soldater rumlar omkring . . .

Det har sina svårigheter att samla ihop de svensk-finska trupperna denna dag i staden Umeå och ställa upp dem för avmarsch. Massvis med soldater och många officerare har nämligen supit sig plakat fulla. Druckna rumlar de runt på gator och torg. Då den svenske generalen inte själv kan få någon ordning på sina trupper begär han hjälp av den ryske generalen! Som genast ställer ryskt vaktmanskap till svenske generalens förfogande!

. . . och tas om hand av nyktra ryssar

Det är rent otroliga scener som umeborna får bevittna denna dag, den 22 mars nådens år 1809. Den garnison som skulle ha försvarat staden mot alla angrepp utrymmer sina kvarter under fullständig villervalla. Nyktra ryssar staplar fulla svenska och finska soldater på vagnar och kör dem ut från staden och över älven söderut. Ryssarna försvarar också stadens borgare mot övergrepp från de rusiga hjältarna från finska kriget. Om detta sjöng aldrig Runeberg i "Fänrik Ståls sägner"!

Skannat med CamScanner

"Vi vill ha en snabb fred"

Den ryska ockupationen av Umeå varar en vecka. Ryssarna har en utmärkt disciplin och plundrar varken bönder eller borgare. Den ryska armén lever på de förråd man erövrat från den svenska garnisonen. Samtidigt utdelas flygblad där man kan läsa på svenska att ryssarna inte kommit för att skada civilbefolkningen utan enbart för att tvinga fram en snabb fred.

Umeborna tackar ryssarna

Plötsligt får den ryske generalen order från sitt högkvarter att marschera tillbaka till Vasa och Finland över isen. Lika snabbt som ryssarna kommit, lika snabbt försvinner de nu. Men innan de avtågar uppvaktas den ryske generalen av stadens borgare, som alla vill tacka honom och hans soldater för den humana behandlingen. Den 29 mars tågar de sista ryska trupperna ut från staden, följda av umebornas vänliga vinkar. (Fast de 120 hästar och slädar som ryssarna "lånade" vid avfärden skulle man aldrig få igen förstås . . .)

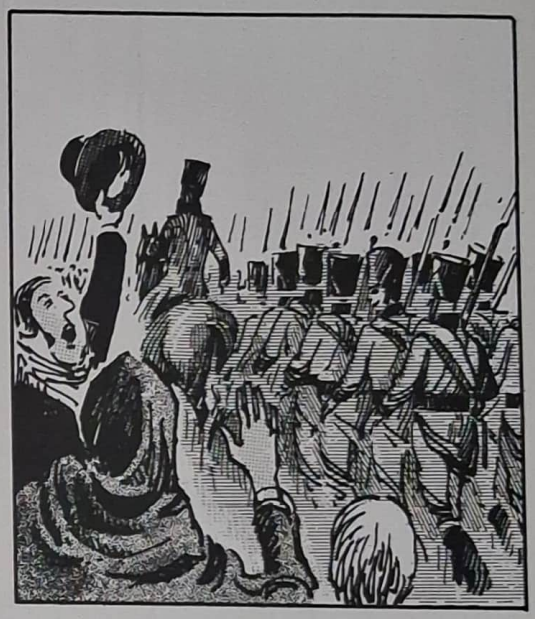

Sävar, Ratan, Hörnefors . . .

Men freden drog ut på tiden. Redan halvannan månad senare gick nya ryska trupper till anfall mot denna trakt av världen. En serie träffningar mellan svensk-finska och ryska trupper radade upp sig. Det var affärerna vid Sävar och Ratan, det var fäktningen vid Hörnefors. Större delen av sommaren 1809 var Umeå åter ockuperat av ryssar. Den här gången blev regementet hårdare. Men det är omvittnat från många håll att de ryska trupperna höll bättre ordning på sig själva och på staden än den egna garnisonen förmått. Och så var plötsligt freden där. Alltsedan den gången 1809 har svensk mark aldrig varit ockuperad.

Skannat med CamScanner

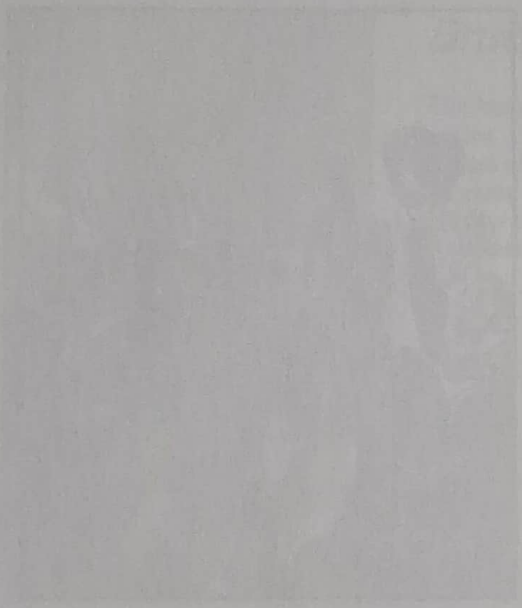

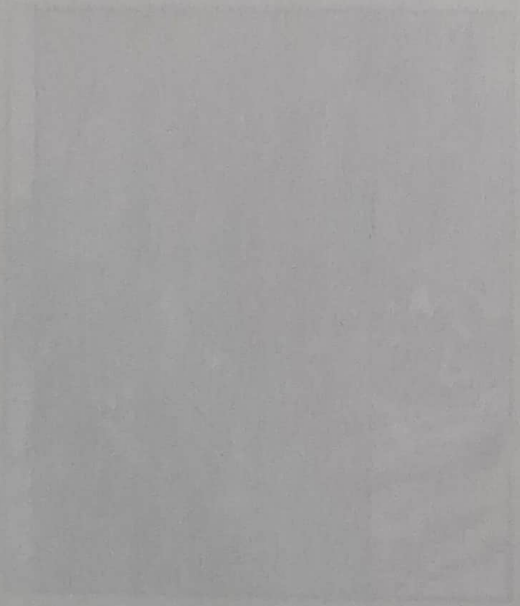

Skannat med CamScanner

1809

Militärjunta gör revolution, svensk statskupp mitt under brinnande krig

Skannat med CamScanner

Den 21 februari år 1808 gick ryska trupper över gränsen i Savolax i Finland utan föregående krigsförklaring. Med trosskuskar och allt obevärat manskap räknade denna ryska armé 24 000 man. Man kom dragande på olika vägar som mellan Finska viken och Nyslott förde till det svenska Finland. Synen var överallt ungefär densamma. De byar trupperna passerade var små. Snö föll. Skidlöpare spårade. Sen följde kavalleri och infanteri, så de stora kanonerna och sist trossen med arriärgardet.

Samma kväll antecknade en officer vid Nylands dragoner i sin journal:

"Sorgspelet är då börjat. När och hur detta slutas står i Guds hand . . . Vår armé är som en näve folk utan mat och kläder . . . Mod fattas oss inte men mat, fourage och kvarteringar . . . Gud hjelpe oss . . . "

Sådan var upptakten till finska kriget 1808-09, det bedrövliga skådespel som bildar bakgrunden till Runebergs berömda och verklighetsfrämmande "Fänrik Ståls sägner".

Långt innan det ryska angreppet kom hade den svenska krigsledningen sin taktik klar. Man skulle göra en taktisk reträtt mot norr vårvintern och försommaren igenom till dess man hann landsätta förstärkningar, dvs när isarna gått upp och det åter gick att segla över Östersjön.

Det blev en eländig reträtt redan från början. En svensk officer som anlände som kurir till Tammerfors i mitten av mars berättar:

"Jag red in i staden och såg den retirerande armén i en enda röra. På väg till förläggningen i utkanten av staden mötte jag en bekant, en ryttmästare vid Nylands dragoner. Min vän sade:

Skannat med CamScanner

Gustaf IV Adolf, här målad som en oförvägen fältherre (av *Per Krafft* den yngre).

— Det här är rena rama farsen. Vi retirerar så snabbt att ryssen aldrig får en chans att inveckla oss i strid. Broder, det här kriget hade vi illa förberett. Ingenting fungerar som det ska. Proviantmagasinen ligger tomma. Det är ont om fourage och hästarna svälter. Den ärorika armé du ser framför dej består bara av sex tusen man. Och av dom är hälften rotesoldater som knappt sett ett gevär . . .”

Den svenska taktiken kunde aldrig fullföljas trots överskeppning av stora truppstyrkor under sommaren 1808. Efter några skenbara svenska framgångar frampå sensommaren var det dags att återtåga igen — och nu blev eländet om möjligt värre än tidigare.

”. . . Vi fortsätter reträtten runt Bottniska viken. Den handlar om regn, mörker, gruvliga vägar, sträng köld, dåliga kvarter, hunger, sjukdomar . . . överallt är synen densamma: folk faller ihop och dör av kyla och svält, de ligga där i snön och frysa till is. De fältlasarett som finnas äro en skam för mänskligheten . . . varje ögonblick av detta återtåg bär vittnesbörd om människans förnedring . . . vi begrava våra döda så gott vi kunna . . .”

Vintern 1809 hade spillrorna av denna armé gått i vinterkvarter längs kusten i Norrbotten och Västerbotten. Fientligheter var tills vidare avblåsta; ett stillestånd hade ingåtts med någon veckas uppsägning.

Men vad hjälpte stilleståndet när fasorna bara fortsatte under denna ”vinterkampanj”. Halva armén låg i sjukkvarter i lador och skjul och bryggstugor och jordhålor. Resten hade fullt upp med att gräva gravar, sköta de sjuka och själv försöka överleva hunger och kyla.

En döende armé — så berättar ett ögonvittne. Det enda

Skannat med CamScanner

År 1797 gifte sig den 21-årige Gustaf IV Adolf med 16-åriga prinsessan Fredrika av Baden. Det var en något skandalomsusad kung som därmed seglade in i äktenskapets hamn. Inte för att han direkt var känd för något överdådigt leverne. Men han hade två uppslagna förlovningar bakom sig, varav en kostat svenska staten 100 000 riksdaler i skadestånd (och det var en enorm summa den gången).

Dessutom viskades det elaka saker om hans börd. Till och med Gustav III:s mamma var säker på att hennes son inte var far till den unge kungen. Ryktet utpekade istället en hovstallmästare som hette Munch och som en gång i tiden fått i uppdrag att inviga den nygifte Gustav III i hur man beter sig då barn ska avlas i äkta sängen.

Om valet av brud hade omvärlden till en början mest gott att säga. Den 16-åriga tyskan var svägerska till den mäktige ryske tsaren och var uppseendeväckande vacker. Men bakom hennes behagfulla yttre dolde sig en osäker och blyg flicka, som avskydde officiella upptåg och öppet demonstrerade mot den stela hovetiketten. ". . . en ung dam som icke förstår att skicka sig . . . ouppfostrad . . . naiv . . . bortskämd . . . föga boklärd", så skulle omdömena så småningom hagla om henne i memoarlitteraturen.

Äktenskapet blev olyckligt. Efter bröllopet tog det lång tid innan de närmade sig varandra för intim samlevnad. Och när de äntligen kom tillsammans blev hon vettskrämd för kungens sexuella aptit. Han tycks inte ha gett henne en lugn stund.

Så gick hon för det mesta gravid också. Fram till år 1808 — ett år innan paret landsförvisades — födde hon fem barn till världen och hade dessutom haft tre missfall i långt framskriden grossess.

Ett par år efter landsförvisningen skildes paret åt. Det var han som drev igenom skilsmässan. Överste Gustafsson — som han då kallade sig — gick sedan tragiska öden till mötes. Hela hans existens blev ångestpressad och vilsen. Tidvis levde han under hårda ekonomiska villkor (han hade tjurigt avsagt sig allt underhåll från svenska staten). Men utan att han någonsin fick veta det tystades åtskilliga av hans fordringsägare av den frånskilda hustrun.

Överste Gustafsson dog ensam på ett hotellrum i S:t Gallen i Schweiz år 1837. Elva år tidigare hade hans hustru gått bort.

År 1881 länkades den döde exkungen egendomligt nog samman med det svenska kungahuset på nytt. Då gifte sig en dottersondotter till honom — Viktoria — med den svenske kronprinsen Gustaf, blivande Gustaf V. "Galenpannan" är med andra ord farfars morfars morfar till vår nuvarande kung.

Skannat med CamScanner

man inte hade brist på var brännvin och — puder för officerarnas hårvård!

Mitt uppe i detta elände skickade den svenske kungen — Gustaf IV Adolf, son till Gustaf III — en kurir till sin armé i norr. Kungen lät nådeligt meddela att under vinterkampanjen var hans officerare tills vidare befriade från plikten att pudra hår och peruker. . .

Då var denna kungs dagar som statschef redan räknade. Bara några veckor senare skulle han avsättas efter en dramatisk statskupp *"därföre hans majestät ensamt bar skulden till fosterlandets iråkade fara och arméns nederlag"*. Det är om den statskuppen detta reportage handlar.

Men låt oss först dröja några ögonblick vid kungens person. Propagandan — inte minst den bernadotteska — har utmålat honom som en halsstarrig galenpanna, en obegåvad byråkrat, som led av förföljelsemani och som formade landets politik efter ögonblickets infall och böjelser, en nyckfull psykopat, som inte minst genom sin envishet var fullständigt omöjlig som statschef.

Och man menade att det ryska kriget hade kungen dragit på sig enbart därför att han själv tyckte så förfärligt illa om Napoleon, som vid denna tid var allierad med tsaren.

Den bilden av Gustaf IV Adolf har i stort sett alla skolbarn i Sverige matats med fram till våra dagar. Ändå har det funnits historiker som dragit fram helt andra konturer av den föraktade galenpannan.

Man påpekar att Gustaf IV Adolf var en av de första som reagerade mot Napoleons expansionspolitik, som han ansåg vara en fara för Europas jämvikt. Och var det så halsstarrigt egentligen att fortsätta på den linjen då den svenska handeln samtidigt var så beroende av England, Napoleons motståndare?

Att sen den svärmiske kungen trodde sig ha avslöjat Uppenbarelsebokens vilddjur i Bonaparte hör inte till saken. Slik vidskepelse var allmän i tiden.

Vår främste kännare av denna epok och inte minst Gustaf IV Adolf, professor Sten Carlsson i Uppsala, har många gånger påpekat att Gustaf IV Adolfs "envisa utrikespolitik" fullföljdes några år senare nästan i varje detalj av den förste bernadotten, Karl XIV Johan — och denne fick applåder för det! Men den tanken dök naturligtvis aldrig upp för samtiden.

Och nu är det mars år 1809. Fosterlandet är illa ute. En opposition inom ämbetsmannakåren, förstärkt med åtskilliga officerare — flera av dem personligen förolämpade av majestätet — ger kungen ensam skulden till eländet. Kungen måste bort, menar man. Sverige måste närma sig Frankrike om riket ska räddas. Spelet kan börja.

Skannat med CamScanner

DETTA VAR LÄGET VINTERN 1809: SVERIGE ÄR I STÖRSTA FARA!

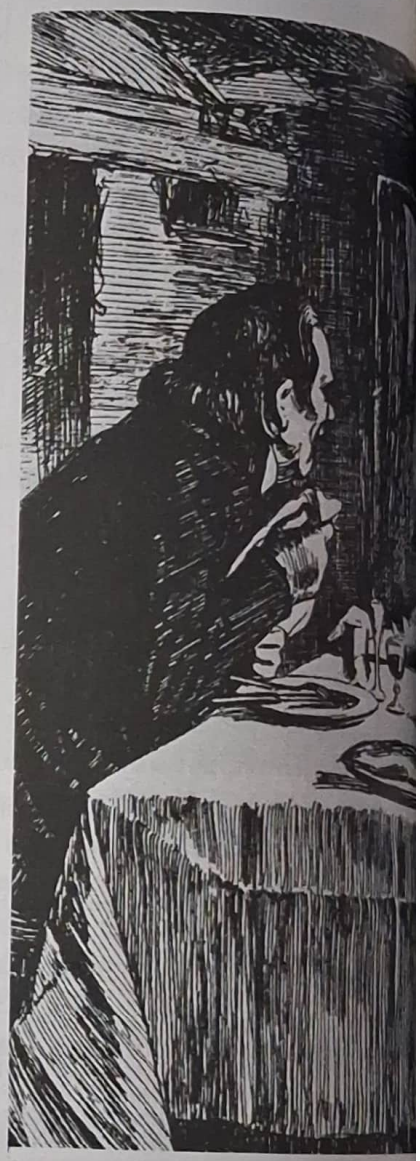

I Runebergs "Fänrik Ståls sägner" möter vi en verklighetsförfalskad bild av finska kriget, där inte minst döden för fosterlandet glorifieras utan att ett ord nämns om under vilka hårda villkor den stora massan hade att leva. Men samtidigt ska man komma ihåg att döma var sak från sin egen tid. I våra dagar produceras många dikter med motiv från olika befrielsekrig ute i världen, och de är lika heroiserande i sin syn på kriget och soldaternas död som Runeberg i sina sånger och sägner utan att vi för den skull reagerar negativt, (kanske just därför att vi står så nära inpå det som sker och finner befrielsekrigen vara "rättvisa krig"). Vem var nu Sven Dufva? En stackars utvecklingsstörd

Skannat med CamScanner

Vintern 1809. Ryssarna har ockuperat hela Finland. Svenska armén har återtågat runt Bottniska viken och ligger i uslaste vinterkvarter i Norrbottens och Västerbottens kustland. Landsdelen är fullständigt utsugen och soldaterna dukar under i tusental för kylan, hungern och svåra epidemier. En rysk framstöt över Kvarkens is är att vänta när som helst. Man vet också att en anfallsvåg ska riktas mot Åland. Riket är i största fara. Kan fosterlandet räddas? Jo, menar många, om kungen avsätts, om utrikespolitiken läggs om . . .

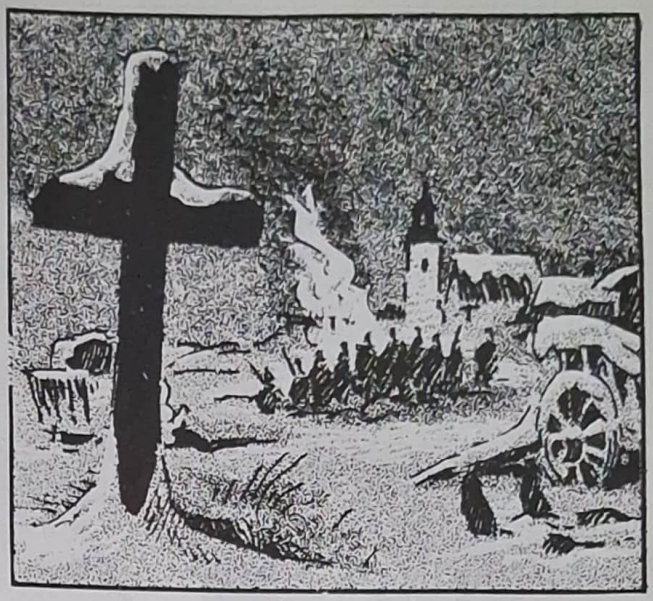

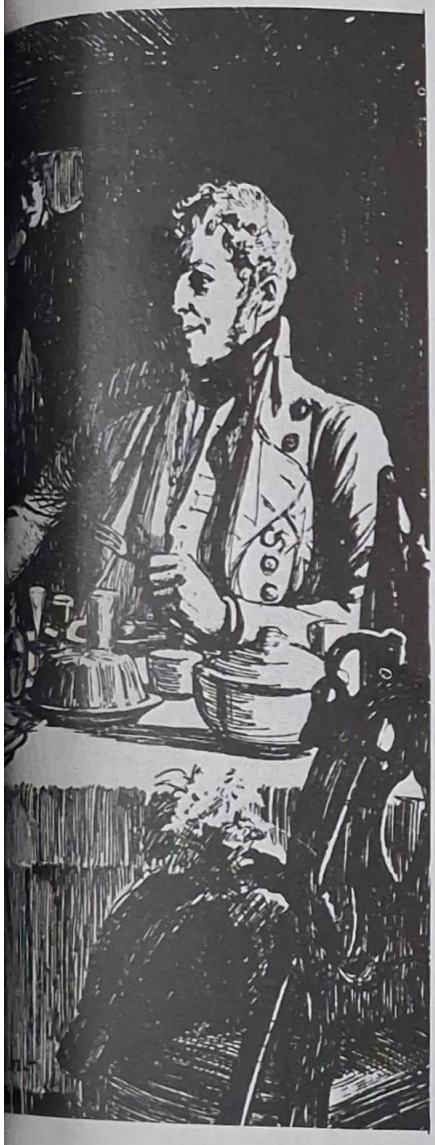

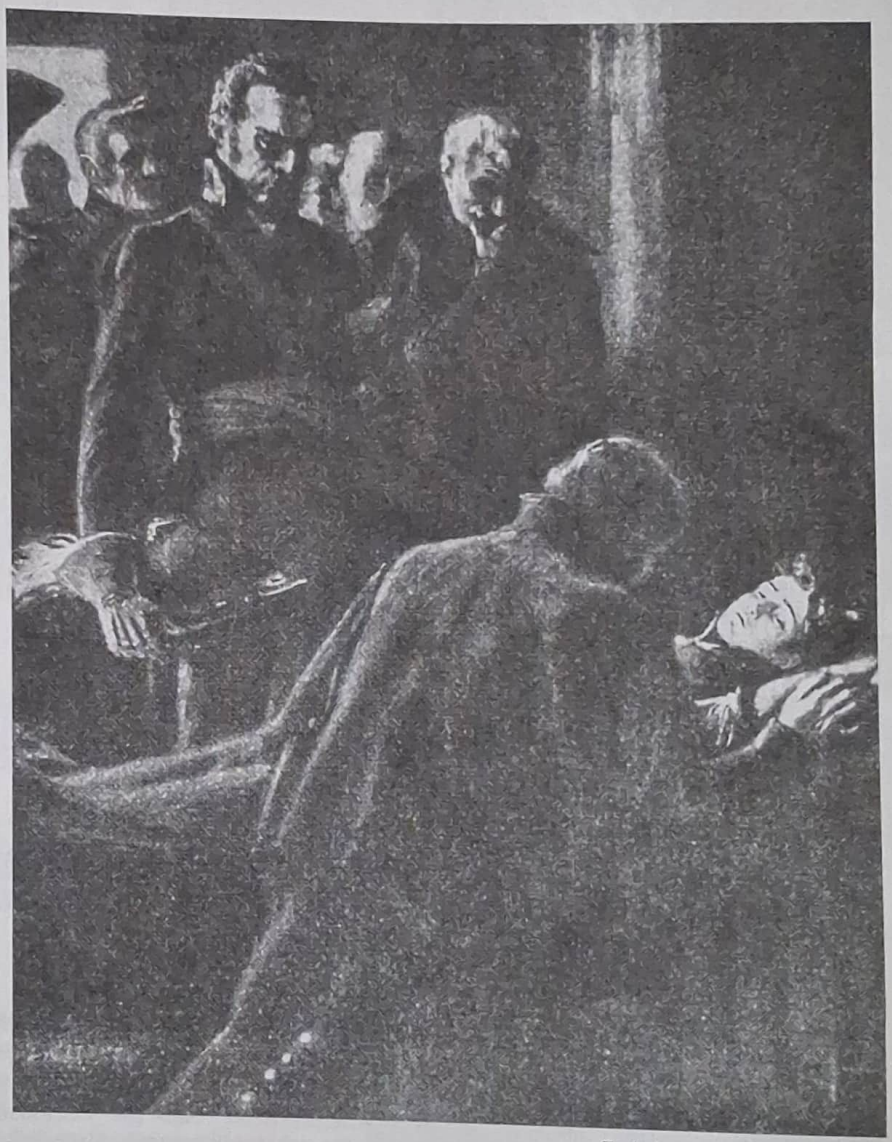

Teckningar: ALBERT EDELFELT

som manades in under fanorna då leden glesnat så till den grad att man tog vilka byfånar som helst bara de kunde hålla i ett gevär och som sedan användes som kanonmat. Sandels vid Pardala by — en general som hellre uppehöll sig vid ett smörgåsbord än vid krigsskådeplatsen men som absolut skulle förses med ett ädelt motiv för sitt handlande. Wilhelm von Schwerin — en 16-åring som indoktrinerats redan i späda år att hänföras av kriget och som också mycket riktigt dog en meningslös död. Att pojken sedan låg på sin dödsbädd och mänskligt nog ropade på sin mamma i feberyrsel bortsåg Runeberg helt ifrån. Den pusselbiten passade helt enkelt inte in i hjältesviten.

Skannat med CamScanner

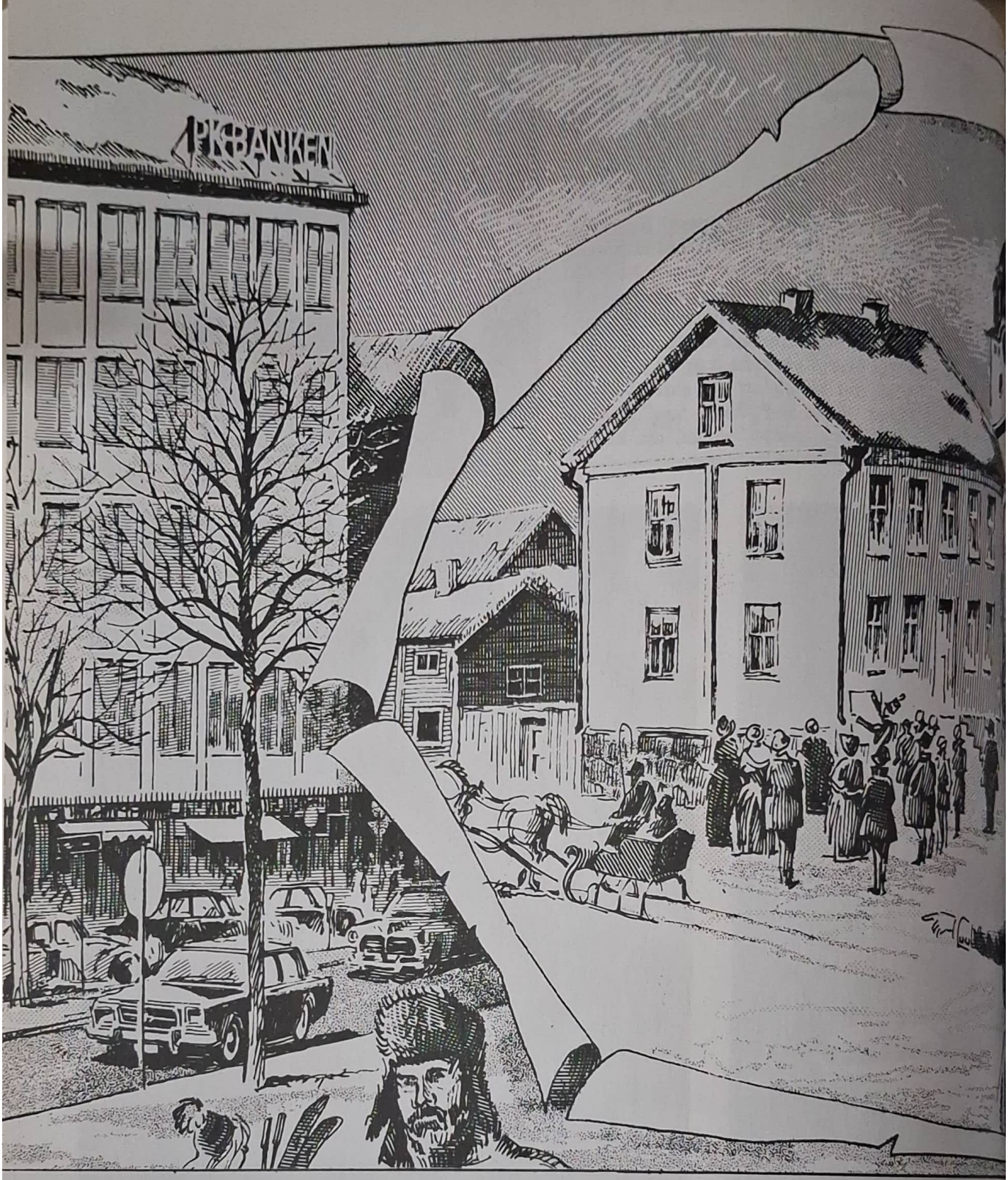

1. Upprorsarmén på marsch

Karlstad den 7 mars år 1809. Det är tidigt på morgonen. Trupper har marscherat in i staden och kanoner har ställts upp på Stora Torget. Samtidigt anslås en kungörelse i alla gatuhörn. Det är general Adlersparre som undertecknat den. Han meddelar kort och gott att Karlstad ockuperats och att han själv tagit befälet över västra armén. Upprorsfanan har med andra ord höjts. Men att syftet med det hela är att avsätta kungen nämns inte. En ny kommuniké kommer. Den är mångordigare. Det sägs nu att "folket ska bryta sina bojor" och samtidigt utlovar generalen fred, riksdag och skattelättnader. Det antyds också att vad som nu sker ska ha Napoleons stora gillande. General Adlersparres ingripande kommer efter många intriger och ränksmidande turer. Ett par dagar senare sätter han sig på marsch med sin armé mot Stockholm. Styrkan anges i det här läget till knappt två tusen man, som smörjts med såväl brännvin som tobak och fickpengar. Hunna till Örebro några dagar senare hade trupperna utökats till tre tusen man.

Skannat med CamScanner

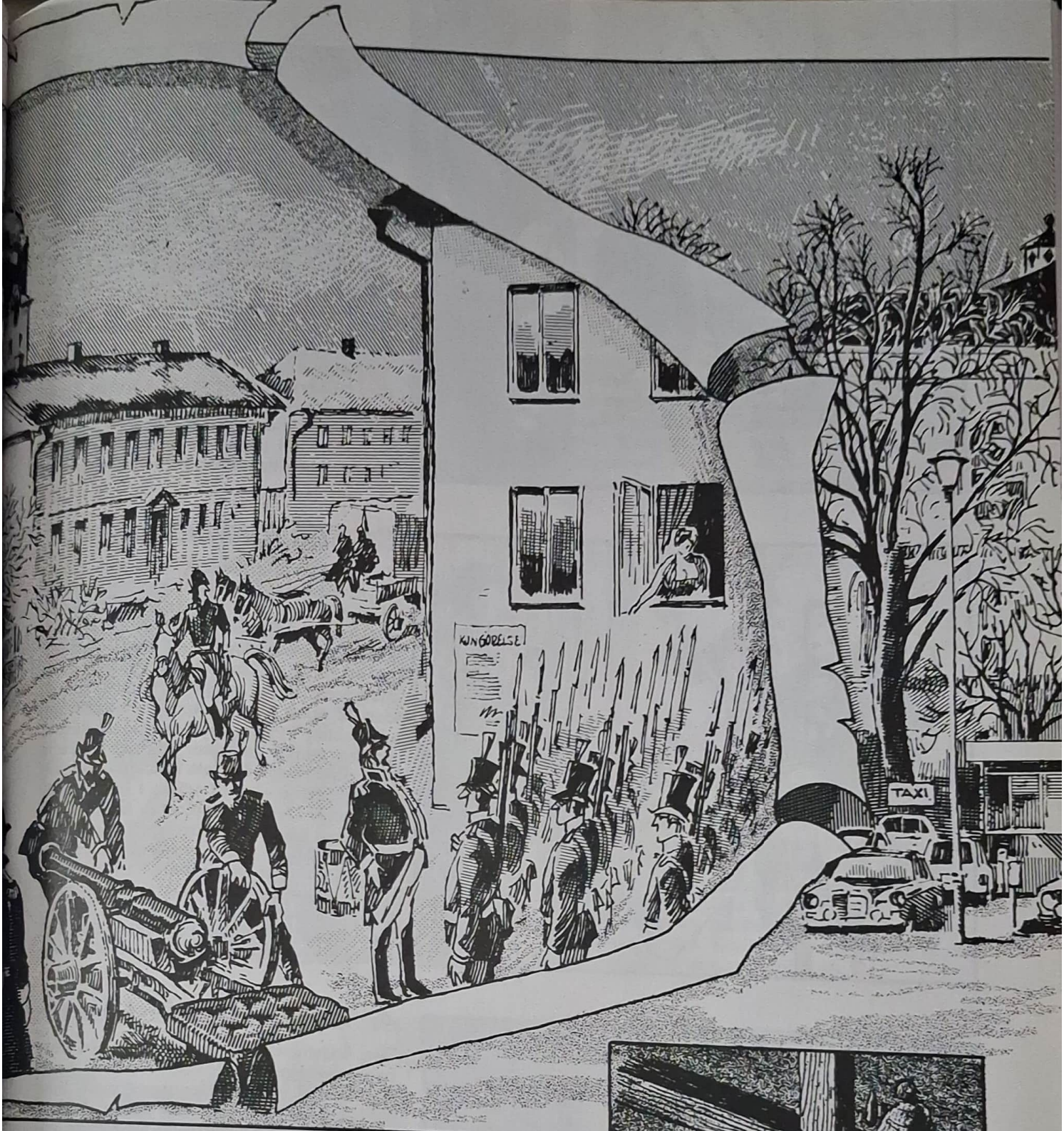

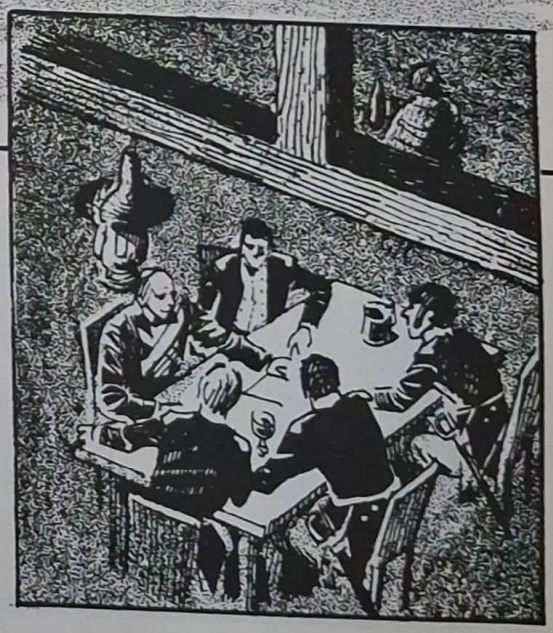

Oppositionen mot Gustaf IV Adolf och dennes utrikespolitik som riktar sig mot den segerrike, mäktige Napoleon, är vitt utbredd inom den svenska ämbetsmannakåren. Ställda inför ryska ockupationen av Finland vill man tvinga kungen att inkalla en riksdag. Men den enväldige kungen sätter sig envist emot alla sådana tankar. Ämbetsmännen planerar då en "passiv revolution" genom att samfällt lägga in om avsked. Samtidigt växer sammansvärjningen mot kungen inom officerskåren. Där laborerar man inte med "passiva metoder". Olika förslag om hur man ska oskadliggöra kungen läggs fram samtidigt som man febrilt letar efter en oppositionsledare bland generalerna.

Skannat med CamScanner

2. Kungen ska kidnappas

En rad kungafientliga officerare — många av dem har personligen förolämpats av kungen — gör upp en plan för att ta kungen till fånga. Den 8 februari ska man samlas till en middag på ett värdshus vid Norrtullsgatan, som kungen brukar passera förbi på vägen mellan kungliga slottet i Stockholm och Haga slott. En täcksläde ska hållas i beredskap. När man väl arresterat kungen — man räknar med att det ska kunna ske utan blodsutgjutelse — tänker man köra kungen i släden till Vaxholm, vars besättning vunnits för oppositionen. Men den noggrant förberedda kuppen kommer av sig sedan en av de sammansvurna — advokaten Hans Järta som hellre ivrar för "en passiv revolution" — hotat att förråda alltsammans.

3. Risk för inbördeskrig

Två dagar efter det Adlersparre ockuperat Karlstad och läst upp sin proklamation når nyheten om det skedda Stockholm. Ryktet kommer också till kungens kännedom. Han vägrar att tro på att hans västra armé svikit och låter arrestera flera uppgiftslämnare. Först den 12 mars går det upp för kungen att alla elaka rykten talat sant, att västra armén redan befinner sig på marsch mot Stockholm och att man riskerar ett inbördeskrig — mitt uppe i kriget mot Ryssland. Den stockholmska officersjuntan med general Adlercreutz i spetsen får samtidigt råg i ryggen på nytt. Egentligen har man bara att invänta västra armén så ska saken snart vara klar. Om nu inte kungen tar sig till något oväntat? Har han verkligen kraft att sätta igång ett motdrag?

4. Enkel, handfast plan

Den halsstarrige galenpannan, den stelbente byråkraten Gustaf IV Adolf, visar sig plötsligt som en beslutsam man. Visserligen har han låtit tre dagar gå förlorade i sin naiva tilltro till att han är en konung av Guds nåde och därmed okränkbar. Men när det väl gått upp för honom att upproret är ett faktum och han förstått att han måste överge Stockholm handlar han ögonblickligen. Hans plan är enkel och handfast: han ska omedelbart dra samman de regementen som finns i Stockholm och sätta sig i spetsen för dem. Sedan ska han marschera söderut och suga till sig alla trupper i Östergötland och i Skåne — och med dem bakom sig ska han ta upp striden med västra armén. Kvällen och natten igenom är det en febril brådska i kungens högkvarter på slottet.

Skannat med CamScanner

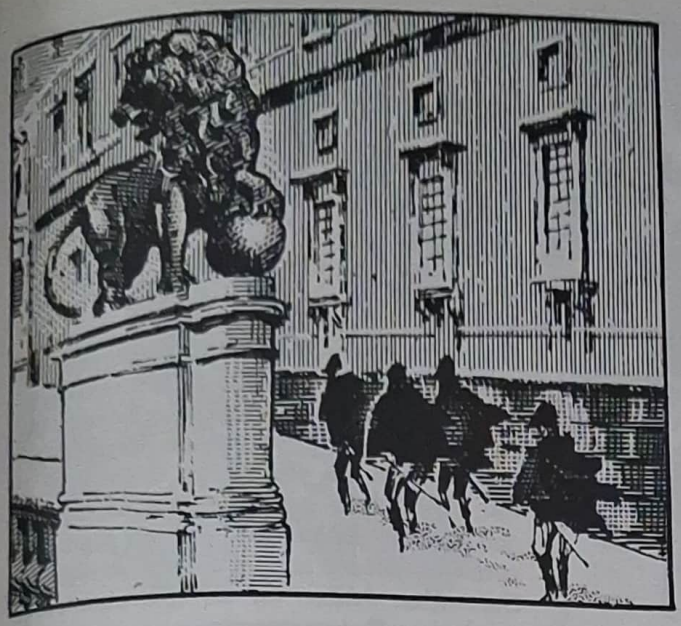

Medan transportmedel dras samman, hästar rekvireras och riksbankschefen får order om att ställa alla rikets kontanta medel till kungens disposition arbetar hans majestät med en kungörelse till sina undersåtar. Strax efter midnatt får de första stockholmska trupperna order om att inleda marschen söderut. Men under natten till den 13 mars har också officersjuntans män varit verksamma. Omkring klockan 03.00 har man fått bekräftelse på misstanken om kungens resplaner. Man beslutar sig då för att gå till motaktion. Bud skickas till alla nyckelpersoner. Tidigt på morgonen ska man samlas uppe på slottet och arrestera kungen. Kontakt har också tagits med kungens farbror, hertig Karl, den intrigante vingelpettern som kan fås till vad som helst bara han själv siktar någon fördel. Hertigen går också med på att inträda som regent så snart kungen är ur spel. Vid halvåttatiden på morgonen skyndar de sammansvurna officerarna upp mot slottet med general Adlercreutz i spetsen.

5. Hur ska kungen snaras?

Adlercreutz har då redan försäkrat sig om stöd från cheferna för de trupper som ännu är kvar i Stockholm. Men ska man ändå lyckas snara den enväldige kungen? Har han inte alltför många trogna i sin omedelbara närhet? Redan tidigt på morgonen har ett trettiotal revolutionära officerare samlats i Pelarsalen på slottet. De finns redan på plats då Adlercreutz gör entré i spetsen för de sex officerare han handplockat för själva kuppen. Generalen avdelar några män att bevaka vissa dörrar och utgångar i slottet. Kurirer skickas också ut att stänga stadsportarna vid tullarna.

6. — Förräderi, ropar kungen

Klockan nio på morgonen tränger general Adlercreutz oanmäld in i kungens rum tätt följd av sina sex officerare. Kungen blir totalt överraskad. Generalen meddelar kungen att hans planerade resa inte kan bli av. Han förklarar också att alla högre ämbetsmän och militärer och många andra medborgare uppmanat honom att försäkra sig om kungens person. Kungen ropar: — Förräderi! Han drar sin värja och ett vilt tumult uppstår. Kungen övermannas och avväpnas.

Skannat med CamScanner

7. Hjälpen stoppas snabbt

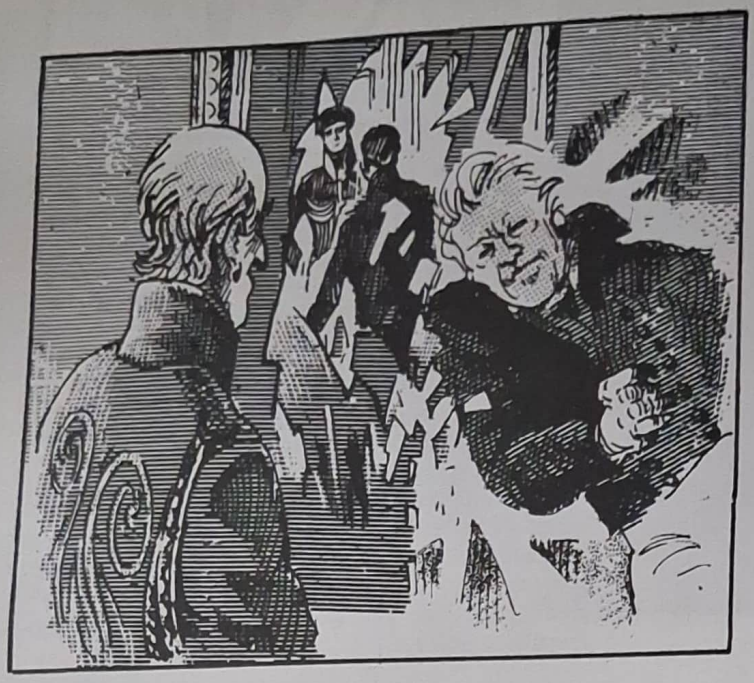

Några av majestätets tjänare och drabanter har larmats av kungens rop och skyndar mot hans rum för att bistå honom. De försöker spränga den låsta dörren men lyckas bara slå sönder en dörrspegel. I det läget låter generalen öppna dörren och manar de kungatrogna till lugn. En generaladjutant som rusat till avväpnas. Generalen håller tal till livdrabanterna och lyckas få dem passiva.

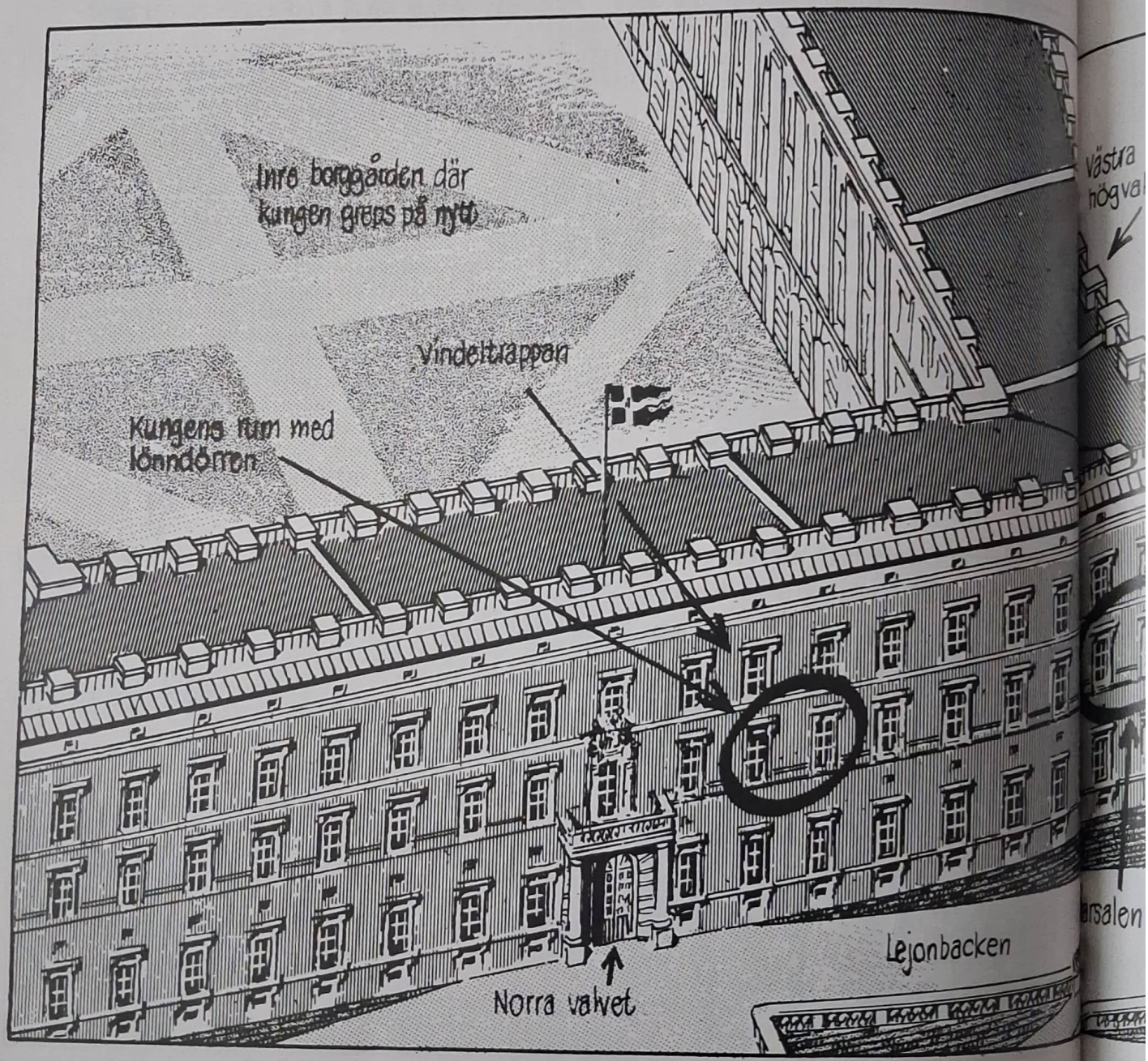

Skannat med CamScanner

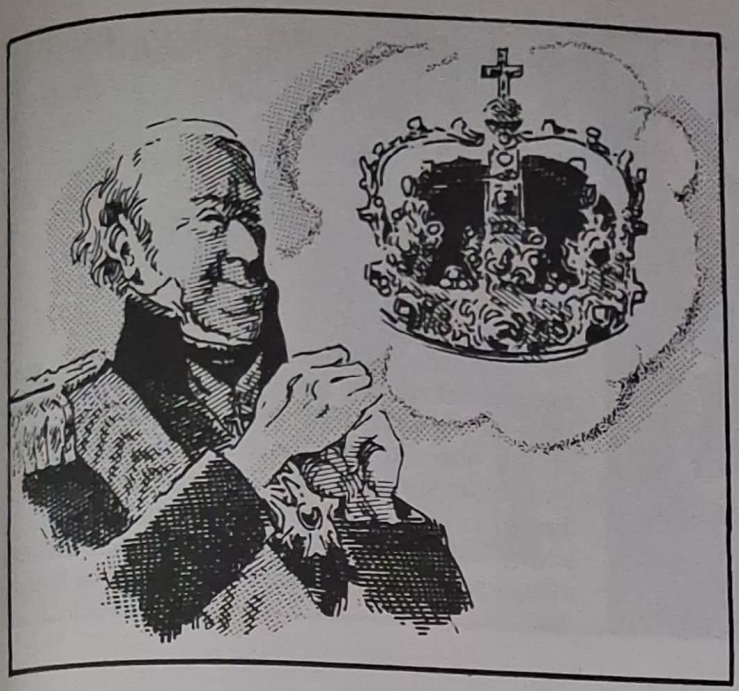

8. Nu jublar intrigören

Sedan generalen posterat ut sina revolutionsmän utanför dörrarna till kungens rum skyndar han till hertig Karl, kungens farbror, för att underrätta denne om vad som hänt och för att be hertigen ställa sig i spetsen för en ny regering som "riksföreståndare". Nu utspelas rena bondkomiken. Hertigen som hela tiden vetat vad som varit i görningen ropar att han genast ska springa till kungens undsättning. I själva verket jublar förstås den gamle intrigören. Nu anar han förnyad makt och härlighet, kanske också en kungatron! Och inte skyndar han till någon undsättning. Han gnuggar händerna av förtjusning!

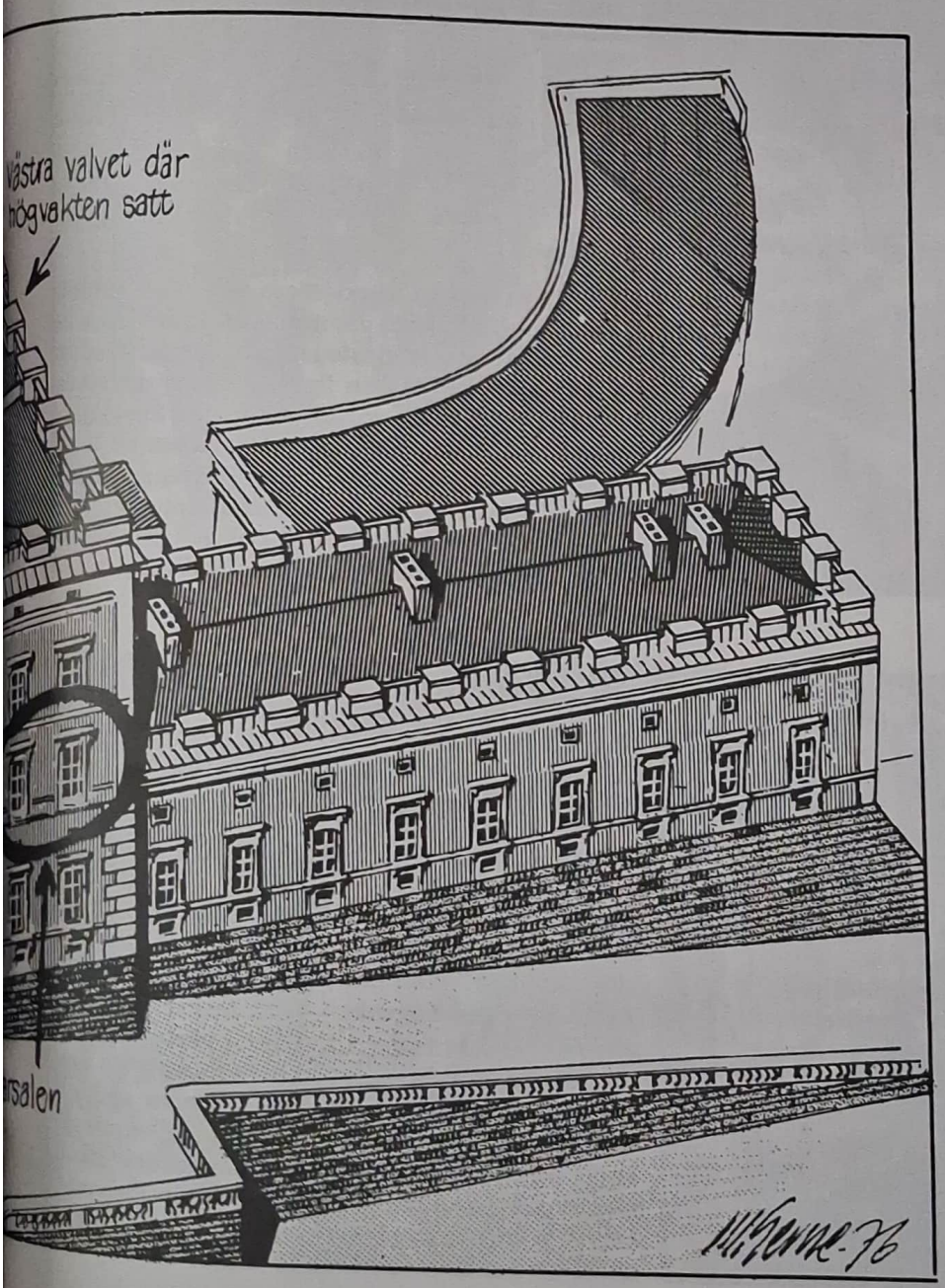

Här utspelas händelserna på slottet

Skannat med CamScanner

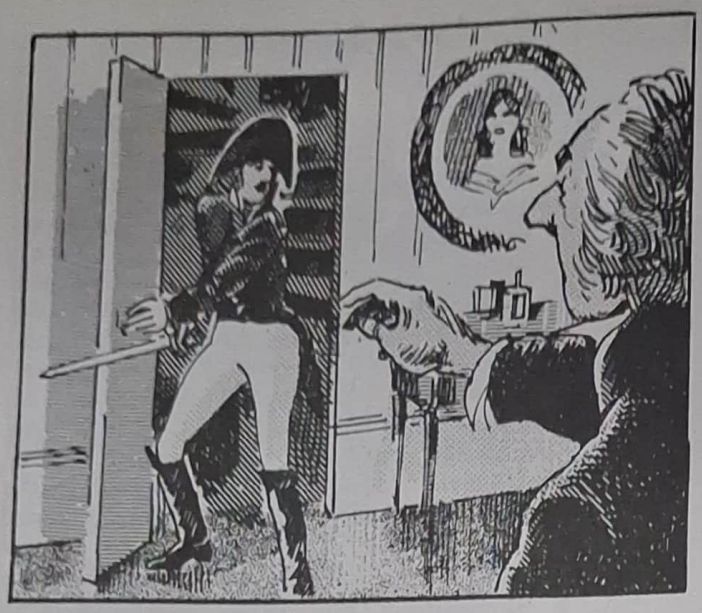

9. Lönndörren i väggen

När Adlercreutz återvänder till kungens rum händer det nästan otroliga. Kungen har lyckats lura till sig en värja. Med den i högsta hugg rycker han upp en lönndörr i tapetväggen och försvinner sin kos. Den 21 år äldre och åtskilliga kilon tyngre generalen sätter efter den flyende. Lönndörren har gått i lås och det tar många sekunder innan generalen lyckas få upp den.

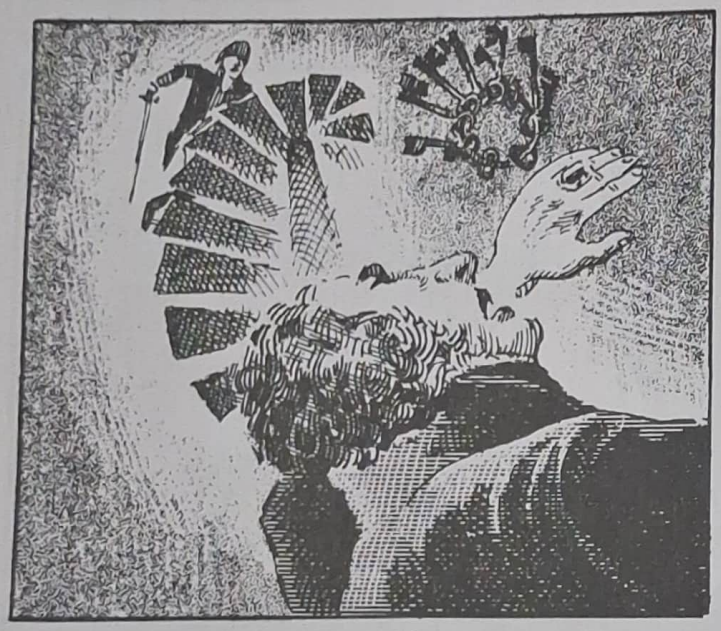

10. Uppslukad av jorden

På andra sidan lönndörren leder en vindeltrappa upp till nästa våning. När generalen nått fram till första trappsteget har kungen redan hunnit högst upp. Den flyende kastar sin stora nyckelknippa mot sin förföljare och försvinner sedan ut i andra våningen. Den tungt andkippande generalen snubblar uppför trappan bara för att några sekunder senare upptäcka att hans majestät är som uppslukad av jorden. Fåfängt springer generalen från rum till rum.

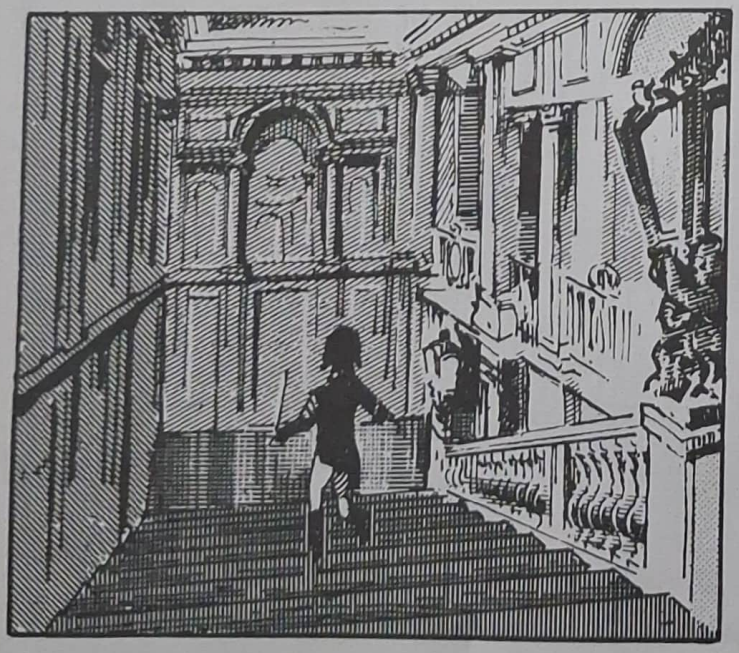

11. Kungens enda chans

Kungen är väl hemmastadd i alla prång och korridorer och trappor på slottet. Men vart ska han ta vägen? Han har sin plan klar. Han ska larma sin egen högvakt — den består av tyska trupper — som ligger i kvarter i västra valvet. För att komma dit måste han först ta sig till det norra valvet. Två vägar bjuds honom sedan: antingen springa ut på Lejonbacken eller också korsa inre borggården. Han försöker först med porten till Lejonbacken men den är förbommad. På inre borggården anar han försåt men att korsa den är nu hans enda chans.

Skannat med CamScanner

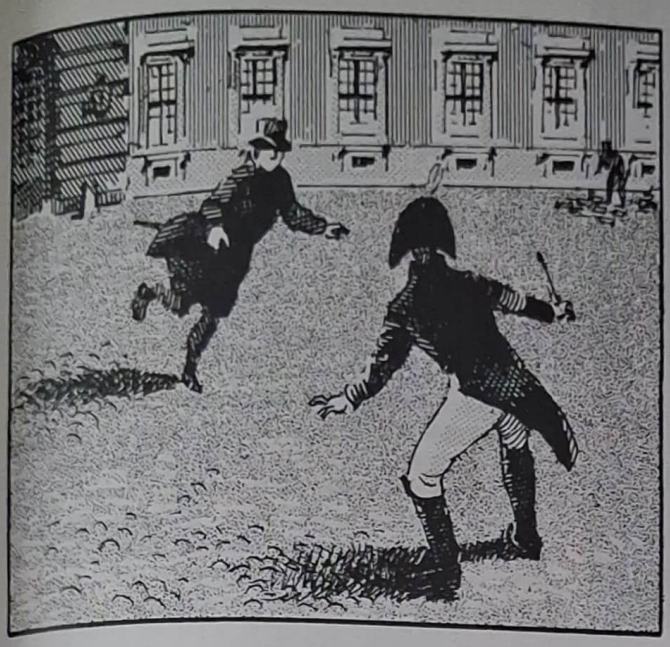

12. Livtag på majestätet

Där springer kungen ut på inre borggården. En av de sammansvurna, en hovjägmästare von Greiff, upptäcker hans majestät och genskjuter honom. Kungen försöker stöta sin värja i bröstet på revolutionsmannen. Men denne, som är känd för sina stora kroppskrafter, parerar stöten med ena handen och tar ett rejält livtag på majestätet. Kungen skriker gällt på hjälp medan Greiff börjar dra med sig sitt byte in mot norra valvet.

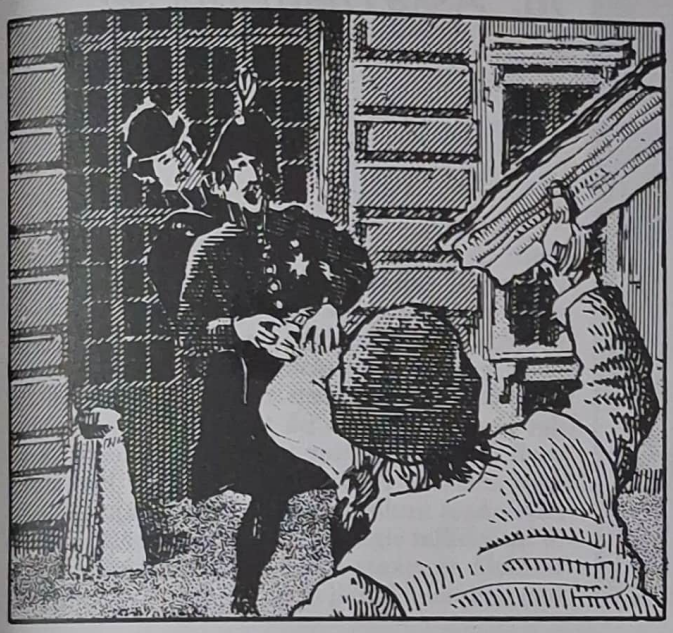

13. Vedbärare till hjälp!

En vedbärare som heter Bergman och som håller på att stapla ved på inre borggården skyndar blixtsnabbt till kungens hjälp. "Kungen är överfallen!" skriker han. "Kom och hjälp, vi ska försvara vår kung!" Han svingar en bastant vedklabb i luften och går löst på revolutionsmannen. Men denne får i sin tur undsättning av några officerare, som under jakten på kungen förirrat sig till östra valvet. Vedbäraren övermannas och kungen släpas in i slottet på nytt. Nu är han helt slagen till slant. Han kräks och gråter om vartannat.

14. Härolder ute på stan

Vid tretiden på eftermiddagen rider härolder ut på Stockholms gator och läser upp hertig Karls proklamation. Den spikas sedan upp överallt i gathörnen. Tigande och till synes helt likgiltiga tar stockholmarna emot nyheten att kungen "blivit satt ur stånd att vårda riksärendena varför hertigen övertagit styrelsen". Nå, än sen — kung eller hertig spelar väl ingen roll, tycks de flesta resonera. Man rycker på axlarna åt hela soppan. Vad har gemene man att göra med hur det blåser högst uppe på samhällsstegen?

Skannat med CamScanner

15. Kungen under arrest

Sent på natten för man den arresterade kungen till Drottningholms slott enligt den nya regeringens beslut. 16 officerare och 50 dragoner eskorterar den kungliga vagnen och bevakar fången, som nu närmast förefaller likgiltig över sitt öde. Den oro han visar gäller närmast hans familj. Han befarar att hans farbror hertigen rönt samma öde som han själv. In i det sista kan han inte tro att hertig Karl spelat med i revolutionsmännens stycke.

16. Åska i natt? Hur så?

Från slutet av mars till in i december sitter Gustaf IV Adolf som statsfånge på Gripsholms slott. Hans fångvaktare spelar honom många spratt för att skrämma honom. Nattetid rullar man t ex kanonkulor på golvet i rummen ovanför hans svit och när kungen sedan för det hemska bullret på tal och undrar om det varit åskväder sätter man bara upp ett oskyldigt ansikte. Åska? Hur så? Här har ingen hört något mullrande ljud. Hans majestät måste ha inbillat sig det hela. I maj avsätts kungen formellt av rikets ständer och i december körs han och hans familj ut ur landet.

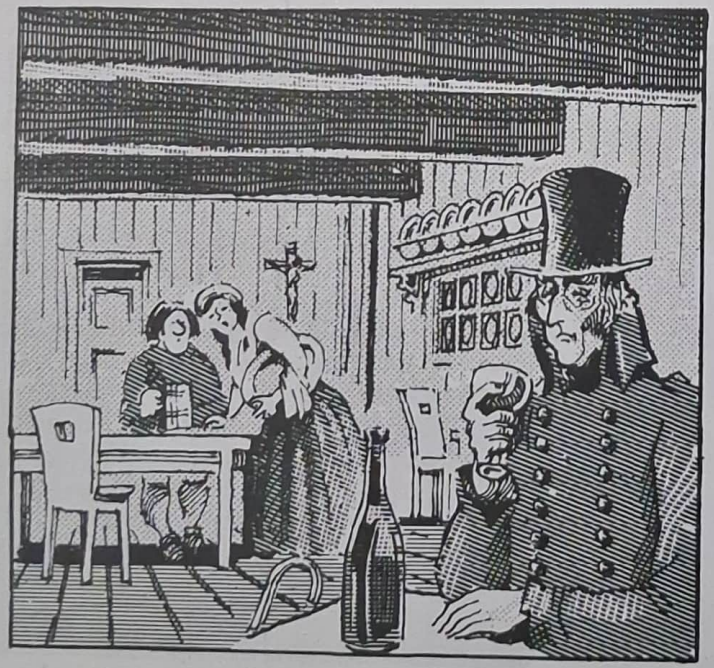

17. "Galenpannans" slut

Epilogen till denna kungasaga utspelar sig åf 1837 på ett värdshus i S:t Gallen i Schweiz. Hit har till slut den landsflyktige kungen kommit efter två decennier av ett evigt och oroligt kringflackande ute i Europa — och här dör han. In i det sista en tragisk gestalt — en ensam människa, som förgäves sökte tröst i flaskan natt efter natt. Exdrottningen hade han övergivit redan 1810 och fått formell skilsmässa från två år senare. Sedan hade hans liv mest gällt nya mätresser och nya religiösa svärmerier. Stolt hade han nekat att ta emot något underhåll från svenska staten — och obegåvad som han var begrep han aldrig att det var hans frånskilda hustru som tystade hans fordringsägare. Allt medan åren rann förbi för överste Gustafsson — allt medan han åldrades till en förgrämd gubbe, som gatpojkarna drev gyckel med.

Skannat med CamScanner

1810

Raffinerat intrigspel och svarta pengar gav förste bernadotten den svenska tronen

Skannat med CamScanner

I huvudrollen: Jean Baptiste Bernadotte

Jean Baptiste Bernadotte föddes i Pau i Sydfrankrike år 1763. Hans far var advokat. Till en början följde han sin far i fotspåren och började praktisera som ung man på ett advokatkontor. 17 år gammal övergav han juridiken och tog värvning. Tio år senare hade han avancerat till adjutant, den högsta underofficersgraden. Revolutionens nya lagar gav honom chansen att avancera till officer. 31 år gammal utnämndes han till divisionsgeneral. I sinom tid såg hans hustru till att Napoleon utnämnde honom till en av de första marskalkarna i det nya kejsardömet (hon hette Desirée och hade en gång varit förlovad med Napoleon). År 1810 då Bernadotte tog chansen att köpa svenska kungakronan var han ett utspelat kort för Napoleon och i onåd.

Skannat med CamScanner

En härva av intriger, mutor, tillfälligheter och ett maktspels alla ruffliga skamgrepp — det är historien om hur den förste bernadotten lyckades kapa åt sig den svenska kungakronan, just som hovet där nere i Paris trodde att han var färdig för uträkning.

Egentligen hade alltsammans sin upprinnelse i det olycksaliga finska kriget 1808—09, där Sverige förlorade hela Finland till Ryssland (som då var i förbund med Napoleon).

Sedan hade allt utvecklat sig rasande snabbt. Napoleonhataren Gustaf IV Adolf hade avsatts och landsförvisats. I hans ställe hade hans farbror, den gamle orkeslöse hertig Karl, utropats till svensk kung.

Men Karl XIII saknade manlig arvinge och alltså hade man vaskat fram en tronföljare i form av en dansk prins, Karl August.

Så långt var nog allt gott och väl. Men en dag i slutet av maj månad 1810 ramlar denne Karl August av hästen under en militärparad på Kvidinge hed i Skåne och dör av slaganfall några timmar senare.

Samtidigt som ett elakt rykte sprider sig om att tronföljaren blivit förgiftad till döds av det gustavianska partiet med riksmarskalken von Fersen i spetsen ställs man nu inför ett nytt svårlöst problem: var få tag i en ny tronföljare? Vem ska man välja?

— Någon som den store Napoleon kan gilla, svaras det i alla kretsar där det kannstöps om landets framtid. För här gäller det — påpekar man — att hålla på rätt häst om Sverige ska kunna gå en lycklig framtid till mötes. Och det kan man bara göra (ser det ut som) ifall man sällar sig till Napoleon Bonaparte, fransmännens kejsare, Europas mäktigaste man.

Men vem kan Napoleon tänkas bli nöjd med?

— Korsikanens flirt med ryske tsaren lär snart vara slut, viskas det i förmaken. Under sådana förhållanden vill den store kejsaren säkert ha ett franskvänligt block uppe i

Skannat med CamScanner

norr som en buffert mot ryssen. Varför inte då välja en dansk prins igen? Varför inte helt enkelt föreslå en bror till den avlidne tronföljaren och höra vad Napoleon har att säga om den saken?

Så sätter man sig ner i regeringskretsen och skriver ett brev i svenske kungens namn till den franske kejsaren. Två kurirer skickas oberoende av varandra till Paris med depescherna. En av dessa kurirer är en 29-årig svensk löjtnant vid namn Carl Otto Mörner. Och denne har helt andra idéer om valet av tronföljare än svenska regeringen.

Carl Otto Mörner är förvisso inte någon särskilt begåvad person. Det finns i själva verket många omdömesgilla personer som betecknar honom som en riktig dumsnut. Under alla förhållanden har han alltid haft svårt att inse sin egen begränsning — och plötsligt är det denne obetydlige man som sätter alltsammans i rullning.

Förlusten av Finland har smärtat den unge officeren. En skamfläck på vår historia, har han sagt i många sällskap. Han vurmar för revansch mot ryssarna. Och en sådan revansch — har han fått för sig — kan man bara få ifall man väljer en stor fältherre till tronföljare i landet.

Biroll 1: Napoleon Bonaparte

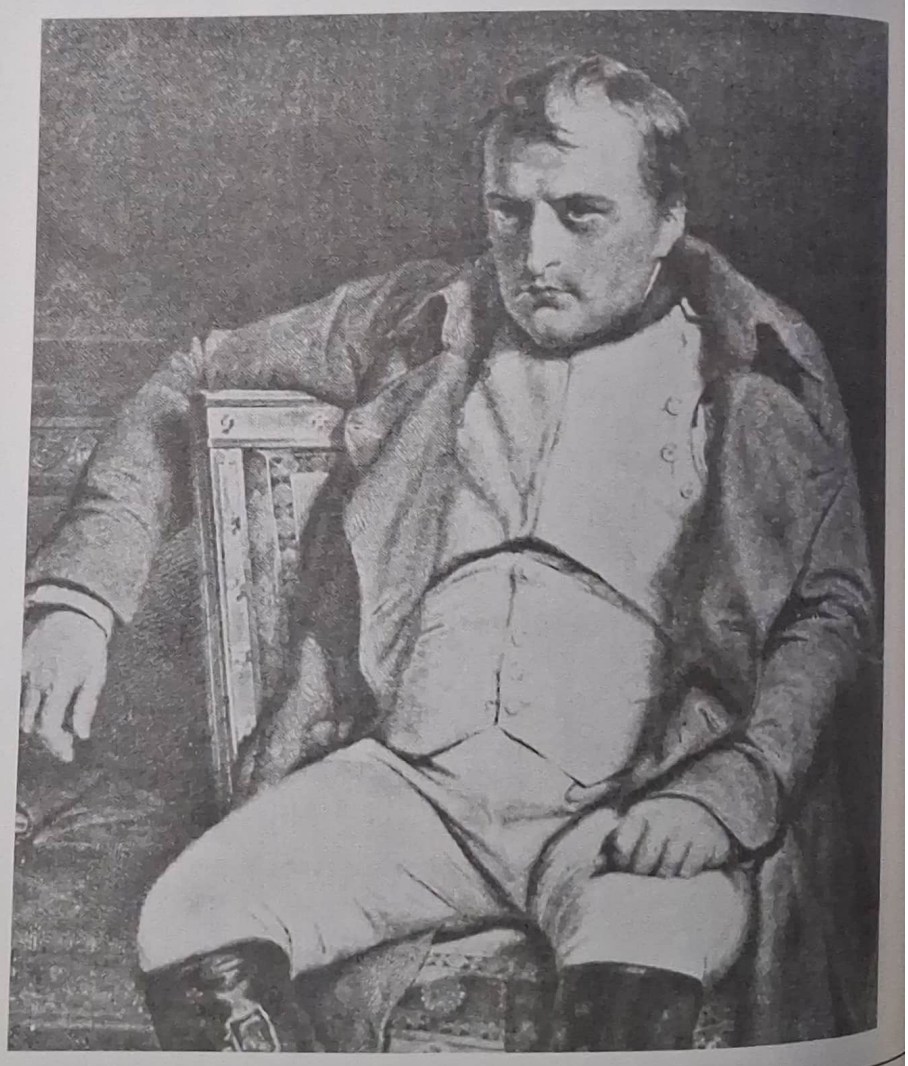

Napoleon — född 1769, således sex år yngre än Bernadotte, som han visserligen gjorde till en av sina marskalkar men som han senare förlorade den mesta aktningen för. År 1810 hade han tagit ifrån Bernadotte alla hans befäl. När Napoleon fick höra att svenskarna var intresserade av att få Bernadotte som kung lär han inte bara ha blivit förvånad utan också fått sig ett gott skratt. Han trodde helt enkelt inte på historien. Och vem gjorde det den gången!

Skannat med CamScanner

Men var finns den store fältherren, landets framtida hopp? Någonstans i kretsen kring Napoleon, har Mörner räknat ut. Någon av kejsarens många beprövade generaler.

Den 20 juni anländer kuriren Mörner till Paris med sina depescher från Sverige, däribland svenske kungens brev till Napoleon om valet av den danske prinsen till tronföljare.

Så snart Mörner sammanråkat med den svenske ministern och överlämnat sin post skyndar han ut på stan för att göra politik på egen hand.

Den unge dumbommen — han tror alltså på fullt allvar att han på egen hand ska kunna göra en fransk fältherre till svensk kung!

Om han åtminstone haft svenska regeringens uppdrag att sondera terrängen eller varit utsänd i samma ärende av någon ständergrupp med makt och myndighet! Men nej, han handlar helt på eget bevåg.

Och där kan det otroliga spelet börja — den besynnerliga berättelsen om hur Sverige fick sitt bernadotteska kungahus.

Biroll 2: Carl Otto Mörner

Carl Otto Mörner, friherre, militär, född 1781 — död 1868. Hade det inte varit för den här mannens framfusighet hade någon Bernadotte aldrig kommit på svenska tronen. År 1810 då Mörner levererade sitt otroliga kungamakeri var han en 29-årig löjtnant. Karl Johan tackade honom i sinom tid på olika sätt. Redan ett år efter Parisresan var han Karl Johans adjutant och när bernadotten kröntes till kung gjorde han Mörner till överste. En föga snillrik man — så lyder ofta omdömet om honom från människor som kom i kontakt med honom.

Skannat med CamScanner

En fåfäng löjtnant sätter igång alla tiders maktmygel

Skannat med CamScanner

Den svenske kuriren Mörner söker upp gamla vänner i Paris och får förslag på olika franska fältherrar som kan tänkas duga som kung i Sverige. Han fastnar för fältmarskalken Jean Baptiste Bernadotte. Denne är 47 år gammal och har gjort sin militära karriär i skuggan av franska revolutionen (samtidigt som han försett sig med en stor förmögenhet). Vad Mörner inte vet är att Bernadotte sedan över ett år är i onåd hos Napoleon. Han hotas med förvisning från alla salonger där maktspelet drivs och har utnämnts till "furste av Ponte Corvo", en italiensk landsortshåla. Napoleon har aldrig haft några höga tankar om honom, vare sig som fältherre eller tänkare. Men Bernadotte råkar vara gift med en av hans avlagda fästmör.

Skannat med CamScanner

Bernadotte tar emot Mörner och lyssnar med stort intresse på dennes idé om en fransk fältherre på den svenska tronen. Snart kan Bernadotte förespegla Sverige många fördelar om man väljer honom till svensk kung. Han passar samtidigt på att dementera alla rykten om att han är i kejserlig onåd. Tvärtom, Napoleon skulle intet högre önska — påstår han!!! — än att se sin gamle vän Jean Baptiste Bernadotte som kung uppe i landet i norr. En kort tid senare sammanträffar Bernadotte med Napoleon och nämner att "franska partiet i Sverige" erbjudit honom den svenska kungakronan. Napoleon håller masken. Han har just besvarat svenske kungens brev och framhållit att han inte har något emot den danske prinsen som tronföljare.

von Fersen mördad!

Mörner återvänder till Sverige och anländer till Stockholm i mitten av juli. Redan under vägen hem har han fått reda på att kravaller utspelats i Stockholm. Bland annat har riksmarskalken von Fersen mördats under ett upplopp i samband med den döde tronföljarens begravningståg. Därför har den riksdag som ska välja ny tronföljare förlagts till Örebro. Mörner rapporterar med glad uppsyn till svenska regeringen att Bernadotte förklarat sig redo att ta emot den svenska kungakronan. Meddelandet tas emot med bestörtning! Bara några dagar tidigare har man fått Napoleons svarsbrev och den danske prinsen har därmed ansetts given som tronföljare. Mörner förvisas till husarrest för sitt självsvåldiga tilltag.

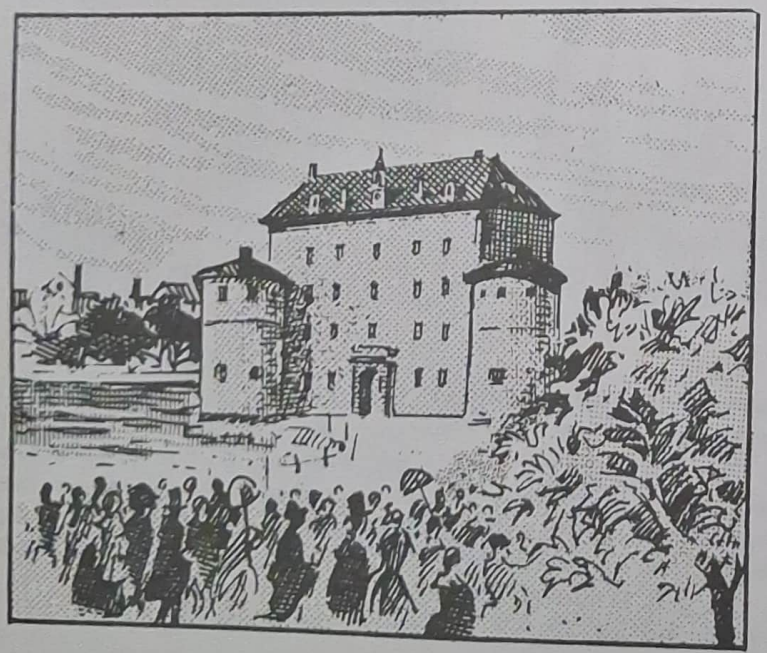

Inte en enda röst

Ständerna samlas till riksdag i Örebro i slutet av juli månad. I början av augusti granskar hemliga utskottet listan över tänkbara kandidater som tronföljare. Man stannar för den danske prinsen. Med elva röster mot en förordas denne. Bernadotte får inte en enda röst. Mot honom anförs hans religion (katolik), hans bristande kännedom om Sverige och dess språk. Dessutom misstror man honom att "kunna rätta sin eldiga själs planer efter Sveriges inskränkta förmåga". Den 10:e augusti justerar utskottet sitt betänkande och det föredras i statsrådet. Då händer något sensationellt: utrikes-statsministern begär uppskov med avgörandet. Något har plötsligt hänt — men vad?

Skannat med CamScanner

Fransman gör PR . . .

Jo, detta har hänt: att en fransman vid namn Fournier anlänt till Mosås gästgivargård 9 km från Örebro och därifrån inlett sitt PR-arbete för Bernadotte. Det är naturligtvis Bernadotte själv som skickat ut honom och indoktrinerat den finurlige mannen med lögner och halvsanningar om vartannat — på officiellt uppdrag utan att ha ett enda officiellt dokument! Fournier, f d köpman i Göteborg med vissa ouppklarade affärer bakom sig, tas nu emot av svenske utrikes-statsministern — och som han bullar upp, den utsände mannen, som han pratar och står i!

. . . med löften, löften

Hör på, ni svenskar som makten har! Bernadotte är kommen till er frälsning. Väljer ni honom till svensk tronföljare lovar denne rike marskalk att inom loppet av sex månader sätta in åtta miljoner francs i riksgäldskontoret mot fyra procents ränta. Han lovar också att likvidera alla svenska köpmäns krav på franska regeringen och byta ut sina egna domäner i Frankrike och Hannover mot de kronogods i svenska Pommern som Napoleon givit bort till franska funktionärer. Dessutom lovar Fournier att Bernadotte snabbt ska lära sig tala svenska — och svär på sin heder att Napoleon helst av allt önskar att Bernadotte blir vald, men att kejsaren av hänsyn till sin ryska politik inte öppet kan tillstå det.

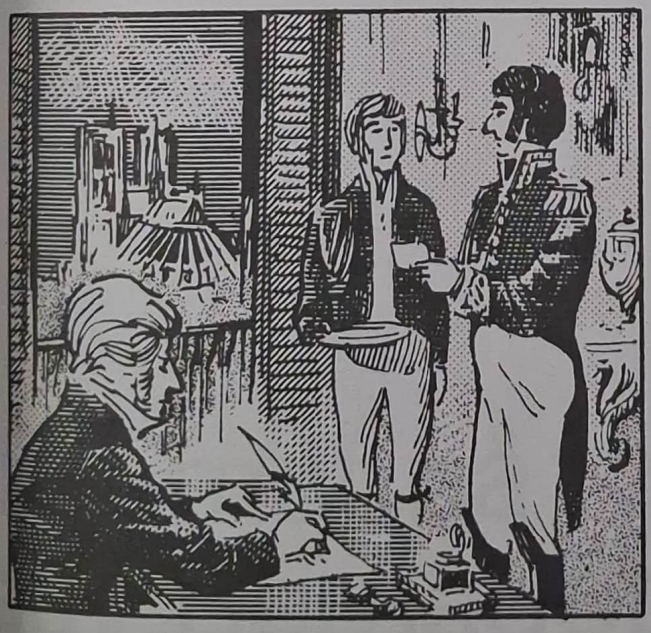

Intensivt mullvadsjobb

Under tiden har Bernadotte själv varit i febril verksamhet i Paris för att verka för sin sak. Samtidigt som han lånar upp så mycket pengar han kan och börjar realisera fasta tillgångar styr han ett mullvadsarbete — mutor, trakteringar, övertalningar, dimridåer, halvkvädna visor. På detta vis inspirerar han officiella eller halvofficiella svenska agenter i Paris att skriva till nyckelfigurer i Örebro att Napoleon till alla delar vill backa upp Bernadotte som tronföljare i Sverige. Ett efter ett anländer sådana brev till Örebro — och den uppfattningen sprider sig mer och mer: världshärskaren vill att vi väljer Bernadotte!

Skannat med CamScanner

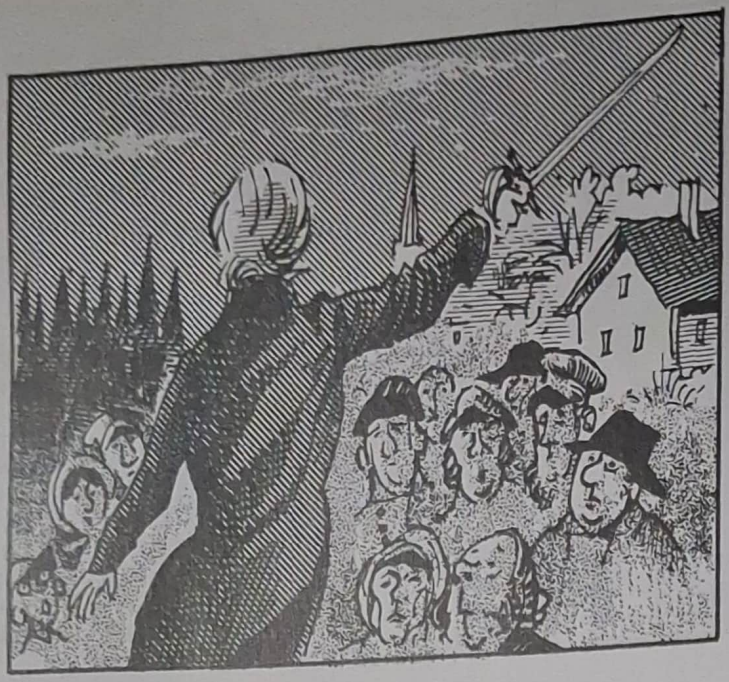

"Lita på Bernadotte!"

Sedan den utsände Fournier utfordrat de högsta hönsen börjar han bearbeta ständerna på alla nivåer. Argument för hans val *till bönderna:* — Bernadotte är en stor krigare. Han ska se till att ni hädanefter får leva i fred. *Till borgerskapet:* — Bernadotte kommer från samma samhällsklass som ni själva. Han ska hålla adeln i schack. *Till prästerna:* — Bernadotte är innerst inne en god lutheran, han härstammar från protestantiska föräldrar. *Till adeln:* — Bernadotte uppskattar verkligen en militär adel. Han kommer att återgälda er med hög ränta ifall ni håller på honom. Till allt detta munväder kom rikliga trakteringar och sjöslag. Och alla hänfördes av Fournier och hans herre.

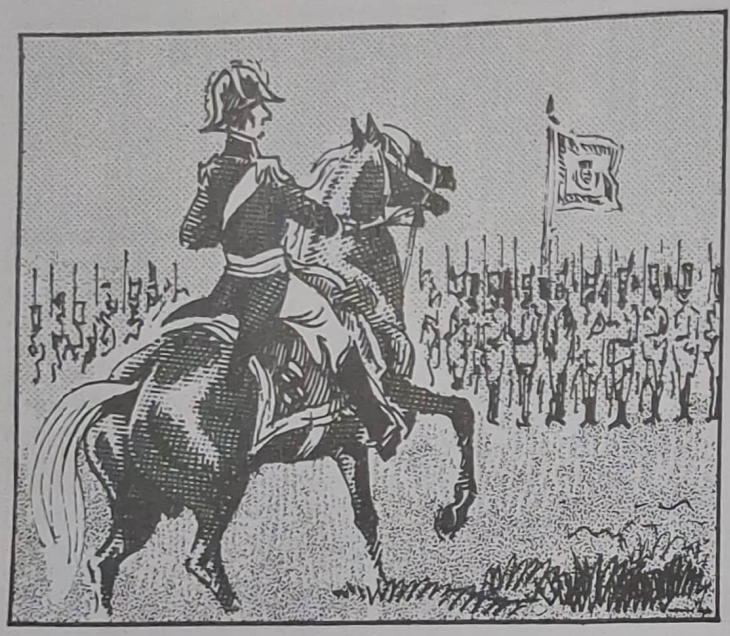

Och så var saken klar

Den 21 augusti är saken klar. Svenska regeringen föreslår riksdagen att man ska välja Bernadotte till svensk tronföljare och ständerna följer regeringens råd. Därmed har Napoleons avdankade fältmarskalk klarat sig från förvisningen som "furste av Ponte Corvo". Napoleon själv var närmast likgiltig för det överraskande valet. I slutet av september reste Bernadotte till Sverige, landsteg i Helsingborg och förklarade sig alltid ha varit en god lutheran i hjärtat. Svenska språket lärde han sig aldrig och hans drömmar om att göra come back i Frankrike som Napoleons efterträdare grusades skändligen. År 1818 kröntes han till Sveriges och Norges konung. Och sedan fortsatte han livet igenom att försöka föröka sin förmögenhet så mycket som möjligt.

Skannat med CamScanner

1810

Dramat på Kvidingehed gav Bernadotte chansen

Skannat med CamScanner

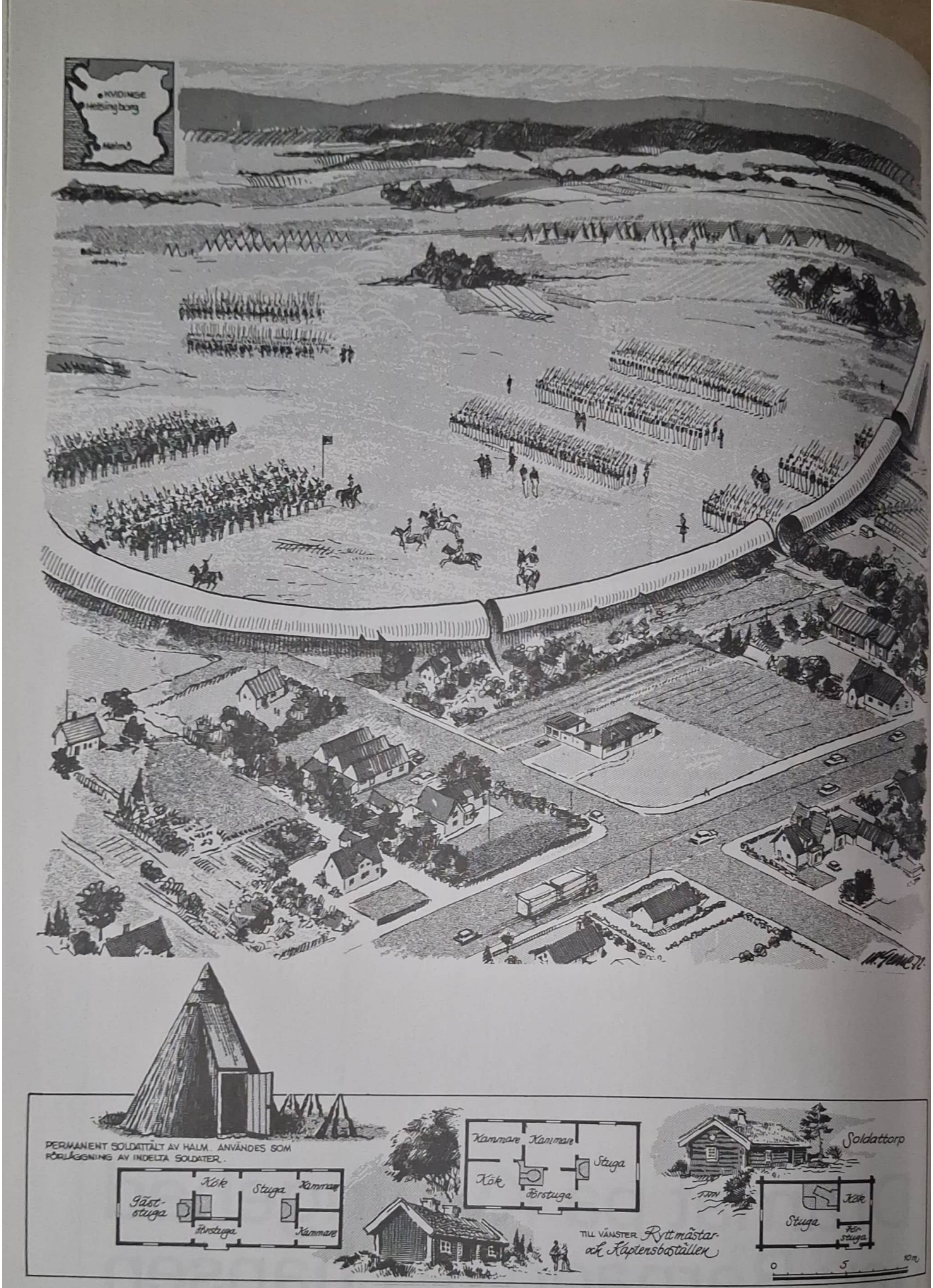

Skannat med CamScanner

Nu svävar vi fram i skyn över Kvidingehed i Skåne för att rikta vår kikare genom tiden mot anno 1810. Därmed fångar vi in den dramatiska händelse som var upptakten till att den förste Bernadotten kunde svinga sig upp på den svenska tronen.

Fram över dagens idoga samhälle med dess genomfartsled går flykten, ut mot de öppna fälten. Och där dyker med ens upp en ryttare i den elegantaste paraduniform.

Han kommer i en kort galopp och närmar sig de paraderande trupperna. Det är den 28 maj och vädret är skönt, solen hettar, himlen ler. I täta led står de Mörnerska husarerna uppställda, sitter raka i ryggen på sina hästar, beredda att skyldra med sina huggare, att hälsa landets tronföljare.

Då händer det plötsligt. Kronprinsen Karl August, dansk prins ämnad till svensk kung i sinom tid, vacklar i sadeln. Handen släpper taget om tyglarna. I nästa sekund ramlar han av hästen.

Adjutanten sitter av och skyndar fram till den fallne. Larm går till fältskärerna.

Men läkarna står maktlösa. En halv timme senare är tronföljaren död.

Och detta dödsfall ska snart få märkliga, våldsamma konsekvenser till vilka vi strax skall återkomma.

Men det är nu inte enbart för den olycklige kronprins Karl Augusts skull vi närmat oss Kvidingehed. Det vi egentligen söker är de vanliga soldaterna.

Ännu har inte förordningen om allmän värnplikt kommit. Ännu består vår armé till allra största delen av rotesoldater. En indelt armé på i runt tal 20 000 man.

De bor i sina torp runt omkring i hela landet, har alla sina bestämda mötesplatser, sina hedar. Det är där de samlas tre veckor varje sommar för att exercera, paradera.

Annars är de småbönder i sina byar och för ofta en enveten kamp mot rotehållarna för att få sina kontrakt uppfyllda.

Stundtals kan de användas som byskollärare, för soldaten är i allmänhet ingen analfabet som de flesta andra i socknen. Läsa kan han alltså hjälpligt, skriva likaså. Så även om han inte har någon egen gård utan sitter på sitt soldattorp på nåder, till låns, röner han ändå viss aktning.

Och grann är han på söndagarna året om. Fasligt grann i sin guldträngsade uniform; där han dyker upp på kyrkbacken för att tillsammans med de andra sockenborna vandra in till högmässan och få några Guds ord på vägen och de senaste nyheterna, både officiellt från predikstolen och skvallervägen efterpå.

Dessa soldater är resliga män. För så är det bestämt: för att kunna bli antagen som rotesoldat måste man mäta minst elva kvarter och 3 tum i

Olof Ax, rotesoldat i den indelta svenska armén som räknade i runt tal 20 000 man. När han inte exercerade sina årliga tre veckor på Kvidingehed var han en vanlig småtorpare, som förde en enveten kamp mot sina rotehållare för att få kontraktet uppfyllt.

Skannat med CamScanner

– Lägg dig i stutabåset, soldatjävel, skrek rotehållaren när Ax bad att få lite mat . . .

strumplästen. Det är över 170 cm och det är i sanning inte många som är så storvuxna i dessa tider.

Med sina rotehållare har soldaten ett kontrakt som helt bestämmer hans liv.

Soldaten Olof Ax för att nu ta ett exempel:

Varje år skulle han ha sexton riksdaler banco och trettiotvå skillingar riksgälds. Det var den kontanta delen av kontraktet.

Resten räknades i varor och leveranser av olika slag.

För det första skulle han ha uppklädnad till alla delar för kyrkparad, utom syrtuten som han kunde påräkna av kronan. För det andra skulle han ha en försvarlig ko och få den utbytt ifall den sinade. Vidare två tunnor råg om året, en tunna korn, en fjärding sill, en årsgammal kalv, ett årsgammalt svin och åtta lass vedbrand.

Och han skulle få bruka den magra, steniga åker som satts av för honom och han skulle få kvarnskjuts så ofta det fordrades och dragare för det egna jordbruket vid slåtter, skörd och potatisupptagning.

Och förutom uniformen hade han rätt att varje år få ut ett par skor av läder, ett par strumpor och en skjorta.

Som ung och nygift soldat hade han klarat sig gott på dessa villkor.

Visst hade det ofta varit si och så med leveranserna. Inte hade de alltid kommit i tid. Inte varit fullt mått. Inte hade han fått de kvarnskjutsar han begärt.

Och när han skulle ha dragare för den egna slåttern hade bönderna ofta svängt sig och talat om för honom att oxarna eller hästarna redan var upptagna på annat håll. Gick i det egna jordbruket eller slet längs landsvägarna mellan de olika skjutshållen enligt höga myndigheters befallning. Vad väntade sig soldaten under sådana förhållanden? Det var bara att ge sig till tåls.

Ge sig till tåls eller själv vara dragare. Hur många gånger hade inte han och hustrun spänt sig för årdern, hur många gånger hade de inte tagit var sin skakel på kärran och stretat i väg backe upp och backe ned till kvarnen.

Men det hade gått. Det hade gått bra.

Så länge de var två, så länge de var tre och fyra.

Men nu hade han fem ungar på torpet och den sjätte på väg. Och det hade blivit allt svårare att mätta dem alla.

Så var det förvisso: varje vår tvingades han numer ut på en tiggarrunda i hemmabyn och mötte mest ovett. Varför hade han skaffat så många ungar till världen om han inte kunde försörja dem på sitt soldatkontrakt?

– Lägg dej i stutabåset, soldatjävel, löd hälsningen han fick sist av den ene rotehållaren.

Nu har denne soldat deltagit i det sedvanliga mötet på heden. För en vecka sedan bröt han upp från sitt torp. Vandrade först de två milen till kompaniets mötesplats och hade med sig egen färdkost för hela tiden mötet skulle vara. Sen hade kompanichefen tagit emot sina mannar, synat och mönstrat och kommenderat marsch framåt.

Och nu hade dagarna på heden radat upp sig på enahanda vis.

Klockan fyra om morgonen gick reveljen och en timme senare ryckte man ut till den första exercisen, som varade i tre timmar.

Klockan tio var det dags för vaktparad och efter vaktparaden bjöds på någon underhållning, då soldater som dömts för olika brott bestraffades i allas åsyn: det var prygel och gatlopp och spö.

Slaget ett vankades middag i det fria, mellan tre och fyra förelästes ur

Skannat med CamScanner

Kronprinsen ramlar av . . .

28 maj 1810. Läget i Sverige: Kung är Karl XIII, en orkeslös man utan arvingar. Året innan har hans brorson, Gustaf IV Adolf, avsatts och landsförvisats. För att klara kungadömet har Karl XIII adopterat danske prinsen Karl August, 42. När tronföljaren nu ska inspektera en trupp på Kvidingehed ramlar han av hästen och dör. Dödsorsak: slaganfall. Men genast sprids ryktet om att han förgiftats.

Kronprinsens död blir signalen till en skoningslös kampanj mot riksmarskalken Axel von Fersen, 55, gustavianen, den internationelle äventyraren. Denne man utpekas som den som förgiftat kronprinsen. Inpiskningen kommer från mäktiga kretsar. Då kronprinsens lik förs in i Stockholm den 20 juni rycks von Fersen ur sin vagn och slås ihjäl av rasande människomassor.

"Välkommen, Bernadotte!"

Sverige står åter utan tronföljare. En ödets nyck gör att en av Napoleons marskalkar, Jean Baptiste Bernadotte, dras in i maktspelet. För Napoleon är han ett utspelat kort. Bernadotte använder nu åtskilliga finter för att få svenska riksdagen att välja honom till tronföljare. Massor av mutor och åtta miljoner francs i lån till svenska staten bl a! Därmed är saken klar. Den 20 oktober 1810 landstiger landets nye tronföljare i Helsingborg – sedan han i en snabb religiös kovändning förklarat sig vara lutheran.

Skannat med CamScanner

soldatinstruktionen, klockan fem ryckte man ut till förnyad exercis och höll på med den till klockan åtta på kvällen.

Därmed var dagen slut. Då samlades soldaterna vid kokgroparna i sina korpralskap, stärkte sig med supar och salta sillar och drog några historier därtill.

När den höge ryttaren, tronföljaren, kronprinsen, nu den 28 maj anno 1810 föll av sin häst inför de Mörnerska husarerna stod soldaten Olof Ax vakt utanför arresten.

Han såg alltsammans på nära håll och redan samma kväll hörde han viskas om att allt inte stod rätt till med kronprinsens död.

Det sas att någon skulle ha förgiftat honom, någon som ville ha tillbaka gustavianerna i tronföljden.

Och det var det ryktet som snart skulle orsaka de svåra kravallerna i kungliga huvudstaden Stockholm – dessa kravaller som öppnade vägen för Jean Baptiste Bernadotte till den svenska tronen.

Skannat med CamScanner

1810

Mordet på von Fersen en politisk skamfläck

Skannat med CamScanner

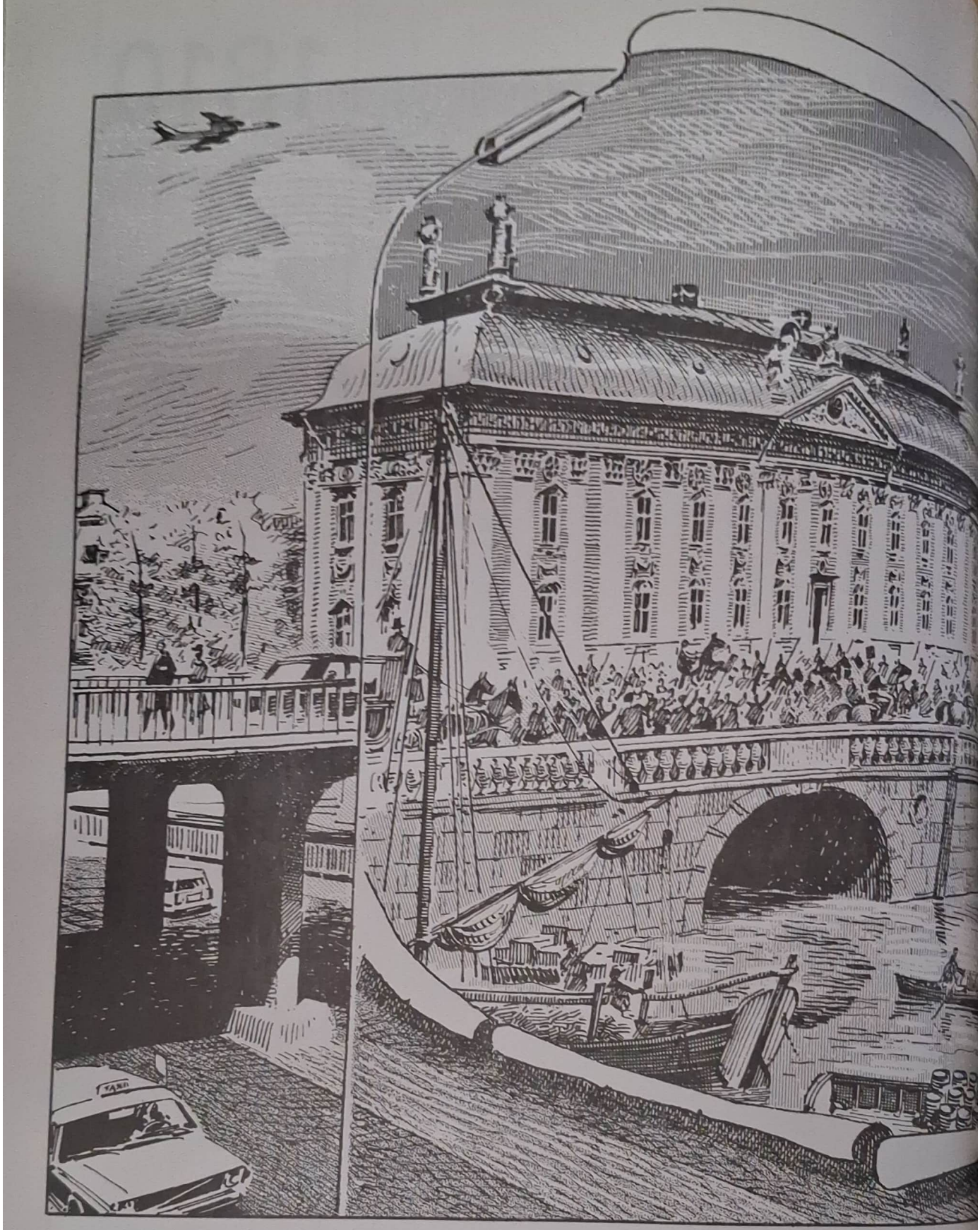

Stockholm den 20 juni år 1810. Ni är just ögonvittne till en av de stora skamfläckarna i svensk historia. En pöbelhop mördar den svenske riksmarskalken Axel von Fersen utanför dåvarande rådstugan intill Riddarhuset – mitt framför paraderande militärer! I pöbelhopen har åtskilliga välbeställda borgare smugit sig in utklädda till sjömän och enkla hantverkare.

I nära en och en halv timme varar von Fersens lidandes lopp – från Stora Nygatan i Gamla Stan, ut på Riddarhustorget och bort till rådstugan. Två stationer av tillfällig andhämtning, tillfällig räddning, finner han under det ohyggliga gatloppet: i en våning vid Stora Nygatan 1 och inne på stadsvaktens vaktrum i rådstugan.

Skannat med CamScanner

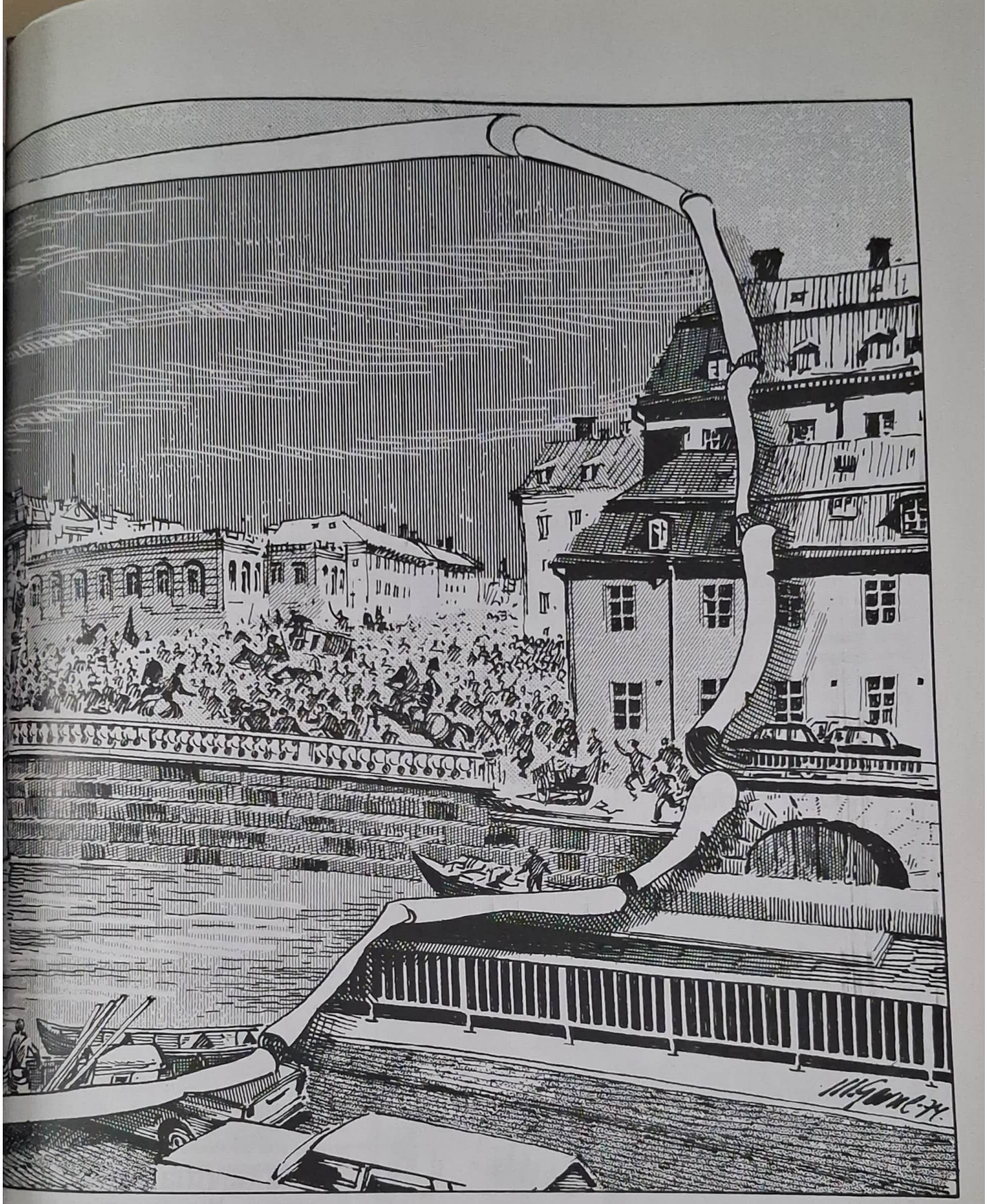

Men det skydd han får där är bara skenbart. Han dras ut igen till den rasande folkhopen och mörbultas ihjäl.

Den dagboksskrivande drottning Hedvig Elisabeth Charlotta (gift med Karl XIII, svägerska till Gustaf III) antecknade i sin journal: *"von Fersen hade blivit söndersargad uti ansiktet, hans revben krossade, hans lemmar sönderbrutna. Han måste ha lidit som en martyr då man betänker att de slag han erhöll utdelades med käppar och paraplykryckor. Till och med kvinnor tog del uti våldet . . ."*

Med hjälp av en sky av ögonvittnen och rättegångsprotokoll kan man rekonstruera dramat in i detalj. Därom berättar bildtexterna vidare.

Skannat med CamScanner

Det politiska läget 1809

För att kunna följa med i dramat kring von Fersen med alla dess turer måste man känna till den politiska bakgrunden kring år 1810. Året innan hade Gustaf IV Adolf – "Galenpannan" – avsatts, fred hade slutits med Ryssland, Finland var förlorat och en bror till Gustaf III hade krönts till svensk kung. Det var Karl XIII, en skröplig intrigör utan arvingar. Så hade man valt en dansk prins till tronföljare, 42-årige Karl August. Våren 1810 uppehåller sig denne kronprins i Skåne under truppinspektioner. Hans hälsa är bräcklig.

Prinsen dör av "slaget"

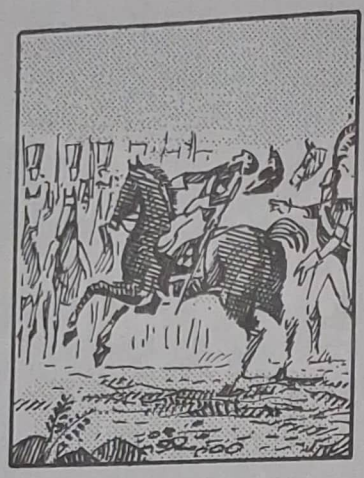

Den 28 maj rider kronprins Karl August upp framför paraderande trupper på Kvidingehed. Plötsligt drabbas han av "slaget". Det rör sig förmodligen om en hjärnblödning. Han faller av hästen och dör inom en halvtimme. Obduktionen av den döde leds av kungens livläkare Rossi, som tidigare varit familjen von Fersens husläkare. Obduktionen görs slarvigt och ett rykte om att Rossi förgiftat tronföljaren på order av den högadlige riksmarskalken von Fersen sprids.

Förgiftningsrykten sprids

En knapp vecka efter det kronprinsen avlidit i Skåne är de envisa förgiftningsryktena ute i Stockholm. Anonyma smädeskrifter går från hand till hand. Riksmarskalken von Fersen har förgiftat tronföljaren för att få tillbaka den avsatte kungens son som svensk kronprins, försäkras det. Det är den svenska högadeln som ligger bakom illdådet. von Fersens syster, den ensamma grevinnan Piper, utpekas också som en av de skyldiga. Allt fler flygblad med uppmaningar till allmänheten att hämnas kronprinsens död kommer i omlopp.

Högborgerlig junta bakom

Bakom ryktena och smädeskrifterna står en högborgerlig junta, vars organisation ännu aldrig kunnat avslöjas. Man vill ge aristokratin en minnesbeta, få de så kallade gustavianerna på fall, skrämma dem till tystnad. Så långt som till mord sträcker sig inte planerna. Men gärna upplopp och stenkastning. Nya flygblad. *"Folk! Hämndens timme är inne . . . samlas den 20 juni då kronprinsens likprocession drar in i staden och deltag i rävjakten på kraschanens falske skurk . . ."*

Skannat med CamScanner

Trotsar varningarna

Trots mångas varningar åker riksmarskalken von Fersen tidigt om morgonen den 20 juni till Liljeholmen utanför Hornstull. Dit har man nu hunnit med transporten av den döde tronföljarens kista och där organiseras just likprocessionen, som ska dra in över Söder i Stockholm ner genom Gamla Stan och upp till Slottet. von Fersen åker i sin gyllene galavagn, som dras av sex vita hästar. Framemot 12-tiden på dagen sätter sig liktåget i rörelse. I Stockholms innerstad skjuts upprepade saluter och alla kyrkklockor ringer.

Stenar, hotfulla rop

Mycket folk är i rörelse i Stockholm denna dag. Man står i täta led längs liktågets väg. På några okända personers bekostnad serveras gatans element gratis brännvin på olika krogar. Redan på Hornsgatan börjar de första stenarna att regna kring riksmarskalkens vagn och hotfulla rop höjs. I sin egenskap av riksmarskalk åker von Fersen närmast före den enkla kanonvagnen med den svarta kistan. En stark kavallerieskort bildar förtrupp och eftertrupp. Eskorten är så stark att den ska kunna skydda von Fersen vid eventuella oroligheter.

Försöker smyga undan

När von Fersens vagn hunnit i höjd med Gråmunkegränd på Stora Nygatan skockas så mycket folk kring hans redan illa demolerade vagn att ekipaget tvingas stanna. von Fersen lockas ur vagnen. Han är redan skadad i ansiktet av stenar som kastats mot honom. En fanjunkare lyckas lotsa honom upp i huset vid Stora Nygatan 1. Hans tanke är att dold smyga undan med von Fersen genom en utgång på baksidan. Men försöket misslyckas. Folk skockas och begär att von Fersen ska utlämnas. Under tiden har galavagnen fortsatt mot Slottet.

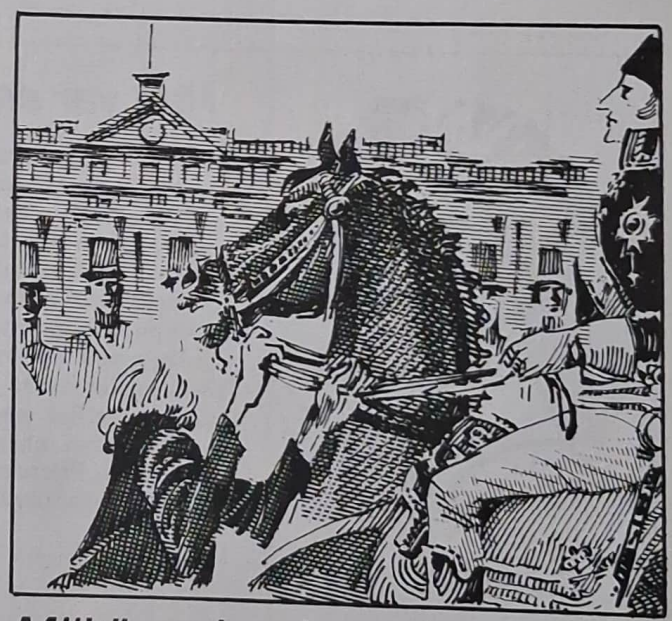

Militären ingriper ej

von Fersen knuffas ut på Stora Nygatan igen och nu börjar det hemska gatloppet. Stapplande försöker han ta sig fram mot de sex, sju hundra soldater som paraderar framför Riddarhustorget ett trettital meter därifrån. Slagen regnar över honom. Hans kläder är redan i trasor. Han blöder från många sår. Ett ögonblick lyckas han få tag i betslet till den häst på vilken den höge generalen von Vegesack sitter i sadeln. Generalen gör inte en min av att hjälpa den jagade. Några soldater rycker självmant ut till hans försvar men får order att stå kvar i ledet.

Skannat med CamScanner

En träklubba i nacken

Till slut lyckas dock von Fersen ta sig in till rådstugan och stadsvakten där. Han är fullständigt slut, mörbultad, förvirrad, halvt medvetslös. Nu ska han väl ändå vara räddad undan den rasande människomassan? Men nej! Folk tränger in till stadsvakten och von Fersen knuffas ut på rådhusgården – och där mördas han till slut. Någon slår till honom med en träklubba i nacken. Han sjunker ihop. Någon hoppar jämfota på hans bröst så att hans revben knäcks. Och så slocknar hans livslåga helt.

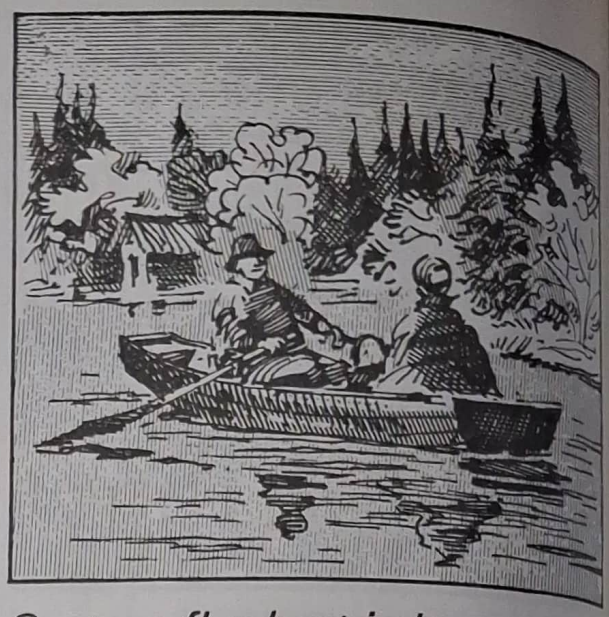

Systern flyr bort i eka

Liket efter von Fersen slängs i en enkel kista. Han ligger där helt naken och folk trängs för att få en glimt av den döde. Några timmar senare inskrider äntligen militären. Man gör kavallerichocker och rensar gatorna. Den mördades syster har räddat sig till Vaxholm i en roddbåt utklädd till piga. I sinom tid ska det bli både rättegångar och statliga utredningar om mordet. Men inspiratörerna avslöjas aldrig. Någon – förmodligen Karl XIII – hade beordrat militärerna att inte ingripa!

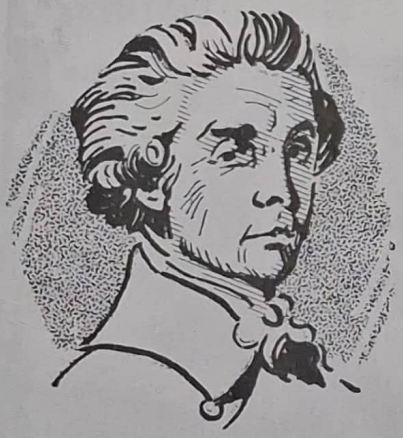

Han var en fåfäng äventyrare . . .

Axel von Fersen var 55 år gammal då han mördades. Han hade en otroligt äventyrlig levnad bakom sig.

Han kom från en högadlig rik svensk släkt. Nitton år gammal vistades han vid franska hovet och blev förälskad i Marie Antoinette. Deltog som fransk officer i nordamerikanska frihetskriget. Blev sedermera den franska drottningens älskare. Satte i scen den berömda "flykten till Varennes", då han efter en otroligt smart kupp så när hade lyckats rädda det franska kungaparet undan revolutionsmännen. Han återkom till Sverige 1799. I den dagbok han förde under denna tid kan man läsa hur illa han trivdes här och vad han ansåg om "pöbel och pack". Fåfäng till det häpnadsväckande. Framstod för borgarna som inkarnationen av adelshögfärd, men var omtyckt av sitt eget tjänstefolk. Eftervärlden har helt friat honom från beskyllningarna för att ha varit med och förgiftat tronföljaren.

Skannat med CamScanner

1811

Militären kväser de fattigas uppror

Skannat med CamScanner

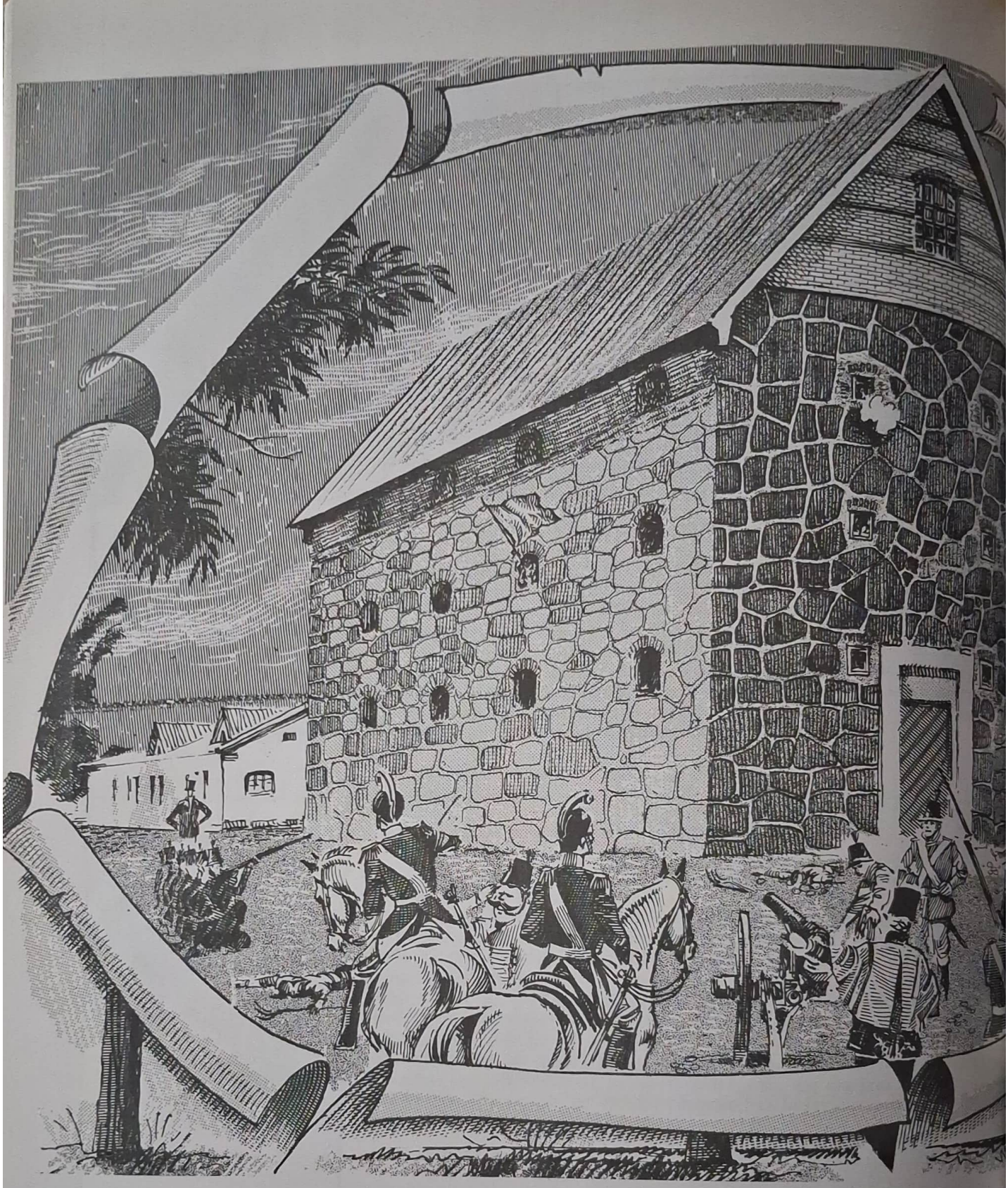

Norrland har sitt ödesmättade Ådalen med dess historiska kravaller i det tjugonde seklet. Skåne har sitt Klågerup i det nittonde. I båda fallen kommenderades militär ut för att slå ned demonstrerande folkhopar med uppror i sinnet. Och i båda fallen slutade alltsammans med skottlossning, ond död och hårda domar.

Men det ligger ändå etthundratjugo år mellan de båda uppploppen och därför får kanske alla andra jämförelser stå över. Tiden och världen var annorlunda den gången år 1811 än 1931, lagar och förordningar likaså.

Skannat med CamScanner

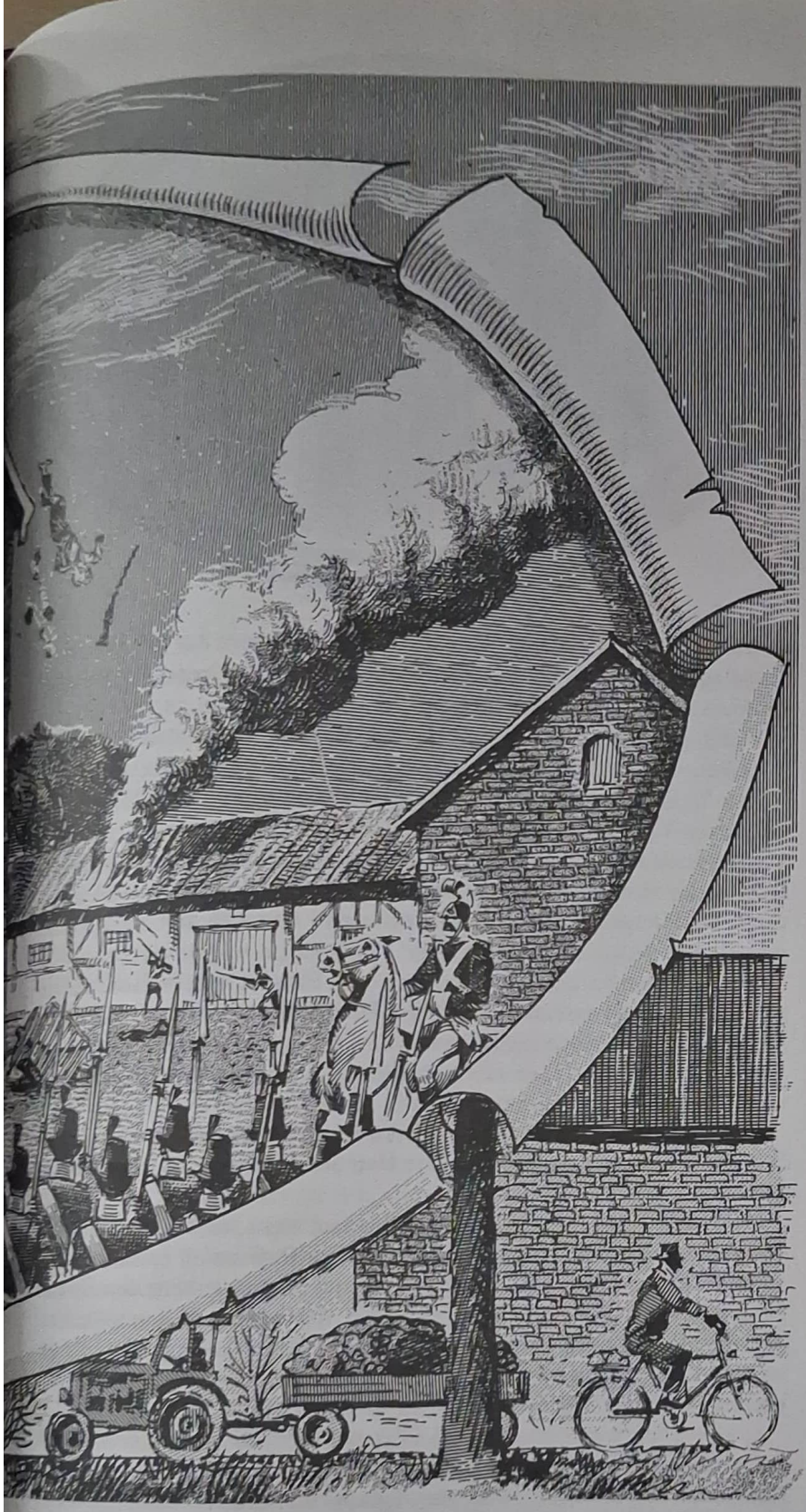

Gevär, kanoner mot drängarna som vägrade lyda överheten

Människans sinne var också av annat slag. Alltjämt fostrades folket i det tidiga 1800-talet strängt i doktor Luthers anda. Således fick varje barn i spädaste år lära sig att leva efter vad den gamla *hustaflan* hade att säga om folket och överheten och Gud Fader i himmelen.

Alltså detta för tiden så fullständigt självklara:

- All överhet var utvald av Gud.
- Satte man sig upp mot någon överhet – en dräng mot sin husbonde till exempel – satte man sig därmed också upp mot Gud.

Skannat med CamScanner

Hundratals bonddrängar togs till fånga och släpades, fastbundna efter hästar, till fängelsehålorna i Malmöhus.

• Med andra ord väntade fasansfulla straff den som bar på upproriskt sinnelag. Det blev raka vägen till det glödheta helvetet i stället för himmelens boningar efter döden.

Kongliga Majestäts krigsartiklar förklarade saken mer rakt på sak: *"Vägrar någon att fullgöra undfångne Ordres, varde arquebuserad!"*

Det är mot den bakgrunden man ska begrunda och se "Slaget vid Klågerup" i juni månad år 1811.

Sverige hade just då haft krig med Ryssland och Danmark. År 1808 hade ryska armén jagat ut den svensk-finska armen ur Finland. Året därpå hade tragedin med vinterkampanjen i norr och den ryska ockupationen av Norrland utspelat sig.

Nu hade man äntligen fått fred igen (och förlorat hela Finland!). Den siste renlärige gustavianen – Gustaf III:s välmenande son Gustaf IV Adolf – var avsatt och landsförvist.

Kung var Karl XIII, en skröplig åldring, bror till Gustaf III, en man utan egna arvingar, en komplett nolla.

Landet satte i stället sitt hopp till den tronföljare man valt 1810 efter Fersenska kravallerna: Jean Baptiste Bernadotte, en av Napoleons marskalkar.

En snillrik fältherre, enligt ryktet. En man, menades det, som med all säkerhet skulle vinna tillbaka allt det Sverige förlorat till ryssarna.

Men få eller ingen anar vilka planer som rör sig bakom den förste Bernadottens panna. För honom är vid det här laget konungariket Sverige bara en bricka i hans eget maktspel. Han siktar mycket högre: att vara med på något hörn och krossa Napoleon och därefter själv bli kejsare av Frankrike!

Under tiden som detta politiska rävspel förs om Europa dras plötsligt tusentals skånska bönder och drängar in i intrigerna. Tronföljaren Karl Johan driver nämligen år 1811 igenom en "extra rotering" på vissa avsnitt i vårt land, bl a just i Skåne, för att få en starkare armé bakom sig.

Och skåningarna reagerar genast: här ska så tusan heller sätta upp fler soldater än vad den gamla vanliga roteringen bestämmer.

För man vet ju vad som hände med de arma satar som skrevs ut till lantvärnet för två, tre år sedan under kriget mot Ryssland! Hur illa de for, hur dåligt de rustades, hur dödens smitta spreds bland dem, hur de tvingades slita som galärslavar på flottans skepp och slupar och dog som flugor.

Över hela Skåne sprids nu oroligheter. Kung Karl XIII:s nådiga kungörelser – på Bernadottens order förstås! – rivs ned från anslags-

Skannat med CamScanner

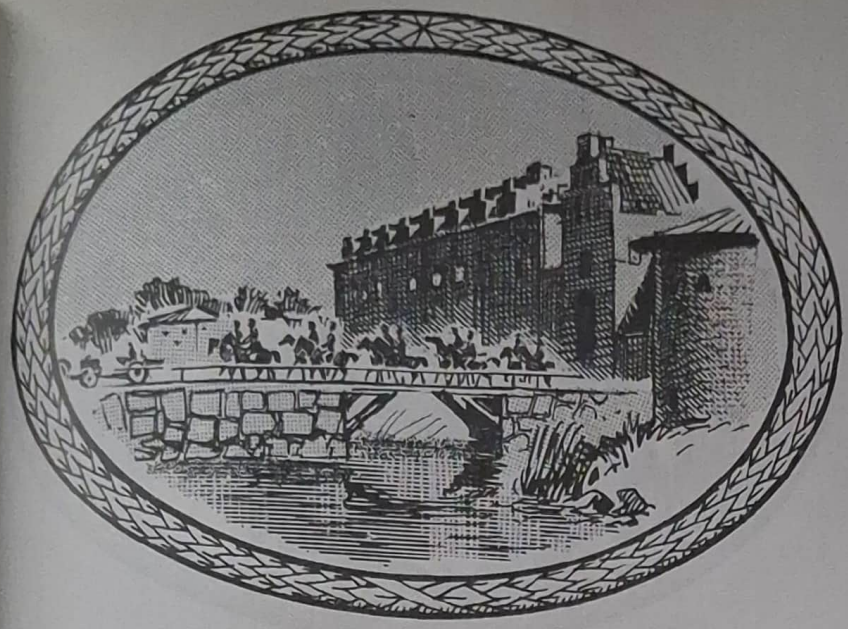

Från Malmöhus marscherar olika truppförband – infanterister, dragoner – för att slå ned de upproriska i Klågerup.

tavlor i kyrkorna. Vördade gudsmän hotas till livet om de läser upp påbudet om den extra utskrivningen från predikstolarna.

Utanför Helsingborg samlas drängar och husmän från Luggude härad en dag i tidig juni. De sänder en deputation till rådhuset i staden och lägger fram en böneskrift om att slippa den extra roteringen.

Militärkommendanten betraktar böneskriften som början till uppror. En trupp husarer kommenderas ut och går lös på de upproriska. Några såras av sabelhugg. Ledarna grips och sätts i arrest för kommande rannsakan och dom.

Några dagar senare utspelar sig "Slaget vid Klågerup".

Detta är dokumenterat:

Den 15 juni får kommendanten i Malmö, generalmajoren och greven Hampus Mörner, rapport om svåra oroligheter i trakten av Torups sätesgård, ett par mil öster om Malmö.

Det berättas att omkring 1 500 bonddrängar samlats där och fört ett vilt regemente. De har brutit sig in på olika gårdar och med våld försett sig med förnödenheter. Två, tre präster har misshandlats och tagits som gisslan. Kronobetjänter och ståndspersoner har avhånats i största allmänhet och jagats iväg från sina gårdar.

Orsak: man nekar att låta sig skrivas ut som extra soldater i Hans Kongliga Majestäts armé.

Generalen handlar genast. Han låter översten och greven Ridderstolpe rycka ut från Malmö med 150 man – därav 40 husarer – och två trepundiga kanoner.

Vid Klågerup – halvannan mil öster om Malmö – stöter de samman med upprorsmännen.

Här har de femtonhundra drängarna förskansat sig i den bastanta stenladugården. Man har försökt beväpna sig så gott man kunnat också. En handfull män har kommit över fågelbössor eller gamla muskedunder. Andra har försett sig med skarpa liar och hötjugor.

Översten försöker först tala de upproriska till rätta. Han läser högt ur lagen och hotar med dess hemskaste straff. Men samtidigt lovar han att om bonddrängarna bara helt fredligt återvänder till sina boningar ska vad som hänt betraktas som glömt och inga efterräkningar är att vänta.

Överstens tal möts med hånfulla rop och efter det svaret är han inte sen att föra fram sitt grova artilleri.

Eld! Ge fyr! Kanonskotten dånar och där rycker soldaterna fram mot de förskansade under ivrigt skjutande.

Skannat med CamScanner

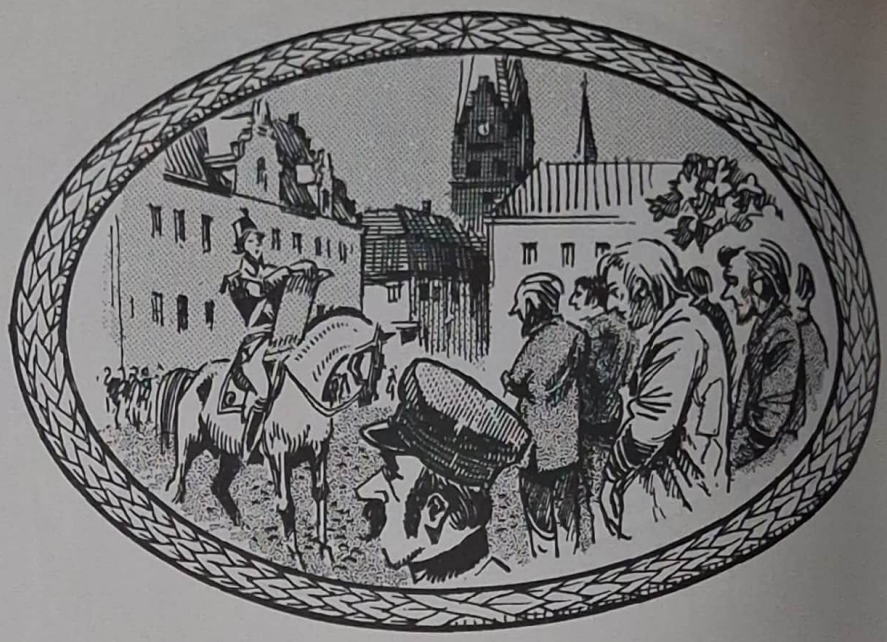

När de hårda domarna föll tvingades fångarna ut på Stortorget för att höra dem läsas upp. Fångarna var då halvdöda av umbäranden och sjukdomar.

Snart ekar de första förtvivlade ropen från sårade eller döende ut över den skånska sommarslätten.

Striden var snabbt över. Trettio upproriska unga män dödades under det stolta slaget, två hundra togs till fånga och resten lyckades fly.

I borgmästaren Hallings samtida anteckningar står att läsa:

"Ändamålet som söktes var att skingra de samlade folkmassorna. Detta var vunnet . . . men i stället för att stanna fortsatte militären sin lätt vunna seger genom att förfölja de flyende både i husen och på fälten, samt att sedan genom gevärsskott och andra vapen mörda och såra . . ."

Borgmästaren berättar hur de två hundra fångarna förs till Malmö.

"Intåget till staden var dystert. De fångne, utmattade genom flera dagars kringstrykande utan annan egentlig förtäring än bränvin, hade ett förfärligen förstördt utseende och vore med hamptömmar bundna tre och tre tillsammans med händerne på ryggen . . ."

Andra källor berättar hur fångarna släpades till sitt fängelse på Malmöhus efter hästar, "medvetslöse mången".

Domarna över de upproriska blev hårda. Tjugo av dem skulle enligt rättens beslut mista högra handen, halshuggas och steglas. Resten dömdes till spöstraff och fästning eller fängelse på vatten och bröd.

Borgmästare Halling berättar:

"De flesta af dem som ej dömts till stegel och hjul skulle derjämte undergå just den lottning (till extra rotering) som de så mycket spjernat emot."

I slutet av år 1811 mildrades domarna. *"Endast tre dömdes till från lifvet, 24 till spöstraff, 27 till fästningsfängelse på längre eller kortare tid samt 74 till fängelse vid vatten och bröd."*

Så dags hade åtskilliga fångar redan kvitterat sitt uppror med sina liv. En tredjedel av dem hade nämligen dött i rödsot och andra febrar i de kalla, usla, mörka fängelsehålorna som bestått dem av staten.

Och när de upproriska unga männen fördes ut till Stortorget i Malmö den 4 november 1811 för att höra domarna läsas upp *"stod det en sådan fruktansvärd stank omkring dem att man inte kunde komma närmare än på 50 stegs håll . . ."*

Därmed var epilogen till slaget vid Klågerup över, en händelse som sällan eller aldrig berättas under historielektionerna i våra skolor. Men som det likväl kan vara nyttigt att ha kännedom om då i våra dagar rapporter om uppror och oroligheter i u-länder når oss via tidningar, radio och TV.

Skannat med CamScanner

1812
och många
år framåt

För inte så länge sen…
Om ni ska åka genom Kolmården — se upp för stråtrövare!

Skannat med CamScanner

När man lämnar Norrköping längs riksleden mot norr och just ska köra in i Kolmårdens djup på den utmärkta motorvägen möter man en varningstavla: Tag er i akt, älg kan dyka upp och orsaka kollision med svåra skador som följd.

En gång i tiden stod ett annat slags varningsmärke ungefär just här. Man hade stuckit ned en hög stång i marken. Högst uppe var ett hjul fastsatt och uppe på hjulet låg en människa — avrättad och styckad. Svarta fåglar kretsade över kroppsresterna.

Varning! Tag er i akt! Ni kör nu in i Kolmården, ett tillhåll för rånare och stigmän!

Stegeln med hjulet stod där för inte alls så länge sedan som man skulle tro. Så sent som år 1812 kom den danske författaren L J Heiberg resande just den här vägen. Han antecknade i sin dagbok:

"Skada, att det behagliga intryck som den storslagna naturen måste ingiva varje resande, skall utsuddas av en så obehaglig anblick, som att se en man iordningställa en avrättningsplats med block, stegel och hjul på en vacker grön plats intill vägen."

Den som skulle avrättas här den gången var en mordbrännerska, som gripits ute i skogarna och blivit dömd till döden. Dansken kommenterar med en suck: *"Man måste emellertid medge att avrättningsplatsen var väl vald ty den har redan i förväg något kusligt över sig."*

I århundrade efter århundrade var Kolmården — tillsammans med Holaveden strax norr om Gränna — den farligaste passagen för de vägfarande efter riksleden. Här i de stora oländiga skogarna kunde efterlysta brottslingar lätt sticka sig undan. Ibland förenade de sig till smärre banditgäng, som gjorde regelrätta hold-ups i värsta Vilda Västern-stil.

Naturen hade skapat utmärkta platser för bakhåll. Vägen slingrade sig på flera ställen — liksom än — genom

Skannat med CamScanner

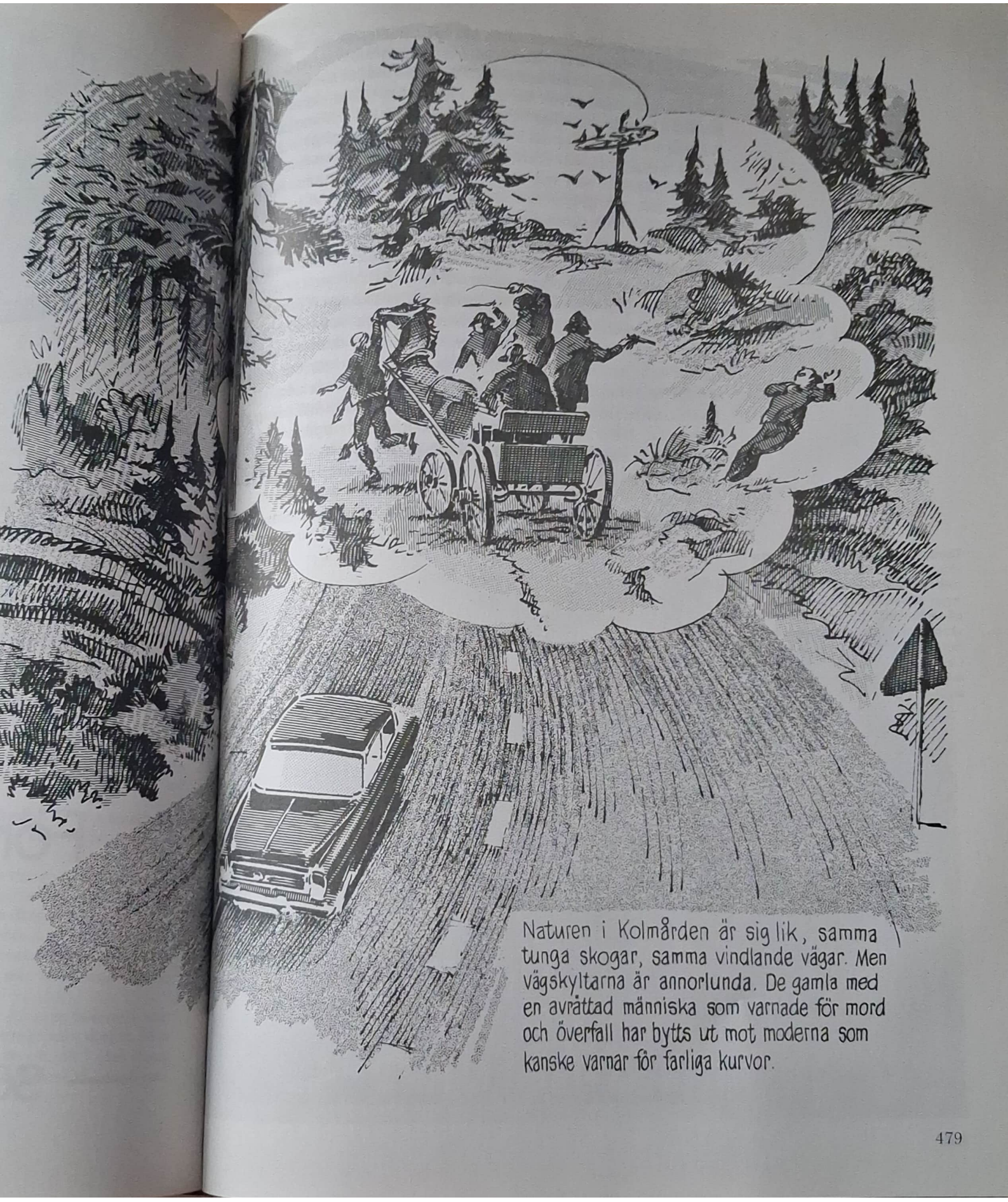

Naturen i Kolmården är sig lik, samma tunga skogar, samma vindlande vägar. Men vägskyltarna är annorlunda. De gamla med en avrättad människa som varnade för mord och överfall har bytts ut mot moderna som kanske varnar för farliga kurvor.

Skannat med CamScanner

djupa raviner. Parkerar man sin bil i närheten av sådan ravin kan man lätt föreställa sig hela situationen. Där kommer alltså gästgivartrillan rullande i stället för strömmen av vrålande bilar. En liten raggig häst drar skjutsen. Kusken kastar ängsliga blickar omkring sig. I trillan sitter två resande, kramande sina reseschatull. Plötsligt rusar några skäggiga män fram bakom en klippa. Hästen stegrar sig skrämd och vill sätta av. Men en av rånarna har redan fått ett grepp om betslet. Kusken slår vilt med piskan. En av de resande har dragit sin pistol. Skott ekar.

Vilda Västern i Kolmården!

Så här berättar den vägfarande Andreas Bolinius år 1670 (språket något moderniserat):

"En mil efter Nyköping tager den stora skogen Kålmorden vid, vilken är fyra miler bred att resa över. Här är intet annat än klippor, berg och dalar och i dem granar, tallar och här och där björkskog. När man kommit ett stycke in i skogen får man se åtskilliga så kallade värp – hopkastade stenhögar. De utmärker platser, där folk blivit mördade. Man ser också stegel och hjul, där ogärningsmän blivit steglade. Somliga på tre stegel, somliga på fyra och somliga på flera. Somliga har med hela kroppen lagts på hjul."

För bilturisten av i dag finns en hel del utmärkta motell,

Foto: INGE HALLBERG

Detta är den gamla gästgivaregården i Korkek, några kilometer från Stavsjö mitt i Kolmården. Huvudbyggnaden ligger till vänster (den restaurerades på 1960-talet). Stallbyggnaden till vänster var på sin tid Östergötlands längsta byggnad av trä under ett tak. Det talades i slutet av 70-talet om att riva den, men det satte folkopinionen stopp för.

Skannat med CamScanner

värdshus och kaffeserveringar på sträckan Nyköping—Norrköping. Också för den vägfarande förr i tiden fanns här gästgivargårdar. Ett av dessa gamla skjutshåll står delvis fortfarande kvar. Några kilometer söder om Stavsjö bruk hittar man en vägvisare: Krokek 3 km. Slår man in på den vägen kommer man bara efter några hundra meter till den gamla krogen i Krokek.

Det är en låg och mycket lång timrad byggnad. En smal byaväg leder fram till den och stryker alldeles förbi knuten. Just här gick också gamla riksvägen fram för länge sedan. Här vid krogen byttes hästar. Här intog de resande sina förfriskningar.

Man får en underlig, lite vemodig känsla när man i första kvällsskymningen kommer åkande här, parkerar bilen och vandrar de sista stegen fram till den gamla timmerbyggnaden. Man känner sig förflyttad tillbaka till mycket gamla tider, och när man kikar in genom fönsterrutorna tycker man sig se de små öde rummen med sina grova öppna spisar befolkade av vägfarande från en förlorad värld — t ex just nyss nämnde Andreas Bolinius, som år 1670 skrev:

"Mitt uppå skogen är en krog, som heter Krokek. Där är ett stort värdshus och där måste en vägfarare som reser förbi, mycket väl taga sig till vara — och i synnerhet om

Skannat med CamScanner

man stannar där nattetid, dy där äro inte alla att lita på, utan mördare och rövare äro de."

Men de gamla reseskildringarna från denna trakt innehåller gudskelov inte alltid sådana hemska ingredienser. Många författare uppehåller sig uteslutande vid landskapets skönhet och tycks inte alls ha haft någon känning av andra äventyrligheter efter vägen än på sin höjd dessa ständiga gräl med skjutsbönderna.

Den spansk-venezolanske äventyraren Miranda råkar till och med i slagsmål med "trilskande, dumme bondhuvuden" strax utanför Norrköping, då han — misstänkt som rysk spion! — reser här i slutet av 1700-talet. Och när fransmannen de la Tocnaye färdas över Kolmården mot Nyköping och Stockholm år 1800 antecknar han:

"Betjäningen på hållstationerna ... försöka göra förtret för den resande och draga nytta av hans okunnighet om förhållandena. Lyckligtvis kan jag Sveriges språk och seder tillräckligt för att skicka dem tio tusen miljoner djävlar på halsen. Och genom dem bringas de åter till förnuft."

Om hästskjutsarnas hastighet efter riksvägen får man också en god uppfattning i de gamla dagböckerna. Årstafrun, Märta Helena Reenstierna, (död 1841) — som bodde på Årsta gård alldeles intill järnvägsbrons fäste på andra sidan Årstaviken i Stockholm — behövde gott och väl en timme för att resa till stan.

Och när svensken Staël von Holstein reser 1815 från Stockholm mot Norrköping tar det tre timmar till Fittja – och från Fittja till Åby hitanför Norrköping gott och väl hela dygnet. Det var i december han reste förresten. Han låg nedbäddad i pälsar men blev ändå "helt stelfrusen". Och på gästgiveriet i Åby hade bläcket frusit i bläckhornet på den skånske adelsmannens rum.

Skannat med CamScanner

1815

Årstafrun åker i gatan . . . Och Bernadotte är ängslig

Vad en gammal dagbok ändå kan ge liv åt en plats och låta det för länge sedan förflutna komma oss nära. Hör här, det är torsdagen den 13 april år 1815 och Märtha Helena Reenstierna, Årstafrun kallad, har åkt in till Stockholm över Hornstull med kusken Boberg vid tömmarna i en tvåhjulig schäs:

"... men vid hemresan över Nya Bron föll hästen Herre omkull, varvid jag i ögonblicket låg på gatan. Boberg for ur schäsen utan minsta skada, men mitt knä fick en faselig stöt ... en stor mängd människor samlades ... jag vart så förskräckt att jag ej såg och visste redigt ... brännvinsbuteljen krossades ..."

Alltså, vill man riktigt skugga den dagboksskrivande damen den där torsdagen i april år 1815 är det bara att vandra ut på Norrbro av i dag och ana ekipaget mitt bland trafiken. För det var precis på den Norrbro vi har i dag den fatala kullkörningen inträffade! Det var här det hände! Bron fanns redan då.

Denna bro hade i själva verket påbörjats redan 1787, första spadtaget tog för resten Gustav III själv. Tio år senare var den norra delen färdigbyggd. Ytterligare tio år och bron stod helt färdig. Under tiden revs den gamla Norrbro, som hade gått snett över Norrström mot greve Pers hus och det kungliga hovstallet.

Men själva bron är också det enda i denna miljö som förblivit sig likt till vår tid.

Jo, slottet i fonden förstås och Arvfurstens palats vid Gustaf Adolfs torg. Men all annan dåtida byggnation på Helgeandsholmen är i dag borta.

År 1815 ... vi befinner oss allstå i den förste bernadot-

Skannat med CamScanner

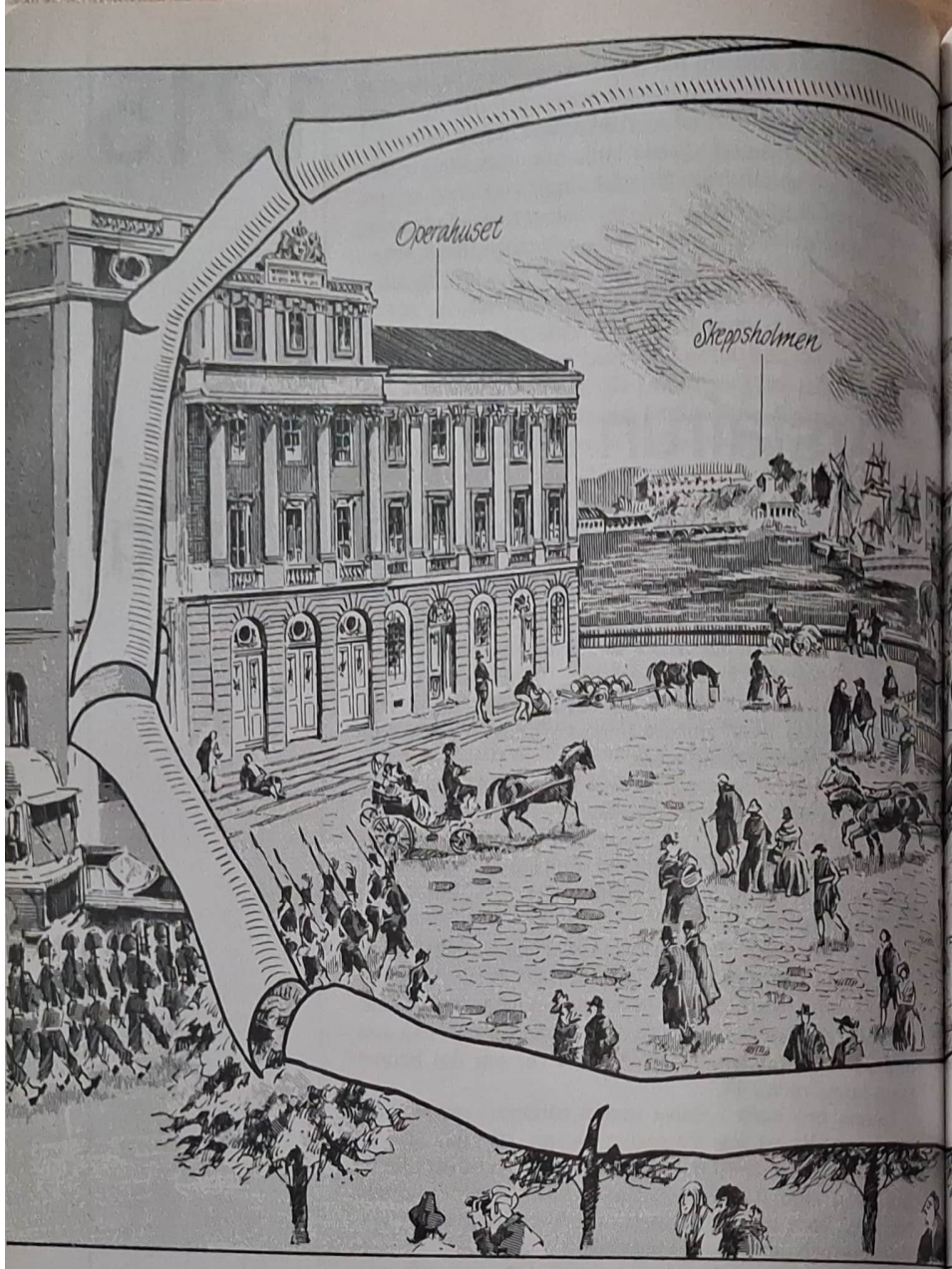

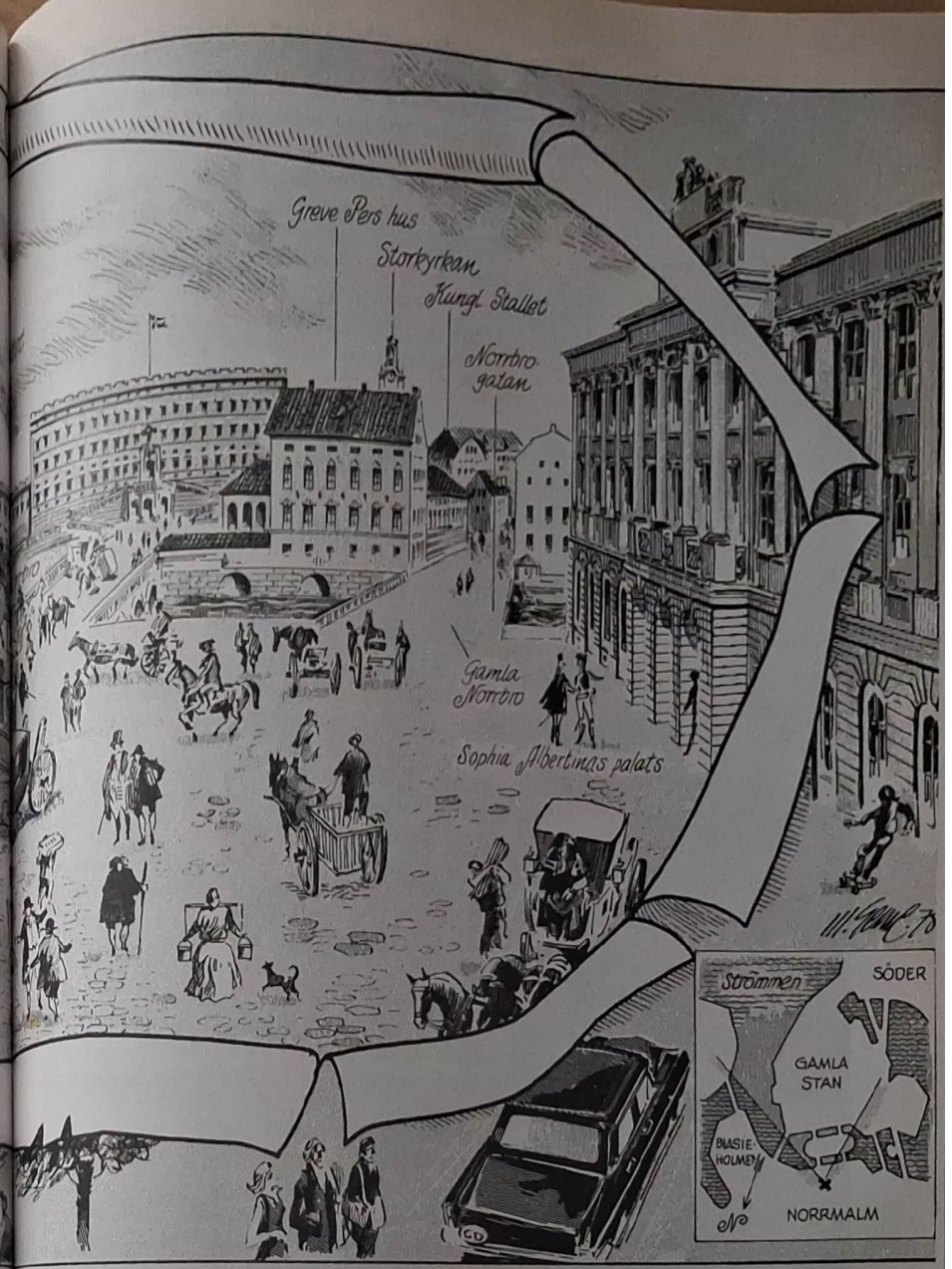

tens Stockholm, och därmed har vårt lands öde länkats in i lugnare banor. Visst kommer det att larmas och bråkas och intrigeras här också i framtiden. Men ofreden hör till det förgångna, det allra nyss förgångna.

Undra för resten inte på att den förste Bernadotten var en smula ängslig över vad som skulle kunna hända honom i Stockholm. Det här hade nyligen skett:

- 1792 — Gustav III skjuten på Operan.
- 1809 — Gustav IV Adolf arresterad av en militärjunta, avsatt och landsförvist.

Skannat med CamScanner

• 1810 – tronföljaren Karl August giftmördad enligt ryk-
ten (ett falskt rykte, men ändå).
• 1810 – riksmarskalken von Fersen mördad under ett
pöbelupplopp, som troligen iscensatts av högt uppsatta
anti-gustavianer.

Men nu har Sverige haft sitt sista krig – ockupationen av Norge 1814, vad vi nu skulle där att göra egentligen – och allt eftersom åren lunkar i väg verkar det som om de flesta accepterat en gång för alla att av stormakten Sverige återstår inte mycket annat än en fredlig liten nation på lite mer än 2 miljoner människor (förutom norrmännen) och med en huvudstad som år 1820 inte räknar fler än 75 000 invånare (en ökning med bara 5 000 sedan den unge Bellmans dagar långt ner i 1700-talet).

Utländska resenärer som drar med landsvägsskjuts genom Sverige och gästar Stockholm vid den här tiden förvånar sig över hur stilla och fridfullt här är. Den engelske storjägaren och sportsmannen Lloyd, som låg i Värmland för att skjuta varg och ringa björn i slutet av 1820-talet och som också hann studera Stockholm, skriver i sin rapportbok om Sverige om hur lyckligt lottade svenskarna är.

Lloyd, som mestadels umgicks med enkla fiskare, jägare och bönder då han nu inte gjorde bondpigor med barn, säger sig aldrig ha hört någon svensk klaga över styrelseskicket med en inskränkt monarki.

Han poängterar att svenskarna har full yttrandefrihet och att tryckfriheten finns stadgad i grundlagen.

Dessutom gratulerar han svenskarna till att de kan känna sig fullständigt trygga för hemliga polisagenter och provokatörer, för sådana figurer finns inte i Sverige, påstår han.

Det må nu vara att Lloyd aldrig hörde någon klaga över styrelseskicket.

Men nog hade den till naturen misstänksamme Karl XIV Johan sina Säpomän på krogar och klubbar. Och även om tryckfriheten fanns intagen i grundlagen drog hans majestät in precis de tidningar, tidskrifter och böcker som det behagade honom.

Och vad yttrandefriheten angår var det alltjämt dödsstraff för minsta smädliga tal om kungahuset.

Dessutom behöll kyrkan ännu vid denna tid sitt hårda grepp om människorna – gud nåde den som utan laga skäl var frånvarande från gudstjänsten om söndagarna, då prästerskapet indoktrinerade alla om vikten av att vara förnöjsam och inte sätta sig upp mot överheten – och friheten var inte större än att varenda människa var tvungen att ha ett inrikespass för att få ge sig ut på någon resa.

Man ska heller inte glömma bort att fattigdomen var stor i

BILDEN PÅ NÄSTA SIDA: Parkeringshus eller inte utanför det gamla riksdagshuset på Helgeandsholmen? Kring detta stod striden hård när utgrävningarna började sommaren 1978 och blev ett av huvudstadens största turistnöjen.

Skannat med CamScanner

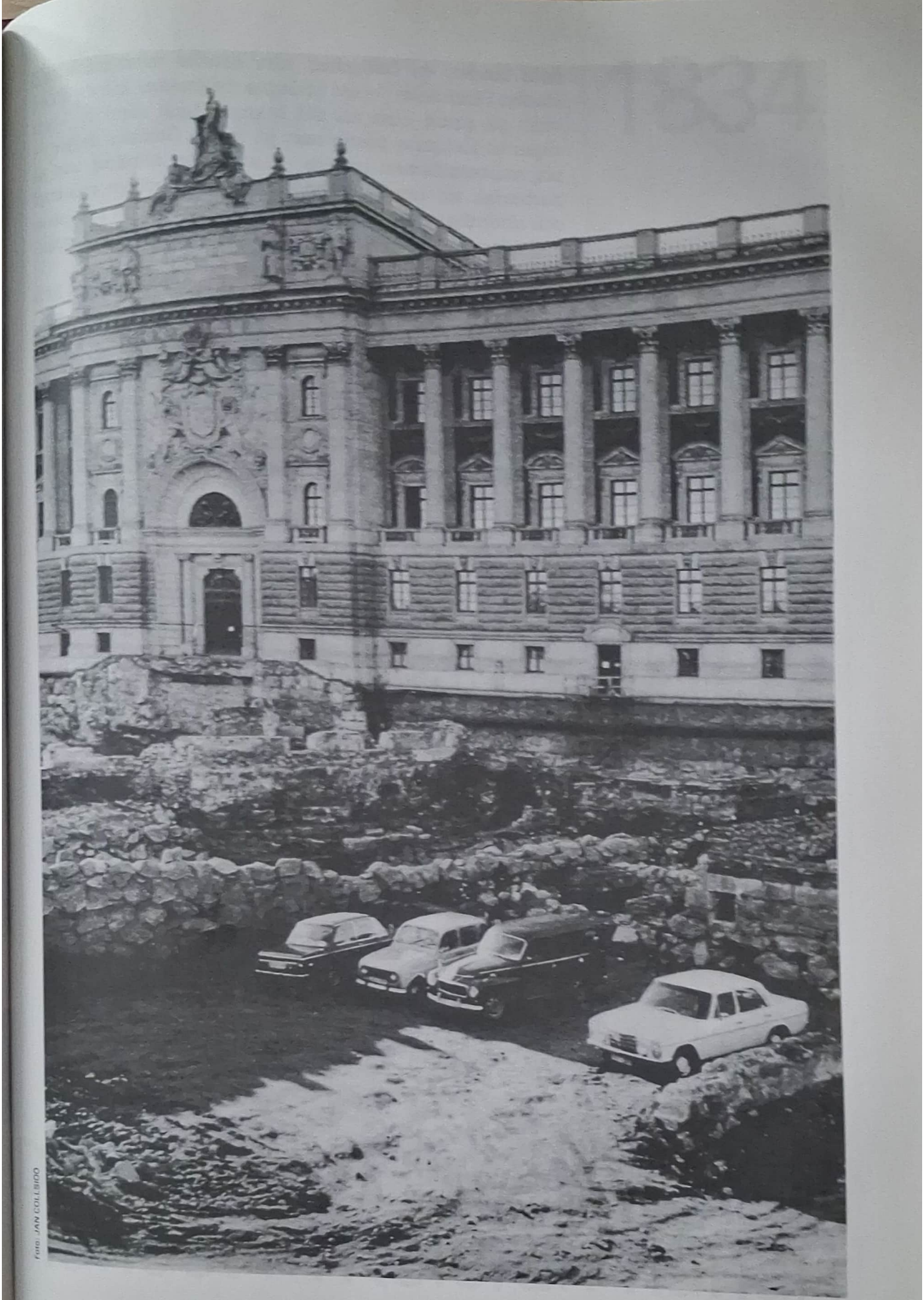

Foto: JAN COLLSIÖ

Skannat med CamScanner

Vagn efter vagn med likkistor rullar ut genom Kungsporten . . .

Ställ er utanför Stora Teatern i Göteborg och titta bort mot Kungsportsplatsen. Vrid sedan klockan tillbaka till augusti månad år 1834 och det sker en skrämmande förvandling.

Där på andra sidan vallgraven reser sig plötsligt den gamla Kungsporten och ut genom den rullar en makaber transport. Det är vagn efter vagn med likkistor, en del av kistorna stora nog att rymma fyra, fem döda. Några av dessa lårar är så slarvigt igensatta att kroppsdelar sticker fram: en hand, ett ben, ett huvud med stelt stirrande ögon.

Vad är det som har hänt?

Koleran är där. Guds hemska gissel hemsöker staden sedan ett par veckor. Blint slår den ner på fattig och på rik.

För varje dag griper skräcken allt vidare kring sig. Kyrkklockorna ringer från tidiga ottan till sena kvällen. I varje hus ligger sjuka, i varje trapp står någon lik.

Läkare och sjukvårdspersonal arbetar dygnet runt. Men vad kan de hjälpa? Mot koleran finns inget säkert botemedel.

Men allt man kan hitta på som skydd mot farsoten prövas. Gatorna

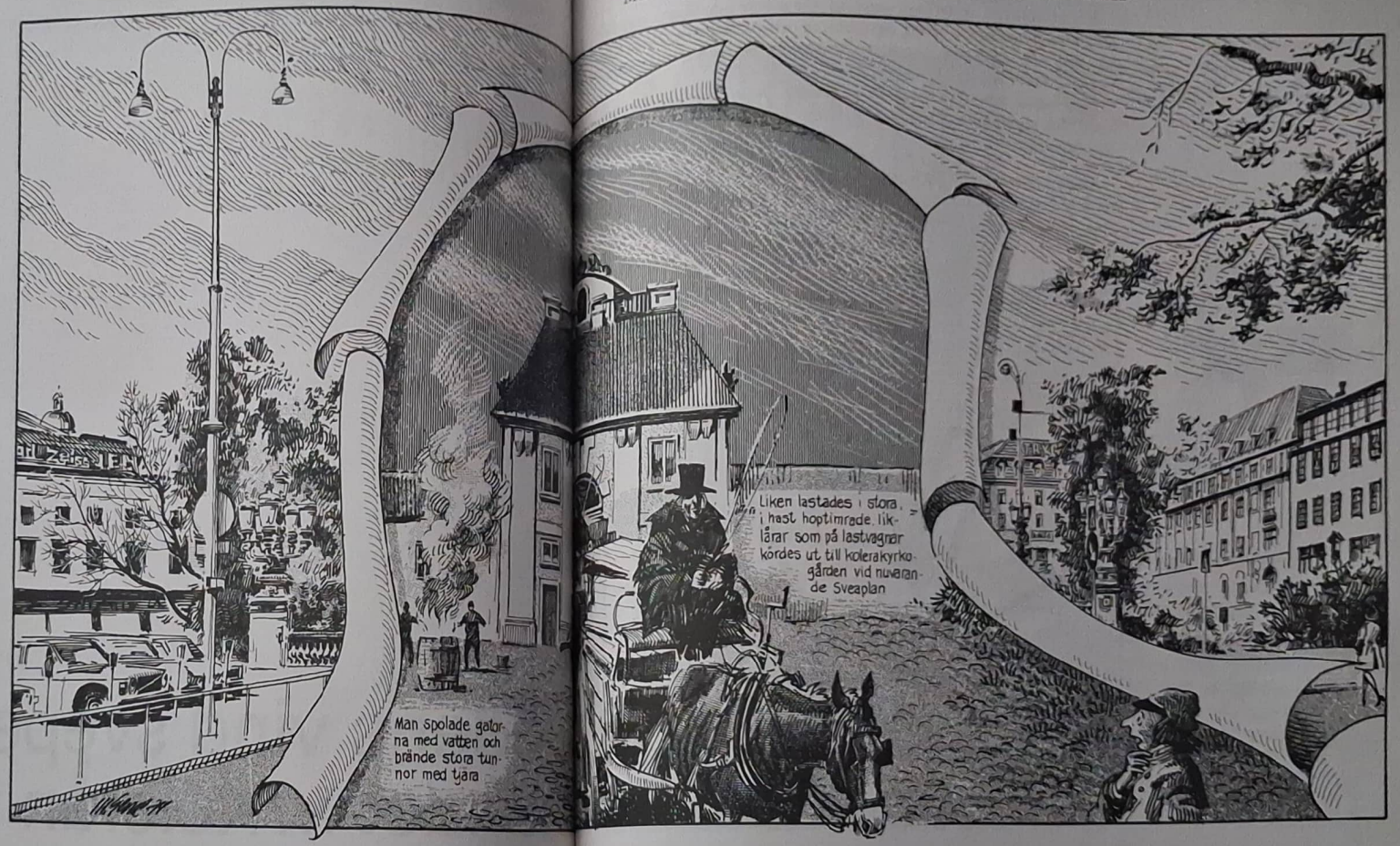

Skannat med CamScanner

Ställ er utanför Stora Teatern i Göteborg och titta bort mot Kungsportsplatsen. Vrid sedan klockan tillbaka till augusti månad år 1834 och det sker en skrämmande förvandling.

Där på andra sidan vallgraven reser sig plötsligt den gamla Kungsporten och ut genom den rullar en makaber transport. Det är vagn efter vagn med likkistor, en del av kistorna stora nog att rymma fyra, fem döda. Några av dessa lårar är så slarvigt igensatta att kroppsdelar sticker fram: en hand, ett ben, ett huvud med stelt stirrande ögon.

Vad är det som har hänt?

Koleran är där. Guds hemska gissel hemsöker staden sedan ett par veckor. Blint slår den ner på fattig och på rik.

För varje dag griper skräcken allt vidare kring sig. Kyrkklockorna ringer från tidiga ottan till sena kvällen. I varje hus ligger sjuka, i varje trapp står någon lik.

Läkare och sjukvårdspersonal arbetar dygnet runt. Men vad kan de hjälpa? Mot koleran finns inget säkert botemedel.

Men allt man kan hitta på som skydd mot farsoten prövas. Gatorna

Skannat med CamScanner

Det har också sett ut som om man skulle klara sig. Ute i Europa har epidemin slocknat. Och i juni har man i alla landets kyrkor hållit tacksägelse till Gud som förskonat Sverige från påhälsning av den hemska sjukdomen.

Men plötsligt har den alltså slagit till. En timmerman i Majorna insjuknade och dog, det var den 26 juli. Några timmar senare insjuknade hustrun och dog om natten. Två dagar senare dog deras dotter. Sjukdomsbilden var densamma: svåra magplågor, kräkningar, diarré. Sedan verkade det som om de sjuka helt enkelt torkade bort och dog i svåra kramper oförmögna att behålla någon vätska.

Det finns många ögonvittnesskildringar från dessa dagar, bl a från de läkare som vid denna tid var verksamma i staden eller som skickades dit från Stockholm och andra platser för att hjälpa så gott de kunde. Rapporterna är en skakande läsning.

Doktor Franck ger läget i stort:

"Från den 4 augusti spridde sig förödelsen allt mera och angrep personer av alla stånd och villkor, dibarn, havande kvinnor, åldriga . . . utan överdrift vågar jag påstå att av stadens och ortens hela befolkning kände sig nitton tjugondelar (95 %) mer eller mindre hemsökta av denne våldgäst . . ."

Ett annat ögonvittne:

"Nätterna voro hemska. Den som lade sig att sova, frisk och sund, gjorde det i tanken att han kanske aldrig uppstod mera. I de flesta hus var natten sömnlös. Somliga plågades av farsoten eller av samvetet, andra vårdade de sjuka eller beredde de avlidna för sista färden. Likbärarnas bultningar på portarna, vagnarnas och kärrornas skrammel, ropen ur fönstren: – Stanna här, vi har lik . . ."

Den gången visste läkarna föga om hur sjukdomar över huvud taget smittade. Först många årtionden senare upptäcktes det att kolerans smittämne finns i en insjuknads avföring. Enda smittovägen till en människa går genom matstrupen ner till tarmarna. Att epidemin i Göteborg blev så våldsam kan kanske förklaras med att det vatten man drack ofta var förorenat av exkrementer från sjuka.

År 1834, kolerans hemska år, hade Göteborg omkring 20 000 invånare. Var sjätte, var sjunde av dem insjuknade, var åttonde, var nionde dog. Och från Göteborg skulle denna dödens vind svepa fram över nästan hela landet. Men ingenstans slog den till så hårt som på västkusten, där fem tusen offer snart skulle räknas.

Förvånar det er att tecknaren rest gamla stadsporten vid Kungsportsplatsen år 1834? Försvann den inte samtidigt som stadsmurarna raserades och jämnades med marken, alltså något årtionde in på nittonde seklet?

Nej, gamla Kungsporten stod alltjämt kvar på sin plats år 1834. Den sköna byggnaden revs sex år senare.

Vilket naturligtvis var synd. Men porten ansågs trafikhämmande och – för att citera Göteborgs hävdatecknare C. R. A. Fredberg – *"i denna stad har nämligen i alla tider de praktiska hänsynen varit de bestämmande – och därför har staden så få minnesmärken".*

Skannat med CamScanner

1835

Larsmässa i Göteborg: gyckelspel och stormarknad

Skannat med CamScanner

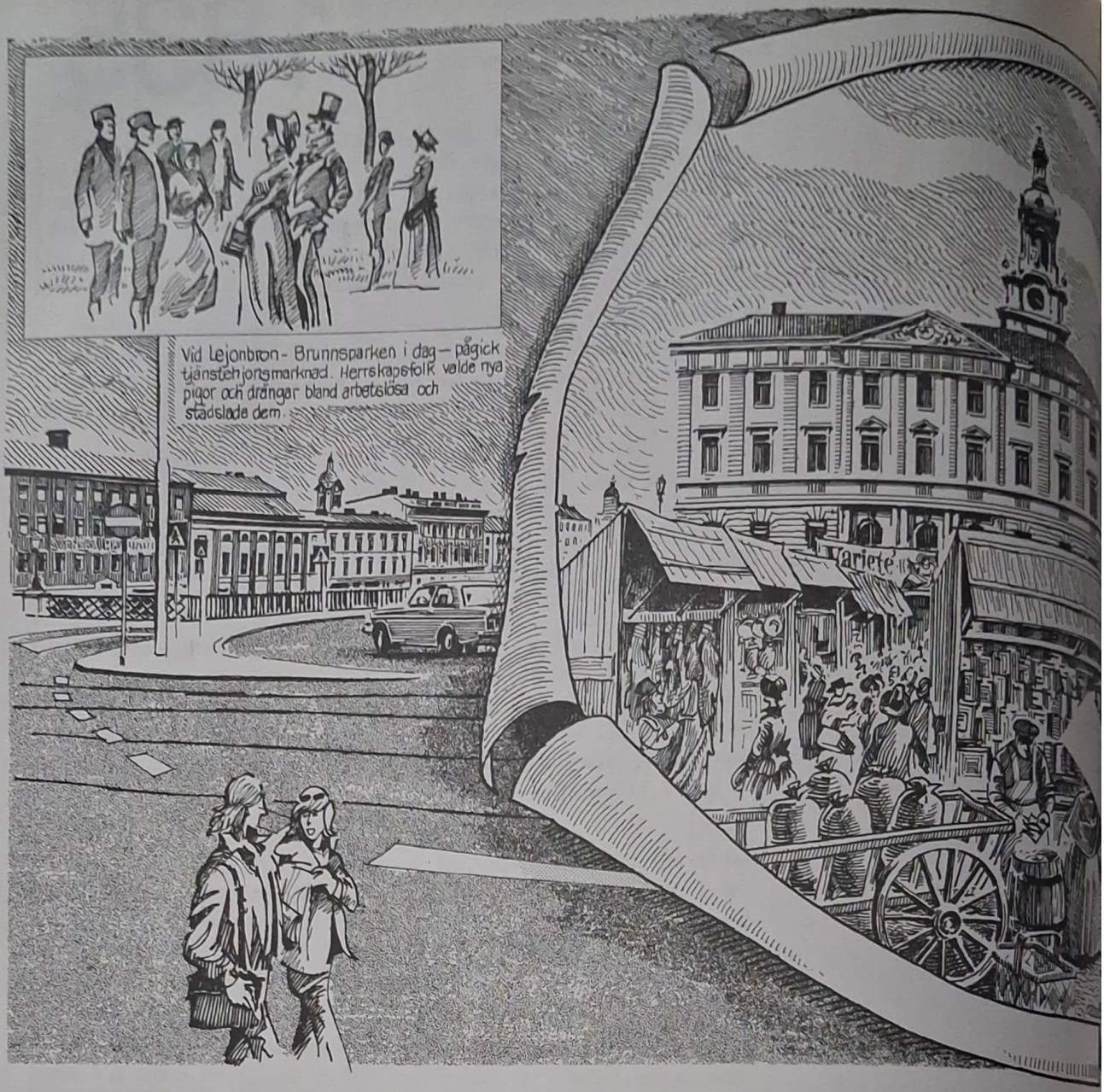

Nu vandrar vi rakt genom tiden till Stora Torget (Gustaf Adolfs torg) i Göteborg och hamnar där anno 1835, på den första Bernadottens tid.

Alltjämt är det strängeligen förbjudet att idka handel på landsbygden. I ännu elva år ska städerna ha kvar sina urgamla privilegier. Det är i städerna det ska köpas och säljas – ingen annanstans.

Så vad gör bönderna och fiskarna i Göteborgstrakten? Jo, man packar sig in till staden i vanlig ordning – kommer seglande upp mot Stora Hamnkanalen eller körande sina kärror genom den pampiga Kungsporten, som alltjämt står kvar detta nådens år 1835 fastän de gamla fästningsmurarna rivits och raserats.

Köpenskapen är koncentrerad till Stora Torget. Vad liv och rush, vilket vimmel av brokiga figurer mellan de långa raderna av röda bodar. Vi har tur. Det är ingen vanlig torgdag (onsdagar och lördagar) vi hamnat i. Det är självaste Larsmässan vi bevittnar.

Nyss blåstes den in denna sköna augustidag från rådhusets altan av stadsmusikanterna, det skedde enligt tradition på slaget två. Och nu är kommersen igång överallt.

Visserligen har handeln sitt högkvarter på Stora Torget. Men det

Skannat med CamScanner

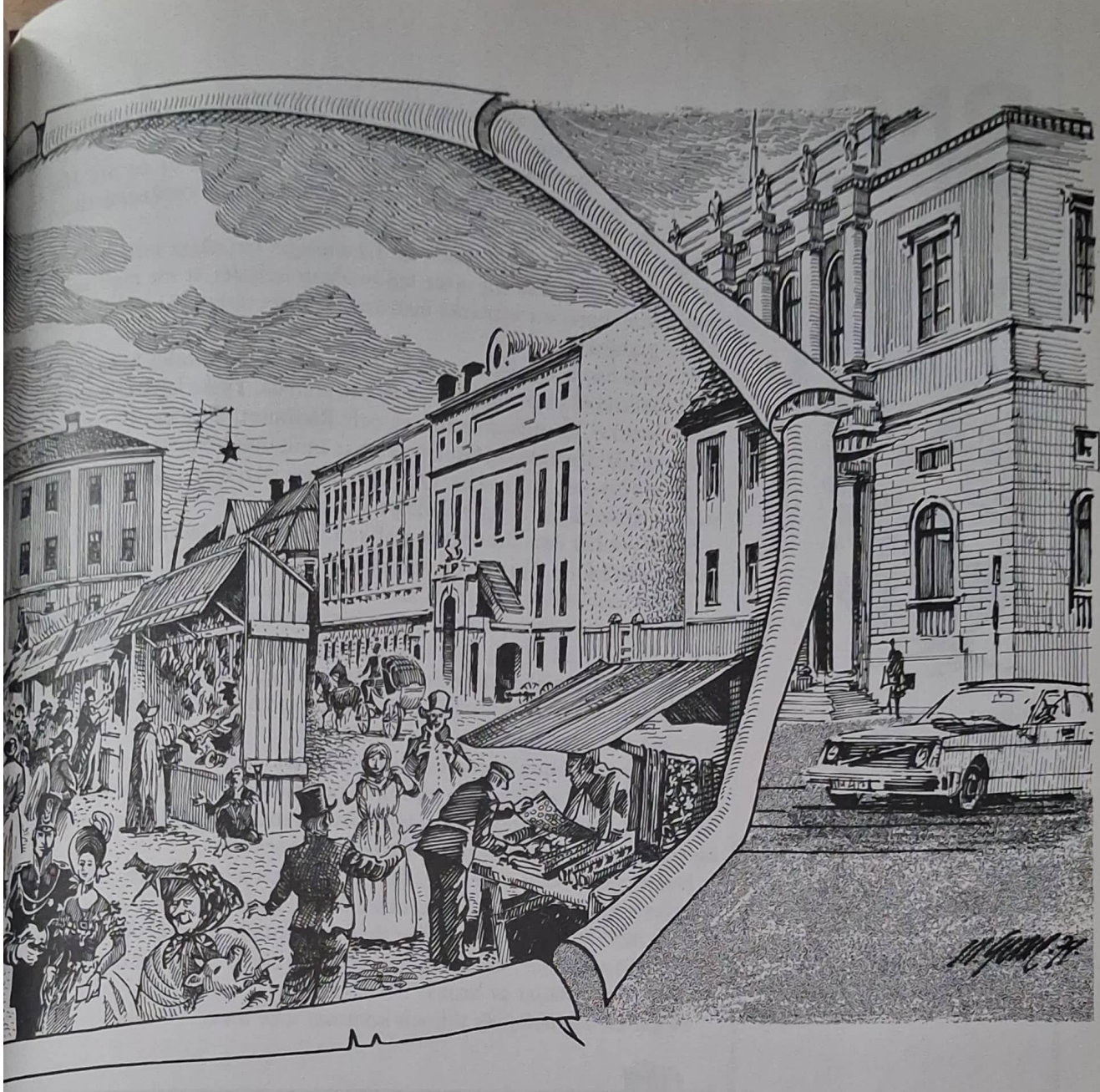

hindrar inte att det pågår en livlig verksamhet snart sagt överallt i staden. Det är nånting av karneval i luften. Trollkarlar trollar, snabbläpare visar sina konster, missfoster demonstreras, tama björnar dansar, positiven gnisslar.

Det är stor fiskmarknad vid Hamnkanalen (nej, den har ännu inte flyttats till Rosenlundskanalen!). Kabeljo, klippfisk, prästlångor, spilångor, saltlångor, rockor, salt makrill, salt småkolja och småtorsk glittrar och glänser och finner ägare i parti och minut.

Borta vid Heden (borta vid Park Avenue) pågår kreatursmarknaden. Korna bölar, fåren bräker, hästarna gnäggar, suparna tages, kaffe sörplas och hästskojare kör med sina gamla pålitliga knep som handlar om arsenik och brännvin.

Det är vävmarknad också och tjänstehjonsmarknad. De hemvävda varorna finns till salu inne på Ostindiska gården (Museigården i dag) och tjänstehjonsmarknaden pågår för fullt borta vid Lejonbron, alldeles i närheten av Stora Torget (Brunnsparken).

Tjänstehjonsmarknad? Vad är nu det för något?

Jo, uppsägningstiden för tjänstefolk infaller sedan gammalt mellan Olofsmäss och Larsmäss. Och de pigor och drängar som nu blivit lediga

Skannat med CamScanner

och är på jakt efter ny städsla har ställt upp sig här vid Lejonbron till allmänt beskådande.

Varsågod, husbondfolk och ärade herrskap, och ta er en titt. Här står hjonen på rad precis som om det gällde vilken kreatursmarknad som helst. Det är bara att välja och vraka.

Människovärde? Vem påstår att tjänstehjon har något människovärde. De har att packa sig efter legostadgan och det är ett reglemente som heter duga, ett utmärkt instrument i arbetsgivarens händer, den tidens paragraf 32!

Men till Stora Torget nu, till Stora Torget och handelns högkvarter.

Kulisserna är i stort sett desamma nu som då. Tyska kyrkan reser sin spira bortom Kommendanthuset och Rådhuset, Stadshuset med sin högvakt står där likaså. Men Börsen har ännu inte kommit på plats, den siktar vi först om fjorton år. Och inte heller statyn av Gustaf II Adolf, stadens grundläggare och välgörare.

Så försvinner den dundrande trafiken i våra dagar och ger plats åt alla marknadsstånden, åt myllret av figurer för länge sedan.

Vilket snabbköp! Här finns allt mellan himmel och jord. För det är ju inte bara bönderna som kommit hitdragandes med sina varor. Här har också en flod av köpmän från andra platser ute i landet vällt in.

Det är klädesfabrikörer från Norrköping, galanterihandlare från Stockholm, strumpfabrikörer från Alingsås, smidesdirektörer från Eskilstuna och grosshandlare från Södertälje.

Och det är fruktmånglerskor och försäljare av bakverk och karameller, här skådas periskopiska glasögon och ridikylsflaskor, här smusslas det med silkesstrumpor och sidendukar, som förts in i landet på olaglig väg och som nu tullmännen nyfiket snokar efter.

Butelj på er alla! Här sups och skriks och skrattas och gråts, här knuffas och skuffas, här finkas och smits. Tag fast tjuven! Akta gamla damen med kryckan! Se upp för den vrenskande hästen! Åt sidan alla fulla Hisingsbönder, far åt helvete din sjåarbuse! Bjud vackert för det sköna elddonsstället av brons!

Så går en dag ifrån vår tid och kommer icke mer.

Färjläget kallades för Hisingsbörsen. Här träffades bönderna och kom överens om vilka priser de skulle hålla för sina varor.

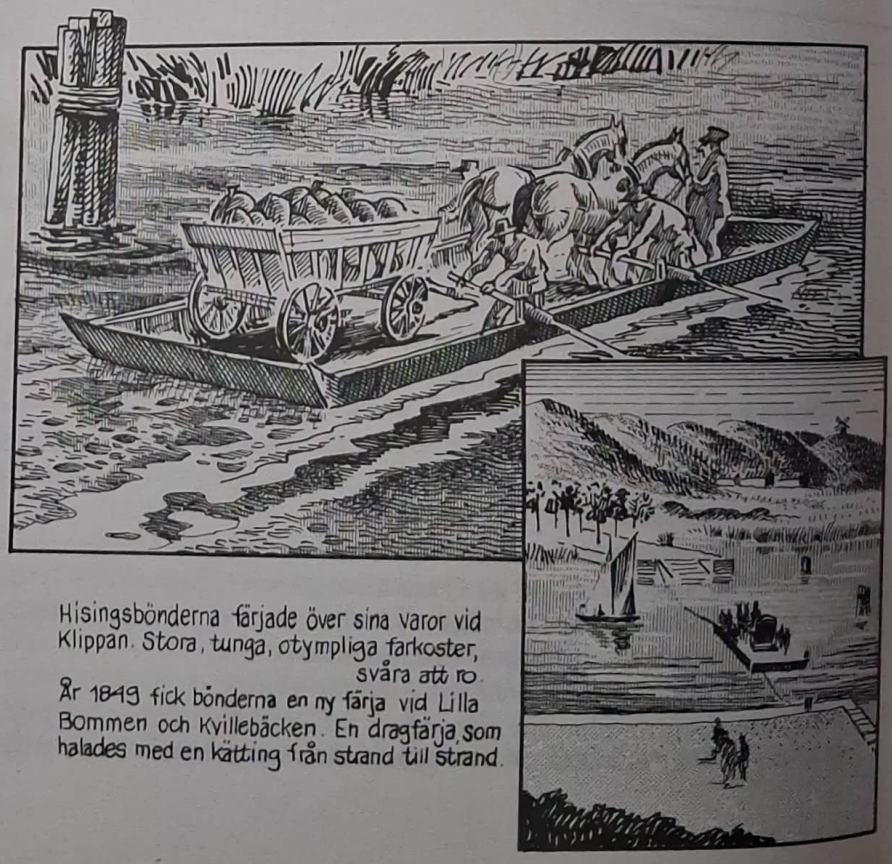

Hisingsbönderna färjade över sina varor vid Klippan. Stora, tunga, otympliga farkoster, svåra att ro.
År 1849 fick bönderna en ny färja vid Lilla Bommen och Kvillebäcken. En dragfärja, som halades med en kätting från strand till strand.

Skannat med CamScanner

1848
1921

Kristina Nilsson, sångfågeln från Småland som lade hela världen för sina fötter . . .

Skannat med CamScanner

KRISTINA NILSSON-GÅRDEN stod det med stora bokstäver på ett gammalt hus i Ljungby långt in på 1960-talet. I en ständig ström rullade bilar från hela landet tätt förbi det, för det var här den tidens riksetta drog fram (och dagens E 4 följer nästan samma spår). I bil efter bil gjorde man naturligtvis då den reflektionen att det var just i den här gamla gården som den världsberömda sångfågeln Kristina Nilsson fötts och vuxit upp.

Men det var alldeles fel. Kristina Nilsson hade egentligen ingenting alls med denna gård att göra. Numera har man också tagit bort de stora bokstäverna, allt medan minnet av fenomenet Kristina Nilsson bleknat till väl nästan ingenting. Men så är det ju alltid: stjärnor föds, stjärnor slocknar.

Det här är den märkliga historien om henne, torparjäntan som blev världsberömd, grevinna och storförmögen.

Det är sommaren 1848 och vid stora grinden på Huseby bruk i Småland sitter en liten blond flicka, fyra år på det femte. Under hakan håller hon en alldeles för stor fiol som hon hanterar med förbluffande skicklighet.

Det är yngsta dottern till småbonden Nilsson på Snugge, och hon sitter där därför att hon upptäckt att här går det att göra snabba pengar. Allt som oftast drar nämligen herrskapsåk förbi och öppnar man grinden för dem, blir det alltid någon grindslant.

Men så händer det sig att grabben Kalle en dag är snabbare än hon. Först blir hon alldeles vild av ilska över Kalles fräckhet att tränga in på hennes område. Men när hon sedan ser att Kalle får hela tre skilling i grindslant sansar hon sig.

Här hjälper det inte att skrika och gnälla, förstår hon. Lugnt börjar hon diskutera hela saken med Kalle, som inte precis tillhör de klyftigare. Och när hon till sist ger Kalle löftet att han ska få en hel tolvskilling av henne "då hon blir stor och kommer åkande i egen herrskapsvagn" faller han till föga och ger henne hela treskillingen.

Skannat med CamScanner

Lilla Kristina från torpargården Snugge på Huseby bruk i Småland — en ung tös som mycket tidigt visste vad hon ville. Hennes karriär blev rent sagolik även om det finns mörka inslag i varpen.

Grindslantarna samlar Kristina på hög. Snart ska de räcka till inköp av en helt egen fiol. Och en dag många år senare ska en smart manager göra en bra reklamstory av Kalle och grindslanten.

Hösten 1853 drar björnföraren och positivhalaren Carl Kruse fram genom småländska obygden med sina spektakel. Den här gången har han med sig ett nytt fynd, en tioårig Smålandsflicka som heter Kristina Nilsson. "SMÅLANDS STINA — flickan med den märkvärdigt granna rösten — hanterar fiol, spelar och sjunger, allt å samma gång", försäkras det.

På bondgårdar och marknader gör SMÅLANDS STINA stor succé, och hon tjänar faktiskt en hel del pengar. Hon har nämligen redan insett sitt värde och hon tar precis

Skannat med CamScanner

hälften av alla slantar som spektaklet får in på sina föreställningar.

Sen börjar hon fundera: Varför dela med positivhalaren? Man kan ju uppträda ensam lika gärna och ta alltsammans. Och snart vandrar en tolvårig flicka från marknad till marknad: sjunger, dansar, spelar och tjänar pengar.

Pengarna går till stor del till familjens försörjning. Fadern är inte fri bonde längre utan dagsverksstorpare nära svältgränsen. SMÅLANDS STINAS slantar håller nöden borta.

Juni 1857. Marknad i Ljungby. Fina chanser till stora pengar. Snart fjortonåriga Kristina Nilsson snurrar runt bland fulla bönder, skroderande hästskojare och så kallat herrskapsfolk. Sjunger och dansar som vanligt. Ett konsortium i Vrigstad med anknytning till Jönköping har just ställt sig redo att bekosta hennes vidare sångutbildning.

Men här i Ljungby dyker en förmögen häradshövding från Halmstad upp. Han förstår genast att flickan har stora möjligheter att bli en storsångerska — och Kristina begriper att den rike häradshövdingen är bättre "parti" än det ganska fattiga Vrigstadskonsortiet.

Därmed försvinner SMÅLANDS STINA från Snugge ur bilden. Nu börjar fröken Nilssons förvandling från ankunge till svan — hennes vandring från drängstuga till salong.

Stockholm februari 1860. Smålandsflickan Kristina Nilsson, redan omtalad i tidningarna som ett musikaliskt underbarn, har sin debutkonsert. De fina förbindelserna har inte förnekat sig; bland publiken sitter många kungligheter, redo att ge flickan stipendium och stöd.

Utdrag ur recension dagen efter:

"Det hela var icke synnerligen märkvärdigt . . . Stockholm har tillräckligt gott om hyggliga och söta flickor för att ej behöva falla i förundran över en sådan från Småland . . . det finns väl knappast icke något hus i staden där icke en eller annan mamsell sjunger sin aria med lika vacker röst som 'underverket' Kristina Nilsson . . . det stackars barnet hade väl också en aning själv därom. Begynnelseorden i en av hennes arior, 'Milde Himmel, se min smärta', fann man särdeles passande för situationen."

Andra recensenter är något snällare, några få rent berömmande. Ett halvår senare lämnar flickebarnet Sverige. Hon ska till Paris för att utbilda sig vidare där. Inga bekymmer för försörjningen — den sköter alltjämt häradshövdingen om. Och kungen och några till ger stipendier med jämna mellanrum.

Torparjäntan från Huseby lär sig franska och engelska. Hon lär sig fint sätt och vett. Hon vidareutbildar sin röst. Det är förbluffande vad lätt hon har för sig. Snart talar

Skannat med CamScanner

Den unga primadonnan Kristina Nilsson — trettio år av triumfer runt hela världen väntar henne.

Skannat med CamScanner

hon franska som en fransyska — och klär och för sig också som en sådan.

Men inget nöjesliv, inga uppvaktande kavaljerer! Kristina Nilsson har inte tid för sådant trams som kärleksaffärer. Det gäller karriären, helt och hållet karriären!

Det är 1864 och hela Paris springer benen av sig för att få höra den nya storstjärnan Kristina Nilsson, 21, på Théatre Lyrique, där hon just debuterat med dunder och brak. Överallt prisas hennes rösts och hennes egen stora skönhet.

Bland hennes svurna beundrare är kejsar Napoleon III, som under vintern ofta setts på Boulogneskogens skridskobana tillsammans med henne i väldiga ytterskär.

60-tal — 70-tal — 80-tal. Trettio år av triumfer. Succéturnéer över hela Europa och Amerika. Två gånger byter hon manager. Det är hon själv som dikterar villkoren och det är hon själv som håvar hem kovan.

Ryktet gifter bort henne med prinsar, storfurstar och penningmagnater. Själv köper hon hus och mark för sina miljoner som rullar in den ena efter den andra. När Kristina Nilsson-febern är som värst ute i Europa — och det är den år efter år (ända till dess hon lägger för mycket på hullet) — utspelar sig fullständigt otroliga scener.

Studenter lägger sig i rader i leran så att hon torrskodd ska kunna kliva in i sin vagn. Andra gånger löser man hästarna från skaklarna och agerar själva dragdjur för henne. Hon är personlig gäst hos kejsare och tsar — och när drottning Victoria av England en gång ber henne komma och sjunga viss dag och viss tid, svarar hon kallsinnigt att just den dagen och just den tiden är hon upptagen på annat håll; hon ska sjunga på en soaré för fattiga.

Vilket givetvis är en verklig godbit för reklamen kring stjärnan!

En bit in på 70-talet gifter hon sig. Den utvalde är en bankir som i sinom tid ska ruinera sig på börsen — och som sen ska bli vansinnig, ivrigt klättrande upp och ned i träd i tron att han själv är en aktie, som stiger och faller. Tjänstvilligt nog avlider han bara en kort tid därefter — innan stjärnans tålamod frestas för mycket.

Stockholm, 23 september 1885. Kristina Nilsson, 42, i stan. Parlerar mest på franska, tycks ha glömt sitt modersmål. Ger konserter på Musikaliska Akademien.

Varje kväll träder den stora — och allt mer korpulenta — stjärnan ut på sin balkong på Grand Hotel och ger församlade stockholmare en "gratiskonsert".

Smart reklam förstås — för så mycket kan man läsa mellan raderna att inte är det stjärnans "medlidande med dem som inte kan få plats på konserterna" som är bakgrunden till dessa balkongkonserter.

Skannat med CamScanner

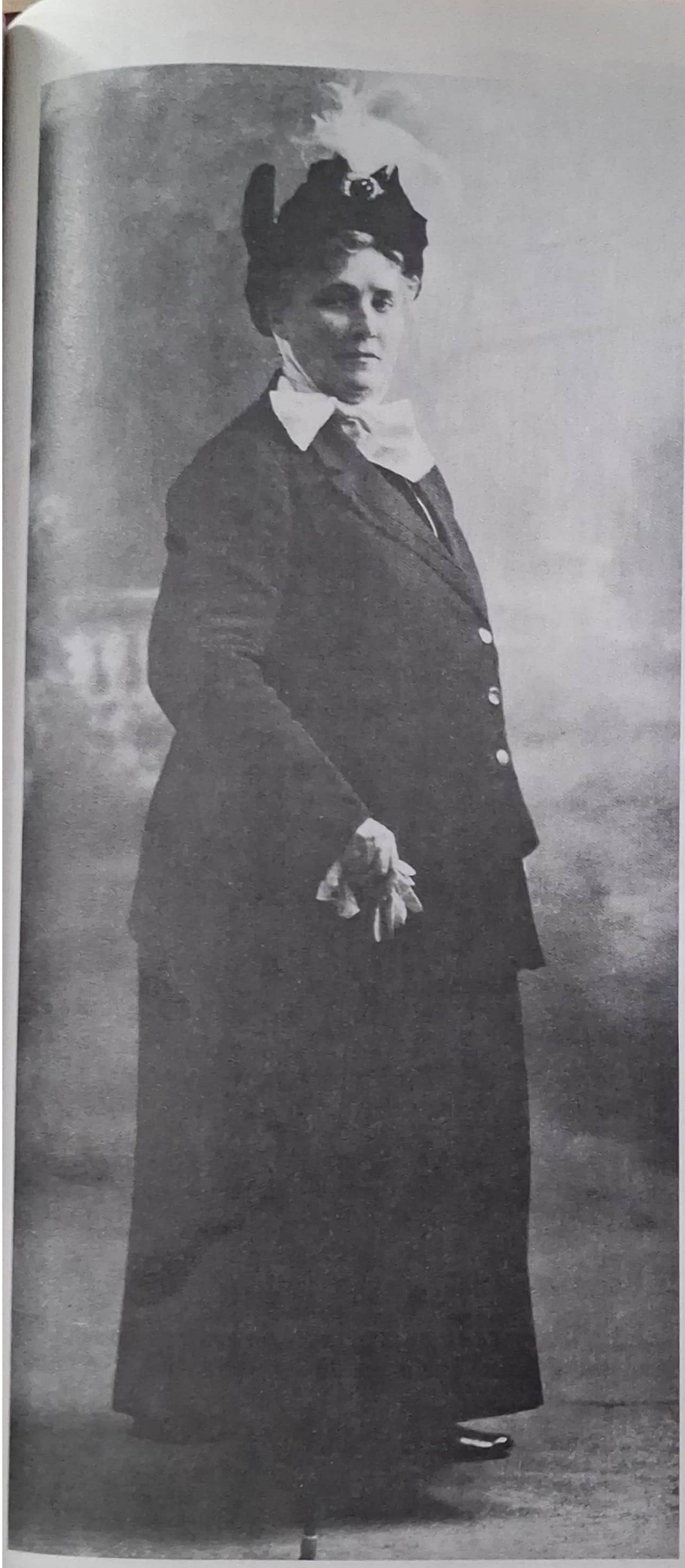

Den åldrande operadivan — trött och ensam, desillusionerad och bortglömd. När hon dör 1921 noterar tidningarna det bara i korta notiser.

Skannat med CamScanner

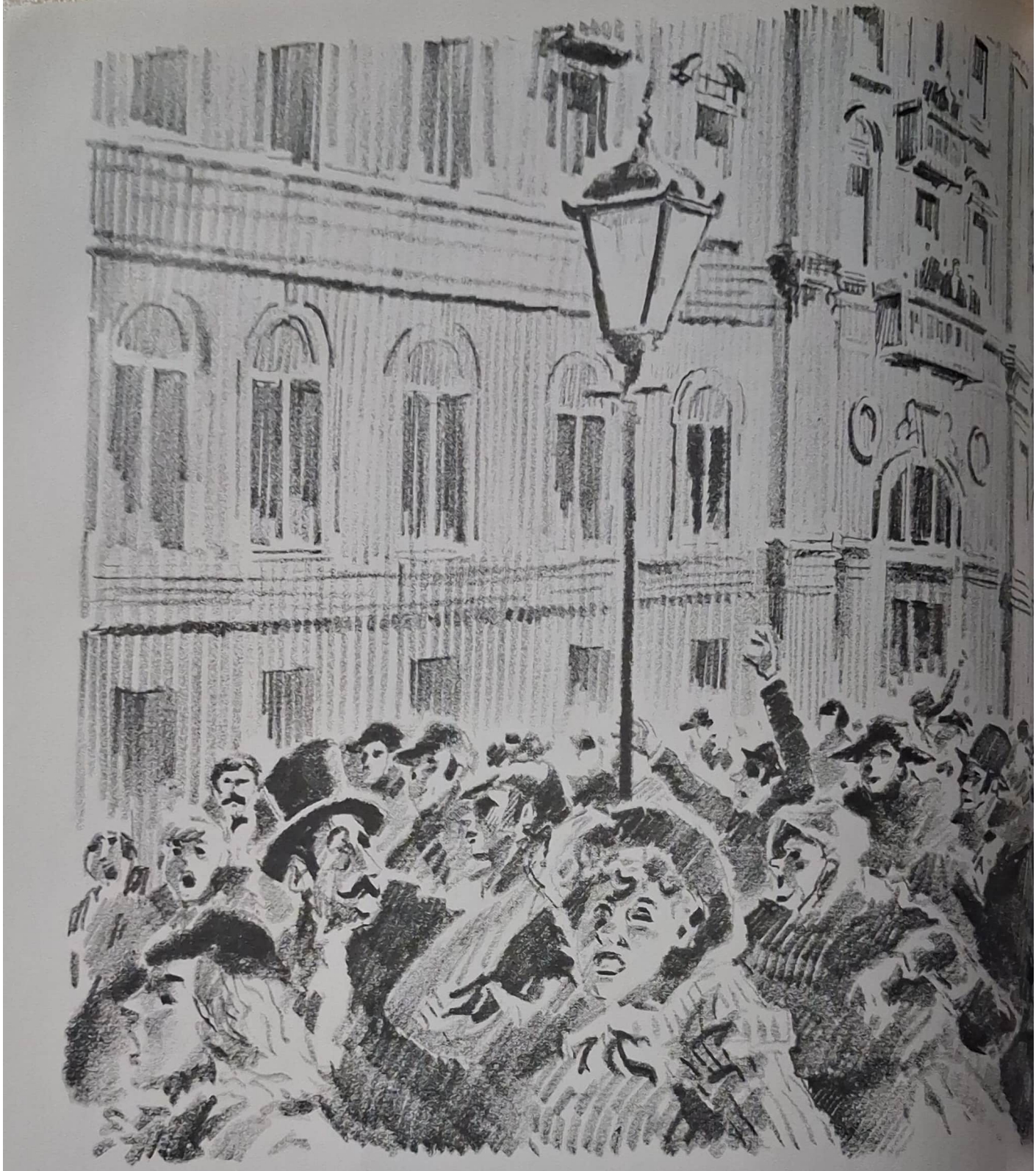

En kväll slutar hennes balkongkonsert med tragedi. Det blir alltför stor trängsel bland de femtio tusen(!) som skockat sig nedanför Grand Hotel. Panik bryter ut. En häftig våg går genom folkmassan. Någon skriker i dödskamp där hon trampas ned.

När det hemska till slut är över har 18 kvinnor trampats ihjäl och 76 ligger mer eller mindre svårt skadade på sjukhus.

Stjärnan Kristina Nilsson får en chock. Sen ordnar hon med både "fattighjälp" och välgörenhetskonsert, vilkas

Skannat med CamScanner

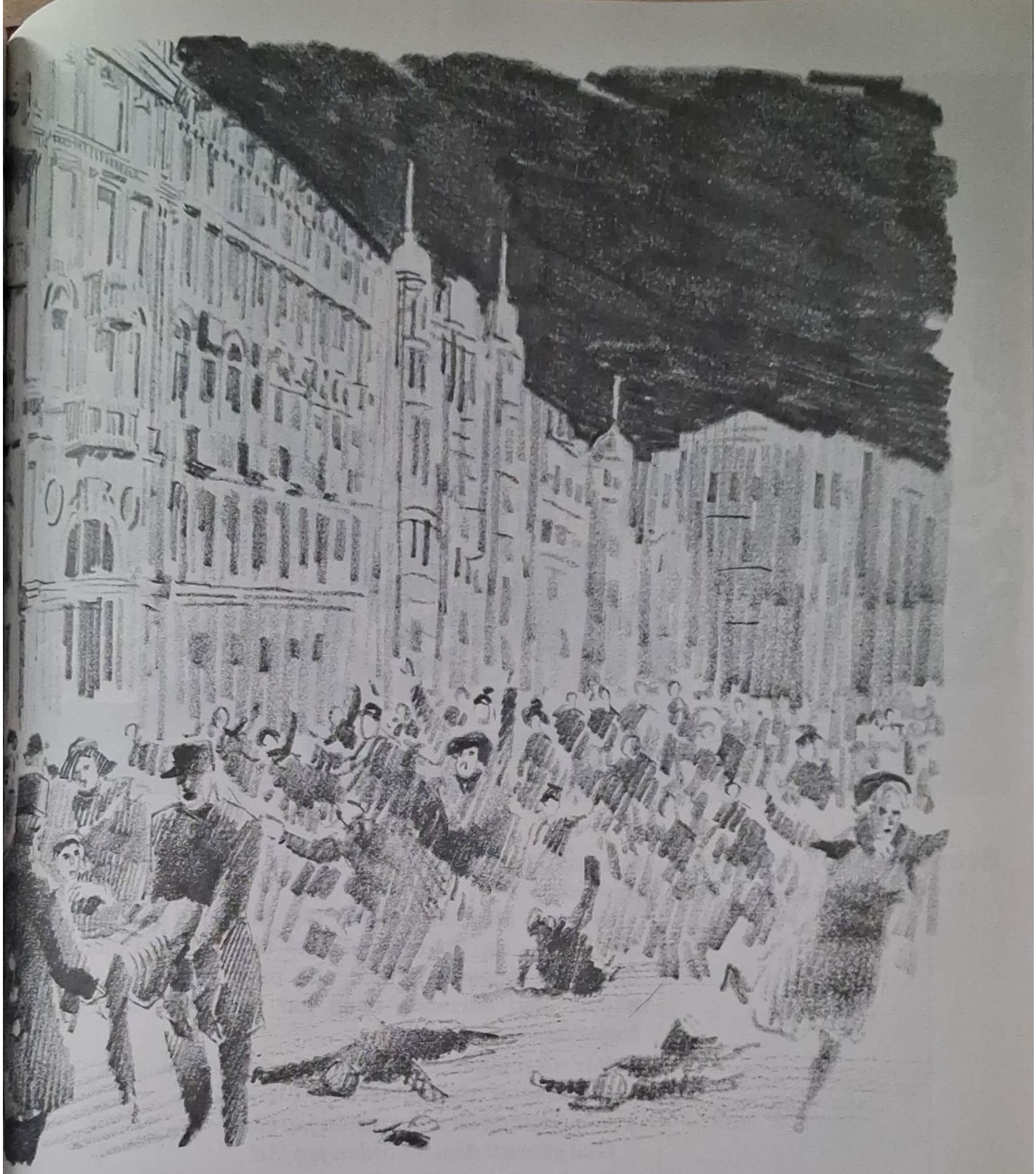

intäkter dock icke anses ha redovisats till punkt och pricka. Och till slut reser hon på turné i Tyskland med ett dunderfiasko på första platsen.

De stora primadonneåren är i stort sett slut — med undantag för en eller annan punktsuccé. Men just i det sammanhanget passar hon på att gifta sig med en spansk greve — och med det nöjer sig jäntan från Huseby.

År 1902 är Kristina Nilsson en trind f d stjärna på 59 år. Nu blir hon änka igen. Men ännu ska hon leva i nitton år — ständigt stadd på resor. Än vistas hon på sitt slott i

Skannat med CamScanner

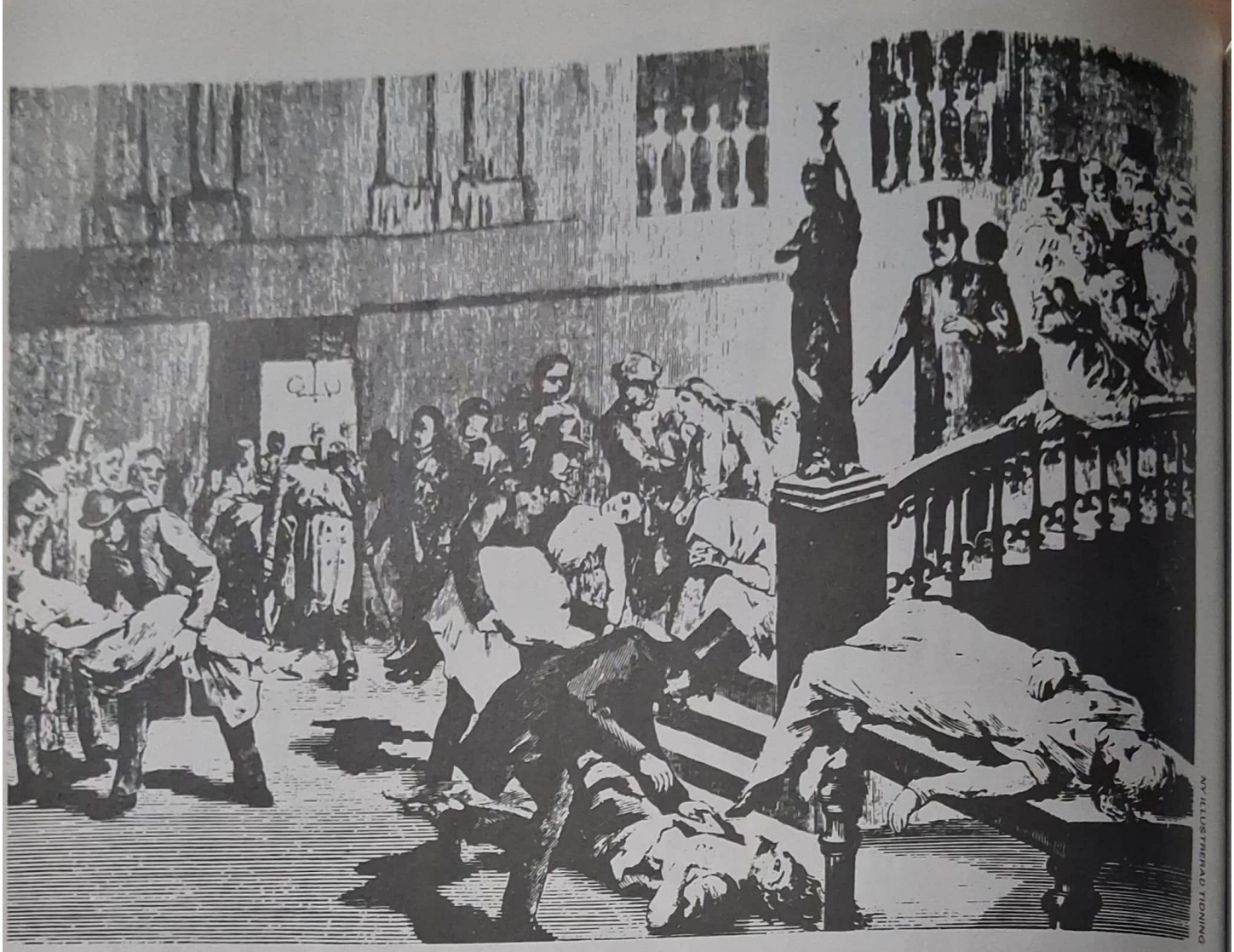

NY ILLUSTRERAD TIDNING

Scen från Grand Hôtel

Olycksaftonen den 23 sept. 1885.

Spanien, än i sitt hus i Paris, än på brunnsdrickning i Sverige.

Nere vid Medelhavet låter den åldrande damen ta ett fotografi av sig. En gammal tjock dam, klädd i tillknäppt ulster och kapotthatt med vita band, lutar sig mot en klippa. Med darrande hand har hon själv skaldat på framsidan av fotografiet:

Här sitter jag ensam och drömmer en dröm
Och längtar till hemmet där kärlek så öm
Mig följer på stigen varthän jag går
Gud give att dö uti Norden jag får!

Om inte denna dikt röjer någon litterär talang talar den ändå en hel del om den då glömda stjärnans och divans längtan tillbaka. Och "dö uti Norden" fick hon också. År 1921 bryter hon plötsligt upp från allt på kontinenten, säljer slott och hus och alla utländska ägodelar. Hon vänder tillbaka till sitt svenska landställe Vik i närheten av Huseby.

Genast vid framkomsten insjuknar hon. I november 1921 dör hon 79 år gammal utan att ha kommit upp från sjukbädden någon gång.

Tidningarna bokför dödsfallet i korta notiser.

Skannat med CamScanner

1850
1900

Nödår och fattigdom drev en miljon svenskar till Amerika

Skannat med CamScanner

Vandrar man nere vid Packhusplatsen och Broströmkoncernens högkvarter i Göteborg söker sig emigrationens gamla bilder fram. Det var här vid Postgatan – eller Sillgatan som den hette den gången för länge sen – som utvandrarna trängdes och höll till i väntan på att få gå ombord på det fartyg som skulle föra dem till den nya världen.

Skannat med CamScanner

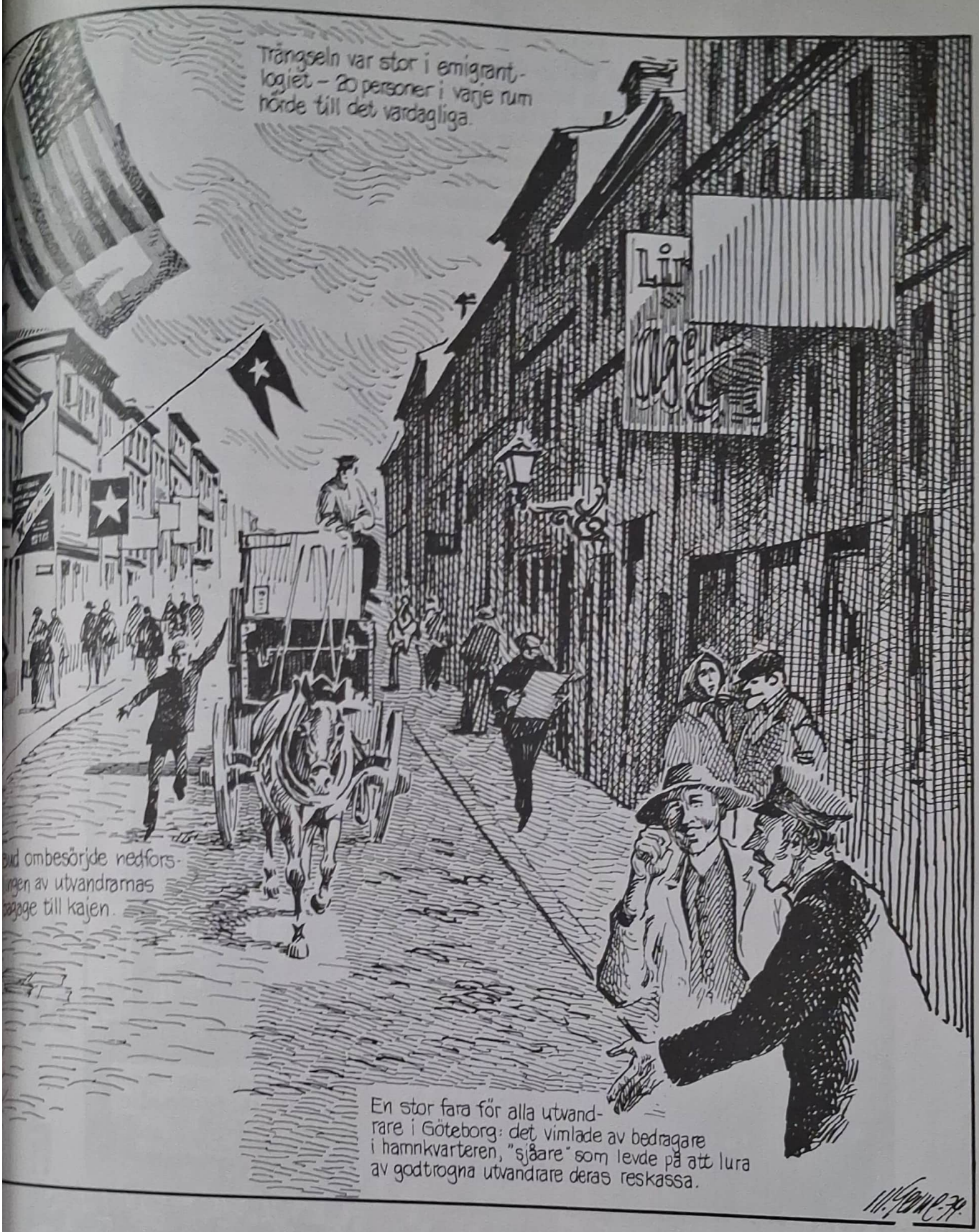

Vilket vimmel av människor, vilka sällsamma öden. Åren 1860 till 1910 lämnade över en miljon svenskar vårt land för att försöka slå sig fram i Amerika – för att finna bättre villkor i tillvaron. Bara fem, sex procent återvände. Resten blev borta för alltid.

För de allra flesta blev Göteborg den sista stationen i hemlandet på den långa vägen ut. För oändligt många skulle just upplevelserna i

Skannat med CamScanner

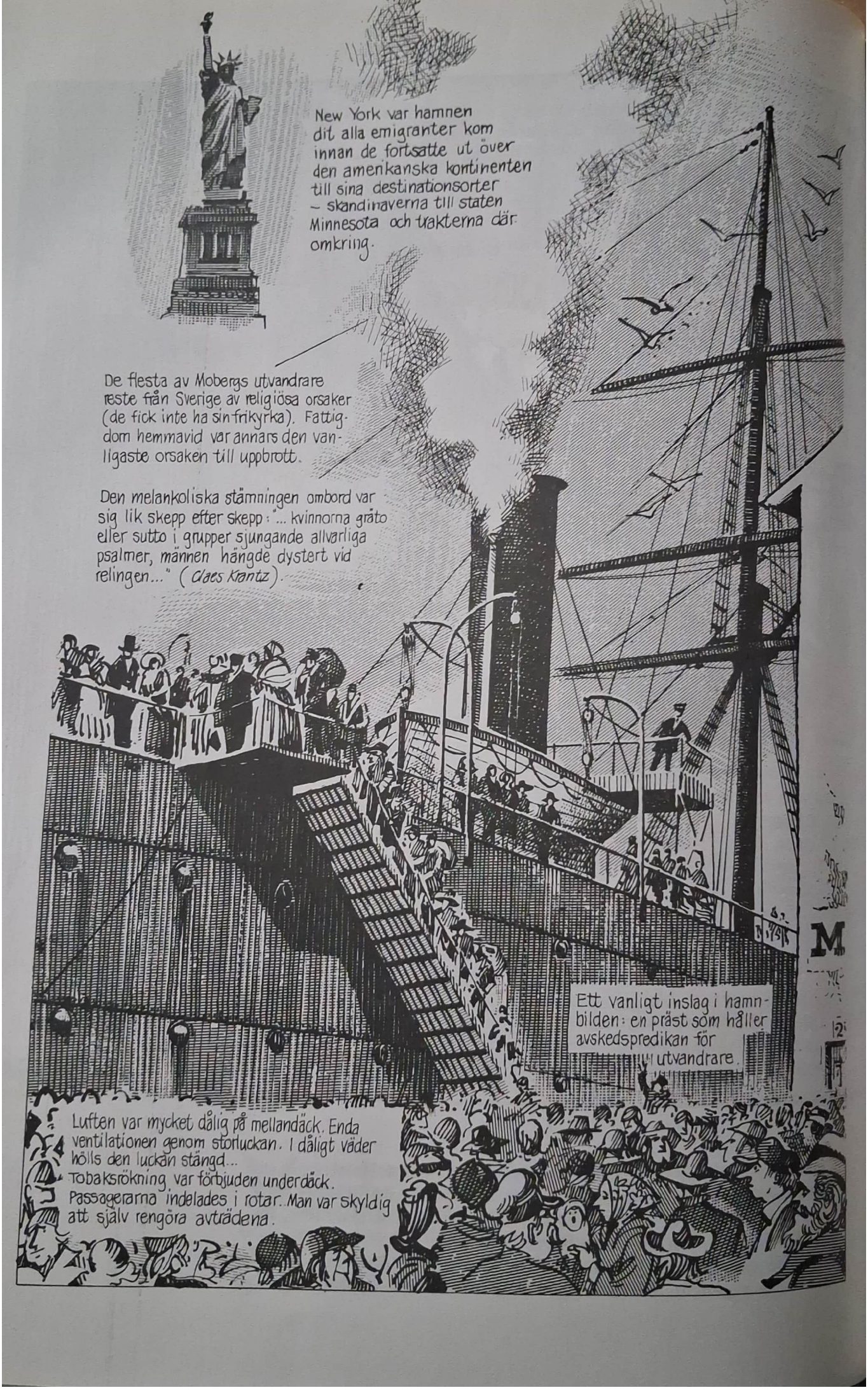

Skannat med CamScanner

trakterna kring Sillgatan och Packhushamnen ge det sista synminnet av Sverige.

Gång på gång är det bevittnat: hur vemodet skör upp i utvandrarnas bröst, hur oron riste deras hjärtan. De kände det väl ungefär som Kristina i Mobergs utvandrarserie. Innerst inne ville de inte bryta upp. Men omständigheternas makt tvingade dem. Villkoren hemmavid var för knappa, för usla.

Men mitt i oron fanns det rosenröda drömmar också. I det nya landet skulle man finna guld eller bygga upp en stor gård med mycken boskap. Ingenstans fanns det så högt och så grönt gräs som i Amerika. Och där skulle de inte behöva kröka rygg för prästerskapet eller godsägaren eller träpatronen. Träldomens tid var förbi, i det nya landet skulle varje människa vara fri.

Vilhelm Mobergs romanfigurer i utvandrarserien tillhörde de tidigare emigranterna i Sverige. De lämnade sin hemort Algutsboda redan den 4 april år 1850. Och de reste inte över Göteborg utan över Karlshamn,

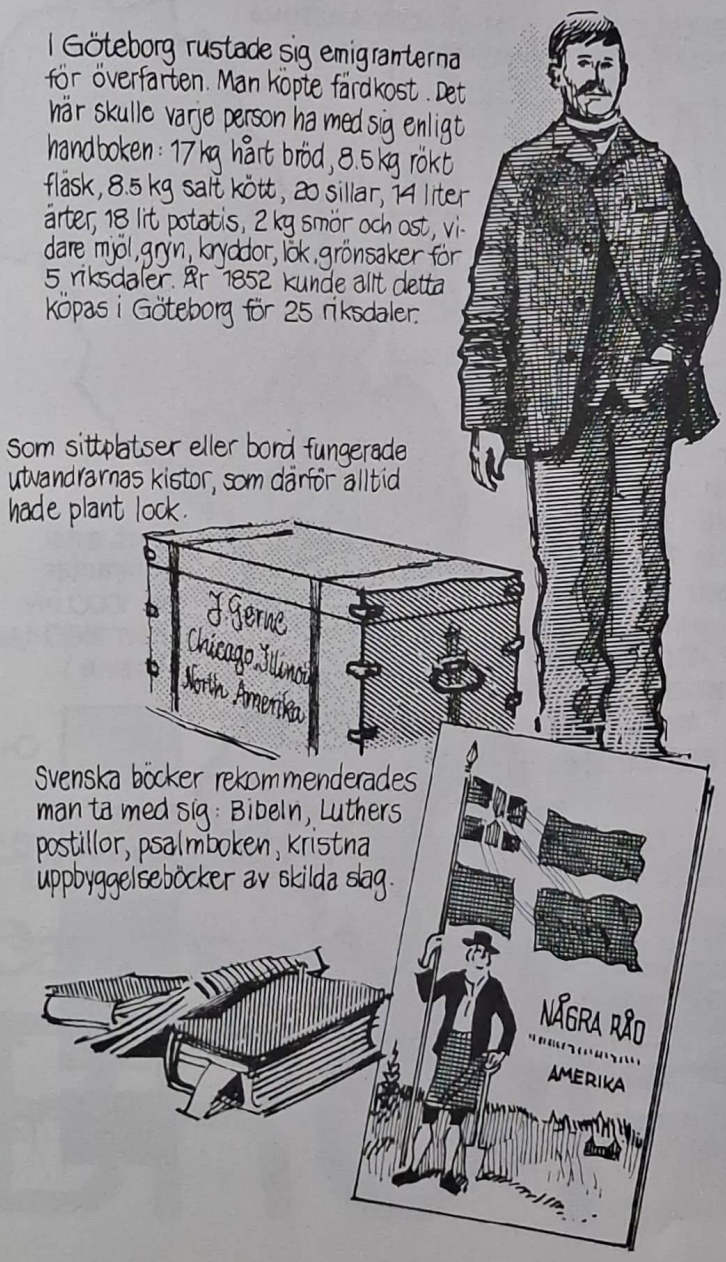

En utvandrare på väg till det nya landet

Skannat med CamScanner

där de gick ombord på briggen "Charlotta" (40 steg på längden och 8 på bredden).

"Charlotta" hade 78 passagerare instuvade i lastrummet och resan till Amerika tog tio veckor. Moberg uppehåller sig länge vid överfarten och skildrar dess besvärligheter helt realistiskt: stank och lusbett, sjögång, hjälplöshet, oro och skörbjugg.

Flera av Mobergs emigranter bröt upp av religiösa orsaker. Enligt gällande kyrkolag fick människorna den gången i vårt land inte erkänna sig till någon annan kristen religionsform än den statliga lutherska. Så hade det varit ända sedan Karl XI:s tid (medan det t ex i Ryssland gick an att bekänna sig till snart sagt vad som helst!).

Det är kanske inte så ofta vi i våra dagar tänker på det: att hela 1700-talet och en stor del av 1800-talet är upptagna av förföljelser i vårt land mot kristna människor som sökte efter andra religiösa former och upplevelser än vad den statliga religionen bjöd.

Så bröt många svenskar upp och lämnade sitt hemland för sin religiösa övertygelses skull – erinrande till våra dagar om den intoleranta statskyrkan i utvandrartid.

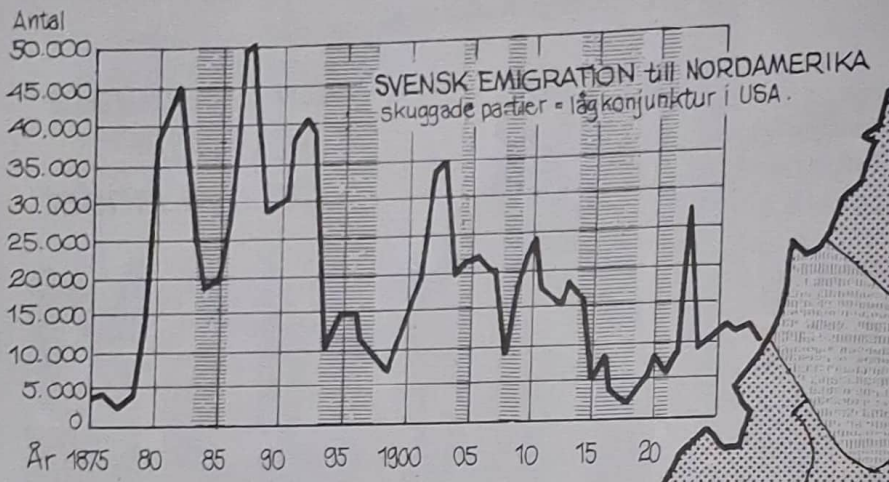

Fram till 1850 var utvandringen liten från Sverige till Amerika – knappt 300 personer om året. Nyheten om att man upptäckt guld i Amerika satte fart på svenska utvandringen: från 1850 till 1860 emigrerade 29.000

Två nödår i slutet på 1860-talet gav utvandrarrusch: enbart år 1869 utvandrade över 40.000 svenskar. De flesta var "hemmansägaresöner och tjänstehjon, jordtorpare och industriarbetare." Merparten var ogifta. Största utvandraråren var 1887 och 1888: över 50.000 gav sig iväg.

På den "snällseglande briggen Superb" kostade amerikabiljetten 66 riksdaler (utan kost) för sekunda mellandäcksplats (1850).

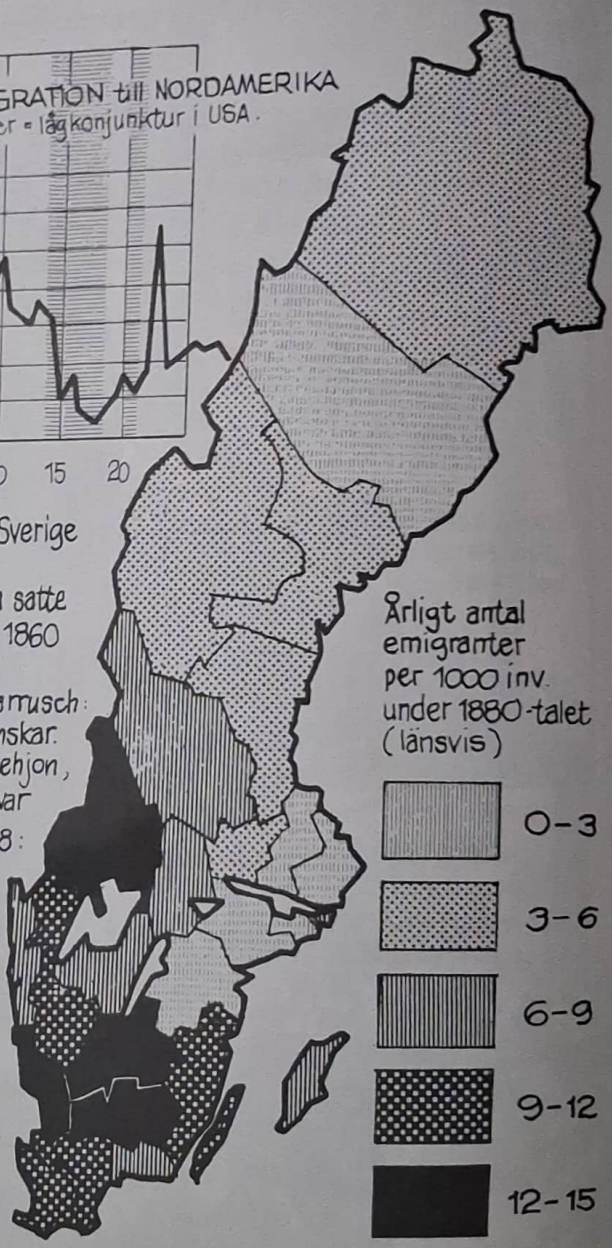

Skannat med CamScanner

1851

Historien om ”övermänniskan”
Carl Jonas Love Almqvist • 1

BROTTET

Skannat med CamScanner

Tidigt en morgon i juni månad år 1851 flyr en av Sveriges största och mest fruktade författare hals över huvud från Stockholm. Han flyr för sitt liv. Han vet att polisen när som helst kan slå till och gripa honom som misstänkt för mordförsök, stöld och bedrägeri. Han vet också att åker han fast och blir fälld väntar honom ett gruvligt straff: döden genom halshuggning. Nu gäller det för den kände författaren att sätta sig i säkerhet utomlands. Hans namn: Carl Jonas Love Almqvist, regementspastor, diktare, reformator, Aftonbladsjournalist, 58 år gammal.

Klockan är halv fem på morgonen då han skyndar ut genom porten vid Stora Nygatan 21 — där han hyr en våning för sig och sin familj — och med snabba steg tar

Skannat med CamScanner

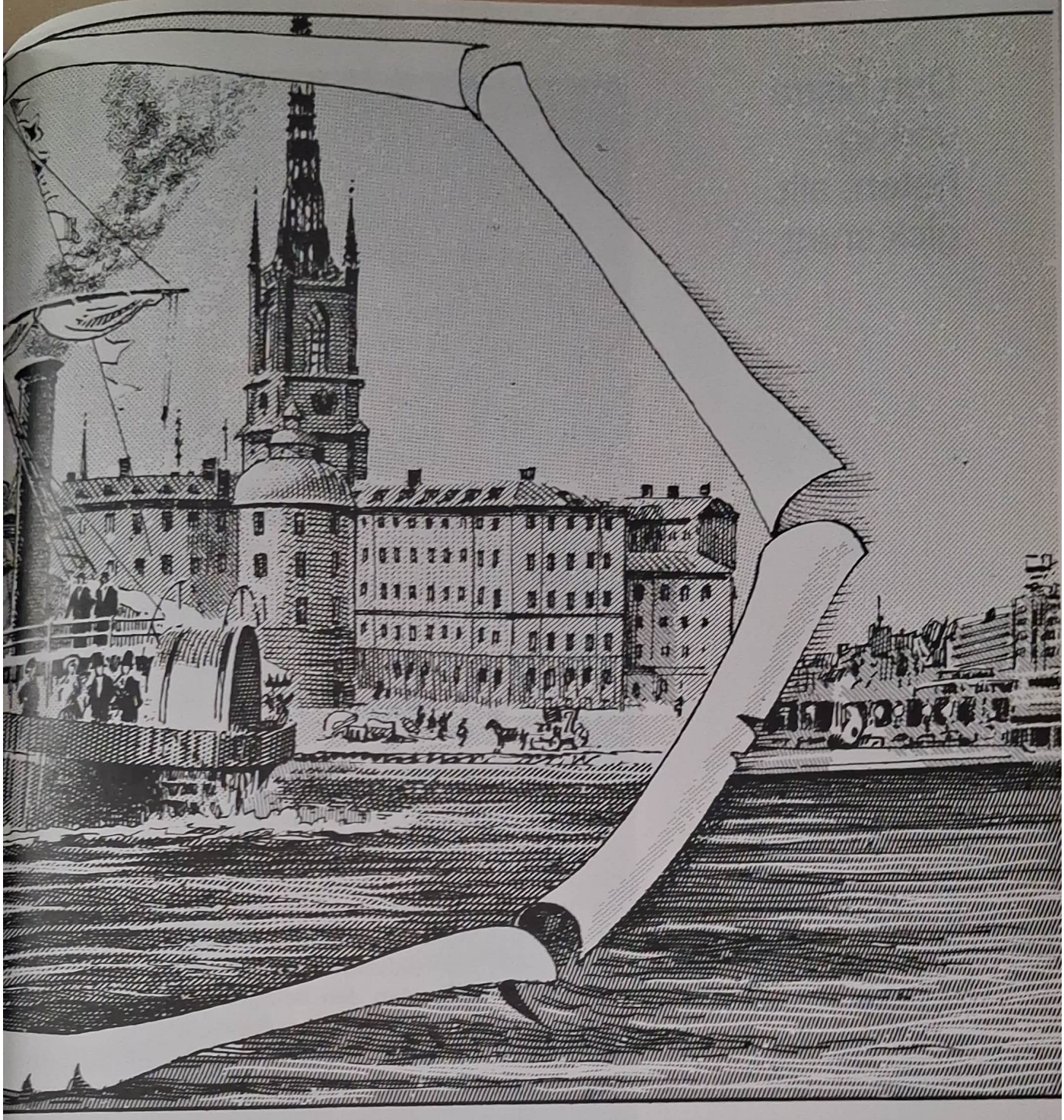

sig över till Riddarholmen och den väntande Mälarbåten nere vid kajen.

Kanske han funderar ett slag över den märkliga omständigheten att han i detta ögonblick går rakt i fotspåren efter en av sina mest omdebatterade romanfigurer: Sara Videbeck i upptakten till skandalberättelsen "Det går an", denna sanna och ömsinta kärleksskildring som ska leva genom årtionde efter årtionde men som fått omvärlden att ropa på censur och samhället att stoppa hans civila karriär.

Eller också är han alldeles för skärrad över nuet för att skänka det förgångna några tankar. För övrigt är också nuet något av en roman för honom. Sedan flera månader har han i själva verket ständigt varit upptagen av att

Skannat med CamScanner

Den bistra verklighetens: allt gick snett

dikta en intrig i verkligheten med sig själv i huvudrollen.

Men han har lidit nederlag. Ingenting har utvecklat sig såsom han tänkt sig det. Den intrig han spunnit — för att komma över privatbankiren von Schewens hela kapital — skulle visserligen ha hållit alldeles utmärkt i en författares verkstad. Ingen skulle där ha kunnat komma åt romanfiguren, denna begåvade övermänniska med en högst egen moral.

Men i den bistra verkligheten måste således hjälten schappa hals över huvud för att undgå alla efterräkningar. Märkligt, sorgligt, förtvivlat, besynnerligt — hur hade allt kunnat gå så snett?

Nåväl, så får han i stället trösta sig med att han har med sig en stor del av det stulna kapitalet i reskassa. Han kan känna sig som en förmögen man. Nära tio tusen riksdaler förfogar han över. Flera ekonomiskt bekymmerslösa år ligger framför honom — bara han nu lyckas komma ut ur landet i tid.

Han går hastigt ombord och söker reda på en plats i skymundan. Bäst att bli sedd av så få som möjligt. In i det sista har han lagt ut ett falskt spår. Till familjen har han uppgivit att han reser till Uppsala på några dagar. Den listiga lögnen — tagen från en av hans egna romaner förresten — kan ge honom några dagars försprång. Och försprång behöver han verkligen. Han har varken inrikespass eller utrikespass. På något vidunderligt sätt måste han lura till sig det under flykten. Men hur?

Kaptenen klämtar i klockan till signal för avgång. Förtöjningarna lossas. Den vita ångbåten lägger ut och stävar under sin rökhatt mot Långholmslandet och Essingeöarna allt medan den bekanta stockholmssilhuetten med Wrangelska palatset, Riddarholmskyrkan och Eldkvarnen försvinner mer och mer i fjärran.

Kanske var det redan då som den flyende regementspastorn upptäckte att han i hastigheten glömt att ta med sig — eller förstöra — de mest graverande bevisen mot honom: de egna promemorierna, de många utkasten till verklighetsintrigen, de olika turerna i det egna brottet.

De låg alltjämt kvar i ett prydligt konvolut i en skrivbordslåda på hans arbetsrum i hemmet — och där skulle de också i sinom tid hittas av polisen.

Men låt oss gå tillbaka ett stycke i historien och se vad som hänt. Vid tiden för brottet var Almqvist nära sextio år gammal. Han var en bitter man. Det mesta han kämpat för hade gått om intet. Hur hade han inte fått lida till exempel för sitt reformprogram i fråga om äktenskapet (”... den enda sedliga grunden för äktenskapet är kärleken ... utan den kan ingen vigsel göra två makars samliv sedligt ...”).

Skannat med CamScanner

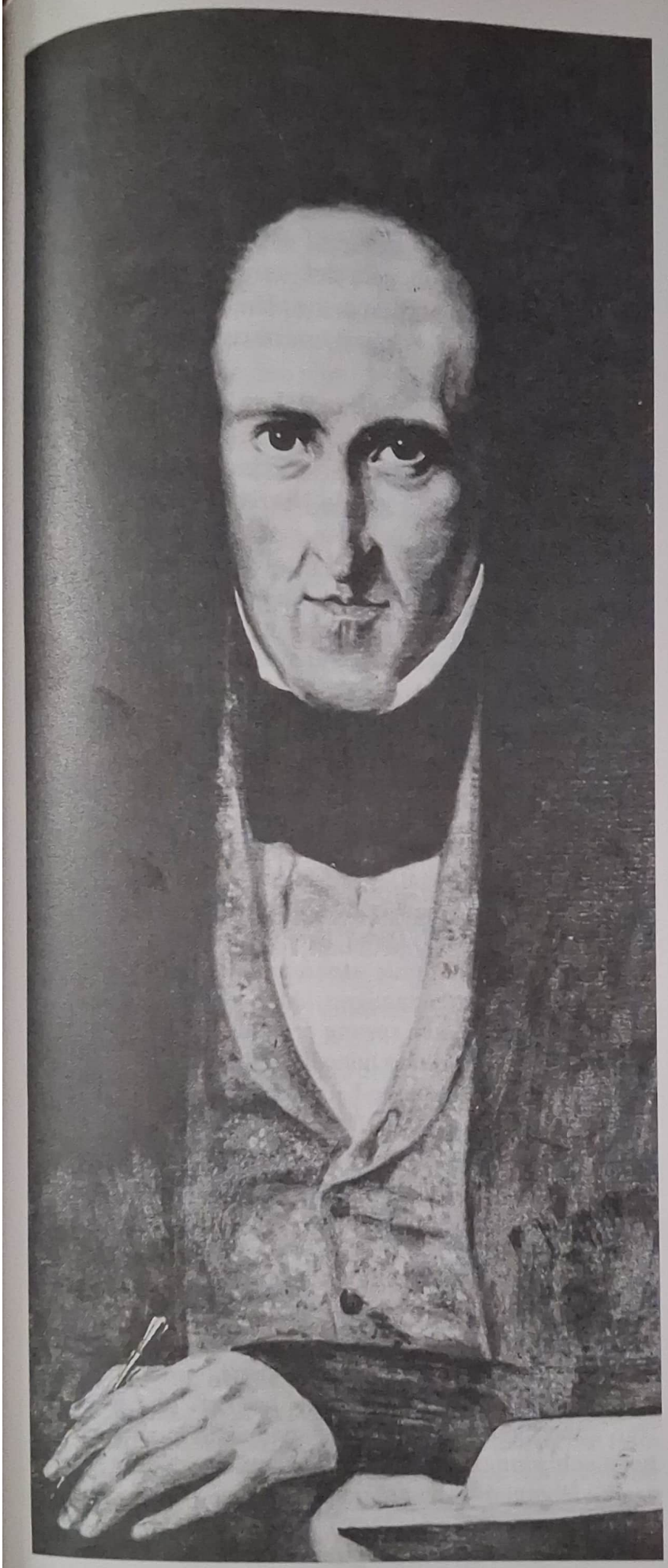

Carl Jonas Love Almqvist var 58 år gammal då han flydde från Sverige. Det var 1851. Tre år senare dömdes han i sin frånvaro av Stockholms rådhusrätt "som förrymd och bedräglig gäldenär". Almqvist är en av våra klassiker, lika aktuell nu som den gången för länge sedan med sitt författarskap. En genial mångfrestare, som omständigheternas makt tvingade in i en härva av brott.

Skannat med CamScanner

Reverser, arsenik och en gammal privatbankir

Att han till råga på allt understött kvinnorörelsen och ivrat för att varje kvinna skulle lära sig ett yrke för att därmed få sitt oberoende tryggat, hade inte precis gjort hans sak bättre i manssamhällets ögon. Och alltså hade man stoppat honom på alla vägar man kunnat. Rektorstjänsten hade han inte fått behålla. Alla pastorat han sökt hade gått honom om intet.

I stället hade han tvingats dra sig fram på ett snålt betalt journalistjobb och det ännu sämre honorerade arbetet som regementspastor. Undra då på att hans ekonomi blivit undergrävd, undra på att han gjort skulder.

Det är där privatbankiren Johan Jacob von Schewen kommer in i bilden. Vid tiden för Almqvists bedrägerihärva var han en ensam herre kring de sjuttiofem, som bodde i en våning vid gamla Norrbro, där nu Riksdagshuset ligger. Han titulerades ryttmästare efter en kort militär bana i ungdomen och levde på att låna ut sitt ärvda och med åren allt mindre kapital.

Att han då tog större ränta än de av lagen tillåtna 6 procenten är givet. Den synsvage gubbens rykte var inte det bästa. Han levde på kant med såväl sin hustru och sin son (de hade båda flyttat ifrån honom) och några egentliga vänner hade han inte.

Inte förrän Carl Jonas Love Almqvist blev "som en son" för honom.

Upptakten till vänskapen hade varit en låneaffär. År 1845 hade Almqvist fått låna 500 kronor mot en revers av gubben. Den reversen hade följts av andra allt medan Almqvist — för att stärka krediten — börjat göra sig oumbärlig för den gamle ensamme mannen. Han hälsade på honom nästan dagligen, läste högt ur tidningar och böcker, spelade piano, sprang ärenden, hade hand om en del inkasseringar, rådde honom i affärer.

Efter fem års umgänge hade Almqvists skuld nått upp till åtta tusen riksdaler. Det var en enorm summa för Almqvist; han visste att han aldrig skulle kunna betala lånen på hederligt sätt. Trots detta lyckades han tio månader innan han satte sitt mordanslag mot gubben i scen få låna ytterligare tio tusen riksdaler eller så gott som allt denne hade kvar av sitt kapital.

Hur Almqvist kunde förmå von Schewen till detta är en gåta men Almqvist själv har faktiskt gett oss lösningen i ett privatbrev: han lurade den gamle att tro att Almqvist placerade de tio tusen hos ett "procentbolag", som visserligen var halvskumt men ändå hur säkert som helst och som gav mycket större avkastning än vad man kunde få genom den vanliga utlåningen.

Som säkerhet för dessa 10 000 riksdaler hade Almqvist lämnat nya reverser, som gubben förvarade — liksom de

Skannat med CamScanner

tidigare — tillsammans med andra värdepapper i en byrå hemma hos sig. Det hör också till historien att Almqvist hade full tillgång till denna låda under von Schewens konsultationer med honom.

Redan få månader efter det Almqvist lagt beslag på de tio tusen riksdalerna — och stoppat dem i egen ficka — måste han ha fått idén till sitt perfekta brott, som i ett enda slag skulle lösa alla hans ekonomiska problem och sätta honom på grön kvist. Först skulle han stjäla sina egna reverser som gubben hade i säkerhet för de utlånade 18 000. Och sedan — innan von Schewen hunnit sakna dem — mörda den gamle privatbankiren.

Men mordet skulle naturligtvis se ut som ett självmord — och alltså skulle ingen behöva lida av intrigen. Mer än gubben själv förstås. Fast vad betydde hans liv? von Schewen hade levt länge nog och strängt taget förpassades han genom mordet bara till en bättre värld, enligt Almqvists sätt att se på saken. För så var det: i Almqvists rättsuppfattning fanns berättigade mord även om gällande lag från 1734 var så gammalmodig att den inte ville erkänna det.

Vid juletid år 1850 gör sig Almqvist närmare bekant med vad arsenik har för egenskaper. En god vän, som är apotekare, ger honom alla upplysningar. Almqvist säger att han behöver alla dessa uppgifter för en bok som han håller på att skriva.

En tid senare skaffar han ett mindre lager av giftet. Det är inte svårt att komma över. På många håll och kanter används arsenik som råttgift och de vita bitarna säljs svart lite varstans i Stockholm.

Samtidigt släpper Almqvist här och var ut ett rykte att hans vän, den gamle ryttmästaren, uttryckt leda vid livet.

Nu gäller det bara att bida en passande tid — och sen slå till. I början av juni månad år 1851 börjar reverserna förfalla. Innan dess måste alltså alltsammans ske.

Och så blir det då maj månad — och Almqvist handlar.

Men innan vi börjar skugga honom där han stryker fram längs den brottets bana han själv stakar ut kan det vara på sin plats att presentera två andra huvudpersoner i härvan:

- Hedda Högel, 31, hushållerska hos von Schewen.
- Amanda Brandt, 19, teaterelev, inneboende hos von Schewen.

Tillsammans med gubben von Schewen och en sky av andra vittnen ska de snart ge viktiga pusselbitar i det dramatiska och djupt tragiska läggspel som formar mysteriet Almqvist.

Och där kan spelet börja.

Skannat med CamScanner

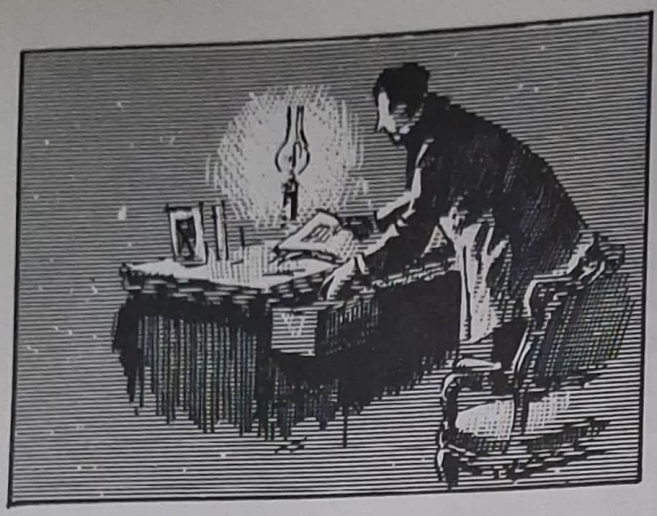

1. Stjäl skuldsedlar

I slutet av maj månad stjäl Almqvist de skuldsedlar han gett som säkerhet för sitt stora lån. Det är ingen svårighet för honom. Den gamle privatbankiren von Schewen förvarar dem i en låda som ofta brukar stå olåst när Almqvist besöker honom. Omedelbart efter tillgreppet försöker Almqvist förmå flera personer som på ett eller annat sätt ligger i fejd med von Schewen att besöka honom i hans bostad. Han vill tydligen få "flera misstänkta". Den 29 maj upptäcker von Schewen tillgreppet.

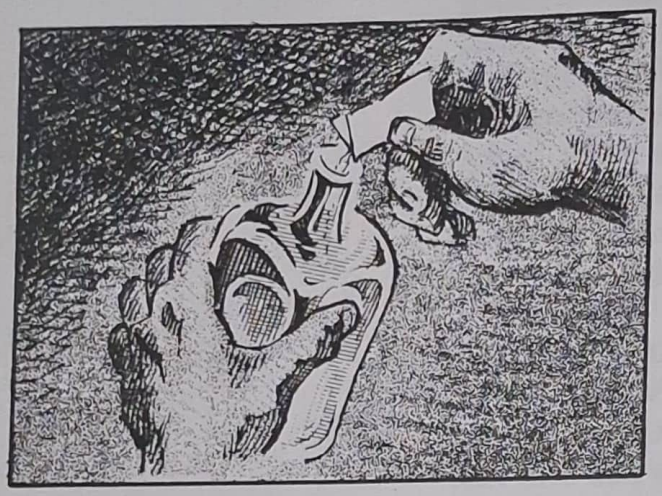

2. Arsenik i brännvin

von Schewen sänder bud efter Almqvist, som genast kommer och försöker hjälpa "käre farbror" att hitta reverserna, "farbror har säkert bara förlagt dem". Några reverser hittas givetvis inte. Den inneboende teatereleven Amanda tas i förhör men förnekar all kännedom om reverserna. Bara några timmar senare skriver Almqvist ett anonymt brev till henne och försöker lura henne att "resa bort" i ett försök att få henne att dra åt sig misstankarna. Han passar också på att blanda arsenik i von Schewens brännvinskaraff.

3. "Behåll pulvret!"

Samma dag som Almqvist blandat arsenik i den gamle procentarens brännvin uppsöker han en god vän som är apotekare. Han har med sig ett pulver som han uppger sig ha hittat hos en gammal god vän, som uttryckt leda vid livet. Kan det möjligen vara arsenik? Då apotekaren bekräftar detta blir Almqvist alldeles förskräckt och ber apotekaren behålla giftet så att det inte kommer i orätta händer. Än en gång poängterar han farhågan att hans gamle gode vän tänker ta livet av sig genom arsenik.

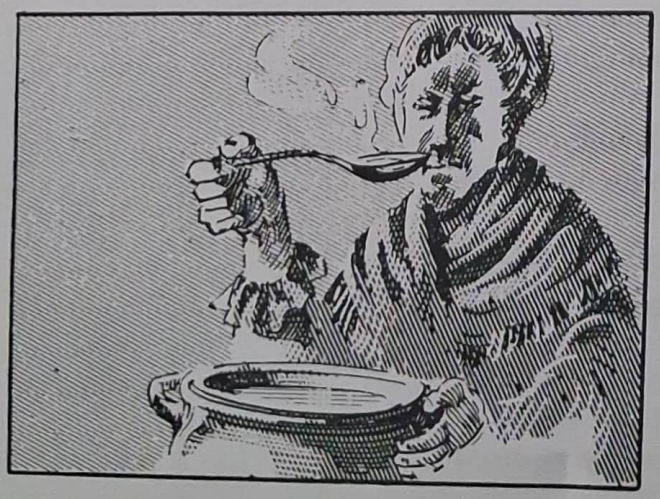

4. Gift i havresoppan

De närmaste dagarna gör Almqvist förnyade försök att mana släktingar och familjemedlemmar — som sagt upp bekantskapen med gubben — till att besöka von Schewen. Vid två tillfällen blandar han arsenik i von Schewens havresoppa. Men hushållerskan Hedda upptäcker att soppan "ser konstig ut" och sparar den. Hon har redan nu börjat misstänka Almqvist för både stölden av reverserna och giftmordsförsök. En läkare som sköter von Schewen uppmanar Hedda att gå till ett apotek med soppan och få den analyserad.

Skannat med CamScanner

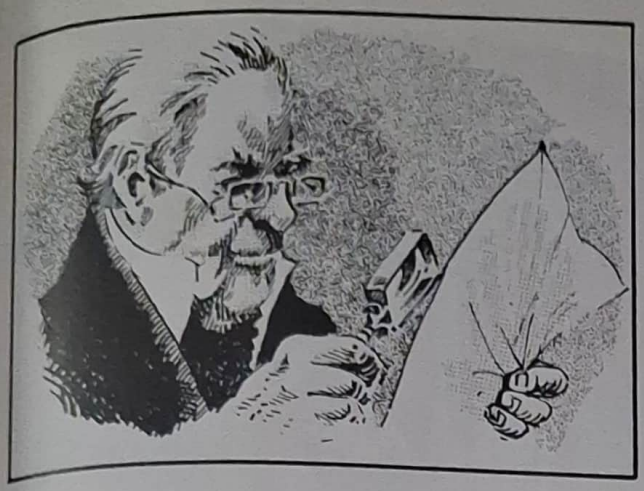

5. Skriver falskt namn

Fem dagar efter det stölden upptäckts erbjuder sig Almqvist att skriva nya reverser till samma belopp som de försvunna. Han gör det också. von Schewen tar tacksamt emot dem och märker inte — han är synsvag — att Almqvist skrivit falskt namn. I stället för C J L Almqvist har han tecknat sig "O Almgren"! Först dagen därpå upptäcker en affärsvän till von Schewen falsariet. Bud skickas till Almqvist som infinner sig. Han förklarar att han "alltid brukar skriva namnteckningen på det viset". Han ändrar dock Almgren till Almqvist.

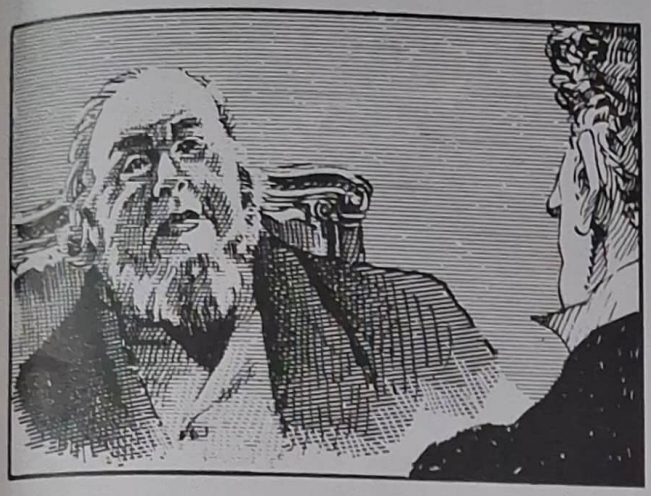

6. Mordrykten på stan

Under tiden har apoteket fastställt att soppan varit arsenikförgiftad och ett par dagar senare upptäcks att von Schewens brännvin också innehåller det farliga giftet. Ännu vill inte von Schewen göra någon polisanmälan men ryktet om att någon, "förmodligen regementspastor Almqvist", försökt giftmörda honom är redan ute på stan. När det polisen behövs ingen anmälan för att man genast ska sätta i gång en undersökning. Almqvist försöker lugna gubben med att han ska skaffa borgensmän för sitt stora lån.

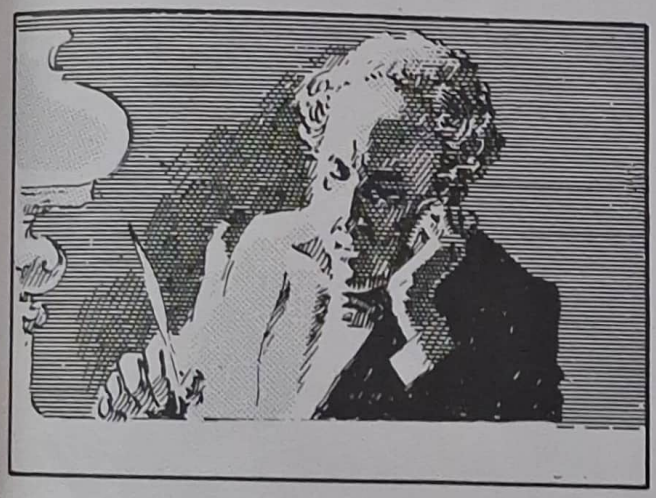

7. Almqvist analyserar

Almqvist lever denna tid helt i sitt brott. Hemma i våningen vid Stora Nygatan sitter han i sin författarlya och gör sida upp och sida ned med anteckningar kring det. Han analyserar alla tänkbara situationer — "inför domstol", "inför allmänheten", "vid förhör" etc — och skriver ned vad han ska säga, hur han ska sköta sina kort. Allt osar diktarnaiv brännvinsadvokatyr lång väg. Han anser att det finns inget som helst bevis mot honom i någon sak. Allt finner han "naturliga förklaringar" till. Och de står sig naturligtvis — i diktarens verkstad.

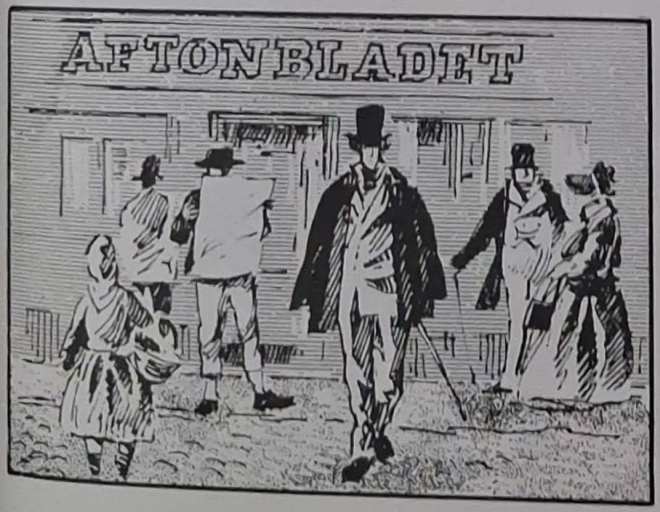

8. Ställningen ohållbar

Den 10 juni — tolv dagar efter det stölden av reverserna upptäckts, tre dagar efter det arsenik konstaterats i soppan och brännvinet — förstår Almqvist att hans ställning är ohållbar. Han beslutar sig för att fly. Han besöker von Schewen en sista gång och bedyrar att han ska skaffa två borgensmän vilken dag som helst. Sedan går han till Aftonbladets redaktion och hämtar sin lön i förskott. Till sin hustru säger han att han tidigt morgonen därpå ska resa till Uppsala.

Skannat med CamScanner

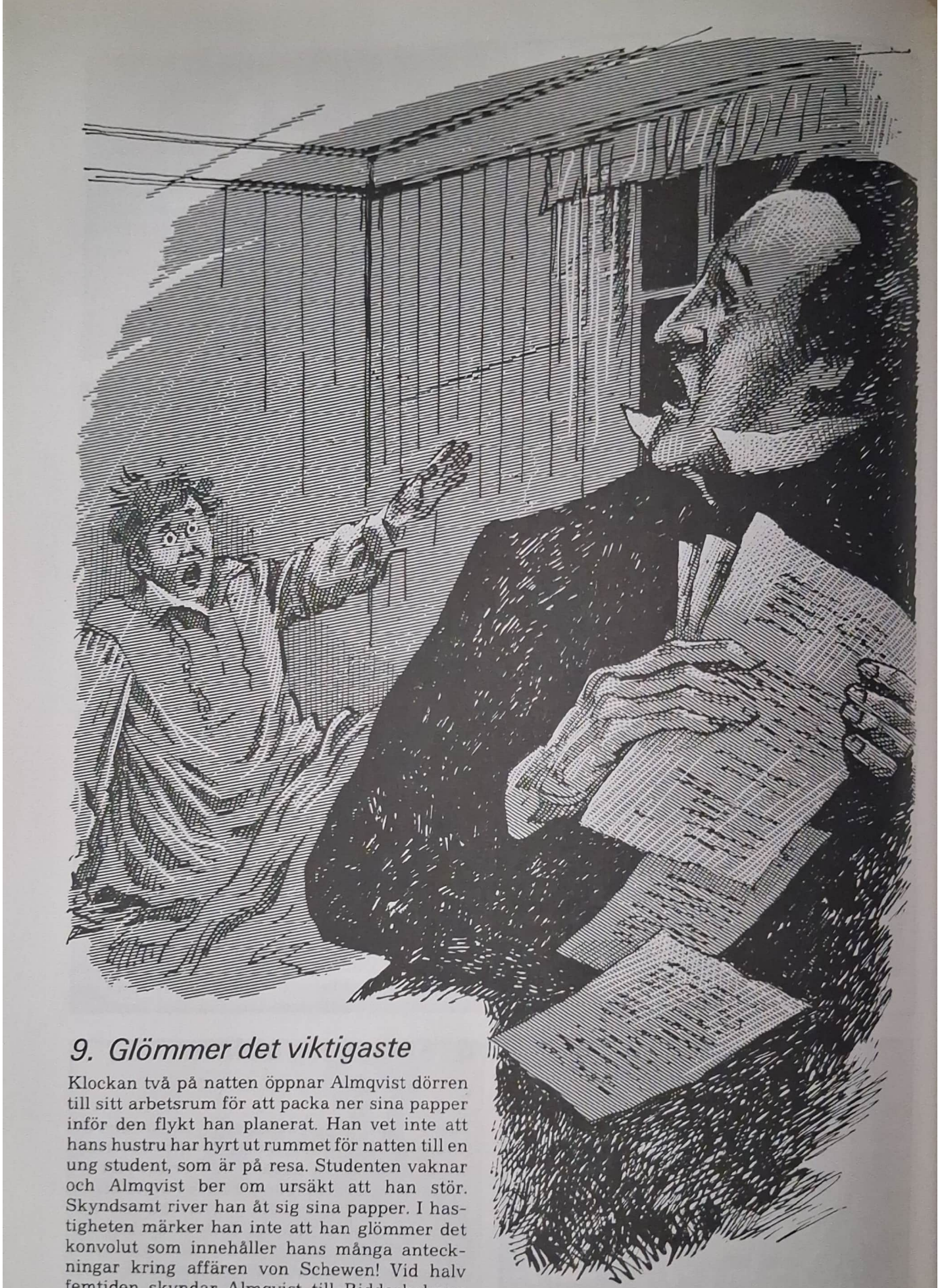

9. Glömmer det viktigaste

Klockan två på natten öppnar Almqvist dörren till sitt arbetsrum för att packa ner sina papper inför den flykt han planerat. Han vet inte att hans hustru har hyrt ut rummet för natten till en ung student, som är på resa. Studenten vaknar och Almqvist ber om ursäkt att han stör. Skyndsamt river han åt sig sina papper. I hastigheten märker han inte att han glömmer det konvolut som innehåller hans många anteckningar kring affären von Schewen! Vid halv femtiden skyndar Almqvist till Riddarholmen där ångfartyget "Mälaren" ligger förtöjt inför avgången klockan fem.

Skannat med CamScanner

HAN VAR SKYLDIG

År 1929 kom ett dråpslag för alla dem som envist försvarat Almqvist och som på olika sätt försökt frikänna honom för de brott han lagsökts för under sin levnad. Detta år publicerade nämligen advokaten Hemming-Sjöberg sin dokumentärbok "Rättegången mot C. J. L. Almqvist". Därmed tycktes saken vara klar en gång för alla. Almqvist var skyldig till såväl stöld av reverser och förfalskning som giftmordsförsök. På det material som Hemming-Sjöberg drog fram skulle för övrigt vilken svensk domstol som helst ha fällt regementspastorn hur envist denne än förnekat brotten.

Det hindrar emellertid inte att det under årens lopp gjorts några spetsfundiga försök att rentvå Almqvist. Ett presenterades för några år sedan av Stig Jägerskiöld, som med hjälp av halvhjärtad grafologisk expertis försökte bevisa att Almqvist inte skrivit några reverser som spökar i historien (reverser som Almqvist skrev med förvrängd handstil). Det Jägerskiöldska inlägget var i och för sig intressant — Almquist som offer för en sammansvärjning — men det rubbar inte Hemming-Sjöbergs omsorgsfulla utredning på någon enda punkt. Det är också på det rättegångsmaterial Hemming-Sjöberg lade fram det här reportaget närmast bygger.

LARS WIDDING

Historien om "övermänniskan"
Carl Jonas Love Almqvist • 2

FLYKTEN

Skannat med CamScanner

Almqvists brott och flykt går att kartlägga i detalj. Man kan följa honom snart sagt steg för steg — från det ögonblick han iscensatte sin kupp och lade beslag på von Schewens förmögenhet till det ögonblick han smet ut ur landet via Helsingborg. Men vad vi inte vet någonting om är hur han själv upplevde sin flykt, vilken känsla som fyllde hans bröst medan han jagades, vilka tankar som malde inom honom.

Plågades han av dåligt samvete för brottet ? Gjorde det ont då han tänkte på sitt svek mot hustrun och barnen? Eller var han så iskall rakt igenom som hans yttre beteende under flykten kan få en att tro?

Iskall, behärskad, till synes fullständigt trygg — så uppträdde han i varje fall när han på det mest förslagna sätt lurade till sig ett inrikespass i Göteborg, och det karaktäriserade också hans beteende i Halmstad, där han lyckades dupera sig till ett utrikespass. Över alltsammans vilade ett skimmer logiskt planerande, där det ena draget var beroende av det andra — utan det första passet kunde han inte få det andra, utan det andra kunde han inte sätta sig i säkerhet utomlands.

Samtidigt gav han sig tid att uppträda charmerande i ett påtvingat sällskapsliv (Halmstad) fast han måste ha vetat att hans försprång oavlåtligen knappades in. Och inte bara det. Många timmar fördrev han under författande av brev till Stockholm — till polismästaren, till chefredaktören för Aftonbladet — och det var sannerligen inga korta hälsningsbrev. Det var långa utredningar, tillkrånglade promemorior, sinnrika inlägg i den rättsaffär han var efterlyst för.

Låt vara att forskarna långt senare har kunnat avslöja alla halvsanningar han presenterade där och beslå honom med uppenbara lögner i många fall. Som intrig från en författares penna är de ändå mästerliga och medan han satt där och skrev dessa brev — måste han ha vägt sina ord på guldvåg.

Samtidigt levde han helt i fantasin och kanske var det så som någon har framkastat att han faktiskt njöt av att dikta sitt eget drama i rena rama verkligheten? Att han kände något av skapariglädje mitt i sitt elände? Att alla

Skannat med CamScanner

schackdrag han gjorde fyllde honom med tillfredsställelse?

Det är förstås möjligt att han kunnat förtränga verkligheten så till den grad att han upplevt flyktens första sex, sju dagar på det viset — och kanske han trots allt räknade med att hans flykt bara var tillfällig, att allt nog skulle ordna upp sig i sinom tid, att det inte var för alltid han gav sig iväg.

Men om det nu var på det viset förändrades sceneriet grymt och brutalt när Almqvist kom till Helsingborg och det gick upp för honom att förföljarna var i det närmaste ikapp honom, att polisen i vilket ögonblick som helst kunde dyka upp och anhålla honom.

Då förvandlades den iskalla övermänniskan till en skräckslagen och ömklig trasa, i ena stunden lamslagen av panik, i den andra fylld med desperation.

Från det ögonblicket gastkramade ångesten honom.

Ångest för vad? För det brott han begått (ett brott som han aldrig medgav)? För sveket mot familjen? För vetskapen om att han i ett enda slag förlorat fotfästet i tillvaron och att hans flykt inte hade något mål?

Det är fåfängt att spekulera. Bara Almqvist visste — och han teg — frånsett några gripande brev där han berättade om sin hemlängtan.

Men nu är det strax före klockan fem på morgonen onsdagen den 11 juni år 1851 och Almqvist skyndar ner mot ångfartyget "Mälaren", som ligger klart för avgång vid Riddarholmskajen. Och med en rad forskares hjälp följer vi honom på flykten undan rättvisan.

1. Söker igenom bagaget

När "Mälaren" klockan 05.00 onsdagen den 11 juni lägger ut från Riddarholmskajen har Almqvist sökt upp en undanskymd plats för att bli sedd av så få som möjligt. Ett vittne uppger senare att han skymtat Almqvist och observerat att denne febrilt letade genom sitt bagage som om han saknade något. Det Almqvist i så fall saknade måste ha varit de avslöjande anteckningar han gjort kring brottet. De låg alltjämt kvar i ett konvolut i hans arbetsrum.

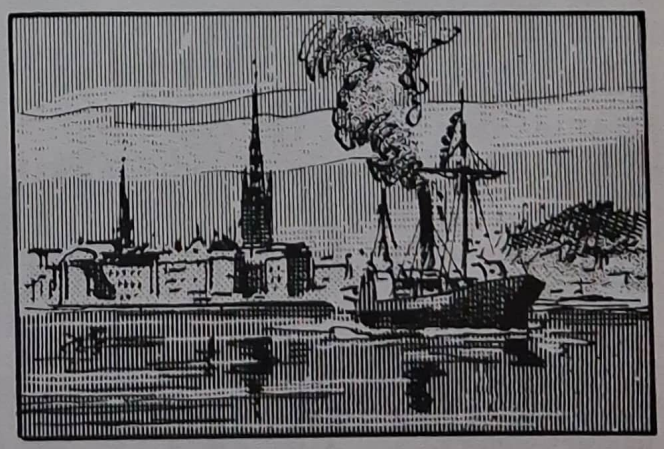

Skannat med CamScanner

2.

Går ombord på ett fartyg till Göteborg

På kvällen onsdagen den 11 juni lägger "Mälaren" till vid Örebrohamnen Skebäck, och Almqvist går iland. En journalist känner igen honom och försöker få en intervju. Almquist ber journalisten hålla tyst om att han varit på trakten och säger att han reser inkognito för en affärs skull. Han är på väg upp i Bergslagen, påstår han. Ännu ett falskt spår alltså. Almqvist tar sedan landsvägsskjutsen till Hults lastageplats vid Vänern, dit han anländer tidigt på morgonen den 12 juni. Här går han ombord på ångfartyget "Westergötland", som trafikerar Göteborg.

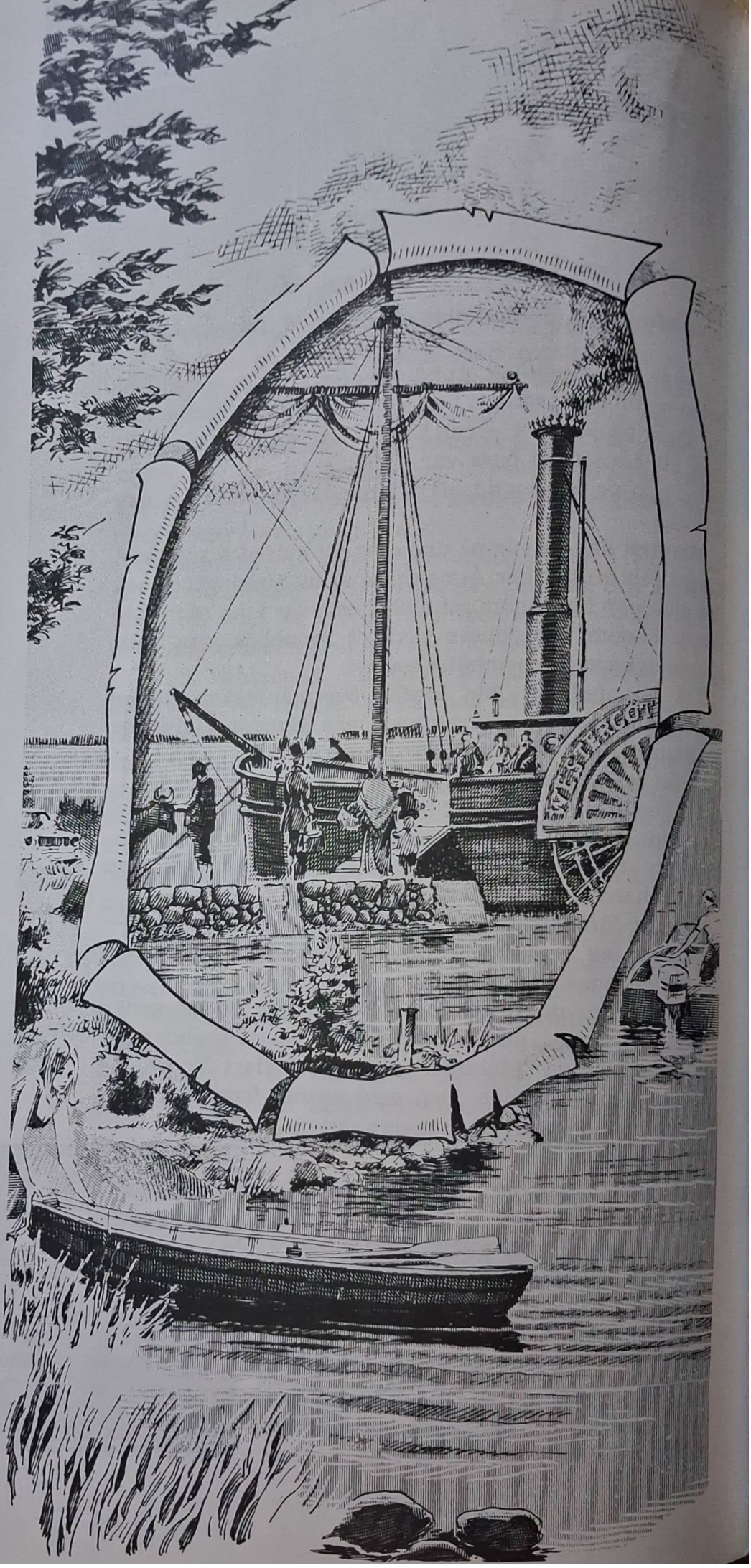

Skannat med CamScanner

3. Bluffar sig till pass

Vid middagstid fredagen den 13 juni anländer Almqvist till Göteborg och börjar genast undersöka möjligheterna att lösa biljett till en amerikafarare. Men utan pass är detta omöjligt. I första hand behöver han ett inrikespass. På lördag förmiddag går han upp till länsstyrelsen, presenterar sig som J R Almqvist, rektor för en privatskola, på resa längs västkusten för att titta på badorter. Genom att åberopa bekantskap med Göteborgs-stiftets biskop – som Almqvist vet för tillfället befinner sig i Stockholm – bluffar han till sig ett inrikespass.

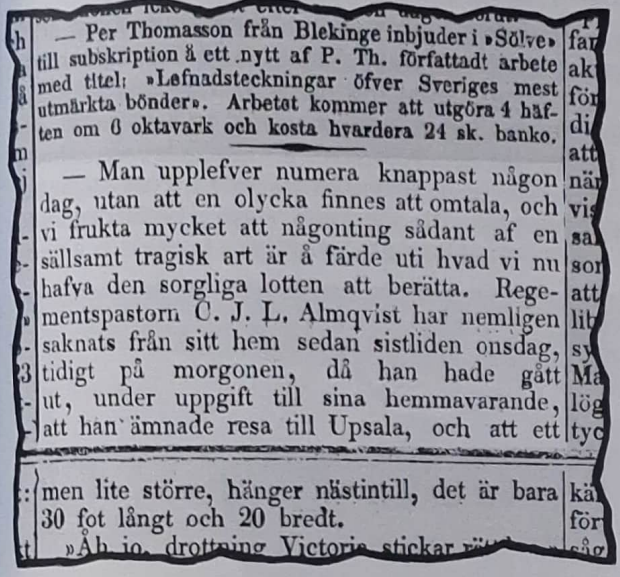

— Per Thomasson från Blekinge inbjuder i »Sölve» till subskription å ett nytt af P. Th. författadt arbete med titel: »Lefnadsteckningar öfver Sveriges mest utmärkta bönder». Arbetet kommer att utgöra 4 häften om 6 oktavark och kosta hvardera 24 sk. banko.

— Man upplefver numera knappast någon dag, utan att en olycka finnes att omtala, och vi frukta mycket att någonting sådant af en sällsamt tragisk art är å färde uti hvad vi nu hafva den sorgliga lotten att berätta. Regementspastorn C. J. L. Almqvist har nemligen saknats från sitt hem sedan sistliden onsdag, tidigt på morgonen, då han hade gått ut, under uppgift till sina hemmavarande, att han ämnade resa till Upsala, och att ett

men lite större, hänger nästintill, det är bara 30 fot långt och 20 bredt.

»Åh jo, drottning Victoria stickar

4. Nyheten publiceras

Samtidigt som Almqvist lurar till sig ett inrikespass i Göteborg hålls det första polisförhöret i affären von Schewen. Redan nu kommer det fram så många besvärande indicier mot Almqvist att överståthållarämbetet beslutar att den spårlöst försvunne regementspastorn ska efterspanas. Aftonbladet publicerar samma dag, lördagen den 14 juni 1851, nyheten om att deras medarbetare är föremål för polisundersökning och att han försvunnit utan permission från stan. Men detta vet Almqvist givetvis ingenting om när han på lördagskvällen tar landsvägsskjuts från Göteborg söderut.

5. Landsvägsskjuts söderut

Efter att ha åkt tjugo mil landsvägsskjuts under två dagar anländer Almqvist till Halmstad måndagen den 16 juni. Samtidigt har han ändrat i inrikespasset så att hans rätta initialer nu står där. Han har också antedaterat passet. Med detta på fickan söker han upp en god vän som har anknytning till länsstyrelsen och påstår att han måste resa till Tyskland i en brådskande affär. Tyvärr har han bara sitt inrikespass med sig och ingen permissionssedel men kanske vännen ändå... Almqvist bluffar sig till pass nr 2, det viktiga utrikespasset.

Skannat med CamScanner

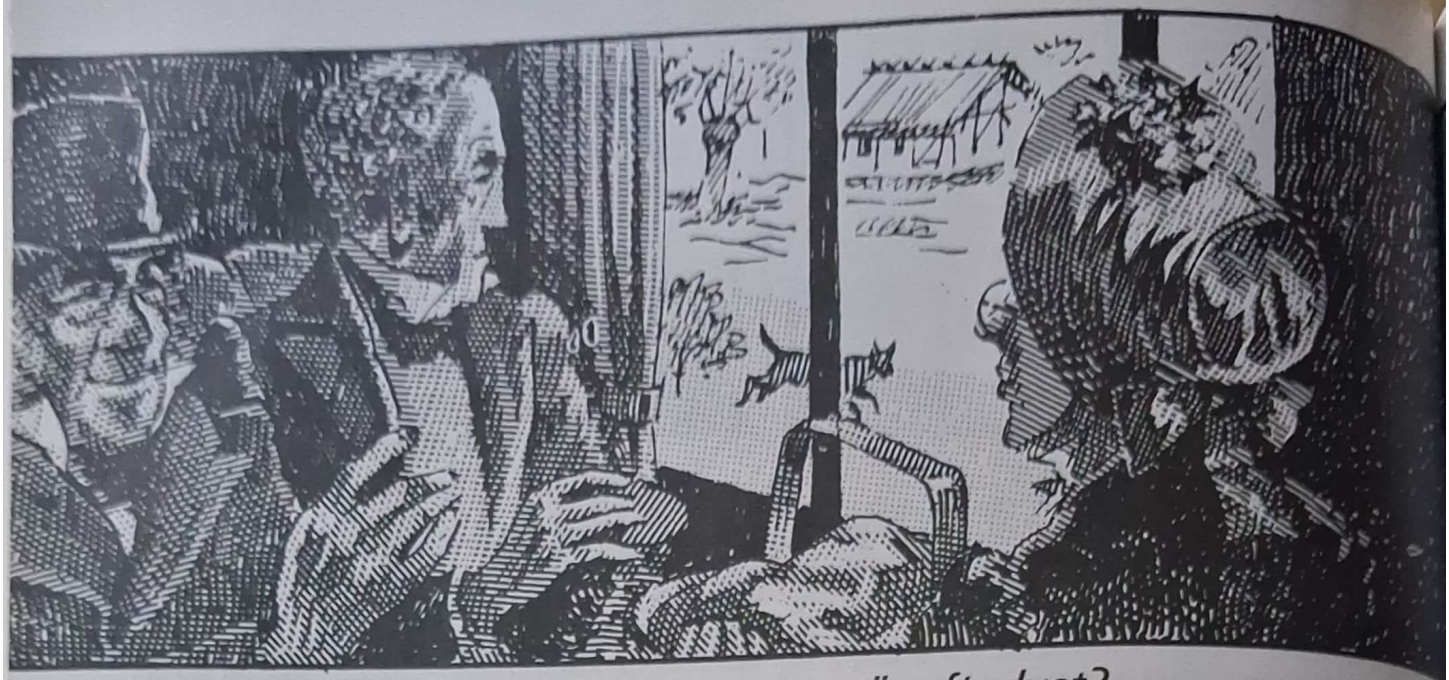

6. Anar att han är efterlyst?

Tisdagen den 17 juni avreser Almqvist med värdshusskjuts från Halmstad mot Helsingborg. Hans flykt ska alltså gå över Danmark. Anar han att han vid det här laget inte bara är efterspanad utan också efterlyst? Just denna dag når efterlysningen Göteborg, där man nu förstår att den rektor Almqvist man gett inrikespass till inte är någon annan än den efterlyste regementspastorn. Post avgår till Stockholm med upplysningen att Almqvist varit i Göteborg men förmodligen avrest söderut med landsvägsskjuts.

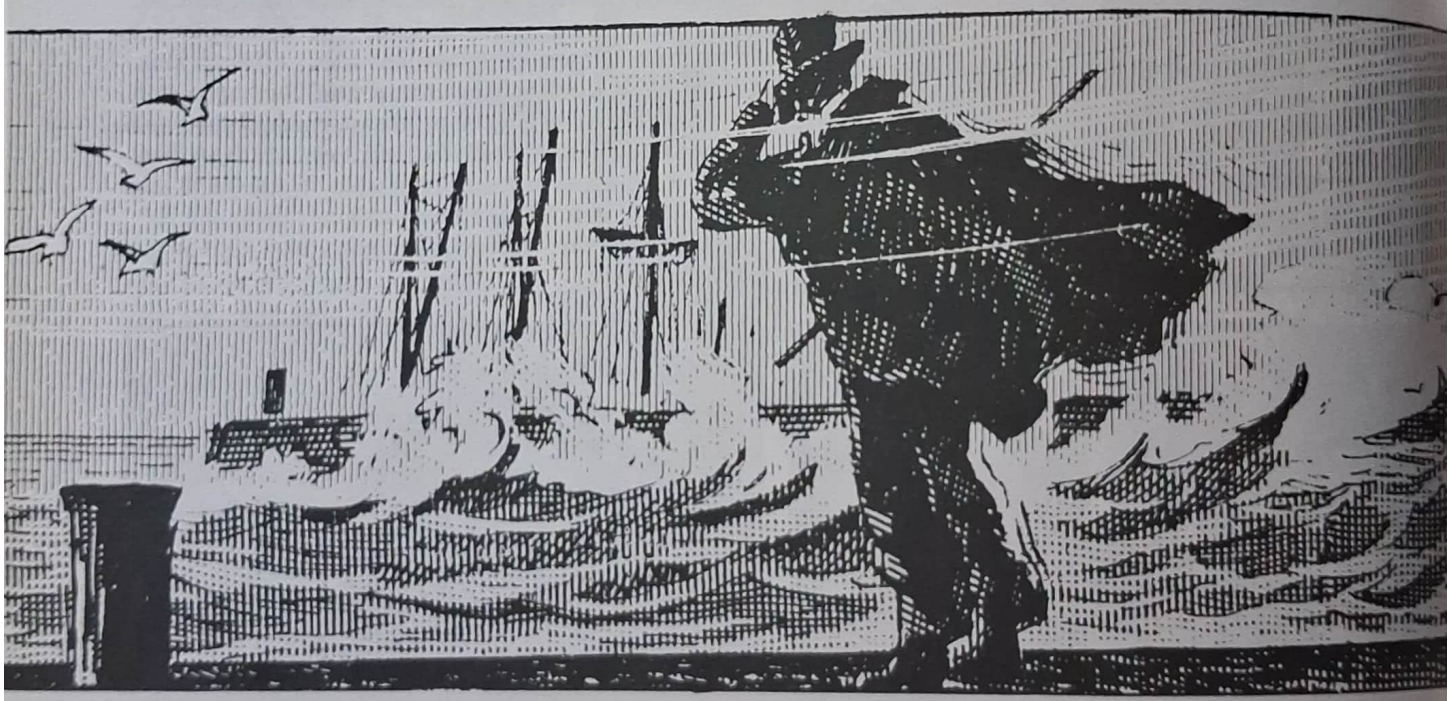

7. Hejdas av hård storm

Vid middagstid onsdagen den 18 juni anländer Almqvist till Helsingborg och försöker genast finna en båtlägenhet över till danska sidan. Men alla skepp ligger inblåsta i hamn för en hård storm. Almqvist tar in på gästgivargården och söker upp en gammal bekant på Öresundsposten, redaktören Sturzenbecher ("Orvar Odd"). Efter ett kort samtal skils de åt. På kvällen kommer Aftonbladet med nyheten om Almqvists försvinnande och polisaffär till Helsingborg. Sturzenbecher klipper ut artikeln och skickar den till Almqvist.

Skannat med CamScanner

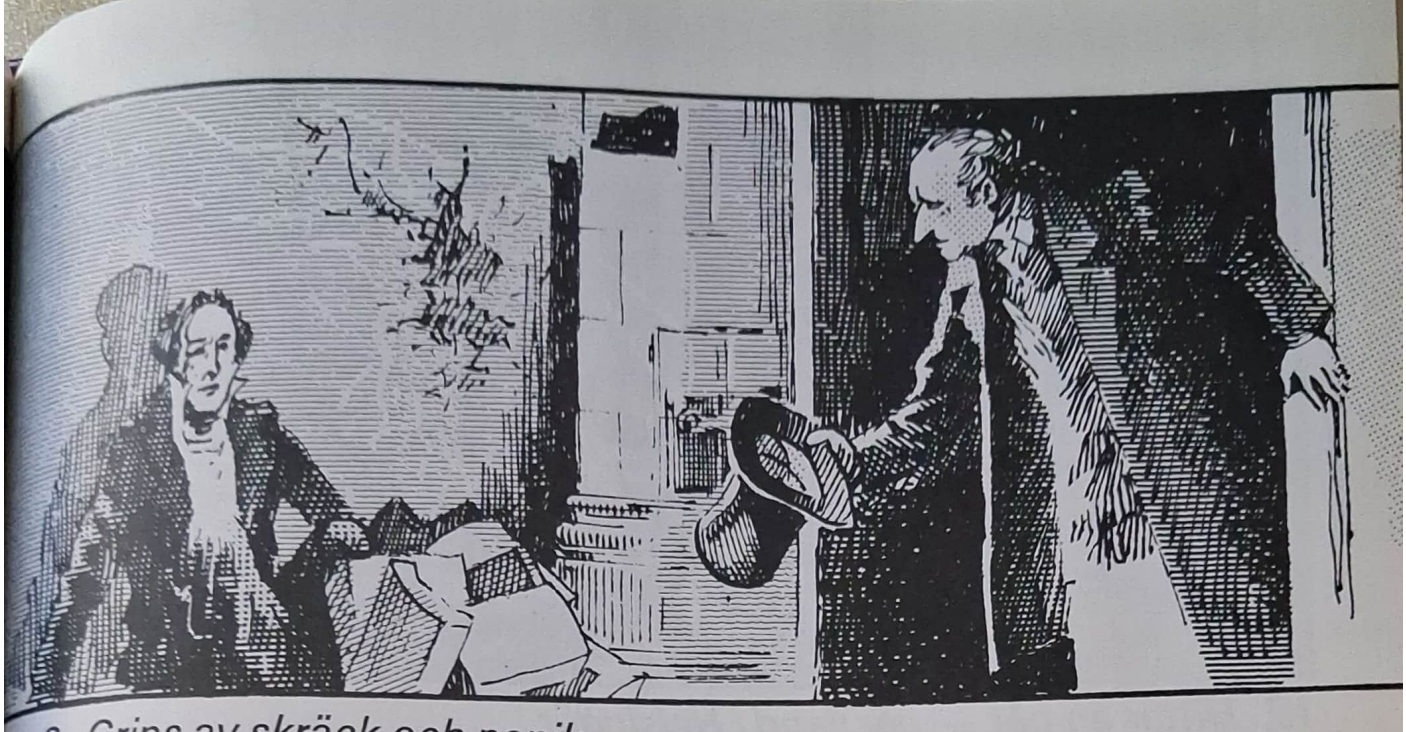

8. Grips av skräck och panik

På kvällen onsdagen den 18 juni kommer Almquist rusande till Sturzenbechers bostad och bönfaller om att få ta in där. Han är i panik, skyller på "nedriga intriger och förföljelse" och ber vännen gå upp till rådhuset för att höra om man fått någon häktningsorder. Vännen ger sig iväg. När han återvänder för att berätta att någon sådan order inte kommit är Almqvist försvunnen. Till slut hittar Sturzenbecher honom gömd bakom några uppstaplade stenar till en riven kakelugn. Almqvist är dödsförskräckt.

9. Gömmer sig under en soffa

Det är sent på onsdagskvällen och Sturzenbecher försöker lugna Almqvist med att för ögonblicket råder ingen fara. Plötsligt är det någon som tar i dörrlåset. Almqvist rusar upp och slänger sig under en soffa. Den som tagit i dörren är husets jungfru. Men Almqvist tror att det är polisen. Med största möda släpar Sturzenbecher fram "den som ett asplöv skälvande stackaren". Sedan följer han Almqvist till hamnen för att se om man kan hitta någon skeppslägenhet till Danmark.

Skannat med CamScanner

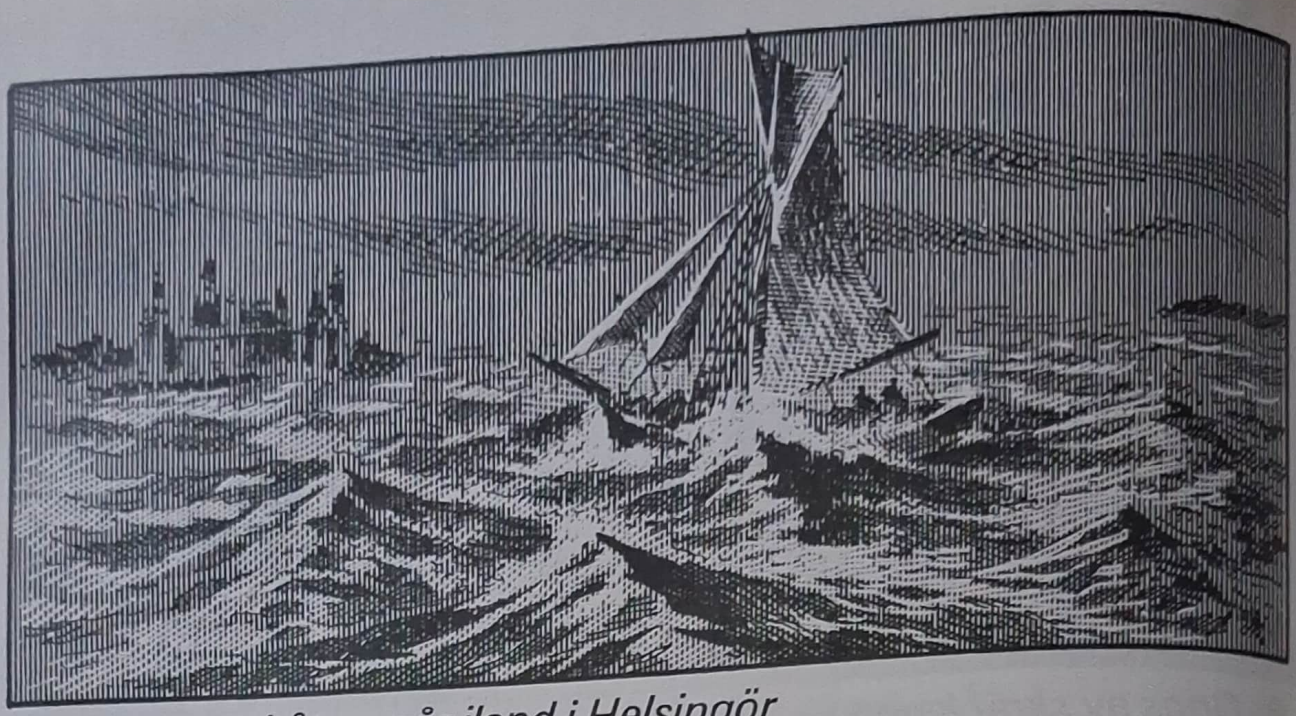

10. Hittar en båt — går iland i Helsingör

Klockan tre på morgonen torsdagen den 19 juni lyckas Almqvist få plats ombord på en dansk seglare, en s k färjemansbåt, som trotsar ovädret, sedan de ordinarie postbåtarna inställt sina turer. Snart försvinner det svenska fastlandet i dis, snart går Almqvist — alltjämt dödsförskräckt — iland i Helsingör för vidare flykt. Sverige ska han aldrig mer återse. Under en ny identitet ska han försöka skapa sig en framtid i Amerika. Men hans diktarkraft är bruten. Han går ett ömkligt öde till mötes. En eftervärld kan bara känna medlidande — och beundran för diktaren.

EPILOG TILL EN DIKTAR-SAGA . . .

I slutet av augusti 1851 anlände Carl Jonas Love Almqvist med ångfartyget "Hudson" till New York. De närmaste tre åren förde han ett kringflackande liv och under den tiden förbrukade han det mesta av det kapital han lagt beslag på i Stockholm (han sände också hem pengar, upp mot två tusen). På treårsdagen av sin flykt begick han tvegifte och äktade en sju år äldre pensionatsvärdinna i Philadelphia. Den nya hustrun — som ansåg sig sol- och vårad — gjorde snart livet surt för sin svenske make, som fick tjänstgöra som handräckare och springpojke — "jag har behandlats som en hund", antecknade Almqvist.

Efter elva års äktenskap hade Almqvist fått nog. Han åkte tillbaka till Europa, antog ännu en ny identitet och slog sig ned i Bremen. En bror i Stockholm skickade regelbundet pengar och underhöll honom. Han dog där år 1865.

Om hans ständiga längtan hem till Sverige och de sina vittnar några rader i ett brev som den landsflyktige en gång skrev till sin dotter: " . . .tack för hälsningen från din goda och älskade mor Maria som hon sände genom dig, hur hon drömmer om mig och tänker på mig, hur hon i sitt hjärta och i sina tankar sträcker ut sina händer efter mig. O, min Gud! Kyss henne från mig, kyss hennes händer. Också jag drömmer så gott som varje natt. . . i mina drömmar är jag alltid i Sverige, alltid i Stockholm. Så, när jag vaknar, är jag åter i min lilla schabbiga säng någonstans i Amerika. Atlanten skiljer min natt och min dag . . ."

Skannat med CamScanner

1853

Vargaskallet i Elisköp – en noggrann fälttågsplan med ett snöpligt slut . . .

Skannat med CamScanner

När man i dag vandrar genom det svenska landskapet har man svårt att föreställa sig att för bara 125 år sedan fanns det varg överallt i vårt land.

Men så var det alltså. Från Norrland ner till Skåne var vargen allmän långt in på 1850-talet. I Kristianstads län dödades den sista vargen år 1862, i Kronobergs län 1864, i Sörmland 1858, i Värmland 1877. Och så sent som på 1830-talet dök då och då stora flockar upp tätt intill Stockholms tullar och flera vargaskall arrangerades i trakten av Hägersten, Enskede och Gubbängen för att få ett slut på plågan.

En plåga — ja, vargen var naturligtvis en plåga för människorna. Så snart en vinter varit hård och vargen fått svårt att finna byten i de djupa skogarna drog sig flockarna mot bebyggda trakter och härjade. Årstafrun — som alltså satt på en gård utanför Hornstull i Stockholm — berättar till exempel på 1820-talet hur en vargflock bröt sig in i ett av hennes fähus och dödade ett tiotal får.

Det fanns många olika sätt att jaga varg på. Ett av de ädlaste ansågs vargjakt på gris vara (berömt inte minst från Runar Schildts "Galgmannen"). Det gick till på det viset att man band fast en griskulting på en släde. Sedan

Skannat med CamScanner

körde man ut efter häst på en sjö eller öppet fält och försökte locka fram vargflocken.

Ett av de vanligaste knepen var att knivskära den arma grisen på något ofarligt ställe så att den droppade blod. Blodlukten hetsade naturligtvis de uthungrade vargarna till vansinne så att de vågade sig fram och gick till angrepp. Då och då passade man också på att sticka grisen i ändan så att den galltjöt av smärta och på detta vis annonserade vilket fint byte som fanns att slå.

När vargflocken sedan gick till angrepp mot jaktekipaget gällde det för jägarna i släden att vara flinka med bössorna. Det var ingen ofarlig jakt. Uthungrad varg väjde inte för människor.

Men det vanligaste sättet att rensa trakten från härjande vargar var att arrangera ett regelrätt vargaskall. Hur ett sådant kunde gå till berättar det här reportaget om.

Det är grundat på en uppteckning som förvaras i Lunds universitets folklivsarkiv och som är nedskrivet av ett ögonvittne. Skallet gick den gången fram i trakten av Ljungby och året var 1853.

Och nu berättar bilderna och deras texter om vad som då hände — för inte så länge sedan. . .

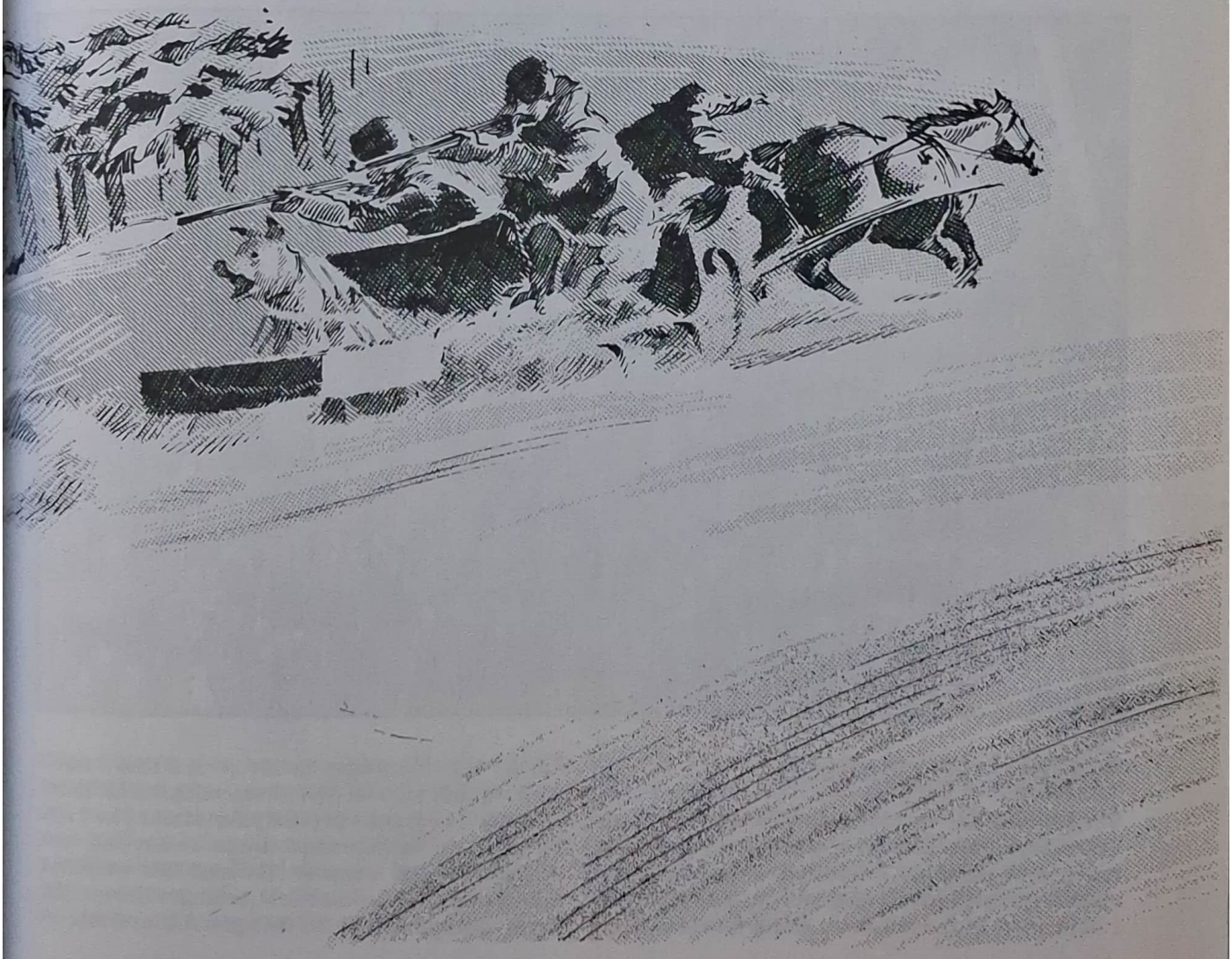

Vargjakt på gris efter äventyraren och storjägaren Lloyds beskrivning på 1830-talet.

Skannat med CamScanner

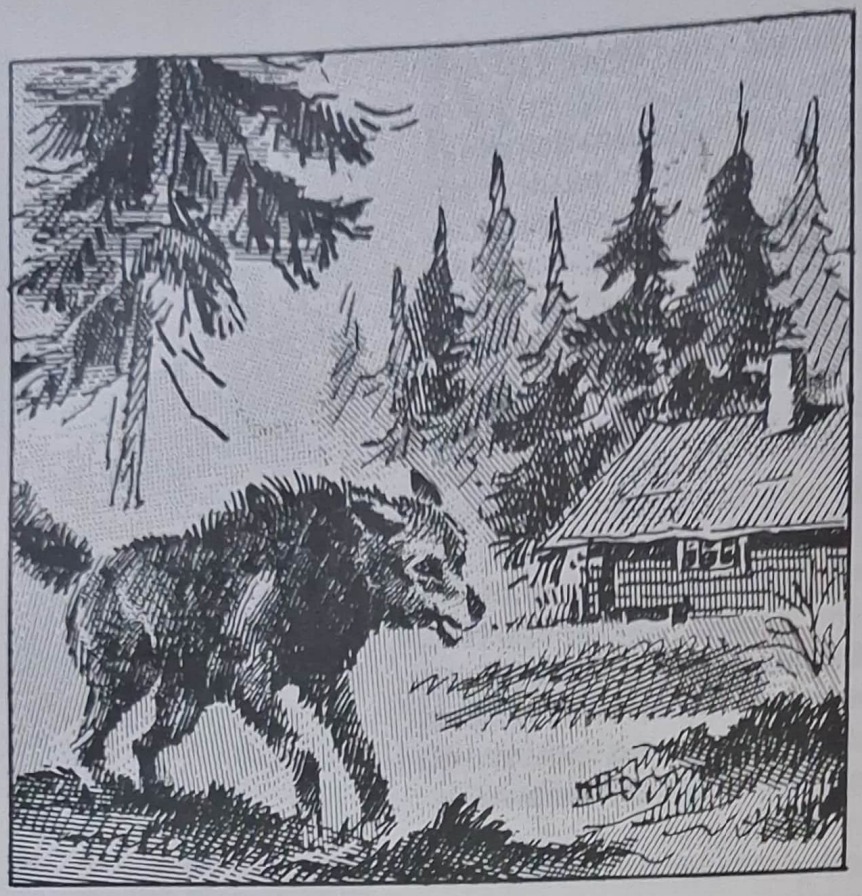

1. Blodiga rapporter

Efter den stränga vintern år 1853 har vargarna i skogstrakterna utanför Ljungby börjat stryka allt närmare byarna på jakt efter föda. På nätterna hörs deras tjut från bergen och många bönder har sett svarta skuggor svansa runt de igenbommade fähusen. Sen kommer blodiga rapporter till skallfogden i Göteryd. Vargen har rivit åtskilliga kreatur som släppts på vårbete i markerna. Skallfogden rider till kronolänsman. Denne har redan fått liknande rapporter från Traryd och Hallaryd. Man beslutar sig för att arrangera ett stort vargaskall så snart det brådskande vårbruket är över.

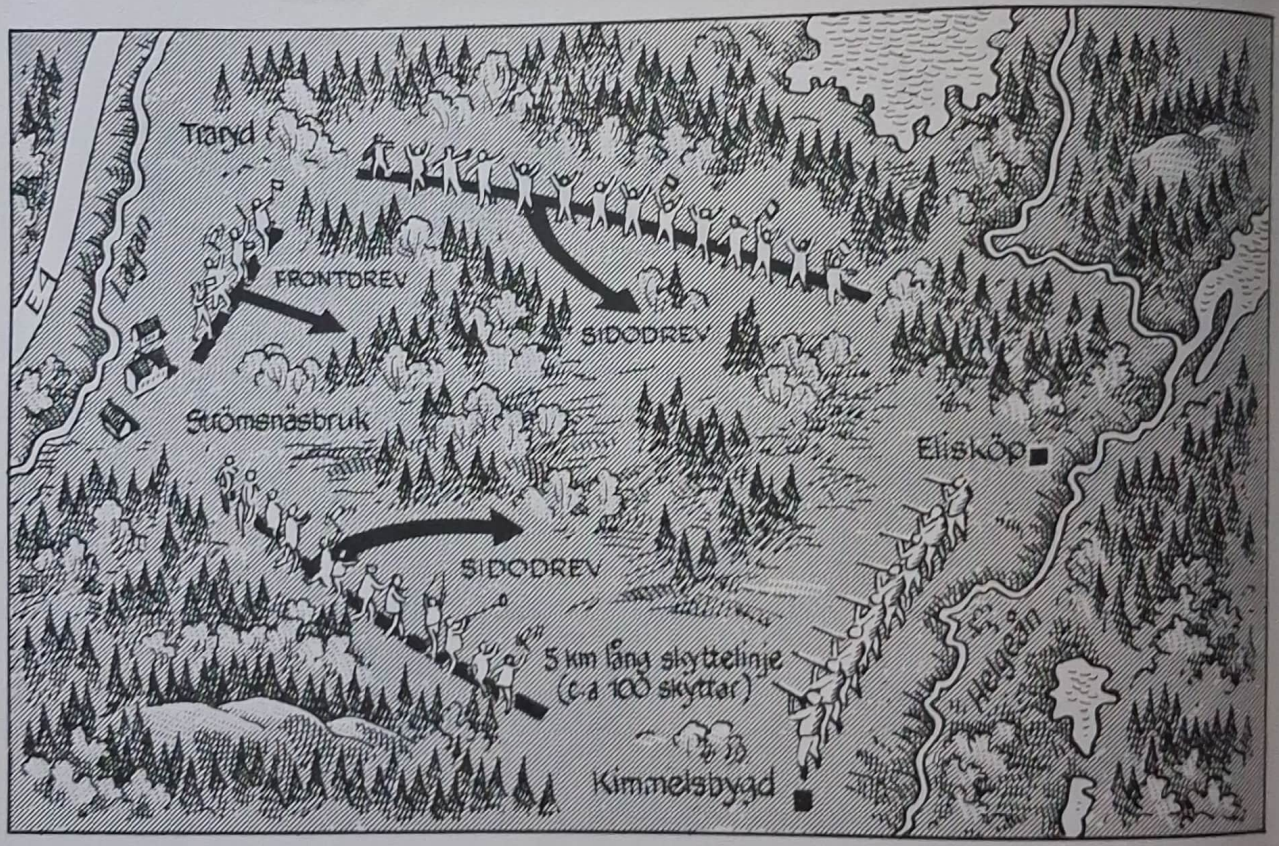

3. Fälttåget planeras

Vargskallet har en noggrann fälttågsplan, som utarbetats under många spännande kvällar hemma hos skallfogden i Göteryd. Den här kartan visar en principskiss. I närheten av nuvarande E 4 i höjd med Strömsnäsbruk ställs frontens drevkarlar upp. Meningen är att de ska fösa vargen rakt framför sig mot den 15 km avlägsna Helgeån. Där står hundratals skyttar på en sträcka av 5 km. För att inte vargen skall slinka undan har man organiserat två sidodrev. Därmed blir vargarna inneslutna i en fyrkant och ju längre drevet går, desto hårdare ska de bli trängda. Allt drevfolk –

Skannat med CamScanner

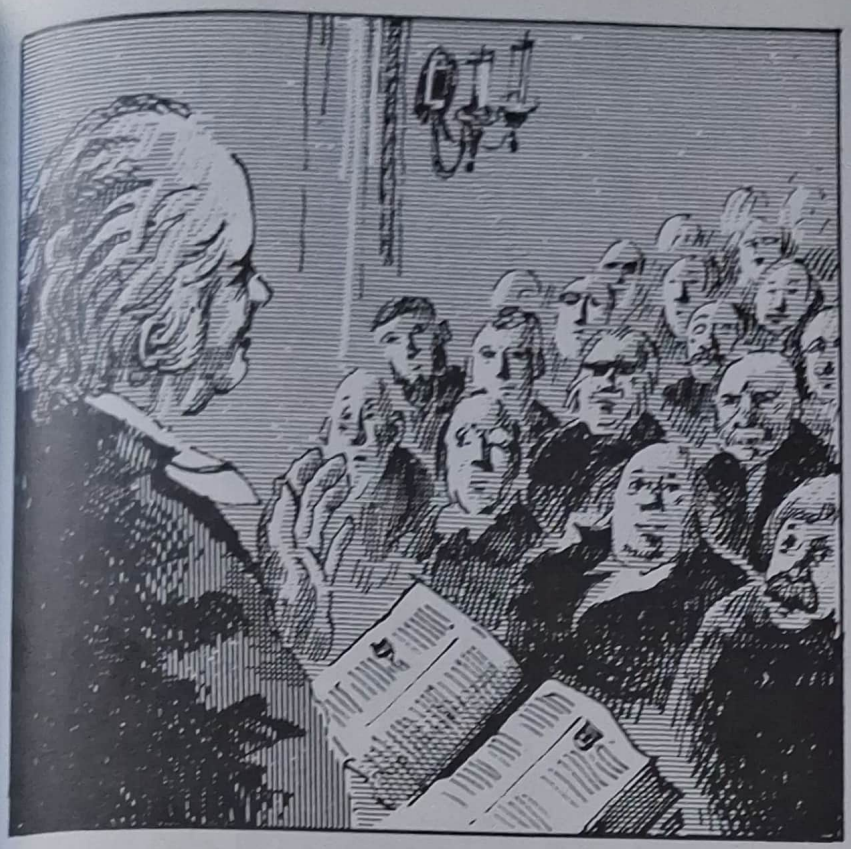

2. Påbud i kyrkan

I alla traktens kyrkor läser prästerna upp påbudet om stora vargaskallet. Det ska starta natten till den 25 maj. Alla som äger så mycket som en ko måste ställa upp med minst en man. Endast sådana gårdar som bara har får och getter är befriade från drevjakten. Under tiden strömmar dagligen nya rapporter in om vargflockens härjningar. Det är speciellt ollonsvinen som vargen valt som byte. Men gråbenen har också slagit kor och oxar och sårat flera vallpojkar elakt.

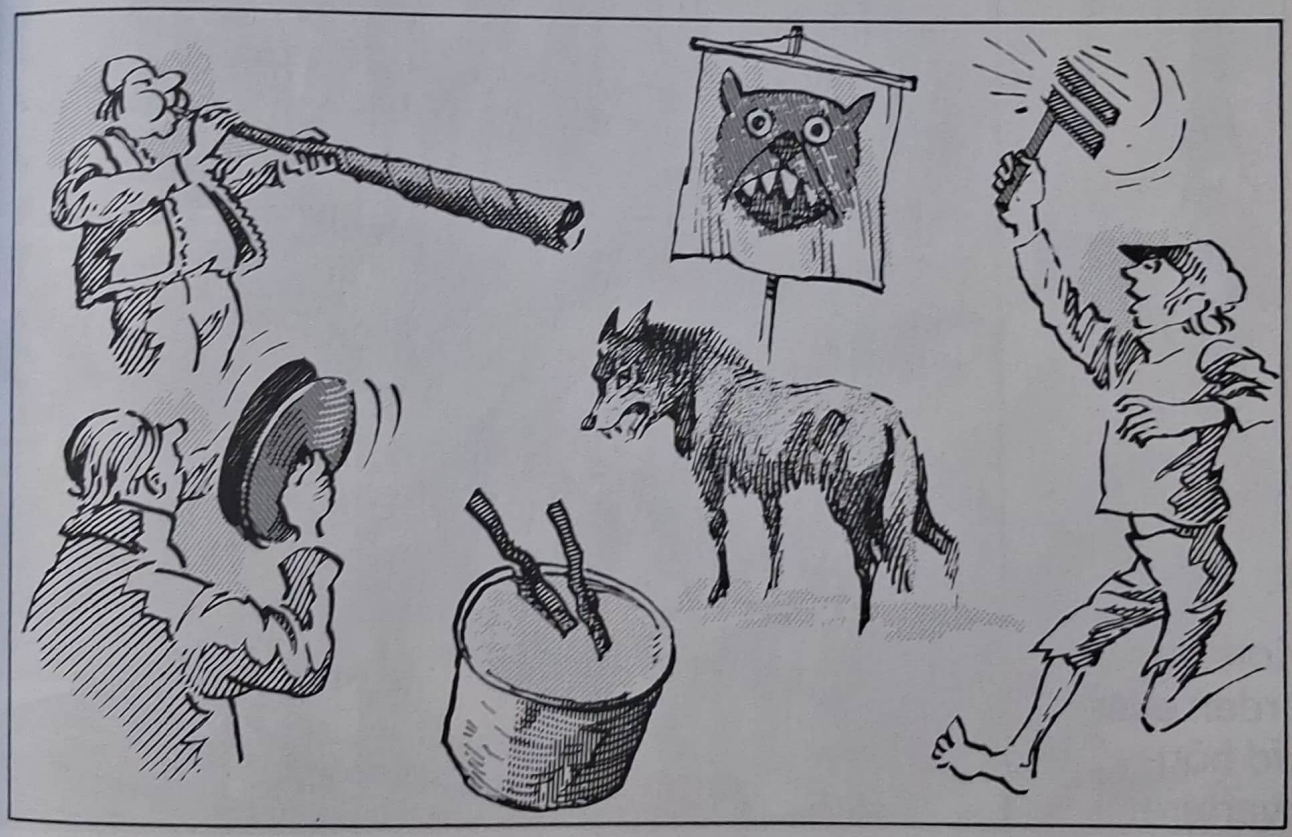

män, kvinnor och barn — har order att vara rustade med något som man kan föra oljud med och på så vis skrämma fram vargarna. Näverlurar, grytlock och plåttrummor är de vanligaste vargskramlorna. Förbindelsen mellan dreven hålls uppe med hjälp av särskilda vallhornsblåsare. De ger signaler som "vi är efter" eller "klart igen för marsch". Drevet drar fram genom en oländig terräng. Gång på gång går drevfolket ner sig på myrarna. Efter sådana äventyr gäller det förstås att snabbt söka lindring för vedermödorna och stärka sig med medfört brännvin. Men vallhornsblåsarna är strängt förbjudna "att dricka mer än de tålde".

Skannat med CamScanner

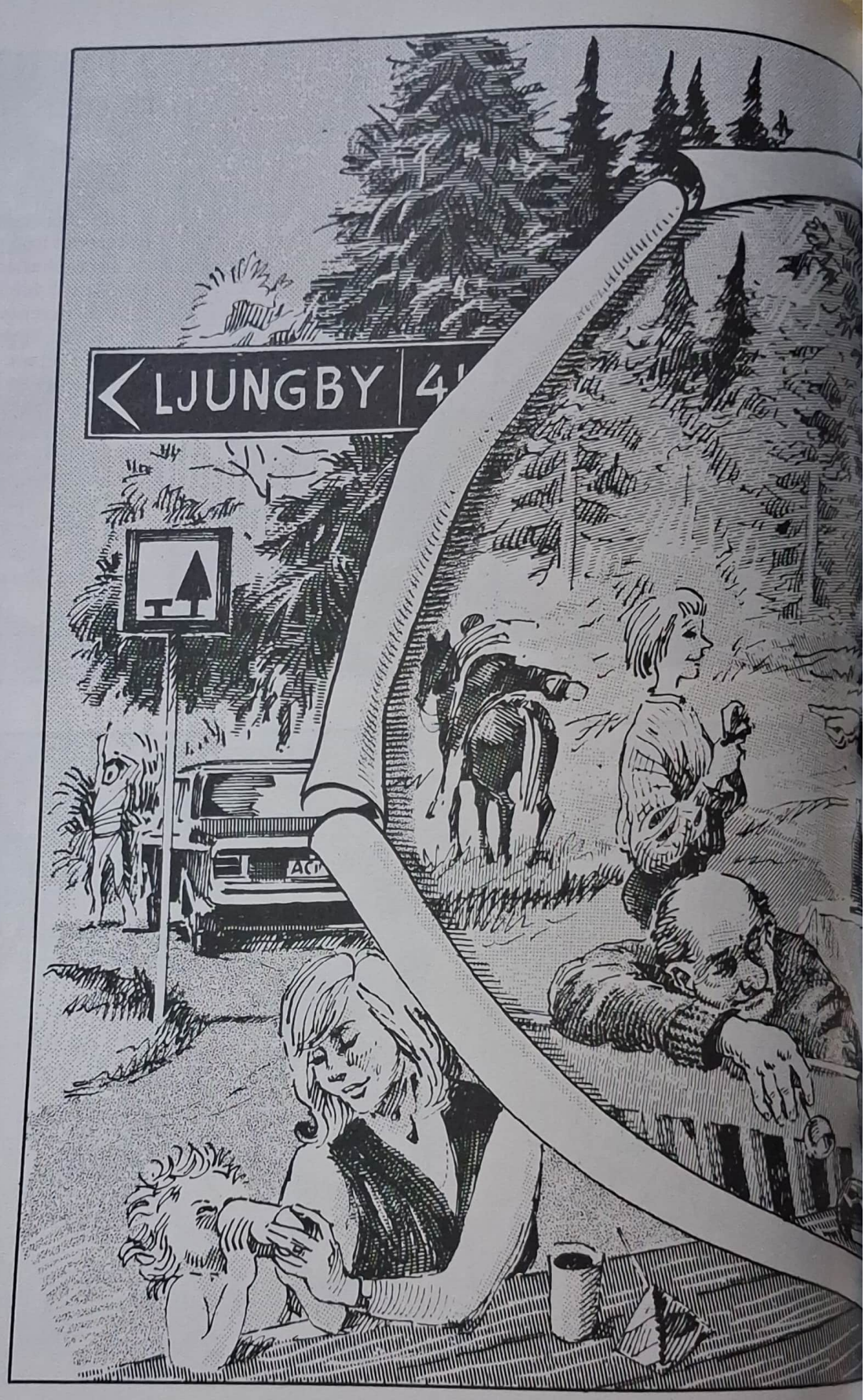

4.

Kommando-orden ekar vid hög-kvarteret

Högkvarteret har man vid Elisköp intill Helgeån, alltså alldeles intill den plats där skyttelinjen löper ut. Självskriven ledare för jakten är länsman själv, och som hans adjutant tjänstgör skallfogden i Göteryd. Man har också bjudit in den gamle majoren på Ry, som visserligen inte luktat krutrök annat än på flydda regementsmöten men som förstås har mycket att förtälja om strategi i största allmänhet. Till staben hör också länsmans skrivare och fyra fjärdingsmän. Mellan raderna i ögonvittnets uppteckning är det inte svårt att ana idyllen: "Vid högkvarteret i Elisköp var det liv och rörelse. Fjärdingsmännen fingo ständigt springa med order att inhämta upplysningar och läns-

Skannat med CamScanner

mannens skrivare red till häst inne på området för att förvissa sig om att allt var i ordning då drevet kom. Så satte drevet igång från alla tre sidorna och ljuden från skrämselinstrumenten slog mot skyn. Brännvinet hade nu också börjat göra verkan..." Och medan majoren på Ry i detta nu lyfter på sitt punschglas för att skåla med broder länsman och samtidigt proponera duskål med skallfogden kommer rapporter om att frontdrevet fått kontakt med en stor vargflock. Då ekar raska kommandoord: "Skyttarna klara!" "Gud bevare majorn, allt väl", svaras det från skyttelinjen. Också på den kanten har man redan tagit åtskilliga vargasupar.

Skannat med CamScanner

5. Var i helvete är vargarna?

Skannat med CamScanner

Drevet drar ihop sig. Kniptången pressas samman. Från flera håll hörs vallhornsblåsare signalera att man fått kontakt med varg. Drevfolkets oväsen tilltar i styrka och skramlornas oljud blandas med skrik och skrän och svordomar i långa ramsor. Ett och annat slagsmål mellan gubbar som tagit sig för många supar innanför västen noteras i vimlet. Till slut har drevet så när nått fram till Helgeån. Nu måste vargarna vika av mot skyttarna till. Men i detta avgörande ögonblick, då minst ett tiotal vargar ska skrämmas fram mot skyttelinjen och döden, dyker det upp... jo, *en liten räv*! En liten skrämd räv som inte alls tycks förstå all uppståndelse kring honom. Men bössorna mullrar och sprattlande biter räven i gräset. Vargarna, var i helvete är vargarna? skriker länsman röd av ilska och lägger till några meningar om usla, fullsupna drevkarlar. Fjärdingsmännen får i uppdrag att kolla att allt drevfolket kommit fram. Har någon smitit från drevet blir det böter vid nästa ting.

6. Gåtan är löst — skrajsna drevkarlar

Gåtan med vargarna som plötsligt försvann fick sin lösning något år senare. Då erkände ett par av drevkarlarna att när skallkedjan börjat trängas samman hade vargarna helt enkelt brutit sig ut. Den gamla ögonvittnesskildringen berättar: "Vargarna var så vana vid de många skallgångarna att de kände till när verklig fara var för handen. De hade gömt sig i snårskogen och när de blev oroade sprang de rakt på drevkarlarna, som skyggade i rädsla och släppte igenom gråbenen. Ordningsmännen befallde sina män att hålla tyst om vad som skett. Antagligen hade vargar brutit sig igenom på andra ställen också. Sällan har väl en sådan stor apparat satts igång för att avliva en liten räv..."

Skannat med CamScanner

En av de två vargar som huserar i trakterna kring Vittangi och som länsstyrelsen gett tillstånd att avliva har nu skjutits. Det var en hona som sköts — troligen hade hon valpar i magen. Varghonan hade först blivit påkörd av en bil. Två samer kunde efter en kort jakt avlossa det dödande skottet, vargen hade gömt sig under en gran, svårt skadad i bakbenen efter kollisionen med bilen.

Efter länsstyrelsebeslutet

Första vargen skjuten

Ett dussin vargar utgör hela Sveriges vargstam.

Denna flock, som pulsar omkring i Lapplands snö, står inför ett oerhört svårt strategiskt problem.

Hur ska den klara sig mot det svenska människosamhällets helt överlägsna resurser av vapen i helikoptrar och på snöskotrar?

Vargarna har nämligen, genom sin oerhörda förökningstakt — 100 procent på bara ett par år — blivit en fiende att räkna med, inte bara för de renägande samerna i Lappland, utan för länsstyrelsen i Norrbotten med landshövdingen i spetsen.

Så gav de sig ut på onsdag igen — och då fick de sig själva ovetande hjälp av en annan bil — förd av Tomas Marainen, också han same, men inte renägare utan sameslöjdskonsulent.

— Jag såg någonting på vägen som jag trodde var en renkalv, berättar han för DN. När jag kom närmare och skulle väja såg jag att det var en varg.

Jag bromsade för fullt, men fick möte samtidigt, så jag kunde inte svänga över vägen.

Kastades

Min bil törnade mot vargen, som sedan kastades mot den mötande bilen. När vi stannade och kom ut hade vargen hunnit ett par hundra meter från vägen och vi kunde inte få fatt på den.

Chock

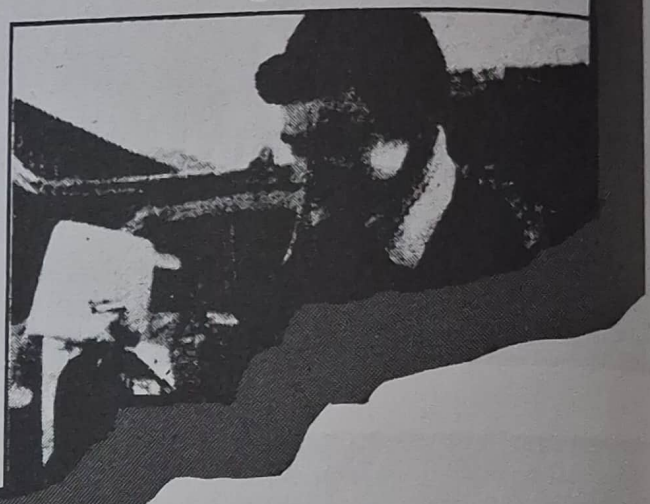

Klipp ur Dagens Nyheter
den 16 mars 1979 — vargplågeåret...

Skannat med CamScanner

1860

Hembränningen förbjöds, tullen var utan chans mot snabba smugglare

Skannat med CamScanner

Bakgrunden: 1829 drack varje svensk 40 liter brännvin per år, kvinnor, helnykterister och barn inräknade!

Om den fräckaste smuggelbåten i Öresunds historia vet få besked. Och ändå lever än i dag skåningar som någon gång i sin ungdom råkat samman med folk som var med ombord för länge sedan.

Det finns till och med en noggrann modell av smuggelbåten, gjord efter detaljanvisningar från en av båtens smugglande besättningsmän.

Den besättningsmannen slutade som vördad polis i Råå och det är alltså fullständigt följdriktigt att smuggelbåtens modell påträffas i det lilla välskötta sjöfartsmuseet på denna plats.

Det var nämligen just här snipan hörde hemma och det var också från Råå de flesta smugglarna värvades.

En snabb, linjeskön snipa med sexton åror. Från allra första början konstruerad för att dra tullare vid näsan. Dubbla däck. Gömmor i borden. Och snabb! Över nio knop! Ingen tullbåt kunde hinna ikapp den under de år på 1850-talet då den firade så många triumfer.

Det var mest brännvin man smugglade. Brännvin och i någon mån fina tyger, som senare salufördes av de mest aktade handelshus i Skåne.

Vad smugglandet av brännvinet angår ansågs den hanteringen av åtskilliga kustbor som något rent av hedervärt.

Den stora massan av svenska folket betraktade heller inte verksamheten med någon illvilja. Tvärtom var man allmänt upprörd över att husbehovsbränningen just blivit förbjuden av myndigheterna och hade således stor förståelse för smugglarna.

Sedan urminnes tider hade svenska folket haft rätt att bränna sitt brännvin själv. Gustaf III hade visserligen under en period försökt stärka sin kassa genom att införa bränneriförbud på det att staten skulle stå för all tillverkning av sädes- och potatisnektar.

Men den maktberusade teaterkungen hade måst ge upp till sist; dels gick det dåligt med försäljningen eftersom de allra flesta lönnbrände, dels var förbudet så impopulärt.

Men nu i mitten på 1850-talet har nykterhetsivrarna i landet äntligen fått igenom en lag som satt stopp för all husbehovsbränning.

De senaste decennierna har det också med förlov sagt varit ett förfärligt supande bland svenska folket. Hör här:

År 1829 beräknade man att 160 000 pannor regelbundet var igång i landet med olika kok. Och det finns en officiell statistik som säger, att

Skannat med CamScanner

Från 1850-talet och långt in på 1910-talet användes sådana här smuggeldunkar, modell "riddarrustning" flitigt av skånska amatörsmugglare. I Helsingborgs museum finns en uppsjö av dem. Det sägs att varje Öresundsfamilj med självaktning hade en full uppsättning smuggeldunkar i sin ägo. De kom speciellt till användning under storstrejkens spritförbud 1909.

samma år satte varje svensk i sig över 40 liter brännvin per år, *"kvinnor och barn och helnykterister inräknade"*.

Det betyder alltså att de flesta vuxna i själva verket hade större konsumtion ändå; en liter om dan var inte något sällsynt precis.

Men vilka hade ännu förstått brännvinets förbannelse för storförbrukarna annat än några få nykterhetsivrare? Brännvinet hade ju sedan gammalt det bästa rykte i landet.

Brännvinet hjälpte mot sjukdomar, ansågs det. Brännvinet förebyggde också smitta av olika slag. Och brännvinet gav tröst. Brännvinet var den fattiges skänk från Gud Fader i himlen.

Det är mot den brokiga bakgrunden som den snabba smuggelsnipan från Råå utför sina lysande eskapader – mitt framför alla tullarna i Öresund.

Samtidigt hade tillverkare av speciella smuggelpluntor stor omsättning i denna trakt av Skåne. Det var pluntor som var formade efter människans olika kroppsdelar och som kunde spännas fast under kläderna utan att de syntes.

Men den pilsnabba smuggelsnipans ödestimma slog till sist. Genom ränksmideri, mutor och andra sluga tricks lyckades de oförtröttliga tullarna besegra smugglarna en höstnatt anno 1860. Smugglarna dömdes i sinom tid till ett par månaders fängelse var; samtliga satt av straffet på fängelset i Landskrona och man tog det med stort jämnmod, har det sagts.

Hur tullarna satte stopp för den snabba snipans olaga trafik i dessa farvatten berättas på nästa uppslag.

Det är en högst sedelärande historia som man gärna kan begrunda då man i våra dagar åker färja mellan Danmark och Skåne – och i sina drömmar plötsligt ser den gamla snipan dyka upp på någon våg någonstans, som en spökbåt genom tiden, uti dimma dold.

Skannat med CamScanner

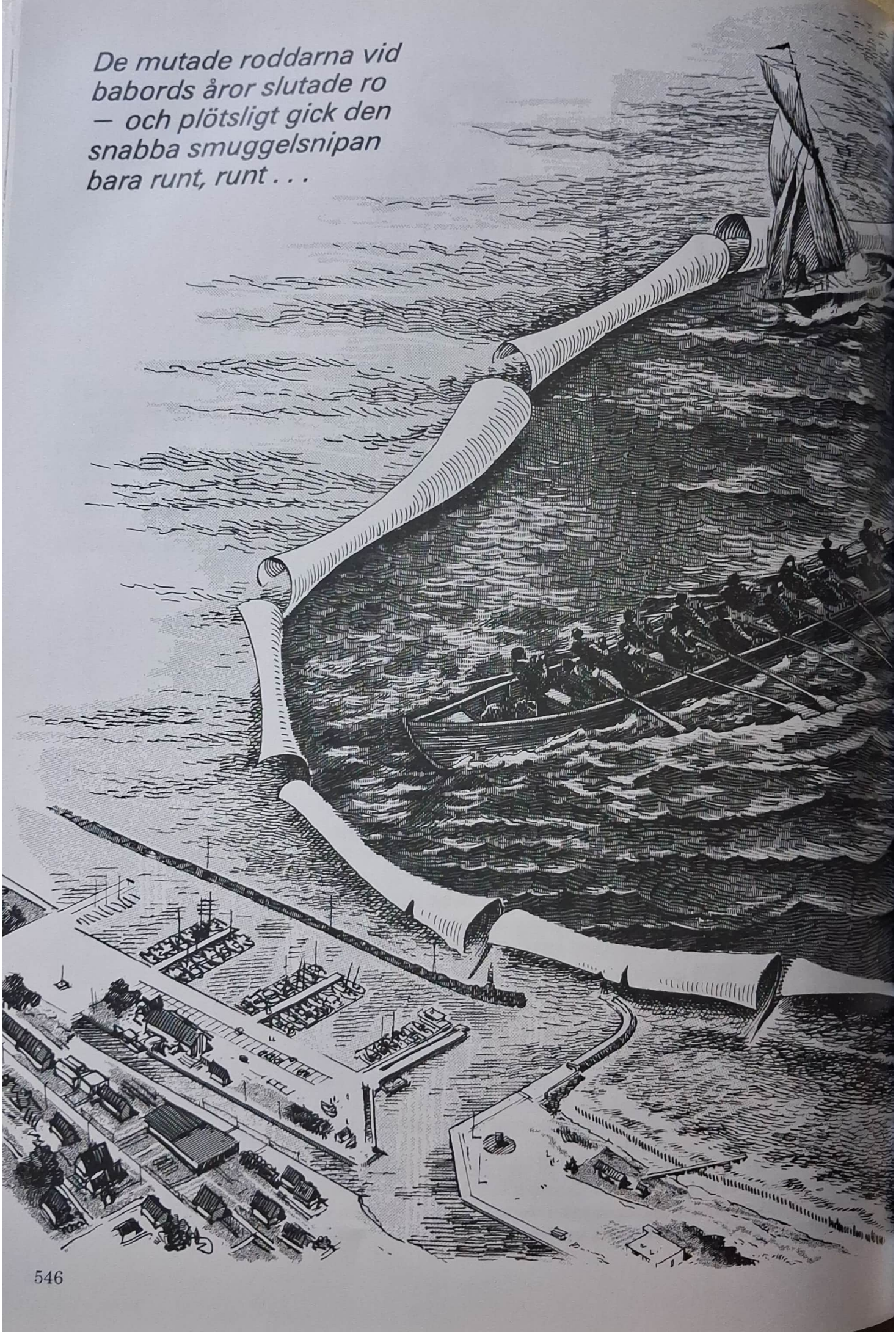

Skannat med CamScanner

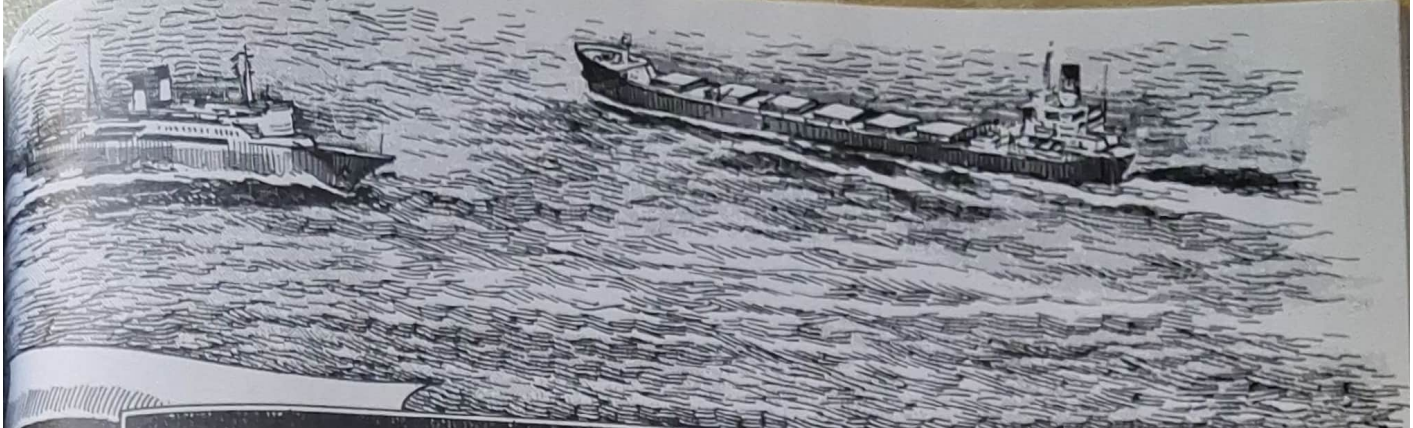

I över fem år har smugglarna från Råå gäckat tullmännen med sin snabba snipa. Men nu, en septemberkväll 1860, har tullarna fått tag i fem danskar, som tjänstgör som roddare på smuggelbåten. Tullarna har en infernalisk plan. De vet att dessa fem danskar samtliga har sina roddarplatser vid babords åror . . . Danskarna mutas nu!

En höstnatt då snipan kommer glidande förbi Vens norra udde sätts planen i verket. Tullarnas segeljakt ligger i försåt och anropar smuggelsnipan. Skepparen svarar med ett hånskratt och ger order om ökad rodd. Men då händer det otroliga. De fem danskarna slutar med ens att ro och snipan går plötsligt bara runt, runt . . .

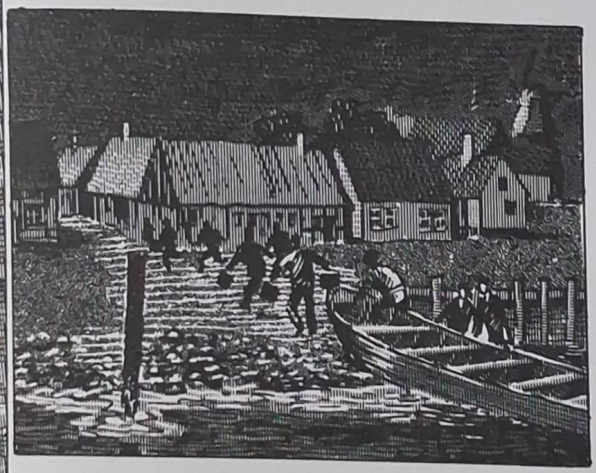

Skepparen är ursinnig över de fem danskarnas förräderi och går lös på dem med rorkulten. Sedan gör han en hastig omgruppering av roddarna, man har ju ändå elva åror kvar! Man ror som man aldrig rott förut och når också land före tullarna. Men smuggelgodset och snipan måste smugglarna ge i pris. Så snart snipan stött mot land flyr de bort i nattmörkret.

Detta blev smuggelsnipans sista tur. Tullarna förde den till Landskrona, där de drog upp den på land och tjudrade den. Men en morgon några dagar senare var snipan totalförstörd. Det var smugglarna själva som huggit upp snipan.

Skannat med CamScanner

Skannat med CamScanner

1867 ↓ 1869

Missväxt och lång torka bäddade för hungersnöd — men de rika åt lyxmat

Skannat med CamScanner

När svenska folkets underbara öden tecknas glöms oftast fattigdomen och den ständiga halvsvälten bort. Ändå finns den där som ett evigt inslag i bilden. Århundrade efter århundrade drar en oändlig fattigarmé genom landet med torpare, statare, legohjon, backstusittare, avdankade soldater och deras familjer i sina täta led. Det är människor som aldrig når fram till köttgrytorna. Barkbrödet är deras lott. Armodet en arvedel. Det är också dessa trashankar som drabbas värst när missväxten slår till.

Som till exempel den gången för lite över hundra år sedan, år 1867 och de två följande åren, då Sverige verkligen upplevde en hungersnöd och hela byar svalt ihjäl.

Den gången var Sverige ett u-land med fyra miljoner människor. De flesta av dessa invånare, upp mot tre och en halv miljon, bodde på landet och arbetade i jordbruket. De slet ute på åkrar och ängar och var helt beroende av markens gröda. Merparten hade ingen egen jord utan tillhörde ett proletariat, som närmade sig det livegna.

Och så kom då katastrofen.

Sommaren 1867 frös och regnade den mesta växtligheten bort. Värst illa var Norrland ute. Vid midsommartid detta år fanns inte ett enda löv på träden i Västerbottens kustland. Isen låg kvar på sjöarna. Frosten nöp till var sommarnatt. Lönnmördarn kallades den redan.

Året därpå blev det tvärtom. Från april till långt in i september föll knappt en regndroppe över landet. Hettan dallrade i luften dag efter dag. All gröda brändes bort. Redan i början av juni stod skogarna brunbrända och vissna och "foglarna föllo döda af träden".

Hela landet drabbades av katastrofen. Men värst utsatt var också nu Norrland, tätt följt av Dalarna, Värmland, Småland och Öland. Det var ett Satans år.

Om hur Sverige upplevde den hungersnöd som nu bredde ut sig i landet handlar detta reportage.

Skannat med CamScanner

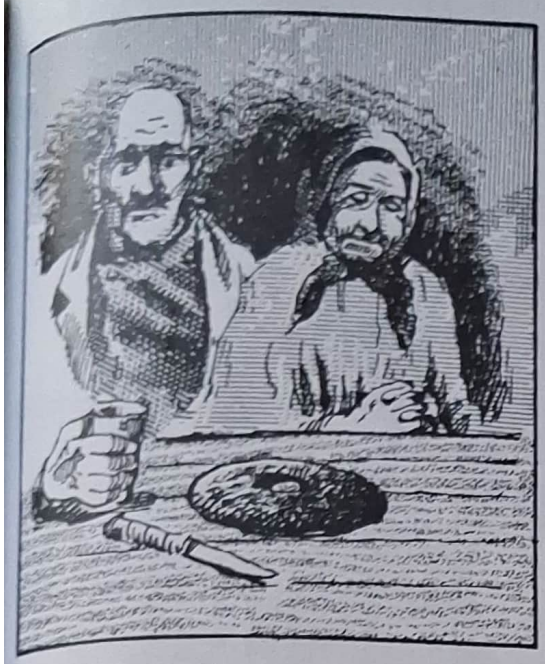

1. Larmrapporter

Efter den kalla sommaren 1867, som gett dålig skörd i hela landet och missväxt i vissa landsdelar, börjar larmrapporter från Norrland droppa ner i Stockholm. Tidningarna berättar att frosten smugit fram som en lönnmördare där i norr och att bristen på brödsäd är allmän överallt. Redan under normala skördeår brukar norrlänningarna blanda bark i brödet. Hur ska nu deras vinter bli? Också från Värmland och Dalarna kommer liknande rapporter.

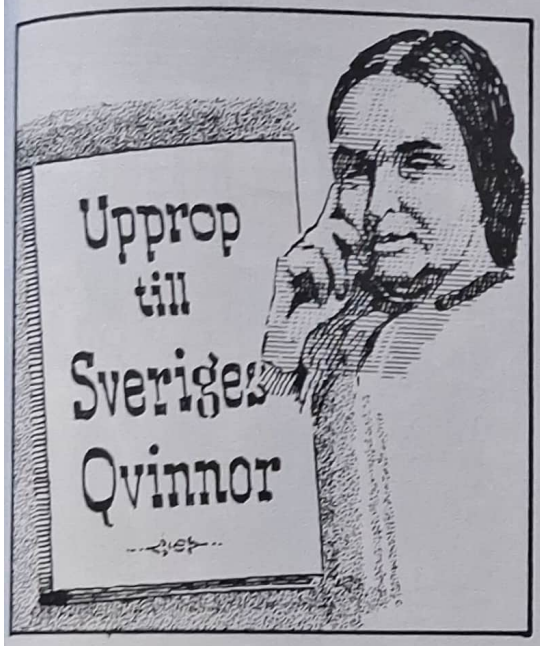

2. Insamlingar

"De nödlidande i Norrland" är senhösten -67 ett begrepp för hela landet. En rad räddningsaktioner görs. Författarinnan Emilie Flygare-Carlén (hon med "Ett köpmanshus i skärgården") skriver "Upprop till Sveriges kvinnor" för Norrlands sak. Olika föreningar ordnar basarer och konserter för att få fram pengar till föda åt de svältande norrlänningarna. Allt fler bidrag strömmar in medan myndigheterna köper spannmål från Ryssland.

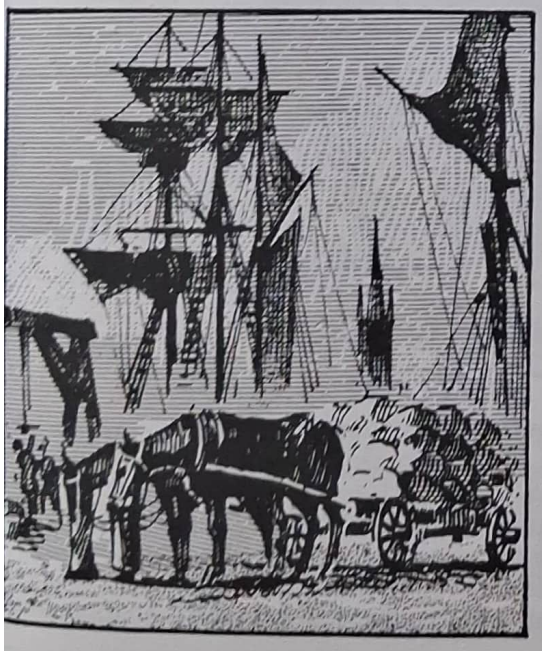

3. Båtlaster

I Stockholm samlas all proviant som skänkts eller köpts för de nödlidande i norr. Nu gäller det att få upp varorna med båt till de norrländska hamnarna innan isen stänger trafiken på Bottenhavet. Båt är enda tänkbara transportmedlet. Någon järnväg till Norrland har ännu inte byggts. Senhösten kommer telegram från Luleå: *"... spannmålsfartyg anländ... kvinnor som kommit till staden svimmar vid åsynen av mat..."*

Skannat med CamScanner

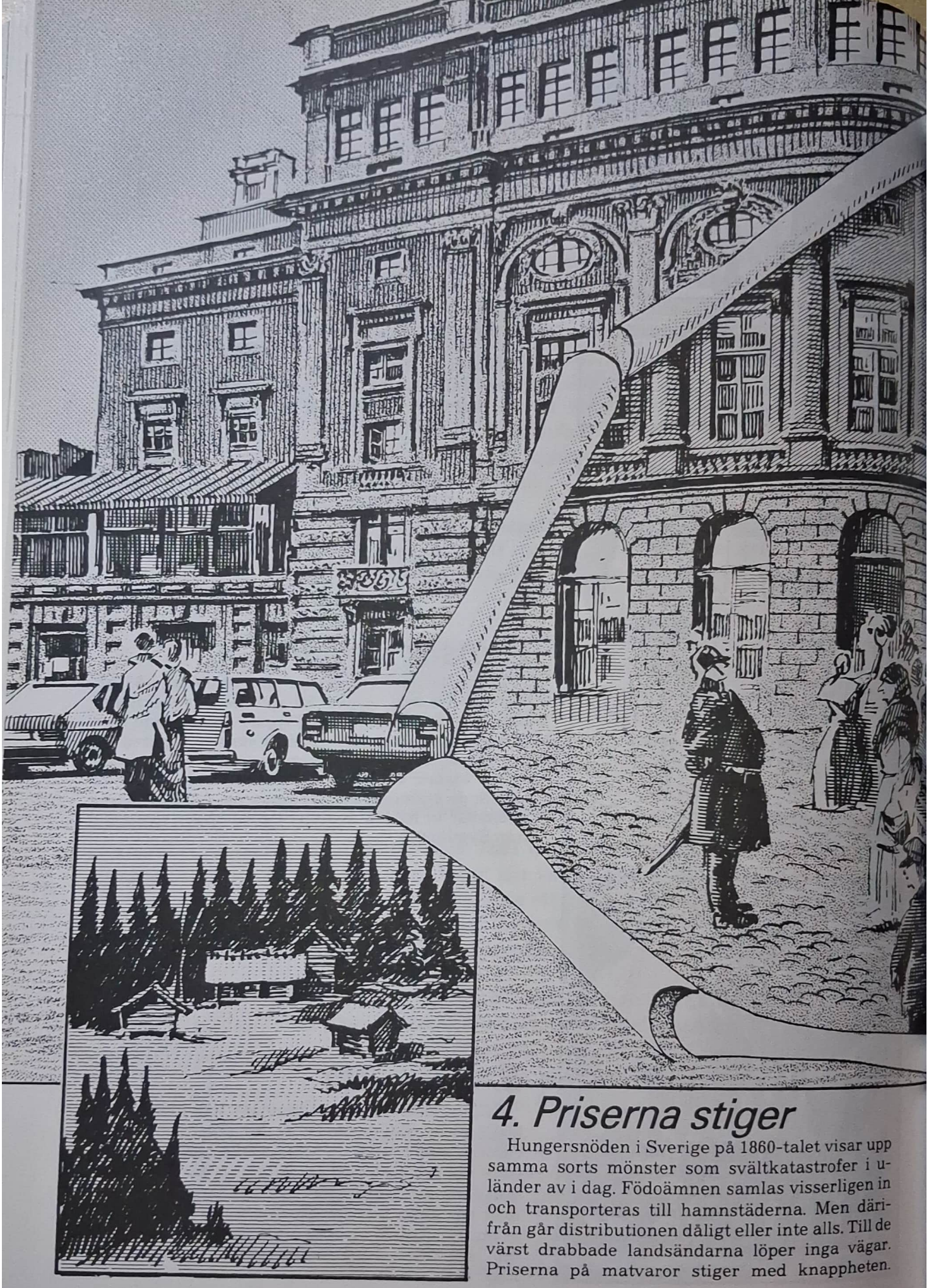

4. Priserna stiger

Hungersnöden i Sverige på 1860-talet visar upp samma sorts mönster som svältkatastrofer i u-länder av i dag. Födoämnen samlas visserligen in och transporteras till hamnstäderna. Men därifrån går distributionen dåligt eller inte alls. Till de värst drabbade landsändarna löper inga vägar. Priserna på matvaror stiger med knappheten.

Skannat med CamScanner

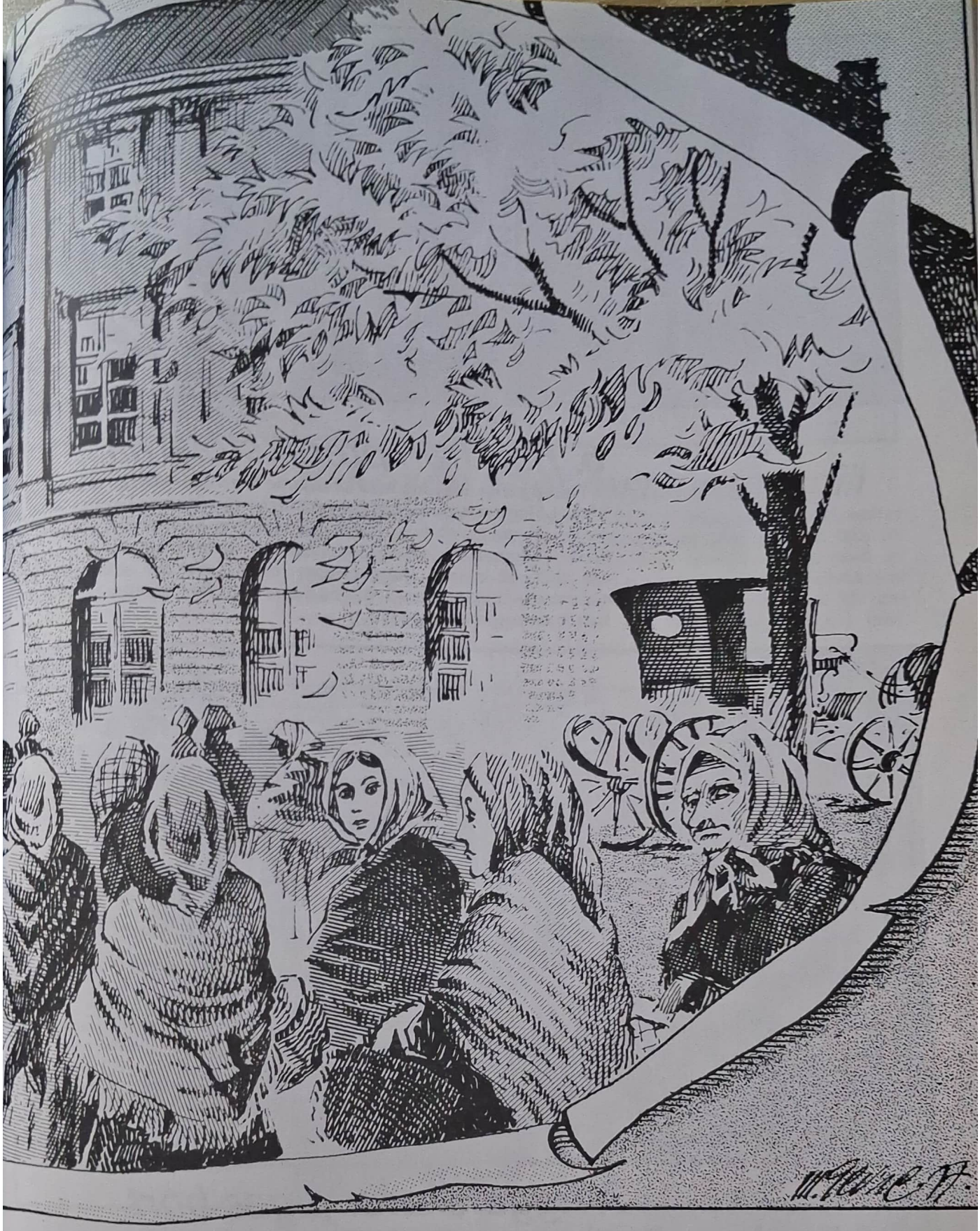

Denna vinter kostar en tunna råg (165 liter) 45 riksdaler i Skellefteå. Det är mer än en dräng har i årslön kontant. Men det är inte bara norrlänningarna som lider och hungrar och noterar dödsfall av svält och utarmning. Det är ont om mat i hela landet.

Nöden når också Stockholm. Utanför pantlånekontoren ringlar sig långa köer. Affärsmän avskedar sina anställda. Arbetslösheten breder ut sig. Samtidigt väller ständigt nya hopar avskedat arbetsfolk från landsbygden in i storstaden. Bostadsbristen blir snabbt akut. Brottsligheten stiger. I svältens spår smyger en rad epidemiska sjukdomar fram.

Skannat med CamScanner

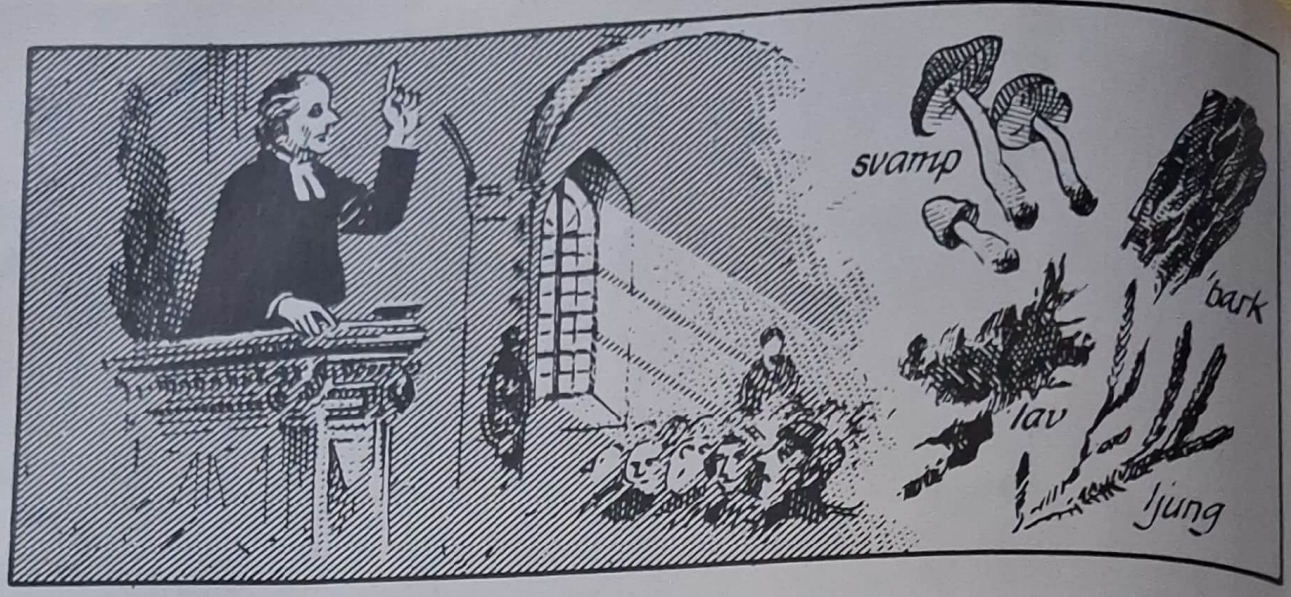

6. Råd från predikstolarna

Tidningarna är fyllda med skakande rapporter utifrån landets alla hörn. Läkare som rest runt i norrländska bygder kan berätta om hur människorna i hela byar ligger till sängs av hunger och plågade av följdsjukdomar. Från predikstolarna ger prästerna råd och vinkar om nödföda: svamp, ljungknoppar, bark, lavar av olika slag, allt sådant kan duga i dessa svältens dagar. Allt fler kreatur nödslaktas, fodret räcker inte längre till.

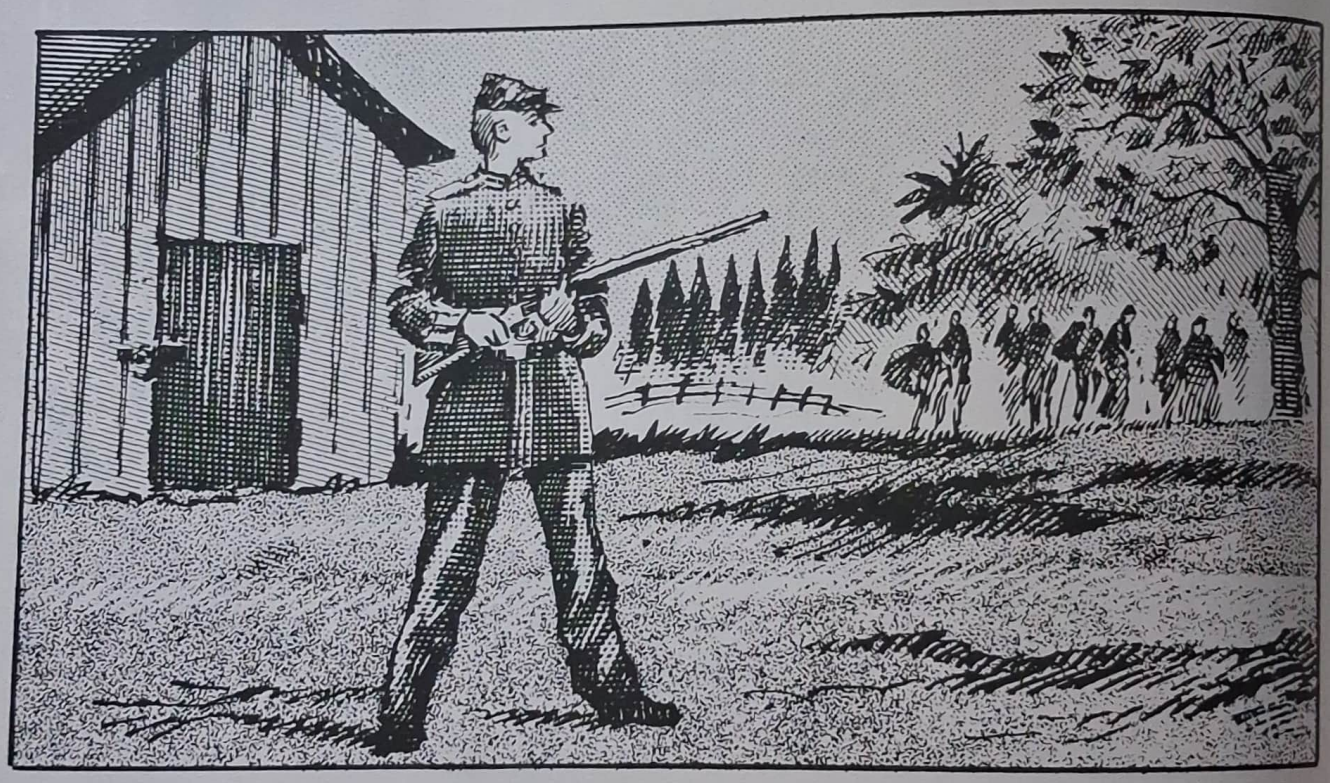

7. Tiggarskaror jagas bort

Våren kommer. Glupskt kastar sig de hungrande människorna över allt spirande grönt. Men det gröna förbränns snart av hettan som sätter in. Tusentals och åter tusentals människor bryter då upp från sina byar för att ge sig ut på vandring i hopp om att nå trakter där det finns mat att få. Snart vimlar alla vägar av kringdragande tiggarskaror, som bönderna skyr som pesten och jagar bort från sina gårdar. Beväpnade styrkor bevakar myndigheternas spannmålsupplag.

Skannat med CamScanner

8. Köade efter restaurangspill

Ett människoöde bland många: hustrun Margareta Andersdoter från Norrsjö i Jämtland. Denna försommar gick hon till fots till Stockholm med två av sina yngsta barn medan maken matt av hunger låg kvar i hemmet med de tre andra barnen och avvaktade den kusliga framtiden. I Stockholm förde hederliga hustrun Margareta tiggarliv och stod i matköer, där restaurangspill gavs bort. Yngsta barnet dog inom kort. Hennes eget öde är okänt.

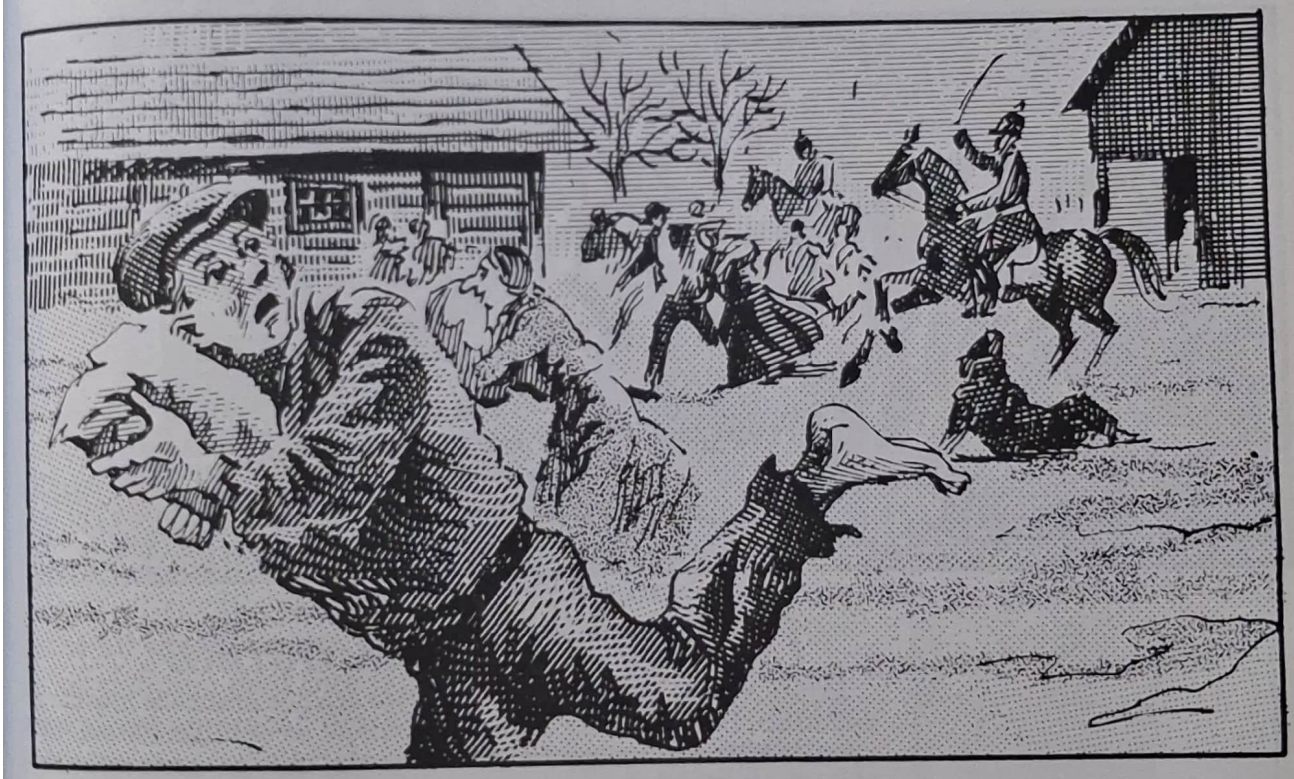

9. Hungerkravaller, plundring

Nöden i det fattiga Sverige väcker Europas medlidande. Flera storstäder på kontinenten skickar spannmål och insamlade pengar. Myndigheterna försöker fördela provianten över hela landet. Men den räcker inte till alla. Hungerkravaller bryter ut i en rad städer. Upplopp rapporteras från Skellefteå, från Norrköping, från Kalmar. Köpmanshus och magasin plundras. Dödligheten stiger till 22 promille, det är som om pesten sveper fram.

Skannat med CamScanner

10. Lyxmat för de rika

Samtidigt som allt detta händer kan man läsa i huvudstadens tidningar att de fina restaurangerna som vanligt serverar friska ostron, färsk hummer, svartsoppa, prima välhängt kött, utsökta sexor och galanta supéer — till de skyhöga priser de besuttna kan betala. Från Småland kommer en aktuell matsedel: välling med ljungknopp på salt och vatten, bröd av renmossa, förbränt tranbärsris, mossa upplöst i vatten.

11. Nu lockade Amerika . . .

I två år varade hungersnöden i Sverige och den drabbade inte bara de fattiga. Den spred sig också till bondfolk på präktiga gårdar, till prästboställen, till borgarna i städerna. År 1869 gav goda skördar. Hungern avtog, de fattiga kunde snart gå tillbaka till sitt forna liv i halvsvältens tecken. Sen svallade den stora emigrationsvågen. År 1869 utvandrade 39 064 svenskar till Amerika. I den nya världen fanns hopp.

Skannat med CamScanner

1870-talet

Det eleganta kändisströget en skenbar idyll i misären

Den skenbara idyllen — det är vad denna rapport från Stockholms historia i perspektiv över Helgeandsholmen handlar om. Vi befinner oss i början av 1870-talet och kastar man nu en blick från Lejonbacken på slottet över Norrbro och bort mot Gustav Adolfs torg kan nog synen förtjusa.

Detta är det fashionabla ströget i den tidens Stockholm och här finns all rekvisita för ändamålet.

Längs den västra sidan av Norrbro har man rest en lång länga med basarer, det vill säga eleganta butiker där rikt folk kan förse sig med vad de vill från senaste modehattar till konfektyrer.

Från den stenlagda breda bron leder trappor ner till den grönskande park, som döpts till Strömparterren. Under brons valv har man byggt in flotta restauranger (de tillbommade lokaliteterna finns kvar än i dag) och man har också ordnat med uteservering våren och sommaren igenom.

Det fashionabla ströget. Här rör sig det Stockholm som det så att säga talas om. Den förmögna adeln, de välbärgade köpmännen med sina familjer, de höga ämbetsmännen, som antichambrerar hos hans majestät. Vidare de kända litteratörerna och konstnärerna, politikerna på modet, de firade stjärnorna från teaterns värld och — när kvällen faller — stadens kokotter.

Kort sagt folk som har råd att slå ihjäl tiden som det faller sig — folk som aldrig skulle komma på en sådan idé som att ta ett steg söder om Slussen och informera sig om hur människorna egentligen har det utanför de välbärgades kvarter.

Skannat med CamScanner

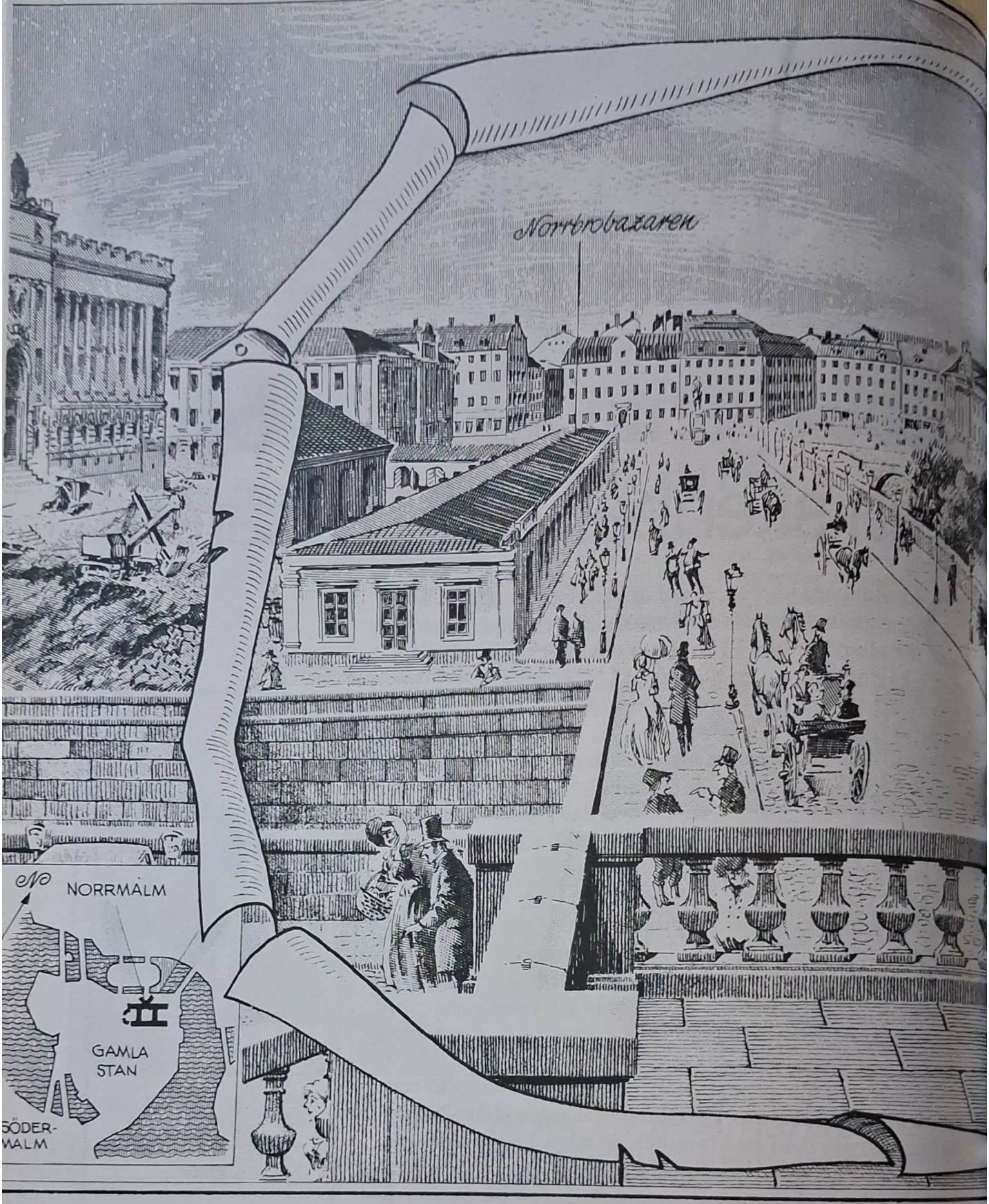

I sinom tid ska förstås några av dem göra det, trots allt. Strindberg till exempel – innan han skriver "Röda rummet". (Fast uppriktigt sagt var hans fältstudier inte så omfattande ändå.) Och så en skara tecknare, som skissar avgrundens bilder för eftervärlden.

Ja, Norrbro är verkligen en skenbar idyll. Känt folk

Skannat med CamScanner

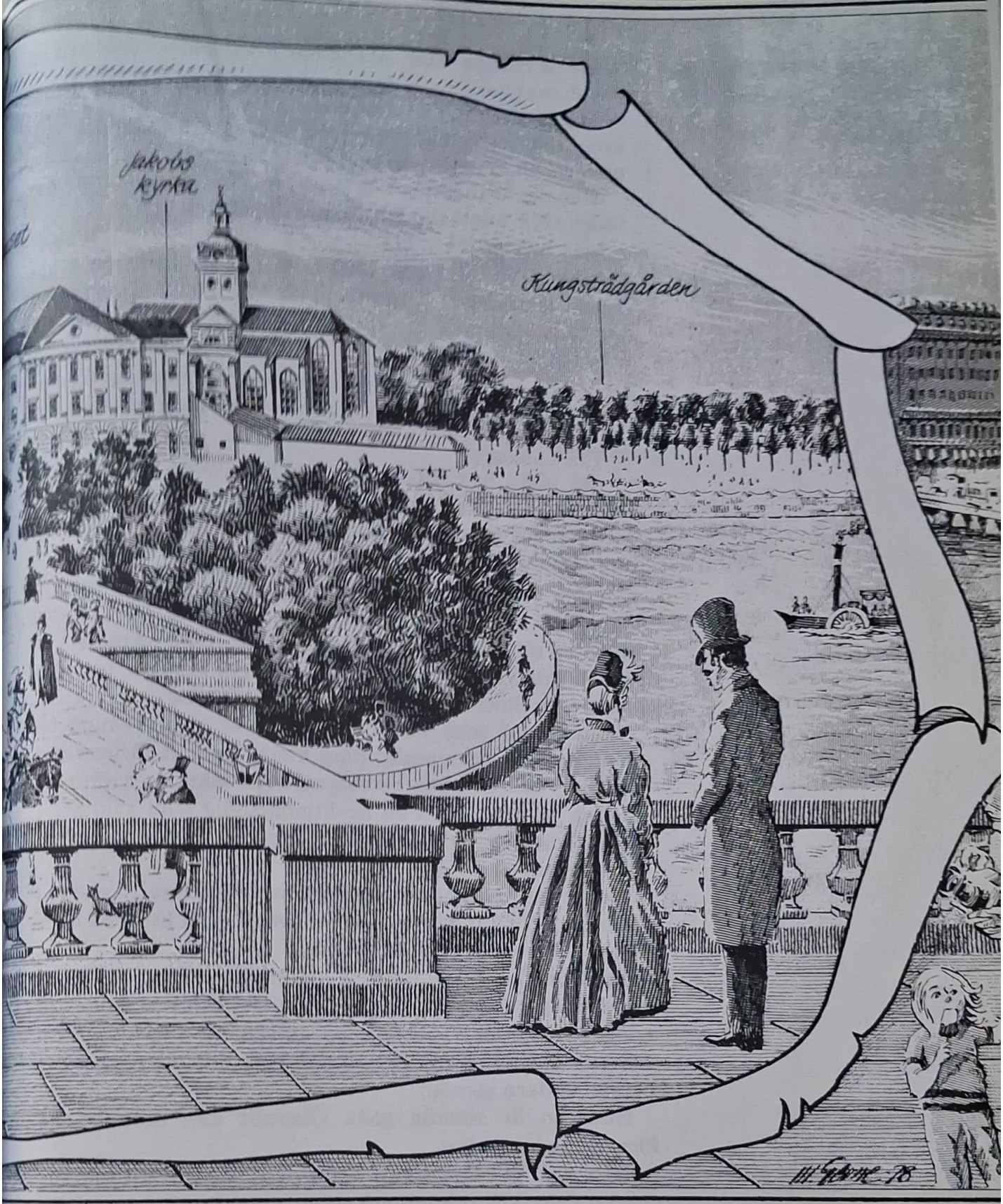

flanerar och hälsar på annat känt folk. Eleganta ekipage rullar bron fram. Punschkylarna immar på borden i grönskan.

Allt medan misären hulkar och kvider på fattigmalmarna.

Aldrig har väl eländet och fattigdomen varit så påfallande i Stockholm som på 1870-talet. Aldrig har väl svälten

Skannat med CamScanner

krävt så många offer. Aldrig har människovärdet varit så devalverat här.

Må vara att landet drabbades av två missväxtår i följd, åren 1867 och 1868. Må vara att hela landsändar fick uppleva en hungersnöd som aldrig förr.

Men det är inte missväxtårens fel att människorna i det tidiga 1870-talets Stockholm har det så svårt.

Man kan se det i stort:

- Under 1850-talet och 1860-talet har bruksdöden svept fram i landsorten. Tusentals och åter tusentals arbetare har tvingats bryta upp från sin hembygd för att söka sin utkomst på annat håll.

- Sak samma inom jordbruket, där en ekonomiskt fördelaktig import av säd "fristållt arbetskraft" (känns mönstret igen?).

- I det läget har Stockholm lockat. Stockholm med sin långsamt spirande industrialism. Stockholm där det händer så mycket: man bygger ju en järnväg, man spränger tunnlar, man smäller upp nya fabriker.

- På den vägen har Stockholm översvämmats av arbetslöst folk. På sjutton år har staden ökat från 90 000 invånare till 140 000. Att ta emot och sörja för så många är staden inte rustad för. Eller som Hans Beskow uttryckt saken i sin Stockholmskrönika från denna tid:

"Stockholm som stadsbildning hade att genomgå en ohygglig kris, vars omfattning ingen kunnat förutse och därför ej heller kunde bemästra. Praktiskt taget allt som hänger samman med en funktionsduglig stad saknades. Gator, bostäder, dricksvatten, avlopp — allt var primitivt och efterblivet . . ."

Det är just under de första åren av 1870-talet som nöden i Stockholm kulminerar. Staden svälter och kvider under den skenbara idyllen vid Norrbro.

Bostadsbristen är enorm. Myndigheterna försöker klara situationen genom att inreda övergivna fabrikslokaler till nödbostäder, där kritstreck på golven får markera vars och ens domäner. Andra tvingas bo i tält eller i kojor i bergen vintern igenom.

Hungern är ständig gäst. Överallt kan människans förnedring beskådas.

Så här långt efteråt kan det tyckas säreget att människorna trots allt orkade stå ut — utan att de gjorde det minsta försök att revoltera mot samhället.

Men än hade inte de socialistiska agitatorerna dykt upp. Det skulle dröja in på 80-talet. Först då skulle de fattiga bli medvetna om sitt människovärde och se den himlastormande orättvisan. Med det skulle också klasshatet blossa upp och därmed gick man ihop på allvar för att kräva sin rätt till ett bättre samhälle.

Skannat med CamScanner

1878

När Eldkvarn brann

Skannat med CamScanner

När Eldkvarn brann – var länge ett vanligt talesätt i Sverige. För många stockholmare var det också ett påtagligt begrepp. Uttrycket daterar sig från den 31 oktober år 1878 då den stora Eldkvarnen brann ner till grunden.

Denna stora ångkvarn, som revolutionerade hela den svenska mjölnarnäringen i det tidiga 1800-talet, låg på samma plats där nu Stadshuset reser sig vid Riddarfjärden. Eldsvådan blev ett skrämmande men samtidigt praktfullt skådespel. Aldrig skulle någon som varit ögonvittne till denna händelse glömma den fantastiska synen, då hela staden och hela skyn var illuminerad av jättebrasan Eldkvarn.

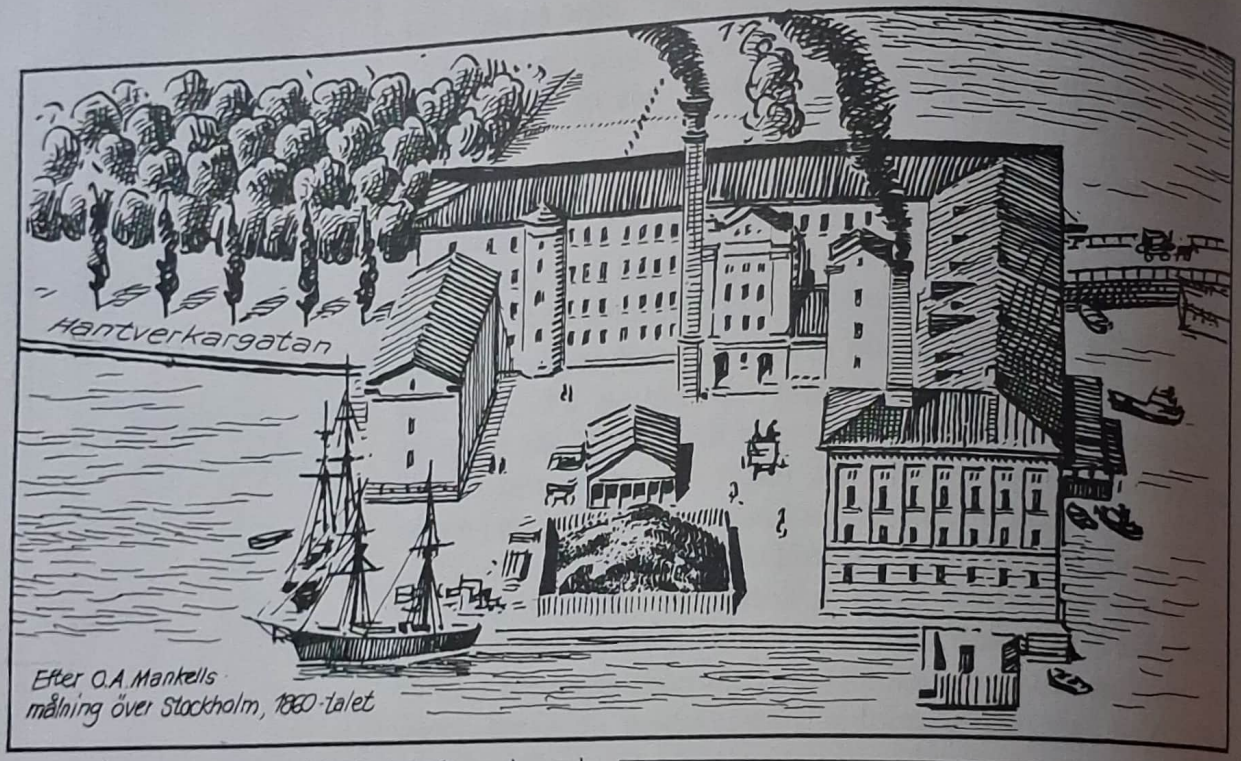

Efter O.A. Mankells målning över Stockholm, 1860-talet

Eldkvarnen i Stockholm stod färdig i sin första skepnad år 1806. Kvarnen innebar en revolution för sin tid. Nu var man inte längre hänvisad till vädrets makter när det gällde malningen av säd. De gamla oberäkneliga väder- och vattenkvarnarna i huvudstaden övergavs. Aldrig mer skulle mjölbrist behöva uppstå i staden – och därmed höjda brödpriser – på grund av svaga vindar eller lågvatten i Mälaren.

Mannen bakom Eldkvarnen var friherre Abraham Niklas Edelcrantz, en stor kulturpersonlighet och uppfinnare. Han såg till att "ång-geniet" Samuel Owen flyttade från England till Sverige. Det var också under Owens direkta ledning som Eldkvarn restes.

Den väldiga ångmaskinen, som drev kvarnstenarna, eldades ursprungligen med ved. Den årliga förbrukningen var nära 5 000 kubikmeter bryggved.

Så levde Eldkvarn vidare under skiftande öden och många ombyggnader. Sin storhetstid såg den under 1870-talet. Kvarnen kunde då mala 1 200 tunnor säd om dagen! Ett 70-tal arbetare var anställda där.

Eldkvarnen hade alla nymodigheter som tänkas kunde, bl a en hiss som förde arbetarna upp till de olika våningarna. Sinnrika paternosterverk forslade mjölsäckarna från kvarnkamrarna till lagervindarna.

Anläggningen ansågs mycket brandsäker. På en av vindarna hade man en vattencistern med nära 20 000 liter vatten. Från denna cistern gick rör till alla våningarna, där man hade fasta brandposter med slangar. Också på gården fanns brandposter.

Skannat med CamScanner

Toppmoderna brandkåren kunde larmas telegrafiskt

År 1878 hade Stockholm just fått sin första reguljära brandkår. Man räknade inalles ett 100-tal man och hade två stora stationer. Båda var rustade med en stor ångspruta. Man hade också ett 30-tal handkraftssprutor, 32 pytssprutor och 4 000 meter slang. I brandkårens stall stod särskilt »brandtränade» hästar. Och på ett 60-tal platser ute på stan hade man satt upp brandskåp. Från dessa kunde man larma brandkåren på telegrafisk väg. En fantastisk nymodighet!

Skannat med CamScanner

Brandredskap.

Finaste Konfekt,

Akta Kristiania-Öl

Liljeholmens Stearinljus,

Södermalms Tvättinrättning,

Tillkännagifvande.

Stockholms-Nyheter.

Eldqvarnens brand.

Klipp ur Dagens Nyheter den 1 november 1878. Nyheten om den våldsamma branden är med som första nyhet på förstasidan. Men efter annonserna. Man var sparsam med stora, svarta rubriker på den tiden . . .

"Eldkvarn brinner, larma brandkåren!"

Nu är det den 31 oktober år 1878. Skymningen har sänkt sig över staden Stockholm. Gatorna är svagt upplysta av de flämtande gaslyktorna. Plötsligt kommer en arbetare rusande över Kungsholmsbron mot Tegelbacken. En polis ser den mystiska skuggan och försöker spärra vägen i tro att han har med en flyende att göra. Men på långt håll ropar arbetaren: "Eldkvarn brinner, vi måste larma brandkåren!" Följd av polisen fortsätter arbetaren bort mot närmaste brandskåp. Klockan är sju över fem då larmet går på Johannes brandkår.

Skannat med CamScanner

Se upp! Brandkåren rycker ut i full galopp med klämtande klockor och tutande horn . . .

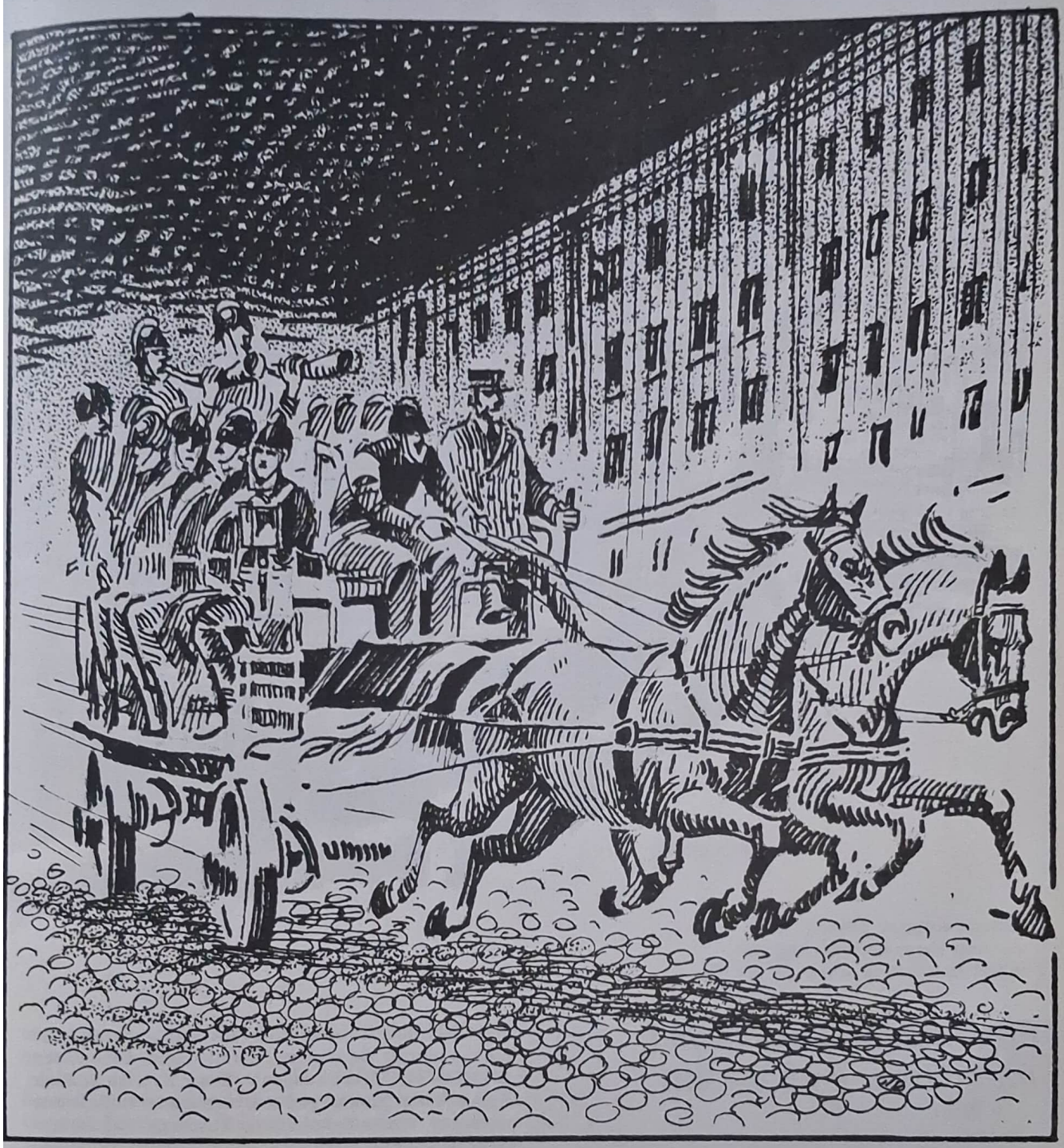

Brandkåren rycker ut. Bredvid kusken på den främsta vagnen sitter brandchefen Hollstén och längst bak står brandsoldater, som tutar i sina horn. Det var den tidens varningssirener i kombination med klämtande klockor.

Brandmännen fick mycket beröm efter Eldkvarns brand för sina "käcka och djärva ingripanden". Men i själva verket var man inte framme vid Eldkvarn förrän nära tre kvart efter det att larmet gått. Varför det tog så lång tid blev aldrig riktigt utrett. Något klander för senfärdighet riktades aldrig mot kåren. Hästarna sprang i full galopp framför vagnarna såsom tusentals ögonvittnen har berättat.

Skannat med CamScanner

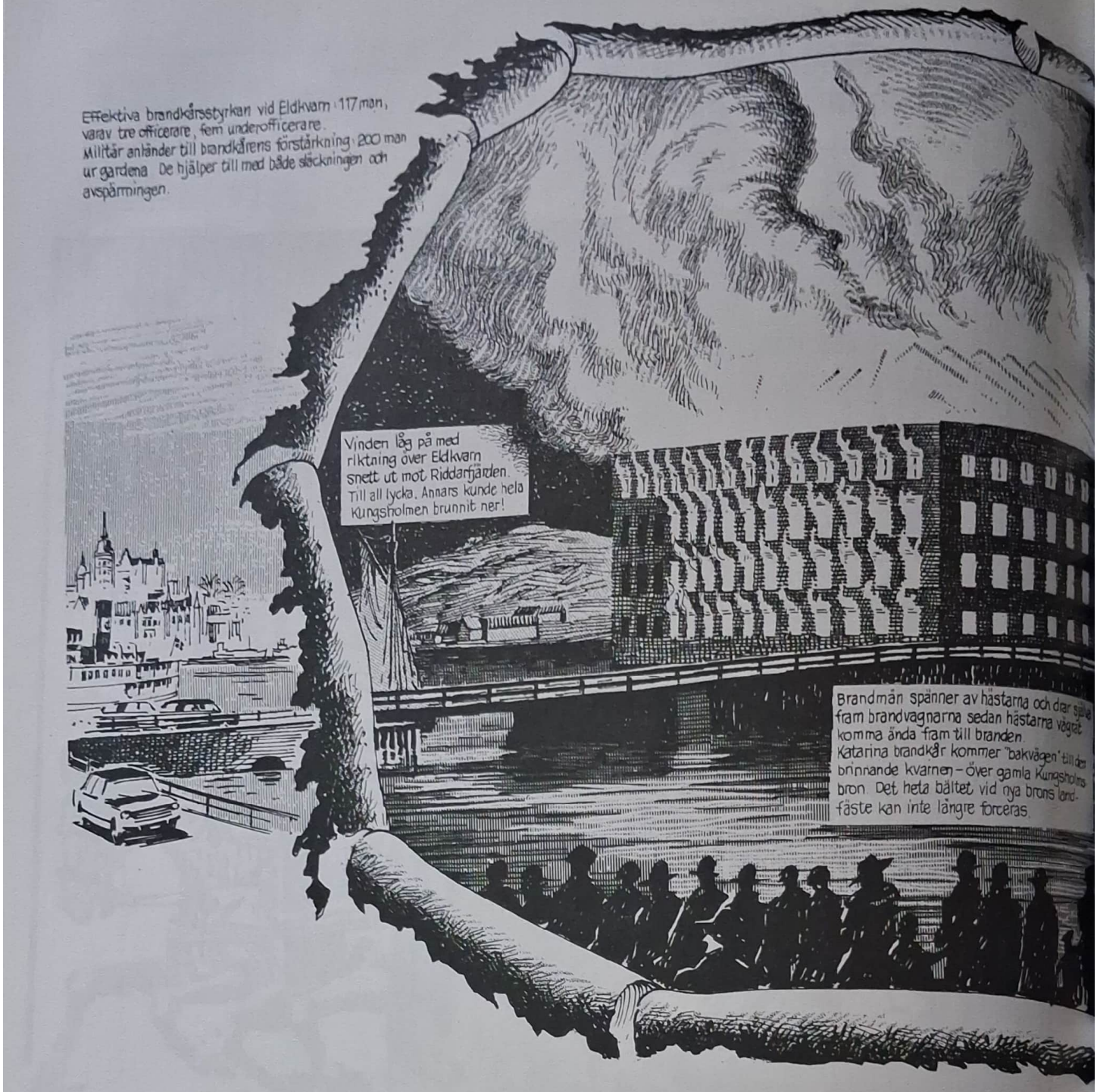

Ett fantastiskt skådespel med Oscar II på parkett

Eldkvarn brinner! Hela Eldkvarn står i ljusan låga. Klockan närmar sig sex om eftermiddagen. Brandkåren har just anlänt. Också kungen – Oscar II – har kommit på plats (enligt gammal god sed; men numer anförde inte majestätet släckningsarbetet). Tusentals skådelystna trängs på gatorna i närheten. Ett fullkomligt fantastiskt skådespel, häpnadsväckande, otroligt! Lyssna till en av tidens eldsvådereferenter:

"Eldpelare reste sig upp i luften, kastande omkring sig stora moln av gnistor och rökpelare, som i vilda, sönderslitna former spredo sig åt alla håll. Högt över elden kretsade stadens duvor, blänkande som stål, än dolda av

Skannat med CamScanner

en rökpelare, än plötsligt frambrytande som blixtar ur en mulen himmel."

Samme referent fortsätter: "De vid Kungsholmsbron liggande skutornas segel tecknade sig mot branden som ofantliga läderlappar, hängande vid masterna och frossande av det hemska skådespelet. Långt ut var Mälarens vattenyta färgad som af blod, och de fartyg som där drogo fram liknade spökskepp . . ."

Eldkvarn brann ned till grunden trots brandmännens djärva insatser. Men kvarnen byggdes upp igen och drevs i början av vårt sekel precis som vanligt. Hur branden uppstod blev aldrig klarlagt.

Efter branden byggdes kvarnen upp igen och drevs precis som vanligt till i början av 1900-talet (bilden nedan).

Skannat med CamScanner

Skannat med CamScanner

1879

Första svenska strejken – sågverksarbetarna reste sig: – Upp till kamp!

Skannat med CamScanner

På 1870-talet går stora guldrushen fram längs den norrländska kusten. Utlandet ropar efter syllar till järnvägsbyggen och stockar till gruvindustrin. Virkeslast efter virkeslast exporteras från sågverkshamnarna ombord på stora skepp och ångare. Pengar strömmar in som aldrig förr och träpatronerna reser monument över sig själva i form av vita norrlandsslott i sitt sågverksland.

Men arbetarna hålls nere. De lever hoppackade — ett

Skannat med CamScanner

enda rum per familj — i trånga träbaracker, vilkas öknamn kan berätta en hel del om den miljö som bjöds: "Lusasken", "Lortkransen", "Kärringträtan".

Det är ett kuvat sågverksfolk det handlar om. Socialistiska agitatorer har ännu inte dykt upp. Men bitterheten gror. Man känner sig utsugen av både bolaget och lössen: "Bolaget suger ut oss 84 timmar i veckan, resten tar lössen hand om . . ."

Skannat med CamScanner

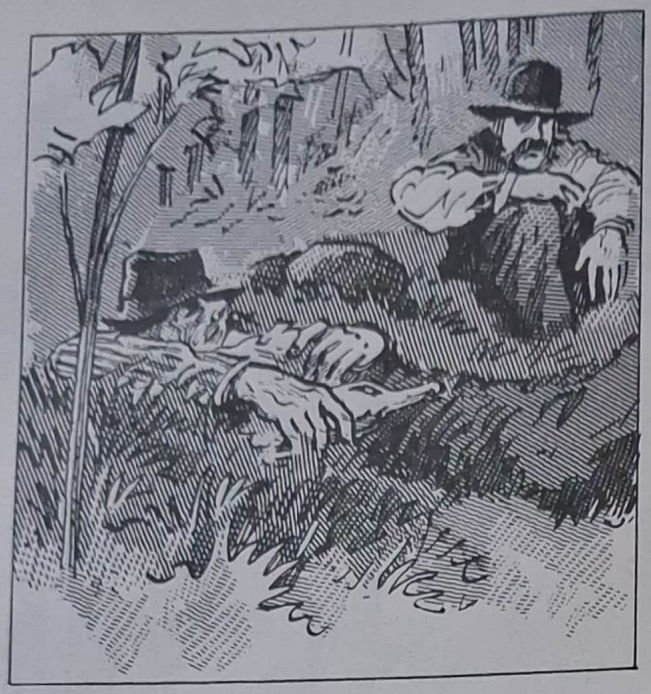

För att klara sig undan svälten — trots 12 timmars hård arbetsdag! — arbetar man på fritiden som jordbrukare i smått. Jord finns runt träbarackerna: där sår och skördar arbetarkvinnan till husbehov. I uthusen håller många en gris eller två. Man drygar också ut kosthållet med bärplockning. I denna fattigdom använder många spriten som tröst. Spriten är billig, den kan få en att glömma eländet. Att supseden samtidigt förlamar handlingskraften är det inte många som tänker på.

Som svar på det ökade superiet inom arbetarklassen stiger nykterhetsrörelsen fram i barackernas värld. Bort med den elaka supseden, manar man, bort med alla skumma ölnästen som vuxit upp runt arbetarkvarteren i detta Vilda Östern. Nykteristerna — de flesta kvinnor — sluter sig samman, bildar regelrätta band. När de inte med polisens och myndigheternas hjälp kan få bort krögarna från trakten beslutar de sig för att ta lagen i egna händer. En serie rena överfall iscensätts!

En kväll år 1878 samlas sex hundra nykterister från sågverken i Fagervik, Wifstavarv, Östrand och Skönvik utanför en förhatlig krog i Vifstaskogen någon mil utanför Sundsvall. Tidigare har man varnat krögaren tre gånger: "Försvinn annars..." Nu tränger nykterhetskämparna sjungande in i krogen, slår sönder allt som kommer i deras väg, krossar alla flaskor, spöar krögaren och hans dräng. "Väntar oss ett skräckregemente från religions- och nykterhetsfantasterna?" undrar förskräckt socialisten Mäster Palm!

Skannat med CamScanner

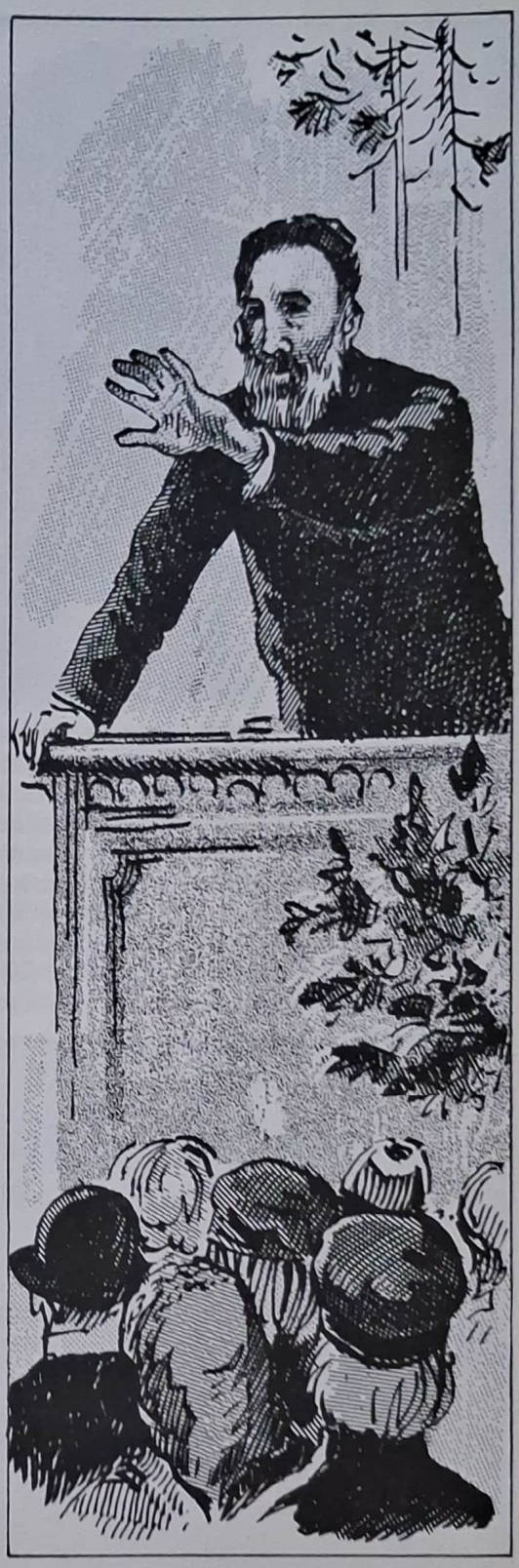

Sådant är livet i Sundsvallstrakten 1879. Då händer plötsligt något ute i stora världen. Efterfrågan på virke minskar och sågverksbolagen börjar avskeda folk. Våren igenom lider man nöd i barackernas värld. Man uppvaktar träpatronerna, som svarar med att hota med ännu sämre tider: "Vi måste skära ner produktionen. Nu sänker vi era löner med 20 procent. Var glada för det ni får, snart måste vi kanske slå igen hela butiken ..."

Skannat med CamScanner

Här och var dyker agitatorerna upp ur de egna leden, många av dem anslutna till nykterhetsrörelsen eller någon frikyrka. De berättar för sågverksfolket att träpatronerna fått stödlån på tre miljoner av svenska staten. Tre miljoner, vilken enorm summa. Då behöver man väl inte avskeda folk och sänka lönerna! "Vi arbetare svälter men bolagsgubbarna lever i samma överflöd som förut, är det rim och reson, det? Nej, upp till kamp!" Under detta fältrop injagas mod i de kuvade.

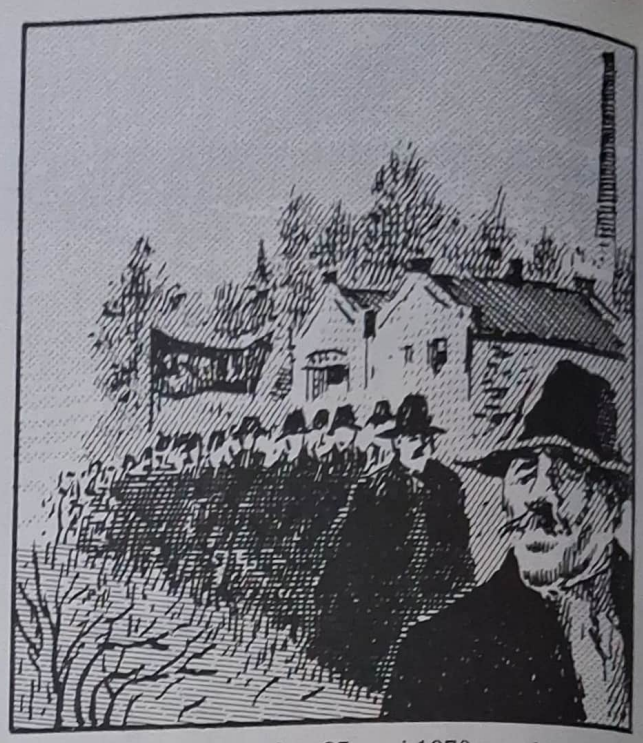

Tidigt på morgonen den 27 maj 1879 samlas tusen sågverksarbetare i Svartviksbukten utanför Sundsvall. Deras begäran om att få behålla gamla lönen har avslagits. Nu har de svarat med att lägga ned sina arbeten. De sätter sig i rörelse mot staden. För varje sågverk som passeras sluter sig allt fler till dem. Demonstrativt tågar arbetarna rakt genom Sundsvall och ut mot andra sågverksdistrikt. Den första strejken i Sverige är ett faktum!

När de strejkande fram emot kvällen vänder åter mot Sundsvall har leden tätnat ännu mer. Nu marscherar där ett par tusen man. Inne i staden möts tåget av landshövdingen. Och bakom honom står 22 man ur Svea artilleriregemente. En drabbning är nära. Men eftersom *"arbetarna voro alle nyktre, stillsamme och höflige"* gör man tills vidare upp i godo. Man kommer överens om att arbetarna ska skicka fram en deputation för förhandlingar.

Natten till den 30 maj tillbringar de strejkande på norra stadsberget. Samtidigt skickar de ut kurirer till de sågverk som ännu är i gång och manar till enad front. Nya strejkande strömmar till under natten. Men också landshövdingen mobiliserar. Fem, sex hundra soldater rekvireras från olika regementen. Samtidigt ångar sjöstridskrafter upp mot Sundsvalls redd: minfartyget "Ran" och sex kanonbåtar ligger där snart för ankar, redo att blanda sig i leken.

Skannat med CamScanner

Så dags har de strejkande marscherat ner från berget och tagit det gamla skarpskyttelägret som högkvarter. Medan deras deputerade förhandlar med landshövding och träpatroner fördriver man tiden i lägret med bönemöten och psalmsång. Egna musikkårer spelar. Här och var drar man en spader i vårsolen. Men det går nyktert och stillsamt till. De deputerade återvänder och rapporterar och ger sig i väg till nya förhandlingar.

På strejkens tredje dag håller landshövdingen tal till de strejkande i skarpskyttelägret. Han dundrar om rikets lag och Guds lag, om hjonestadga och vräkningsdom och hårda straff. Men han lovar också att om alla går tillbaka till sina arbeten ska han göra en grundlig undersökning av arbetarnas förhållanden och förmå patronerna och bolagen att på lång sikt förbättra deras villkor. Inför detta tal viker många strejkande, allra helst som en långhelg väntar: pingst.

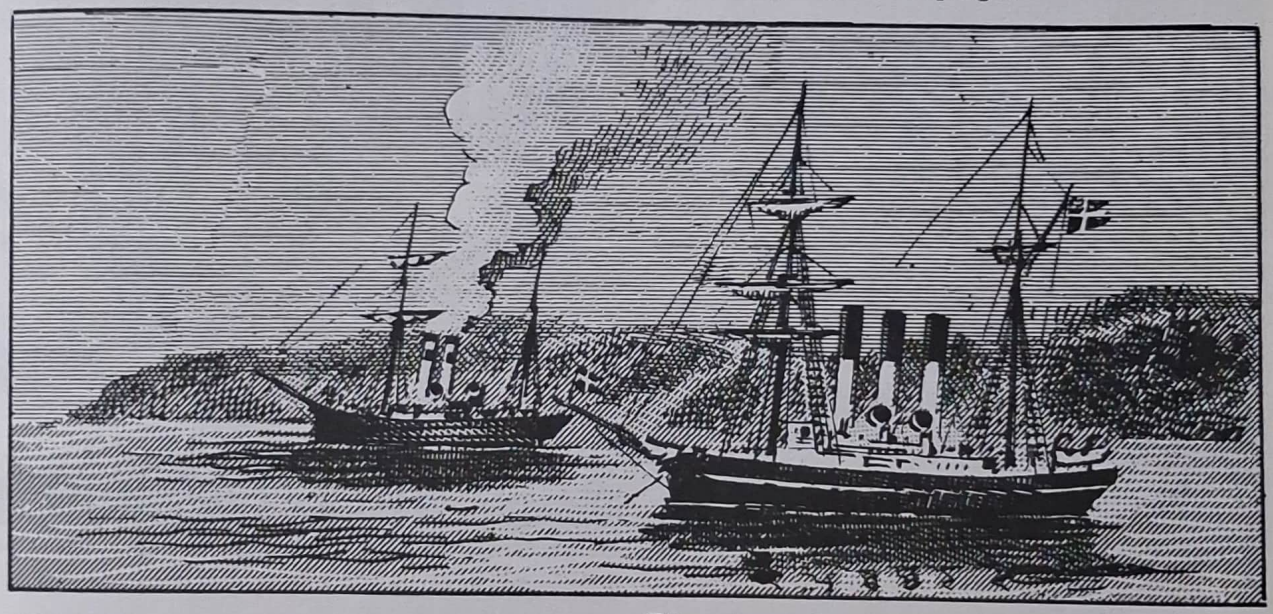

"De har order att skjuta skarpt"

Efter pingst skyndar massvis av arbetare tillbaka till strejkkvarteret i skarpskyttelägret. När militären marscherar upp tidigt på morgonen den 3 juni och slår en ring kring lägret finns där omkring 1 200 strejkande. Ute på redden ser arbetarna samtidigt krigsskeppen närma sig. Det är gråkallt och det duggregnar — och det ligger hot och katastrof i luften. "De har order att skjuta skarpt", viskas det arbetarna emellan. "De ska ta oss med våld..."

Skannat med CamScanner

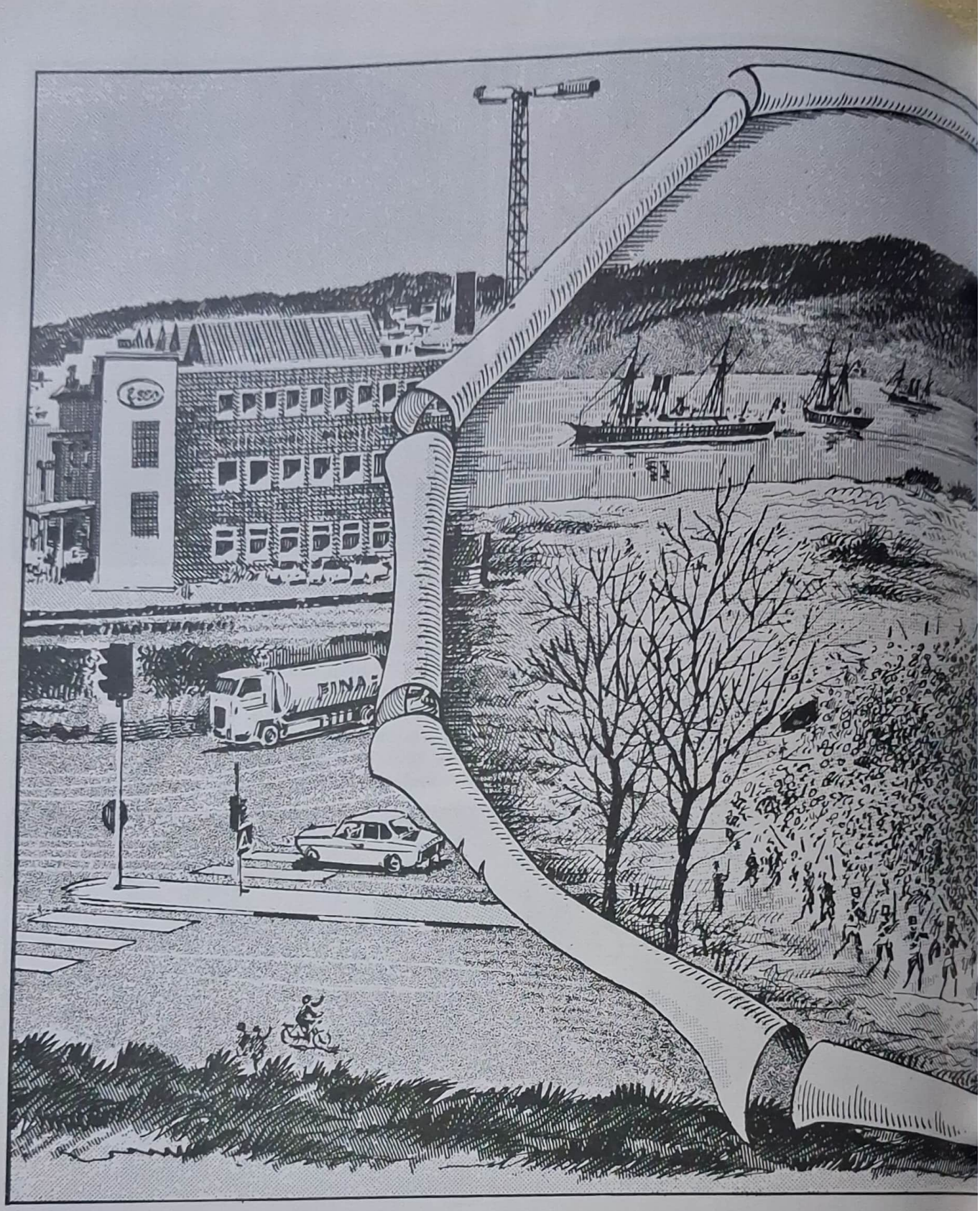

En ring av militär — arbetarna kuvas
. . . men de har satt sig i respekt

Skannat med CamScanner

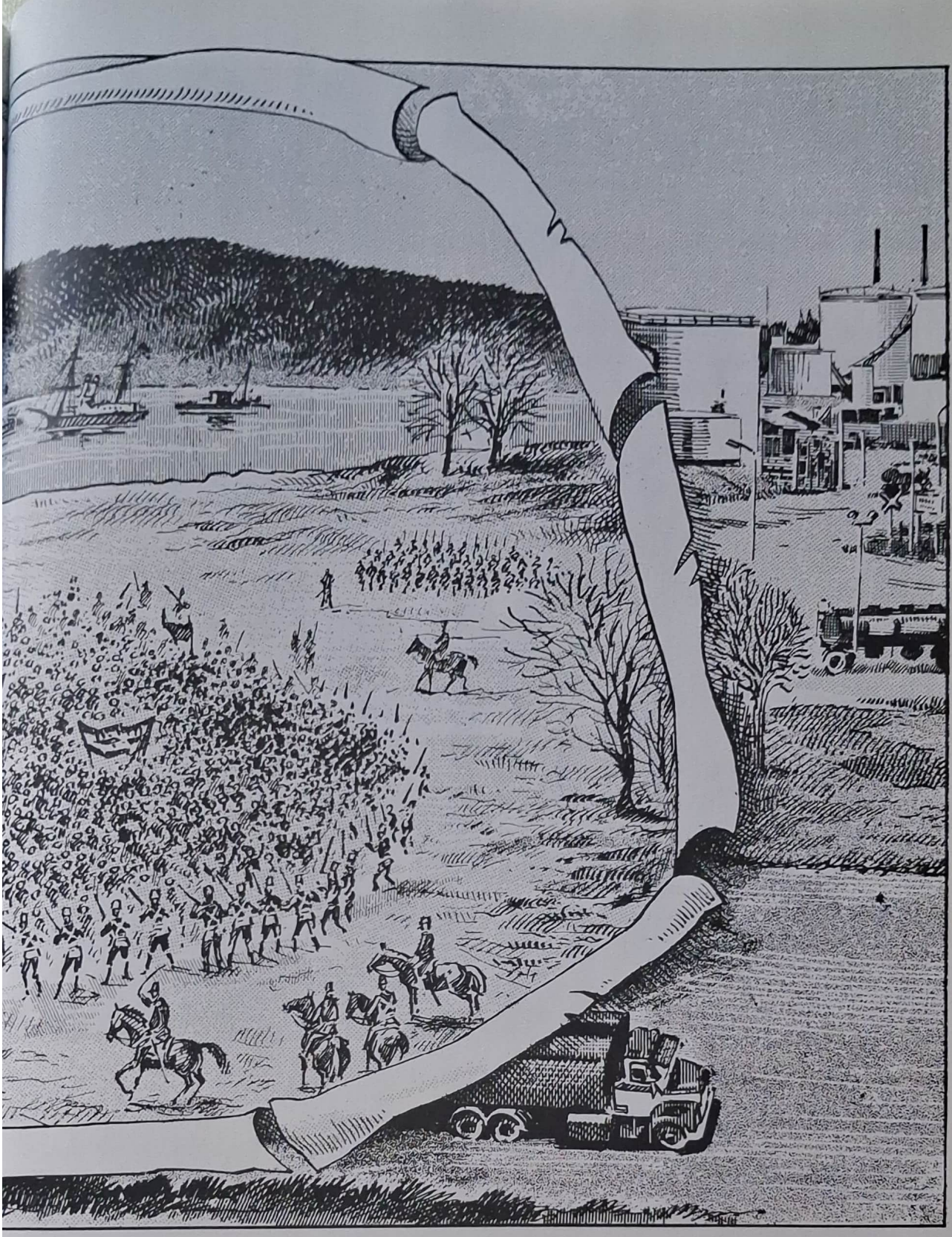

Allt närmare slår militärerna sin ring. Arbetarna drar sig samman. Snart står de rygg mot rygg i en svart klunga längst in i lägret. Flykt är inte längre tänkbar, motstånd rena vanvettet. Så gör landshövdingen entré och tar hand om ruljangsen. Skrivare antecknar alla strejkandes namn. De som under strejkens gång framträtt som ledare förs till Sundsvalls fängelse, där de snart sitter häktade inför den rättegång som ska komma. Sveriges första strejk är över. Arbetarna har kuvats. De sliter i sågverken på nytt, nu med 20 procent lägre löner än tidigare. Hundratals av dem sparkas från sina jobb och vräks från de lusiga kvarteren i barackerna. Men strejkledarna frias några veckor senare av domstolen, och arbetarnas nederlag är bara skenbart. De har satt sig i respekt! Och landshövdingen höll ord. Det blev en utredning. Arbetsförhållandena blev drägligare. Gryningen till en ny tid kunde anas i barackernas värld.

Skannat med CamScanner

Foto: SÖREN WALLDIN

På försommaren 1979 firade man 100-årsminnet av storstrejken med folkteater i Sundsvall, demonstrationståg och tidsenliga kläder. En mäktig manifestation i det Sverige som i dag kallas för folkhemmet.

Skannat med CamScanner

Vår egen tid

Ljungbyhed . . .
från flygande fanor till tjutande jetplan

Skannat med CamScanner

Ljungbyhed – vilken klang finns det inte i det ortsnamnet. Det ekar av trumpeter från gamla regementsmöten. Det dånar av galopperande hästar då skånska husarer rider fram över stock och sten. Det knattrar från gamla enmotoriga skolkärror då seklet var ungt. Det visslar från tjutande jetplan i dagens verklighet.

En gång mötesplatsen för Norra Skåningarna (infanteristerna), Skånska dragonerna och Kronprinsens husarer – alltsedan 1926 högkvarteret för Flygvapnets grundläggande flygutbildning.

Själv låg jag här en gång som aspirant för att bli flygofficer. Det var krigsåret 1943 och vi utbildades på ett plan som kallades för SK 15.

Det var ett snällt plan, åtminstone den kärra som jag flög. Om jag minns rätt var marschhastigheten 150 km/tim och när man gick i spinn med den var det bara att korsa roderna åt motsatt håll så gled den ur den farliga manövern på nolltid. Sedan drog man på full gas och tog spaken i magen och äventyret var över.

Den gången var jag bara arton år och hade inget sinne alls för historia, för det förgångna, för skuggorna som en gång marscherat här och uppfört sina olika spel.

Men nu svävar jag än en gång över Ljungbyhed i min gamla SK 15 med hjälp av bataljmålaren Magnus Gerne och det är inte längre svårt att med tidsmaskinens hjälp kalla fram scenerier ur det förflutna.

Se på det präliga tältet där nere på heden till exempel. Vem sitter där inne just nu år 1860 om inte Hans Majestät Karl XV. En stor militärmanöver pågår som bäst och till den har svenske kungen bjudit in sin danske kollega, Fredrik VII, känd för att byta hattar minst tjugo gånger om dagen. För tillfället bär den säregne danske monarken en turkisk fez.

De båda herrarna pokulerar flitigt efter vanligheten; super varandra till i så många glada glas, att sinnet blir stämt för högtidligheter. Och då svär man kungliga eder om att upprätta försvarsallianser i evighet amen och skål! Och dan därpå är allting glömt.

Men se där årtalet 1909 och nu gör herrarna Nyrop och Ask entré på heden. Med sig har de Ljungbyheds allra första flygmaskin. Den kallas för "Gräshoppan" och är försedd med en 25 hästkrafter stark 3-cylindrig motor.

Nog spinner motorn som en katt men kärran vägrar ändå att lyfta från marken. Och de två flygentusiasterna får lida mycken spe från ortsbefolkningen för sina galenskaper.

Skannat med CamScanner

Den allra första flygmaskinen på Ljungbyhed var den här skapelsen från år 1909. Den var försedd med en 25 hästkrafter stark 3-cylindrig motor. Egendomligt nog vägrade den att flyga, den skuttade mest över heden och fick av ortsbefolkningen smeknamnet "Gräshoppan".

Men de ger sig inte. Året därpå är de tillbaka igen, nu som arga konkurrenter med var sin maskin. Och upp i luften kommer de faktiskt då och då; om så bara tio, tjugo meter eller så.

Men snart kraschar den ena maskinen, snart också den andra. De två pionjärerna drar sig tillbaka, viker undan för andra skuggor som kommer dragandes med nya maskiner: sjökaptenen Sundstedt med flygbaronen Cederströms franska kärra "Nordstjärnan" för att nu nämna den främste.

Det är den kärran som gör den första tidningsflygningen!

Det är år 1912 och en sommarkväll startar herr sjökaptenen från Ljungbyhed med sin "Nordstjärnan" och försvinner inför häpna åskådare bort mot Helsingborg.

Flygningen går galant. På kvällen får Ljungbyhedsborna veta per telefon att herr sjökaptenen landat lyckligen intill kaserngården i Helsingborg och att han ämnar vända tillbaka dagen därpå.

Och det gör han också. Men han landar inte på flygfältet denna gång. Han landar mitt framför järnvägshotellet! Och med sig har den djärve flygaren en bunt av dagens nummer av Helsingborgs Dagblad, som fick en strykande åtgång!

Tre år senare, år 1915, mitt under första världskriget, öppnar den legendariske Enoch Thulin en regelrätt flygskola på Ljungbyhed. Flygplanen tillverkade han själv, det var ensitsiga Thulinmonoplan typ Bleriot med 50 hästkrafters motor.

Om hur den flygutbildningen gick till har folkskolläraren Patrick Haller, ett ögonvittne från för länge sedan, berättat.

Vid vardera slutpunkten av en sträcka på heden, benämnd "linjen", placerades de båda instruktörerna. Eleven fick nu försöka köra raka linjer fram och tillbaka på marken, naturligtvis med säkrat höjdroder.

I början blev det förstås långt ifrån "det kortaste avståndet mellan två punkter", som maskinen beskrev. I stället blev det oftast, under allmänt jubel och spydigheter från kamraterna, en hel del utflykter på heden i alla riktningar, innan eleven äntligen hamnade hos den andra instruktören och fick kritik och mer eller mindre vänliga råd.

Sedan eleven lyckats köra några raka sträckor på marken, fick han försöka "lyfta". När väl även detta var nöjaktigt inövat kom svängarna.

Efter fyra till åtta veckor var han så färdig för certifikatproven.

En flygutbildning, som, jämte teori, tillgick i stora drag enligt ovan-

Skannat med CamScanner

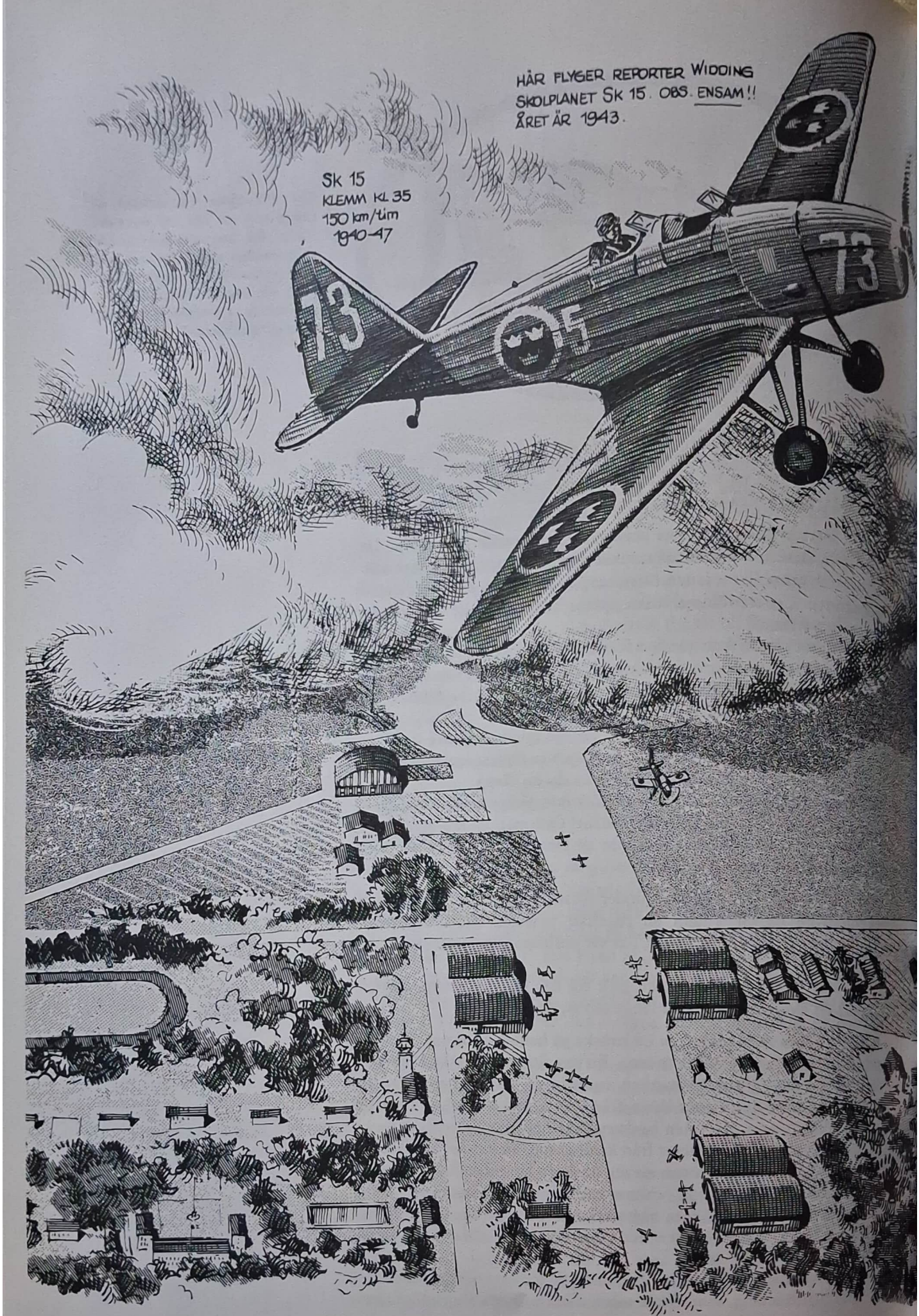

Skannat med CamScanner

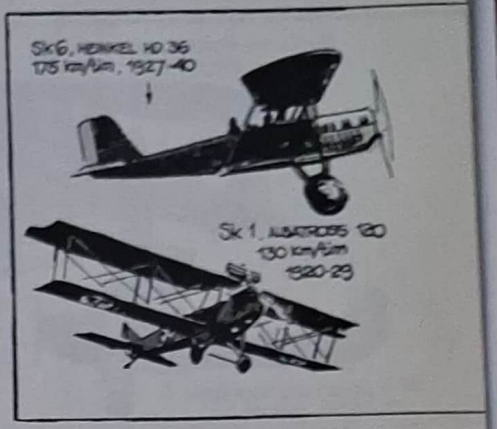

Många olika flygplanstyper har startat och landat på Ljungbyhed. SK 6 Heinkel och SK 1 Albatross (ovan) följdes av mer och mer avancerade typer. Kavalkaden fortsätter på nästa uppslag.

Skannat med CamScanner

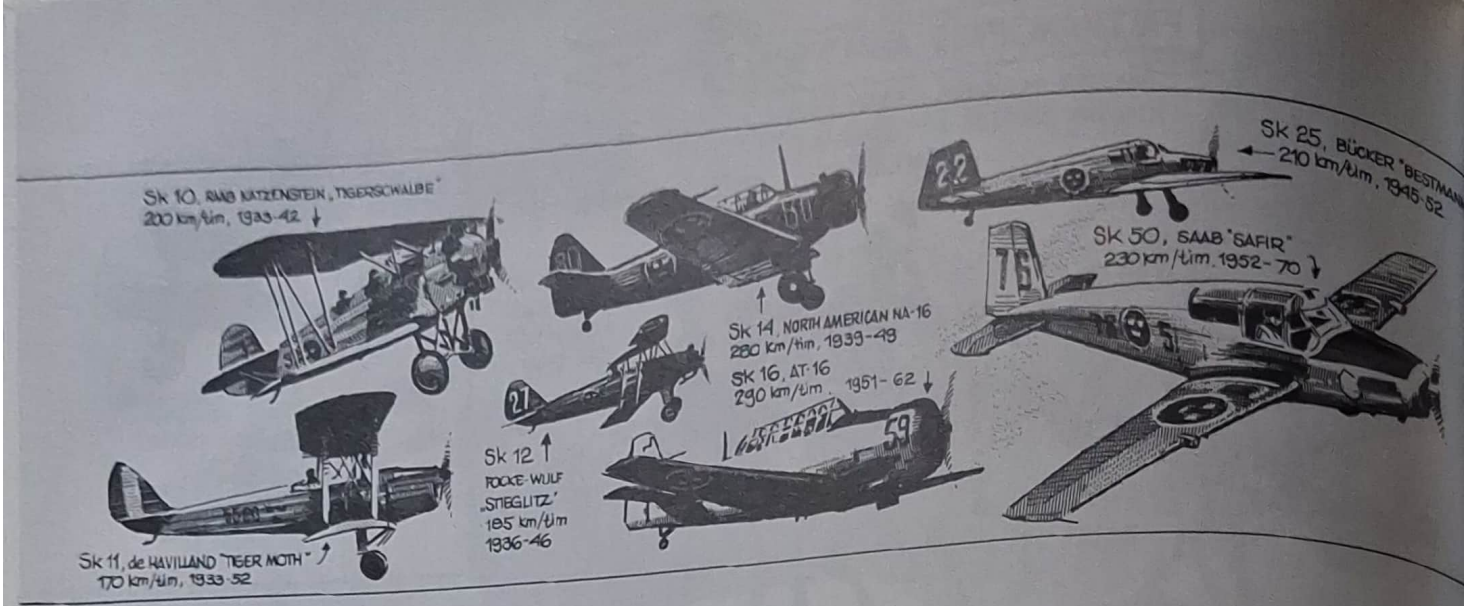

stående, kostade 1 500 kr, under kristiden ända till 3 500 kr, vartill kom en mycket viktig post: ersättning för sönderslagna maskiner.

Som man förstår, var det vanligen endast rikt folk, som kunde kosta på sig en flygutbildning, men trots detta inströmmade förfrågningar i mängd, ibland fyrtio, femtio om dagen.

Över 100 elever tog flygcertifikat vid Thulins flygskola, bland dem Sveriges första kvinnliga flygare, fröken Elsa Andersson från Vegeholm, samt "Amaltheamannen" Anton Nilsson.

Enoch Thulin störtade och omkom år 1919 vid en flygolycka i Landskrona. Hans flygskola på Ljungbyhed levde vidare i ett par år men lades därefter ner.

Sedan tystnade det allt mer över Ljungbyhed. År 1922 förlades Norra Skåningarna till Kristianstad, Skånska dragonerna och Kronprinsens husarer drogs in 1925.

Men plötsligt levde Ljungbyhed upp igen. År 1926 bildades det självständiga svenska flygvapnet och dess flygutbildning blev – förstås! – förlagd till Ljungbyhed.

Och från 1930-talets mitt kunde man med all rätt tala om att "Flygets Karlberg" låg i Ljungbyhed och kallades för Kungliga Flygkrigsskolan.

Det var en del av den epoken jag själv fick uppleva – med lördagsledigt och riskpengar och spännande flygpass, som så här långt efteråt mest ter sig som en lekfull idyll.

Men det fanns mörka sidor också. Det var mitt under kriget. Det förväntades av oss att vi skulle bli så skickliga flygare att vi i händelse av anfall med framgång skulle kunna gå upp i skyn och slåss på liv och död mot främmande inkräktare.

Den tanken skrämde åtminstone mig många gånger.

Och sabotage förekom. En natt smög sig någon in i en av hangarerna och skar av roderlinorna till hälften på ett antal kärror. Linorna höll för starten men efter en stunds hårda manövrar i skyn brast de i ett flygplan, som manöverodugligt störtade till marken.

Till minne av de Ljungbyhedsflygare som gått ur tiden vid krascher satt på min tid och fram på 1950-talet marmorplattor på en vägg i flygarhallen. På plattorna hade man i gyllene bokstäver graverat in namnen på de döda och när de föddes och dog.

De plattorna är numera borttagna. Namnen på dem som omkommer i Ljungbyhedstjänst förs i stället in i en minnesbok. Och flygarhallen har förvandlats till en biograflokal.

Och Flygkrigsskolan heter i stället Krigsflygskolan och man tar in

Skannat med CamScanner

betydligt färre fältflygare och aspiranter än förr i världen. Flygflottiljer dras ju in, antalet nya stridsplan skärs ner.

Jag minns under kriget: år 1943 var vi åtta hundra färska studenter som sökte till flygets aspirantskola. Efter läkarundersökningar och olika tester var vi två hundra kvar. Vi ryckte in på Ljungbyhed och efter de första månadernas gallring godkändes hundra av oss och flög vidare.

Nu för tiden – 1970-talet – tar man in 40 aspiranter – presumtiva flygofficerare – på Ljungbyhed och efter gallringar går 20 eller 30 vidare.

Fältflygare utbildas också här. 40 till 45 man klarar de förberedande gallringarna och rycker in på Ljungbyhed. 20 till 30 blir kvar när prövotiden är över.

Ett eftersökt jobb för unga män. Flyget har det ju alltid varit något särskilt med. Och Ljungbyhed, det klassiska högkvarteret, likaså.

Skannat med CamScanner

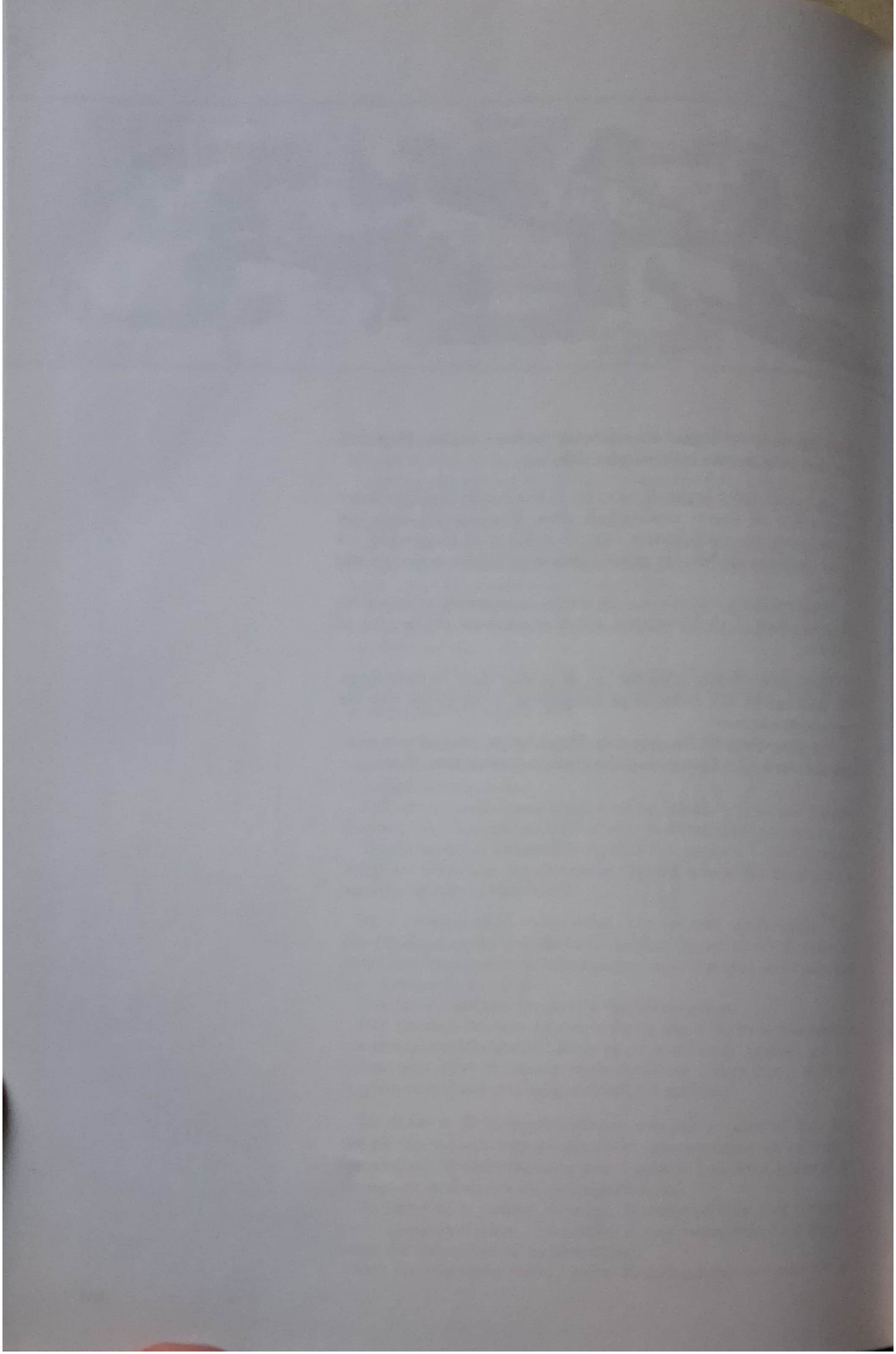

Skannat med CamScanner

Utan årtal

Våra svenska författare "lite grann från ovan"

Följ med på en äventyrsfärd genom Sverige och se på vårt land ur fågelperspektiv. Det blir en litterär resa. Det vi siktar på är nämligen uteslutande geografiska inmutningar som svenska författare gjort genom tiderna, från Skåne i söder till Norrbotten i norr, från Piraten på Kiviks marknad till Andreas Labba vid Kaitum. Vi har alltså gjort en inventering av litterära svenska äventyr och format materialet till två stora översiktskartor — en över Sverige, en bara över Stockholm.

Här kan man studera var de odödliga hjältarna och hjältinnorna drog fram, här är platserna som deras författare gav dem som hemvist för gärning och handling.

Skannat med CamScanner

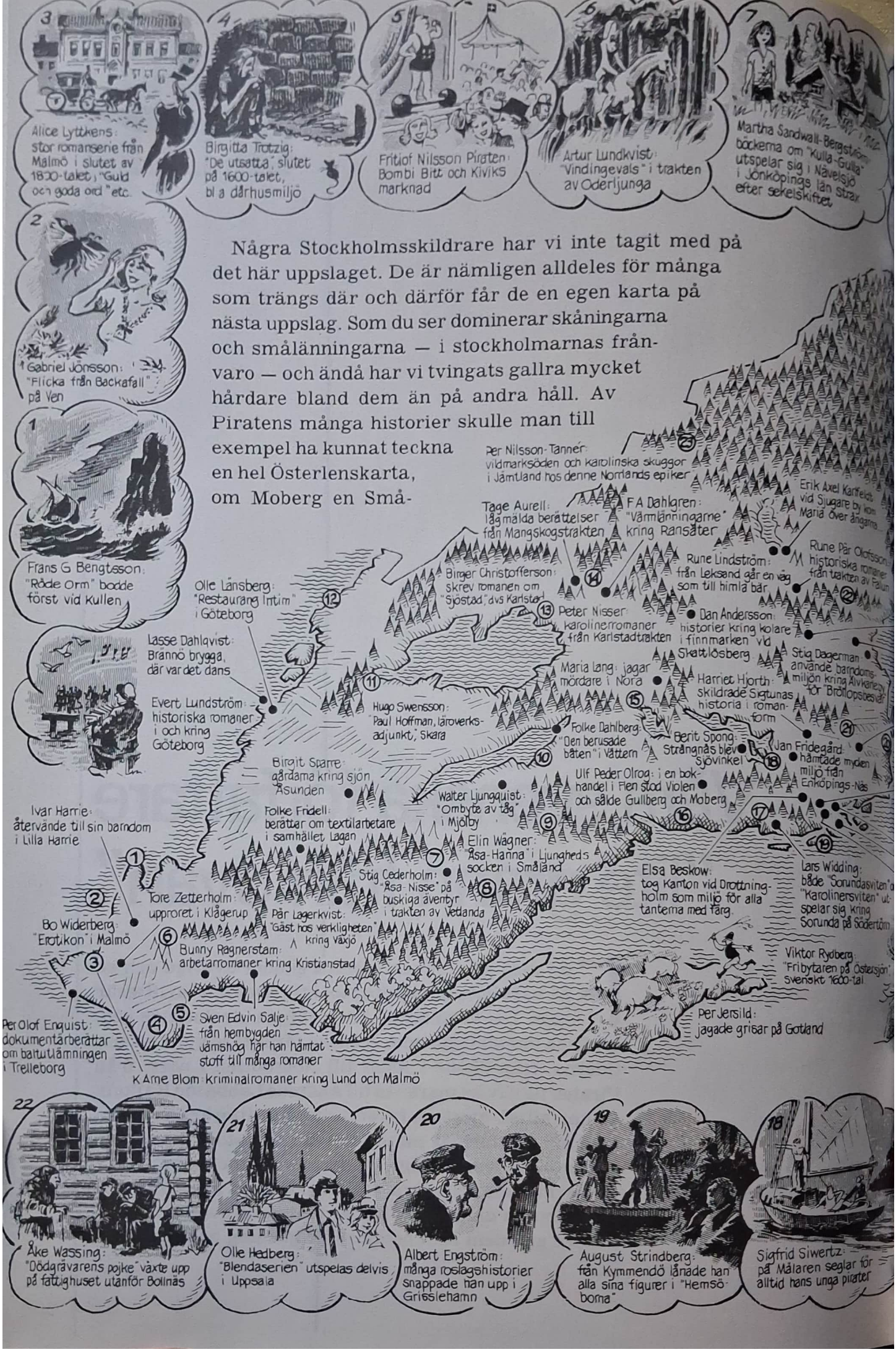

Skannat med CamScanner

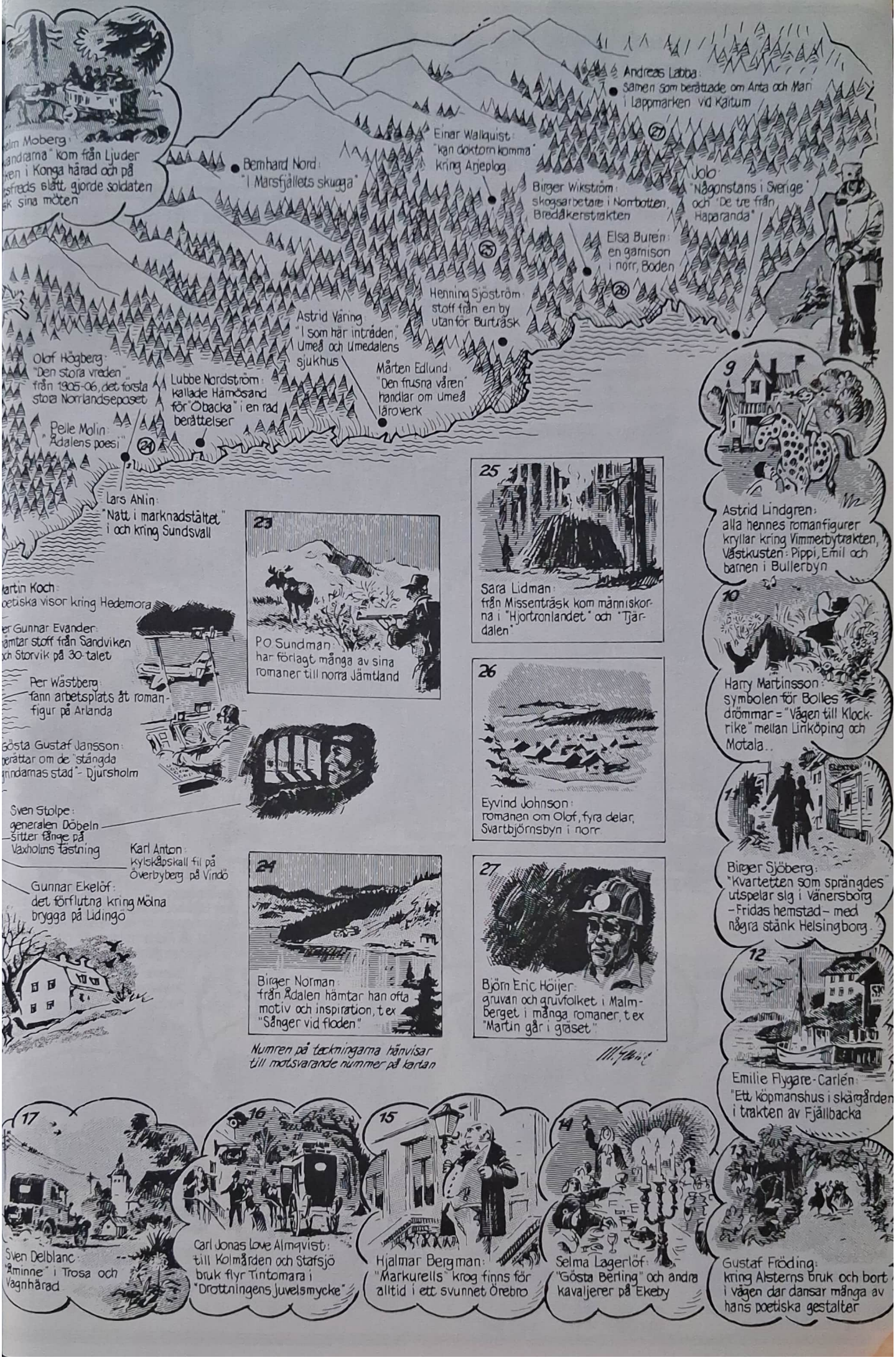

Numren på teckningarna hänvisar till motsvarande nummer på kartan

Skannat med CamScanner

landskarta o.s.v. Nu har vi fått nöja oss med att låta varje författare representeras av ett enda verk. Men det räcker långt ändå.

Över Djurgårdsbron klapprar hyrkuskens ekipage med August Blanche bekvämt tillbakalutad i kupén och travar tätt förbi den eftertänksamme, unge Jack som står lutad mot broräcket och diskuterar livets allvar med sin författare Ulf Lundell.

Uppe på Mosebacke posterar August Strindberg för att göra notationer av vikt för öppningskapitlet i ''Röda rummet'' och bara ett stenkast därifrån drar polisintendent Vesper Jonson och fotografen

August Blanche: hyrkusken korsar hela Stockholm och letar stoff till sina berättelser (1860-tal)

Gösta Gustav-Janson pendlar mellan Djursholm och Stockholm i "Kapitulation - nej!" och många andra romaner (1930-1970).

Nils Ferlin satt på krogen i Kiruna på Ahrendorffs bd (1930-tal)

Ulla Isaksson: lät romanfigurer bo i "Kvinnohuset" på Kungsholmen (1950-tal)

Harald Beijer berättade om "Janne i Birkastan" (1910-tal)

Eyvind Johnson: Krilon tog spårvagnen in från Bromma (1940-tal)

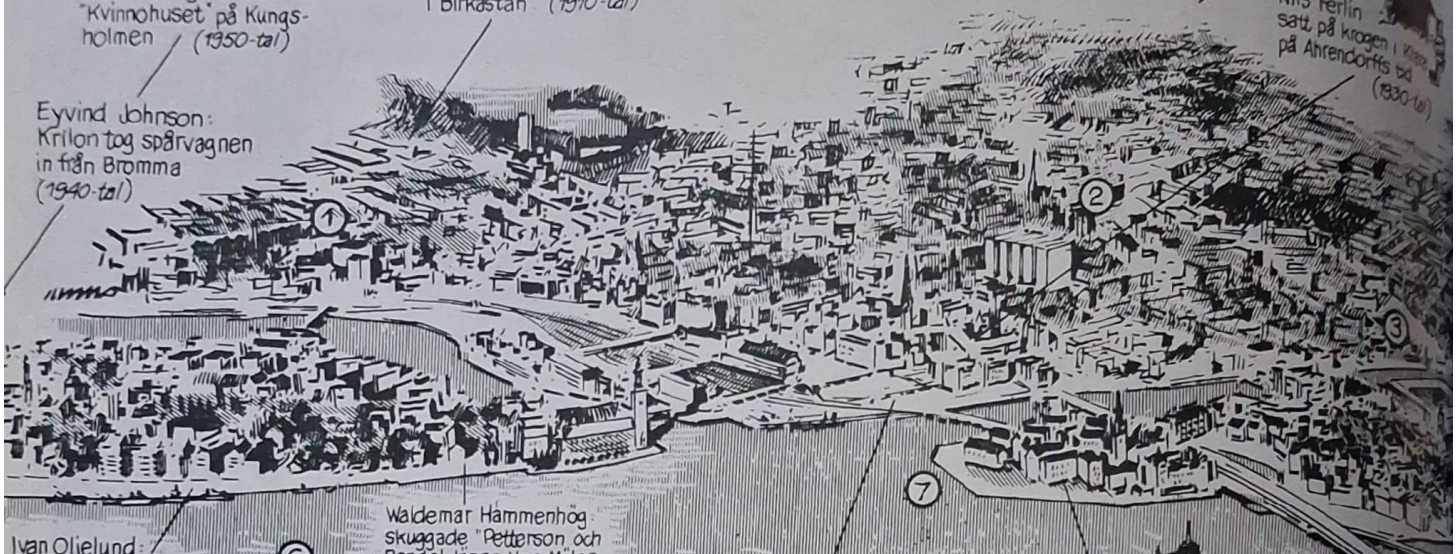

Ivan Oljelund: berättade om sin ungdom i "Det hände på Kungsholmen" (sekelskifte)

Waldemar Hammenhög skuggade "Petterson och Bendel längs Norr Mälarstrand (1930-tal)

Sven Fagerberg: förde låsarna till Electrolux på Lilla Essingen i "Det vitmålade hjärtat" (1960-tal)

Olle Adophson: slagsmål vid Tegelbacken (1960-tal)

Carl Snoilsky: låter Stenbocks kurir storma fram på hästryggen upp mot Wrangelska palatset på Riddarholmen år 1710 (I verkligheten åkte han hästskjuts)

Svante Foerster: "Klasskämpen" var hemma kring Hornsplan och Mariatorget (1960-tal)

...stafrun, Märtha Helena Reenstierna ...kte ständigt in till Stockholm ...793-1839 och gjorde notiser av vikt

Ulf Lundell: följer Jack till Djurgårdsbron i final för 1970-talsgeneration-en. Hundratio år mellan "Jack" och Blanche's "Hyrkusken."

6. Carl Michael Bellman: hans poetiska ande svävar över alla Stockholms vatten och vikar, torg och gränder med hela det bullrande bagaget – årslagen går, hästekipagens hjul rullar, krogar och utvärdshus tecknas, slagsmål, fylla, dödens närhet, naturens under och mystik boktörs. (1760-tal)

7. Carl Jonas Love Almqvist: låter den radikala Sara Widebeck gå ombord på Mälarångaren vid Riddarholmskajen för att där möta sergeanten Albert i "Det går an." Chockerande plädering för "samvetsäktenskapet." (1830-tal)

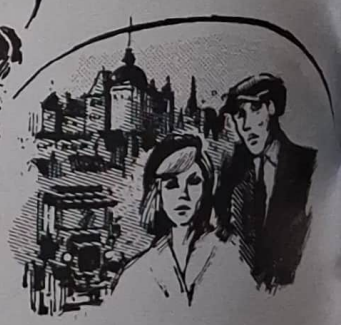

8. Gustaf Rune Eriksöders finstämde berättare, här vandrade Hogge i "Det blir bättre i vår." (1930-tal)

Skannat med CamScanner

Skannat med CamScanner

Harry Friberg fram tillsammans med deckarförfattaren Stieg Trenter för att avslöja mördaren vid Stomatol-reklamen.

Och vid Nytorget korsar Svante Foersters klasskämpe den väg som människorna i den fogelströmska staden vandrar.

Allt har dessa litterära följeslagare och bildhuggare gemensamt: Gatorna, gränderna, torgen, hamnarna, vattnen. Det är bara tiden som skiljer det åt. Men med tidsmaskinens hjälp kan vi laborera hur som helst med den tid som ligger bakom oss. Vi suddar ut den helt enkelt, låter århundraden smälta samman till ett gemensamt nu.

Därför är det inte svårt att följa med Sara Widebeck när hon i Almqvists ''Det går an'' skyndar ombord på Mälarbåten ''Yngve Frey'' i sitt 1830-tal för att samtidigt sikta en roddarbåt från 1760 ute på Riddarfjärden med Bellmans bullrande bagage ombord. Och i samma ögonblick upptäcka de framgångsrika affärsmännen Pettersson och Bendel promenera på Norr Mälarstrand i Waldemar Hammenhögs 1930-tal. Eller få syn på några oförglömliga gestalter tre—fyra kvarter längre bort i Ulla Isakssons ''Kvinnohuset'' från 1950-talet.

Så kan man alltså roa sig med att kartlägga det litterära Stockholm, att teckna ned på en och samma bild de inmutningar som olika författare gjort genom tidens gång. Och nynna med visdiktaren Carl Anton, att från Söder har Stockholm sannerligen fått färgen; det är ändå frapperande vad Söder dominerar i det litterära Stockholm.

Skannat med CamScanner

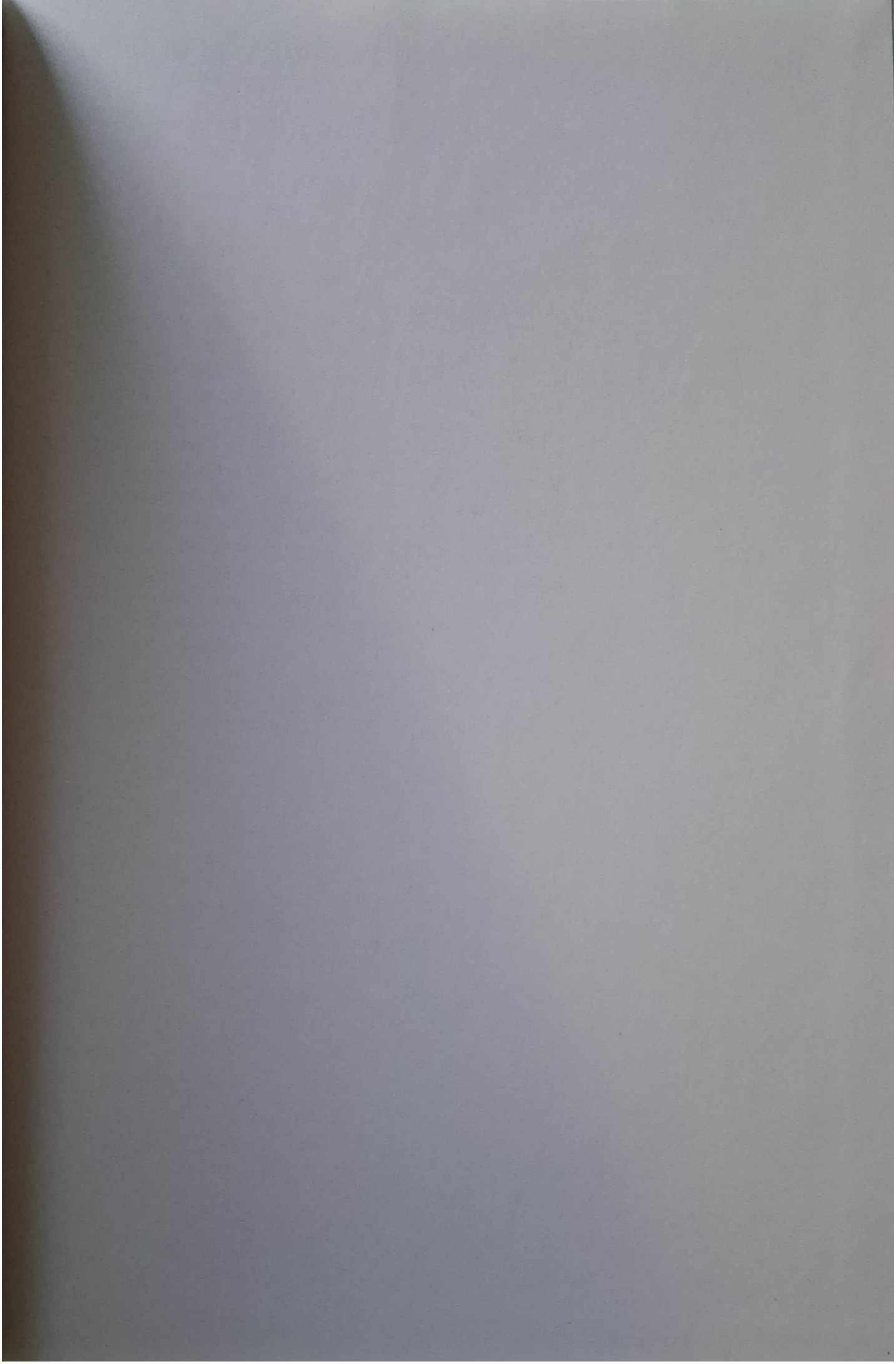

Skannat med CamScanner

Skannat med CamScanner

Skannat med CamScanner